

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Johannes Gieβauf, Azijski barbar. Iskanje sledi v srednjem veku 255–268
The Asian Barbarian. Looking for Traces in the Middle Ages
- Miha Kosi, Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (*Civitas Petouia, Carnium/Creina*
in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku) – I. del 269–331
Preurban or Early Urban Settlements? *Civitas Pettouia, Carnium/Creina*, and Other
Non-Agrarian Central Places in the Early Middle Ages (Part One)
- Janez Mlinar, Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini
Zgornjesavske doline 333–340
The Appendix of Kranjsko. The History of Colonization in the Upper Sava Valley
- David Movrin, Katarina, dominikanec in kartuzijan. Kartuzijanski generalni prior
v Žičah Štefan Maconi in njegova vloga pri kanonizaciji svete Katarine Sienske 341–392
Catherine, a Dominican, and a Carthusian. Štefan Marconi, the Carthusian Prior General
in Žiče, and His Role in the Canonization of St. Catherine of Siena
- Janez Cvirn, Boj za sveti zakon – I. del 393–425
Fight for the Holy Matrimony (Part One)
- Nataša Podgoršek, Hrvaška Stranka prava in njen odnos do Slovencev
v devetdesetih letih 19. stoletja 427–445
The Croatian Party of Rights and Its Position toward Slovenes in the 1890s
- Jurij Perovšek, Slovenci in jugoslovanska skupnost 1918–1941 447–460
Slovenes and the Yugoslav Community between 1918 and 1941
- Peter Vodopivec, Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu
(v luči izkušnje prve Jugoslavije) 461–484
Political and Historic Traditions in Central Europe and in the Balkans (With Regard
to the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes)

ZAPISI – NOTES

- O slovensko-italijanski zgodovinsko-kulturni komisiji in njenem poročilu:
Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956 (Milica Kacin Wohinz) 485–497
Report of the Slovene-Italian Historic and Cultural Commission: Slovene-Italian
Relations between 1880 and 1956
- Robert Lopez (»Grandes Medievalistas del Siglo XX«, Pamplona, 2003)
(Paul Freedman) 499–511

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Prof. dr. Mirko Stiplovšek – sedemdesetletnik (Božo R e p e) 513–514
Professor Doctor Mirko Stiplovšek – A Septuagenarian
- Dr. France Kresal – sedemdesetletnik (Žarko L a z a r e v i ć) 515–517
Doctor France Kresal – A Septuagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJ IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Konferenca o nemško-nizozemskih odnosih v 20. stoletju in mednarodnih obveščevalnih vidikih,
Amsterdam, 17. – 19. junija 2005. (Ljuba D o r n i k Š u b e l j) 519–523
German – Dutch Relations in the 20th Century: An International Intelligence Perspective

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Reinhard Härtel, Die älteren Urkunden des Klosters S. Maria zu Aquileia.
(1036–1250). (Peter Š t i h) 525–528
- Kim M. Phillips, Medieval Maidens. Young Women and Gender in England, 1270–1540.
(Mojca K o v a č i ć) 528–530
- Karel VI. potrdi celjske mestne svoboščine: 1717, september 18., Dunaj. Ur. Aleksander Žižek.
(Boris G o l e c) 530–531
- Die Habsburgermonarchie 1848 bis 1918. Band VII/1, 2: Verfassung und Parlamentarismus.
Izd. Helmuth Rumpler in Peter Urbanitsch. (Janez C v i r n) 532–535
- Martin Pollack, Der Tote im Bunker. Bericht über meinen Vater.
(Majda O r a ž e m S t e l e) 535–537
- Irene Guenther, Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich. (Maja G o m b a č) 537–538
- Metka Gombač, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst
1944–1947. Organizacijska shema ljudske oblasti. (Mateja J e r a j) 538–540
- Angela Vode, Skriti spomin. Ur. Alenka Puhar. (Mateja J e r a j) 540–543
- Takis Michas, Unholy alliance. Greece and Milošević's Serbia. (Matjaž K l e m e n č i ć) 543
- Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. Vol. 30–31. (Jože M a č e k) 543–545

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

- Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 59, 2005 547–551
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 59, 2005

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 57, 2003, 3–4 (132), 59, 2005, 3–4 (132)	VII–XII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 57, 2003, 3–4 (132), 59, 2005, 3–4 (132)	

RAZPRAVE

Johannes Gießauf

Azijski barbar. Iskanje sledi v srednjem veku

»Turki, ljudstvo iz Turkeстана, so kljub svojemu več kot tristoletnemu bivanju v Evropi temu delu sveta še vedno tuji. /.../ Koliko umetniških del je bilo uničenih zaradi teh nevednežev! Koliko stvari, ki jih ne bo nikoli več mogoče obnoviti, je propadlo zaradi njih. Njihova država je velika ječa za vse Evropejce, ki živijo v njej; propadla bo, ko bo prišel njen čas. Le kaj naj počnejo popolni tujci, ki še po več tisočletjih hočejo biti azijski barbari, le kaj naj počnejo v Evropi?«

V prvem trenutku bi lahko pomislili, da slišimo glas iz trenutnih razprav v EU, ki jih najbrž še ne bo tako kmalu konec. Toda citirane vrstice ne izvirajo iz listine temeljnih načel kakšne populistične skupine naših dni, temveč izpod peresa v evropski duhovni zgodovini vsekakor vplivnega filozofa. V poglavju *Tuja ljudstva v Evropi* Johann Gottfried Herder bralcu svojih *Ideje k filozofiji zgodovine človeštva* ob koncu 18. stoletja pokaže svojo predstavo o tujcih (kot sovražnikih).¹ Svojega zavračanja mešanja »Evropejcev« s »Turki« ne utemeljuje niti z religijo niti z etničnimi razlogi; vzrok, da so Turki na evropskih kulturnih tleh nezaželeni tujci, je po njegovem mnenju njihova očitna nesposobnost za asimilacijo z višjo kulturo.² Toda Turki za Herderja niso edini in prvi predstavniki za integracijo nesposobne vrste ljudi. So zgolj najmlajša in v njegovem (samo v njegovem?) času najbolj aktualna pojavna oblika večnih divjakov iz azijskih širjav. Za Evropejce, še zlasti pa za Nemce, je tako po Herderju zgodovinska dolžnost, da se temu barbarstvu postavijo po robu: *»V čast mu je bilo [= nemškemu ljudstvu], da se je tudi barbarom, ki so vdirali pozneje, zoperstavilo kot pleme, ki se zna braniti in ob katerem se je zlomil divji bes Hunov, Madžarov, Mongolov [sic!] in Turkov.«*³ Pri tem je impresivna Herderjeva tako rekoč naravoslovna klasifikacija očitno globoko v evropsko dušo – karkoli si že smemo predstavljati pod tem – vtisnjenih predstav o tujcih kot sovražnikih. Povsem naraven dvom o drugem/drugih se pri njem zgosti zlasti v navedbi očitnih glavnih povzročiteljev kolektivnih strahov, k učinku katerih sam prispeva zgolj nekaj klasičnih stereotipov. Koreninam in uporabi predstav, h katerim se ljudje ob soočenju z nevarnostjo z

¹ Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* [1784–1791] herausgegeben von Martin Bollacher (= Johann Gottfried Herder: Werke in zehn Bänden 6). Frankfurt am Main 1989, IV, 16, V, str. 701 in sledeča.

² Prim. ob tem Jürgen Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens. Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*. München 1998, str. 48 in sledeča.

³ Herder, *Ideen* (kot op. 1) IV, 16, III, str. 695 in sledeča. Madžari so bili edino ljudstvo iz te skupine, ki je bilo po obdobju divjanja v Evropi *»končno, deloma zaradi kuge, deloma zaradi najstrahotnejših porazov,«* ukročeno, pokristjanjeno in *»njihova Madžarska je celo postala apostolska država.«* Da je Madžarska s tem lahko postala del Evrope, Herder argumentira takole: *»Zdaj [Madžari] pod Slovani, Nemci, Vlahi in drugimi ljudstvi predstavljajo manjši del prebivalstva in čez stoletja bo morda njihov jezik komaj še mogoče najti.«* Prav tam IV, 16, II, str. 688.

Vzhoda vedno znova zatekajo, je posvečeno iskanje sledi v nadaljevanju.⁴ Zaradi omejenih možnosti vnaprej danega okvira nudi *crème de la crème* azijskih barbarov, ki jih je Herder združil v nekakšno vrsto, za to iskanje preizkušeno izhodišče.

Razlogov za to, da prav navedena ljudstva v teku zgodovine najdemo v najnižjem predalu fundusa stereotipov, je več. Njihova bistvena skupna značilnost je bila, da so izvirali iz – gledano z evropskega vidika – negostoljubnih področij severovzhoda, ki so bila v skladu s tradicijo antične geografije in etnografije uvrščena pod termin *Skitija*.⁵ Pri tem so se antične podnebne teorije o naravno pogojenem divjaštvu prebivalcev teh področij⁶ spojile z zaničevanjem pastirskonomadske kulture, ki je bila prvoten način življenja večine ljudstev, ki so jih imeli za Skite oziroma njihove potomce.⁷ Kot predstavniki vse od Herodota večinoma

⁴ O temeljni problematiki dojemanja tujega/tujcev in o problemskem polju »stereotipi« prim. Stereotypenvorstellungen im Alltagsleben. Beiträge zum Themenkreis Fremdbilder – Selbstbilder – Identität. Festschrift für Georg R. Schroubek, ur. Helge Gerndt (= Münchner Beiträge zur Volkskunde 8). München 1988; Ortfried Schäffter (ur.), Das Fremde: Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung. Opladen 1991; Christoph Lüth/Rudolf W. Keck/Erhard Wiersing (ur.), Der Umgang mit dem Fremden in der Vormoderne. Studien zur Akkulturation in bildungshistorischer Sicht (= Beiträge zur Historischen Bildungsforschung 17). Köln-Weimar-Wien 1997; Franz K. Stanzel, Europäer. Ein imagologischer Essay. Heidelberg ²1998; Johannes Giebauf, Bilder und Topoi vom eurasischen Steppennomaden im Spiegel der spätantiken und mittelalterlichen Geschichtsquellen des lateinischen Westens. Phil. Diss. Graz 2000; L'Etranger au moyen âge. XXXe Congrès de la S.H.M.E.S. Göttingen 1999 (= Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public, série histoire ancienne et médiévale 61). Paris 2000; Volker Scior, Das Eigene und das Fremde. Identität und Fremdheit in den Chroniken Adams von Bremen, Helmolds von Bosau und Arnolds von Lübeck (= Orbis mediaevalis Vorstellungswelten des Mittelalters 4). Berlin 2002, str. 9–28.

⁵ Skitija je bila pogosto amorfna tvorba, domovina najbolj divjih med vsemi barbari – Skitov in vseh njihovih potomcev. Smernico za konkretne geografske predstave je v zahodni literaturi srednjega veka določil Izidor iz Seville v svojih Etymologiae XIV, 3, 31–32 (= Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum Libri XX recognovit brevis adnotatione critica instruxit W. M. Lindsay. 2 zv. Oxford 1911, I, str. 117 in sledeča): *Scythia sicut et Gothia a Magog filio Iaphet fertur cognominata. Cuius terra olim ingens fuit; nam ab oriente India, a septentrione per paludes Maeotides inter Danubium et Oceanum usque ad Germaniae fines porrigebatur. Postea vero minor effecta, a dextra orientis parte qua Oceanus Sericus tenditur usque ad mare Caspium, quod est ad occasum; dehinc a meridie usque ad Caucasi iugum deducta est, cui subiacet Hyrcania ab occasu habens pariter gentes multas, propter terrarum infecunditatem late vagantes. Ex quibus quaedam agros incolunt, quaedam portentuosae ac truces carnibus humanis et eorum sanguine vivunt.* Zgoščen pregled geografskega okvira »Skitije« in vseh njegovih implikacij od pozne antike do konca 13. stoletja nazadnje pri Christa Petschko, Experientia und auctoritas in der Geographie des Roger Bacon. Phil. Diss. Graz 1999, str. 38–42.

⁶ Prim. o tem Dieter Timpe: Entdeckungsgeschichte. V: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 7 (1988), str. 307–91, tukaj str. 342 in sledeča, 376–87; Stanzel, Europäer (kot op. 4), str. 28–32; Waldemar Zacharasiewicz, Klimatheorie und Nationalcharakter auf der »Völkertafel«. V: Franz K. Stanzel (ur.), Europäischer Völkerspigel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts, Heidelberg 1999, str. 119–37; Giebauf, Bilder (kot op. 4), str. 15–17.

⁷ Prim. izčrpen pregled ustreznih antičnih in poznoantičnih virov pri Yves Albert Dauge, Le barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation (= Collection Latomus 176), Brussel 1981, str. 620–26; Brent D. Shaw, »Eaters of Flesh, Drinkers of Milk«: The Ancient Mediterranean Ideology of the Pastoral Nomad. V: Ancient Society 13/14 (1982/83), str. 5–31. To občutje prepričljivo podčrtuje Evzebij iz Cezareje: Eusebius von Caesarea, Kirchengeschichte. Herausgegeben und eingeleitet von Heinrich Kraft, Übersetzung von Philipp Haeuser (1932). Darmstadt ⁴1997, I, 19, str. 88, ki ljudstva iz časa pred vesoljnim potopom opisuje kot utelešenje nomadstva in barbarstva: *Njegovi [= Adamovi] potomci, ki so naseljevali vso našo zemljo, so /.../ postali še veliko slabši ter so prevzeli živalsko naravo in neznošen način življenja. Da, niti pomislili niso na mesta in države, na umetnost in znanost. Zakonov in pravnih statotov, kreposti in filozofije niso poznali niti po imenu. Kot nomadi so živeli tako kakor divjaki in barbari v puščavi. Ker so s preobilico zlobe, ki so jo izbrali po svoji volji, uničili naravno razumsko stanje in pametno, nežno kal človeškega srca, so se popolnoma predali vsem mogočim gnusnostim in tako drug drugega uničevali, pobijali, bili občasno ljudožerci ...*

šablonsko opisanega »sindroma centralnoazijske kulture«⁸ so se odlikovali še po eni, posebej zaničevani lastnosti – bili so zvijačni, zahrbtni, a izredno uspešni konjeniki. S svojimi okretnimi konji in prebojnim refleksnim lokom kot glavnim orožjem so nasprotnike iz stalno naseljenih kultur vojaško prekašali in bili zanje odvrtni.⁹ Prav v latinskih virih je nomad, še prav posebej konjeniški, nastopal kot popolna antiteza civilizacije in bil deležen ustreznega spoštovanja. Kot utelešenje najbolj tujega in s tem tudi najbolj strašljivega barbara je s svojimi konjeniškonomadskimi značilnostmi predstavljal tako rekoč najnižjo točko človeške eksistence.¹⁰

Če so neznani nasprotniki, ki so vstopili v spoznavni horizont Evropejcev, izpolnjevali eno ali več nakazanih lastnosti, je bilo za njihovo umestitev v evropsko predstavo o svetu najenostavneje, če se je človek zatekel k stereotipom, ki so bili razviti in ki so se obnesli v preteklosti. K avtoritativnim virom iz preteklih časov so se ljudje običajno obračali tudi, ko so za vsiljivce iskali ime. Danes je lahko temu ustrezno težko razvozlati, koga ima kakšen poznoantični ali srednjeveški pisec pravzaprav v mislih, ko govori o Skitih, Hunih ali Turkih. Tujcev s tem namreč navadno niso etnično uvrstili v skladu z modernimi predstavami, ampak je ime, ki so jim ga dali, vsebovalo kar cel katalog lastnosti in je tako povedalo, na katerem mestu v galeriji ljudstev je že visela slika teh zgolj domnevnih novincev. Najbolj značilno med tovrstnimi etnonimi je za vire v grščini ostalo ime »Skiti«, ki je že od Herodotovih dni praviloma označevalo konjeniške nomade, ki so prišli iz azijskih step. Od pozne antike so bizantinski pisci vse bolj uporabljali tudi pojem »Turki«, čeprav so Turki veljali za pleme Hunov in s tem za potomce Skitov.¹¹ Skladno s tem so Madžari v bizantinskih in tudi muslimanskih virih pogosto navedeni kot »Turki«.¹² Na latinskem Zahodu je, nasprotno, »skitskim« Hunom uspelo, da so postali kar odločilno vrstno ime; z njim so bili, denimo, mišljeni Avari in Madžari, kajti za svoje sodobnike so bili ti po poreklu, vojskovanju in kulturi azijski

⁸ Osnovo za številne poznejše opise konjeniškonomadskih ljudstev je prispevalo Herodotovo poglavje o Skitih: Herodot IV, 46 (=Historien. Griechisch-deutsch herausgegeben von Josef Feix. 2 zv. München 1963, tukaj I, str. 537): *Velika prednost je v tem, da jim [= Skitom] nihče, ki gre v vojno proti njim, ne more ubežati in jih nihče ne more prijeti, če se ne pustijo najti. Ljudje, ki si niso postavili niti mest niti obzidij, ki svoja bivališča vozijo s seboj ter imajo vse lokostrelce na konjih, ki ne živijo od poljedelstva, temveč od živinoreje, njihovo domovanje pa je na vozu – le kako bi takšno ljudstvo ne bilo nepremagljivo in bi ga ne bilo težko ujeti?* O terminu »sindrom centralnoazijske kulture« prim. v splošnem Käthe Uray-Köhalmi, *Das zentralasiatische Kultursyndrom*. V: Walther Heissig/Claudius C. Müller (ur.), *Die Mongolen*. Innsbruck-Frankfurt am Main 1989, str. 47–51.

⁹ Prim. o tem v strnjeni obliki Johannes Gießauf, *Der Stellenwert reiternomadischer Bewaffnung und Kriegsführung im Spiegel ihrer zeitgenössischen Kontrahenten*. V: *Chronica*. Annual of the Institute of History University of Szeged 3 (2003), str. 37–49.

¹⁰ Prim. v strnjeni obliki Gießauf, *Bilder* (kot op. 4), str. 5–39. Mimogrede omenimo, da pri tem obravnavanju stalno naseljenih ljudstev ni šlo za evropski fenomen; povsem primerljivo zaničevanje je mogoče najti tudi v virih azijske provenience. Prim. o tem Ruth I. Meserve, *The Inhospitable Land of the Barbarian*. V: *Journal of Asian History* 16 (1982), str. 51–89; Claudius C. Müller, »Barbaren bis in die Zehenspitzen« – Die frühen Mongolen in chinesischer Sicht. V: Walther Heissig/Claudius C. Müller (ur.), *Die Mongolen*, Innsbruck-Frankfurt am Main 1989, str. 30–38.

¹¹ Tako, denimo, Oikoumenike historia (3,6,9–14) Teofilakta Simokate iz 6./7. stoletja. Citirano po Karl Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde* (5.–15. Jhd.). 2 zv. (= Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde 5). Leipzig 1912, zv. 2, str. 24; prim. o tem tudi Ingomar Weiler, *Ethnographische Typisierungen im antiken und mittelalterlichen Vorfeld der »Völkertafel«*. V: Stanzel (ur.), *Völkerspigel* (kot op. 6), str. 97–118, tukaj str. 115. O pomenu besednega polja »skitski« v zgodnjem srednjem veku prim. Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (= *MIÖG* dopolnilni zv. 31), Wien 1995, str. 15–18.

¹² Prim. István Zimonyi, *Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources*. V: László Károly/Éva Kincses Nagy (ur.), *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged 2001, str. 201–12.

konjeniki pač Huni. Le redki pisci so se potrudili in prihodnjim rodovom ponudili terminološko oporo, in sicer s tem, ko so pojasnili, da so njihovi Huni ali Avari sebe, denimo, definirali kot Madžare.¹³ Svojo lastno zmedenost ob identifikaciji imen vedno novih barbarov je morda najbolje izrazil bizantinski polihistor Nikefor Gregoras iz prve polovice 14. stoletja. Zanj so ti barbari periodično ponavljajoči se bič božji s severa, njihova imena pa so bržkone znana zgolj njim samim.¹⁴ Drugo rešitev za težavo z imeni je našel Sinezij iz Kirene na prelomu 4. in 5. stoletja. Prepričan je bil, da pravzaprav ne more biti več nobenih novih barbarov, ampak da so že obstoječi zgolj spremenili svoja imena in svoj videz, da bi prevarali civilizirani svet.¹⁵ Zanj je ta sklep tudi logičen, saj je vendar prav prevara ena od najpomembnejših značilnosti resničnega, zlasti skitskega barbara.

V novem veku pogosto to skitsko barbarstvo z enakim pomenom srečamo kot azijsko barbarstvo. To nenazadnje znova impresivno dokazuje Herder; njegova podoba Mongolov je od vseh v 18. stoletju najbolj temačna. Ne glede na to, ali jih je res videl na lastne oči, Herder v grdih, že kar animaličnih Mongolih in Kalmikih vidi najbolj azijsko obliko Azijcev. Označi jih kot poženščene in šibke osebkke, ki pa so se v hordi spremenili v »roparske volkove iz azijskih brlogov« in »opustoševalce sveta«.¹⁶ Nič drugače na to ne gleda Herderjev sodobnik John Richardson, ki je za Mongolijo oziroma Tatarijo rekel, da sta »veliko leglo ljudstev, iz katerega so se na najbolj kultivirana področja zemlje v različnih obdobjih vsule milijade barbarov.«¹⁷ Podoba mongolskega vodje Džingiskana kot najbolj barbarskega plenilca v zgo-

¹³ Prim. o tem razdelek o času madžarskih vpadov spodaj. Oznaka »Hun« je za Zahodnjake in v manjši meri tudi za Bizanc skoraj že postala nadpomenka »konjeniški nomadi«. Poleg tega je dejstvo, da so se Madžari naselili na tleh nekdanje hunske države. Še danes, na primer, je v Švici med ljudmi slišati o »strašnih časih hunskega vpada«, ko se govori o ropanju St. Gallna in mučeništvu sv. Wiburade leta 926. Prim. Elemér Moór, Die Benennung der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts. V: Ural-Altäische Jahrbücher 31 (1959), str. 191–229, tukaj str. 225; Paul Lendvai, Die Ungarn. Ein Jahrtausend Sieger in Niederlagen, München 1999, str. 20; Giebauf, Bilder (kot op. 4), str. 97 in sledeča.

¹⁴ Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte. Historia Rhomaike. Übersetzt und erläutert von Jan Louis van Dieten. 4 zv. (= Bibliothek der griechischen Literatur 4, 8, 9, 24, 39). Stuttgart 1973–1994. V svojem prikazu dogodkov med letoma 1204 in 1358 Nikefor v pogl. II, 4 (= izd. Dieten zv. I, str. 78–80) med drugim piše o *Skitih*, ki so v tistem času [= 1240] potovali po Aziji in Evropi. V okviru tega opisa Mongolov izhajajoč iz starih zgodovinarjev obravnava tudi njihovo (domnevno) najstarejše zgodovinsko obdobje, vendar pa mu rekonstrukcija tega obdobja zaradi najrazličnejših imen, ki so jih – kot kažejo njegove raziskave – v teku časa dodeljevali Mongolom, povzroča nekaj težav: *Njihovo ime so nam stari modreci posredovali različno. Homer jih imenuje Kimerijci, Herodot, ki je pisal o Perziji, Skiti različnih plemen, Hajronejec Plutarh Kimbri in Tevtoni ... Svoje pravo ime so sami verjetno poznali v svojem narečju. Pisci, ki so jim dali grška imena, jih enkrat imenujejo tako, drugi drugače, kakor komu ugaja, ko govori o teh ljudeh, ki se od tam kot hudournik zlivajo na naš civilizirani svet in se polastijo enkrat teh področij, drugi drugih ... Bog razpolaga tudi s tem ljudstvom, s tem tako rekoč strah vzbujajočim pojavom s severa, s hiperborejskega področja, z ljudstvom, ki ga pošilja namesto biča, kakor in kadar to želi božja previdnost ...*

¹⁵ Sinezij iz Kirene, Peri basileias (Oratio de regno ad Arcadium imperatorem), cap. 16, v svojem govoru, ki ga je najbrž leta 399 imel pred cesarjem Arkadijem, v zvezi z obravnavanjem tistih barbarov (= Skitov/Hunov), ki so prodrli iz Azije in porazili Parte, Gete in Masagete (= Le discours sur la Royauté de Synésios de Cyrène à l'empereur Arcadius. Traduction nouvelle avec introduction, notes et commentaire par Christian Lacombrade. Paris 1951, str. 54 in sledeča): ... *qui ont parfois changé leurs noms, parfois même altéré leurs traits par artifice afin de simuler je ne sais quelle horrible race nouvellement sortie de terre, vous font aujourd'hui trembler*. Prim. o tem Peter Heather, The Anti-Scythian Tirade of Synesios' »De regno«. V: Phoenix 42 (1988), str. 152–72; Wolfram, Salzburg (kot op. 11), str. 16; Wolfgang Hagl: Arcadius Apis imperator. Synesios von Kyrene und sein Beitrag zum Herrscherideal der Spätantike (= Frankfurter althistorische Beiträge 1), Stuttgart 1997, str. 94.

¹⁶ Herder, Ideen (kot op. 1), str. 217–219, 700 in sledeča; prim. o tem Osterhammel, Entzauberung (kot op. 2), str. 251.

¹⁷ John Richardson, A Dissertation on the Languages, Literature and Manners of Eastern Nations. Oxford 1778. Citirano po Osterhammel, Entzauberung (kot op. 2), str. 246, ki naniza še druge podobne primere iz 18. stoletja.

dovini, ki se je s svojimi hordami kot kakšna »zasmrajena sapica« razdivjal po svetu, – podoba, ki je rasla od 13. stoletja, – je ostala do danes eden najbolj prisotnih motivov.¹⁸

Na kakšni tradiciji pa so temeljile tovrstne podobe najprominentnejših predstavnikov tega skitskega oziroma azijskega barbarstva? Nedvomno imajo pri tem odločilen pomen poročila o Hunih. Prvi in obenem najširše zastavljen prikaz srečamo ob koncu 4. stoletja v razpravi, ki jo je napisal rimski zgodovinar Amijan Marcelin.¹⁹ Ni mogoče z gotovostjo reči, ali mu je sploh kdaj pred oči prišel kakšen Hun, a zahvalo za poglobljene informacije o njih je najverjetneje dolgoval gotskim virom. Temu se na nekaterih mestih pridružujejo še literarne izposoje iz razprav o Skitih in Partih pri Pompeju Trogu oziroma Justinu ter iz etnografskih razprav Pomponija Mele.²⁰ Pri Amijanu že od samega začetka ni dvoma, da ima Hune za najslabše in najbolj gnusne barbore. Celotno razmišljanje namreč izpelje iz premise, da divjaštvo tega plemena, ki živi na drugi strani Azovskega morja, blizu ledenega morja, presega vse poznano.²¹ Po njegovih podatkih čaka Huna že na začetku življenja barbarsko in okrutno dejanje. Huni otrokom razrežejo lica, da preprečijo poznejšo rast brade. Na ta način iznakaženi obrazi se odlično prilagajajo čokati in upognjeni postavi, zaradi katere so na splošno grdi kot evnuhi in bolj podobni dvonožnim zverem ali grobo izklesanim figuram na mostovih.²² V svoji zunanji pojavi so človeku zgolj rahlo podobni, živijo pa od koreninic zelišč in nezačinjenega, napol surovega mesa vsakovrstnih živali, ki ga zaradi nepoznavanja ognja na kratko pogrejejo med jezdečevim stegnom in hrbtom njegovega konja. Robati, a tudi vzdržljivi hunski naravi ustreza nestanovitno nomadsko življenje, ki ne poraja zgolj odsotnosti pokritih bivališč, temveč že kar smrten strah pred hišami. Njihova uborna oblačila so neoprana, nosijo pa jih ob vseh priložnostih, vse dokler jim v cunjah ne visijo s teles. Tako kot jezdeci so tudi hunski konji grdi, a vztrajni. Sedlo je tako rekoč naraven življenjski prostor Huna in zdi se, kot da je zlit z jezdno živaljo. Na njej uredi vsa vsakodnevna opravila – od prehranjevanja prek trgovanja in spanja do telesnih potreb, za kar začasno zavzame pozo ženskega sedla. Zaradi svoje zvijačnosti, neposnemljive spretnosti pri rokovanju z lokom in brezmejnemu okrutnosti so v vsakem primeru

¹⁸ »Zasmrajena sapica« po Alexander von Humboldt, *Ansichten der Natur*, ur. H. Beck. Stuttgart 1983, str. 7. Drugi primeri pri Osterhammel, *Entzauberung* (kot op. 2), str. 211–21. O podobi Džingiskana v zahodnih srednjeveških virih prim. Felicitas Schmieder, *Cinggis Khan – Das Gesicht des Mongolen*. V: Johannes Gießauf (ur.), *Die Mongolei. Aspekte ihrer Geschichte und Kultur* (= Grazer Morgenländische Studien 5). Graz 2001, str. 30–46.

¹⁹ Ammianus Marcellinus, *Römische Geschichte XXXI*, 2, 1–11. Lateinisch und Deutsch und mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfarth (= *Schriften und Quellen der Alten Welt* 21, 1–4). 4 zv. Berlin 1968–71, tukaj zv. 4, str. 242–246. O avtorju in delu prim. Roger C. Blockley, *Ammianus Marcellinus. A Study on his Historiography and Political Thought* (= *Collection Latomus* 141), Brussel 1975, str. 8–17; Klaus Rosen, *Ammianus Marcellinus* (= *Erträge der Forschung* 183), Darmstadt 1982, zlasti str. 15–104; John F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London 1989, str. 8–17.

²⁰ Prim. Will Richter, *Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus* (31, 2, 1–11). V: *Historia* 23 (1974), str. 343–377; Klaus Tausend, *Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus, Priskos, Iordanes und den lateinischen Dichtern und Panegyrikern*. Phil. Diss., Graz 1984, str. 29–38.

²¹ Podrobno raziskavo posameznih točk, ki sledijo, prinašata Tausend, *Darstellung* (kot op. 20), str. 8–26 in Matthews, *Roman Empire* (kot op. 19), str. 332–42.

²² O Amijanovem opisu zunanje podobe Hunov prim. tudi Mauriz Schuster, *Die Hunnenbeschreibungen bei Ammianus, Sidonius und Iordanis*. V: *Wiener Studien, Zeitschrift für klassische Philologie* 58 (1940), str. 119–30, tukaj: 120 in sledeča, ki med drugim v antični in moderni etnografski literaturi išče kulturnozgodovinsko relevantne primerjalne zglede. Če je njegova interpretacija, da gre pri hunskem rezanju lic za ustvarjanje okrasnih brazgotin (s približno takšnim pomenom, kot ga imajo tetovaže), deloma prepričljiva, pa iz njegovih raziskav nenazadnje, žal, veje tudi zelo močan duh takratnega časa. Gnusnosti hunske podobe, ki jo rimski avtorji pogosto poudarjajo, tako ne razume kot propagando ali topos, temveč meni, da je ni težko razložiti: *oni pač govorijo s stališča visokorasnega rodu, v katerem so prevladovale skladne, pogosto veličastne postave s plemenitim izrazom na obrazu in v katerem posameznikov hunsko-mongolskega videza ni bilo* (prav tam: 123 in sledeča). Schusterjeve izpeljave je vedno treba obravnavati s pridržkom, da so bili Huni zanj v vsakem primeru pravi predstavniki robatega mongolskega tipa (126).

najstrašnejši med vsemi bojevniki. Hunski nomadski način življenja Amijan označi s frazami, ki se zdijo zelo stereotipne. Ob publicah o nepoznavanju pluga, odsotnosti zakonov in nestanovitnem nomadskem življenju na vozovih, brez stalnih bivališč, pogrešamo posamična, avtentična opažanja. Ta odlomek ne spominja zgolj na klasične vzore, zlasti na Justina, temveč tudi na opis nomadskega življenja Saracenov in Alanov na drugih mestih v Amijanovem delu.²³ Načitani častnik očitno tam, kjer za ljudstvo, ki ga mora opisati, najde namig o nomadskem načinu življenja ali pa to morda samo domneva, uporabi ustrezno kuliso iz standardnega etnografskega dela. Na konec svojih opazovanj postavi nekaj tipičnih značilnosti Hunov, ki popolnoma ustrezajo klasični tipologiji barbarov. Nezvestost, jeznoritost, nagonsko divjaštvo, nečastnost, lažnivost, pogoltnost na zlato in verolomnost za takratnega človeka pravzaprav sodijo k standardnemu repertoarju resnega opisa barbarov. Eden od osrednjih temeljev idealne podobe, ki jo Amijan povzame v opisu Hunov, je že uvodoma nakazan antično-sredozemski odnos do pastirskih nomadov, ki v hierarhičnem redu kultur ponavadi celo med barbari zasedajo zadnje mesto. Amijan skuša v tej razpravi svoje podrobno znanje o Hunih uskladiti s svojo idealno podobo – z izjemno živalsko surovim tipom barbara. Najprimernejše negativno konotirane stereotipe najde v predalu konjeniških nomadov s severa. Kot rezultat njegove stvaritve se bralcu predstavi nov fond stereotipov za poznejše generacije.

Poglejmo si samo en primer – vrnimo se še enkrat k domnevnemu mehčanju mesa pod sedlom med ježo.²⁴ Ta običaj, ki ga Amijan v zvezi s Huni omeni prvi in pri katerem se meso položi med jezdeca in konja, kasneje najdemo v spominih bavarskega landsknehta Hansa Schiltbergerja v zvezi s turško-mongolskimi enotami iz poznega 14. stoletja.²⁵ Prav ob tem tako v znanstveni kot psevdoznanstveni literaturi vedno znova uporabljenem motivu so se vnmale najbolj burne razprave. To početje ima morda res oporo v avtentičnem opažanju – k temu vsaj napeljuje Schiltbergerjev prikaz –, vendar pa njegov smisel gotovo ni bil priprava hrane, kot je nakazal Amijan. Nastavki modernih interpretacij za temi poročili vidijo napačno tolmačenje oskrbe rane oziroma preprečevanja odrgnin na konjskem hrbtu s pomočjo surovega mesa ali pa prevoza posušenega mesa med daljšimi bojnimi pohodi. Podobno prakso si je mogoče predstavljati tudi pri Hunih. Ne glede na to so ljudje, vedno kadar so drugega želeli stigmatizirati kot zlasti velikega barbara, uporabili ravno to posebej zapomljivo podobo. Tako si je ta topos utrl pot vse do strelskih jarkov prve svetovne vojne, ko so madžarskim vojakom kot izraz njihovega hunskega porekla očitali prav to obnašanje.²⁶

A pogledimo si še enkrat konstrukcijo podobe Huna, h kateri je svoje prispeval tudi cerkveni oče Hieronim. Na različnih mestih v več delih približno sočasno z Amijanom podrobneje

²³ Možne predloge za nomadski topos pri Richter, *Darstellung* (kot op. 20), str. 371 in sledeča; Tausend, *Darstellung* (kot op. 20), str. 23 in sledeča; o oceni prikaza nomadov v odlomkih iz Amijana prim. tudi Matthews, *Roman Empire* (kot op. 19), str. 336 in sledeča.

²⁴ Ammianus Marcellinus, *Römische Geschichte* (kot op. 19) XXXI, 2, 3, str. 244: *in hominum autem figura licet insuavi ita victu sunt asperi, ut neque ignis neque saporati indigeant cibi, sed radicibus herbarum agrestium et semicruda cuiusvis pecoris carne vescantur, quam inter femora sua equorumque terga subsertam fotu calefaciunt brevi.*

²⁵ Hans Schiltbergers *Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift* herausgegeben von Valentin Langmantel (= Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 172). Tübingen 1885, str. 62: *Auch han ich gesehen und han es selber gethan, wann sie in ainer rayß eylen so nehmen sie ein fleisch und schneyden es thün und thun es in ain laines tuch und legens dann unter den satell und reyten dorauß; wann sie dann hungert, so nehmen sis auß dem sattell und essen es dann also rochs; und sie saltzens am ersten, wann sie mainen, es sey nicht schad, wann es wirt trucken von der werm deß roß und würd auch mar, wann der sattell trücentz an dem reyten, das der safft dorauß geet; und das thun sie, wann sie eylen in einer rayß und nicht zeitt haben die speyß zu beraytten.*

²⁶ Prim. ob tem zlasti Alexandre Solymossy, *La légende de »la viande amortie sous la selle«*. V: *Nouvelle Revue de Hongrie* 30 (1937), str. 134–40.

obravnava stalne nevarnosti svojih dni in njihove povzročitelje. Kot je običajno za nomade, troglodite in Skite, se – po njegovem védenju – tudi Huni prehranjujejo z napol surovim mesom.²⁷ Brezmejno divjanje nordijskih volkov – kot je Hieronim včasih imenoval Hune –, ki so nedavno prodrli iz oddaljenih kavkaških strmin, je tudi imperiju prineslo nepopisno nesrečo.²⁸ Razlogi za rimske poraze so očitni – zaradi grehov Rimljanov so barbari postali močni in zmagovalna rimska vojska je pred njimi, ki že s samo pojavo širijo hromeč strah, upognila koleno. Grdi nasprotniki, ki niso sposobni postaviti ene noge pred drugo in ki mislijo, da morajo umreti, če se dotaknejo zemlje.²⁹ Podoba strašnih osvajalcev, ki jo je posredoval Hieronim, stoji na vrhuncu njegovega časa, njen siže pa se ne razlikuje od tega, kar z veliko večjo ljubeznijo do podrobnosti približno istočasno izpelje Amijan. Zveze med velikim cerkvenim učiteljem in poganskim literatom pri tem ni mogoče dokazati, pa tudi potrebna ni³⁰ – govorice, ki so krožile, so prenesle jedro stereotipov, ki je lahko ne glede na vero in svetovni nazor opredelilo sovražnika iz konjeniškega okolja. Nekaj podobnega o divjih ljudstvih, ki so prinesla strašno pogubo velikim delom civiliziranega sveta, Hieronim izjavi v svojem komentarju h knjigi preroka Izaija. Čeprav ne navede njihovega imena, je po zaslugi podrobnosti, ki jih obdela, v povzročiteljih opisanega zla mogoče prepoznati Hune. Kot si je po Izaijevem besedilu srd božji nekoč nakopal Izrael, tako si ga je zaradi kršenja zapovedi zdaj nakopala večina rimskega sveta. A Gospod v nasprotju s preteklimi časi zdaj svoje kazni ne bo več izvršil s pomočjo Asircev in Kaldejcev, temveč s pomočjo divjih, do nedavnega nepoznanih ljudstev s strah vzbujajočim videzom in strašnimi glasovi; ta razkazujejo požensčene in razrezane obraze ter prebadajo hrbte moških in barbarov, ki vsi po vrsti bežijo.³¹ Poznavanje Hieronimove podobe Hunov, kot rečeno, napeljuje k temu, da v tem primeru hunske trume prepoznamo kot orodje božjega kaznovanja. Podrobnost o požensčenih obrazih (najbrž v smislu brezbradih), ki so poleg tega iznakaženi z vrezninami, spominja na Amijanovo epizodo o rezanju otroških lic. Da so te formulacije botrovale podobi požensčenih in zgolj v hordi neizmerno okrutnih Mongolov pri Herderju okoli 1400 let pozneje, je komajda mogoče spodbijati.

Tudi motiv hunskega biča božjega, ki ga je vpeljal Hieronim, je našel veliko posnemovalcev. Izidor iz Seville je to podobo razvil v svoji *Zgodovini Gotov* v prvi tretjini 7. stoletja in ji s tem zagotovil trajno mesto v ikonografiji barbarov. Huni, ki jih je Izidor apostrofiral kot

²⁷ Hieronymus, *Adversus Iovinianum libri duo*. V: *Patrologia Latina* 23, col. 221–352, tukaj II, 7, col. 308: ... *Nomades, et Troglodytae, et Scythae, et Hunnorum nova feritas, semicrudis vescuntur carnibus*. Glede odlomkov o Hunih pri Hieronimu prim. Gießauf, *Bilder* (kot op. 4), str. 57–61.

²⁸ Hieronymus, *Epistulae*. V: *Patrologia Latina* 22, col. 325–1224, tukaj *Epistula LX*, 16, col. 600: *Ecce tibi anno praeterito ex ultimis Caucasi rupibus immissi in nos, non jam Arabiae, sed Septentrionis lupi, tantas brevi provincias percusserunt. Quot monasteria capta? Quantae fluviorum aquae humano cruore mutatae sunt? Obsessa Antiochia, et urbes reliquae, quas Halis, Cydnus, Orontes, Euphratesque praeterfluunt. Tracti greges captivorum: Arabia, Phoenice, Palaestina, Aegyptus timore captivae. »Non mihi si linguae centum sint, oraque centum. Ferrea vox. Omnia poenarum percurre nomina possim.«*

²⁹ Prav tam, *Epistula LX*, 17 (= PL 22, col. 601): *Nostris peccatis Barbari fortes sunt. Nostris vitis Romanus superatur exercitus. ... Romanus exercitus, victor orbis et dominus, ab his vincitur, hos pavet, horum terretur aspectu, qui ingredi non valent, qui si terram tetigerint, se mortuos arbitrantur.*

³⁰ Prim. nasprotovanje temu, da je Hieronim uporabil Amijana, pri Richter, *Darstellung* (kot op. 20), str. 72; Blockley, *Ammianus* (kot op. 19), str. 177–80; Rosen, *Ammianus* (kot op. 19), str. 34.

³¹ Hieronymus, *Commentariorum in Hiezechielem libri XIV*. V: *S. Hieronymi Presbyteri Opera* I, 4 (= CCL 75). Turnhout 1964, str. 109 in sledeča: *at nunc magna pars Romani orbis quondam Iudaeae similis est, quod absque ira dei factum non putamus, qui nequaquam contemptum sui per Assyrios ulciscitur et Chaldaeos. sed per feras gentes et quondam nobis incognitas, quarum et vultus et sermo terribilis est et femineas incisae facies praefereutes, virorum (et bene barbarorum!) fugientia terga confodiunt.*

virga furoris Dei,³² se v nadaljevanju sinonimno pojavljajo kot *flagellum* – gre za epiteton, ki naj bi v srednjem in novem veku počasi postal sinonim za hunskega kralja Atilo.³³ Izidor poleg tega v svojih *Etymologiae* postavi pomemben temelj za enačenje sodobnih in poznejših »Hunov« z zgodovinskimi Huni, ki jih je sam, seveda, poznal le še iz literature. Hunom, ki so že zdavnaj izginili z evropskega prizorišča, s tem ko jih izenači z Avari, podeli aktualno referenco in stalno mesto med ljudstvi. Da bi jih umestil znotraj skitskih plemen, poseže po Hieronimovih geografskih navedbah in jih naseli onstran Azovskega morja, med ledene valove Dona in Masagete. S svojimi konji, ki prinašajo pogubo, naj bi bili nekoč prodrli s Kavkaza, kjer je Aleksander za vrati zaprl divja ljudstva.³⁴ Izidor s tem za več generacij položi pomemben temelj identifikacije konjeniških severnih ljudstev s Huni in – v logični konsekvenci – z Avari.

Po Avarih, ki tu niso pobliže obravnavani, so – kot smo izpeljali že zgoraj – naslednji glavni nosilci lastnosti in s tem tudi imena Hunov konec 9. stoletja postali Madžari.³⁵ Več kot pol stoletja je bila Evropa vedno znova žrtev pohodov madžarskih konjenic, ki so se na nepojasnjen način pojavile, morale in plenile. Očividcem in poročevalcem iz druge, včasih pa tudi tretje roke se je zdelo, da Madžari v zadostni meri izpolnjujejo njihove predstave o Hunih in Avarih, ali pa so se zadovoljili s sklepanjem po analogiji, ki se je po njihovem mnenju zdelo kakor na dlani. Tako je bilo, denimo, za pisca martirologija iz cerkve v Vercelliju jasno, da so lokalne duhovnike, ki so umrli v času madžarskega napada decembra 899. leta, lahko ubili samo Huni in heretiki.³⁶ Poreklo, zlasti pa podoba okrutnih morilcev sta se v tem in v veliko drugih primerih razkrivala kot podlaga kontinuitete dojemanja in določanja pripadnosti.³⁷

³² Sancti Isidori episcopi Hispalensis Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum. V: MGH AA XI, str. 267–303, tukaj XXVIII–XXIX, str. 278 in sledeča: *quia* [sc. Huni] *in disciplina fidelium positi sunt Virga enim furoris dei sunt et, quotiens indignatio eius adversus fideles procedit, per eos flagellantur, ut eorum adflictionibus emendati a saeculi cupiditate et peccato semet ipsos coerceant et caelestis regni hereditatem possideant. adeo autem haec gens horrida est, ut, cum famem in bello fuerit passa, venam tangat equi et sic excludat hausto sanguine famem.*

³³ Že v pismu papeža Leona I. z dne 15. marca 453 se v zvezi z nesrečo, ki jo je Italiji leta 452 prinesla Atilova vojska, govori o *flagella*. Prim. o tem Otto J. Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*. Wien-Köln-Graz 1978, str. 379, op. 679; Gerhard Wirth, *Attila. Das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart-Berlin-Köln 1999, str. 146 in 176, op. 336.

³⁴ Izidor iz Seville, *Etymologiae* (kot op. 5) IX, 2, str. 66: *Hugnos antea Hunnos vocatos, postremo a rege suo Avaras appellatos, qui prius in ultima Maetodie inter glaciale Tanaim et Massagetarum inmanes populos habitaverunt. Deinde pernicibus equis Caucasi rupibus, feras gentes Alexandri claustra, cohibente, eruperunt, et orientem viginti annis tenuerunt captivum, et ab Aegyptiis atque Aethiopicibus annum vectigal exegerunt.*

³⁵ Prim. op. 13.

³⁶ *Martyrologium Ecclesiae Vercellensis: Idibus decembris occisio totius cleri facta ab Hunnis et Arianis tempore gloriosissimi episcopi Liualdi*. Citirano po Szabolcs de Vajay, *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte. 862–933* (= *Studia Hungarica* 4), Mainz 1968, str. 30, op. 75. Prim. o tem tudi Gina Fasoli, *Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X* (= *Biblioteca Storica Sansoni, Nuova Serie* 11), Bologna 1945, str. 95 in sledeča.

³⁷ Sodobne zglede ponujajo tudi *Annales Fuldenses* v okviru prikaza madžarskega plenjenja v Panoniji leta 894 *Avari, qui dicuntur Ungari*. = *Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis*, ur. Friedrich Kurze. (= MGH SS rer. Germ. 7). Hannover 1891, str. 125. Skorajda enake vpise najdemo za leta 895, 896 in 900. *Chronicae Polonorum* (v: MGH SS IX, str. 418–78, tukaj str. 425) pojasnjujejo: ... *Hunis qui et Ungari dicuntur* Približno sredi 13. stoletja kompilator *Chronicon Eberspergense* (= *Ex Chronico Eberspergensi posteriore*. V: MGH SS XXV, str. 867–72, tukaj str. 868) za začetek 10. stoletja ugotavlja: *In illis diebus effera gens Hunorum, quorum sedes Ungari modo tenent – Huni enim sunt Hungari –, a propriis suis sedibus castra moventes, potenter flumina et terminos orientales transeunt, terris et nacionibus intermediis crudeliter devastatis*. Drugi zglede enačenja Hunov in Madžarov iz visokega srednjega veka pri Gyula Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged 1996, str. 79–81. [e v 15. stoletju Veit Arnpeck v svoji *Bavarski kroniki* iz predlog prevzame enačenje Madžarov s Huni = Veit Arnpeck, *Chronica Baioariorum*. V: Veit Arnpeck, *Sämtliche Chroniken*, ur. Georg Leidinger (= *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte* N.F 3). München 1915, str. 1–443, tukaj IV, 3, str. 125, 129: *In illis diebus gens Hunorum belua crudelior, qui latine Hungari vocantur Huni vulgariter, latine vero Hungari ...* . Tudi v armenskih virih iz 10. stoletja Madžari nastopajo kot Huni. Prim. Konrad Schünemann, *Hunnen und Ungarn*. V: *Ungarische Jahrbücher* 5 (1925), str. 293–303, tukaj str. 299.

Kdor se je vedel kot eno od teh dovolj poznanih ljudstev in poleg tega prihajal z njihovega nekdanjega ozemlja, jim je moral biti enak ali pa je vsaj moral biti njihov potomec. Biblijski seznam ljudstev in njegove času primerne predelave v *Etymologiae* Izidorja iz Seville so bile tudi v primeru Madžarov velikokrat izhodišče za klasifikacijo barbarskih konjeniških trum.³⁸

Tudi obstoj več imen za očitno eno ljudstvo si je znal marsikateri izobraženec zlahka pojasniti: skrajno divji bojevniki Avari, ki so bili nasledniki Hunov, so se zdaj imenovali Madžari.³⁹ Widukindu iz Corveyja je ta njegov sklep omogočil, da je legendo o izvoru Hunov iz čarovnic in duhov, ki jo je prebral v Jordanesovi zgodovini Gotov, apliciral na Madžare.⁴⁰ Ta izhodiščna pozicija pa je Widukindu dala možnost, da je Madžarom dodelil odločilno mesto v celotnem konceptu svojega zgodovinskega dela, saj je to *saeva gens* v njem nastopalo kot zagrizen nasprotnik saških vladarjev in s tem celotnega krščanskega sveta.⁴¹ Madžari so bili zapriseženi sovražniki boga in ljudi. V to osnovno ogrodje svojega koncepta o Madžarih je Widukind vgradil vse konjeniškonomadске stereotype, ki jih je poznal: divji konjeniki s strah vzbujajočimi telesnimi atributi, zaradi katerih spominjajo na demone,⁴² so napadli civilizirani svet. Niso se spustili v odkrit boj, temveč so nasprotnike iz zasede obstreljevali s smrtonosnimi puščicami.⁴³ Gnani od pohlepa po zlatu in zakladih so plenili naokrog ter širili strah in grozo.

Toda tudi tisti, ki je Madžare sprejel kot samostojno, do tedaj še nepoznano ljudstvo, je lahko njihovo podobnost z zgodnejšimi konjeniški Azijci uporabil za izhodišče svojega prikaza. Regino iz Prüma je zato kot temelj svojega opisa tega novega *gens Hungarum*, priseljenega v Panonijo, ki so jo zapustili Avari, uporabil Justinove ekscerpte iz *Historiae Philippicae* Pompeja Troga in s tem izpisal klasične topose skitskih barbarov.⁴⁴ Za Regina je bilo jasno, da tisto ljudstvo, ki ga je vpeljal z oznako živalskih divjakov, izvira iz močvirnatih območij Skitije. Da bi izdelal in ilustriral te svoje sklepe, je uporabil Justinove epitome. S tem ko je prevzel njegovo razpravo o Skitih, je bralcu najprej želel približati deželo in ljudi, nato pa je prešel k poročilu o njihovem divjanju. V nadaljevanju srečamo – umeščeno v prikaz, ki je po modernem razumevanju povsem realističen, – kratko opredelitev stepskonomadskega načina življenja. Nenehno potujoči živinorejci brez stalnega prebivališča hodijo s svojimi družinami in imetjem, naloženimi na vozove, po brezmejnih področjih in v preprostih

³⁸ Prim. glede Madžarov zlasti István Vásáry, *Medieval Theories Concerning the Primordial Homeland of the Hungarians*. V: *Popoli delle Steppe*. Unni, Avari, Ungari (= SSCI 35). 23–29. Aprile 1987, Spoleto 1988, zv. 1, str. 213–44, tukaj str. 217–22.

³⁹ Widukind von Corvey, *Res gestae Saxonicae* ed. Georg Waitz (= MGH SS rer. Germ. 60). Hannover 31882, I, 17 in sledeče, str. 16: ... *Avaros, quos modo Ungarios vocamus, gentem belli asperrimam. Avaros autem, ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum.*

⁴⁰ Widukind von Corvey, *Res gestae Saxonicae* (kot op. 39) I, 18, str. 16 in sledeča. O njegovi predlogi prim. Jordanes, *De origine actibusque Getarum sive Getica*. V: MGH AA V/1, str. 53–138, tukaj XXIV, 121 in sledeče, str. 89 in sledeča.

⁴¹ Widukind, *Res gestae Saxonicae* (kot op. 39) III, 46, str. 74: *sed non adeo incruenta victoria fuit de tam saeva gente*. Podobno prav tam I, 32, str. 26: ... *contra tam saevam gentem* ... prav tam I, 38, str. 32: ... *contra gentem acerrimam* ...

⁴² Widukind, *Res gestae Saxonicae* (kot op. 39) I, 18, str. 46: ... *corpora cultu habituque horrenda ... daemonia esse credentes* ...

⁴³ Widukind, *Res gestae Saxonicae* (kot op. 39) III, 44, str. 72: *Ducitur exercitus per aspera et difficilia loca, ne daretur hostibus [= Ungaris] copia turbandi sagittis agmina, quibus utuntur acerrime, arbustis ea protegentibus.*

⁴⁴ V nadaljevanju izčrpno obdelano besedilo najdemo v: Reginonis abbatis Prumiensis *Chronicon cum continuatione Treverensi*, ur. Friedrich Kurze (= MGH SS rer. Germ. 50). Hannover 1890, str. 131–133 za leto 889. O Reginovi uporabi Justinovih epitomov prim. M. Manitius, *Regino und Justin*. V: NA 25 (1900), str. 192–201; Heinz Löwe, *Regino von Prüm und das historische Weltbild der Karolingerzeit*. V: *Rheinische Vierteljahresblätter* 17 (1952), str. 151–79, tukaj str. 163–71; Gießauf, *Bilder* (kot op. 4), str. 106–12.

oblačilih iz krzna kljubujejo vremenskim ujмам. Njihova hrana so izpleni od lova in ribarjenja ter mleko in med. Temelj njihovih uspehov v vojnah je od vsakdanjih naporov utrjena narava. Da bi podoba Madžarov podal v pravi mešanici barv, Regino po izpeljavah o telesni moči Skitov pri Justinu prek predstavitve svojega lastnega mnenja preide k nadaljnjemu ekscerptu. Za svojo – iz lastnih razmišljanj izpeljano – ugotovitev, da domača zemlja ni več zmogla prehraniti preštevilnih Skitov, Regino postavi odlomek iz dela Pavla Diakona, ki nudi klimatološko razlago za splošno plodnost severnih ljudstev.⁴⁵ Dejstva, da v tukaj uporabljeni *Zgodovini Langobardov* pravzaprav teče beseda o Germanih, ne pa o konjeniških nomadih iz notranjosti Azije, sploh ne upošteva. Ponujena klimatska teorija za Skite očitno prav tako izpolnjuje svoj namen. Regino je s tem po svojem mnenju ustvaril optimalen okvir, v katerega zdaj lahko umesti lastne izkušnje z Madžari in vtise o njih. Klišeji – četudi niso vselej uporabljeni v skladu s prvotnim namenom izdelovalcev njegovih kulis – so pred oči bralca pričarali širjave Skitije z njenimi nomadskimi, zaradi severnjaškega porekla plodnimi in zatorej preštevilčnimi prebivalci. Ti so zdaj v neukročenih in zahrbtnih konjeniških skupinah planili nad Zahod in nihče se ni mogel zoperstaviti njihovi z loki oboroženi vojski. Regino s to ugotovitvijo o madžarski orožni tehniki ustvari možnost, da v svoj prikaz vključi še en ekscerpt iz Justina, kajti njegov opis skitskih Partov, katerih državo so – kot je Regino lahko preveril pri Justinu in Izidorju – ustanovili Skiti, vsebuje podrobnosti o taktiki njihove konjenice. Sem spada šibkost v boju moža proti možu in pri obleganjih, ki pa jo je odtehtala zvitost, zlasti navidezni beg v odprtih bitkah. Preden Regino z Justinovimi besedami nadaljuje poročanje o pomenu konja in streljanja z lokom kot tudi o nekaterih značajskih potezah Partov oziroma Madžarov, na pergament spravi lastno stališče. Zahrbtnen način bojevanja jih dela tako nevarne. Poleg tega so Madžari bolj sorodni živalim kot pa ljudem, saj ne poznajo usmiljenja in se, kot je slišati, prehranjujejo s surovim mesom in krvjo. Kot zdravilo jim služijo koščki razrezanih src ujetnikov. Nečloveško naravo še poudarja njihov izgled, ki ga zaznamuje do golega ostrizena lobanja.⁴⁶ Svoja izpeljevanja Regino zaključi tako, da ponovno poudari okrutnost tega skrajno gnusnega plemena.

Regino v odlomku, o katerem smo poročali, ne prinaša zgolj prvih izčrpnih s toposom obremenjenih opisov grozot, temveč za Madžare odpre tudi to, kar je István Vásáry dobro označil kot *The Magic Box Scythia*.⁴⁷ Iz prav te škatlice, ki je bila, kar zadeva geografske dimenzije, v teku časa sicer podvržena številnim modifikacijam, so – kot smo že pokazali – vse od antike vedno znova skakala barbarska severna ljudstva.

Reginov prikaz je precejšnjemu številu piscev v naslednjih generacijah služil kot podlaga pri obravnavanju konca 9. in začetka 10. stoletja. S tem pa na Zahodu nista dalje živela le spomin na dogodke v času zavzetja in teorija, da so Madžari po poreklu iz Skitije, temveč tudi podoba živalim enakih, ljudožerskih Madžarov. V letopisu iz Metzja, denimo, najdemo za leto 889 dobesedno prevzet Reginov opis Madžarov.⁴⁸ Še v 12. stoletju je Annalista Saxo

⁴⁵ Regino na tem mestu navaja besedilo, ki je tako rekoč identično s Pauli, *Historia Langobardorum*, ur. Georg Waitz (= MGH SS rer. Germ. 48). Hannover 1878, I, 1, str. 52 in sledeča.

⁴⁶ Opisom ljudožerskih običajev pri Madžarih bi lahko botroval Izidor, *Etymologiae* (kot op. 5) XIV, 3, 31, ki poroča o ljudožercih v soseščini Skitov. [e bolj podobno zveni tisti odlomek pri Solinu, ki poroča o Skitih in njihovem običaju, da iz ran padlih sovražnikov sesajo kri: *Scytharum ... ritus est ... interemptorum cruorem e vulneribus ipsis bibunt*. = C. Iulii Solini, *Collectanea rerum memorabilium*, ur. Theodor Mommsen. Berlin 41979, XV, 15, str. 79. Vsekakor konjeniškonomadskega toposa pri tej lastnosti ni mogoče spregledati.

⁴⁷ Prim. Vásáry, *Medieval Theories* (kot op. 38), str. 223–26, ki pokaže, da naj bi skitske tirnice, po katerih se je ob vprašanju o madžarski domovini prvi zapeljal Regino, vse do 18. stoletja predstavljale rdečo nit pri vprašanju o poreklu Madžarov.

⁴⁸ Albinus Franciscus Gombos (ur.), *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCII*. 3 Vol. Budapest 1937–38, tukaj I, str. 156 in sledeča.

brez pridržkov in – če odmislimo nekaj prestavljenih stavkov – praktično dobesedno od Regina za državno kroniko prevzel celoten odlomek o Madžarih.⁴⁹ Saški letopisec se ob tem, da so bili Madžari, ki so mu bili že dolgo časa znani kot dobri kristjani in sosedje, opisani kot krvoločne zveri, ni jezil, temveč je opis natančno prepisal iz svoje predloge.⁵⁰ Očitno je bil saškemu kronistu stereotip o nečloveško okrutnih Madžarih celo všeč, saj je brez dokazljive predloge za leto 906 zapisal, da so Madžari na Saškem mnogo ljudi pobili, zelo številno trumo plemenitaških, svobodnih in tlačanskih žensk, ki so jih gole, s prevrtanimi prsmi in prek glav kot z vajetmi povezane z lasmi, pa skupaj z otroki na silo odpeljali.⁵¹ Ob koncu 13. stoletja Reginov opis Madžarov v svoje kronološko ogrodje vgradijo *Annales Sancti Trudperti*.⁵² V *Beneški kroniki* Andreasa Dandola iz sredine 14. stoletja beremo, da so Madžari, ki so izvirali iz Skitije, ob koncu 9. stoletja prišli v Panonijo, kjer so po izgonu Avarov za stalno našli svojo domovino. V času zavzetja so bili po Dandolovih besedah skrajno okrutno, vse uničujoče pogansko ljudstvo, ki se je prehranjevalo s surovim mesom in človeško krvjo. Tudi tej predstavitvi je bržkone botroval Regino.⁵³ Povsem enako zveni v zadnji tretjini 15. stoletja *Chronicon Belgicum magnum*, kjer se na isti osnovi govori o živalskih Madžarih, ki živijo od surovega mesa in človeške krvi. Belgijski kronist zna ovreči morebitne dvome o tej ugotovitvi, in sicer tako, da pojasni, da Pečenegi in Kumani, ki so kulturno sorodni Madžarom, vse do njegovih dni uživajo surovo in nečisto meso, kakršno je konjsko in mačje.⁵⁴

Še en, široko zastavljen prikaz Madžarov iz časa neposredne ogroženosti oziroma iz prvih let po njej si zasluži podrobnejšo obravnavo. Poznejši cremonski škof Liudprand ponudi izčrpen opis *Hungariorum gens, necis sitiens, belli avida*, ki jih v skladu z bizantinsko jezikovno rabo včasih označuje tudi kot *Turci*.⁵⁵ Za otonskega diplomata je tako kot za večino drugih poročevalcev v ospredju neverjetna okrutnost Madžarov; z uživanjem krvi ubitih sovražnikov znajo svojo že tako ali tako neverjetno grozljivost še stopnjevati. S tem se tudi za Liudpranda pomaknejo v sfero ljudožerskih ljudstev, kar pomeni, da stremijo samo za vojno in ubijanjem. Iz starih zapisov – v katerih brez težav prepoznamo opis Hunov pri Jordanesu⁵⁶ – je izvedel,

⁴⁹ Annalista Saxo. V: MGH SS VI, str. 512–777, tukaj str. 587 za leto 890. Približno sočasno s saškim letopiscem prevzame Auctarium Garstense (= MGH SS IX, str. 565) za leto 889 kot osrednji element iz Regina: *Ungari ex Scythia egressi Pannoniam ingrediuntur, humano sanguine et crudis carnibus utentes*. Kar zadeva datum in besedilo, je identičen *Annales Admuntenses* (= MGH SS IX, str. 573).

⁵⁰ Prim. o tem Klaus Nass, *Die Reichschronik des Annalista Saxo und die sächsische Geschichtsschreibung im 12. Jahrhundert* (= MGH Schriften 41), Hannover 1996, str. 52–61.

⁵¹ Annalista Saxo (kot op. 49), str. 591: *Eodem anno [= 906] Ungari fines Saxonie 8. Kal. Iulii depopulati sunt, multosque interfecerunt, mulierum quoque turbam innumerabilem nobilium, liberalium et ancillarum, nudam et per crines catervatim veluti loris per capita connexam et mamillis perforatam, cum puerulis secum captivam abduxerunt*.

⁵² *Annales Sancti Trudperti ad annum 889* (= MGH SS XVI, str. 287).

⁵³ Andreas Dandulus, *Chronicon VIII*, 6 in 9, ur. Gombos (kot op. 48) I, str. 58: *Eodem tempore [= ca. 885] gens Ungarorum a Scythia egressa in Pannoniam primitus venit et eiectis inde Avaribus usque hodie manent. Haec gens inculta nimis crudis carnibus vescatur et sanguinem potabat humanum. ... Hoc tempore, videlicet anno 906, Hungarorum pagana et crudelissima gens in Italiam veniens, incendiis et rapinis cuncta devastans, maximam multitudinem hominum interficiens, nonnullos etiam captivos reservavit*.

⁵⁴ *Chronicon Belgicum magnum*, ur. Gombos (kot op. 48) I, str. 523 in sledeča: *Anno Leonis Graeci imperatoris septimo gens Hungarorum sub primo duce eo nomine Alino ex Scythia egressa ac a Pezenatis pulsa, Avaribus eiectis, Pannoniam inhabitare coepit, quo tempore tam immanis et beluina fuisse dicitur, ut crudis carnibus utens, humano quoque sanguine potaretur: quod ne cui incredibile videatur; Pezenati, et hi, qui Falones dicuntur, crudis et immundis carnibus, utpote equinis, cattinis usque hodie vescuntur. Valent autem in sagittarum ictibus, quibus etiam dorsa vertentes nocere solent*.

⁵⁵ Liudprand von Cremona, *Antapodosis*. V: Liudprandi episcopi Cremonensis opera. Recognovit Ernestus Dümmler (= MGH SS rer. Germ. 41). Hannover 1877, str. 1–123, tukaj II, 4, str. 29. V nadaljevanju parafrazirane odlomke najdemo v *Antapodosis II*, 2–4, str. 28–30 in II, 28–30, str. 39.

⁵⁶ Jordanes, *Getica* (kot op. 40) XXIV, 128, str. 91.

da že matere svojim novorojenčkom z nožem iznakazijo obraz in jih tako navadijo na bolečino in rane. Madžari celo v največji žalosti ne prelivajo solz za svojimi umrlimi, kakor to počnejo ljudje, ampak – kot pritiče njihovi brezbožnosti – prelivajo kri iz ran, ki si jih sami zadajo. Njihovo obnašanje je satansko, njihovi bojni kriki pa za ušesa kristjanov zvenijo odbijajoče. Okrutnosti se pridružuje še zahrbtnost, ki nasprotnika v boju potegne v pogubljenje. S puščicami zasujejo zahodne armade in jih z lažnim begom zvabijo v zasedo, kjer presenečene bojevnike pokoljejo. To pa jim ni dovolj; njihov bojevnikiški bes in zloba hlepita tudi po krvi civilnega prebivalstva. Nikogar, ki je starejši od desetih let, ne pustijo pri življenju.

Če na kratko povzamem vtise srednjeveških piscev, vidimo, da so se jim Madžari kazali kot divji konjeniki, ki niso prizanesli nikomur in so delovali z nečloveško okrutnostjo. Grda zunanost in obupni glasovi so zaznamovali njihovo pojavo. Edino prizadevanje in največja spretnost teh krvoločnih, celo ljudožerskih zveri je bila vojna, v kateri so znali zmagati z zahrbtnostjo ali pa s puščicami iz daljave. Napihnenost, uporniškost, sleparskost, prekanjenost in nesramnost so bile njihove glavne značajske lastnosti. V maloštevilnih navedbah, ki se ukvarjajo z njihovim načinom življenja, so z besedami antičnih etnografov opisani kot stepski nomadi. Brez vere in kot pravi sovražniki boga predstavljajo utelešenje pogana in barbara, ki napada kristjane. Ljudje so zelo cenili najemništvo strah vzbujajočih konjenikov-lokostrelcev, kadar so ti uveljavljali njihove interese; kadar pa so služili nasprotnikom, so jih enako intenzivno prezirali zaradi podkupljivosti. Politike zavezništva Madžarov, ki sprva nikakor niso nastopali plemensko enotno, temveč so v majhnih skupinah za določen čas vojaško služili tako rekoč najboljšemu ponudniku, mnogi opazovalci niso sprevideli. Enako velja za dejstvo, da so ob smrti vladarja dogovori, ki so jih sklenili na madžarski strani in do katerih je prišlo *ad personam*, izgubili veljavo. Latinska Evropa in Bizanc sta to ravnanje tolmačila kot tipično nezvestobo in prelom prisega – epiteton, ki naj bi se Madžarov držal še pozno v novi vek.⁵⁷

S pojavom Madžarov se je torej za sprva konjeniškonomadskega sovražnika ponovno odprla skrinja ustreznih stereotipov. V Madžarih se je od preloma 9. in 10. stoletja združevalo poprejšnje znanje iz časa Skitov, Hunov in Avarov. Ker je veliko sodobnikov Madžare prepoznalo za eno od tovrstnih ljudstev ali pa so jih spravili v tesno zvezo z njimi, vse do danes niso izgubili vseh epitetonov, ki so jim jih ljudje namenili v tem kontekstu. Oton iz Freisinga je, denimo, približno stoletje in pol po vključitvi Madžarov med zahodne države za ljudstvo svoje lastne svakinje našel besede, ki bi jih prav tako lahko izrekel tudi kdo, ki je bil ob kakšnem madžarskem napadu na začetku 10. stoletja neposredno prizadet: »*Ti Madžari imajo grd obraz z globoko ležečimi očmi, so majhne postave, po navadah in jeziku so barbari in upravičeno je treba grajati usodo ali se – bolje rečeno – čuditi božji strpnosti, ki je to lepo deželo na milost in nemilost izročila človeškim pošastim (kajti za ljudi jih komajda lahko označimo)*«. ⁵⁸

⁵⁷ O opisu značaja Madžarov v nadaljevanju prim. npr. *Annales Altahenses Maiores* (= MGH SS rer. Germ. 4), str. 63 za leto 1063 v zvezi z dogovorom z madžarskim kraljem: *Attamen dolus et fraus Ungarica iam pridem nostratibus rerum veritate sepius erat experta, et ideo verbis his nemo voluit fidem accomodare*. Drugi zglede za salijsko-štaufovski obdobje pri Günter Cerwinka, *Völkercharakteristiken in historiographischen Quellen der Salier- und Stauferzeit*. V: *Festschrift Friedrich Hausmann*, ur. Herwig Ebner, Graz 1977, str. 59–79, tukaj str. 69–71. Michael Beheim označi v 60. letih 15. stoletja pri opisu madžarskega prelata iz sv. Doroteje na Dunaju zahrbtnost za glavno značilnost madžarske narave. Michael Beheim's *Buch von den Wienern* herausgegeben von Theodor G. von Karajan. Wien 1843, str. 217: ... *auch ain unger ist mir pekant, ain arger und unrainer; auch dez waz ain gemainer. Er tet nach ungerischen art, dy in dann angeparen wart, wann ir solt mercken, wie es kumm, kain unger wurt selten so frumm, zwar er hat danach stüke etlicher valschen tüke!*

⁵⁸ *Otonis et Rahewini, Gesta Friderici I. imperatoris*, ur. G. Waitz/B. de Simson (= MGH SS rer. Germ. 46). Hannover-Leipzig ³1912, I, 32, str. 50: *Sunt autem predicti Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culpanda vel potius divina patientia sit admiranda, quae, ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstris tam delectabilem exposuit terram*. O Otonovi podobi Madžarov prim. tudi Cerwinka, *Völkercharakteristiken* (kot op. 57), str. 69.

Dolgoživost prikazanih stereotipov in predsodkov impresivno dokazuje zgled iz naše neposredne bližine. Tako imenovana »Štajerska slika ljudstev« /oljna slika iz 18. stoletja z avstrijske Štajerske, op. prev./, ki je nastala na začetku 18. stoletja in ki in *Europa Befintliche Völcker* /ljudstva, ki se nahajajo v Evropi/ sistematizira na podlagi njihovih *Aigenschaften* /lastnosti/, se v eni od rubrik ukvarja tudi z *Unger* /z Madžarom/.⁵⁹ Več kot sedem stoletij po pokristjanjevanju in s tem povezani vključitvi Madžarov v strukturo zahodnih držav zvenijo opisane nečednosti nekdanjih konjeniških nomadov še vedno tako, kot bi jih piscu narekovali Regino, Liudprand ali Widukind: Madžar je *Untrey* /nezvest/, *Blutbegirig* /krvoločn/, *Aufriererisch* /uporniški/ in *Veräther* /izdajalec/ ter ima še manj pameti kot Poljak.⁶⁰ V *Laconicum Europae Speculum*, ki je nastal v prvi polovici 18. stoletja, Madžarom v sedanosti vendarle priznavajo določeno izboljšanje: bili naj bi „*vormals grausame Hunnische Rauber, nun aber bey verbesserten Sitten eine streitbare Nation*« /poprej okrutni hunski roparji, zdaj pa ob izboljšanih navadah bojevit narod/.⁶¹ S posebno vehemenco je mogoče preizkušene predsodke znova potegniti na dan, če je treba na soseda pritisniti v dnevnapolitičnih konfliktih. V tem kontekstu opozorimo na recepcijo Madžarov v gradiščanskem tisku v prvih letih po odločitvi, da Gradiščanska pripade Avstriji.⁶² K izražanju protimadžarskega mnenja v tem času je sodila tudi tako rekoč sinonimna uporaba pojmov madžarski in azijski, ki naj bi očitno kazala odločilno kulturno razliko med tistimi, ki so se razglašali za nemške Avstrijce, in Madžari. Globok razkorak, ki se je že leta 1922 manifestiral v propagandističnih očitkih, je enega od svojih najostrejših vrhuncev doživel v medievalistu še predobro znani stereotipizaciji konjeniških korenin madžarske kulture; tako je bilo 15. 1. 1922 v časopisu *Der freie Burgenländer* v zvezi z nacionalnimi zahtevami mogoče prebrati naslednje: »*Vsi pošteni ljudje v Avstriji si prizadevajo, da vam staro, prvotno domovino, nemško zemljo, ki je bila nemška že takrat, ko so madžarske konjeniške horde še dlje na vzhodu, v divjinah Azije jedle svojo hrano, ki jo je sestavljalo surovo meso, naredijo znova prijazno in domačo.*« Nekaj dni pozneje je isti časopis svaril pred »*novičnim vpadom azijskih hord*«. Prav tam objavljena oznaka madžarske arhitekture v Sopronu za *novohunski slog* za tistega, ki raziskuje nadaljnji obstoj srednjeveških stereotipov, naravnost popolno zaokroži repertoar.⁶³

Nazadnje citirajmo še odlomek iz romunskega učbenika iz 30. let, katerega avtor bi lahko bil očividec madžarskega zavzetja (ali bolje – nekdo, ki je slišal prva poročila o tem dogodku): »*Imajo čokato postavo, veliko glavo, majhne oči, potlačen nos, roke pa jim kot opicam visijo daleč k tlom. Vselej so na konju, nosijo majhno kratko sabljo in tulijo kot divje živali.*«⁶⁴

Prejšnji primeri virov – ki bi jih bilo zlahka mogoče še namnožiti – naj bi ponazorili, kako vplivni so že od nekdaj stereotipi. Azijski barbar, ki nastopa kot skitski, hunski, madžarski in pozneje mongolski ali turški barbar, je eden najbolj trdoživih primerov. Iz tega porajajoče se predstave o drugih kot sovražnikih zarisujejo meje v glavah.⁶⁵ Če poznamo korenine in meha-

⁵⁹ O Štajerski sliki ljudstev prim. nazadnje splošno Stanzel (ur.), *Völkerspiegel* (kot op. 6); o predstavitvi Madžarov na tej sliki, oprti na posodobljene tradicionalne klišeje ter v 15. in 16. stoletju iz njih izpeljane politične izkušnje, prim. zlasti str. 266–72, 275 in sledeča, 279.

⁶⁰ Prim. o tem tudi Weiler, *Typisierungen* (kot op. 11), str. 113 in sledeča.

⁶¹ Citirano po Stanzel, *Europäer* (kot op. 4), str. 53.

⁶² Peter Haslinger, *Die Ungarnrezeption in der burgenländischen Presse 1921–1934*. V: *Burgenländische Heimatblätter* 54 (1992), str. 154–69.

⁶³ Vsi navedeni citati izhajajo iz izdaj časopisa »*Der Freie Burgenländer*« (15. 1. 1922; 5. 2. 1922 in 12. 11. 1921) in so citirani po članku Petra Haslingerja, *Ungarnrezeption* (kot op. 62), str. 162.

⁶⁴ Citirano po Alexander Eckhardt, *Das Ungarnbild in Europa*. V: *Ural-Altisches Jahrbuch* 22 (1942), str. 152–85, tukaj str. 156.

⁶⁵ O najnovejših primerih ponovnega odkritja predstav o Hunih kot sovražnikih prim. Mihály Dobrovits, *Die Hunnen und der »Limes«*. V: Gerfried Sperl/Michael Steiner (ur.), *Wiederkehr der Barbaren. Die Menschen bleiben der Menschheit schlimmster Feind*. Wien-Graz 2004, str. 39–50.

nizme delovanja teh toposov, nam je morda nekoliko lažje prek teh meja v svoje predstave pripustiti tudi druge, pozitivno konotirane predstave, ali pa vsaj lažje razumemo, zakaj je s četrto nagrado odlikovana nemška evrovizijska popevka iz leta 1979 bavarske »mongolske skupine« Dschingis Khan kulminirala v refren: »*Hej jezdec, hoj ljudje, hej jezdec, vedno dalje, pokonci, bratje, pijte, bratje, ravsajte se kar naprej.*«⁶⁶

Prevod iz nemščine Anja Naglič

Zusammenfassung

Der asiatische Barbar. Eine Spurensuche im Mittelalter

Johannes Gießauf

Ausgehend vom Bild über die Türken/Osmanen im Werk von Johann Gottfried Herder am Ausgang des 18. Jahrhunderts stellt sich die Frage nach den Wurzeln des Feindbildes Asien beziehungsweise des »asiatischen Barbaren«. Dabei zeigt es sich, dass viele der bis in die jüngste Gegenwart strapazierten Bilder und Stereotypen eine lange Tradition aufweisen. Konkret wird anhand der Behandlung der Hunnen und Ungarn in den Quellen des lateinischen Abendlandes illustriert, welche Topoi dabei zum Einsatz kamen. Die spätantiken und mittelalterlichen Autoren schöpften dafür zum Teil aus klassischen Vorbildern, die über reiternomadische Skythen berichteten, und erweiterten diese bereits negativ gefärbten Berichte um Schilderungen, in deren Mittelpunkt die Grausamkeit und Kulturlosigkeit der Fremden aus den Tiefen Asiens standen. Durch die kulturelle Ähnlichkeit der immer wieder in die Lebenswelt der sesshaften Abendländer eindringenden reiternomadischen Völkerschaften war es ein sehr probates Mittel, vorgegebene Beschreibungsmuster und zum Teil auch die Namen früherer Gruppen dieser Art zu übernehmen. Damit tradierten sich in erster Linie die Vorurteile und negativ besetzten Bilder über diese Fremden. Von den Skythen gingen die Stereotypen auf die Hunnen, die Awaren, die Ungarn, die Mongolen und schließlich auf die Türken über, wobei sich mit jeder Überlieferungsgeneration noch schrecklichere Bilder mit den jeweils aktuellen asiatischen Barbaren verknüpfen ließen.

⁶⁶ Prim. ob tem tudi Andreas Pflitsch, *Mythos Orient. Eine Entdeckungsreise*. Freiburg-Basel-Wien 2003, str. 144–161, zlasti str. 149.

Miha Kosi

Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine?

(*Civitas Pettouia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku)

(I. del)

Uvod

Že dolgo je znano, da je potrebno pri obravnavanju pojava srednjeveških meščanskih naselbin v slovenskem prostoru upoštevati dvojnost – ne eni strani imamo *primorska, mediteranska mesta*, s specifičnimi razvojnimi izhodišči ter gospodarsko, družbeno ter pravno strukturo, drugačnimi kot pri *celinskih meščanskih naselbinah* Slovenije, ki so imela v razvoju vzporednice predvsem v srednjeevropskem prostoru.¹ V razpravi se omejujem na drugo skupino in probleme začetkov in zgodnjega razvoja mest v celinski Sloveniji.²

Proučevanje slovenskih celinskih srednjeveških mest je bilo pri nas dolgo precej zapostavljeno.³ Že desetletja so minila od nekaterih problemsko zasnovanih in pri tem temeljnih prispevkov Frana Zwittera, Vasilija Melika ali monografij Josipa Žontarja o Kranju, Pavla Blaznika o Škofji Loki in Janka Orožna o Celju.⁴ Še mnogi drugi eminentni slovenski zgodovinarji so se v svojih prispevkih dotaknili problematike srednjeveških mest – da omenim le najbolj zaslužne: Ferdo Gestrin, Sergij Vilfan, Bogo Grafenauer, Jože Mlinarič, Vlado Valenčič, med mlajšimi Darja Mihelič, Peter Štih, Dušan Kos. Imamo precej tematskih zbornikov, posvečenih zgodovini posameznih mest ali trgov,⁵ in skoraj nepregledno množico lokalnih

¹ Gl. Sergij VILFAN, Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria (Binnen- und Küstenstädte im slowenischen Raum), v: *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, Band 4* (Szombathely 1974), str. 125–141; ISTI, Stadt und Adel – Ein Vergleich zwischen Küsten- und Binnenstädten zwischen der oberen Adria und Pannonien, v: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas III, hg. W. RAUSCH (Linz/Donau 1974), str. 63–74.

² Z mediteranskimi mesti, zlasti gospodarsko in socialno problematiko Pirana, se že dlje časa intenzivno ukvarja dr. Darja Mihelič.

³ Novejše izjeme so knjiga dr. Boža OTOREPCA, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem* (Ljubljana 1988), ki sicer prinaša številne koristne podatke za posamezne meščanske naselbine, vendar je njena osnovna in ozko specializirana tematika povsem drugačna, ter objave Borisa Golca, ki se ukvarja z mesti in trgi zlasti v obdobju od 15. do 18. stoletja. Gl. njegovo knjigo *Ormož v stoletjih mestne avtonomije. Posestna, demografska, gospodarska, socialna, etnična in jezikovna podoba mesta ob Dravi 1331–1849* (Ljubljana 2005).

⁴ Fran ZWITTER, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo* (Ljubljana 1929); ISTI, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, *Zgodovinski časopis (=ZČ)* VI–VII (1952–1953), str. 218–245; Vasilij MELIK, Mesto (civitas) na Slovenskem, *ZČ* 26 (1972), str. 299–316; Josip ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja* (Ljubljana 1939; ponatis Kranj 1982); Pavle BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka 1973); Janko OROŽEN, *Zgodovina Celja in okolice. I del, Od začetka do leta 1848* (Celje 1971).

⁵ Primeri: *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo* (Ljubljana 1984); *Maribor skozi stoletja. Razprave I* (Maribor 1991); *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav* (Ljubljana 1985); *Novo mesto 1365–1965. Prispevki za zgodovino mesta* (Maribor 1969); *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002, Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (Kostanjevica na Krki 2003); *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (Krško 1977), *Trg Mokronog skozi stoletja, Zbornik župnije Mokronog 2. zvezek* (Mokronog 2003).

zbornikov, pogosto z značajem periodike, v katerih je mnogo tehtnih prispevkov o problematiki posameznih meščanskih naselbin.⁶ Kljub temu pa v slovenskem zgodovinopisju manjka pomembna komponenta – *načrtno* razvijanje veje stroke (Städtegeschichte, Städteforschung, Stadtgeschichtsforschung; Urban History), ki bi se ukvarjala z najrazličnejšimi vidiki zgodovine mest (Städtewesen). Takšna znanstvena smer, ki je nujno široko interdisciplinarno zastavljena (ekonomska, pravna in socialna zgodovina, arheologija, umetnostna zgodovina, geografija, arhitektura in urbanizem idr.), je, to lahko trdimo, že najmanj celo preteklo stoletje stalnica v stroki v »močnejših« evropskih deželah (v Nemčiji, Avstriji, Švici, Franciji, Angliji, na Poljskem, v Rusiji). S to tematiko se ukvarjajo tudi specializirani inštituti oz. delovne skupine (npr. Institut für vergleichende Städtegeschichte v Münstru, Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtsforschung na Dunaju, Südwestdeutscher Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung). Dejansko ni nobenega objektivnega razloga za zapostavljenost tega področja pri nas, saj je najrazličnejših virov precej. Če smo odkriti, je že kar škandalozno, da monografskega prikaza svoje zgodovine še nimata prestolna Ljubljana ali Maribor. Vsi poskusi so se (žal) ustavili na nivoju »prispevkov za monografijo«. Nasplošno slovenska stroka z vidika zgodovine mest, še zlasti po smrti Sergija Vilfana, enega redkih, ki jo je častno prestavljal v tujini, že dolgo več ali manj caplja na mestu. Dejstvo je, da stroka sploh ne spremlja sodobnih izsledkov na področju proučevanja mest. Ni nam uspel še niti kvaliteten preskok pri nekaterih teoretičnih izhodiščih, ki je bil drugod presežen že vsaj pred pol stoletja. Mesta kot posebna gospodarska, naselbinska in socialna kategorija srednjega veka, s svojimi specifičnimi zakonitostmi razvoja, niso omejen pojav, ki ga lahko zadovoljivo proučujemo v ozkih lokalnih ali regionalnih okvirih. In ravno tu najbolj šepamo. Pokojni Sergij Vilfan je zadel bistvo problema z besedami: »Krajevna zgodovina ... more probleme, zlasti tiste, ki se postavljajo ob starejših obdobjih, uspešno reševati le, če od časa do časa stopi iz svojih ozkih krajevnih okvirov ... in se posluži primerjalne obravnave ... Eno temeljnih vprašanj starejše krajevne zgodovine je vprašanje o tem, kako so nastala mesta ... Reševati ga je treba na eni strani za vsako meščansko naselbino posebej, pa tudi v širših geografskih okvirih ... Dejstvo je, da je takih raziskav za Slovenijo razmeroma malo in da se tudi na plati arheologije ... še ni pokazala posebna vnema za raziskovanje tovrstne problematike ...«. ⁷ Manjka nam celovit primerjalni pristop k proučevanju mest, ki odpira poglede v teme, ki jih praktično nismo niti načeli. Poleg klasičnih vprašanj o pravnem ustroju in razvoju mestne avtonomije ter gospodarskih problemih gre na primer za vprašanja predurbanih naselbin kot zametkov kasnejših mest; vprašanja dejavnikov in pogojev, ki so vplivali na nastanek in

⁶ Npr. *Celjski zbornik* (1951–1997); *Ptujski zbornik I–VI* (1953–1996); *Loški razgledi 1–52* (1954–2005); *Kamniški zbornik I–XVII* (1955–2004); *Kranjski zbornik I–VII* (1970–2000); *Ormož skozi stoletja I–V* (1973–2005); *Goriški letnik 1–29* (1974–2002); *Notranjski listi I–III* (1977–1986); *Zbornik občine Slovenska Bistrica I–II* (1983, 1990); *Radovljiški zbornik I–III* (1992, 1995, 2000); *Koroški zbornik I–III* (1995–2002); *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I–II* (1995, 1999); *Šaleški razgledi 1–11* (1988–1994); *Zbornik Soboškega muzeja 1–8* (1999–2005).

⁷ Sergij VILFAN, Zgodovina mest med krajevnim in primerjalnim zgodovinopisjem, *Kronika* 25 (1977), str. 157. Prim. oceno za Avstrijo iz leta 1972: Herbert KNITTLER, Stadtgeschichtsforschung in Österreich. Entwicklung, Aufgaben und Probleme, v: *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas II, hg. W. RAUSCH (Linz 1972), str. 379–400, ter Peter JOHANEK, Die österreichische Stadtgeschichtsforschung zur mittelalterlichen Epoche. Leistungen – Defizite – Perspektiven, *Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* 5 (2000), str. 5–22, zlasti 12 sl.; za Tirolsko Oliver AUGÉ, Stadtwerdung in Tirol. Ansätze, Erkenntnisse und Perspektiven vergleichender Stadtgeschichtsforschung, v: *König Kirche Adel. Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden gebieten (6.–13. Jahrhundert)*, hg. R. LOOSE und S. LORENZ (Lana 1999), str. 312 sl.

razvoj urbanega središča na določeni lokaciji; načrtne politike ustanavljanja in razvoja mest v določenem obdobju (motivi, ukrepi mestnih ustanoviteljev); vprašanja različnih funkcij mesta kot centralnega kraja v pokrajini; strateško-vojaškega pomena mesta v srednjeveški družbi; vplivnih območij posameznih meščanskih naselbin in urbanega omrežja (hierarhičnih razmerij med naselbinami znotraj sistema) ipd.

Zaostajanje slovenskega zgodovinopisja na tem področju se odraža tudi v odsotnosti naših prispevkov v nekaterih priznanih mednarodnih publikacijah, ki so bile namenjene prikazu nastajanja in razvoja mest v Srednji oziroma Jugovzhodni Evropi.⁸ Dejstvo je, da nas na področju proučevanja domačih mest že dohajajo tuji strokovnjaki, kar bi moralo delovati spodbudno.⁹ Svetlejša obdobja se nakazuje v proučevanju slovenskih mest in trgov ob koncu srednjega in v zgodnjem novem veku, kjer je dr. Boris Golec z izjemno disertacijo, ki bo, upamo, v bližnji prihodnosti objavljena, postavil nov mejnik na slovenski zgodovinopisni sceni.¹⁰

Teoretična izhodišča

Osnovno izhodišče za naše nadaljnje razglabljanje in enega od pomembnejših problemov v stroki predstavlja terminologija za urbano naselbino, ki se pojavlja v virih. S tem je najtesneje zvezan problem definicije pojma »mesto« v določenem zgodovinskem obdobju. V literaturi pogosto govorimo o nastajanju, *ustanavljanju mest* v visokem in poznem srednjem veku, kot da so se pojavila v nekem trenutku iz nič in gre za popolnoma nov pojav v srednjeveški družbi, brez neposredne povezave z različnimi zgodnejšimi naselbinskimi oblikami neagrarnega značaja. Oziroma govorimo o podelitvi mestnih pravic, s čimer je nastalo novo srednjeveško mesto (priljubljene so obletnice »podelitve mestnih pravic«). Ti pogledi temeljijo na izrazito enostranski opredelitvi naselbine kot mesta zgolj na osnovi pravnih kriterijev. Osnovni kriterij so po tem gledanju mestni privilegiji, »mestne pravice«, ki so podeljene določeni naselbini in jo opredeljujejo za mesto v pravnem smislu (ločeno pravno okrožje, posebno sodstvo, notranja samouprava, gospodarski privilegiji, pravica do obzidja). Takšna privilegirana naselbina je smela nositi naziv mesto – *civitas*, *Stadt*. Ta vidik temelji na principu »brez mestnih pravic ni mesta«, oziroma – podelitev posebnega prava je konstitutivni element mestnega značaja naselbine. Kot je skoraj pred tremi desetletji ocenil znani avstrijski zgodovinar Michael Mitterauer, gre pri takšnem gledanju za izrazito precenjevanje pomena mestnih pravic in posledično za neutemeljeno časovno in prostorsko zožitev problema. Bistvene razvojne faze mest so tako izključene iz področja proučevanja ali odpravljene kot zgolj nekakšne »predoblike«, po drugi strani pa lahko odpadejo celotna območja z drugačnimi oblikami

⁸ Gl. npr. zbornike: *Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas I, hg. W. RAUSCH (Linz 1963); *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert* (kot v op. 7); *Die mittelalterliche Städtebildung im Südöstlichen Europa*, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A/4, hg. H. STOOB (Köln–Wien 1977) – v uvodu je izrecno omenjena odsotnost prispevkov iz Slovenije in Hrvaške.

⁹ Prim. Norbert WEISS, *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI (Graz 2002), z objavo viriv v registih na CD-romu (850 strani).

¹⁰ Boris GOLEC, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*, neobjavljena doktorska disertacija, Filozofska fakulteta (Ljubljana 1999).

meščanskih naselij.¹¹ Pri proučevanju slovenskih mest je izključno pravni kriterij še posebej neprimeren, saj vemo, da nimamo za nobeno našo urbano naselbino, z izjemo Novega mesta, ohranjenega pravnega akta o ustanovitvi s podelitvijo »mestnih pravic«, temveč imamo le prve omembe naselja s terminom *civitas*, ki kaže na že obstoječo urbano naselbino in že dosežen oziroma izoblikovan določen pravni status. To pa nam o samem nastanku in zgodnjem razvoju večine naših meščanskih naselbin ne pove nič!¹² V končni fazi je takšno gledanje pripeljalo celo do še vedno vkoreninjene teze o relativno pozni urbanizaciji današnjega slovenskega ozemlja v primerjavi s sosednjimi deželami, ki je čista špekulacija in nima nobenega tehtnega argumenta. Vzrok je zgolj klavrno stanje zgodnejših virov.

Enostranski pravni vidik opredeljevanja mest, ki se je izoblikoval v 19. stoletju pod vplivom pravne zgodovine in prevladoval še daleč v to stoletje, je v nemškem in avstrijskem zgodovinopisju, v katerega kulturni krog sodi naša tovrstna problematika, že več kot pol stoletja presežen.¹³ Poleg iniciative Maxa Webra iz leta 1921¹⁴ imajo zasluge za to zlasti

¹¹ Michael MITTERAUER, Von der antiken zur mittelalterlichen Stadt, v: ISTI, *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*, Monographien zur Geschichte des Mittelalters 21 (Stuttgart 1980), str. 52–67, tukaj 53. Prim. tudi SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 105; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 18), str. 20 sl.; Fernand VERCAUTEREN, Die europäischen Städte bis zum 11. Jahrhundert, v: *Die Städte Mitteleuropas* (kot v op. 8), str. 13–26, tukaj 14; Eckhard MÜLLER-MERTENS, Frühformen der mittelalterlichen Stadt oder Städte eigener Art im Frühmittelalter? Reflexion auf die fränkisch-deutsche Stadtentwicklung vor der Jahrtausendwende, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 35 (1987), str. 997–1006, zlasti 1001 sl.; za podoben pogled na razvoj angleških mest gl. Susan REYNOLDS, English Towns in a European Context, v: *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, Städteforschung A/43, hg. J. JARNUT, P. JOHANEK (Köln–Weimar–Wien 1998), str. 213.

¹² »Kar zadeva posamezna mesta na Slovenskem, se njihova krajevna zgodovina ... le prerada zadovoljuje s prav tako cenanim kot dvomljivim pripomočkom, kakršne so prve omembe v pisanih virih«. VILFAN, Zgodovina mest (kot v op. 7), str. 157.

¹³ O razvoju definicije mesta in vidikih proučevanja mest v nemški historiografiji gl. izčrpno Alfred HEIT, Die mittelalterliche Städte als begriffliches und definitorisches Problem, *Die alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege* 5 (1978), str. 350–408; ISTI, Vielfalt der Erscheinung – Einheit des Begriffs? Die Stadtdefinition in der deutschsprachigen Stadtgeschichtsforschung seit dem 18. Jahrhundert, v: *Vierlei Städte. Der Stadtbegriff*, Städteforschung A/61, hg. P. JOHANEK, F.-J. POST (Köln–Weimar–Wien 2004), str. 1–12. Gl. še Alfred HAVERKAMP, Die »frühbürgerliche« Welt im hohen und späteren Mittelalter. Landesgeschichte und Geschichte der städtischen Gesellschaft, *Historische Zeitschrift* 221 (1975), str. 571–602; Heinrich KOLLER, Zur Entwicklung der Stadtgeschichtsforschung im deutschsprachigen Raum, v: *Stadtgeschichtsforschung. Aspekte, Tendenzen, Perspektiven*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XII, hg. F. MAYRHOFER (Linz/Donau 1993), str. 1–18; Gerhard DILCHER, Historiographische Traditionen, Sachprobleme und Fragestellungen der Erforschung der mittelalterlichen Stadt, v: *Stadt und Recht im Mittelalter. La ville et le droit au Moyen Âge*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 174 (Göttingen 2003), str. 73–95; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt, v: Karl S. BADER, Gerhard DILCHER, *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*, Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft (Berlin–Heidelberg–New York 1999), str. 329 sl.

¹⁴ Max WEBER, Die Stadt, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 47 (1920–21), str. 621–772, ponatis poglavja »Begriff und Kategorien« v: *Die Stadt des Mittelalters I. Begriff, Entstehung und Ausbreitung*, Wege der Forschung 243, hg. C. HAASE (Darmstadt 1975), str. 34–59. Gl. še Horst CALLIES, Der Stadtbegriff bei Max Weber, v: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Teil I*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 83, hg. H. JANKUHN et al. (Göttingen 1973), str. 56–60; HEIT, Die mittelalterliche Städte (kot v op. 13), str. 394 sl.; Karl-Ludwig AY, Max Weber über die Stadt, v: *Stadtgeschichtsforschung* (kot v op. 13), str. 69–80; Gerhard DILCHER, Max Webers Stadt und die historische Stadtforschung der Mediävistik, *Historische Zeitschrift* 267 (1998), str. 91–125.

Hektor Ammann,¹⁵ Walter Schlesinger,¹⁶ Carl Haase,¹⁷ Heinz Stoob,¹⁸ Edith Ennen¹⁹ in še nekateri drugi raziskovalci, ki so od 1950-ih letih dalje postavili trdne temelje popolnoma novemu pogledu na problematiko mest. Z novimi spoznanji kot plodom večdesetletnega raziskovalnega dela so v mnogočem nadgradili dotedanje ugotovitve stroke, kot so predstavljene na primer v standardnem delu pravnega zgodovinarja Hansa Planitza iz leta 1954.²⁰ Po novih raziranjih je pojav mesto izrazito kompleksen in ga je potrebno v različnih obdobjih in prostorih definirati z različnimi kriteriji oziroma z več kriteriji naenkrat (tzv. »Kriterienbündel«). Bistveno načelo je, da se mora vsakokratna opredelitev čimbolj približati realnosti in predstavnemu svetu obravnavanega obdobja.²¹ Širino nove perspektive v obravnavanju srednjeveških mest je nakazal Michael Mitterauer, eden prvih, ki je v zgodovino pisje (zlasti medievistiko) vpeljal pojem »centralni kraj« in skušal aplicirati geografsko teorijo o

¹⁵ Hektor AMMANN, Thesen als Grundlage für eine Aussprache über die Stadtwerdung in der deutschen Schweiz und die Theorien über die Entstehung des mittelalterlichen Städtewesens, *Zeitschrift für Schweizerische Geschichte* 10 (1930), str. 527–529. S svojimi »tezami« je imel velik vpliv na proučevanje mest po drugi svetovni vojni. Gl. HEIT, Die mittelalterliche Städte (kot v op. 13), str. 401 sl.

¹⁶ Walter SCHLESINGER je eden prvih, ki je opustil pravno definicijo mesta in začel iskati izvor in začetek srednjeveških mest v obdobju, bistveno starejšem od dobe izoblikovanja posebnega mestnega prava. Glej zlasti njegove razprave Über mitteleuropäische Städtelandschaften der Frühzeit, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 93 (1957), str. 15–42; ter Burg und Stadt, v: *Aus Verfassungs- und Landesgeschichte, Festschrift für Theodor Mayer, Band 1* (Lindau–Konstanz 1954), str. 97–150. Obe razpravi ponatisnjeni v: Walter SCHLESINGER, *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters, Band II: Städte und Territorien* (Göttingen 1963), str. 42–67 in 92–147 (v nadaljevanju obe citiram po tej izdaji).

¹⁷ Carl HAASE je postavil nova merila za definiranje srednjeveških mest v razpravi Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen, v: *Westfälische Forschungen* 11 (1958), str. 16–32, ponatis v temeljnem zborniku o tej problematiki *Die Stadt des Mittelalters I* (kot v op. 14), str. 60–94 (v nadaljevanju citiram po tej izdaji).

¹⁸ Heinz STOOB je natančno razdelal kriterije oziroma skupke kriterijev za »kombinirano opredelitev« srednjeveških mest v prispevku Kartographische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800, v: *Historische Raumerforschung I*, Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumerforschung und Landesplanung VI, hg. K. BRÜNING (Bremen–Horn 1956), str. 21–76, ponatis v: ISTI, *Forschungen zum Städtewesen in Europa, Band I: Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte, Eine Aufsatzfolge* (Köln–Weimar 1970), str. 15–42 (citiram po tej izdaji).

¹⁹ Njeni dve sintetični in večkrat ponatisnjeni deli na temelju večdesetletnega raziskovalnega dela še do danes nista izgubili na uporabnosti. Edith ENNEN, *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (Bonn 1953); ISTA, *Die europäische Stadt des Mittelalters* (Göttingen 1972, ⁴1987).

²⁰ Hans PLANITZ, *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (Graz–Köln 1954, Wiesbaden ⁵1997).

²¹ HAASE, Stadtbegriff (kot v op. 17), str. 72 sl., 75 sl.; STOOB, Kartographische (kot v op. 18), str. 22; Gerhard DILCHER, Rechtshistorische Aspekte des Stadtbegriffs, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 12–32, zlasti 13 sl., 27 sl., 32; Herbert JANKUHN, Zusammenfassende Schlußbemerkungen, v: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Teil II*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 84, hg. H. JANKUHN et al. (Göttingen 1974), str. 305–322; HAVERKAMP, Die »frühbürgerliche« Welt (kot v op. 13), str. 582 sl.; Ernst PITZ, *Europäisches Städtewesen und Bürgertum von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter* (Darmstadt 1991), str. 11 sl.; Ferdinand OPLL, Das Werden der mittelalterlichen Stadt, v: *Höhepunkte des Mittelalters*, hg. G. SCHEIBELREITER (Darmstadt 2004), str. 123–140, tukaj 123; zbornik *Vielerlei Städte* (kot v op. 13), zlasti prispevek HEIT, Vielfalt der Erscheinung (kot v op. 13), str. 10 sl.; Peter CSENDES, »Decus omne quod oppida poscunt ... hic reperire potes«. Antike Wurzeln mittelalterlicher Städte, v: *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt. Archäologische Aspekte zur Kontinuitätsfrage*, hg. S. FELGENHAUER–SCHMIEDT et al., Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 17 (2001), str. 9–16, tukaj 12 sl.

centralnih krajih Walterja Christallerja v zgodovinsko proučevanje mest.²² Po sodobnejših naziranjih moramo pri opredeljevanju mest upoštevati predvsem prostorski funkcionalni vidik. Mesto je centralno naselje, v katerem so koncentrirane *neagrarne (mestne) funkcije* in je kot tako *središče* širše agrarne okolice oz. določene regije, kateri te dejavnosti služijo. Te funkcije so lahko zelo različne – politično-upravna, vojaško-obrambna, prometna, trgovska, obrtna, sodna, finančna, cerkvena, kulturna, izobraževalna idr. – in glede na čas in prostor nastopajo v različnih oblikah in kombinacijah.²³ Pri tem imata v srednjeveškem obdobju posebno težo trgovina in obrt kot tisti »mestotvorni« neagrarni dejavnosti, ki zaposlujeta največji delež mestnega prebivalstva. Poleg multifunkcionalnosti so bistvene značilnosti večja *koncentracija prebivalcev* in posledično *velikost naselbine* ter *gostejša pozidava*.²⁴ Takšno izhodišče daleč presega togi pravno-formalistični pristop in omogoča zlasti obravnavo številnih zgodnejših oblik naselbin mestnega značaja. Za terminološko ločevanje vseh takšnih naselbin od pravno definirane »mesta« visokega in poznega srednjega veka je utemeljena in primerna uporaba izrazov »zgodnjeurbane«, »zgodnje mestne naselbine« (frühstädtische Siedlungen, präurbane Siedlungen) oziroma »zgodnje neagrarne naselbine mestnega značaja«.

Uvodna razjasnitev nam daje proste roke, da tudi pri proučevanju slovenskih srednjeveških mest opustimo ustaljeno časovno izhodišče 12.–13. stoletja in skušamo proučiti eventuelne zgodnejše in precej starejše pojave naselbin mestnega značaja.²⁵ V tem pogledu pri nas pionirska je bila razprava Frana Zwittra iz leta 1952 z naslovom »K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh«,²⁶ ki pa je kljub izredni pronicljivosti razumljivo že zastarela. Poglejmo nekaj splošnih ugotovitev evropske stroke o razvoju mest v zgodnjem srednjem veku, ki so v zadnjih desetletjih v zgodovino pisju doživele velik odmev in se na široko uveljavile.

²² Michael MITTERAUER, Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 58 (1971), str. 433–467 (ponatis v: ISTI, Markt und Stadt (kot v op. 11), str. 22–51, tukaj zlasti 40 sl.); ISTI, Zentralorttheorie und historische Zentralitätsforschung, v: *Bericht über den 19. österreichischen Historikertag in Graz 1992*, Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker u. Geschichtsvereine 28 (Wien 1993), str. 215–222. Gl. še HAVERKAMP, Die »frühbürgerliche« Welt (kot v op. 13), str. 599 sl.; Franz IRSIGLER, Stadt und Umland in der historischen Forschung. Theorien und Konzepte, v: *Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft. Stadt-Land-Beziehungen in Deutschland und Frankreich, 14.–19. Jahrhundert*, hg. N. BULST, J. HOOCK, F. IRSIGLER (Trier 1983), str. 13–38, tukaj 17 sl., 26 sl.; Rolf KIESSLING, Die Zentralitätstheorie und andere Modelle zu den Stadt-Land-Verhältnis, v: *Zentren. Ausstrahlung, Einzugsbereich und Anziehungskraft von Städten und Siedlungen zwischen Rhein und Alpen*, hg. H.-J. GILOMEN, M. STERCKEN (Zürich 2001), str. 17–40; zbornika: *Zentralitätsforschung*, hg. P. SCHÖLLER, Wege der Forschung 301 (Darmstadt 1972); *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, Städteforschung A/8, hg. E. MEYNEN (Köln–Wien 1979).

²³ Gl. vzorčno zgodovinsko študijo srednjeveških centralnih naselbin na Bavarskem: Klaus FEHN, *Die zentralörtlichen Funktionen früher Zentren in Altbayern. Raumbindende Umlandbeziehungen im bayerisch-österreichischen Altsiedelland von der Spätlatenezeit bis zum Ende des Hochmittelalters* (Wiesbaden 1970), o funkcijah centralnih krajev zlasti 213 sl., 239 sl. Prim. še Wilhelm STÖRMER, Präurbane Siedlungen und zentrale Orte im früh- und hochmittelalterlichen Bayern, v: *Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa. Jubiläumsschrift zur 1200. Wiederkehr der Erstnennung von Linz*, hg. C. ROHR (Linz 1999), str. 103–125.

²⁴ Gl. univerzalno definicijo, ki celo izpušča pravni kriterij, pri Franz IRSIGLER, Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt?, *Universitätsreden 51*, Universität des Saarlandes (Saarbrücken 2003), str. 40 sl. (navedena tudi pri HEIT, Vielfalt der Erscheinung (kot v op. 13), str. 11); OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 123; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 11–12. Prim. še definiciji s poudarkom na neagrarnem funkcijskem vidiku: Susan REYNOLDS, English Towns (kot v op. 11), str. 207 sl.; Karlheinz BLASCHKE, Qualität, Quantität und Raumfunktion als Wesensmerkmale der Stadt vom Mittelalter bis zur Gegenwart, v: ISTI, *Stadtgrundriss und Stadtentwicklung*, Städteforschung A/44, hg. P. JOHANEK (Köln–Weimar–Wien 1997), str. 59–72, zlasti 66 sl.

²⁵ »Razvoj evropske primerjalne zgodovine mest utegne v marsičem pripomoči do bolj življenjskih predstav tudi o sami zgodovini slovenskih mest« (VILFAN, Zgodovina mest (kot v op. 7), str. 157).

²⁶ ZČ VI–VII (1952–1953), str. 218–245.

Neagrarne naselbine mestnega značaja v zgodnjem srednjem veku

Skupna značilnost poselitvene podobe pokrajin, ki so bile nekdaj v sklopu rimskega imperija, je bila ob koncu antičnega obdobja propad dotedaj visoko razvite urbane kulture. Med pestrimi različnimi oblikami naselbin je na prvo mesto je stopala obrambna funkcija – civilna mesta so dobivala obzidja, prebivalstvo se je naseljevalo v vojaške kastele, ki so tako dobivali mestni značaj, ali pa so nastajala nova naselja v obrambno ugodnih legah. Tudi v terminologiji za naselbine so se nekdanje razlike vedno bolj zabrisovale in utrjena naselja najrazličnejšega izvora so pogosto označevali kot *castrum* (utrdba, grad; npr. Piran). Drug pojav pozne antike – da se je na pomembnejša antična mesta oprla cerkvena organizacija – je imel za posledico, da je termin *civitas* (redkeje v istem pomenu *urbs*) v merovinški in karolinški dobi pogosto pomenil star škofijski sedež v nekdanjem antičnem mestu, ki je vsekakor združeval tudi določene neagrarne centralne funkcije (kot npr. istrska škofijska mesta Trst, Koper, Novigrad, Poreč, Pula). Lahko pa je *civitas* nasplošno pomenila naselje na mestu nekdanjega rimskega mesta, pogosto determinirano z ohranjenim obzidjem, kjer je še nadalje v omejenem obsegu potekalo mestno življenje (neagrarne dejavnosti – trgovanje, obrti, uprava, cerkvene dejavnosti idr.) in je kraj imel tako vsaj delno neagrarni značaj. V tem času izraz zasledimo prvenstveno v pokrajinah nekdanjega rimskega imperija in se v vzhodno-frankovski državi vzhodno od Rena in severno od Donave do 9. stoletja skoraj ne pojavlja.²⁷ Do 10. stoletja je termin dobil bolj splošen pomen pomembnejše utrjene naselbine in se je razširil tudi na mnoga druga območja.²⁸

V srednjeevropskem prostoru izven nekdanjega imperija, kjer antičnih zasnov za urbani razvoj ni bilo, je ta potekal drugače. Walter Schlesinger je v svojih temeljnih razpravah prvi prepričljivo prikazal, da je bila bistven element v zgodnji fazi nastajanja neagrarnih naselbin tu povezava z utrjeno naselbino – trdnjavo, gradom, ki jo je označeval germanski izraz *burg*. Tržne naselbine, ki jih zasledimo v zgodnesrednjeveških virih, se v tem območju praviloma pojavljajo poleg gosposkih središč – kraljevih ali plemiških gradov, utrjenih dvorov ter samostanov (Hamburg, Würzburg, Duisburg, Būraburg, Magdeburg, Merseburg, Naumburg, Quedlinburg, Brandenburg, Erfurt, Eichstätt idr.). Ti utrjeni kraji so bili lahko kraljeve ali knežje rezidence, središča grofij, škofij in pražupnij, pribežališča za okoliško prebivalstvo ipd. in tako s svojimi centralnimi funkcijami (upravna, sodna, vojaško-obrambna, prometna, cerkvena ...) pomemben mestotvorni element. Tudi gospodarski moment je bil že v tem zgodnjem času nedvomno močan – ti kraji so bili potrošno in hkrati distribucijsko središče za trgovsko

²⁷ SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 140 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 42 sl.; ISTI, Der Markt als Frühform der deutschen Stadt, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 264 sl.; Fernand VERCAUTEREN, Die spätantike civitas im frühen Mittelalter, v: *Die Stadt des Mittelalters I* (kot v op. 14), str. 122–138, tukaj 125 sl., 131 sl.; ISTI, Die europäischen Städte (kot v op. 11), str. 13–26, zlasti 16 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 15 sl., 73 sl.; Edith ENNEN, Frühgeschichte der europäischen Stadt – wie ich sie heute sehe, v: ISTA, *Gesammelte Abhandlungen zum europäischen Städtewesen und zur rheinischen Geschichte*, hg. G. DROEGE, K. FEHN et al. (Bonn 1977), str. 259–284, tukaj 262 sl., 265 sl.; ISTA, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 26 sl.; MITTERAUER, Von der antiken (kot v op. 11), str. 58 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 265 sl., 271 sl.; ISTI, Historiographische Traditionen (kot v op. 13), str. 76 sl.; Gerhard KÖBLER, burg und stat – Burg und Stadt?, *Historisches Jahrbuch* 87 (1967), str. 305–325; ISTI, *Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik*, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 61–76; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 124, 126 sl., 129 sl.; Peter JOHANEK, Die Mauer und die Heiligen. Stadtvorstellungen im Mittelalter, v: *Das Bild der Stadt in der Neuzeit: 1400–1800*, hg. W. BEHRINGER, B. ROECK (München 1999), str. 26–38, tukaj 29; CSENDES, Decus (kot v op. 21), str. 11 sl.; PLANITZ, *Die deutsche Stadt* (kot v op. 20), str. 24 sl.; David NICHOLAS, *The Growth of the Medieval City* (New York 1997), str. 10 sl., 17 sl.; MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 303 sl.

²⁸ Gl. spodaj str. 292, 302 sl.

robo tako trgovine na večje razdalje kot proizvodov lokalne produkcije, ki jo za to obdobje vse preveč podcenjujemo.²⁹ Pomemben dejavnik pri tem razvoju je bil zagotovitev miru in pravne zaščite, kar je bilo nujen pogoj za neoviran potek trgovanja in ga je lahko zagotavljala bližina oblastnega oziroma upravnega sedeža.³⁰ Na številne utrjene kraje so se tako navezale pod(pri)grajske neagrane tržno-obrtno naselbine, ki jim lahko pripišemo zgodnji urbani značaj in jih dokazujejo tudi arheološka izkopavanja.³¹ Za razliko od kasnejših srednjeveških mest so bile pogosto neobzidane. S tem naselbinskim razvojem je povezan malo znan in zelo zanimiv semantični razvoj – germanski *burg* je do 8.–9. stoletja dobil pomen negrane (urbane) naselbine in postal sinonim za *civitas* ali *urbs* (redkeje tudi *castrum*, *castellum*) latinskih virov.³²

Živahen avtohtoni razvoj zgodnjih oblik naselbin z mestnim značajem je v zgodnjem srednjem veku potekal tudi med slovanskimi ljudstvi.³³ Zlasti številna arheološka izkopavanja po drugi svetovni vojni na Poljskem, Češkem in v Rusiji so prinesla takorekoč revolucionarna spoznanja o naselbinskih aglomeracijah mestnega značaja. Že iz časa precej pred prihodom švedskih Varjagov, iz 7.–8. stol., izvira vrsta slovanskih naselbin v Rusiji z jasnim neagrarnim značajem – z razvitimi obrtnimi dejavnostmi kot npr. kovaštvo, livarstvo, zlatarstvo, lončarstvo, kamnoseštvo, obdelava kosti in lesa ter trgovino tudi z oddaljenimi deželami. V 9.–10. stoletju pa načrtno nastajajo prava zgodnjefevdalna mesta – *gorodi* ruskih zgodnesrednjeveških kronik – kot upravna, vojaška, gospodarska in kulturna središča pripadajočih velikih teritorijev in hkrati obrtno-tržne naselbine tako lokalne kot menjave na večje razdalje (Novgorod, Kijev, Polock, Smolensk, Černigov idr.). Njihov vzpon je vezati

²⁹ Gl. spodaj str. 280 sl.

³⁰ Michael MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität und Stadtentstehung, v: Markt und Stadt (kot v op. 11), (kot v op. 29), str. 184 sl.; JANKUHN, Zusammenfassende (kot v op. 21), str. 316; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 279, 286, 308.

³¹ SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 92 sl., 100 sl., 112 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 49 sl., 61 sl.; VERCAUTEREN, Die europäischen Städte (kot v op. 11), str. 23 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 65 sl., 74 sl., 123 sl., 226 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 126–127, 130–131, 133–134; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 274 sl., 277 sl., 285, 307 sl.; MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität (kot v op. 30), str. 182 sl.; ISTI, Von der antiken (kot v op. 11), str. 61; JOHANEK, Die Mauer (kot v op. 27), str. 26 sl., 29; CSENDES, Decus (kot v op. 21), str. 11 sl.; JANKUHN, Zusammenfassende (kot v op. 21), str. 317; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 59 sl.; MÜLLER-MERTENS, Frühformen (kot v op. 11), str. 1003 sl.; NICHOLAS, *The Growth* (kot v op. 27), str. 26 sl.

³² KÖBLER, burg und stat (kot v op. 27), str. 307, 313, 316 sl., 323 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 127; JOHANEK, Die Mauer (kot v op. 27), str. 26–27; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 274–275, 307–308; Michael GEBHARDT, Max SILLER, Burg und »Stadt« vom Germanischen bis zum Frühmittelhochdeutschen, v: *Stadt–Burg–Festung. Stadtbefestigung von der Antike bis ins 19. Jahrhundert, Internationale Tagung Glurns 23. bis 25. Juni 1994*, Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs, Neue Folge 21 (Innsbruck 1994), str. 139–165, zlasti 150 sl. Šele v 12. stoletju je *burg* kot edino nemško oznako za urbano naselbino nadomestil nov izraz *stat*, medtem ko se je beseda *Bürger* za meščana ohranila do danes. Z germansko naselitvijo na območja znotraj meja nekdanjega rimskega imperija se je termin *burg* razširil tudi na mnoge mestne naselbine rimskega izvora (Straßburg, Augsburg, Regensburg, Salzburg) in se prek latinskega *burgus* vsidral z nekoliko spreminjenim pomenom v romanskih jezikih (fra. *bourg*, it. *borgo*).

³³ Gl. zbornike: *Frühgeschichte der europäischen Stadt. Voraussetzungen und Grundlagen*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 44, hg. H. BRACHMANN, J. HERRMANN (Berlin 1991); *Burg–Burgstadt–Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, hg. H. BRACHMANN (Berlin 1995); *European Towns. Their Archaeology and Early History*, ed. M. W. BARLEY (London–New York–San Francisco 1977), zlasti prispevek Witold HENSEL, The Origins of Western and Eastern European Slav Towns, str. 373–390; številni primeri tudi v: *Europas Mitte um 1000. 27. Europarat-sausstellung, Band 1 und 2: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, hg. A. WIECZOREK, H.-M. HINZ (Stuttgart 2000); PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 70 sl., 118 sl.

predvsem na nastanek Kijevske Rusije v 9. stoletju, čeprav se pogosto navezujejo na starejše slovanske predhodnike. Jedro vseh staroruskih mest je predstavljala utrdba, grad, kot upravno in vojaško središče kneza, kar je prvotno pomenila tudi oznaka *gorod*, ki se je postopno (analogija z razvojem termina *burg* na nemškem ozemlju) razširila na celotni organizem utrdbe in pripadajoče podgrajske obrtno-trgovske (mestne) naselbine. Kot so prikazale arheološke raziskave, so bila podgradja gosto pozidana z večkrat jasno razpoznavno ulično mrežo. V času od konca 10. do srede 12. stoletja sledi faza nastajanja številnih manjših urbanih središč nižje kategorije kot rezultat ekonomskih potreb v večjih agrarnih območjih (vsakdanja menjava in oskrba s kmetijskimi in obrtno-trgovskimi proizvodi). V naslednjem obdobju od srede 12. do srede 13. stoletja sledi pravi bum v načrtnem ustanavljanju mest pod vodstvom posameznih knezov (na območju Rusije več kot 120 novih mest).³⁴

Bogata spoznanja poljske arheologije in z njo povezanih strok po drugi vojni kažejo, da so bili osnova številnih krajev zgodnje poljske zgodovine (Szczecin, Gdańsk, Gniezno, Poznań, Krakov, Wrocław, Opole idr.) gradovi iz 8. ali 9. stoletja, poleg katerih so že zgodaj nastajala tržno-obrtna naselja. Posebej veliko teh zgodnjeurbanih, neredko precej obsežnih naselbin, je bilo ugotovljenih za 10. stoletje, kar sovпада z začetki poljske države pod dinastijo Piastov. V njih so se združevale vojaško-obrambne, rezidenčne, upravne, sodne, cerkvene, prometne in druge funkcije. Najdeno gradivo ne dopušča nobenega dvoma več v obstoj tako lokalnih tržišč kot vključitve v trgovanje na velike razdalje (najdbe vzhodnjaških proizvodov). Zelo dobro je dokazana in dokumentirana obrtna produkcija (kovaške, livarske, steklarske, lončarske, usnjarske delavnice, obdelava jantarja in roževine, krojaštvo). Dodatno potrditev teh ugotovitev nudijo nekateri pisni viri, na primer Ibrahim ibn Jakubov slikoviti opis Prage, Krakova in slovanskih dežel iz druge polovice 10. stoletja, arabski in nemški viri ter številne najdbe zahodnjaških novcev na Poljskem.³⁵ Zelo zanimivo je tudi dejstvo, da mnogi zahodni viri te slovanske naselbine že od 9. stoletja označujejo kot *civitas* oziroma *urbs*.³⁶ Obdobje od srede 11. do 13. stoletja, pred začetkom novih planskih ustanovitev mest po nemškem pravu, pa je za Poljsko splošno čas široko razpredene (ponekod že planske) urbanizacije tudi že na nivoju manjših lokalnih trgov. V mestih so tedaj poleg najrazličnejših obrtnih panog že cvetele izrazito urbane dejavnosti, kot mesarstvo, gostinstvo ipd., v virih so omenjeni stalno naseljeni trgovci in tedenski sejmi.³⁷

Še zlasti pomembne so ugotovitve o naselbinski kulturi zgodnjega srednjega veka na Češkem in Moravskem oziroma ozemlju tedanje moravske države, ki lahko morda nudijo kakšno analogijo razvoju na naših tleh. Arheološka izkopavanja na Moravskem, ki so poteka-

³⁴ Valentin V. SEDOV, Anfänge der Städte bei den Ostslawen und die frühe Geschichte Moskaus, v: *Frühgeschichte der europäischen Stadt* (kot v op. 33), str. 180–190; Herbert LUDAT, Frühformen des Städtewesens in Osteuropa, v: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen IV* (Sigmaringen 1975), str. 527–553, zlasti 532 sl.; HENSEL, The Origins (kot v op. 33), str. 385 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 219 sl.

³⁵ LUDAT, Frühformen (kot v op. 34), str. 540 sl.; Witold HENSEL, Untersuchungen über die Anfänge der Städte in Polen, v: *Vor- und Frühformen II* (kot v op. 21), str. 176–189; ISTI, The Origins (kot v op. 33), str. 375 sl.; Andrzej WĘDZKI, Die polnische mediävistische Forschung zu Fragen der Genese und Entwicklung der Stadtformen in der Vorlokationszeit (eine Forschungsbilanz), v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 27–35; Zofia KURNATOWSKA, Frühstädtische Entwicklung an den Zentren der Piasten in Großpolen, prav tam, str. 133–148; Lech LECIEJEWICZ, Kaufleute in westslawischen Frühstädten in archäologischer Sicht, prav tam, str. 60–67; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 215 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 67 sl.

³⁶ SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 142 sl.; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 53 sl.

³⁷ Prim. HENSEL, Untersuchungen (kot v op. 35), str. 185 sl.; ISTI, The Origins (kot v op. 33), str. 384 sl.

la že od 1950-ih let, so prinesla presenetljive ugotovitve.³⁸ Staré Město, Mikulčice, Pohanško in druge so se pokazale kot velike utrjene naselbine z več naselbinskimi jedri, nastalimi okrog osrednjega gradu oziroma gradišča, številnimi cerkvami ter raznovrstnimi razvitimi specializiranimi neagrarnimi dejavnostmi (železarstvo, kovaštvo, lončarstvo, tkalstvo, strojarstvo, kamnoseštvo, sodarstvo, zlatarstvo, obdelava kosti idr.). Te kraji so bili očitno politična, upravna (knežje rezidence), vojaška, cerkvena in obrtno-trgovska središča, vključena tako v trgovino na lokalni ravni kot na velike razdalje. Tudi po številu prebivalcev se jasno razlikujejo od agrarnih naselbin in za Mikulčice, kjer je bilo najverjetneje središče velikomoravske države, domnevajo na višku razvoja v 9. stoletju do 2000 prebivalcev, odkrili pa so tudi temelje 11 cerkva.³⁹ Podobne značilnosti so dokazane tudi na Češkem pri naselbinah, ki so nastale okrog glavnih gradov Přemyslidov v 10. stoletju (Praga idr.). Šlo je za velike naselbinske aglomeracije z več jedri, ki so vsebovale po deset in več cerkva.⁴⁰

Za nas morda še posebej interesantna so odkritja v Nitri na današnjem Slovaškem, prvotnem središču kneza Pribine in kasneje enem pomembnejših velikomoravskih središč vključno s sedežem škofije. Tu je bilo odkrito več naselbinskih jeder s cerkvenimi objekti, med njimi gradišče iz 8. in 9. stoletja, obdano s kamnitim okopom, palisadami in jarkom, znotraj katerega je stala zidana cerkev sv. Martina. Pod njim se je razprostiralo obsežno (60 hektarov) podgradje s tlakovano, 10–12 m široko cesto, ob kateri so bile razporejene železarske, kovaške, ključavničarske, zlatarske, kamnoseške in celo steklopihaške delavnice (v bližini so odkrili štiri glažute in železarske peči). Ena od skupaj petih večjih utrjenih naselbin v nitranskem kompleksu je bila tudi specializirano lončarsko naselje z najdenimi ostanki mnogih lončarskih peči. Agrarne naselbine so stale ločeno od obrtnih. Vsekakor je šlo v celoti za veliko poselitveno aglomeracijo z izstopajočo upravopolitično, vojaško-strateško, gospodarsko in cerkveno funkcijo oziroma jasnim zgodnjim mestnim značajem.⁴¹

Pribina, od 840 frankovski vazalni knez in od leta 847 mejni grof Spodnje Panonije, je stoloval v Blatenskem Kostelu (dan. Zalavár na Madžarskem), kjer je zgradil ugledno prestolnico. V njej je bil sedež salzburškega nadduhovnika kot predstavnika nadškofije za misijonsko ozemlje v Panoniji, nekajkrat jo je obiskal sam salzburški nadškof in kasneje par let

³⁸ »Trditi moremo, da je že doslej pokazalo to izkopavanje povsem novo podobo življenja v velikomoravski dobi. Še posebej, če opazujemo in analiziramo te najdbe na širšem arheološkem ozadju raziskav o prvih etapah začetkov »mest« v Vzhodni Evropi, se že doslej povsem jasno vidi, da se v drugi polovici 9. stoletja življenje teh pokrajin po arheoloških najdbah prav gotovo v precej pogledih bistveno razlikuje od onega, na katerega smo mogli sklepati doslej po pisanih virih.« Bogo GRAFENAUER, Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju, *SAZU, Razprave V I. razreda, Hauptmannov zbornik* (Ljubljana 1966), str. 11.

³⁹ Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur Frühstädtischen Entwicklung ausgewählter großmährischer Zentren, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 265–273; Luděk GALUŠKA, Staré Město–Uherské Hradiště, v: *Europas Mitte 1* (kot v op. 33), str. 323–326; Lumír POLÁČEK, Burgwälle, Burgen und Burgstädte in Mähren, prav tam, str. 289–292; ISTI, Mikulčice, prav tam, str. 317–322; Jiří MACHÁČEK, Pohanško bei Brěclav, prav tam, str. 330–332; HENSEL, The Origins (kot v op. 33), str. 379 sl.; GRAFENAUER, Slovansko-nemška borba (kot v op. 38), str. 12 sl. (z obsežno navedbo literature); Paola KOROŠEC, Naselbinska struktura Ptuja v slovanskem obdobju zgodnjega srednjega veka s poudarkom na 9. stoletju, v: *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem. Šumijev zbornik* (Ljubljana 1999), 79–85, tukaj 81; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 119–120; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 67; *Lexikon des Mittelalters* (= LM) VI (München 1993), str. 620; LM VII (1995), str. 39; LM VIII (1997), str. 62.

⁴⁰ Tomáš VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren in Nordwestböhmen auf dem Wege zur Stadt, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 241–255; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 212–213.

⁴¹ Bohuslav CHROPOVSKÝ, Das frühmittelalterliche Nitra, v: *Vor- und Frühformen II* (kot v op. 21), str. 159–175; ISTI, Nitra und Großmähren, v: *Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 131–136; Alexander T. RUTTKAY, Neutra (Nitra) und Zobor, v: *Europas Mitte 2* (kot v op. 33), str. 628–632; ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur Frühstädtischen Entwicklung (kot v op. 39), str. 267–268.

v njej kot nadškof deloval tudi slovanski apostol Metod. Postavljena je bila na dobro zavarovanem območju, poseljenem že v rimski dobi, in hkrati z ugodno prometno lego v bližini nekdanjih rimskih cest. Kot poroča salzburški vir »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*«, nastal okrog leta 870, je tu od vsepovsod zbiral in naseljeval ljudi (*Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae fluminis et circumquaque populos congregare ac multum ampliari in terra illa*).⁴² Naselbina, sestavljena iz več utrjenih poselitvenih jeder na otokih,⁴³ ki je v tem viru imenovana izmenično *civitas*, *munimen*, *castrum* in odgovarjajoče nemško tudi *Mosapurc*, je obsegala tri cerkve, za najznamenitejšo »*infra civitatem Priwinae*« je sam salzburški nadškof poslal zidarje, slikarje, kovače in tesarje (*Postmodum vero roganti Priwinae missit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurch murarios et pictores, fabros et lignarios*).⁴⁴ Že število cerkva nakazuje določeno koncentracijo prebivalcev v naselbini, ki je imela funkcijo prestolnice Spodnje Panonije. Kot tako jo omenjajo tudi Fuldski anali k letu 896, ko je cesar Arnulf Spodnjo Panonijo z Blatenskim Kostelom (*Pannoniam cum urbe Paludarum*) podelil v upravo knezu Braslavu.⁴⁵ K takšni knežji rezidenci so po analogijah z omenjenimi slovanskimi primeri nedvomno sodile različne obrtne panoge ter redno trgovanje. V takoimenovanem »Arnulfinumu«, privilegiju kralja Arnulfa za salzburško nadškofijo iz okrog leta 890, o katerem podrobneje v nadaljevanju, je bila Salzburgu potrjena med drugim posest »*ad Mosapurch*« vključno z mitnino v naselbini (*cum theloneo in civitate*), kar nedvoumno kaže na trgovsko menjavo, ki je tu potekala.⁴⁶ Na »Grajskem otoku« v Zalaváru so poleg cerkvenih objektov, hiš, ki dokazujejo visoko bivalno kulturo, kašč in drugih gospodarskih objektov odkrili tudi vrsto obrtnih delavnic (depo rogovja ter roževinastih polizdelkov). Žal je bil večji del tega osrednjega rezidenčnega gradišča uničen.⁴⁷ Blatenski Kostel je bil v tej dobi pomembno upravno, vojaško, cerkveno/kulturno in gospodarsko središče, ki ga morda lahko po funkciji, obliki (in velikosti?) primerjamo z omenjenimi velikomoravskimi centralnimi naselbinami ali Nitro. Smatramo ga lahko za zgodnjo obliko urbane naselbine oziroma zgodnje naselje mestnega značaja. Zaradi političnih in gospodarskih povezav z današnjim vzhodnim slovenskim prostorom, zlasti

⁴² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Milko KOS, Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11 (Ljubljana 1936), str. 136; *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Herwig WOLFRAM (Wien–Köln–Graz 1979), str. 53 sl. Prim. Heinz DOPSCH, Die Karolinger und Ottonen, v: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land, Band I: Vorgeschichte–Alturtum–Mittelalter*, hg. H. DOPSCH (Salzburg 21983), str. 176 sl.; Herwig WOLFRAM, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Wien–München 1995), str. 311 sl., 322 sl.; Jochen GIESLER, *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen, Teil 2: Historische Interpretation, Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Band 1* (Rahden/Westfalen 1997), str. 151 sl., 274 sl.; Bogo GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda II* (Ljubljana 1965), str. 73 sl.

⁴³ O vrednotenju arheoloških odkritij v Blatenskem Kostelu (Zalavár) izčrpno Agnes C. SÓS, *Die slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22 (München 1973), str. 93 sl., 111 sl.; krajši povzetek ISTA, Mosaburg–Zalavar im 9. Jahrhundert, *Arheološki vestnik (=AV) XXI–XXII* (1970–1971), str. 81–94, zlasti 88 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 440 sl.; Béla Miklós SZÖKE, Die karolingische Civitas Mosaburg (Zalavár), v: *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 217–220; Thomas von BOG-YAY, Mosapurc und Zalavár, *Südostforschungen* 14 (1955), str. 349–405.

⁴⁴ *Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), str. 137; *Conversio*, ed. WOLFRAM (kot v op. 42), str. 54–56, 135. Prim. WOLFRAM, *Salzburg* (kot v op. 42), str. 323–325; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 177; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 440; GRAFENAUER, *Zgodovina II* (kot v op. 42), str. 79–81.

⁴⁵ *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (=Gradivo), Druga knjiga (801–1000)*, ed. Franc KOS (Ljubljana 1906), št. 313.

⁴⁶ Gl. spodaj str. 289 sl.

⁴⁷ SÓS, *Die slavische Bevölkerung* (kot v op. 43), str. 114; SZÖKE, Die karolingische Civitas (kot v op. 43), str. 217.

Ptujem, je poznavanje njegovih značilnosti velikega pomena tudi za proučevanje zgodnje-urbanih oblik pri nas.⁴⁸

Gospodarske osnove zgodnjih neagrarnih naselbin

Trgovina

Poleg obrtne produkcije, ki je bila verjetno v veliki meri namenjena lokalni oziroma regionalni potrošnji, je bistveno podlago za razvoj zgodnjih neagrarnih naselbin mestnega značaja predstavljalo trgovanje – tako lokalno v smislu menjave med proizvodnim centralnim krajem in agrarnim zaledjem kot tudi na večje razdalje. Zgodnjerednjeveška trgovina v Evropi je bila precej bolj razširjena, kot se je dolgo domnevalo. Po novejših znanstvenih spoznanjih, ki so temeljito ovrgla ustaljene predstave o statičnosti in avtarkičnosti tega obdobja, trgovina ni zamrla, temveč se je preoblikovala in prilagodila novim razmeram. Poleg maloštevilnega sloja profesionalnih trgovcev (predvsem Judov) so postala pomemben subjekt v trgovanju zemljiška gospostva, posvetna in cerkvena (samostani, škofije), namesto izključno v redkih v srednji vek preživelih mestih pa je trgovanje potekalo v različnih centralnih krajih – naseljih z ustreznim prometnim položajem in funkcijami: v središčih zemljiških gospostev, župnijskih središčih, samostanskih naselbinah, pristaniščih, vaseh idr. Trgovina je bila že tedaj zelo pestra in je zajemala tako trgovanje na velike razdalje z dragocenejšim (zlasti luksuznim) blagom, kot notranjo regionalno trgovino med različnimi produkcijskimi območji (sol, vino, žito, železo, živina, razni obrtni izdelki) in vsakdanje bližnje trgovanje z življenjskimi potrebščinami (kruh, meso, vino idr.).⁴⁹

Že v merovinški dobi se je v frankovski državi razvila trgovina s slovanskim svetom, kar dokazuje znana omemba trgovca Sama, ki je skupaj z večjo skupino drugih frankovskih trgovcev v letih 623–624 trgoval s Slovani nekje na ozemlju današnje Češke in Moravske in kmalu zatem postal »slovanski kralj« večje plemenske zveze, ki je verjetno zajemala tudi območje kasnejše Karantanije.⁵⁰ Ni razloga za dvom, da se je trgovina podobno razvijala tudi

⁴⁸ Prim. KOROŠEC, *Naselbinska struktura* (kot v op. 39), str. 83.

⁴⁹ Temeljna dela: zbornika *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa III. Der Handel des frühen Mittelalters*, hg. K. DÜWEL, H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 150 (Göttingen 1985), zlasti razprava Gerhard DILCHER, *Marktrecht und Kaufmannsrecht im Frühmittelalter*, str. 392–417, tukaj 396 sl., 400; *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa IV. Der Handel der Karolinger- und Vikerzeit*, hg. K. DÜWEL, H. JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 156 (Göttingen 1987), zlasti Peter JOHANEK, *Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen*, str. 7–68, tukaj 11 sl., 20, o vrstah trgovine in blaga poglavje V, str. 32–44; Hildegard ADAM, *Das Zollwesen im fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben. Ein Überblick über Zoll, Handel und Verkehr im 9. Jahrhundert*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte Nr. 126 (Stuttgart 1996), str. 161 sl., zlasti 179 sl.; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 126 sl. Prim. Miha KOSI, *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* (Ljubljana 1998), str. 17 sl.

⁵⁰ Gl. Peter JOHANEK, *Der »Außenhandel« des Frankenreiches der Merowingerzeit nach Norden und Osten im Spiegel der Schriftquellen*, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr III* (kot v op. 49), str. 214–254, tukaj 245 sl.; Dietrich CLAUDE, *Aspekte des Binnenhandels im Merowingerreich auf Grund der Schriftquellen*, prav tam, str. 9–99, tukaj 44–45, 74–75, 92; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 283–284. O problematiki glede Sama in vključitve Karantanije v njegovo zvezo prim. Bogo GRAFENAUER, *Novejša literatura o Samu in njeni problemi*, ZČ IV (1950), str. 151–169.

med predniki Slovencev in langobardsko državo ter bizantinsko Istro. Še bolj se je trgovina razmahnila v karolinški dobi. Iz leta 805 so znani kraji ob vzhodni frankovski meji, kjer se je trgovalo s Slovani – Slovencem najbližje v Lorchu ob Donavi, pri izlivu Aniže – in omenjajo se trgovci, ki so odhajali v dežele Slovanov in Avarov (*qui partibus Sclavorum et Avarorum pergunt*).⁵¹ Zelo značilen je tudi dokument cesarja Ludvika Pobožnega, »Praeceptum negotiatorum« iz leta 828, glede aachenskih »dvornih trgovcev«, v katerem vladar objavlja vsem škofom, opatom, vojvodom, grofom in drugim uradnikom v njegovih deželah, med drugim v *partibus ... Italiae ... Retie, Baioarie et Sclaviniae*, da je omenjenim trgovcev podelil razne trgovske privilegije ter kraljevo zaščito.⁵² Očitno je šlo za profesionalne trgovce na velike razdalje, ki so trgovali po frankovski državi, tudi po vzhodnoalpskih deželah. Za kakšno trgovino pa je v pretežni meri šlo v teh časih, izvemo iz znamenitega raffelstettenskega mitninskega reda z začetka 10. stoletja, enega najpomembnejših virov za gospodarsko zgodovino frankovske dobe.⁵³

Ta mitninski red je nastal med letoma 903–906 po ukazu vzhodnofrankovskega kralja Ludvika Otroka in nazorno orisuje gospodarske razmere ob Donavi na območju današnje Zgornje in Spodnje Avstrije pred madžarskimi vpadi. Po Mitterauerjevem mnenju ga lahko smatramo kot reprezentativen dokument za večji del frankovske države.⁵⁴ Na pritožbo bavarskih velikašev zaradi nezakonitega pobiranja mitnin je bila pod vodstvom kraljevih pooblaščenec izvedena v Vzhodni marki »preiskava« in odrejeno, da se ponovno vzpostavi mitninski režim, kakršen je veljal v času kraljev Ludvika Nemškega in Karlmana. Vir dokazuje, da sta bila že v tem času trgovina in promet običajni in razširjeni dejavnosti, za kateri je bil vzpostavljen kompleksen mitninski sistem. Trgovanje v večjem obsegu in z uvoženim blagom je potekalo na točno določenih, od vladarja dovoljenih lokacijah, ki se navajajo kot *legitimus mercatus* (nekatere, npr. Linz, so se kasneje razvile v prava srednjeveška mesta), z dobrinami vsakdanje potrošnje (*victualia, necessaria*) pa na manjših lokalnih trgih (*alia loca*;

⁵¹ *Monumenta Germaniae historica* (=MGH), *Capitularia regum Francorum I*, ed. A. BORETIUS (Hannover 1883), št. 44, str. 122–123; *Magnae Moraviae fontes historici IV. Leges – textus iuridici – supplementa* (Brno 1971), str. 23–24. Prim. JOHANEK, Der fränkische Handel (kot v op. 49), str. 15, 17; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 169 sl.; Christine WARNKE, Der Handel mit Wachs zwischen Ost- und Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV* (kot v op. 49), str. 545–569, tukaj 557–558; Heinrich KOLLER, Die Raffelstetter Zollordnung und die mährischen Zentren, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 283–284.

⁵² MGH, *Formulae Merovingici et Karolini aevi*, ed. K. ZEUMER (Hannover 1886), cap. 37, str. 314 sl.; *Gradivo II*, št. 102. Prim. ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 176; SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 266; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 400 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 283. Med deželami, ki se v dokumentu naštevajo v smeri od zahoda proti vzhodu, *Sclavinia* sledi Bavarski, zato je upravičeno mnenje, da gre za ozemlje slovenskih prednikov v Vzhodnih Alpah oz. Panoniji. Drugi Slovani, kot Čehi, Moravani idr., ne pridejo v poštev, ker niso bili v okviru frankovske države in tam ni bilo državnih uradnikov, katerim je bil dekret namenjen.

⁵³ MGH, *Capitularia regum Francorum II*, ed. A. BORETIUS, V. KRAUSE (Hannover 1897), št. 253, str. 249–252; *Magnae Moraviae fontes historici IV* (kot v op. 51), str. 114–119; *Gradivo II*, št. 341. O okoliščinah nastanka in tradiciji tega izjemnega vira gl. Peter JOHANEK, Die Raffelstetter Zollordnung und das Urkundenwesen der Karolingerzeit, v: *Baiern, Ungarn und Slawen im Donaauraum*, Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4, hg. W. KATZINGER, G. MARCKHGOTT (Linz/Donau 1991), str. 211–229.

⁵⁴ Izčrpno Michael MITTERAUER, Wirtschaft und Verfassung in der Zollordnung von Raffelstetten, v: ISTI, *Markt und Stadt* (kot v op. 11), str. 235–263; KOLLER, Die Raffelstetter Zollordnung (kot v op. 51), str. 283–295; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 31 sl., 121 sl.; Herbert KNITTLER, Städtewesen, Handel und Gewerbe, v: *Österreich im Hochmittelalter (907–1246)*, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs, Band 17, hg. A. DRABEK (Wien 1991), str. 475 sl.; STÖRMER, Präurbane Siedlungen (kot v op. 23), str. 122 sl.; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 402 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 284 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 63–65.

loca mercandi).⁵⁵ Kot posebnega pomena je izrecno izpričan solni trg – *salinarium mercatum*, ki je bil lahko na različnih lokacijah. Najpomembnejše trgovsko blago, na katerega se nanaša tudi največ določil glede plačevanja mitnine, je bila (salzburška) sol, ki so jo vozili z ladjami po Donavi in z vozovi po nekdanji rimski cesti, in je potovala vse do nekega pomembnega velikomoravskega trga (*ad mercatum Morauorum*). Poleg soli se kot trgovska roba omenjajo še konji, sužnji in vosek, ki so prihajali iz slovanskih dežel, ter živila vsakdanje potrošnje (*victualia*), za katerih nakup domačini niso plačevali mitnine. V tržne kraje so prihajali trgovat tako svobodnjaki (*liber homo*), kot sužnji (*servus*) za svoje gospode; domačini – Bavarci in Slovani (*Bawari uel Sclau i istius patrie*), ter tujci – Slovani s Češke in Rusije (?),⁵⁶ Judje in drugi (*Iudei et ceteri mercatores*). Ta enkratni dokument nam posreduje izredno dinamično sliko gospodarskega življenja v zgodnjem srednjem veku: obstoja omrežja tržnih krajev različnih ravni; lokalne oziroma regionalne trgovine (*victualia*, sol) ter trgovine na velike razdalje (Judje, trgovina s sužnji, voskom); raznolikosti in živahnosti transporta (ladje, vozovi, nosači); pestrosti prebivalstva, udeleženega v trgovini; predvsem pa – rednega trgovanja, nevezanega le na periodične sejme, kot sestavine vsakdanjega življenja. Razvidno je tudi, da je ob Donavi potekala že utečena trgovina na velike razdalje med Vzhodom in Zahodno Evropo, v kateri so imeli precejšen delež Judje, zlasti v trgovini s sužnji.⁵⁷

Za današnje slovensko ozemlje za ta čas nimamo nobenih vesti o stalnejših trgovskih tokovih. Za zgodnejše obdobje, 7. in 8. stoletje, lahko računamo na občasne trgovske stike med Slovani ter Furlanijo in Istro v smislu menjave med sosednjimi, a geografsko (produkcijsko) zelo različnimi regijami. Trgovina na velike razdalje čez slovensko ozemlje pa je v tem času malo verjetna. Med Evropo in vzhodnimi deželami tedaj še ni zaslediti obsežnejših kopenskih trgovskih tokov na velike razdalje, dežele ob severnem Jadranu pa so se uspešno oskrbovale z vzhodnjaškim blagom po morju s posredovanjem Bizanca, ki je imel monopol v pomorski trgovini. Promet po kopnem z vzhoda čez naše dežele je verjetno tudi močno onemogočala stalna avarska grožnja na širšem območju Panonije.

Politične razmere so se bistveno spremenile v začetku 9. stoletja, kar je vplivalo tudi na razvoj trgovine in prometa. Zrušenje avarske moči v Panoniji (803) je omogočilo razširitev frankovske države do Donave, tja se je usmeril močan val agrarne kolonizacije ter z njo gospodarski dvig, postopno pokristanjevanje ipd. Poleg frankovske države se je v Panonijo z vzhoda razširila Bolgarija, na severu pa se je pojavila nova močna država Moravska.⁵⁸ Ta

⁵⁵ Da je bilo takšnih tržnih krajev cela vrsta, kažejo formulacije: ... *ubicunque sedere uoluerint et mercatum habere; ... licentiam sedendi et mercandi habeant ... ubicunque voluerint; ... ipsam regionem intrauerint ad emenda uictualia ... ubicunque uoluerint in ipsa regione sine theloneo emant que necessaria sunt; ... locum mercati ipsius transire voluerint per mediam plateam transeant sine ulla constrictione et in aliis locis ipsius regionis emant sine theloneo que potuerint; ... ubicunque iuxta ripam Danubii ... loca mercandi optinuerint ...* V teh krajih je potekalo trgovanje neodvisno od posebnih privilegiranih sejmov. Od trgovskega blaga, ki se je tu prodajalo, kupovalo ali transportiralo po reki in cesti, je bilo potrebno plačati mitnino – *teloneum*.

⁵⁶ *Sclavi ... qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt ...* Glede prvih je dolgo prevladovalo mnenje, da gre za slovanske trgovce iz Rusije. Čeprav je to v tem času že verjetno, je prejkone šlo za Slovane z območja med Donavo in Moravsko v današnji Spodnji Avstriji, ki je v imenu nosilo spomin na nekdanj tam bivajoče germanske Rugijce (gl. Erich ZÖLLNER, *Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde?*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (=MIÖG) 60 (1952), str. 108–119). Vendar se pri vrsti raziskovalcev še vedno pojavlja mnenje o ruskih trgovcih, kar glede na splošni družbeni in gospodarski razvoj širšega območja v 9. stoletju ni izključeno. Prim. Jadran FERLUGA, *Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert*, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV* (kot v op. 49), str. 625; WARNKE, *Der Handel mit Wachs* (kot v op. 51), str. 561–562. Drugače KOLLER, *Die Raffelstetter Zollordnung* (kot v op. 51), str. 285.

⁵⁷ Prim. Milena BRAVERMANOVÁ et al., *Der Handel zwischen Ost und West*, v: *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 136 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 170–171, 175 sl.

⁵⁸ Prim. György GYÖRFFY, *Der Donauraum zwischen Bayern, Mähren und Ungarn im 10. Jahrhundert*, v: *Bayern, Ungarn und Slaven im Donauraum* (kot v op. 53), str. 41 sl.

dinamični politični razvoj je gotovo ustvaril ugodna tla za razvoj prometa, trgovine in drugih medsebojnih stikov. Bolgarija je tvorila povezavo v smeri proti Črnemu morju in Bizancu, frankovska Panonija preko slovenskega ozemlja proti Italiji in ob Donavi proti Zahodni Evropi, Velikomoravska pa skozi Moravska vrata v slovansko Zakarpatje in proti Rusiji. O aktivnih komunikacijah v teh smereh lahko sklepamo na osnovi različnih virov, ki govorijo o dogajanju v drugi polovici 9. stoletja. Omenja se, da so na Moravsko prihajali misijonarji iz Italije, Grčije (Bizanca) in vzhodnofrankovske države, potekali so diplomatski stiki (korespondenca, poslanstva) med moravskim dvorom, Bizancem in Rimom ter med Bolgarijo in vzhodnofrankovsko državo.

Živo se je razvila tudi trgovina. Bolgari so prodajali na Moravsko čnomorsko sol in ta proizvod je bil tako pomemben, da je vzhodnofrankovski kralj Arnulf pred vojno z Moravani leta 892 skušal doseči ustavitev te trgovine⁵⁹ (nedvomno je šlo za ekonomski interes frankovske države, saj so mitnine od prometa in trgovine s salzburško soljo na Moravsko predstavljale pomemben vir dohodkov).⁶⁰ Bolgari so imeli v tem času v svoji oblasti pretežni del pomembne stare rimske ceste (*via militaris*), ki je prečkala Balkan od Konstantinopla skozi Adrianopol (Odrin), Serdiko (Sofijo), Niš in Beograd v Panonijo, in so poleg soli gotovo posredovali v tej smeri proti Moravski še vrsto drugega blaga.⁶¹ Velikomoravska s svojim osrednjim položajem je nedvomno odigrala pomembno posredniško vlogo v trgovini med Vzhodom in Zahodom, kar dokazujejo tudi arheološke najdbe.⁶² Gre za del obsežne trgovine med Azijo in Evropo, katere glavna smer je vodila k Sredozemskemu morju (kjer je prevladoval bizantinski monopol), druga pa od Kaspijskega jezera čez južno Rusijo, za Karpati, čez nizke karpatske prelaze ali skozi Moravska vrata na ozemlje Velikomoravske ter ob Donavi proti zahodu. Konec 9. stoletja je bila ta pot že redno uporabljana, saj jo omenjajo arabski geografi. Eden najzgodnejših, Ibn Chordadbeh (ok. 830–912), omenja, da so v njegovem času judovski trgovci potovali iz Španije preko dežel Frankov in Slovanov proti Kitajski.⁶³ Na to pot se najverjetneje nanaša tudi omemba judovskih trgovcev v raffenstetterskem mitninskem redu, ki dejansko obnavlja že starejši mitninski režim iz časa vladarjev Ludvika Nemškega in Karlmana, torej so morali biti ti trgovci že običajen in reden pojav.⁶⁴ Omenjena kopenska smer je verjetno dobila pomemben impulz, ko so Arabci v prvi tretjini 9. stoletja z zasedbo Krete in invazijo na Sicilijo zmotili povezave preko Sredozemskega morja, v 30-ih letih pa so se pojavili tudi v Jadranu in do konca stoletja hkrati z Neretljani in Hrvati močno ogrožali pomorske komunikacije in ovirali trgovino severnojadranskih in italjskih mest.⁶⁵ Ob teh ugotovitvah se postavlja vprašanje, ali se ni del te trgovine na velike razdalje usmerjal z Velikomoravske, zlasti v času cvetoče Pribinove in Kocljeve kneževine, tudi čez Spodnjo Panonijo in današnje slovensko ozemlje proti Italiji, kar bi bilo v času ogroženosti pomorskih

⁵⁹ *Gradivo* II, št. 304.

⁶⁰ Prim. ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 171; KOLLER, *Die Raffelstetter Zollordnung* (kot v op. 51), str. 291, 293.

⁶¹ FERLUGA, *Der byzantinische Handel* (kot v op. 56), str. 624–625.

⁶² Lumír POLÁČEK, *Der mährische Handel*, v: *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 146–147; GRAFENAUER, *Slovansko-nemška borba* (kot v op. 38), str. 14, 18; ISTI, *Zgodovina II* (kot v op. 42), str. 64–65.

⁶³ *Magnae Moraviae Fontes Historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii* (Brno 1969), str. 326–329. Prim. Lutz RICHTER-BERNBURG, *Der frühmittelalterliche Handel Nord- und Osteuropas nach islamischen Quellen*, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr IV* (kot v op. 49), str. 672–674; WARNKE, *Der Handel mit Wachs* (kot v op. 51), str. 561; .

⁶⁴ Prim. WARNKE, *Der Handel mit Wachs* (kot v op. 51), str. 561–562.

⁶⁵ Gl. Jadran FERLUGA, *Bizanc na Jadranu (6.–13. stoletje)*, ZČ 44 (1990), str. 370–373.

zvez zelo verjetno. Še toliko prej, ker so od moravske meje na Donavi iz nekdanjih rimskih mest (Carnuntum, Aquincum idr.) čez Panonijo proti Ptujju potekale gotovo še uporabne rimske ceste. Živahna tranzitna trgovina, kot jo relativno blizu prikazuje raffelstettenski mitninski red, dovoljuje sklep, da lahko v karolinški dobi do madžarskih vdorov tudi v našem prostoru pričakujemo podobne razmere. Za nasprotno ni nobenih utemeljenih pomislekov.

Madžarska poselitev Panonije in polstoletni vpadi v Srednjo in Zahodno Evropo so nedvomno prekinili dotedanje ustaljene trgovske tokove. Vendar se je trgovina v drugi polovici 10. stoletja hitro obnovila in v trgovske povezave med vzhodom in zahodom so bili že od 60-ih let 10. stoletja vključeni Madžari, kot poročajo tudi pisni viri.⁶⁶

Problem ustanove *mercatus* v zgodnjem srednjem veku

Domnevamo lahko, da so temeljna jedra raznih oblik zgodnesrednjeveške trgovine, kot smo jo prikazali zgoraj, predstavljali pomembnejši centralni kraji. Pestro sliko različnih kategorij centralnih tržnih naselbin prikazuje že raffelstettenski mitninski red pod nazivom *mercatus* (*mercatum*). Bistveno vprašanje za nadaljnjo razpravo je tedanja vsebina tega termina. Če se posvetimo ozemlju frankovske države, kamor je slovensko ozemlje sodilo od 8. oz. začetka 9. stoletja, je očitno, da se je v merovinški in karolinški dobi trgovanje odvijalo tako v pomembnejših naselbinah neagrarnega značaja (*civitates, urbes, Burgen*) kot tudi v številnih drugih krajih.⁶⁷ Že v diplomu kralja Karlmana o oprostitvi plačevanja mitnine za samostan St. Denis iz leta 769 so naštetih različni kraji trgovanja – *ubicumque ... tam in civitatis, castellis, vicus, portus, pontis publicis ... vel reliquis marcados ...*⁶⁸ Karel Veliki je 775 oprostil samostan Flavigny mitnine *in civitatibus, marcatis, vicis, villis, pontis, portubus*.⁶⁹ Podobna, v obliki formularja ohranjena diploma Karla Velikega v zvezi s pobiranjem mitnine omenja trgovanje ... *in quascumque portus, civitatis seo mercada ...*⁷⁰ Določilo Karla Plešastega iz leta 861 glede novcev se je nanašalo na postopke kraljevih pooblaščenecv *in civitatibus vel mercatis aliis ...*⁷¹ »*Edictum Pistense*« iz leta 864 v členu v zvezi z denarjem predpostavlja tudi po lastništvu različna tržišča in našteva: ... *in civitatibus et vicis ac villis tam nostris indominicatis quam et in his quae de immunitate sunt vel de comitatibus atque hominum nostrum*.⁷² Listina kralja Ludvika Otroka iz 908 za škofijo Eichstätt pa dovoljuje ustanovitev tržišča s kovnico in mitnico po običaju, kot je veljal v drugih tržnih krajih (*sicut in ceteris mercationum locis mos est*).⁷³

Mercatus – trg je tu jasno označen kot *locus*, kraj, naselje, kjer je potekalo trgovanje. To je nedvomno formulirano že v »*Capitula de functionibus publicis*« iz leta 821, ki med loka-

⁶⁶ Gyula KRISTÓ, Internationale Wege durch das Karpatenbecken, v: *Europas Mitte 1* (kot v op. 33), str. 139–140.

⁶⁷ Prim. DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 398 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 183 sl.

⁶⁸ MGH, *Diplomata Karolorum I. Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen*, ed. E. MÜHLBACHER (Hannover 1906), št. 46, str. 66.

⁶⁹ Prav tam, št. 96.

⁷⁰ MGH, *Formulae* (kot v op. 52), str. 201 (cap. 36).

⁷¹ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 271, str. 302.

⁷² MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 273, str. 314 (cap. 8).

⁷³ MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolorum IV. Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes*, ed. T. SCHIEFFER (Berlin 1960), št. 58, str. 186.

cijami, kjer je bilo dovoljeno pobirati mitnino, poleg mostov, cest in rečnih pristanov na prvem mestu navaja kraje trgovanja (*in mercatibus ubi communia commertia emuntur ac venundantur*).⁷⁴ Še bolj eksplicitno je to razvidno v rasselstettenskem mitninskem redu – domačim trgovcem ni bilo potrebno plačati mitnine pri tranzitu skozi tržni kraj, in so lahko po sredi ulice potovali brez ovir (*si autem locum mercati ipsius transire voluerint, per mediam plateam transeant sine ulla constrictione*).⁷⁵ Takšni kraji so bili lahko *civitates* kot najbolj eminentna središča, kasteli, pristanišča, vasi ali druga naselja. V frankovski državi so ločili zakonite trge (*mercata legitima, mercata constituta* ali *publica*), ki so bili stari, tradicionalni, »že od nekdaj«, ali pa ustanovljeni s kraljevim dovoljenjem oziroma privilegijem (*per auctoritatem*); na drugi strani pa so obstajali še številni »*sine auctoritate*«. ⁷⁶ Zakoniti trgi so bili pod kraljevo zaščito, trgovanje je bilo urejeno in nadzorovano (npr. nadzor cen, mer in uteži, menjave ali tehtanja denarja, vzdrževanje miru), za kar je bilo potrebno plačevanje pristojbine – mitnine.⁷⁷ Verjetno je bilo prvotno v kraljevi pristojnosti le periodično trgovanje – tedenski in letni sejmi.⁷⁸ Gospodarski temelj stalnim tržnim naseljem pa so predstavljali zlasti *redno, vsakodnevno* ali vsaj tedensko trgovanje, in ne le periodični letni sejmi, ki niso pomenili »mestotvorne« funkcije. Takšna redna prodaja na drobno – npr. kruha, mesa, vina – je bila že v frankovski državi običajen vsakdanji proces in je potekala *per civitates et vicus atque per mercata* (Edictum Pistense, 864).⁷⁹

Večina tržnih krajev je bila nedvomno brez posebnega privilegija o pravici do trga oz. trgovanja. Takšni privilegiji frankovskih kraljev, ki jih zasledimo šele od 9. stoletja, *niso bili pravilo* za nastajanje tržnih krajev, kot je pogosto mnenje, temveč predvsem *izjemna svoboščina*, podeljena v prvi vrsti imunitetnim cerkvenim ustanovam in v manjši meri posvetnim zemljiškim gospodom. Takšen privilegij je običajno dovoljeval trgovanje v kraju, kjer dotodaj legalnega trga ni bilo, in je tako pomenil novo tržišče poleg številnih že obstoječih (in neredko gospodarsko precej pomembnejših), pogosto pa tudi le formalno legaliziral že obstoječe tržišče v določenem kraju. Središča vladarjevega upravnega omrežja – sedeži grofov, kraljevi dvori idr., kjer se je koncentriralo družbeno življenje in z njim trgovanje, seveda niso potrebovala posebnih tržnih privilegijev. To je bilo potrebno le za posamezna (privatna) zemljiška gospostva, kar je bilo pogosto zvezano tudi s podelitvijo imunitetnih pravic. Večinoma zato za najpomembnejša zgodnjerednjevska gospodarska središča nimamo ohranjene podelitve posebnega privilegija in ga najpogosteje sploh ni bilo. Za kompleksen in obsežen proces nastajanja naselbin mestnega značaja so tržni privilegiji le omejenega pomena in se jim v dosedanjem proučevanju te tematike daje dosti prevelika teža. Nenazadnje pomeni obravnava tržnih središč, temelječa izključno na privilegijskih listinah, bistveno

⁷⁴ MGH, *Capitularia I* (kot v op. 51), št. 143, str. 294 (cap. 1).

⁷⁵ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 253, str. 251.

⁷⁶ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 273, str. 318 (cap. 19).

⁷⁷ Gl. Friederun HARDT-FRIEDERICH, Markt, Münze und Zoll im ostfränkischen Reich bis zum Ende der Ottonen, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 116 (1980), str. 1–31, tukaj 18 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 186 sl., 191; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 134; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 399; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 279, 285. O mitnini gl. Miha KOSI, K problemu mitnine v srednjem veku, v: *Gestrinov zbornik*, ur. D. MIHELČ (Ljubljana 1999), str. 247–261.

⁷⁸ Gl. SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 266 sl.; JOHANEK, Der fränkische Handel (kot v op. 49), str. 7–68, zlasti 23 sl.; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 65 sl.

⁷⁹ MGH, *Capitularia II* (kot v op. 53), št. 273, str. 319 (cap. 20); JOHANEK, Der fränkische Handel (kot v op. 49), str. 43; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 185; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 127, 131–132.

metodološko napako, saj se omejuje le na manjši in izjemni del pojava.⁸⁰ Temeljno izhodišče je spoznanje, da je bil *stalni* tržni kraj kot centralna točka menjave dobrin znotraj neke regionalne skupnosti, kot tudi distribucije trgovskega blaga od drugod, že v zgodnjem srednjem veku socialna nuja. *Moneta et mercatus necessaria sunt multitudini populorum undique illuc confluentium, simul etiam monachis et populis ibi commanentibus et habitantibus*, je omenjeno v diplomu cesarja Otona III. iz leta 993 za alzaški samostan Selz.⁸¹ Trg kot takšna nujna komponenta vsakdanjega življenja je v znanstvenem proučevanju vse premalo upoštevana, še zlasti kot eden od bistvenih dejavnikov v kasnejšem razvoju mest. Predvsem nekateri proizvodi so bili stalno potrebni najširšemu krogu populacije in so rabili široko lokalno distribucijo, s tem pa tudi uveljavljeno omrežje stalnih tržnih krajev (sol, železo, vino, živina, kože idr.). Sinonimna uporaba izrazov *mercatum legitimum* in *mercatum salinarium* v rafelstettenskem mitninskem redu je lep primer za to.⁸² Res je, da se dajo takšni kraji tudi arheološko težje dokazati, v pisnih virih pa se sploh redko in najpogosteje pozno omenjajo – a najbolj samoumevne in vsakdanje pojave v virih običajno zasledimo zgolj slučajno.⁸³

Na osnovi zgoraj navedenih virov in izvajanja lahko *mercatus* (*mercatum*) v širokem smislu opredelimo kot pravico do trgovanja oziroma trga v nekem kraju in hkrati kot tržni kraj sam. Nikakor pa ga ne moremo omejiti le na periodični (npr. zgolj letni) sejem.⁸⁴ Izčrpen vpogled v to problematiko nudijo viri 10. in 11. stoletja. V tem času je v nemški državi šele vladarjem iz dinastije Otonov in Salijcev za razliko od Karolingov uspelo resnično uveljaviti »tržni regal«, kraljevo pristojnost nad trgi, kar je pomenilo, da je vsak novoustanovljeni trg (in teoretično tudi že obstoječi) potreboval kraljevo odobritev. Na tej osnovi je nastal tipični otonsko-salijski tržni privilegij (ohranjenih je okrog 250), za katerega je značilna povezanost pravic do trga, mitnine in kovanja denarja.⁸⁵ Šlo je za funkcionalno povezanost treh temelj-

⁸⁰ MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität (kot v op. 30), str. 174 sl.; ISTI, Von der antiken (kot v op. 11), str. 62; HARDT-FRIEDERICH, Markt (kot v op. 77), str. 13 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 312; Walter SCHLESINGER, Vorstufen des Städtewesens im ottonischen Sachsen, v: *Ausgewählte Aufsätze von Walter Schlesinger 1965–1979*, Vorträge und Forschungen XXXIV, hg. H. PATZE, F. SCHWIND (Sigmaringen 1987), str. 403–430, tukaj str. 427, zlasti op. 117; Das Marktproblem im Mittelalter. Referate und Aussprachen auf der dritten Arbeitstagung des Kreises für Stadtgeschichte vom 30. September–3. Oktober 1960 in Konstanz, bearbeitet von Peter SCHÖLLER, *Westfälische Forschungen* 15 (1962), zlasti prispevek Otto FEGER, Märkte und Marktrechte im Bodenseeraum, str. 47–55, tukaj 48 sl., ter diskusija na str. 58 sl., 81 sl.

⁸¹ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2. Die Urkunden Otto des III.* (=DO III), ed. T. SICKEL (München 1980), št. 130. V diplomu Otona I. samostanu St. Gallen iz leta 947 je cesar dovolil v kraju Rorschach ustanovitev trga na prošnjo opata, ker ... *mercatum ibi haberi ad Italiam proficiscentibus vel Romam pergentibus esse commodum et utilitati fratrum sub eius regimine deo militantium nihilominus esse necessarium ...* MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae I. Die Urkunden Konrad I, Heinrich I. und Otto I.* (=DO I), ed. T. SICKEL (München 1980), št. 90. Formulacijo podobne vsebine zasledimo že leta 861 v diplomu Lotarja II. za trg samostana Prüm: ... *quod ipse locus propter mercati et monete longinquitatem non modicum patitur discrimen*. Citat po: ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 181, 187.

⁸² Gl. str. 281–282.

⁸³ MITTERAUER, Jahrmarktcontinuität (kot v op. 30), str. 176; Walter SCHLESINGER, Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe, v: *Studien zu den Anfängen* (kot v op. 34), str. 350; ISTI, Über mitteleuropäische Städtelandschaften (kot v op. 16), str. 50; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 131, 203.

⁸⁴ *Mercatus* v izključnem smislu sejma, kar je nedvomno preozko, je pri darovnicah 10. in 11. stoletja interpretiral tudi MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 299 sl.

⁸⁵ SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 271 sl.; HARDT-FRIEDERICH, Markt (kot v op. 77), str. 8 sl., seznam na str. 21 sl.; ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 187; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 403 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 303, 311–312; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 132; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 135 sl.; Leo SANTIFALLER, *Zur Geschichte der ottonisch-salischen Reichskirchensystems*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 229 (Wien 1964), seznam listin na str. 98 sl.

nih dejavnikov, ki so omogočali trgovanje. Vezanost kovnice na trg je izredno lepo izražena že v diplomi Ludvika Pobožnega za saški samostan Corvey iz leta 833⁸⁶ in kovanje denarja je nedvomno indikator rednega trgovanja v nekem kraju.⁸⁷ Plačilo mitnine – dajatve od trgovskega blaga, pa je predpostavljalo zagotovitev nadzorovanega in urejenega trgovanja. Večina tržnih privilegijev te dobe vsebuje splošno formulo *construendi mercatum*, vezano na določen kraj (*in loco; in villa*) ali na kraj po lastnem izboru prejemnika (*ubicumque sibi placuerat*). Iz virov je očitno, da je bilo prejemniku privilegija prepuščeno, da sam konkretizira vsebino in organizira trgovanje – ustanovi sejme, kovanje denarja, pobiranje mitnine idr.⁸⁸ Vse te dejavnosti so bile pomemben vir dohodka, zato je jasno, da se je gospod, ki si je pridobil pravice do njih, trudil, da bi trgovanje in z njim zvezane aktivnosti potekale čim bolj pogosto oziroma redno. Tudi v interesu vladarja je nedvomno bilo spodbujanje čimboljše in redne oskrbe prebivalstva in privilegij ni vseboval časovne omejitve trgovanja le na periodični sejem. Zato je izključeno, da bi splošna uporaba termina *mercatus* lahko pomenila zgolj letni sejem, temveč najverjetneje občo pravico do rednega trgovanja oziroma vsaj tedenskega sejma.⁸⁹ Kot nekaj izjem, ki potrjujejo pravilo, lahko navedemo redke privilegije, v katerih vladar ob podelitvi eksplicitno časovno opredeli *mercatus*. V listini iz leta 996 je Oton III. nadškofiji v Salzburgu dovolil v naselbini uvesti *mercatum omni die legitimum* – legalno vsakodnevno trgovanje.⁹⁰ Enako pravico do *mercatum omni die legitimum* je istega leta od vladarja prejela škofija v Freisingu.⁹¹ Privilegij Konrada II. za Würzburg iz 1030 je podeljeval pravico do *mercatum cottidianum* in *mercatum annuale* – do vsakodnevnega trgovanja in (posebnega) letnega sejma.⁹² V listini za Besançon iz 1045 pa se omenja pobiranje mitnine od trgovcev na letnem sejmu in ob vsakodnevem trgovanju (*quod exigitur a negociatoribus in annuis et in cottidianis mercatis*).⁹³ Močno lahko dvomimo, da bi splošna formula *mercatus* v drugih listinah lahko pomenila kaj drugega kot splošno pravico do rednega trgovanja, saj se pojavlja tudi pri tako pomembnih upravnih in gospodarskih središčih kot so Magdeburg, Bremen idr.⁹⁴ Še zlasti zato, ker je neposredno povezana z drugimi dejavnostmi, ki so prinašale dohodek – s kovanjem denarja in pobiranjem mitnine, ki nikakor niso bile omejene le na letni sejem. Prve posebne privilegije o tedenskih in letnih sejmih poznamo šele s konca 10. in začetka 11. stoletja. Kot je videti, nastopajo podelitve ali potrditve letnih sejmov pretežno pri

⁸⁶ Ker je tamkajšnjemu območju manjkala trg (*quia locum mercatonis ipsa regio indigebat*), je vladar kot predpogoj ustanovil kovnico (*moneta nostrae auctoritatis publica*). SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 272; HARDT-FRIEDERICH, Markt (kot v op. 77), str. 7; ADAM, Das Zollwesen (kot v op. 49), str. 187; MITTERAUER, Jahrmarktkontinuität (kot v op. 30), str. 185 (op. 121); DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 399; ENNEN, Die europäische Stadt (kot v op. 19), str. 65.

⁸⁷ Prim. REYNOLDS, English Towns (kot v op. 11), str. 209; ADAM, Das Zollwesen (kot v op. 49), str. 186; PITZ, Europäisches Städtewesen (kot v op. 21), str. 131.

⁸⁸ Prim. ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 240 sl.

⁸⁹ »Die ottonischen Privilegien zielen weniger auf periodisch stattfindenden Marktverkehr als auf dauerhafte Marktsiedlungen ab«; SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 280; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 316, 321 in op. 199; PITZ, Europäisches Städtewesen (kot v op. 21), str. 132, 196; PLANITZ, Die deutsche Stadt (kot v op. 20), str. 82–83; ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 240 sl. Planitz utemeljeno meni, da prvotno tudi zaradi slabše razvitega transporta točen čas trgovanja ni mogel biti vnaprej določen temveč se je trgovalo kadarkoli ob prihodu trgovcev. Letni sejmij naj bi se razvili šele kasneje.

⁹⁰ DO III, št. 208.

⁹¹ DO III, št. 197.

⁹² MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV. Die Urkunden Konrads II. mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II. (=DK II), ed. H. BRESSLAU (München 21980), št. 154.

⁹³ MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae V. Die Urkunden Heinrichs III., ed. H. BRESSLAU, P. KEHR (München 21980), št. 134.

⁹⁴ DO I, št. 301, 307.

pomembnejših upravnih, cerkvenih in gospodarskih središčih cesarstva (že omenjeni Würzburg, Besançon, Bremen,⁹⁵ Metz,⁹⁶ Novara,⁹⁷ Mantova⁹⁸), kjer vsekakor lahko predpostavljamo tudi utečeno vsakdanje trgovanje z življenjskimi potrebščinami, kot je izrecno opredeljeno pri Salzburgu in Freisingu. Znameniti letni sejmi so lahko poživljali ekonomski razvoj tržnih krajev, niso pa bili temeljna »mestotvorna« funkcija, niso omogočali obstoja neagrarne naselbine in so za mestni značaj določenega kraja popolnoma nepomembni.⁹⁹ Pri izrecnih podelitvah tedenskih sejmov pa je drugače. Od konca 10. stoletja, ko se začnejo pojavljati,¹⁰⁰ nastopajo pogosto v povezavi z manjšimi, manj znanimi lokacijami, vendar tudi skupaj s pertinencami mitnino, kovnico, sodstvom, kot pri pomembnejših središčih.¹⁰¹ Tedenski sejem je bil dejansko tista temeljna minimalna koncesija, ki je določenemu tržnemu kraju omogočala neagrarno existenco in razvoj v smeri meščanske naselbine – redno tedensko prodajo oz. nakup potrebščin, s tem zvezano obrtno produkcijo, razvoj določenih »servisnih« dejavnosti (v transportu, gostinstvu ipd.) in posledično oblikovanje skupnosti neagrarnega prebivalstva naselbine. Privilegij za *construendi mercatum*, brez natančnejše opredelitve, torej lahko razumemo le kot podelitev splošne pravice do trgovanja v določenem kraju, ki jo je prejemnik organizacijsko realiziral po potrebah in možnostih.¹⁰² S tedenskim sejmom, če je zadoščal, pri središčih z večjo koncentracijo prebivalstva in dejavnosti pa z vsakdanjim trgovanjem – ki je seveda prinašalo več dohodka. Nedvomno pa ne le enkrat na leto zgolj ob letnem sejmju. Naravna pot razvoja tržnega kraja v smeri stabilne neagrarne naselbine je vodila od tedenskega sejma do vsakodnevnega trgovanja in, šele kot nadgradnje, do letnih sejmov, katerih osnovni namen je bil popolnoma drugačen, ne pa redna oskrba mestnega in okoliškega prebivalstva.¹⁰³

⁹⁵ Leta 1035 sta bila dva letna sejma podeljena Bremnu (DK II, št. 222), čeprav je že z diplomo Otona I. leta 965 dobil pravico do trgovanja, mitnine in kovnice. V tej diplomii se že omenjajo tudi stalno naseljeni trgovci – *negotiatores eiusdem incolae loci* (DO I, št. 307).

⁹⁶ Letni sejem se v Metzju omenja že leta 948 – *censum de mercatu annuali* (DO I, št. 104).

⁹⁷ *MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae III. Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins (=DH II)*, ed. H. BRESSLAU (München 1980), št. 306.

⁹⁸ DO III, št. 255.

⁹⁹ Gl. MITTERAUER, *Jahrmarktcontinuität* (kot v op. 30), str. 173 sl., 191; OPLL, *Das Werden* (kot v op. 21), str. 135; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 316 sl., 321; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 65; ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 238, 240 sl.

¹⁰⁰ SCHLESINGER, *Der Markt* (kot v op. 27), str. 280; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 204.

¹⁰¹ Primeri so Allensbach na Švabskem ok. 998 – *mercatum in omni ebdomada in quinta feria* (DO III, št. 280); Wasserbillig, last samostana sv. Maximina iz Trierja ok. 1000 – *mercatum per omnes semper ebdomadas in feria quinta* (DO III, št. 364); Weinheim na Frankovskem leta 1000 – *mercatum semper in omni quarta feria* (DO III, št. 372); Andlau v Alzaciji 1004 – *mercatum ... qualibet quarta feria* (DH II, št. 79); Oppenheim na Frankovskem 1008 – *mercatum in omni sabbatorum die* (DH II, št. 187); Prüm v Porenju 1016 – *mercatumque publicum ... annuale scilicet et ebdomadale* (DH II, št. 358); Hornu v Hennegau 1018 – *omni quarta feria mercatum esse* (DH II, št. 386); Wolfsanger na Frankovskem 1019 – *omni die sabbati mercatum constituimus* (DH II, št. 412), Donauwörth na Bavarskem 1030 – *licentiam habendi mercatum ... tamen omni sabbato negociandi ... insuper augmentamus eidem annuale mercatum per tres dies continuos* (DK II, št. 144).

¹⁰² Prim. ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 241.

¹⁰³ Lep primer takega razvoja zgodnjega urbanega središča je Freising, ki je od cesarja Otona III. že leta 996 dobil pravico do vsakdanjega trgovanja, šele od Konrada III. leta 1140 pa privilegij za letni sejem. Freising je bil tedaj že dolgo obstoječa neagrarna naselbina, v virih imenovana *civitas*, ki je 1159 še z novim obzidjem združila različna naselbinska jedra v enoten naselbinski organizem. Gl. Heinz DOPSCH, *Zur topographischen, rechtlichen und gesellschaftlichen Struktur bayerischer Bischofsstädte. Regensburg, Salzburg, Passau und Freising im Vergleich, v: Vom Ursprung der Städte* (kot v op. 23), str. 61–102, tukaj 75 sl., 88 sl., 93; Rudolf SCHIEFFER, *Das Freisinger Marktprivileg vom 22. Mai 996, v: Freising als Bürgerstadt. Festschrift zur Tausendjahrfeier*, hg. H. GLASER, *Sammelblatt des Historischen Vereins Freising 35* (Regensburg 1996), str. 17–28.

Civitas Pettouia

Ali lahko po vsem dosedaj povedanem dvomimo, da so v zgodnjem srednjem veku, v karolinškem in zlasti otonskem obdobju, na današnjem slovenskem ozemlju obstojali podobni centralni kraji neagrarnega značaja, kot jih v vseh srednjeevropskih deželah prikazujejo številni viri. Če so obstojali, katere bi lahko posebej izpostavili in zakaj?

Osrednja, najpomembnejša in najbolj dokumentirana lokacija te dobe na Slovenskem je nedvomno Ptuj. Za razumevanje njegove vloge in njegovo nadaljnjo zgodovino je bistvenega pomena darovnica kralja Arnulfa z letnico 890 (takoimenovani Arnulfinum), ki je sicer falsifikat iz časa okrog 970–977, oziroma pred letom 982.¹⁰⁴ S to listino naj bi Arnulf potrdil Salzburgu celotno nadškofijsko posest na Salzburškem, v Avstriji, Panoniji in Karantaniji, ki so mu jo podelili njegovi predniki in delno on sam in je zelo podrobno poimensko naštet. Skoraj identični tekst dokumenta je nadškofiji leta 977, in skrajšano varianto leta 982, potrdil cesar Oton II.¹⁰⁵ Salzburgu je bila med ostalim potrjena posest na Ptuj: ... *ad Pettouiam ... duas partes civitatis, cum bannis theloneis et ponte ...* Torej dva dela »mesta«, *bannum*, mitnine in most, Arnulf pa je k temu dodal še tretji del »mesta« (*tertiam partem civitatis*). Glavna tema razprav okrog falsificirane listine je že dolgo vprašanje, ali je Salzburg res pridobil Ptuj že v karolinški dobi.¹⁰⁶ Na tem mestu pa želim opozoriti zlasti na nekatere indice, ki kažejo, da ponarejeni Arnulfinum kot vsebinski konglomerat po eni strani prikazuje politične in gospodarske razmere v Panoniji v karolinški dobi do madžarske zasedbe (ok. 899–900) in osvetljuje položaj in vlogo Ptuja v tistem času, po drugi strani pa je kot falsifikat tudi rezultat dobe, v kateri je nastal, ko je Salzburg znova uveljavil svoje pravice do posesti v jugovzhodnem mejnem območju države.

Kot predloga ponarejeni Arnulfovi listini je služila v originalu ohranjena diploma Ludvika Nemškega iz leta 860, s katero je nadškofiji potrdil in podelil vrsto dvorov v podonavskem, vzhodnoalpskem in panonskem prostoru.¹⁰⁷ Ta seznam salzburških posesti je tvoril osnovo Arnulfinuma, bil pa je še bistveno razširjen. Precejšen del posestnega sklopa Salzburga, kot ga prikazuje falsifikat, je torej nadškofija dokazano dobila od Karolingov v 9. stoletju.¹⁰⁸ Vendar v tej skupini še ni Ptuja, ki se pojavi šele v ponarejenem Arnulfinumu. Po-

¹⁰⁴ MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum III. Die Urkunden Arnolfs* (=DArn), ed. P. KEHR (Berlin 1940), št. 184; *Salzburger Urkundenbuch, II. Band: Urkunden von 790–1199* (=SUB II), ed. W. HAUTHALLER, F. MARTIN (Salzburg 1916), št. 34; *Gradivo* II, št. 296.

¹⁰⁵ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae III/1. Die Urkunden Otto des II.* (=DO II), ed. T. SICKEL, (München 1980), št. 165, 275; SUB II, št. 57, 58; *Gradivo* II, št. 460, 473.

¹⁰⁶ O zapletenem vprašanju falsifikata gl. Heinrich KOLLER, König Arnolfs großes Privileg für Salzburg, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 109 (1969), str. 65–75; Peter ŠTIH, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko–madžarske meje v današnji Sloveniji, *ZČ* 50 (1996), str. 535–544, tukaj 539 sl.; Bogo GRAFENAUER, Ptuj v srednjem veku, *ZČ* XXV (1970), str. 159 sl. Koller je prišel celo do ugotovitve, da naj bi bila potrditev Arnulfinuma s strani Otona II. iz 977 falsifikat iz 11. stoletja, kot tudi danes ohranjeni (drugi) Arnulfinum naj bi nastal šele v 11. stoletju. Obstoj starejšega, domnevno izgubljenega Arnulfinuma, pa dokazuje avtentična potrdilna listina Otona II. iz leta 982, ki ga kot *preceptum Arnolfi regis* tudi izrecno omenja in je *terminus ante quem* za njegov nastanek (gl. str. 302).

¹⁰⁷ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae ex stirpe Karolinorum I. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngern* (=DLD), ed. P. KEHR (Berlin 1934), št. 102; SUB II, št. 21; *Gradivo* II, št. 172. Prim DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 179 sl.

¹⁰⁸ Za nekatere kraje iz Arnulfinuma je tudi z drugimi viri potrjeno darovanje kralja Arnulfa. Gl. SUB II, št. 35 b; *Gradivo* II, št. 297. Zanimivo je tudi, da so npr. v Melku pristojnosti Salzburga v Arnulfinumu manjše, kot so jim bile podeljene z darovnico 860. To bi kazalo na prikaz nekega realnega stanja, ki celo ni bil v korist nadškofije, in je eden od argumentov za verodostojnost navedb v ponarejeni Arnulfovi diplomati. Prim. Michael MITTERAUER, *Zollfreiheit und Marktbereich*, Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich XIX (Wien 1969), str. 64–65.

drobna analiza vsebine listine, ki je v dosedanji razpravi okrog paleografskih in diplomatičnih značilnosti dokumenta ostala preveč ob strani, pripelje do nekaterih zanimivih ugotovitev. V dokumentu je bila Salzburgu potrjena številna posest v Panoniji, ki je bila v času nastanka falsifikata, v drugi polovici 10. stoletja, že dolgo pod gospodstvom Madžarov. Te posesti so natančno opisane – z navedenimi dvori, polji, vinogradi, travniki, pašniki, gozdovi, ribniki, ponekod s številom hub, drugje z mitnino ali s poimensko naštetimi cerkvami z desetino idr. Salzburg si je s falsifikatom očitno skušal zagotoviti pravico nad nekimi realnimi posestmi in koristmi, s katerimi je bil zelo podrobno seznanjen. Od kod tako natančni podatki za posamezne lokacije? Ker so bile te posesti ob nastanku falsifikata *de facto* izgubljene zaradi madžarske zasedbe, lahko utemeljeno domnevamo, da je bil Salzburg z njimi pred madžarskim vdorom na nek način tesno povezan oziroma z njimi seznanjen. Vir *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (ok. leta 870) vsekakor dokazuje izredno intenzivne cerkvene in posestne povezave Salzburga s Panonijo v 9. stoletju. Dejansko večino panonskih lokacij Arnulfinuma, izvzemši Ptuj, Blatenski Kostel in Pécs (*ad Quinque aecclesias*), najdemo že v darovnici Ludvika Nemškega za Salzburg iz 860, vendar z zelo kratkimi poimenskimi navedbami. Ostale tri so prišle v posest nadškofije po tem letu. Gre za tri od redkih gospodarskih/cerkvenih središč, pri katerih Arnulfinum omenja tudi mitnino, in je šlo očitno za pomembnejše centralne kraje. Leta 860 so bila še v pristojnosti kneza Pribine oz. kasneje Koclja. V posest Salzburga so ta središča (oz. določene koristi v njih) verjetno prišla po Kocljevem padcu 874 in pred 890, ko je v Arnulfinumu navedeno, da so jih podelili nadškofiji že Arnulfovi predniki.¹⁰⁹ Tudi te tri lokacije lahko z veliko verjetnostjo vključujemo v sklop ostalih panonskih posesti, ki jih je Salzburg pridobil že od Karolingov v 9. stoletju.¹¹⁰

Četudi so bili nekateri ugledni strokovnjaki na osnovi diplomatičnih in paleografskih raziskav Arnulfinuma mnenja, da ni obstajala pristna Arnulfova listina, ki bi potrjevala salzburško posest, kljub vsemu kaže, da je nadškofija večino navedenih krajev pridobila in posedovala že v karolinški dobi v 9. stoletju in je morda potrdilna listina celo resnično obstajala.¹¹¹ Veliko stopnjo verjetnosti lahko pripišemo obširnim in podrobnim orisom gospodarskih razmer pri posameznih lokacijah, ki jih nikakor ne moremo povezovati s časom nastanka falsifikata v 10. stoletju. K verodostojnosti pasusa o Ptujju prispeva zlasti pridržek glede posesti, ki je bila pridržana drugemu lastniku, kar nadškofiji ni bilo v korist in ni v skladu z osnovnim namenom falsifikatorjev. Ta pridržek je moral biti precej star in v času nastanka dokumenta (pred 982) že brezpredmeten, sicer bi ga lahko izpustili. Očitno je tudi izhajal iz neke verodostojne predloge 9. stoletja.¹¹² Vsebina Arnulfinuma, vsaj kar zadeva panonske lokacije, se lahko nanaša le na karolinško dobo, kajti prosperiteto celotne regije,

¹⁰⁹ Gl. DOPSCH, *Die Karolinger* (kot v op. 42), str. 176 sl.; MILKO KOS, *Urbarji salzburške nadškofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Viri za zgodovino Slovencev I (Ljubljana 1939), str. 7; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 151 sl. (zlasti op. 958), 274 sl., 325. Na neposredno povezavo Ptujja s Kocljevim padcem naj bi kazala v Arnulfinumu omemba »Karantanca«, ki je izgubil del mesta zaradi veleizdaje, vendar ta teza nima trdnih argumentov. Gl. ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 539–541; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 166; Jürgen SYDOW, *Anfänge des Städtewesens in Bayern und Österreich*, v: *Die Städte Mitteleuropas* (kot v op. 8), str. 69.

¹¹⁰ Sporna lokacija bi lahko bila le Blatenski Kostel, za katerega vemo, da ga je cesar Arnulf skupaj s Panonijo leta 896 prepustil v upravo knezu Braslavu (*Gradivo* II, št. 313). Vendar je šlo tedaj za izjemne razmere po prvih hudih madžarskih pustošenjih, ko je šlo za obstoj frankovske oblasti v Panoniji in je vladar skušal s tem ukrepom rešiti provinco. Predhodna podelitev določenih pravic Salzburgu s tem še ni izključena. Salzburg je namreč z Arnulfinumom dobil v Blatenskem Kostelu potrjeno le opatijo sv. Adriana ter podeljene mitnino in dohodke od kraljevih dvorov.

¹¹¹ Precizni in kritični Koller po podrobni analizi Arnulfinuma kljub vsemu ne dvomi, da je večino posesti, ki leta 860 še ni bila v rokah nadškofije, Salzburgu podelil Arnulf, in meni, da je bila v zvezi s tem 890 izstavljena velika potrdilna listina. KOLLER, König (kot v op. 106), str. 70, 73, 75.

¹¹² Prim. ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 540.

kot jo podrobno kaže dokument, je konec 9. stoletja prekinila madžarska osvojitve Panonije, s čimer je Salzburg izgubil večji del svojega cvetočega slovanskega misijonskega območja in bogate posesti.¹¹³ Za to mnenje imamo še en, običajno spregledan argument. Potrditev cesarja Otona II. iz leta 982, prva nesporno avtentična ohranjena listina, ki navaja Arnulfove daritve, izpušča vse lokacije v Panoniji razen Ptuja, s katerim začne naštevavanje salzburških posesti, čeprav se v naraciji izrecno sklicuje na Arnulfinum (*preceptum Arnolfi regis*). Očitno se listina omejuje izključno na lokacije, ki so bile ponovno trdno znotraj rajha, izpušča pa panonske posesti – obsežno naštete v Arnulfinumu – ki so bile sedaj pod Madžari.¹¹⁴ Z madžarsko zasedbo Panonije in realno zmeraj manjšo verjetnostjo za ponovno oblast imperija nad tem območjem bi bile salzburške zahteve nad panonskimi posestmi brezpredmetne in celo absurdne – razen če niso imele neke realne osnove v nekdanjih pravicah. To pa vsekakor daje vsebini falsificiranega Arnulfinuma določeno mero verodostojnosti.

Za nadaljnjo razpravo pomembno izhodišče si lahko postavimo z vprašanjem, zakaj je Salzburg v drugi polovici 10. stoletja sploh sfabriciral Arnulfinum z vsemi podrobnostmi in ga dal potrditi cesarju. Očitno je imel močan ekonomski interes, da v času stabilizacije razmer po madžarskih vdorih ponovno legalizira svoje nekdanje pravice v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru ter s tem omogoči učinkovito ekonomsko izkoriščanje. Nedvomno je šlo pri tem tudi za težnjo po pridobitvi čimboljših pozicij za misijonsko dejavnost pri pokristjanjenju Ogrske, ki se je napovedovala.¹¹⁵ Arnulfinum je jasen rezultat ekonomskih potreb in namenov Salzburga v 10. stoletju in po drugi strani, z vidika dikcije in formulacij – duha otonske dobe. Po Kollerjevih ugotovitvah je bilo namreč težišče pri izdelavi falsifikata prav na interpolacijah glede posebnih pravic in pristojnosti pri posameznih lokacijah, ne pa na poskusu pridobivanja novih posesti (glede na to lahko sam seznam posesti smatramo za verodostojen).¹¹⁶ Vrsta pomembnejših »centralnih krajev«, ki so bili v posestnem interesu nadškofije, je v dokumentu omenjenih kot *civitas*, čeprav so Arnulfovi pisarji konec 9. stoletja s tem terminom označevali še vedno pretežno le sedeže škofij.¹¹⁷ Tudi formulacija podelitve mitnine, mostu in *bannum*, kot jo zasledimo pri Ptuju, v Arnulfovi dobi še ni običajna, temveč je značilna zlasti za vladarje konca 10. in 11. stoletja.

Če sledimo Kollerju, izraz *civitas* pri vrsti lokacij v Arnulfinumu verjetno ni prevzet iz starejše predloge in ni relikv nekaterih preteklih razmer, temveč je kot novejša interpolacija *terminus technicus* otonskega obdobja in ga je Salzburg v dokumentu z določenim namenom uporabil za označitev pomembnejših naselbin.¹¹⁸ Vsekakor je verjetno, da so pri tem uporabili sodobno terminologijo kraljeve pisarne. Za našo problematiko bistveno vprašanje je, kaj je

¹¹³ O madžarskem osvajanju in poselitvi Panonije gl. GYÖRFFY, Der Donauraum (kot v op. 58), str. 41 sl.; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 195 sl.

¹¹⁴ Tako tudi KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 7. Vendar kasnejše potrditve Arnulfinuma iz let 985, 1051, 1057, 1178 in 1199 panonske posesti ponovno vključujejo. Koller to povezuje z intenzivnim političnim in vojaškim udejstvom zlasti vladarjev Konrada II. in Henrika III. na Ogrskem, ki je nadškofiji ponovno odprl možnost širitve vpliva v Panonijo. KOLLER, König (kot v op. 106), str. 73.

¹¹⁵ O okoliščinah nastanka Arnulfinuma in drugih salzburških falsifikatov prim. DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 209 sl.

¹¹⁶ KOLLER, König (kot v op. 106), str. 71.

¹¹⁷ Npr. Salzburg, Regensburg, Augsburg, Straßburg, Worms, Mainz, Trier, Toul, Bergamo, Milano, Pavia. Gl. DArn, gesla za posamezna mesta v kazalu. Izjema je navedba v originalni Arnulfovi diplomi iz leta 890, ki je bila izstavljen *actum Mosapure regia civitate* (DArn, št. 75). Šlo je lahko za Blatenski Kostel, še verjetneje pa za bavarski Moosburg. To je indic, da je *civitas* v Arnulfovi dobi in dvorni terminologiji že lahko pomenila tudi pomembnejši centralni kraj, ki ni bil sedež škofije.

¹¹⁸ Izjema je današnji Szombathely, ki je bil že v diplomi Ludika Nemškega 860 kot *civitas Sabaria* podeljen Salzburgu (kot v op. 107).

izraz *civitas* v otonski dobi pomenil, kateri kraji v Arnulfinumu so imenovani kot *civitas* in kakšna je bila tedaj njihova funkcija. Po ugotovitvah stroke o zgodovini mest je v 10. stoletju *civitas* dobila bolj širok pomen kot v karolinškem obdobju¹¹⁹ – sedaj je pomenila prvenstveno utrjeno, obzidano naselbino, neposrednih povezav termina z antično lokacijo ali škofijskim sedežem ni več in izraz se razširi po celi državi tudi zunaj meja nekdanjega rimskega cesarstva. Dominantna značilnost naj bi bila obzidje oz. utrdbe, in termin je tako lahko zajemal cel spekter naselbinskih oblik, od gradu do velikega centralnega kraja, npr. središča škofije ali kraljeve rezidence.¹²⁰ Sam izraz nam torej ne more služiti kot dokaz za opredelitev značaja neke naselbine, zato moramo analizirati vsako lokacijo posebej.

Od Avstrije preko Panonije na Koroško so v Arnulfinumu kot *civitas* označeni kraji sledeči: Melk, Hollenburg, Traismauer, *Savaria* (Szombathely), Blatenski Kostel, Ptuj, *Zuip* (pri kasnejši Lipnici na Štajerskem) ter Krnski grad na Koroškem.¹²¹ Natančna analiza pokaže, da gre v vseh primerih za pomembnejše naselbine, ki so združevale različne centralne funkcije. V Melku je bil že sredi 9. stoletja kraljevi dvor in morda že ob koncu karolinške dobe pomemben grad kot središče državne upravne organizacije v Vzhodni marki. Kot tak je postal okrog 976 tudi eno prvih in glavnih središč mejnogrofovske upravne organizacije v zgodnji babenberški dobi ter vsaj od 13. stoletja prava meščanska naselbina. Salzburg je z Arnulfinumom v Melku terjal *tertiam partem civitatis*, kar očitno kaže na večjo centralno naselbino, verjetno v povezavi z gradom, ki je kot *civitas* omenjena tudi v Pasijonu sv. Kolomana k letu 1014.¹²² Tudi Hollenburg (*Holunpurch*) in Traismauer sta bili obrambni naselbini, upravni in cerkveni središči – druga z navezavo na antični kastel, prva brez antičnega predhodnika.¹²³ V obeh krajih sta že leta 860 v darovnici kralja Ludvika omenjena kraljeva dvora, kar dokazuje centralno funkcijo. K takim naselbinam so pogosto sodile določene tržne dejavnosti s pravico do mitnin. Spomnimo se na raffelstettenski mitninski red in omembo številnih tržnih krajev, ki so bili nedvomno vezani prvenstveno na takšne lokacije.¹²⁴ Kraljevi dvori so bili neredko zvezani s pripadajočo tržno naselbino in mitninsko pravico – trg in mitnina se pojavljata kot

¹¹⁹ Gl. še spodaj str. 297, 302 sl.

¹²⁰ SCHLESINGER, *Burg und Stadt* (kot v op. 16), str. 144 sl.; KÖBLER, *burg und stat* (kot v op. 27), str. 323 sl.; ISTI, *Civitas* (kot v op. 27), str. 62 sl., 75; OPLL, *Das Werden* (kot v op. 21), str. 126–127; JOHANEK, *Die Mauer* (kot v op. 27), str. 28 sl.; IRSIGLER, *Was machte* (kot v op. 24), str. 22; VERCAUTEREN, *Die spätantike civitas* (kot v op. 27), str. 130; FRITZ KOLLER, *Die Anfänge der Salzburger Städte. Civitas und verwandte Begriffe in den Salzburger Quellen, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 128 (1988), str. 5–31, zlasti 6 sl., 14.

¹²¹ Izmed teh se že v darovnici Ludvika Nemškega salzburški nadškofiji iz 860 v Melku, Hollenburgu in Traismauerju omenjajo kraljevi dvori, pri *Zuip* in Krnskem gradu pa so bile darovane cerkve. Te lokacije so imele že v 9. stoletju nesporno nek centralen značaj.

¹²² MITTERAUER, *Zollfreiheit* (kot v op. 108), str. 47 sl., 58 sl., 62 sl., 67, 69 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 462 sl.; KARL LECHNER, *Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246*, Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXIII (Wien–Köln–Weimar 1992), str. 24, 47, 49, 53, 229, 231 sl.; *Österreichisches Städtebuch, 4. Band: Niederösterreich, 2. Teil H–P*, hg. A. HOFFMANN (Wien 1976), str. 255 sl.

¹²³ GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 431, 471 sl.; LECHNER, *Die Babenberger* (kot v op. 122), str. 25, 53, 231 sl.; *Österreichisches Städtebuch, 4. Band: Niederösterreich, 3. Teil R–Z*, hg. A. HOFFMANN (Wien 1982), str. 163 sl. Po navedbah Arnulfinuma je v Hollenburgu salzburški nadškofiji pripadla tretjina naselbine (*tertiam partem civitatis*), kar kaže na določeno velikost naselbine. V Traismauerju je Salzburg dobil v last tudi cerkev sv. Martina, v kateri je bil nekoč krščen Pribina: ... *baptizatus est in ecclesia sancti Martini loco Treisma, curte videlicet pertinenti ad sedem Iuvavensem. Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), cap. 10, str. 135.

¹²⁴ Prav bližnji Mautern, že 899 omenjen kot *civitas*, je bil po določilih raffelstettenskega reda legalen tržni kraj in mitninska postaja. Pod oblastjo passauskih škofov se je že zgodaj razvil v pravo srednjeveško mesto. Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 450 sl., 468 sl.; LECHNER, *Die Babenberger* (kot v op. 122), str. 52 sl., 231 sl.; *Österreichisches Städtebuch 4/2* (kot v op. 122), str. 243 sl. Kot vzorčen primer zgodnje centralne naselbine v tem prostoru, ki jo arheologija že nekaj desetletij intenzivno raziskuje, lahko omenimo še Gars–Thunau ob reki

pertinencia dvora.¹²⁵ Vse tri omenjene lokacije ležijo ob nekdanji rimski cesti ob Donavi, ki je imela tudi v srednjem veku izreden pomen, na kar kaže že raffelstettenski dokument. Sodiijo v sklop vrste predurbanih centralnih krajev 9. do 11. stoletja na obeh bregovih Donave z izstopajočim pomenom kot oblastna, obrambna, sodna, cerkvena, prometna in tržna središča, ki so bila kasneje zasnova razvoja v prava srednjeveška mesta in pomembnejše trge.¹²⁶

Savaria (dan. Szombathely), nekdanje rimsko mesto na cesti, ki je vodila iz Ptuja proti Karnuntu ob Donavi in rojstno mesto sv. Martina, je bila v karolinški dobi sedež grofije.¹²⁷ Naselbina je bila kot *Sabaria civitas* že leta 860 v Ludvikovi darovnici podeljena Salzburgu,¹²⁸ v Arnulfinumu pa so kot salzburska posest tam navedeni *civitas*, cerkev z desetino, mitnine, vinogradi, polja, travniki idr. Omemba mitnin nesporno kaže tudi na tržno središče, po nekdanjih rimskih cestah prometno povezano s Ptujem, Blatenskim Kostelom in kraji ob Donavi na severu.¹²⁹ Tu je bilo nedvomno že v karolinški dobi salzbursko upravno, gospodarsko in cerkveno središče (od začetka 10. stoletja je bilo pod Madžari, opisane razmere nedvomno sodijo v karolinško dobo).

V Blatenskem Kostelu, karolinški prestolnici Spodnje Panonije,¹³⁰ ki je bila prav tako od začetka 10. stoletja za Salzburg izgubljena, Arnulfinum v pristojnosti nadškofije omenja opatijo sv. Adriana, ki naj bi jo darovali že Arnulfovi predniki, devetino od kraljevih dvorov, ki so sodili pod *civitas* kot upravno središče, in mitnino v naselbini (*cum theloneo in civitate*), jasen izraz njenega tržnega značaja.¹³¹ Tretja panonska lokacija z omenjeno mitnino je *Quinque aeclesiae*, rimske Sopianae (današnji Pecs), ki v listini nima naziva *civitas*, je pa bilo tu salzbursko cerkveno središče, kjer je bila že v času nadškofa Liuprama (pred 859) posvečena cerkev.¹³² V zgodnji madžarski dobi je kraj nadaljeval vlogo važne centralne naselbine, tu naj bi bila ena od Arpadovih rezidenc¹³³ in od 1009 sedež škofije. Kasneje se je kraj razvil v eno najpomembnejših madžarskih mest desnega brega Donave.¹³⁴

Kamp severno od Donave. Odkrita je bila obsežna, izvrstno utrjena slovanska naselbina z rezidenčno, cerkveno in gospodarsko funkcijo, poseljena med 8. in sredo 10. stoletja. V središču sta stala rezidenčni dvor za plemiško elito (pripadajoče grobišče z bogatimi plemiškimi pridatki) ter cerkev. Našli so še sledove obrtnih dejavnosti (vlihanje kovinskih okrasnih predmetov, stekleni izdelki), najdba preciznih tehtnic pa omogoča domnevo o trgovski menjavi. Erik SZAMEIT, Gars–Thunau – frühmittelalterliche fürstliche Residenz und vorstädtisches Handelszentrum, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 274–282.

¹²⁵ MITTERAUER, Wirtschaft und Verfassung (kot v op. 54), str. 243. Lep primer povezave kraljevega dvora, tržišča in mitnine je darovnica Otona III. iz leta 985 za Kaiserlautern. Z njo je vladar podelil *curtem Luthara ... ac teloneum mercatum et bannum praescriptae curtis ...* DO III, št. 9.

¹²⁶ LECHNER, *Die Babenberger* (kot v op. 122), str. 24–25, 228 sl., 231 sl.; Herbert KNITTLER, *Städte und Märkte*, Herrschaftsstruktur und Ständebildung, Band 2 (Wien 1973), str. 21 sl.; ISTI, *Städtewesen* (kot v op. 54), str. 473–495, tukaj 476 sl.; Karl GUTKAS, Das österreichische Städtewesen im Mittelalter, v: *Die mittelalterliche Städtebildung* (kot v op. 8), str. 134–163, tukaj 137 sl.; MITTERAUER, *Zollfreiheit* (kot v op. 108), str. 69 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 422 sl.

¹²⁷ WOLFRAM, *Salzburg, Bayern* (kot v op. 42), str. 120, 318 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 146, 439–440; Endre TÓTH, Zu den historischen Problemen der Stadt Savaria und ihrer Umgebung zwischen dem 4.–9. Jahrhundert, *Folia archaeologica* XXVII (1976), str. 89–118, tukaj 103, 114 sl.

¹²⁸ Gl. zgoraj op. 107. V tej darovnici je z istim izrazom *civitas* omenjen tudi sam Salzburg, sedež nadškofije in vsekakor pomembna neagrarna naselbina.

¹²⁹ O rimskih cestah v Panoniji gl. von BOGYAY, Mosapurc (kot v op. 43), str. 355.

¹³⁰ Gl. str. 278–279.

¹³¹ Glede funkcije Blatenskega Kostela gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 441; prim. KOLLER, *Die Anfänge* (kot v op. 120), str. 13–14.

¹³² *Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), str. 137.

¹³³ GYÖRFFY, *Der Donauraum* (kot v op. 58), str. 46.

¹³⁴ Erik FÜGEDI, Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn, *Alba regia – Annales musei Stephani regis X* (1969), str. 101–118, tukaj 102, 107–108; Mária SÁNDOR, Sopiana und Quinqueecclesiae. Die Frage der Stadt-kontinuität zwischen römischer und mittelalterlicher Siedlung, v: *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21), str. 233–239; László GEREVICH, Hungary, v: *European Towns* (kot v op. 33), str. 437 sl.

Krnski grad na Koroškem leži v neposredni bližini rimskega Virunuma, prestolnice Norika. Neposredne kontinuitete antične naselbine v zgodnjem srednjem veku ni bilo, obstajala pa je topografska kontinuiteta funkcije ožjega prostora nekdanjega Virunuma kot cerkvenega središča (sedež pokrajinske škofije pri Gospe Sveti) in političnega središča Karantanije (Krnski grad).¹³⁵ Tudi v karolinški dobi je bilo pri Krnskem gradu upravno središče Karantanije s kraljevim dvorom, središčem obsežne kraljeve posesti, ki ga leta 888 omenjajo Fuldski anali, ko je tu praznoval Božič kralj Arnulf (*curtis Corantana*).¹³⁶ V salzburški tradicijski listini iz leta 927 je Krnski grad imenovan *civitas Carantana*,¹³⁷ in enako v Arnulfinumu ter njegovih potrditvah (*ad Carantanam civitatem*). Še v listini cesarja Otona II. leta 983 se tu omenja kraljeva prestolnica (*noster regalis sedes*).¹³⁸ Zelo zgovorna je navedba Arnulfinuma, da k cerkvi pri Gospe Sveti sodi desetina od 24 poimensko naštetih kraljevih dvorov po Koroškem in (kasnejšem) Zgornjem Štajerskem, in da ti dvori upravno sodijo pod Krnski grad, kar lepo priča o politično-administrativnem in cerkvenem centralnem značaju območja Krnski Grad–Gospa Sveta.¹³⁹ Ustrezna gospodarska funkcija kot regionalno tržišče (sejmi, obrtne dejavnosti) je pri takem centralnem značaju neizbežna.¹⁴⁰ Kot je argumentirano prikazal Herbert Hassinger, sta imeni Zollfeld za Gosposvetsko polje in lokacija Zoll na njem, ki se pojavljata že od 11. stoletja, izpeljani iz oznake za mitnino oziroma mitnico, verjetno osrednjo mitninsko točko Karantanije.¹⁴¹ K prestolnici, kakršna je bila pri Krnskem gradu, vsekakor sodi mitnina, kot smo videli že pri panonskih lokacijah ali ob Donavi na severu. Gospodarsko funkcijo središča podkrepljuje tudi prisotnost Judov, dokazana s toponimom *Iudendorf* poleg

¹³⁵ Prim. Herbert PASCHINGER, Die Standortverlegung der zentralen Siedlung Mittelkärntens, v: *Die Landeshauptstadt Klagenfurt, Band 1* (Klagenfurt 1970), str. 22–36, tukaj 26 sl.; SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 59; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 98. Nasprotno Kahl išče politično in vojaško središče slovanske Karantanije v ok. 10 km oddaljenem Možberku (Moosburg), medtem ko naj bi bilo pri Krnskem gradu kulturno središče. Hans–Dietrich KAHL, Der Karolingerpfalz Karnburg, v: *Personen der Geschichte, Geschichte der Personen. Studien zur Kreuzzugs-, Sozial- und Bildungsgeschichte, Festschrift für Rainer Christoph Schwinges zum 60. Geburtstag*, hg. C. HESSE et al. (Basel 2003), str. 365–391; enako v ISTI, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)*, Dopolnilni zvezek (Supplementum) k: Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo, Situla 39 (Ljubljana 2002), str. 159 sl., 229 sl., 234 sl., 256. Prim. Peter ŠTIH, Glose k novi monografiji o Karantaniji, *ZČ* 58 (2004), str. 477–478.

¹³⁶ *Rex ... curtem Corantanam natale Domini celebravit* (*Gradivo* II, št. 290, 291). Prim. KAHL, Der Karolingerpfalz (kot v op. 135), str. 368 sl.

¹³⁷ *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (=MDC) III, ed. A. JAKSCH (Klagenfurt 1904), št. 90; *Gradivo* II, št. 369.

¹³⁸ DO II, št. 292; MDC III, št. 156; *Gradivo* II, št. 475.

¹³⁹ *Ad Carantanam aecclesiam sanctae Mariae cum decima ... de curtibus nostris, id est de Carantana civitate aliisque curtibus nostris ad eandem civitatem pertinentibus* (kot v op. 104). Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 458 sl.

¹⁴⁰ Gl. KAHL, *Der Staat der Karantanen* (kot v op. 135), str. 302 sl., zlasti 307–308, ki takšno središče domneva pri Možberku oz. pri Krnskem gradu/Gospe Sveti. Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 422 sl., ter PASCHINGER, Die Standortverlegung (kot v op. 135), str. 26–27, ki tržno središče postavlja v Judendorf pri Gospe Sveti (gl. spodaj op. 142). Pri tako vsestransko pomembnem centru, kot je bil Krnski grad, ni smiselno povezovanje termina *civitas* zgolj z utrjenim kraljevim dvorom, kot meni Fritz KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 14. Po mojem mnenju gre za širšo oznako utrjene rezidence skupaj z vsemi funkcionalno pripadajočimi naselbinami (obrtna, tržna, cerkvena), ki jih pri takšnem središču utemeljeno lahko domnevamo. Prestolnici Karantanije lahko vsaj v tolikšni meri pripisujemo »zgodnjeurban« značaj kot Blatenskemu Kostelu za Panonijo. Šlo je verjetno za zgoščenost in povezanost več naselbinskih jeder z različnimi funkcijami, kar je bila ugotovljena značilnost mnogih pomembnih središč cesarstva v otonski dobi. Tako tudi KAHL, Der Karolingerpfalz (kot v op. 135), str. 370. Gl. še spodaj str. 298–299.

¹⁴¹ Herbert HASSINGER, Zollwesen und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300, *MIÖG* 73 (1965), str. 322–326; Heinz DOPSCH, Salzburg und der Südosten, *Südostdeutsches Archiv* 21 (1978), str. 10; KAHL, Der Karolingerpfalz (kot v op. 135), str. 370.

Gospo svete, kakršne najdemo pri celi vrsti gospodarskih in prometno pomembnih središč te dobe po Koroškem.¹⁴² Prav pri Krnskem gradu je utemeljena domneva, da lahko judovsko naselbino umestimo v 10. ali morda že 9. stoletje, ko je bilo tu politično središče z ustreznimi predispozicijami za živahno trgovino in promet. Ponovno lahko kot argument pritegnemo raffelstettenski mitninski red, ki v tem času govori o *mercatores, id est Iudei et ceteri mercatores, undecunqve venerint de ista patria vel de aliis patris*, torej o judovskih trgovcih z ozemlja vzhodnofrankovske države, verjetno z bavarsko-obdonavskega prostora, ter iz drugih dežel, ki so bili eni glavnih nosilcev trgovine na večje razdalje.¹⁴³ Ni razlogov za dvom, da so Judje v tem času trgovali tudi po Karantaniji in Panoniji in verjetno lahko toponime *Judendorf* v Vzhodnih Alpah povežemo z njihovo posredovalno vlogo v menjavi med sredozemskim in vzhodnoalpskim ter obdonavskim prostorom.¹⁴⁴

Lokacija iz Arnulfinuma, o kateri je bilo dolgo znanega najmanj, je *ad Sulpam civitas Ziup*. Gre za lokacijo ob reki Sulm blizu Lipnice na Štajerskem, v bližini antične Flavie Solve.¹⁴⁵ Zwitter je bil mnenja, da *civitas* v tem primeru pomeni antične ruševine, ki niso bile več naseljene.¹⁴⁶ Vendar že sama formulacija: *civitas ... cum omnibus iuste ad eandem civitatem pertinentibus*, torej z vsemi pravicami–pertinencami, ki sodijo zraven, kaže, da je moralo iti za neke višje funkcije naselja, iz katerih so izhajale določene pravice oziroma koristi. Kakšne pa so koristi od nenaseljenih ruševin?¹⁴⁷ Kraj dejansko omenja že avtentična darovnica Otona I. za Salzburg iz leta 970, s katero cesar nadškofu Frideriku podeljuje *ad civitatem Zuib* vse, kar je bilo v vladarjevi posesti in upravi, in izrecno omenja, da je bil kraj nedavno naseljen s koloni (nedvomno v zvezi z madžarskimi pustošenji).¹⁴⁸ Ta vladarska

¹⁴² Znanost se nagiba k mnenju, da so te judovske naselbine, ki se prvič imenujejo v 12. stoletju, ko tam Judov ni bilo več, nastale precej bolj zgodaj, vsaj v 10. stoletju. Prim. Fritz POPELKA, *Der Name Judendorf in den östlichen Alpenländern und seine handelsgeschichtliche Bedeutung*, *Blätter für Heimatkunde* 13 (1935), str. 57 sl.; Wilhelm NEUMANN, *Zur frühen Geschichte der Juden in Kärnten*, v: *Festschrift Gothbert Moro. Beigabe zum 152. Jahrgang der Carinthia I* (1962), str. 92 sl., zlasti 95, 97–98, 100–102; Wilhelm WADL, *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*, *Das Kärntner Landesarchiv* 9 (Klagenfurt 1981), str. 18 sl.; Marcus WENNINGER, *Die Siedlungsgeschichte der innerösterreichischen Juden im Mittelalter und das Problem der »Juden«-Orte*, v: *Bericht über den 16. österreichischen Historikertag in Krems/Donau 1984* (Wien 1985), str. 194 sl.; Hans KRAWARIK, *Die »Judendörfer« Österreichs*, *Carinthia I* 194 (2004), str. 411–444, zlasti 438 sl.; HASSINGER, *Zollwesen* (kot v op. 141), str. 323–324; KAHL, *Der Karolingerpfalz* (kot v op. 135), str. 370.

¹⁴³ *MGH, Capitularia II* (kot v op. 53), št. 253, str. 252.

¹⁴⁴ Judovski trgovci s sužnji so izrecno omenjeni v prepovedi trgovine s sužnji, ki jo je leta 960 izdal beneški dož Peter Candian, in v njej prepovedal izvažanje sužnjev z Beneškega, iz Istre in Dalmacije. Beneške ladje niso smele nuditi prevoza judovskim trgovcem – *nullo ... Judeum in navi sua levare debeat*. *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain (=UBK) I*, ed. F. SCHUMI (Laibach 1882/3), št. 7; *Gradivo II*, št. 406. Gl. še op. 265 (o judovskem trgovcu in popotniku Ibrahimu ibn Jakubu iz Tortose).

¹⁴⁵ Gl. obsežen in poglobljen ekskurz o Ziup/Lipnici pri GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 328–339; gl. tudi Eduard STAUDINGER, *Bey der stat Leybenz oder Sulpp*, v: *1000 Jahre Leibnitz 970–1970. Festschrift zum Gedenkjahr* (Leibnitz 1970), str. 29 sl.

¹⁴⁶ ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 220.

¹⁴⁷ Prim. KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 71, op. 32. Da *civitas Ziup* ni imela nobene povezave z antično Flavio Solve je argumentirano prikazal GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 332.

¹⁴⁸ ... *Fridarico ... archiepiscopo nostro ... donaremus ... ad civitatem Zuib que modo suis colonis possessa inhabitatur, quicquid in ea nostrae potestatis vel regiminis esse deprehenditur* (DO I, št. 389; SUB II, št. 53; *Gradivo II*, št. 436). Ta dokument velja kot argument, da Arnulfinum v sedanji ohranjeni obliki ne temelji na avtentični predlogi, saj naj bi si salzburška nadškofija del posesti, navedene kot darovanje Arnulfa, pridobila šele od Otona I. v 10. stoletju (gl. KOLLER, *König* (kot v op. 106), str. 68; ŠTIH, *Salzburg*, Ptuj (kot v op. 106), str. 539). Vendar je cesar leta 970 podelil Salzburgu *ad civitatem Zuib* le tisto, kar je bilo tu v *kraljevi posesti in upravi*. Še več – iz formulacije je razvidno, da je očitno nadškof Friderik kraj nedavno naselil s *svojimi koloni*. Iz tega bi lahko skleпали, da je bila *civitas Zuib* tedaj že pretežno v posesti Salzburga, ki je od Otona pridobil le še preostalo kraljevo lastnino – morda regalne pravice. Ta prvotna salzburška domena pa bi lahko izvirala od kralja Arnulfa. V tem bi lahko videli

diploma je argument, da termina v tem primeru ne moremo tolmačiti nič drugače kot pri ostalih navedenih naselbinah. Nedaleč od lokacije antičnega naselja je kraj Altenmarkt kot prednik v drugi polovici 12. stoletja nastale Lipnice, pomembnega salzburškega trga. Ugotovljeno je bilo, da se lokacija Altenmarkta ujema z listinskimi topografskimi navedbami glede *civitas Ziup*,¹⁴⁹ medtem ko je utrdba (kasneje grad) stala ločeno na griču onstran reke Sulm (*civitas* ni bila identična z gradom). V trgu je stala stara župnijska cerkev sv. Martina,¹⁵⁰ izjemno teža pa ima tudi odkritje zgodnjerednjeveškega slovanskega grobišča okrog te (danes izginule) cerkve. Pokopi od 10. stoletja dalje imajo pridanke, ki kažejo pester razpon vplivov tako iz notranjosti cesarstva kot z Ogrske in celo Bizanca.¹⁵¹ Zwitter je dopuščal možnost, da se je v bližini antične Solve razvilo tržišče Slovanov ali pa je tako tržišče ustanovil Salzburg, in to se z novejšimi odkritji potrjuje.¹⁵² Hassinger je povezoval salzburške pravice do trga in mitnine v kasnejši Lipnici prav s podelitvijo *cum omnibus iuste* v Arnulfinumu oziroma njegovih potrditvah leta (977) 982, kar je videti kot zelo logičen razvoj.¹⁵³

Podrobnejši pregled lokacij *civitas* v Arnulfinumu je pokazal, da pri njih nikakor ne moremo omejiti pomena termina zgolj na grad ali utrdbeni kompleks s funkcijo obrambe in

tipičen pojav, ko je vladar pri pomembnejših darovanih naselbinah del posesti (oz. koristi) še dolgo obdržal v svojih rokah. Ponavadi je šlo za tretjine, kot lahko opazimo v krajih ob Donavi, pri Ptujju in drugod po državi. Začetek salzburške posesti v tem prostoru dejansko predstavlja že Ludvikova diploma iz 860, ko je nadškofija *ad Sulpam* (ob reki Sulm) prejela dvor (kot v op. 107). Arnulfinum in Otonova darovnica se torej glede območja Lipnice, nasprotno dosedanjemu mnenju, *ne negirata*. Pasusa v obeh listinah se dejansko bistveno razlikujeta. Cesar je 970 podelil Salzburgu tudi dvor in 50 kraljevskih hub nekje v okolici Lipnice ter sam kraj Lipnico, česar v Arnulfinumu ni. Podvaja se le podelitev gozda Susil, kar pa je zanemarljivo. Pri ocenjevanju Otonove diplome je potrebno upoštevati polstoletno obdobje madžarskih pustošenj in propad upravne in gospodarske strukture v mejnem območju, ki je terjal po sredi 10. stoletja obnovo. V ta kontekst verjetno sodi Otonova darovnica iz 970. Vladoarju natančen obseg starih salzburških pravic očitno ni bil znan (zato ponovna daritev gozda Susil). Salzburg torej v ponarejenem Arnulfinumu ne navaja »predrzo« kot Arnulfovo daritev posesti, ki jo je pridobil šele od Otona leta 970, temveč uveljavlja karolinški izvor le za del svoje lastnine v tem območju, ki jo je verjetno dejansko pridobil že v 9. stoletju. Namena nastanka ponarejene Arnulfove listine očitno ne moremo iskati zgolj v zagotavljanju oz. pridobivanju posesti s poudarjanjem starosti domnevnih pravic – v tem primeru bi navedel vse dotedaj pridobljene posesti – temveč so nekatere posesti in pravice dejansko izvirale iz karolinške dobe. Za nekoliko drugačno interpretacijo odnosa med darovnico iz 970 in Arnulfinumom gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 337 sl. Opozoriti moram še na formulacijo v Otonovi podelitvi iz 970, ki je pri interpretacijah povzročala precej preglavic. Salzburg je namreč dobil poleg omenjene posesti *ad civitatem Zuib* tudi *iuxta situm locum civitatis Lipnizza vocatum*. Ali je šlo za dve *civitas*, Zuib in Lipnico, eno poleg druge? To je glede na primerjavo z drugimi darovnicami otonske dobe praktično izključeno. Menim, da gre v listini le za nerodno formulacijo, ki jo je potrebno razumeti v smislu »poleg *civitas* ležeči kraj, imenovan Lipnica« (tako že ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 220–221). Giesler (o.c., str. 337) je šel po mojem mnenju v razlagi te zveze v napačno smer, ko je skušal oznako *civitas* navezati izključno na grad Lipnico na drugi strani reke Sulm, medtem ko naj bi bila za naselbino *Zuib* odveč in le posledica napake dvorne pisarne. Formulacije Otonove darovnice iz 970 in kasnejših potrditev Arnulfinuma so popolnoma jasne – šlo je za naselbino *Zuib* (*Ziup*) ob reki Sulm, ki je nosila naziv *civitas*. Giesler sam v nadaljevanju knjige razlaga zgodnjerednjeveški pomen *civitas* kot večjo, utrjeno naselbino z mestnim značajem in centralnimi funkcijami (o.c., str. 496), in ne zgolj utrdbo oz. grad.

¹⁴⁹ Eduard STAUDINGER, *Wo lag die »civitas Zuib«?*, *Blätter für Heimatkunde* 52 (1978), str. 33–44, tukaj 40 sl.; ISTE, *Bey der stat* (kot v op. 145), str. 30 sl.

¹⁵⁰ V listini iz leta 1170 je prvič omenjena župnijska cerkev sv. Martina z 11 poimensko navedenimi podružničnimi cerkvami, ena med temi je bila sv. Jakoba *in foro* (v novoustanovljeni Lipnici). SUB II, št. 399; *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* (=UBSt), I Band, ed. Josef ZAHN (Graz 1875), št. 514. Da je sv. Martin stal v »starem trgu« nedvoumno kaže dokument iz leta 1389: *De Antiquo foro circa sanctum Martinum*. STAUDINGER, *Wo lag* (kot v op. 149), str. 34 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 331 sl.

¹⁵¹ Poročilo o grobišču in najdbah Gert CHRISTIAN, *Ein Friedhof in Leibnitz–Altenmarkt. Notbergung und wissenschaftliche Grabung 1981*, v: *Jahresbericht des Bundesgymnasiums und Bundesrealgymnasiums Leibnitz 1981/82* (Graz 1982), str. 5–24, zlasti 18 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 332.

¹⁵² ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 221.

¹⁵³ HASSINGER, *Zollwesen* (kot v op. 141), str. 350.

zatočišča (»Fluchtburg«), še manj zgolj na ostaline rimskega mesta v bližini. Resnično je večina omenjenih lokacij vsaj v relativni bližini imela antične predhodnike, a ta okoliščina je v tem obdobju za termin brezpredmetna in ta argument ne zadošča – pri Hollenburgu in Blatenskem Kostelu na primer te povezave ni. Skupni imenovalc *civitates* naj bi bilo v tem času obzidje oz. utrjenost,¹⁵⁴ vendar so bili vsi navedeni kraji tako v karolinški dobi kot kasneje tudi živeči naselbinski organizmi z mnogostranskimi funkcijami (upravno, gospodarsko in cerkveno središče, rezidenca, obrambna in vojaška funkcija) – te pa so nedvomno tudi gravitacijska jedra za trgovino in razne obrtne dejavnosti. Arheološke ugotovitve na številnih primerih velikih »burgov« iz karolinške in otonske dobe so dokazale, da je šlo največkrat za multifunkcionalna središča s stalno, včasih celo gosto poselitvijo, in le v redkih primerih zgolj za periodično naseljena zatočišča.¹⁵⁵ Ostaja dejstvo, da je od 58 salzburških lokacij, naštetih v Arnulfinumu, le osem imenovanih *civitas* in so očitno izstopale po svojem pomenu oz. funkcijah in ne le utrjenosti. Samo pod Krnski grad je sodilo kar 24 poimensko naštetih kraljevih dvorov po Koroškem in zgornjem Štajerskem (*alisque curtibus ad eandem civitatem pertinentibus*), ki so bili nedvomno tudi na nek način obrambno utrjeni, a so ostali *curtes*, le Krnski grad pa je bil *civitas*.¹⁵⁶ Če je bilo za *civitas* merodajno neko impozantno obzidje,¹⁵⁷ se lahko vprašamo, zakaj so bile le omenjene naselbine tako zavarovane – ali ni bila glavni vzrok za to prav njihova izstopajoča pomembnost, različne funkcije oz. dejavnosti, ki so tu potekale, materialne dobrine, ki jih je bilo potrebno zaščititi.¹⁵⁸ Pri salzburški pisarni, ki je sproducirala Arnulfinum in pridobila zanj vladarske potrditve, lahko vsekakor domnevamo povzemanje terminologije kraljeve pisarne in izraza *civitas* v smislu, kot so ga

¹⁵⁴ KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 14 sl.; KÖBLER, burg und stat (kot v op. 27), str. 324; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 126–127; JOHANEK, Die Mauer (kot v op. 27), str. 28 sl.; IRSIGLER, Was machte (kot v op. 4), str. 20 sl.; ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 224.

¹⁵⁵ Horst Wolfgang BÖHME, Burgenbau und Befestigungstechnik des 10. Jahrhunderts im deutschen Altsiedelland und in den Marken, v: *Europas Mitte 2* (kot v op. 33), str. 694–700. O arheoloških ugotovitvah glede odnosa med gradovi in kraljevimi dvori ter pripadajočimi zgodnjimi neogramimi naselbinami na Saškem gl. Paul GRIMM, Zu ottonischen Märkten im westlichen Mittelelbe- und Saalgebiet, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 332–337; Hansjürgen BRACHMANN, Der Markt als Keimform der mittelalterlichen Stadt – Überlegungen zu ihrer Genese im ostfränkischen Reich, v: *Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 117–130; številni primeri tudi v zborniku *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996*, hg. J. HENNING, A. T. RUTTKAY (Bonn 1998). Prim. SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 69; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15.

¹⁵⁶ Pri Krnskem gradu gre nedvomno za neko hierarhično strukturo kraljeve utrjene pfalze kot rezidence in podrejenih dvorov kot prvenstveno gospodarskih, gospostveno-upravnih in tudi obrambnih središč. Gl. ugotovitve za severno Nemčijo pri DILCHER, Die Rechtsgeschichte (kot v op. 13), str. 276; prim. Heinrich KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplannungen und Stadtgründungen im Ostalpenraum, v: *Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, Band 1*, hg. W. RAUSCH (Linz/Donau 1978), str. 1–68, tukaj 16.

¹⁵⁷ Krnski grad je imel po arheoloških ugotovitvah izjemne koncentrične utrdbe, sestavljene iz obzidja in več okopov oz. palisad. Domnevamo lahko, da je bila znotraj utrdbe neka centralna naselbina z bivališčem za vladarja in upravno osebje, gospodarski objekti in delavnicami, kot pri mnogih podobnih središčih v cesarstvu in na Moravskem, Češkem idr. Arheološke raziskave omejenega obsega na Krnskem gradu tik pred drugo vojno so prinesle tudi ostaline nekdanje poselitve areala, vendar obsežnejših sistematskih izkopavanj v tej smeri žal še ni bilo. Gl. KAHL, Der Karolingerpfalz (kot v op. 135), str. 376–379; ISTI, *Der Staat* (kot v op. 135), str. 253 sl., 293; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 461.

¹⁵⁸ Fritz KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15–16, pravi, da pri *civitas* krajih Arnulfinuma o mestih ne more biti govora. Menim, da moramo vsekakor dopustiti možnost, da je šlo za naselbinske oblike s koncentracijo neogramnih dejavnosti in nekim zgodnjearbanim značajem. KOLLER je v svoji kasnejši razpravi *Zur Terminologie präurbaner Siedlungen zwischen Inn und Enns*, v: *Vom Ursprung der Städte* (kot v op. 23), str. 214 sl., izrazil mnenje, da so *civitas* kraji karolinške dobe v prvi vrsti centralni kraji, in da so šele centralne funkcije pritegnile obrambno utrditev kot sekundarno značilnost, čemur gre v celoti pritrčiti. Tudi IRSIGLER, Was machte (kot v op. 24), str. 22, meni, da je šlo pri utrjenih *civitas*-naselbinah 10. stoletja prvenstveno za zavarovane *neagramne* naselbine.

uporabljali na dvoru. Prav otonske kraljevske darovnice pa za razliko od narativnih virov kot *civitas* imenujejo skoraj izključno le pomembne centralne naselbine v državi.¹⁵⁹ Menim, da lahko pri *civitas* krajih Arnulfinuma vidimo povezavo utrdbe/gradu in pripadajočega naselja (ali naselij) s centralnimi funkcijami kot neko zgodnjo obliko (predobliko) urbane naselbine. Tudi na sosednjem Ogrskem je tak tip povezave gradu in podgrajskega neagrarnega naselja posebej značilen za zgodnjo dobo urbanizacije.¹⁶⁰ Ostaja pa vprašanje, v kolikšni meri se oznake *civitas* v Arnulfinumu nanašajo izključno na drugo polovico 10. stoletja, ko je ponaredek nastal, ali pa so katere od lokacij imele funkcije, ki so odgovarjale nazivu, že v karolinški dobi.¹⁶¹ O tem kasneje.

Po obsežni, vendar nujni analizi Arnulfinuma, se lahko posvetimo Ptuju. Najprej lahko ugotovimo, da so podrobni podatki o naselbini najboljše od vseh v Arnulfovi diplomi naštetih lokacij. Hkrati so bile Salzburgu tu podeljene največje kompetence. To že samo na sebi kaže na velik interes salzburške cerkvene metropole v tem obmejnem središču in posredno na velik pomen Ptuja. Kaj je Salzburg tukaj pridobil? Cerkev z desetino, dva dela naselbine (*civitas*) s sodstvom, mitnino in mostom, kar so mu podelili Arnulfovi predniki; Arnulf pa je dodal še tretji del naselbine, ki je bil prej last Karantanca, a ga je ta izgubil zaradi velezdaje, razen dvora v zgornjem, vzhodnem delu »mesta«, kjer se je gradila nova cerkev, ter dvorov v spodnjem, zahodnem delu »mesta«, kar je bilo zaradi zvestobe podeljeno Karantančevi ženi (*ecclesiam cum decima et duas partes civitatis, cum bannis theloneis et ponte ... et tertiam partem civitatis ... exceptis ... in superiori civitate in orientali parte civitatis ... curtilem locum ubi nova ecclesia incepta est, atque inferiori civitate in occidentali parte civitatis ... illa curtilla loca ...*). Osnovno, kar lahko izluščimo iz teh podatkov je, da je šlo za aktivno naselbino in ne le grad, še manj antične ruševine. Ptuj je bil večji naselitveni kompleks, sestavljen iz več jeder, na kar kaže omemba mestnih tretjin, ki so postopno prehajale v salzburške roke, oziroma »zgornjega« in »spodnjega mesta«.¹⁶² Podobna delitev naselja – oziroma koristi od naselja – na tretjine je v Arnulfinumu omenjena še pri Melku in Hollenburgu ob Donavi. Na znatno naselbino kaže tudi število cerkva. Kot je iz konteksta listine razvidno, so v času kralja Arnulfa v »zgornjem mestu« začeli graditi novo cerkev, ki je bila tako na Ptuju že tretja. Prva je bila posvečena že v času nadškofa Liuprama (pred letom 859), drugo, ki jo je zgradil knez Kocelj, pa je 874 posvetil nadškof Theotmar.¹⁶³ Ptuj je bil nedvomno že v karolinškem obdobju pomembna naselbina in upravno središče kraljeve posesti v spodnjem Podravju. Vendar si ga ne moremo predstavljati kot sklenjeno pozidano urbano naselbino v poznosrednjeveškem smislu, temveč kot več poselitvenih jeder z različnimi funkcijami okoli dvorov in cerkva. To je splošna značilnost zgodnjih urbanih središč in je bila ugotovljena pri velikomoravskih najdiščih,¹⁶⁴ Nitri, Blatenskem Kostelu, Salzburgu,¹⁶⁵

¹⁵⁹ Gl. spodaj str. 302 sl.

¹⁶⁰ Ladislaus GEREVICH, Die mittelalterlichen Städte im Zentrum Ungarns, v: *Vor- und Frühformen II* (kot v op. 21), str. 266.

¹⁶¹ Prim. KOLLER, Hochmittelalterliche (kot v op. 156), str. 17 sl.

¹⁶² KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15. Podobna poimenovanja različnih delov *civitas* zasledimo v tem času tudi drugod, na primer pri Passauu. Gl. SCHLESINGER, Burg und Stadt (kot v op. 16), str. 108.

¹⁶³ *Conversio*, ed. KOS (kot v op. 42), str. 137; *Gradivo II*, št. 232; ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 539; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 158; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 177, 189; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 134 (op. 850), 325.

¹⁶⁴ ŠTEFANOVIČOVÁ, Zur frühstädtischen Entwicklung (kot v op. 39), str. 265 sl.; KOLLER, Hochmittelalterliche (kot v op. 156), str. 36 sl.

¹⁶⁵ Heinz DOPSCH, Robert HOFFMANN, *Geschichte der Stadt Salzburg* (Salzburg–München 1996), str. 123–126; KOLLER, Zur Terminologie (kot v op. 158), str. 209 sl., 214.

Freisingu¹⁶⁶ in tudi pri drugih pomembnih mestih cesarstva v otonski dobi,¹⁶⁷ pri zgodnjih središčih Přemyslídov na Češkem,¹⁶⁸ Piastov na Poljskem¹⁶⁹ ter zgodnjih madžarskih centrih.¹⁷⁰ Na območju ptujskega gradu so bili odkriti tudi elementi, ki bi domnevno kazali na obliko moravskega gradišnega tipa utrdbe¹⁷¹ (podobna zasnova s koncentričnimi utrdbami je izkazana tudi pri Krnskem gradu).¹⁷²

Takšno vlogo je Ptuj zagotavljal izjemen prometno-strateški položaj. Kot je razvidno iz Arnulfinuma je tukaj (najverjetneje) že v 9. stoletju stal most čez Dravo, ki je bil iz kraljevih rok predan v upravo Salzburgu. To je edini v tem času poznani most na Dravi vzhodno od Beljaka (tam je omenjen že v Karlmanovi darovnici iz leta 878),¹⁷³ kar je nedvomno pomenilo veliko prometno gravitacijo. Utemeljena je domneva, da je šlo za ohranjen rimski most, ki je ostal v funkciji do poznega srednjega veka, ko je Drava spremenila strugo.¹⁷⁴ Poleg mostu je bilo pri Ptujju pomembno križišče, kjer so se združevale nekdanje rimske ceste s severa, severovzhoda in vzhoda, ki so prek slovenskega ozemlja povezovale Podonavje z Italijo. To mostišče je moralo imeti velik pomen za obrske in kasneje madžarske pohode iz Panonije proti Italiji ter frankovske vojske v obratni smeri. Ohranjenost antičnega mostu je gotovo eden glavnih razlogov za zelo verjetno kontinuiteto poselitve lokacije Ptujja iz antike skozi staroslovansko dobo, na kar kažejo arheološke najdbe in tudi prevzem imena od staroselcev.¹⁷⁵

Ptuj z mostom in rimsko cesto proti vzhodu je tvoril najkrajšo in najugodnejšo prometno vez med Karantanijo in Panonijo. Nedvomno je bila pomembna za kolonizacijo Panonije, frankovsko politično in salzburško cerkveno upravo, predvsem v drugi polovici 9. stoletja,

¹⁶⁶ DOPSCH, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 75 sl., 88 sl.

¹⁶⁷ Npr. Hamburg, Bremen, Magdeburg, Würzburg, Regensburg, Passau, Zürich, Konstanz. Gl. PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 193 sl.; KOLLER, *Hochmittelalterliche* (kot v op. 156), str. 4, 25 sl.; Heinz STOOB, Über den Aufbruch zur Städtebildung in Mitteleuropa, v: *Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 13 sl.; OPLL, *Das Werden* (kot v op. 21), str. 132. O podobi otonskega Magdeburga npr. Helmut ASMUS, *Metropole der Ottonenkaiser*, Sonderdruck aus: 1200 Jahre Magdeburg, Band I (Magdeburg 2001), str. 40 sl., zlasti 44.

¹⁶⁸ VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren (kot v op. 40), str. 244 sl.

¹⁶⁹ WĘDZKI, Die polnische (kot v op. 35), str. 30; Sławomir MOŹDZIOCH, The origins of the medieval Polish Towns, *Archaeologia Polona* 32 (1994), str. 142.

¹⁷⁰ József LASZLOVSZKY, Frühstädtische Siedlungsentwicklung in Ungarn, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 311.

¹⁷¹ Prim. KOROŠEC, Naselbinska struktura (kot v op. 39), str. 81, 83–84.

¹⁷² Gl. op. 157.

¹⁷³ Gl. str. 312–313.

¹⁷⁴ O mnenju, da je šlo za karolinški in ne antični most, ter o spreminjanju dravske struge skozi zgodovino gl. Jože CURK, O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije, *Kronika* 47 (1999), str. 1–10, tukaj 2.

¹⁷⁵ Balduin SARIA, *Pettau. Entstehung und Entwicklung einer Siedlung im deutsch-slowenischen Grenzraum*, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 10 (Graz 1965), str. 15 sl.; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 160 sl., 164 sl., 171; ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 537. Ptuj je tipičen primer, pri katerem poselitvene kontinuitete ni smiselno obravnavati strogo formalno kot nadaljevanje poselitve identičnega areala, ki je bil naseljen v antiki, temveč širše – kot topografsko kontinuiteto poselitve ugodne lokacije z naravnimi predispozicijami za strateško in prometno/trgovsko postojanko. Kot je izrazil svoje mnenje MITTERAUER, Von der antiken (kot v op. 11), str. 59, ne moremo govoriti o popolnem pretrganju kontinuitete naselbine, če gre le za prenos težišča v ugodnejšo lego (npr. na boljše zavarovano mesto v zavetje gradu, kot je primer prav pri Ptujju ali srednjeveški Ljubljani). Primerov, ko je lokacija ohranila antično ime, nova srednjeveška mestna naselbina pa se je razvila poleg antične, je precej, na primer Bonn, Bregenz, Kempten. Pri nekaterih kasneje pomembnih metropolah, kot pri Trierju, Augsburgu, Dunaju, pa je bil v zgodnjem srednjem veku še naprej poseljen le delček nekdanjega rimskega areala. Gl. zbornik *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21); ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 43 sl., 46 sl.; SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 59; PLANITZ, *Die deutsche Stadt* (kot v op. 20), str. 25; NICHOLAS, *The Growth* (kot v op. 27), str. 24 sl.

ko je bil v Karantaniji sedež za vso Vzhodno prefekturo, ki je segala do Donave v Panoniji.¹⁷⁶ Kot takšna vitalna točka je imel Ptuj pomen tudi v Kocljevi kneževini, ko sta tu stali dve cerkvi. Povezave s Karantanijo, Panonijo in Velikomoravsko dokazujejo arheološke najdbe z velikega in pestrega slovanskega grobišča, drugega največjega v vzhodnoalpskem prostoru (znanih 426 grobov).¹⁷⁷ S temi ugotovitvami se ujema tudi omemba mitninskih postaj v Arnulfinumu, ki so bile med seboj povezane z nekdanjimi rimskimi cestami – Ptuja ter proti severu in vzhodu Savarije, Blatenskega Kostela ter Pecsca (*Quinque aecclesiae*). Cvetoč promet v jugovzhodnem mejnem območju vzhodnofrankovske države s središčem v Ptuju je vsekakor verjeten, če pomislimo na živahno dogajanje ob Donavi na severu, kot ga prikazuje skoraj istočasni raffelstettenski mitninski red.¹⁷⁸ Določeno komuniciranje Ptuja na večje razdalje dokazujejo tudi (sicer redke) najdbe bizantinskih novcev iz 7., 8., 9., 10. in 11. stoletja.¹⁷⁹ Pri tem pri razvoju Ptuja ne gre pozabiti na možnost vpliva rečnega prometa na Dravi, tako pomembnega v kasnejših stoletjih, ki je po novejših ugotovitvah prav v zgodnjem srednjem veku imel precejšen pomen pri razvoju zgodnjeurbanih središč.¹⁸⁰ Domnevamo lahko, da so se z neagrarnimi dejavnostmi – rokodelstvom, transportom in trgovanjem – v tem času ukvarjali prvenstveno podložni prebivalci naselja. Nedvomno pa je bila socialna sestava takšnih zgodnesrednjeveških centralnih naselbin nadvse pestra in je zajemala cel spekter od sužnjev do vojščakov, plemstva in klerikov.¹⁸¹

Ali lahko po teh ugotovitvah oznako *civitas* prisodimo Ptuju že za karolinško dobo in je bila morda v Arnulfinum prevzeta iz avtentične predloge oziroma dejanske rabe 9. stoletja? Dejstvo je, da sta bili že v darovnici Ludvika Nemškega leta 860 kot *civitas* označeni Savarija – sedež karolinške grofije (ne pa obenem sedež škofije), ter Salzburg, cerkvena metropola (*in Salzburc civitate*), medtem ko se pri Melku, Hollenburgu in Traismauerju v tej diplomi omenjajo le kraljevi dvori.¹⁸² Očitno v dvorni pisarni že v tistem času termina niso dosledno

¹⁷⁶ O politični povezavi Karantanije s Panonijo prim. Peter ŠTIH, *Regnum Carantanum*, ZČ 40 (1986), str. 215–231, zlasti 222 sl.; GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda I* (Ljubljana 31978), str. 437 sl.; ISTI, *Zgodovina II* (kot v op. 42), str. 27 sl., 85 sl., 107 sl. Komunikacija s Karantanijo je verjetno potekala po rimski cesti južno od Pohorja, skozi Vitanje in Mislinjsko dolino, kajti rimska cesta po Dravski dolini je bila v soteski med Breznom in Falo močno izpostavljena usadom in zaraščanju ter bi zahtevala redno vzdrževanje, kakršnega v tej dobi gotovo ni bilo. Domnevamo lahko postopen propad te komunikacije in nastanek obsežnega »Dravskega gozda«, ki je ločeval Koroško od »Marke onstran gozda« (*Marchia transsilvana*), in ga je ponovno odprla šele poznosrednjeveška kolonizacija. Gl. Stanko PAHIČ, *Die Erforschung der Römerstraßen im nordöstlichen Slowenien*, AV 34 (1983), zemljevid 6 v prilogi.

¹⁷⁷ S časom Pribinove in Kocljeve oblasti nad Ptujem se ujemajo arheološke najdbe v grobovih na ptujskem grajskem platuju iz druge tretjine 9. stoletja, ki sodijo v velikomoravski kulturni krog. Najdeni predmeti (ostroge, noži, nakit) izrazito predstavljajo doseljen plemiški sloj. Paola KOROŠEC, *Nekropola na ptujskem gradu. Turnirski prostor* (Ptuj 1999), str. 50 sl., zlasti 53, 83; ISTA, *Zgodnesrednjeveška nekropola na ptujskem gradu*, ZČ 26 (1972), str. 27, 29; ISTA, *Naselbinska struktura* (kot v op. 39), str. 81; Andrej PLETERSKI, *Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione*, v: *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (Ljubljana 1999), str. 402 sl.

¹⁷⁸ Prim. KOSI, *Potujoči srednji vek* (kot v op. 49), str. 22 sl.

¹⁷⁹ Peter KOS, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C.–A.D. 1000*, Situla 24 (Ljubljana 1986), str. 226 sl.

¹⁸⁰ Prim. Detlev ELMERS, *Die Rolle der Binnenschifffahrt für die Entstehung der mittelalterlichen Städte*, v: *Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 137–147.

¹⁸¹ O razvoju neagrarnih dejavnosti v zgodnjih centralnih krajih in socialni strukturi prim. BRACHMANN, *Der Markt* (kot v op. 155), str. 121 sl.; Peter DONAT, *Handwerk, Burg und frühstädtische Siedlungen bei nordwestslawischen Stämmen*, v: *Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 92–107, zlasti 105; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 134 sl.; DILCHER, *Rechtshistorische Aspekte* (kot v op. 21), str. 25 sl.; DOPSCH, *Zur topographischen* (kot v op. 103), str. 89 sl.; za Češko VELÍMSKÝ, *Die präurbanen* (kot v op. 40), str. 244.

¹⁸² Gl. op. 107.

uporabljali le za škofije. V Arnulfinumu so nato v panonskem prostoru kot *civitas* navedeni Savarija, Blatenski Kostel, Ptuj in *Zuip* pri Lipnici. Blatenskemu Kostelu kot prestolnici Spodnje Panonije ta naziv v 9. stoletju, po analogiji s Savarijo, nedvomno lahko pripišemo, še toliko prej, ker je tako imenovan že okrog leta 870 v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.¹⁸³ Tu lahko omenimo, da je temu času sodobni anonimni »bavarski geograf« v svojem delu, nastalem v krogu vzhodnofrankovskega dvora sredi 9. stoletja, tudi imenoval pomembna naselbinska središča slovanskih ljudstev ob vzhodni frankovski meji z oznako *civitas*.¹⁸⁴ Zato glede na prikazan centralni pomen Ptuja v karolinškem obdobju nikakor ni izključeno, da so tudi to naselbino kot *civitas* označevali že v Arnulfovi dobi.¹⁸⁵

Nedvomno pa je danes ohranjeni ponarejeni Arnulfinum rezultat otonske dobe in tedanjih družbenih razmer. Salzburg je v falsifikatu ugleden termin *civitas* uporabil za pomembnejša gospodarsko-upravna središča v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru, pri katerih je imel posestni interes oziroma stare pravice. Melk, Hollenburg in Traismauer, kjer je nadškofija leta 860 prejela kraljeve dvore, so v nadaljnjem stoletju nedvomno stopnjevali svoje centralne in gospodarske funkcije in za metropolijo postali *civitates*. Ni razloga za dvom, da je podoben razvoj doživel Ptuj. Doba madžarske prevlade v prvi polovici 10. stoletja glede same funkcije Ptuja ni nujno pomenila drastičnega preloma s karolinško dobo – nenazadnje je bila naselbina strateškega pomena za logistiko madžarskih pohodov proti Italiji.¹⁸⁶ Kontinuiteta starejših centralnih krajev je v zgodnjem madžarskem obdobju dokazana pri številnih pomembnih naselbinah: *Savaria*–Szombathely, *Quinque aecclesiae*–Pecs,¹⁸⁷ Blatenski Kostel,¹⁸⁸ *Brezalauspurc*–Bratislava,¹⁸⁹ Nitra¹⁹⁰ idr.). Nepretrgano poselitev ptujskega prostora

¹⁸³ Gl. zgoraj str. 279.

¹⁸⁴ LM IV (1989), st. 1269 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 10 sl.

¹⁸⁵ Lep sodoben primer je iz podonavskega prostora v Avstriji, kjer je Lorch, prednik kasnejšega pomembnega mesta Enns, v darovnici kralja Ludvika Otroka leta 901 označen kot *civitas*, zgrajena kot oporišče imperija proti vpadam Madžarov (*MGH, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum IV* (kot v op. 73), št. 9). V listini Otona II. iz 977 je imenovan *Anesipurch* (DO II, št. 167). Da je šlo poleg utrdbe tudi za večjo naselbino neagrarnega značaja, je razvidno v dokumentu iz leta 1071, ki omenja *oppidum in Anesiburch*. Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 522 sl., 528 sl.; Siegfried HAIDER, *Karolingische Pfalzen als Kerne späterer Städtegründungen, v: Vom Ursprung der Städte* (kot v op. 23), str. 194 sl.; Franz–Heinz HYE, *Die Städte und Märkte in den Ostalpen im 11. Jahrhundert, v: Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 196; FEHN, *Die zentralörtlichen Funktionen* (kot v op. 23), str. 209 sl.

¹⁸⁶ Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 326. Neprekinjenost v poselitvi in celo napredek sta v ogrskem obdobju 10. stoletja ugotovljena tudi v krajih ob Donavi v Spodnji Avstriji. Gl. Peter CSENDES, *Der niederösterreichische Raum im 10. Jahrhundert, v: Baiern, Ungarn und Slaven im Donauraum* (kot v op. 53), str. 100. O madžarskih pohodih gl. Peter ŠTIH, *Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, ZČ 37* (1983), str. 171–201.

¹⁸⁷ SÁNDOR, *Sopianae* (kot v op. 134), str. 233 sl.; FÜGEDI, *Die Entstehung* (kot v op. 134), str. 102 sl.; GEREVICH, *Hungary* (kot v op. 134), str. 437 sl. Jedro naselbine je pomenila 1009 zasnovana katedrala sv. Petra s pripadajočimi objekti.

¹⁸⁸ Pri Blatenskemu Kostelu je bila v delu naselbine arheološko potrjena intenzivna slovanska poselitev s krščanskimi pokopi še do srede 10. stoletja (več kot 750 grobov). Ta del je bil nato očitno opuščen zaradi slabših bivalnih pogojev in ne madžarskega uničenja. Naselbina na »grajskem otoku« pa je zelo verjetno funkcionirala naprej in leta 1019 je ogrski kralj Štefan I. tu ustanovil benediktinsko opatijo, ki je nadaljevala centralno vlogo lokacije. Gl. Robert MÜLLER, *Ethnische Verhältnisse in der Umgebung von Keszthely und Zalavár im 9.–10. Jahrhundert, v: Baiern, Ungarn und Slaven im Donauraum* (kot v op. 53), str. 163–172, tukaj 166, 169 sl.; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 441, 450.

¹⁸⁹ Alojz HABOVŠTIK, *Bratislava – Die Anfänge der heutigen Hauptstadt der Slowakei, v: Frühgeschichte* (kot v op. 33), str. 159–165.

¹⁹⁰ Gl. RUTTKAY, *Neutra* (kot v op. 41), str. 628 sl., 631; ISTI, *Genese und Typologie der mittelalterlichen Städte im gebiet der Slowakei vor dem 14. Jahrhundert, v: Burg–Burgstadt–Stadt* (kot v op. 33), str. 302.

in s tem funkcije naselbine dokazuje tudi neprekinjeno nadaljevanje pokopov na velikem ptujskem slovanskem grobišču.¹⁹¹ Po ponovni priključitvi imperiju po 955 se je nekdanji pomen Ptuja verjetno hitro obnovil, kar lahko sklepamo tudi na osnovi arheoloških izsledkov o domnevem močnem povečanju prebivalstva naselbine od srede 10. stoletja.¹⁹² Tudi pisni viri – Arnulfinum ter njegove potrditve – omogočajo domnevo, da je bil Ptuj okrog leta 980 pomembna salzburška centralna naselbina, imenovana *civitas* kot druga podobna središča cesarstva, o čemer ne dvomi vrsta raziskovalcev.¹⁹³

Bistven vir, na osnovi katerega lahko ocenjujemo status in pomen Ptuja konec 10. stoletja, je potrditev salzburških pravic in posesti s strani cesarja Otona II. leta 982, najstarejši nesporno avtentični dokument, ki dokazuje obstoj in povzema dele Arnulfinuma.¹⁹⁴ Listina, nastala na prošnjo nadškofa Friderika, se omejuje na salzburške posesti v vzhodnoalpskem prostoru in izpušča vse panonske in obdonavske kraje Arnulfove darovnice. V njej vladar na prvem mestu potrjuje Arnulfovo daritev *Pettouiam civitatem* z vsemi topografskimi podrobnostmi, za njo pa kot *civitates* omenja še Zuip in Krnski grad – torej tri pomembna gospodarska in upravna središča na jugovzhodu države.¹⁹⁵ V dokumentu je kot sedež cerkvene metropole oz. prejemnika privilegija z oznako *Iuuauia civitas* naveden tudi Salzburg – tedaj nedvomno centralna naselbina z močnim neagrarnim značajem,¹⁹⁶ medtem ko je bila listina izdana v Tarentu v južni Italiji, pomembnem pristanišču in sedežu nadškofije (*actum iuxta Tarentum foras muros civitatis*). Težko bi domnevali, da je kraljeva pisarna v diplomi isti termin uporabljala za oznako kakšnih med seboj bistveno različnih naselbinskih oblik. Če analiziramo uporabo izraza *civitas* v tej listini sodobnih diplomah Otonov iz druge polovice 10. stoletja, ugotovimo, da je dvorna pisarna tako imenovala na eni strani, poleg mediteranskih središč s kontinuiteto iz antike,¹⁹⁷ vsa stara pomembna središča države na nekdanjem rimskem ozemlju s sedeži škofij (Köln, Mainz, Trier, Utrecht, Liege, Metz, Speyer, Worms, Straßburg, Augsburg, Regensburg, Passau, Salzburg)¹⁹⁸ – z mnogoterimi centralnimi funkcijami – in na drugi strani popolnoma enakovredno tudi centralne kraje, ki so nastali izven nekdanjega rimskega ozemlja, oziroma neodvisno od tega, ali je bil v nekem kraju sedež škofije ali ne

¹⁹¹ PLETERSKI, Razcvet (kot v op. 177), str. 403 sl.

¹⁹² KOROŠEC, *Nekropola* (kot v op. 177), str. 84; ISTA, Naselbinska struktura (kot v op. 39), str. 82.

¹⁹³ MITTERAUER, *Zollfreiheit* (kot v op. 108), str. 69; HASSINGER, *Zollwesen* (kot v op. 141), str. 353; SYDOW, *Anfänge* (kot v op. 109), str. 68–69; DOPSCH, *Die Karolinger* (kot v op. 42), str. 225, 227; HYE, *Die Städte* (kot v op. 185), str. 194 sl.; ŠTIH, *Salzburg, Ptuj* (kot v op. 106), str. 537. O danes preseženem mnenju glede pomena Ptuja prim. ZWITTER, *K predzgodovini* (kot v op. 4), str. 223 sl.; GRAFENAUER, *Ptuj* (kot v op. 106), str. 166.

¹⁹⁴ DO II, št. 275; SUB II, št. 58; *Gradivo* II, št. 473.

¹⁹⁵ To je edina od vladarskih potrditev Arnulfove darovnice, ki se v seznamu posesti omejuje le na izbor salzburških posesti v vzhodnih Alpah, in edina, ki Ptuj na prvem mestu omenja kot celovito naselbino z diktijo ... *tradidit Pettouiam civitatem una cum ...*, nato sledijo pertinence. Vse ostale kasnejše vladarske potrditve dobesedno ponavljajo diktijo Arnulfinuma: ... *ad Pettouiam ecclesiam cum decima et duas partes civitatis ...*

¹⁹⁶ Salzburg je leta 996 od Otona III. dobil svečan cesarski tržni privilegij za vsakodnevno trgovanje – *mercatum omni die legitimum* – ki je nedvomno legaliziral in nadgradil že obstoječe funkcije naselbine. DO III, št. 208; DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte* (kot v op. 165), str. 123 sl., 126 sl.; Heinz DOPSCH, *Wann wurde Salzburg Stadt?*, v: *Vom Stadtrecht zur Bürgerbeteiligung. Festschrift 700 Jahre Stadtrecht von Salzburg*, hg. H. DOPSCH, Salzburger Museum Carolino Augusteum 33 (Salzburg 1987), str. 20.

¹⁹⁷ Cesar Oton II. na primer leta 977 v listini za oglejskega patriarha Rodoalda, v kateri mu potrjuje nakup Izole, imenuje Koper *civitas Iustinopolis* (DO II, št. 154; *Gradivo* II, št. 457). V pogodbi Koprčanov z Benetkami istega leta pa so poleg *civitas Iustinopolis* omenjena še druga istrska mesta (*civitates Ystrie*). Gospodarsko komponento značaja teh naselbin dokazujejo členi pogodbe, ki se v veliki meri nanašajo na medsebojno trgovanje in plačevanje mitnin. *Gradivo* II, št. 462.

¹⁹⁸ Gl. odgovarjajoče diplome po imenskem kazalu v DO I, DO II in DO III. Prim. KÖBLER, *burg und stat* (kot v op. 27), str. 308 sl.

(npr. Magdeburg,¹⁹⁹ Altenburg in Zeitz v marki Meißen,²⁰⁰ Bingen ob Renu,²⁰¹ Aschaffenburg,²⁰² Zürich,²⁰³ Bamberg,²⁰⁴ Tulln²⁰⁵ ob Donavi v Avstriji, Zuip pri kasnejši Lipnici,²⁰⁶

¹⁹⁹ Magdeburg je eno prvih središč na germanskem ozemlju brez kakršnekoli navezave na antično dediščino, ki se je začelo imenovati *civitas*. S tem terminom je v vladarskih listinah označen že 937 in 945, več desetletij pred ustanovitvijo nadškofije (DO I, št. 14, 63). Šlo je za pomemben centralni kraj s samostanom, vladarjevimi dvorom in tržno naselbino, ki jo predpostavljata že 937 in 942 omenjeni mitnina in kovnica (DO I, št. 15, 46). V letu 965 pa imamo v listinah izrecno izpričan promet trgovske robe s čolni, vozovi, konji in pešci, od česar se je pobirala mitnina, in na drugi strani omembo Judov in drugih trgovcev, stalno živečih v naselbini – *Iudei vel ceteri ibi manentes negotiatores* (DO I, št. 299, 300). Prim. Berent SCHWINEKÖPER, Die Anfänge Magdeburgs, v: *Studien zu den Anfängen* (kot v op. 34), str. 389–450, zlasti 409 sl.; Ernst NICKEL, Magdeburg in karolingisch-ottonischer Zeit, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 14), str. 294–331.

²⁰⁰ Cesar Oton II. je v letu 976 podelil škofijski cerkvi v Zeitzu *nostrae proprietatis civitatem Altenburg ... et episcopalem civitatem Itacam* (DO II, št. 139). Šlo je za dve centralni naselbini v marki Meißen, obe sta bili središči administrativnih okrožij v novoosvojenem slovanskem okolju (tzv. Burgward), ena je bila sedež škofije, druga ne. Ustanovitev škofije v Zeitzu leta 968 kaže na zgodnji centralni pomen lokacije, kar suponira tudi ime druge naselbine – Altenburg. Oba kraja sta se v visokem srednjem veku razvila v pravi meščanski naselbini. Altenburg je bil celo eno najzgodnejših urbanih središč na današnjem Saškem in njegov kontinuiran mestni značaj lahko sledimo najkasneje od srede 12. stoletja. Gl. Hansjürgen BRACHMANN, Archäologische Forschungen zum stauferzeitlichen Landesausbau in Sachsen, v: *Kaiser Friedrich Barbarossa. Landesausbau – Aspekte seiner Politik – Wirkung*, hg. E. ENGEL, B. TÖPFER, Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 36 (Weimar 1994), str. 43; LM II (München 1983), st. 1101 sl.; LM IX (1998), st. 517 sl.

²⁰¹ Bingen ob Renu na ozemlju nadškofije Mainz je bil antični kastrum. Leta 983 je cesar Oton II. podelil mainškemu nadškofu *ius potestative infra et extra Pinguam civitatem in omnibus rebus ... et banno sub territorio eiusdem civitatis*. Za vrednotenje vsebine termina je še posebej značilno, da je v diplomu Mainz, sedež nadškofije in eno najpomembnejših urbanih središč države, označen kot *urbs*, medtem ko je neprimerno manj pomembni Bingen, kjer nikoli ni bilo škofije in je kasneje postal mesto le z omejenim regionalnim pomenom, imenovan *civitas*. DO II, št. 306.

²⁰² Oton II. je v letih 975 in 976 podelil posest samostanu sv. Petra in *civitate Ascaffaburg* (DO II, št. 98, 128). Šlo je za staro, prvotno alemansko naselje, z okrog leta 950 ustanovljenim samostanom, ki je nadalje pomenil topografsko jedro naselbine. Ta se je kot centralni kraj razvila zlasti od postavitve mostu čez reko Main leta 986, že pred koncem 12. stoletja pa je tudi v pravnem pogledu prava meščanska naselbina. LM I (1980), st. 1101 sl.

²⁰³ Zürich se je razvil na mestu rimskega kastela in kasneje karolinškega dvora, kjer je bila že v 9. stoletju tudi kovnica. Leta 853 je Ludvik Nemški tu ustanovil ženski samostan, enega jeder naselbine. V diplomu iz leta 972 je Oton II. kot sovladar samostanu Einsiedeln podelil oprostitev plačevanja mitnine in pristojbine ob menjavi denarja v Zürichu – *in Turego civitate* (DO II, št. 25). V diplomu je izrecno rečeno, da gre za oprostitev plačevanja pri trgovanju v naselbini – *ut homines illorum necessaria servitia providentes mercimonio quolibet in hac civitate negotiantes ...* Izraz *civitas* tu nedvoumno označuje centralno naselbino, v kateri se je trgovalo, kot dokazuje tudi ponovna potrditev tega privilegija s strani Otona III. leta 996 – *ut nullus ... teloneum a quocumque negotio in loco Turegum exigat* (DO III, št. 231). Prim. Jürgen SYDOW, *Städte im deutschen Südwesten. Ihre Geschichte von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1987), str. 39–40.

²⁰⁴ Okrog leta 902 kot kastrum prvič omenjeni Bamberg je v 10. stoletju postal središče velikega kraljevega zemljiškega gospostva. Cesar Oton II. ga je kot *civitatem Papinberc* z vsem pripadajočim leta 973 podelil bavarskemu vojvodi Henriku (DO II, št. 44) – naselbina je torej *civitas* že pred ustanovitvijo škofije. Najkasneje sredi 10. stoletja je naselbinski kompleks vključeval tržno naselbino pod grajskim gričem. Sin bavarskega vojvode in kasnejši cesar Henrik II. je v Bambergu uredil eno svojih rezidenc in tu leta 1007 ustanovil škofijo. Že v 10. stoletju je šlo za pomemben centralni kraj z mnogoterimi funkcijami, ki ga je označeval termin *civitas*. Bernd SCHNEIDMÜLLER, Die einzigartig geliebte Stadt – Heinrich II. und Bamberg, v: *Kaiser Heinrich II. 1002–1024. Bayerische Landesausstellung 2002*, hg. J. KIRMEIER et al. (Stuttgart 2002), str. 31 sl.; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 312; LM I (1980), st. 1394 sl.

²⁰⁵ Tulln je bil že 859 kraljevi dvor, omenjen v originalni darovnici Ludvika Nemškega (DLD, št. 96). Tudi kasneje je bil kraljeva posest in je 1014 izrecno omenjen kot *civitas* v darovnici cesarja Henrika II., ki je passauski škofiji podelil kraljevsko hubo za izgradnjo cerkve in *Tulna extra civitatem* (DH II, št. 317). Tulln se je v 12. stoletju poleg Dunaja in Kremsa razvil v eno najzgodnejših mestnih središč Avstrije. Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 432, 476 sl.; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 24; GUTKAS, Die Entwicklung des österreichischen Städteswesens im 12. und 13. Jahrhundert, v: *Die Städte Mitteleuropas* (kot v op. 8), str. 79; Nikolaus HOFER, Von Comagenis zu Tulln. Neue archäologische Erkenntnisse zur Stadtwerdung Tullns, v: *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21), str. 195–204.

²⁰⁶ V originalni darovnici Otona I. salzburški nadškofiji iz leta 970 je kraljeva pisarna Zuip imenovala *civitas*. Gl. op. 148.

Pazin in Pičen v Istri²⁰⁷). Termin *civitas* je v vladarskih diplomah te dobe nesporno pomenil pomembno centralno naselbino z različnimi funkcijami, ne glede na njen izvor oziroma genezo. Izraza nikakor ne moremo omejiti zgolj na utrdbo ali grad, še manj na ostanke rimskega mesta. Kot izrecno kažejo nekatere formulacije, ki *civitates* neposredno povezujejo s tržiščem, mitnino, *bannum* in kovnico, je pogosto šlo za naselbine z zgodnjeurbanim značajem, v katerih so potekale neagrarne dejavnosti. Takšno vsebino izraza lahko zaznamo že v zgodnjem 10. stoletju,²⁰⁸ zlasti zgovorne pa so diplome iz pozne otonske dobe. Oton III. je leta 989 škofu Halberstadta podelil privilegij, da *in loco Haluerstatensi dehinc teneat et faciat mercatum ac monetam atque teloneum et bannum ... sicut relique civitates Magadaburg et aliae tenent et possident*.²⁰⁹ Leta 1000 je isti vladar frankovskemu samostanu Lorsch dovolil, da v svojem kraju Weinheim organizira trg z vsemi pravicami in koristmi *sicut publicum mercatum in ceteris civitatibus et villis colitur*.²¹⁰ Kralj Henrik II. pa je leta 1004 sankcioniral ustanovitev trga pri samostanu Andlauu v Alzaciji z določilom, naj vsi, ki *in loco mercati* trgujejo, uživajo mir in zaščito pod kraljevim Bannumom, *quam in aliis civitatibus opidis castellis vicis villis tenuerunt et tenere debuerunt, quotquot publicum petierunt mercatum*.²¹¹ Kot kažejo citati, je *civitas* pomenila tržni kraj prve kategorije. Privilegij Henrika II. za Worms iz leta 1014, v katerem je grofom dovolil od podložnikov škofa pobiranje globe 60 solidov za prekrške le *in publicis civitatibus*, kaže, da je šlo za kraje v vladarjevi pristojnosti z različnimi aktivnostmi, kjer je bilo življenje posebej pravno regulirano.²¹² Kakšne aktivnosti so tu potekale, je jasno razvidno v privilegiju za samostan sv. Maximina v Trierju, ki mu je Oton III. leta 990 potrdil, da *in civitatibus regalibus ... liberam potestatem habeant intrandi et exeundi vendendi et emendi*, torej pravico do prodaje in nakupa v kraljevih *civitates*.²¹³ Natančnejšo strukturo takšnega centralnega kraja prikazuje darovnica Otona III. iz leta 999, ko je passauski škofiji prepustil *mercatum monetam bannum teloneum et totius publice rei districtum ... in eadem civitate Batauiensi*.²¹⁴ V skupino podobnih pomembnejših naselbin, ki jih je dvorna pisarna – ali salzburška ob prevzemu dvorne terminologije – označevala kot *civitas*, je očitno

²⁰⁷ Diploma Henrika II. iz leta 1012, s katero je oglejski cerkvi potrdil darovnico Otona III. za posest Pična in Pazina, je posebej zanimiva. Vladar potrjuje *duas civitates in comitatu Hystriensi sitas*, in pri tem pri Pičnu izrecno omenja sedež škofije – *in qua iam dudum episcopatus ... constructus esse videtur*. Kljub temu, da v Pazinu ni bilo škofije, je ta imenovan enako – *civitas*, in v nadaljevanju so za obe naselbini navedene iste pertinence – *cum placito et decimis, atque suffragio et districto vel omni publica functione liberorum hominum in eis habitantium ... per tria miliaria eisdem civitatibus ex omni parte adiacentia*. Poleg tega Henrik podeljuje pristanišče v Plominu, kjer so prebivalci obeh naselij lahko imeli svoje ladje in od tod svobodno pluli v druge pokrajine cesarstva. Razvidno je, da je šlo pri obeh naselbinah – *civitas* – za centralne kraje, naseljene s svobodnim prebivalstvom, ki se je ukvarjalo tudi z neagrarnimi dejavnostmi. Oba kraja sta dobila pripadajoč mestni teritorij v radiju treh milj, ki je sodil pod javno oblast mestnega gospoda. DH II, št. 243; UBK I, št. 16; *Gradivo* III (Ljubljana 1911), št. 31.

²⁰⁸ Že v diplomu kralja Konrada I. iz 918 glede plačevanja mitnine v Würzburgu se trgovci omenjajo v neposredni povezavi s *civitates*: ... *thelonei debitum ... debet persolvi a cunctis qui cum mercatus sui mercimonio ab universis provinciis et civitatibus illuc conveniunt*. DO I, št. 35.

²⁰⁹ DO III, št. 55.

²¹⁰ DO III, št. 372.

²¹¹ DH II, št. 79.

²¹² DH II, št. 319.

²¹³ DO III, št. 62.

²¹⁴ ... *concessimus atque largiti sumus eiusdem civitatis mercatum monetam bannum teloneum et totius publice rei districtum ... ut predictus presul ... omnem publicam rem hactenus nobis in eadem civitate Batauiensi pertinenti habeat et firmiter infra civitatem et extra perpetualiter teneat ...* (DO III, št. 306). Formulacija jasno kaže, da so bile pertinence vezane na naselbino, *civitas* Passau.

sodil tudi Ptuj.²¹⁵ Imel je podobne pertinence kot Passau in v naselbinskem pogledu verjetno ni pomenil kaj bistveno drugačnega.

Kaj so pomenile, oziroma s kakšno funkcijo so bile zvezane pravice Salzburga – *bannum*, *theloneum* in *pons* – na Ptuj? *Bannum* v povezavi s *civitas* ali *mercatum* je v otonskih listinah nič drugega kot sodna pristojnost nad tržno naselbino,²¹⁶ ki je prejemniku zagotavljala celovito izvajanje privilegija in skupaj z ostalimi pritisklinami pomenila koristi oz. dohodek (npr. sodne globe).²¹⁷ Prvič jo v že razviti obliki zasledimo leta 946 v diplomi Otona I., ki je saškemu samostanu Corvey dovolil, da v eni od dveh svojih skupaj ležečih vasi Meppen, nad katerima mu je podelil *bannum*, ustanovi trg z mitnino in kovnico. *Bannum* je tudi izrecno opredeljen: da noben javni (kraljevi) sodnik nima v omenjenih vaseh sodne pristojnosti razen zakoniti odvetnik samostana (*ut nullus iudex publicus in locis antedictis ullam insuper exerceat potestatem iudicariam nisi prefati legitimus advocatus abbatis*).²¹⁸ Na trgu naj bi vladal tržni mir za prihajajoče, odhajajoče in tam živeče, kot je bil podeljen drugim trgovskim krajem (*sicut aliis mercatorum locis concessum est*). Podobnih primerov je več, najbolj izčrpni pa so za Magdeburg.

V sklopu obsežnih privilegijev za samostan sv. Mavricija v Magdeburgu leta 965, ki so pripravljali ekonomsko bazo za kmalu zatem ustanovljeno nadškofijo in zajemali podelitev trga, mitnine in kovnice, je cesar Oton I. prepustil samostanu tudi *bannum nostre regie vel imperatorie dignitatis in urbe Magadaburg*.²¹⁹ Kot je razloženo, je to pomenilo, da Judje in drugi tam živeči trgovci niso glede sodstva in reda sodili pod nikogar drugega razen pod omenjeno cerkev.²²⁰ S tem (*prescripti vero nostri banni*) noben grof, sodnik ali drug državni uradnik v naselbini (*in eadem civitate*) ni imel več sodnih pristojnosti, razen vodstvo omenjene cerkve oziroma njihov izvoljeni advokat.²²¹ Šlo je za podelitev sodne imunitete, ki je bila krajevno in personalno opredeljena – veljala je v *mestu* Magdeburg za *tam* živeče Jude in druge trgovce, ki so bili izvzeti izpod oblasti kraljevih uradnikov oziroma izpod kraljevega

²¹⁵ Prim. HYE, *Die Städte* (kot v op. 185), str. 195. Da so takšni vladarjevi centralni kraji obstajali tudi na jugovzhodu države lahko sklepamo iz dokumenta iz leta 1027, ko je cesar Konrad II. na Bavarskem ukazal preiskavo stanja kraljeve posesti, ki je vključevala tudi poizvedbo glede *civitates* v Avstriji: ... *de civitatibus ad marchiam istius provincie pertinentibus* ... *Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Band (926–1283)*, ed. T. BITTERAU (München 1909), št. 1422.

²¹⁶ Cesar Oton I. je leta 973 saškemu samostanu Herford potrdil pravico do trga s kovnico in mitnino v Odenhausnu s formulacijo: ... *in loco superius nominato potestatem non solum mercationis constituendum sed etiam ... banno nostro imperiali exigendum ... concessimus* (DO I, št. 430). O razvoju in vsebini pojma *bannum* na splošno gl. Hans HIRSCH, *Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter* (Darmstadt 1958), str. 173 sl.

²¹⁷ *Bannum* v smislu koristi oz. dohodka je lepo formuliran v privilegiju za Halberstadt iz 989 – *talía iura talesque utilitates de eodem mercato moneta teloneo et banno* ... (DO III, št. 55). V privilegiju za Bremen je Oton I. leta 965 podelil hamburškemu nadškofu *bannum et theloneum nec non monetam totumque*, ki so dotedaj sodili v državno blagajno – *quod inde regius rei publicae fiscus obtinere poterit* (DO I, št. 307). V diplomi za Worms iz 979 je govora o *omnes cuiuscumque negotiationis utilitates, toletis videlicet et bannis* (DO II, št. 199). Prim. Berent SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte bis zum Ende des Investiturstreites. Die Politik der Ottonen und Salier gegenüber der werdenden Städten im östlichen Sachsen und in Nordthüringen*, Vorträge und Forschungen, Sonderband 11 (Sigmaringen 1977), str. 51.

²¹⁸ DO I, št. 77.

²¹⁹ DO I, št. 300.

²²⁰ ... *et ne vel Iudei vel ceteri ibi manentes negotiatores ullam aliunde nisi ab illo, qui eidem ecclesie prefuerit, districtionis aut discipline sententiam vel regulam sustineant*. Prav tam.

²²¹ ... *nullus vel comes vel vicarius vel iudex vel tribunus vel exactor vel alia aliqua persona in eadem civitate sibi usurpandi vel aliam aliquam in prescriptis legem aut disciplinam exercendi potestatem habeat, nisi ipse qui eidem loco vel ecclesie prefuerit, vel advocatus quem nostro consensu sibi et eidem ecclesie preficiendum elegerit*. Prav tam.

bannum-a.²²² Cesar Oton II. je leta 979 ponovil podelitev *bannum*-a nad Magdeburgom tamkajšnji novoustanovljeni nadškofiji in ga še bolj preciziral – veljal je *in sepe dicta civitate vel suburbium* in sicer nad trgovci in Judi, ki so ali bodo v bodoče tam prebivali (*inhabitantibus aut in posterum habitaturis*) ter vsemi drugimi, ki so se tam pod kakršnimikoli pogoji zadrževali oz. bivali (*aliisque cuiuscumque conditionis inibi morantibus*).²²³ Bistveno je, da je le nadškof oziroma njegov odvetnik sedaj imel pristojnost v naselbini tako nad vsemi stalnimi prebivalci (trgovci, Judje) kot nad vsemi ostalimi različnega stanu oz. pravnega statusa, ko so začasno bivali ali prihajali v kraj. To pa suponira obstoj in omejitev posebnega sodnega območja (Bannbezirk), izvezetega iz prava agrarne okolice, ki je zajemalo *civitas* in *suburbium*, in kjer so vsi, ki so vstopili, sodili pod posebno imunitetno tržno sodstvo (»tržna imuniteta«, W. Schlesinger). To sodstvo je načeloma kot mitnina, kovnice in ostale pertinence sodilo v kraljevo domeno v sklopu regalne tržne pravice (Marktregal).²²⁴ Prav v času Otonov je tržna pravica s številnimi darovnicami prehajala na cerkvene institucije in redkeje tudi posvetne gospode.²²⁵ »Tržna imuniteta« je bila posebna kategorija, bolj specifizirana od splošne imunitete, ki so jo mnoge cerkvene institucije uživale že prej in bile z njo zaščitene pred posegi tujih uradnikov na svojih posestih in nad svojim podložnim prebivalstvom.²²⁶ Omejevala se je na samo neagrarno naselbino – *civitas, urbs, suburbium, villa, locus* – s specifičnimi pogoji dejavnosti in bivanja (trgovanje, pobiranje mitnine, kovanje in menjava denarja, obrtna produkcija, verjetno tudi vprašanja bivanja in zemljiške posesti, v začetku vsaj za ozek sloj naseljenih trgovcev).²²⁷ Lokalna omejenost je lepo nakazana v diplomi Otona III. škofiji v Utrechtu za kraj Bommel (999), kjer je vladar podelil *omnem districtum super villam Bomele* s pertinencami mitnino, kovnico in pravico do trgovanja, oziroma vse,

²²² Prim. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 405 sl.; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 405 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 304 sl.; SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 61 sl.; Gerhard KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen in Salischer Zeit. Die Ausgliederung exemter Rechtsbezirke in Mittel- und Niederrheinischen Städten, v: *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*, Städteforschung A/11, hg. B. DIESTELKAMP (Köln–Wien 1982), str. 1–13, tukaj 6 sl.

²²³ DO II, št. 198.

²²⁴ SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 408 sl., 427 sl.; ISTI, Der Markt (kot v op. 27), str. 278 sl.; SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 145 sl., zlasti 149 sl.; Gerhard DILCHER, Stadtherrschaft oder kommunale Freiheit – das 11. Jahrhundert als Kreuzweg?, v: *Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 36–37; ISTI, Marktrecht (kot v op. 49), str. 404 sl., 406, 410; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 320 sl.; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen (kot v op. 222), str. 9 sl.; ISTI, Zur Entstehung des mittelalterlichen Stadtrechtes, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 86 (1969), str. 177–198, tukaj 194 sl.; Heinrich BÜTTNER, Zum Problem des Marktes, vornehmlich nach Quellen des Westens und Südwestens des Reiches, bis zum Anfang des 12. Jahrhunderts, v: *Das Marktproblem im Mittelalter* (kot v op. 80), str. 44–46; FEGGER, Märkte (kot v op. 80), str. 51; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 274 sl.; 279 sl.

²²⁵ ADAM, *Das Zollwesen* (kot v op. 49), str. 187; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 303, 311–312; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 279–280; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 135; SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 425, op. 101. Ena redkih znanih podelitev tržne pravice posvetnemu prejemniku je darovnica Otona II. vdovi Immi za Lieding na Koroškem iz leta 975 (gl. spodaj str. 312).

²²⁶ Gl. SANTIFALLER, *Zur Geschichte* (kot v op. 85), str. 25 sl., 35 sl., 79 sl. Salzburg je za vse svoje posesti v cesarstvu užival imuniteto že od Karla Velikega, kar je okrog leta 945 še razširil Oton I. (SUB II, št. 5, 44; DO I, št. 68; DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 219 sl.). Samostan sv. Mavricija v Magdeburgu (kasnejša nadškofija) pa je za svoje podložnike pridobil imuniteto od Otona I. že ob ustanovitvi 937 (DO I, št. 14, 15).

²²⁷ V privilegiju Otona III. za ustanovitev trga poleg turinške opatije Memleben se na primer imunitetna formula izrecno nanaša na trg, kovnico in mitnino, kjer so nadalje namesto kraljevih pooblaščenecv le vodstvo tamkajšnje cerkve in njihov izvoljeni advokat izvajali kraljevi *bannum*: ... *ut nulla dehinc persona magna sive parva ... in predicto mercato moneta et teloneo aliquam molestiam vel inquietudinem inferre presumat, nisi statim eidem ecclesie et eius provisori vel advocato ad hoc opus de abbate electo et a regali potestate constituto regium bannum sicut regio exactori invita persolvat*. DO III, št. 142

kar je sodilo pod *publicum bannum sive districtum*.²²⁸ Personalno je tržni *bannum* zajemal obstoječe in eventuelne bodoče prebivalce, ki bi se naselili v določeno naselje, kot je jasno rečeno 1038 v diplomu Konrada II. hamburški nadškofiji ob ustanovitvi trga v kraju Stade – *homines vero, qui in predicto predio quoquo modo sibi habitacula faciant, sub banno et constrictione advocati episcopalis nec alicuius alterius manere decernimus*.²²⁹ Odvetnik cerkvene institucije je imel v vseh teh primerih očitno specialno pristojnost le za tržno naselbino. Ta je zajemala vse prebivalstvo najrazličnejšega krajevnega porekla, socialnega stanu ali pripadnosti zemljiškemu gospodu in ne le podložno prebivalstvo lastnika naselbine oz. zemljiškega gospodstva.²³⁰ In to je bistvo, ki je tržno imuniteto ločilo od splošne imunitete. To pa je pomembna predstopnja v razvoju kasnejšega srednjeveškega mesta oziroma mestnega prava in skupnosti meščanov.²³¹

Potrditev *Pettouiam civitatem ... duas partes civitatis cum bannis theloneis ...* leta (977) 982 Salzburgu ne more biti nič drugega kot potrditev sodne pristojnosti v naselbini (*civitas*) Ptuj, kakršnakoli je že bila, oziroma nad vsem tamkajšnjim prebivalstvom. Množina *cum bannis* za razliko od *banno* drugih podobnih diplom je gotovo le posledica formulacije, ki govori o dveh delih naselbine s sodno pristojnostjo, ki je bila, kot tudi mitnina, razdeljena na tretjine (očitno so bili mišljeni prvenstveno dohodki od teh funkcij).²³² Če se zdi zgornja analogija z Magdeburgom za Ptuj pretirana, konec koncev je šlo za otonsko prestolnico cesarstva, pa citati v podobnih privilegijih za številne, tudi manj pomembne kraje, dokazujejo, da je šlo pri funkcionalni povezavi med *mercatus* in *bannum* v kraljevih darovnicah za vzorec običajnega pojava, ki ga zasledimo v različnih delih imperija (npr. Meppen,²³³ Verden,²³⁴

²²⁸ ... *concessimus omnem districtum super villam Bomele et super cuncta quae ad eandem villam pertinent, videlicet publicae rei subiecta, theloneum vero monetam et negotium generale fermentate cervisiae ... immo quicquid in iam dicta villa ad publicum bannum sive districtum pertinere visum est ... atque eundem districtum cum moneta banno et theloneo et totius publicae rei functione ...* DO III, št. 312. V diplomu Otona II. za Bingen iz 983 je celo izrecno podeljen *bannum sub territorio eiusdem civitatis et in locis contiguis*, ki je tudi natančno omejen (DO II, št. 306), škofiji v Würzburgu pa je Konrad II. leta 1030 potrdil kovnico, brod, vsakdanje trgovanje, mitnino in *totius civitatis eiusdem districtum*, kar očitno odgovarja *bannum*-u drugih diplom. DK II, št. 154.

²²⁹ DK II, št. 278.

²³⁰ Dejstvo je, da imamo, sicer šele v začetku 13. stoletja, tudi pri Ptujju izpričano funkcijo advokata meščanske naselbine – *advocatus burgi Petouie* – ki jo je izvajal avstrijski oz. štajerski vojvoda. Glede na skopost starejših virov ni izključeno, da gre za dosti starejšo funkcijo, primerljivo z zgoraj prikazanimi pristojnostmi cerkvenih advokatov v zgodnjeurbanih naselbinah konca 10. in 11. stoletja. Gl. spodaj str. 330.

²³¹ SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 278 sl., 286 sl.; ISTI, Vorstufen (kot v op. 80), str. 411 sl., 427 sl.; DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 404 sl., 410; ISTI, Stadtherrschaft (kot v op. 224), str. 37, 42 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 313 sl., 317, 322 sl., 359 sl.; KÖBLER, Mitteleuropäisches Städtewesen (kot v op. 222), str. 9 sl., 13; ISTI, Zur Entstehung (kot v op. 224), str. 194 sl.; ENNEN, Die europäische Stadt (kot v op. 19), str. 66; BÜTTNER, Zum Problem des Marktes (kot v op. 224), str. 45; FEGGER, Märkte (kot v op. 80), str. 51; PITZ, Europäisches Städtewesen (kot v op. 21), str. 292 sl.

²³² Zelo podobno formulacijo imamo pri diplomu za Worms iz leta 979, kjer sta bila mitnina in Bann razdeljena na tretjine in sta tamkajšnji škofiji dotedaj pripadala dva dela, vladarju pa tretji – *intra urbem vel in suburbio ... eadem ecclesia tam in toletis quam in bannis duas ... partes tenuit, tertia ... nostro fisco reservata*. V nadaljevanju je Worms omenjen kot *civitas* (DO II, št. 199). Delitev naselbine oziroma dohodkov od njenih pritoklin na več delov, ponavadi tretjine, med različne lastnike je bila pogosta in je znana tudi npr. pri Regensburgu, Passauu in še sredi 11. stoletja pri Heimenburgu na ogrski meji ob Donavi (gl. op. 315). Prim. SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 62–63.

²³³ Gl. op. 218.

²³⁴ Leta 985 Oton III. v darovnici za škofijo Verden: ... *concessimus mercatum et monetam facere in loco Verdensi ... et insuper bannum ac theloneum quod ad nostrum regale ius a prefato mercato et moneta aspicere visum est ... transfundimus* (DO III, št. 23).

Hagenrode²³⁵ na Saškem, Memleben²³⁶ v Turingiji, Weinheim²³⁷ in Helmarshausen²³⁸ na Frankovskem, Allensbach²³⁹ in Villingen²⁴⁰ na Švabskem, Donauwörth²⁴¹ na Bavarskem).²⁴² Našemu geografskemu prostoru bližje sta listini kralja Henrika IV., ki je leta 1060 v Beljaku (*in villa que vocatur Villach*) ustanovil trg (*mercatum*) in ga skupaj s sodstvom (*cum banno*), kovnico, mitnino in ostalim podelil škofiji Bamberg,²⁴³ leta 1061 pa je zgornjeavstrijskemu samostanu Lambach potrdil eksplicitno *bannum mercati in loco Wels ... cum omni utilitate*.²⁴⁴ Privilegij za trg pri saški opatiji Gandersheim iz 990 je še zlasti izčrpen pri razlagi *bannuma*-a, ki je bil podeljen tržni naselbini – vsi prestopki proti pravu, ki se zgodijo v kraju (*in eadem loco*), naj se s kraljevskim *bannum*-om (*nostro regio banno*), ki je bil prepuščen opatiji, razrešijo in poravnajo.²⁴⁵ Trgovci in drugi prebivalci kraja (*negotiatores et habitato-*

²³⁵ Opat Nienburga je leta 993 od Otona III. dobil dovoljenje za ustanovitev trga v Hagenrode – *in loco suo Hagenrod vocato faciat mercatum et monetam publicam ... et cum regio banno ... teloneum deinceps a mercato accipiatur; ... nullaque persona magna sive parva super mercatum monetam et teloneum sive bannum aliquam ultra potestatem habeat aut exercere praesumat* (DO III, št. 135).

²³⁶ Kot v op. 227.

²³⁷ Leta 1000 je samostan Lorsch dobil za Weinheim od Otona III. tržno pravico – *in loco Weinheim publicum sit mercatum, ita ut omnes negotiatores id ipsum mercatum ineuntes negotiantes ineundo et redeundo pacem obtineant ... cum omni teloneo et banno, sicut publicum mercatum in ceteris civitatibus et villis ... Si quis igitur id ipsum mercatum frangere temptaverit aut in aliqua re violaverit, sciat se compositorum nostrum imperialem bannum* (DO III, št. 372).

²³⁸ Med 997 in 1000 ustanovljeni samostan v Helmarshausnu na severnem Frankovskem je že leta 1000 prejel od vladarja privilegij za trg poleg konventa – *... mercatum cum iam dicta functione moneta banno et theloneo*. Vsi tam živeči, prihajajoči in odhajajoči trgovci in drugi (*omnes negotiatores ceterique mercatum excolentes commorantes euntes et redeuntes*) so uživali takšen mir in pravice kot tisti, ki so trgovali v Mainzu, Kölnu ali Dortmundu, in vsi, ki bi ogrožali tamkajšnji trg so zapadli pod takšen *bannum* kot v omenjenih mestih (*talemque bannum persolvant qui ibidem mercatum inquietare vel infringere praesumant*) (DO III, št. 357).

²³⁹ Samostan Reichenau je dobil ok. 998 od cesarja pravico ... *in villa Alospach ... construendi et mercatum in omni ebdomada in quinta feria et monetam ... cum regali et publico banno*. Kdor bi ogrožal trg, kovnico ali tja prihajajoče, je moral plačati takšno kazen oz. Bann, kot je bila zagrožena ob prekrških v Mainzu, Wormsu in Konstanzu (*eandem penam et imperiale bannum persolvat quod solvere debet qui Mogontinum et Uormatiense aut Constantiense mercatum et monetam dissipare et annullare temptat*). DO III, št. 280.

²⁴⁰ Oton III. je leta 999 podelil grofu Bertoldu Zährinškemu pravico ... *in villa Vilingun dicto publicum faciendi et construendi mercatum cum moneta theloneo ac totius publice rei banno ...* Kdor bi kakorkoli oviral to ustanovo, mu je bil zagrožen takšen Bann, kot na trgu v Konstanzu in Zürichu (*talem nostrae rei publicum bannum qualem illi componeret debitus qui illud mercatum Constanci aut illud Turregum aliqua temeritate frangeret sive contaminaret*). DO III, št. 311; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 317–318.

²⁴¹ Konrad II. je leta 1030 potrdil svojemu zvestemu Manigoldu darovnico Otona III., s katero je bila njegovemu očetu podeljena pravica *habendi mercatum cum moneta theloneo et cum omni publico negotio in loco Uueride dicto ... tamen omni sabbato negociandi*. Konrad je dodal pravico do letnega sejma. Kdorkoli bi ogrožal trg, mu je bilo zagroženo s takim *bannum*-om, kot na trgu v Regensburgu in Augsburgu – *talem bannum sciat se compositorum ... ac si illud mercatum Radisponde aut Auguste inquietaret*. DK II, št. 144.

²⁴² Prim. DILCHER, *Marktrecht* (kot v op. 49), str. 406; KÖBLER, *Mitteuropäisches Städtewesen* (kot v op. 222), str. 8.

²⁴³ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1. Die Urkunden Heinrichs IV.* (=DH IV), ed. D. von GLADISS (Hannover 1978), št. 62; MDC III, št. 338; *Gradivo* III, št. 204. Gl. še str. 313.

²⁴⁴ DH IV, št. 70. Wels na mestu antične Ovilave je bil že v karolinški dobi kastrum (776) in v času kralja Arnulfa kraljevi dvor – *curtis regia* (885). Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 426; HYE, *Die Städte* (kot v op. 185), str. 195. Da je šlo pri leta 1061 samostanu Lambach podeljenih pristojnostih v Welsu resnično za sodstvo nad tržno naselbino, dokazuje listina iz 1222, ko je avstrijski vojvoda Leopold s prevzemom odvetništva pridobil tudi vse pravice *in civitate vvelsa*, ki jih je imel samostan od ustanovitve, in sicer *non solum in theloneis sed et iudiciis*. *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, II. Band*, ed. H. FICHTENAU, E. ZÖLLNER (Wien 1955), št. 240.

²⁴⁵ ... *regium nostrum bannum illuc dedimus, ut omnis causa quaecumque in eadem loco contra legem oborta fuerit ... nostro regio banno ad suas manus recipiendo emendetur et legaliter corrigatur, nullaque persona iudicaria parva seu magna deinceps in praedicto loco aliquod ius exercendi ullam potestatem habeat*, razen opatice in izvoljenega advokata (DO III, št. 66). Prim. SCHLESINGER, *Der Markt* (kot v op. 27), str. 279; DILCHER, *Die Rechtsgeschichte der Stadt* (kot v op. 13), str. 313–314.

res eiusdem loci) naj uživajo takšno »pravo« kot tisti v Dortmundu in drugih krajih (*eadem lege utantur qua caeteri emptores Trotmannie aliorumque locorum utuntur*).

Pri omembi Ptuja v Otonovi potrdilni diplomi iz 982 izstopa odsotnost navedbe pravice do trga/tržišča (*mercatus*), osnove otonskih tržnih privilegijev, kot tudi do ustanovitve kovnice. Vendar pri tem Ptuj ni bil izjema in tudi v originalnih darovnicah Otonov najdemo primere, ko *mercatus* ni izrecno omenjen, vendar je iz konteksta vira razviden.²⁴⁶ Tudi sicer ima listina svojo logiko. Otonske podelitve tržnih pravic pogosto navajajo splošno formulacijo *construendi (constituendi) mercatum* v kraju, kjer je dejansko tržišče že dolgo obstajalo, na primer pri Bremnu ali Salzburgu, in gre zgolj za formalno sankcioniranje ustanove, običajno pri prenosu iz kraljevih v druge roke.²⁴⁷ V primeru potrditve Arnulfove darovnice pa pri navedbi Ptuja te formule ni, saj ne gre za pravi otonski tržni privilegij, temveč le za *potrditev* pravic oziroma navedbo daritev kralja Arnulfa in njegovih prednikov – torej za potrditev v preteklosti izvedene daritve. Že Arnulf naj bi podelil Salzburgu *civitas* na Ptju. Kraljeve centralne naselbine seveda niso potrebovale posebnega tržnega privilegija, tu so legalno potekali trgovanje in s tem zvezane dejavnosti.²⁴⁸ In ravno Ptuj naj bi bil, kot prikazuje ponarejena Arnulfova darovnica, ob koncu 9. stoletja kraljeva *civitas*, podeljena salzburški nadškofiji. Kot je razvidno že iz karolinških in kasnejše otonskih virov, pa so bile *civitates* primarne tržne naselbine.²⁴⁹ Arnulfinum in njegove potrditve v oznaki *civitas* zajemajo star centralni tržni kraj in s tem potrjujejo tradicionalno legalno tržišče. Argument v prid tej interpretaciji je nenazadnje samo dejstvo, da Arnulfinum le nekatere centralne kraje označuje za *civitas* – nedvomno z namenom, da se tam nadškofiji zagotovijo določene pravice. Za našo problematiko pa je navsezadnje nebitveno, ali je resnično že Arnulf podelil *civitas* s pertinencami ali pa je ta formulacija le interpolacija salzburške pisarne v ponarejeni listini – pomembno je, da je cesar Oton II. *potrdil* domnevno Arnulfovo darovnico in s tem za prihodnost legaliziral vse salzburške pravice na Ptju. Potrdilna diploma iz 982 ima tako v pravno-formalnem pogledu popolnoma enako težo kot pravi otonski tržni privilegij, kar dodatno potrjuje tipična imunitetna formula na koncu diplome.²⁵⁰ Nadškofija je z listino dobila potrditev posesti Ptuja in vseh pravic, ki so omogočale razvijanje tržne naselbine in kasnejše mesta. Potrditve Arnulfinuma so bile temeljni salzburški dokument, ki ga je med zadnjimi še leta 1178 potrdil cesar Friderik Barbarosa,²⁵¹ na osnovi katerega je nadškofija gradila mesto na Ptju v nadaljnjih stoletjih. Nikoli kasneje ni bilo potrebe in tudi ni prišlo do nove posebne vladarjeve podelitve pravice do trgovanja, sejmov in mitnine oz. ustanovitve meščanske naselbine na Ptju. Diploma Otona II. za Salzburg tako sodi v sklop številnih privilegijev, s

²⁴⁶ Oton III. je leta 987 podelil nadškofiji v Magdeburgu mitnino, *bannum* ter pravico do kovanja denarja v Giebichensteinu, kar je bilo dotedaj v kraljevi posesti. Vse tri funkcionalno s trgovanjem povezane pertinence so bile vezane na *locus Giebichenstein*, kjer je bilo očitno že prej kraljevo legalno tržišče, čeprav ni izrecno navedeno (DO III, št. 34). Cesar Oton II. pa je leta 983 mainškemu nadškofu podelil *ius potestative infra et extra Pinguam civitatem in omnibus rebus ... et banno sub territorio eiusdem civitatis ... ceterisque utilitatibus omnibus in moneta ...* Omemba kovnice jasno kaže, da je šlo pri Bingnu za oblastne pravice nad neagrarno tržno naselbino (*civitas*), čeprav pravica do trgovanja ni izrecno navedena (DO II, št. 306).

²⁴⁷ DO I, št. 307 za Bremen, čeprav je ta dobil pravico do trga, mitnine in kovnice že z diplomom kralja Arnulfa leta 888 (DAm, št. 27). Za Salzburg gl. DO III, št. 208; DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte* (kot v op. 165), str. 124, 126 sl.; Michael MITTERAUER, *Wirtschaft und Handel*, v: *Geschichte Salzburgs I* (kot v op. 42), str. 432.

²⁴⁸ Gl. zgoraj str. 283 in dela v op. 80.

²⁴⁹ Gl. str. 284, 304.

²⁵⁰ ... *nec ullus successor noster aut dux vel comes sive vicarius seu quelibet iudiciaria potestas de predictis rebus potestatem habeat ...* DO II, št. 275.

²⁵¹ MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/3. Die Urkunden Friedrichs I. 1168–1180* (=DF I), ed. H. APPELT (Hannover 1985), št. 732; SUB II, št. 415; *Gradivo IV* (Ljubljana 1915), št. 610.

katerimi so vladarji načrtno podpirali cerkvene ustanove kot enega temeljev ureditve imperija (Reichskirchensystem). Obenem so tržni privilegiji izraz *načrtne* politike ustvarjanja centralnih tržnih krajev v državi – politike, ki je z viri najbolj jasno dokumentirana na primeru Saške.²⁵² Tudi Ptuj pa je bil del tega imperija in takšne politike.

Tudi kovnica se pri Ptuj ne omenja, kar pa nima velikega pomena. Kot pritiklina tržišča se je sicer običajno formalno navajala v tržnih privilegijih, vendar pa je bila občasno celo izrecno izvzeta iz podelitve tržnih pertinenc.²⁵³ Marsikje pa kljub podelitvi nato ni prišlo do realizacije, tudi pri tako pomembnih središčih imperija in sedežih škofij kot v Bremnu, Hamburgu, Osnabrücku, Eichstädtu, Freisingu, Passau.²⁵⁴ Dejansko je nadškofija dobila tudi za sam Salzburg pravico do kovanja šele v privilegiju Otona III. leta 996,²⁵⁵ kar je precej kasneje prenesla še na svoje posesti na jugovzhodu (Breže na Koroškem).²⁵⁶ Kljub tej pravici pa je na ožjem območju Salzburga kot tudi v ostali Bavarski (in marsikje drugje) še nadalje prevladovala naturalna menjava.²⁵⁷

Kot lahko zaključimo iz zgornjih ugotovitev, je bil Ptuj najkasneje okrog leta 980 nedvomno pomembna centralna naselbina, kjer je potekalo tudi trgovanje.²⁵⁸ Salzburg je od vladarja leta 982 *nesporno* dobil potrjeno ptujsko naselbino *civitas* z mitnino, sodstvom ter mostom čez Dravo. Dejstvo, da je nadškofija v ponarejeni Arnulfovi darovnici ter v Otonovi potrditvi uveljavljala pravico do pobiranja mitnine kaže njen interes, da si zagotovi mitninske dohodke v *naselbini*, oziroma, da so tam potekale neagrarne dejavnosti, od katerih se je pobirala mitnina (promet, trgovina, verjetno tudi določene obrtne dejavnosti).²⁵⁹ Mitnina kot

²⁵² Gl. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), zlasti 426 sl.; SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 138 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 135; DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 303 sl.

²⁵³ Kralj Henrik II. je v dveh tržnih privilegijih leta 1004 izrecno izvzel kovnico: ... *mercatum ... cum theloneo sive vectigali regioque banno et omni publica functione, excepta moneta* (DH II, št. 78). ... *mercatum ... cum theloneo et vectigali et universa publica functione, excepta moneta* (DH II, št. 79).

²⁵⁴ SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 268, op. 39; HARDT-FRIEDERICH, Markt (kot v op. 77), str. 14; Ingeborg BAUMGARTNER, Schriftquellen zur Frühzeit des Friesacher Pfennigs – Eine Einführung, v: *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166)*, hg. M. ALRAM, R. HÄRTEL, M. SCHREINER, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 300. Band (Wien 2002), str. 41.

²⁵⁵ DO III, št. 208.

²⁵⁶ Wolfgang HAHN, Salzburg und die Anfänge der Münzprägung in Kärnten. Die südostdeutsche Münzlandschaft in der sächsisch-salischen und frühen Stauferzeit, v: *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum*, hg. R. HÄRTEL, Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2, Schriftenreihe der Akademie der Wissenschaften 1 (Graz 1996), str. 15–38.

²⁵⁷ DOPSCH, HOFFMANN, *Geschichte* (kot v op. 165), str. 129.

²⁵⁸ ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 223, 242–243, ni dvomil, da se je na Ptuj trgovalo od 9. stoletja dalje. Vendar je, kot še kasneje GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 166, v skladu s starimi pogledi smatral, da so se na Ptuj vršili kvečjemu letni sejmi in je *bannum* pomenil le sejmsko sodstvo, kar pa je po temeljitem pretresu podobnih sodobnih virov nedvomno preozko gledanje.

²⁵⁹ Prim. DILCHER, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 311–312. Sama formulacija ... *duas partes civitatis cum bannis theloneis* ... jasno priča, da so bile podeljene pristojnosti oziroma dohodki od njih vezani na *civitas* – torej na *naselbino* in tamkajšnje dejavnosti. To je v Arnulfinumu jasno razvidno tudi pri formulaciji za Blatenski Kostel – *cum theloneo in civitate*. Iz tega sledi, da *civitas* ni mogla pomeniti le gradu v vojaško-utrdbenem smislu (kajti ta ne producira mitninskih in sodnih dohodkov) in še manj kaj drugega (npr. rimske ruševine). Jasno je tudi, da se navedena mitnina ne nanaša le na letne sejme, temveč na neke redne dohodke, ki so izviral iz dveh delov naselbine, oziroma – na dve tretjini dohodkov od naselbine. Prim. podobno formulacijo za Worms (DO II, št. 199), kjer je nadškofija dobila *intra urbem vel in suburbio* dve tretjini mitnine, ali za Passau (DO II, št. 138), kjer je cesar škofiji podelil *partem thelonei in Patauia civitate* – torej tam, kjer so potekale dejavnosti, ki so bile podvržene plačevanju mitnine.

pristojbina od prometa trgovske robe je bila v prvi vrsti vezana na kraje trgovanja.²⁶⁰ Verjetno je šlo pri Ptujju za značilen tip zgodnje neagrane naselbine, sestavljene iz utrjenega gradu in pripadajočega podgradja (suburbium), ki se je razvilo okrog dvorov in cerkva v obliki več poselitvenih jeder, kjer so potekale razne neagrane dejavnosti. Takšni centralni kraji, pogosto še v navezavi na *civitates* in *castra* karolinške dobe, so po madžarskem obdobju od konca 10. stoletja tudi v drugih vzhodnoalpskih deželah pomenili bistven element v kontinuiranem razvoju k pravim meščanskim naselbinam visokega srednjega veka.²⁶¹ Vladarski privilegij za Ptuj je pomenil velike možnosti za salzburško nadškofijo (dohodki) in jamstvo za nadaljnji razvoj obmejne naselbine v 11. stoletju. Tudi po arheoloških ugotovitvah je v tem času Ptuj doživel velik dotok prebivalstva in svoj največji zgodnjersrednjeveški kulturni razcvet. Živahne (morda tudi trgovske) povezave proti vzhodu z madžarsko Panonijo dokazujejo pestri pridatki v grobovih ptujskega grobišča.²⁶² K domnevi, da je salzburško prometno in strateško oporišče na Ptujju v tem času lahko imelo močan centralni značaj in neke neagrane, zgodnjearbane poteze, prispevajo ugotovitve o isočasnem razvoju bližnje salzburške Lipnice,²⁶³ zlasti pa poznan zgodnji mestni razvoj na sosednjem Ogrskem. Tu je od pokristjanjenja in uvedbe fevdalne kraljevine na prelomu iz 10. v 11. stoletje z organiziranjem škofijskih sedežev in uprave v obliki komitatov prišlo do močne koncentracije različnih funkcij v (pogosto že starejših) centralnih krajih. Z nastankom takšnih potrošnih središč in obenem najustrežnejših točk za razvoj trgovine in drugih neagrarnih dejavnosti se je že zgodaj v 11. stoletju začel razvoj zgodnjih mestnih naselbin z rednimi tedenskimi sejmi. Nosilci trgovine na velike razdalje, ki je ponovno oživila že v drugi polovici 10. stoletja,²⁶⁴ so bili prvenstveno muslimani, Judje in Bizantinci, ki so se tudi za stalno naseljevali v pomembnejša središča.²⁶⁵ Obenem je izkazana notranja trgovina z agrarnimi in obrtnimi izdelki. Tudi kraljevski dekreti iz druge polovice 11. stoletja se ukvarjajo z regulacijo trgovanja, tržnimi pristojbinami in samimi trgi.²⁶⁶ S tem prostorom pa je Ptuj v 11. stoletju očitno vzdrževal intenzivne kulturne (trgovske?) povezave, kot kažejo arheološke ugotovitve.

²⁶⁰ Že v karolinškem kapitularju iz leta 821 so kot lokacije pobiranja mitnine najprej navedene tržne naselbine, kjer potekajo prodaja in nakup – *in mercatibus, ubi communia commertia emuntur et venundantur* (MGH, *Capitularia I* (kot v op. 51), št. 143, str. 294). Diploma za Münstereifel iz 898 mitnino izrecno povezuje s tržiščem s formulacijo *de theloneo ipsius mercati* (MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum IV* (kot v op. 73), št. 26). V podelitvi oprostite plačevanja mitnine za samostan Murbach iz 977 pa je na prvem mestu omenjeno pobiranje dajatve »v mestih« – *theloneum ... in urbe* (DO II, št. 155).

²⁶¹ Prim. KNITTLER, *Städtewesen* (kot v op. 54), str. 476 sl.

²⁶² KOROŠEC, *Nekropola* (kot v op. 177), str. 84.

²⁶³ Cesar Oton II. je 982 Salzburgu potrdil *civitas Zuip ... cum omnibus iuste ad eandem civitatem pertinentibus*. Nedvomno je šlo za sklop regalnih pravic oz. vladarjevih pristojnosti, vezanih na naselbino (*civitas*), pri čemer je misliti zlasti na sodstvo in mitnino. Topografska lega *civitas Zuip* ustreza kasnejšemu Altenmarktu pri Lipnici s cerkvijo sv. Martina ter odkritim slovanskim grobiščem 9.–11. stoletja. Ker je leta 1170 že stal nov plansko ustanovljen trg Lipnica v bližini, se tržna funkcija »starega trga«, ki jo sugerira ime, lahko nanaša le na zgodnejšo dobo – na čas naselbine *civitas* v 10.–11. stoletju. Gl. str. 295–296, op. 148–150, ter GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 331–332.

²⁶⁴ KRISTÓ, *Internationale Wege* (kot v op. 66), str. 139–140.

²⁶⁵ Že potopis judovskega trgovca Ibrahima ibn Jakuba iz Tortose, nastal v letih 961–965, omenja v Pragi muslimanske, judovske in ogrske trgovce, ki so prihajali z Ogrske in kupovali sužnje, krzno idr. *Magnae Moraviae fontes historici III* (kot v op. 63), str. 410 sl.; *Europas Mitte I* (kot v op. 33), str. 150; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 242–243; ENNEN, *Die europäische Stadt* (kot v op. 19), str. 67–68.

²⁶⁶ FÜGEDI, *Die Entstehung* (kot v op. 134), str. 104 sl.; GEREVICH, *Hungary* (kot v op. 134), str. 430–455; ISTI, *The Rise of Hungarian Towns along the Danube*, v: *Towns in Medieval Hungary*, ed. L. GEREVICH (Budapest 1990), str. 26 sl.; Alan KRALOVÁNSZKY, *The Settlement History of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages*, prav tam, str. 51 sl.; József LASZLOVSZKY, *Frühstädtische* (kot v op. 170), str. 307–316; PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 217 sl.

Po drugi strani imamo centralne kraje z določenim neagrarnim značajem od konca 10. stoletja dokazane tudi na Koroškem. Cesar Oton II. je leta 975 vdovi Imi iz rodu kasnejše svete Heme podelil pravico, da pri samostanu, ki ga je gradila v Liedingu v dolini koroške Krke, ustanovi trg s kovnico in od trga pobira mitnino (*mercatum et monetam construendam ac teloneum de eodem mercato exigendum*).²⁶⁷ Čeprav se v literaturi pojavlja mnenje, da do uresničitve privilegija ni prišlo, je po Kollerjevi interpretaciji trg celo že prej obstajal.²⁶⁸ Glede na slabo ohranjenost virov do 12. stoletja lahko vsekakor dopustimo možnost, da se je tržni kraj razvijal in bil morda celo predhodnik kasnejšega krškega mesta Straßburg, ki leži v neposredni bližini. Dokument nam nesporno dokazuje, da so bili pojem trga, dohodek od trgovanja (mitnina) in denarno poslovanje na Koroškem konec 10. stoletja prisotni. Privilegij je navsezadnje nastal na osnovi nekih potreb, iniciative oziroma peticije. Glede na značaj tovrstnih tržnih privilegijev, ki nam dejansko kažejo le majhen – vladarsko sankcioniran – del splošno razširjenega pojava, lahko domnevamo, da je trgovanje potekalo v mnogih središčih po Koroškem tudi brez posebnega privilegija.²⁶⁹ Z viri potrjenih pa je še nekaj privilegiranih tržnih naselbin. Cesar Henrik II. je leta 1016 grofu Viljemu Breško–Selškemu podelil pravico do trga z mitnino kjerkoli na njegovi posesti v breški grofiji bi želel,²⁷⁰ oziroma – kot je razvidno iz potrditve cesarja Konrada II. leta 1028 – v kraju Breže (*mercatum sibi ab antecessore nostro Heinrico imperatore concessum cum theloneo ad hoc iure pertinente in loco Friesacha vel in ceteris suis prediis in eodem comitatu iacentibus ubicumque sibi tunc temporis placuerat ... concessimus*).²⁷¹ Breže so bile star centralni kraj, kjer se že v salzburški listini iz 927 omenjajo dvor s cerkvijo, zgradbami in pripadajočimi tam živečimi podložniki, v bližini pa je obstojala tudi judovska naselbina (*villa Judeorum*), domnevno nastala že pred koncem 10. stoletja.²⁷² Vladarski privilegij iz 1016 je bil pravni temelj za razvoj krškega in kasneje salzburškega mesta, že vsaj od srede 12. stoletja razvite prave meščanske naselbine, izpričane tako v narativnih virih kot v listinah in tako ene najstarejših dokumentiranih na Koroškem.²⁷³

Še bolj zgovoren – za razvoj zgodnj srednjeveške neagrarne naselbine naravnost vzorčen – je primer Beljaka.²⁷⁴ Kot je razvidno iz darovnice kralja Karlmana, je na stiku Dravske in

²⁶⁷ DO II, št. 110; MDC I, št. 8.

²⁶⁸ Heinrich KOLLER, Zur Vorgeschichte der Gurker Bistumsgründung, *Carinthia I* 161 (1971), Festgabe zum 900-Jahrjubiläum des Bistums Gurk 1. Teil, str. 62 sl. Prim. BAUMGARTNER, Schriftquellen (kot v op. 254), str. 39 sl.; ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 238; MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 300.

²⁶⁹ KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 54), str. 478, je opozoril na dejstvo, da so se zlasti v posvetni sferi neagrarna tržna središča pogosto razvijala brez posebnega vladarjevega privilegiranja.

²⁷⁰ ... *mercatum dedimus eis in suo predio ubicumque placuerit sibi ... atque theloneum in qualicumque loco sit mercatum*. DH II, št. 347; MDC I, št. 13; *Gradivo* III, št. 36. Listina je bila falsificirana okrog 1180, vendar vsebino potrjuje originalna darovnica Konrada II. iz leta 1028 (gl. op. 271).

²⁷¹ DK II, št. 134; MDC I, št. 15; UBK I, št. 21; *Gradivo* III, št. 84.

²⁷² MDC III, št. 89. O judovski naselbini KRAWARIK, Die »Judendörfer« (kot v op. 142), str. 425–426.

²⁷³ Wilhelm WADL, Friesachs historische Entwicklung, v: *Österreichische Kunsttopographie, Band 51. Die Profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (Wien 1991), str. 3–71, tukaj 5 sl., 8 sl.; Alfred OGRIS, *Die Bürgerschaft in den mittelalterlichen Städten Kärntens bis zum Jahre 1335*, Das Kärntner Landesarchiv, 4. Band (Klagenfurt 1974), str. 28 sl.; ISTI, Der Kampf des Bistums Gurk um Friesach bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts, *Carinthia I* 161 (1971), str. 163–174; SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 66 sl.; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 99 sl.; HYE, Die Städte (kot v op. 185), str. 196 sl.

²⁷⁴ O fazah razvoja nazadnje Wilhelm NEUMANN, Zur Geschichte von Burg und Stadt Villach, *Neues aus Alt-Villach* 37 (2000), str. 103–142. Gl. tudi Adalbert KLAAR, Die Siedlungsformen der Altstadt von Villach, v: *900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, hg. W. NEUMANN (Villach 1960), str. 33–44; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 314 sl.; SYDOW, Anfänge (kot v op. 109), str. 66; KNITTLER, *Städte und Märkte* (kot v op. 126), str. 100 sl.; HYE, Die Städte (kot v op. 185), str. 198; GUTKAS, Das österreichische (kot v op. 126), str. 140.

Ziljske doline ter ob ugodnem prehodu čez Dravo že leta 878 stal most (*ad pontem Uillach*).²⁷⁵ Šlo je za že tedaj intenzivno poseljeno staro kulturno krajino: v bližini v Trebnjem (Treffen) je stal kraljevi dvor, darovan bavarskemu samostanu Ötting s podložniki in 70 hubami. Dobrih sto let kasneje je stal kraljevi dvor skupaj z utrdbo in cerkvijo tudi na mestu Beljaka. Cesar Oton II. je leta 979 *curtem Fillac et castellum cum aeclesia inibi constructa* z vsemi pertinencami, ki so zajemale tudi mostove (!) in soline, doživljenjsko podelil v fevd briksenškemu škofu Albuinu (po njegovi smrti je pripadel nazaj vladarju).²⁷⁶ Naravni razvoj prometno izredno dobro situirane naselbine z že razvito »infrastrukturo« (most, cerkev, utrdba, gospodarski dvor) je očitno pripeljal do oblikovanja centralnega kraja širše okolice, ki je zgodaj pritegnil tudi k naselitvi Judov v bližini.²⁷⁷ Krono temu razvoju je leta 1060 s svojim privilegijem dodal še kralj Henrik IV., ki je *in villa que vocatur Villach* ustanovil trg (*mercatum*) in ga skupaj s sodstvom, pravico do kovnice, mitnino in vsemi ostalimi koristmi od tržne pravice (*cum banno monetariis monetis theloneis omnibusque forensis iuris utensilibus*) podelil škofiji Bamberg.²⁷⁸ Trg s pertinencami je bil izvzet izpod pristojnosti vojvod, grofov, sodnikov in drugih uradnikov in podrejen izključno bamberskemu škofu. Vladar je s svojo kraljevsko avtoriteto jamčil vsem, ki prihajajo po *tržnih poslih* v Beljak, tam trgujejo in se odondod vračajo, mir oziroma zaščito.²⁷⁹ Po novejših mnenjih naj bi sicer Bamberg že prej (po 1007) prišel do posesti Beljaka in vladar je na prošnjo bamberskega škofa leta 1060 podelil le še celovite tržne pravice.²⁸⁰ Vendar bi bilo nesmiselno dvomiti, da so v Beljaku kot pomembnem starem kraljevem središču že predhodno potekali trgovanje in druge neagrarne dejavnosti. Na to bi lahko sklepali tudi po dikciji, ki nakazuje že potekajoče aktivnosti v tržni naselbini. Vladar je na peticijo škofa, ki je imel očiten interes pri razvoju centralne postojanke na Koroškem, le formalno legaliziral stanje. Bamberg je tako s privilegijem dobil vse pogoje za razvoj bodoče prave meščanske naselbine, ki je v naslednjih stoletjih postala vodilno prometno in trgovsko središče Koroške.²⁸¹ Pri tem je za našo problematiko v darovnici iz 1060 bistvena tudi izrecna podelitev »tržne imunitete«, izključne sodne pristojnosti nad tržno naselbino v Beljaku, temeljna za razvoj prave urbane naselbine.

Kot smo prikazali, so v Vzhodnih Alpah v 11. stoletju obstajali pogoji za razvoj zgodnje-urbanih tržnih naselbin (*mercatus, mercatum, forum*), ki so tudi dejansko potrjene z viri. Do začetka 12. stoletja so dokazane še na primer v Judenburgu (*mercatus Judenpurch* leta 1103)²⁸² in Velikovcu (*forum Iudeorum* med 1105–1126).²⁸³ Popolnoma enake izhodiščne pogoje za

²⁷⁵ DLD, št. 14; MDC III, št. 41; *Gradivo* II, št. 248; Heinrich KOLLER, Bamberg und Villach, v: *Festschrift Karl Pivec*, hg. A. HAIDACHER, H. E. MAYER, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 12 (Innsbruck 1966), str. 223–233.

²⁷⁶ DO II, št. 205; MDC III, št. 150; *Gradivo* II, št. 468.

²⁷⁷ Judendorf pri Beljaku naj bi izviral s poznega 10. stoletja. KRAWARIK, Die »Judendörfer« (kot v op. 142), str. 417 sl.

²⁷⁸ DH IV, št. 62; MDC III, št. 338; *Gradivo* III, št. 204.

²⁷⁹ ... *ut omnes qui ad predictum mercatum causa forensis negotii confluunt, ibidem negociantes indeque redeuntes secunda et certa pace fruuntur* (prav tam).

²⁸⁰ Wilhelm NEUMANN, Die Urkunde vom 8. februar 1060, v: *900 Jahre Villach* (kot v op. 274), str. 9–12; KOLLER, Bamberg (kot v op. 275), str. 227 sl.

²⁸¹ Gl. Herbert HASSINGER, Die Handels- und Verkehrsstellung Villachs bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts, *Carinthia I* 166 (1976), str. 211–282.

²⁸² UBSt I, št. 95. Koroški vojvoda Henrik Eppenstein je samostanu St. Lambrecht podelil trg Judenburg z mitnino (*mercatum Judenpurch cum usu qui muta dicitur, thelono et pretereuntium merce*).

²⁸³ MDC *Ergänzungsheft*, ed. A. JAKSCH (Klagenfurt 1915), št. 520a. Regensburški škof Hartwik Spanheim je podaril svojo dediščino na Koroškem samostanu Št. Pavel, s tem da njegovo polovico trga v Velikovcu z dvorom in cenzusom dosmrtno uživa vdova njegovega brata Bernarda (... *ut medietatem fori Iudeorum et curtim ibidem positam uxor fratris mei ... cum aliquanto censu in vita sua possideat*).

razvoj, kot Bamberg v Beljaku, je že leta 982 z vladarskim privilegijem pridobila na Ptuju – na isti prometni osi ob Dravi proti Ogrski in ob obstoječem mostu čez reko – salzburška nadškofija.²⁸⁴ Ali obstajajo kakršnikoli tehtni razlogi, da bi Salzburgu lahko pripisali pasivnost na Ptuju vse do 12. stoletja, kljub izjemni prometni legi naselbine, tradiciji poselitve, že obstoječi »infrastrukturi« (most, cerkve, dvori) ter vladarskim privilegijem, ki so zagotavljali legalni temelj?

V nasprotju s takšno interpretacijo pisnih virov, kot smo jo prikazali dosedaj, pa se je in se še v stroki pri nekaterih raziskovalcih, tako zgodovinarjih kot arheologih (Grafenauer, Pleterski), pojavlja zadržanost in skepsa glede vloge Ptuja od 10.–12. stoletja. Listinske potrditve Arnulfinuma naj bi le ponavljale podatke iz 9. stoletja in »to prav gotovo ne priča, da bi Salzburg od te posesti imel posebne koristi ali posebno ozke stike z njo« (B. Grafenauer).²⁸⁵ Pisni viri naj bi bili glede politične pripadnosti Ptuja v drugi polovici 10. in v 11. stoletju dvoumni, nadškofija pa posestnik Ptuja bolj »po črki na pergamentu«. Ptuj naj bi dokončno pripadel cesarstvu šele v prvi polovici 12. stoletja, ko se je pod nadškofom Konradom začel njegov nov razvoj (A. Pleterski).²⁸⁶ Konradov žiljenjepis namreč omenja, da je šele nadškof na Ptuju ponovno postavil star in razrušen grad.²⁸⁷ Glavni arheološki argument glede pasivnosti Salzburga na Ptuju v 11. stoletju je kontinuiteta poganskih pokopov na grajskem griču z močno prisotnostjo vpliva belobrdskega kulturnega kroga. Menim, da je takšno gledanje absolutno pretogo in ne odgovarja realnostim tistega obdobja. Ohranjeni pisni viri niso dvoumni. Salzburg je vendar z izrecnim namenom, da obnovi svoje nekdanje pravice, sploh izdelal ponarejeni Arnulfinum. Potrdilna listina Otona II. iz 982, nastala na prošnjo salzburškega nadškofa Friderika, pa se celo omejuje izključno na salzburške posesti na jugovzhodu države, na kasnejšem Štajerskem in Koroškem, ki so bile vse že vključene v cesarstvo, in Ptuj omenja na prvem mestu. V prid tej argumentaciji je potrebno poudariti, da vladar vse v tej listini našete daritve Arnulfa in njegovih prednikov salzburški nadškofiji ne samo potrjuje, temveč tudi *ponovno podeljuje (a novo imperiali celsitudinis nostrae auctoritate ad integrum concedimus ac confirmamus)*.²⁸⁸ Ali bi cesar slavnostno ponovno podelil Salzburgu na prvem mestu diplome omenjen Ptuj z mitnino, mostom in vsem pripadajočim, če ta ne bi bil trdno v okviru imperija temveč pod Madžari? To je malo verjetno. Težko bi tudi dvomili, da bi vodilna cerkvena metropola juga cesarstva, ena najbolj zanesljivih in najtesnejših zaveznikov cesarjev iz dinastije Otonov,²⁸⁹ v nadaljnjem več kot stoletju (10.–12. stol.) popolnoma zanemarjala svojo v vseh pogledih (in v zgodovini prej in kasneje) pomembno posest na meji države. Po tem, ko je od cesarjev, enega za drugim, dobivala potrditev Arnulfovega privilegija. Ali ni z vladarjevo podelitvijo in potrditvijo Ptuja leta 982 Salzburg dobil tudi mandata, da gospodarsko in vojaško utrdi izjemno občutljivo mejno območje proti nestabilnim Madžarom? To je pomenilo prevzem državnih dolžnosti na meji v okviru otonskega sistema povezovanja in opiranja na cerkvene institucije (tzv. Reichskirchensystem).²⁹⁰ Cerkev

²⁸⁴ Tudi ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 239, je bil mnenja, da Ptuj v 11.–12. stoletju sodi v isto kategorijo kot omenjena koroška in štajerska središča.

²⁸⁵ GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 167.

²⁸⁶ PLETERSKI, Razcvet Ptuja (kot v op. 177), str. 405.

²⁸⁷ *Bethowe antiquum extitit castrum, sed dirutum multis temporibus, atque ab illo ... reedificatum est. Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis, v: MGH, Scriptores 11, ed. W. WATTENBACH (Stuttgart–New York 21965), str. 75; Gradivo IV, št. 109.*

²⁸⁸ *... quicquid praefatus Arnulfus rex ... dedit et confirmavit aut alii antecessores sive succesores illius illuc tradiderunt, parvum cum magno totum a novo imperiali celsitudinis nostrae auctoritate ad integrum concedimus ac confirmamus ... ut ... predictae res ... noviter a nobis tradite et confirmate sunt ... nec ullus successor noster aut dux vel comes sive vicarius seu quelibet iudiciaria potestas de predictis rebus potestatem habeat. DO II, št. 275.*

²⁸⁹ DOPSCH, Die Karolinger (kot v op. 42), str. 208 sl.

²⁹⁰ Prim. SANTIFALLER, *Zur Geschichte* (kot v op. 85), str. 27 sl., zlasti 40.

je bila ravno v tem času glavni podporni steber države in dejavnik ekspanzije na severovzhodni meji proti Slovanom (968 ustanovitev nadškofije Magdeburg in sufraganskih škofij Merseburg, Meißen, Zeitz). Podobno funkcijo so v istem času bavarske cerkvene institucije (Regensburg, Passau, Salzburg idr.) dobile v Vzhodni marki proti Madžarom.²⁹¹ Kakšna vloga je bila salzburškimi nadškofom namenjena na ogrski meji pri Ptujju je najlepše razvidno iz dejavnosti nadškofa Konrada v prvi tretjini 12. stoletja.²⁹² Da bi Salzburg postal dejaven na tem odseku državne meje šele v 12. stoletju, je popolnoma neverjetno. Ptuj je bil pomemben in izpostavljen strateški branik države z edinstvenim mostom (nesporno izpričan 982), ki je pomenil vrata iz Panonije v Vzhodne Alpe in preprosto ni mogel biti prepuščen na voljo Madžarom.²⁹³ Še zlasti ne v času velikih vojn imperija z Ogrsko v 11. stoletju, ki so intenzivno potekale tudi v karantanskem mejnem prostoru. Kot poroča zanesljivi kronist Herman iz švabskega Reichenaua, je leta 1051 cesar Henrik III. z delom svoje velike vojske vdrl na Ogrsko celo preko Karantanije oziroma Koroške (*per Carentani fines transiens ... regnum invadens*).²⁹⁴ Leta 1053 pa je odstavljeni bavarski vojvoda Konrad, ki je zbežal na Ogrsko, napadal in pustošil mejne pokrajine cesarstva na kasnejšem Štajerskem (v okolici Hengistburga pri Wildonu).²⁹⁵ Salzburški Ptuj v tem dogajanju nikakor ni mogel ostati izoliran.²⁹⁶ V Avstriji so ravno v tem času nemški škofje (npr. Freising, Eichstätt) od vladarja prejeli posesti neposredno na madžarski meji, tudi z izrecno nalogo, da vzdržujejo posadke v kasteilih.²⁹⁷ Da salzburška nadškofija v jugovzhodnem mejnem prostoru ni bila pasivna, temveč je izkoristila možnosti obnove svojih posesti takoj, ko so se razmere z Madžari ustalile, dokazuje že leta 970 omenjena kolonizacija postojanke pri Lipnici na Štajerskem.²⁹⁸ Le 50 kilometrov proti jugovzhodu oddaljeni Ptuj pa naj bi ostal bolj ali manj zanemarjen? Da je takšna teza nevzdržna kažejo tudi konkretni argumenti.

Mejni prostor vzhodno in južno od hribovij Golice, Kobanskega in Pohorja je bil konec 10. stoletja že vključen v novo državno vojaško–upravno organizacijo mejnih krajin. Originalne ohranjene kraljeve darovnice dokazujejo, da je vladar podeljeval posesti tudi jugovzhodno od Pohorja na širšem območju Dravskega polja. Po listini iz 980 je ta prostor zajemala grofija nekega grofa Rachwina (*in comitatu Rachvuini comitis*), ki je mejila na Savinjsko grofijo.²⁹⁹ Od kralja Otona III. in ob intervenciji koroškega vojvode Henrika je taisti Rachwin leta 985 dobil tudi 15 kraljevskih kmetij v Razvanju južno od Maribora (*in villa Razuuui dicta*) in drugih bližnjih vaseh, oziroma, če to ne bi zadoščalo, v okraju *Zitdinesfeld*, ki je ležal »v Rachwinovi grofiji«. ³⁰⁰ Ta okraj pa je nedvomno identičen s *Zistanesfeld*, ki ga

²⁹¹ Regensburški škof Wolfgang je na primer leta 979 z darovnico Otona II. dobil pravico, da ob reki Erlauf v današnji Avstriji zgradi grad (Wieselburg), izrecno z namenom, da bo lahko zaščetil svoje kolone, ki jih je pripeljal iz Bavarske, pred madžarskimi vpadi. DO II, št. 204; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 418 sl., 465 sl.

²⁹² Gl. spodaj str. 317–318.

²⁹³ Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 324.

²⁹⁴ *Gradivo* III, št. 180; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 88 sl.

²⁹⁵ *Gradivo* III, št. 184–186; GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 89.

²⁹⁶ Leta 1042, v času velike vojne cesarja Henrika III. z Ogrsko, je zelo verjetno prav v bližini Ptujja (*circa Petoviam*) mejni grof Gotfrid zmagal v bitki z Ogrji, ki so vpadli na Koroško (*Gradivo* III, št. 119). Prim. Miha KOSI, *... quae terram nostram et regnum Hungariae dividit ...* Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku, ZČ 56 (2002), str. 46 sl.

²⁹⁷ DH III, št. 336; DH IV, št. 276 (... *tradidimus ea conditione ... ut idem Frisingensis episcopus ... in quolibet castello specialiter in Miesenbvrc muniendo ... nobis serviant et in aliis omnibus nobis fideles existant*).

²⁹⁸ Gl. op. 148. Prim. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 328 sl., zlasti 331; DOPSCH, *Die Karolinger* (kot v op. 42), str. 209.

²⁹⁹ DO II, št. 235; *Gradivo* II, št. 470.

³⁰⁰ DO III, št. 22; *Gradivo* II, št. 487.

najdemo v skoraj istočasni ponarejeni Arnulfovi darovnici in njenih potrditvah kot del salzburške ptujske posesti (šlo je za Dravsko polje v širši okolici vasi Skorba zahodno od Ptuja).³⁰¹ Še več. Nadškofija je v falsifikat (in potrditev iz 982) v zvezi s *Zistanesfeld* vključila vrinek z dikcijo »kjer naši [Arnulfovi] predniki niso nikoli nikomur karkoli podarili«, ki je za podelitvene listine neobičajen in je bil očitno ob nastanku diplome zelo aktualen. Dokazoval je salzburško pravico do sporne posesti na *Zistanesfeld*, za katero je očitno tedaj konkuriral še nekdo drug. Morda prav grof Rachwin.³⁰² Meje te posesti so neobičajno precizno navedene z geografskimi elementi – dvema gričema ob Dravi, robom rečne terase in po njem do izliva Dravinje v Dravo. Glede na te navedbe *ni dvoma*, da je bil Salzburg konec 10. stoletja zelo očitno angažiran, da si na terenu zagotovi in obmeji svojo ptujsko posest, in ni šlo le za neke teoretične »pergamentne« aspiracije po nekdanjih posestih na jugovzhodu.

Območje Dravskega polja je bilo v zadnji četrtini 10. stoletja že nesporno vključeno v cesarstvo, imelo je določeno agrarno poselitev in razdelitev na različna zemljiška gospostva – eno med njimi je bilo salzburško na Ptuju. Pisni viri dokazujejo prisotnost in angažiranost metropolije na državni meji pri Ptuju že okrog leta 980. Domneve, da naj bi ponavljajoče se salzburško predlaganje ponarejene Arnulfove darovnice v potrditev vladarjem v 10. in 11. stoletju kazalo, da nadškofija od ptujske posesti ni imela posebnih koristi ali stikov z njo, je po mojem mnenju neosnovano. Ravno nasprotno. Pogosto obnavljanje privilegija in podarjanje starosti pravic, ki naj bi izvirale že od kralja Arnulfa, kaže konstanten interes Salzburga na njegovi jugovzhodni posesti.³⁰³ Nenazadnje je nadškof pridobil potrditev Arnulfinuma še 1178 od cesarja Friderika Barbarose in 1199 od kralja Filipa Švabskega, vključno z vsem obsežnim (absurdnim) naštevanjem nekdanjih salzburških posesti v Panoniji,³⁰⁴ in to v času, ko je udejstvovanje Salzburga na Ptuju z različnimi viri že precej dolgo jasno dokazano. S tem argument glede praznega potrjevanja Arnulfinuma popolnoma odpade. Konec koncev je v Arnulfovi diplomu in njenih potrditvah Ptuj le ena izmed desetih lokacij po vzhodnih Alpah, ki so *dokazano bile* že od 10. stoletja dalje kontinuirano salzburška posest in je nadškofija z njimi imela tesne stike in od njih velike koristi (npr. Zuip/Lipnica, Št. Andraž v Labotski dolini, Gospa Sveta, Breže, Traismauer in Arnsdorf ob Donavi). Zakaj bi bilo pri Ptuju drugače? Omenjene vire je potrebno vrednotiti v bolj življenjski perspektivi – v luči sodobnih vladarskih darovnic, splošnega razvoja salzburške nadškofije kot tudi celotnega cesarstva, zlasti v mejnih območjih.

Da je bila nadškofija v 11. stoletju prisotna na Ptuju nikakor ni v neskladju z navedbami Konradovega življenjepisa. Ta pri Ptuju govori o *ponovni* postavitvi (*ab illo reedificatum est*) starega, razrušenega gradu. Tega ne moremo tolmačiti dobesedno. Pri tipu vira, kakršen je »Vita Chunradi«, vsekakor lahko računamo z določeno literarno svobodo pri dramatiziranju zaslug nadškofa. Predvsem pa to ne dokazuje, da tam prej ni bilo salzburške utrdbe s posadko in podgrajske centralne naselbine. Grad oz. utrdba in naselbina (veliko grobišče) sta že prej obstajala. Verjetnejša je interpretacija, da stara trdnjava ni več ustrezala novim fortifikacijskim principom in podjetni Konrad je v duhu časa le postavil nov kamnit grad, kakršni se

³⁰¹ O lociranju Zistanesfelda podrobno Vladimir LEVEC, *Pettauer Studien. Untersuchungen zur älteren Flurverfassung, III. Abteilung*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Band 35 (Wien 1905), str. 94 sl.; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 8.

³⁰² ... in *Zistanesfeld, ubi numquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt* ... (kot v op. 104). Prim. ŠTIH, Salzburg, Ptuj (kot v op. 106), str. 541. Aktualnost tega pasusa v letih okrog 980 potrjuje dejstvo, da ga najdemo le v ponarejenem Arnulfinumu ter njegovi originalni potrditvi iz 982, v ostalih potrdilnih listinah 10. in 11. stoletja pa je izpuščen, kar je bilo dosedaj v kritiki neopaženo.

³⁰³ O vzrokih za obnavljanje privilegijev prim. SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte* (kot v op. 217), str. 151.

³⁰⁴ SUB II, št. 415, 531; *Gradivo* IV, št. 610, 913.

v tem obdobju začnejo pojavljati po vsej Srednji Evropi.³⁰⁵ Vzporednico temu razvoju imamo v primeru salzburške Zuip/Lipnice, ki tudi celo 11. stoletje ni omenjena v nobenem drugem viru kot v potrditvah Arnulfove darovnice. Konradov življenjepisec pravi, da je nadškof tam »iz temeljev« začel graditi nov grad, vendar vemo, da je bližnja naselbina *civitas Zuip* obstajala že prej, okrog 970 jo je Salzburg ponovno koloniziral, v kasneje Altenmarkt imenovanem kraju je stala pražupniška cerkev sv. Martina s pripadajočim slovanskim grobiščem, ki je leta 1170 premogla že 11 (!) podružničnih cerkva. Očitno je šlo za kontinuiran razvoj gospostva s kolonizacijo in vzporednim razvijanjem cerkvene mreže, ki je dobil krono z novim Konradovim gradom.³⁰⁶ Podoben razvoj lahko domnevamo pri Ptujju. Pomemben argument za to je menjalna listina, ohranjena v tradicijskem kodeksu koroškega samostana Št. Pavel, nastala v letih 1107–1120. Mejni grof Engelbert Spanheim je prepustil samostanu vrsto svojih podedovanih posesti v »Ptujski marki« (*in marchia Pitouiensi*).³⁰⁷ Čeravno ni šlo za formalno organizirano mejno krajino, temveč je bil prejkone s formulacijo mišljen le širši prostor ob državni meji, je dejstvo, da se je območje imenovalo *po Ptujju* – po nedvomno pomembni strateški postojanki imperija. Ta postojanka pa je bila v salzburški posesti. Ptuj je imel s tem že v začetku 12. stoletja izpričan centralni pomen v širšem območju, še preden je nadškof Konrad obnovil grad in s tem začel nov razvoj. Torej Ptuj ni bil prepuščen nekemu samosvojemu slovanskemu življenju v vakuumu med dvema državama, še manj verjetno pa je bil pod oblastjo Madžarov. Iz omenjene listine pa izvemo še nekaj bistvenega – poimensko so navedene številne podarjene spanheimske vasi po Dravskem polju in razpršeno daleč po Slovenskih Goricah do linije Radgona–Ptuj, za katere je rečeno, da so bile zaradi vpadov sovražnikov opustošene. Celotna pokrajina ob meji v širši okolici Ptujja je bila torej že v 11. stoletju vsaj do neke mere poseljena, vključena v zemljiška gospostva, in ni *nobenega* razloga, da ne bi bilo tako tudi na salzburškem ptujskem gospostvu. Zaradi obmejne lege so sicer naselja trpela ob vojnih spopadih z Madžari. Vendar iz tega opisa nikakor ne moremo sklepati, da je šlo za 100–150 let kontinuirano opustošeno krajino. Nedvomno so se, odvisno od vsakokratnih političnih razmerij cesarstvo–Ogrska, izmenjavala obdobja vojne in miru, uničenj in ponovne kolonizacije, kot v 11. stoletju dokazano v obmejnih predelih Avstrije. A to je bila značilnost življenja mejašev še stoletja kasneje.

Tudi kontekst poročila o dejavnosti nadškofa Konrada na Štajerskem okrog 1130 v »Vita Chunradi« je zgovoren in nedvoumen.³⁰⁸ Marka je bila opustošena zaradi obojestranskega plenjenja Ogrov in Bavarcev. Veliko so utrpeli tu naseljeni Bavarci in Slovani (*Bawari vel Sclavi*) – kar kaže na intenzivno naselitev tudi že kolonistov s severa. Očitno so precejšnjo škodo doživele prav salzburške posesti, zato je nadškof Konrad dejavno posegel za umiritev razmer – sklenil mir z ogrskim kraljem, po ponovnih spopadih sam prišel z močno vojsko v Marko, znova poslal poslance na Ogrsko in dosegel ugoden mir. S tem je nadškofova posest ponovno prišla do *nekdanjega* blagostanja (*terram episcopalem antiquo cultui redditam*), smatrali so celo, da je v boljšem stanju, kot je bila nekoč (*quam antiquis temporibus fuerit*). Zatem

³⁰⁵ Prim. Heinz DOPSCH, Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg im Mittelalter, v: *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II*, Vorträge und Forschungen XIX, hg. H. PATZE (Sigmaringen 1976), str. 387–417, tukaj 391 sl. Tudi trdnjava Hohensalzburg nad samim Salzburgom naj bi bila do 12. stoletja le provizorična lesena utrdba in je šele nadškof Konrad zgradil sodoben kamnit grad. Gl. Heinz DOPSCH, Die »armen« und die »reichen« Bürger – Der Sühnebrief vom 20. April 1287 als ältestes Stadtrecht, v: *Vom Stadtrecht* (kot v op. 196), str. 26.

³⁰⁶ Gl. Eduard STAUDINGER, Wie Zuib zur Leibnitz wurde, *Blätter für Heimatkunde* 54 (1980), str. 65–78. Gl. še zgoraj op. 148–150.

³⁰⁷ MDC III, št. 539; *Gradivo* IV, št. 22; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 10 sl.

³⁰⁸ Vita Chunradi (kot v op. 287), str. 73–75; *Gradivo* IV, št. 88, 109; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 11.

je nadškof za obrambo Marke pred Madžari na svojih domenah zgradil tri gradove – Lipnico, Ptuj in Rajhenburg.³⁰⁹ Navedeni vir popolnoma jasno predstavlja razmere – Salzburg je imel že pred nastopom Konrada obsežne posesti v Marki (*terra episcopalis*), na katerih je trpel škodo. Konradova dejavnost je ponovno vzpostavila nekdanjo prosperito in za bodočo obrambo so bili zgrajeni omenjeni gradovi. Vir torej suponira neko starejšo dobo, starejšo poselitev (kolonizacijo) salzburških domen, celo nek starejši čas blagostanja, ki se je lahko primerjal s Konradovo dobo.³¹⁰ Na kateri čas se nanašajo te omembe? Nedvomno gre za dobo po madžarskih vpadih, torej drugo polovico 10. ali celo 11. stoletje, ki je v celotnem mejnem območju v Avstriji in na Štajerskem (kljub pogostim spopadom) čas ekspanzije cesarstva, širjenja ozemlja na račun Ogrske in kolonizacije (na to kaže v »Vita Chunradi« omemba naseljenih Bavarcev).³¹¹ Morda madžarsko opustošenje obmejnih naselij, ki ga omenjata oba navedena vira, celo sodi le v krajši časovni interval začetka 12. stoletja, in tega ne moremo brez zadržkov posploševati na celo 11. stoletje. Nadškofa je napeljala k aktivni dejavnosti na jugovzhodu prav potreba po zaščiti stare salzburške posesti s središči pri Lipnici, Ptuj in Rajhenburgu ob Savi. Niti najmanjši indic ne kaže, da jo je osvojil, odvezl Madžarom ali priključil imperiju šele Konrad. »Dolgo razrušen« ptujski grad ni nikakršen dokaz o neobstoju salzburške oblasti na Ptuj v 11. stoletju in je morda le rezultat spopadov z Madžari v začetku 12. stoletja, na kar se opis Konradove gradbene dejavnosti v omenjenem viru tudi neposredno navezuje.

Arheološke ugotovitve o »poganskem« pokopališču na platoju grajskega griča po mojem mnenju nikakor ne negirajo salzburškega gospostva.³¹² O verskih, kulturnih in socialnih odnosih v času formiranja srednjeveških fevdalnih gospostev pri nas v 10.–11. stoletju smo vse premalo obveščeni, in arheologija tu še zdaleč ni dala zadovoljivih odgovorov. V drugi polovici 10. stoletja naj bi v vzhodnem delu Ptuja, na mestu današnje cerkve sv. Jurija, že stala cerkvena, ob kateri so se začeli pokopi (najdbe belobrdске kulturne skupine), kar se ujema s ponovno salzburško dejavnostjo po madžarskih pohodih. Vendar pa kljub temu še večji del 11. stoletja niso opustili pokopališča na grajskem griču.³¹³ A to ne more biti razlog, da bi lahko negirali salzburško prisotnost ali v tem celo iskali ogrsko oblast nad Ptujem.³¹⁴ Omenjeni pisni viri so več kot jasni – Ptuj je pripadal Salzburgu! Kakšna je bila salzburška politika do prebivalstva v občutljivem območju na meji z Madžari, s katerimi so še do 12. stoletja pogosto divjali spopadi, ne vemo. Logična pa je domneva, da je bila do neke mere tolerantna do njihovih starih običajev kljub površinskemu pokristjanjenju. Analogijo Ptuj kot mejni postojanki imamo na velikem arheološkem najdišču Heimenburg (dan. Bad Deutsch-Altenburg) ob Donavi v Avstriji. Heimenburg je bil v 11. stoletju z viri jasno in dobro dokumentirana strateška utrdba

³⁰⁹ *Haec tria castra super Ungaros edificavit ... marchia castris super loca congrua dispositis munita, repugnandi haberet ausum et copiam.* Prav tam.

³¹⁰ Prim. LEVEC, *Pettauer Studien* (kot v op. 301), str. 167 sl.

³¹¹ Prim. arheološke domneve o razcvetu Ptuja v tem obdobju, gl. str. 311.

³¹² Opredelitev grobišča kot poganskega se opira prvenstveno na odsotnost krščanskega cerkvenega objekta. Po mojem, sicer nestrokovnem mnenju, bi kot predmet diskusije glede »poganskosti« dodal, da so tu pokopavali tudi v času krščanske »moravske« faze v 9. stoletju, ko so na Ptuj že s pisnimi viri potrjene cerkve. Iz časa prevladujoče belobrdске kulturne skupine v 11. stoletju pa je bil kot grobni pridelek najden tudi lepo izdelan križec. Gl. KOROŠEC, *Nekropola* (kot v op. 177), str. 50 sl., 64.

³¹³ PLETERSKI, *Razcvet* (kot v op. 177), str. 405. O ugotovitvah glede cerkve sv. Jurija in pripadajočega slovanskega grobišča gl. Marjana TOMANIČ-JEVREMOV, *Rezultati arheoloških sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj, v: Ptujski zbornik VII/1* (Ptuj 1996), str. 419–440; ISTA, *Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj, v: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«* (Ptuj 1998), str. 68–83; Ivan TUŠEK, *Ptuj – Mestni stolp. Od prazgodovine do razvitega srednjega veka*, prav tam, str. 38–67, tukaj 40 sl.

³¹⁴ Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 191 sl., 223 sl.

imperija na ogrski meji. V njej je v teku pohoda proti Madžarom leta 1051 celo bival in listinil cesar Henrik III., v pripadajoči naselbini, očitno večjega obsega in neagrarnega značaja, ki je ležala *iuxta castrum Heimenburc*, pa je bila tedaj pri Marijini cerkvi celo samostansko organizirana skupnost.³¹⁵ A vendar imajo pridatki z bližnjega sodobnega grobišča prevladujoč pečat »ogrsko« belobrdске skupine.³¹⁶ Druga dobra analogija izvira iz severovzhodnega mejnega območja cesarstva. Grad Meißen na Labi s pripadajočo naselbino, ustanovljen leta 929, je bil najbolj izpostavljena strateška postojanka na severovzhodni meji. Leta 968 je bila tu – v centralnem kraju – ustanovljena tudi škofija, podrejena nadškofiji v Magdeburgu. Naselbina je že v diplomi Otona II. 979 imenovana *civitas*.³¹⁷ Vendar pa arheološko gradivo iz prigrajske gosto pozidane naselbine, ki nedvomno izvira iz 10. in začetka 11. stoletja (dendrokronološka datacija), kaže prvenstveno na provenienco iz severozahodne Češke, s katero so po Labi očitno potekale intenzivne povezave. Arheološke najdbe in tudi pisni viri potrjujejo zaključek, da je bilo prebivalstvo suburbiuma – rokodelci, trgovci, podložniki – večinoma slovansko in celo vojaška posadka naj bi bila rekrutirana s Češke.³¹⁸ A vendar ni dvoma, da je bil Meißen del imperija, kar potrjujejo številni pisni dokumenti. Arheološka slika kulturne pripadnosti prebivalcev za to obdobje očitno ne more biti merodajen kazalec politične pripadnosti določenega teritorija ali naselbine.³¹⁹

Prevladujoče (ne pa izključne) značilnosti belobrdске kulturne skupine pri pokopanih prebivalcih Ptuja – nenazadnje gre predvsem za nošo, obliko nakita – si lahko razložimo prav z geografsko lego Ptuja, njegovo prehodnostjo in prometno odprtostjo v Panonijo. Nedvomno je šlo za precejšen pretok ljudi in idej. Morda je v času pol stoletja madžarskih vpadov ali kasneje na Ptuj prišlo do dotoka slovanskih kolonistov iz Panonije s svojimi specifičnimi običaji, ki so jih ohranili tudi po političnem prehodu pod Salzburg in v okvir imperija. Morda je celo Salzburg pritegnil naseljence iz Panonije – zakaj ne? Nova meja cesarstva z Ogrsko – širok mejni pas nekje med Ptujem in Ormožem – ni bila hermetičen berlinski zid. Gibanja ljudi, trgovskega blaga (npr. nakita) in kulturnih vplivov (npr. mode) s tedanjimi sredstvi nihče ne bi mogel preprečiti, tudi če bi hotel.³²⁰ Onstran mejnega pasu, na Ogrskem in v Slavoniji, je prebivalo isto slovansko prebivalstvo z istimi običaji, le v drugih državah, in medsebojnega komuniciranja nikakor ne moremo izključiti. Po drugi strani je potrebno omeniti, da je v arheološkem gradivu s ptujske nekropole prav v tem času (druga pol. 10. stol.) prvič očitno opazen tudi vpliv ketlaškega kulturnega kroga, reprezentančnega za vzhodno-

³¹⁵ DH III, št. 276, 277; DH IV, št. 44. Na večjo neagrarno podgrajsko naselbino kaže dejstvo, da je cesar v diplomih leta 1051 podelil cerkvi sv. Marije v Heimenburgu (*in Heimenburg*) tretjino dohodkov naselbine – *tertiam partem utilitatis ullo modo de eadem urbe*. Oznaka *urbs* vsekakor ne pomeni agrarnega – vaškega – naselja, po drugi strani pa tudi ne zgolj utrdbe oz. gradu, saj ta ne producira dohodkov. Očitno je šlo za centralno naselbino z različnimi dejavnostmi, ki so prinašale dohodke. Grad z naselbino je bil kasneje preseljen na ok. 2 km oddaljeno lokacijo, kjer so Babenberžani konec 12. stoletja načrtno razvili mesto Hainburg.

³¹⁶ GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 85 sl., 88, 112 sl., 192, 479 sl.

³¹⁷ DO II, št. 184. Da naziv *civitas* ni bil vezan na škofijo v Meißenu, dokazuje v isti diplomi omenjena *civitas Belegora* (Belgord) nižje ob Labi, kjer je bilo drugo pomembno naselbinsko središče.

³¹⁸ Christian LÜBKE, Die Burg Meißen, v: *Europas Mitte 2* (kot v op. 33), str. 701–702; Arne SCHMID-HECKLAU, Die archäologischen Untersuchungen auf der Burg Meißen, prav tam, str. 703–706.

³¹⁹ O tej zapleteni, vendar pomembni problematiki, prav na primeru Ptuja, gl. izčrpano GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 221 sl.

³²⁰ Eden od indicev teh komunikacij oz. moči izžarevanja belobrdskih »trendov« je dejstvo, da značilne belobrdске kose nakita (zlasti uhane) najdemo tudi na grobiščih 10.–11. stoletja v osrednji Sloveniji, npr. v Kranju, pri sv. Petru pri Ljubljani, na Bledu, v Mengšu. Belobrdski elementi v to območje ketlaške kulture, ki je bilo v drugi polovici 10. stoletja trdno v okviru cesarstva, posežejo po letu 950. Gl. Milan SAGADIN, *Kranj križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja*, Katalogi in monografije 24 (Ljubljana 1987), str. 50; ISTI, Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku, *AV 52* (2001), str. 370.

alpsko ozemlje cesarstva v otonskem in zgodnjem salijskem obdobju. To dokazuje komunikacije in navezavo Ptuja tudi proti zahodu.³²¹ Srednjeveška krščanska kultura v zgodnjem času po koncu madžarskih vpadov (10.–11. stol.) v obmejnem kolonizacijskem območju še ni mogla popolnoma uniformirati starih življenjskih navad s specifičnimi običaji in verjetno še močno etnično determiniranimi potezami. Do tega je na Ptuju očitno prišlo šele proti koncu 11. stoletja, ko se neha pokopavanje na grajskem griču in (vsaj v grobovih) izginejo poteze belobrdске kulture. Tudi na Ogrskem, ki se je v začetku 11. stoletja »uradno« pokristjanila in dobila trdno cerkveno upravno strukturo (Ptuju najbližji škofiji v Veszprému in Pécsu ustanovljeni že leta 1009), so se še dolgo ohranili »poganski« načini pokopavanja, prebivalstvo pa svojo nošo in nakit.³²² Prav z Ogrsko pa je Ptuj, čeprav salzburški, nedvomno vzdrževal mnogostranske in živahne gospodarske in kulturne povezave.

Da je orisan razvoj razmer na Ptuju za to obdobje verodostojen in ga niti ne moremo povezovati izključno z obrobno, obmejno lego in s tem povezanimi dejavniki, dokazujejo zelo podobne razmere med slovanskim prebivalstvom na vzhodnem Frankovskem, takorekoč v osrednjem delu države. Eden od uradnih povodov za ustanovitev škofije v Bambergu leta 1007 je bil pokristjanjevanje tamkajšnjih Slovanov, na sinodi v Bambergu pa so se še leta 1059 kleriki pritoževali, da se Slovani držijo starih običajev, poganskega pokopavanja in celo malikovanja.³²³ A vendar je šlo za matično cerkveno območje močne dieceze sredi imperija, ki je bilo že vsaj dve stoletji kontinuirano vključeno v cesarstvo, celo z močno prisotnostjo kraljeve posesti, dokumentirane z darovnicami. Kot je tudi na Slovenskem ugotovila arheološka stroka, so se cerkvena pokopališča le počasi množila, prebivalstvo pa je še dolgo uporabljalo poganska vaška pokopališča. Kljub temu, da avtentični pisni viri že od zadnje četrtine 10. stoletja dokazujejo nastanek številnih, celo v veliki meri cerkvenih zemljiških gospostev (Freising, Briksen, Salzburg, Bamberg). Lep primer za to je tudi slovansko necerkveno pokopališče na Malem gradu v Kamniku s konca 10. in začetka 11. stoletja – relativno blizu cerkvenega freisinskega gospostva v Škofji Loki ali starega krščanskega središča v Kranju.³²⁴ Slovani kljub sprejetju krščanstva svojih dotedanjih verovanj niso opustili, temveč so jih zakrili in običaje zlili z novim.³²⁵ Na Ptuju bistven prispevek k tej problematiki s strani arheologije še manjka – ugotovitev naselbinske kulture 10. in 11. stoletja in eventualnih trdneje kronološko opredeljenih cerkvenih objektov, ter morda tudi pripadajočih krščanskih grobišč. Pri tem moramo dopustiti možnost, da je bilo grobišče na grajskem platoju, ki predstavlja belobrdsko kulturno (etnično?) skupino, le eno od ptujskih pokopališč, ki so morda predstavljala še druge eventualne prebivalce Ptuja v tem času.³²⁶

³²¹ Gl. GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 191.

³²² Eno največjih »poganskih« grobišč z najdbami belobrdске skupine, Halimba–Cseres severno od Blatnega jezera (odkritih 932 grobov), leži le 30 km od sedeža leta 1009 ustanovljene škofije v Veszprému. Številni z najdbami novcev zanesljivo datirani grobovi sežejo do konca 11. in celo v začetek 12. stoletja. Gl. Jochen GIESLER, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo–Kultur*, *Praehistorische Zeitschrift* 56 (1981), str. 33 sl., zlasti 56–57, priloga št. 28.

³²³ GIESLER, *Der Ostalpenraum* (kot v op. 42), str. 211 sl.

³²⁴ SAGADIN, *Staroslovansko grobišče* (kot v op. 320), str. 359–375.

³²⁵ Prim. Andrej PLETERSKI, *Pogani in kristjani, v: Zakladi tisočletij* (kot v op. 177), str. 387.

³²⁶ Zaščitna izkopavanja v bližini župne cerkve sv. Jurija leta 1990, čeprav manjšega obsega, so kljub vsemu pokazala na intenzivno srednjeveško gradbeno dejavnost v več fazah. Morda bi obsežnejša arheološka raziskava terena ali natančnejše analize gradiva pokazali tudi na predromanski izvor gradbenih ostalin. Vsekakor najdeni slovanski grobovi pričajo o pokopavanju tudi pod grajskim gričem, na območju cerkve sv. Jurija. Najverjetneje se nanjo nanašajo omembe *ecclesia cum decima* v virih 10. in 11. stoletja in lahko v neposredni bližini iščemo tudi ptujsko naselbino. Žal prostorski odnos med cerkvijo in grobiščem še ni razjasnjen, vendar je verjetnost navezave slovanskega grobišča na že obstoječo cerkev precejšnja. Gl. TUŠEK, *Ptuj – Mestni stolp* (kot v op. 313), str. 40–41; TOMANIČ-JEVREMOV, *Rezultati* (kot v op. 313), str. 434–435; ISTA, *Arheološka sondiranja* (kot v op. 313), str. 73, 74.

Kakšna je bila videti naselbina pod gradom na Ptuju v 11. stoletju, je brez trdnih arheoloških ugotovitev težko sklepati. Za približno sliko se lahko poslužimo analogij z drugih dobro arheološko raziskanih najdišč, npr. otonskega dvora Tilleda v Turingiji s pripadajočo neagrarno naselbino v predgradju.³²⁷ Na obsežnem arealu so bile poleg kašč in podobnih objektov nesistematsko razporejene številne manjše bivalne zgradbe ter večje delavnice za raznovrstne rokodelske dejavnosti: tkalstvo, obdelavo kosti in roževine, pridobivanje železa in izdelavo železnih izdelkov, lončarstvo. Kot centralni kraj in središče velikega zemljiškega gospodarstva je imela Tileda jasen neagrarni, zgodnjeurbani značaj. Podobno dobro raziskana primera z nemškega področja sta še frankovski Büraburg v Hessnu iz 8.–9. stoletja, ter frankovsko in otonsko utrjeno središče Roßtal na Zgornjem Bavarskem, aktivno še do druge četrtine 11. stoletja.³²⁸ Kot primer v zadnjih dveh desetletjih odlično arheološko raziskanega slovanskega naselbinskega kompleksa iz 11.–12. stoletja – zgolj za ilustracijo neagrarnega značaja – lahko navedemo še Parchim–Löddigsee v Mecklenburgu. V zelo dobro utrjeni naselbini z desetlinami nesistematsko razporejenih hiš je bilo odkritih ogromno najdb, ki kažejo tako na obrtno dejavnost kot na intenzivno trgovanje (750 predilnih vretenc, ostanki predelovanja železa in bronu, 17 tehtnic, 180 uteži za tehtnice, preko 100 novcev).³²⁹ Očitno je šlo za regionalno tržno–obrotno centralno naselbino neagrarnega značaja. Podobna lokacija iz geografsko bližjega prostora je bila že omenjeni Gars–Thunau v Avstriji, sicer iz malo starejšega obdobja.³³⁰

Če pri Ptuju izhajamo iz praktične življenjske perspektive – in za trenutek opustimo kabineto znanstveno – se lahko vprašamo, od kod vsi bogati dodatki (kovinski, steklen nakit) v grobovih ptujske nekropole. Moral jih je nekdo v nekih delavnicah izdelati, nekatere morda v samem Ptuju³³¹ ali kje v Panoniji v »mestih« Ogrske, kamor po kulturni provenienci sodijo.³³² Nekje v širšem območju so bivali in delali specializirani rokodelci. Predmeti so prišli do Ptuja – ali s potujočimi trgovci ali kako drugače, ne vemo. Verjetno so jih prebivalci Ptuja pridobili s trgovsko menjavo, nekje v naselbini se je trgovalo, menjalo dobrine. Pravica do mitnine dokazuje promet s trgovsko robo, ki je nedvomno šla v trgovsko menjavo tudi na licu mesta. Seveda ne gre le za nakit, ki je le najbolj reprezentativna arheološka najdba, temveč še za mnoge vsakdanje potrošne dobrine, ki jih je arheološko včasih težko ali nemogoče odkriti, in so bile že v zgodnjem srednjem veku predmet trgovanja: sol, železo in železni izdelki, leseni izdelki, vosek, vino, kože in krzna, konji in druga živina, sužnji.³³³ Za ilustracijo živahnosti zgodnesrednjeveškega prometnega središča lahko vzamemo diplomu za Magdeburg iz leta 965. Magdeburg je bil tedaj pomembna postojanka trgovine z vzhodom, s slovanskim

³²⁷ GRIMM, Zu ottonischen Märkten (kot v op. 155), str. 335–336; BRACHMANN, Der Markt (kot v op. 155), str. 125.

³²⁸ Norbert WAND, Die Büraburg bei Fritzlar – eine fränkische Reichsburg mit Bischofssitz in Hessen, v: *Frühmittelalterlicher Burgenbau* (kot v op. 155), str. 175–188; Peter ETTTEL, Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Burg Horsadal, Roßtal bei Nürnberg, prav tam, str. 127–136.

³²⁹ Dietlind PADDENBERG, Die spätslavische Marktsiedlung von Parchim-Löddigsee (11./12. Jahrhundert n. Chr.), v: *Europas Mitte* 2 (kot v op. 33), str. 727–729.

³³⁰ Gl. op. 124.

³³¹ Tu bi rad izpostavil dejstvo, da izredna raznolikost tipov nakita, zlasti uhanov, najdenih na ptujskem grobišču, omogoča domnevo, da je šlo tu za lokalno središče proizvodnje nakita, ki je imela široko distribucijo. Enega od tipov ulitih grozdstih uhanov so našli na primer na 25 najdiščih v Slavoniji, zlasti v zahodnem delu. Na to je opozoril že Željko TOMIČIĆ, Prilog izraživanju kronologije bjelobrdskega segmenta srednjevekovnog groblja Ptuj-Grad, v: *Ptujski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in muzejskega društva* (Ptuj 1993), str. 547, 558.

³³² O rokodelstvu v zgodnjih madžarskih naselbinah prim. FÜGEDI, Die Entstehung (kot v op. 134), str. 104, 106; LASZLOVSZKY, Frühstädtische (kot v op. 170), str. 311 sl.

³³³ Prim. navedbe iz raffelstettenskega mitninskega reda iz let 903–906 na str. 281–282.

svetom, in rečnega prometa na Labi. Mitnino so pobirali od trgovske robe, ki so jo dovažali z ladjami, tovornimi vozovi, vozički »in drugimi vozili«, s konji in nosači ljudje najrazličnejšega stanu.³³⁴ V raffelstettenskem mitninskem redu je že v začetku 10. stoletja ob Donavi v Avstriji jasno dokazan intenziven promet s čolni, vozovi in nosači.³³⁵ Zelo verjetno je tudi Ptuj z izredno prometno lego ob mostu čez Dravo, ob plovni reki ter na kopenski povezavi med Panonijo in Vzhodnimi Alpami ter proti Italiji, imel funkcije kot trgovska in transportno-tranzitna točka.³³⁶ Glede na pestro sliko trgovskega prometa, kot ga v kolonialnem obmejnem območju v kasnejši Avstriji že za 9. stoletje izkazujejo karolinški viri – poti trgovcev »v dežele Slovanov in Avarov«, na Moravsko, omembe čeških, ruskih in judovskih trgovcev³³⁷ – vsaj približno podobne slike v Ptuj po ustalitvi Madžarov nikakor ne moremo a priori zavreči. Madžarska je v 11. stoletju že oblikovala stalne tržne naselbine in imela sloj profesionalnih trgovcev na velike razdalje.³³⁸ Ni utemeljenih razlogov, da ne bi ti komunicirali tudi s tedaj že obstoječimi tržnimi središči v Vzhodnih Alpah (npr. Beljak, Velikovec) ali ob severnem Jadranu. Glavna prometna smer pa je – kot vse kasnejše srednjeveško obdobje – vodila skozi Ptuj. Lahko si predstavljamo potrebe po najrazličnejših dejavnostih oz. poklicih, ki so bili verjetno zastopani v takšni mejni naselbini: tovarniki in nosači, čolnarji, kovači, kolarji, kožarji oz. strojarji, sedlarji in čevljarji, tesarji, sodarji,³³⁹ lončarji, kmetje, ki so prodajali živila, točilnice s pijačami, morda tudi bolj specializirani rokodelci kot npr. obdelovalci kosti in roževine,³⁴⁰ izdelovalci nakita, ter mitničarji, redarji, vojaki salzburške grajske posadke in kleriki.³⁴¹ Slovansko prebivalstvo in priseljenci, kristjani in »pogani«. Status prebivalcev je bil morda še v veliki meri nesvoboden, podložniški, tudi z deležem sužnjeve, in verjetno še z občutno agrarno dejavnostjo.³⁴² Ali je bila poleg njih že tudi kakšna skupina

³³⁴ ... a navigio advectis vel plaustris vel carrucis vel quibuscumque vehiculis adductis sive ab equitibus vel peditibus vel cuiuscumque modi aut conditionis hominibus ... (DO I, št. 299). O prometni »revoluciji« 10. in 11. stoletja v Srednji Evropi prim. STOOB, Über den Aufbruch (kot v op. 167), str. 4 sl.

³³⁵ Gl. str. 282.

³³⁶ S čisto arheološkega vidika je na osnovi analize bogatega gradiva ptujskega grobišča prišel do zaključka o močnem regionalnem »protourbanem« središču na Ptuj ter dinamičnem življenju na križišču prometnih poti in kulturnih vplivov že TOMIČIČ, Prilog (kot v op. 331), str. 557. Pri slovenskih arheologih takšne možne interpretacije bogatosti in pestrosti ptujskega grobišča nisem zasledil.

³³⁷ Gl. str. 281–282.

³³⁸ Gl. str. 311.

³³⁹ V ponarejeni Arnulfovi darovnici se pri Ptuj in pri ostalih panonskih lokacijah omenjajo številni vinogradi, ki seveda predpostavljajo vso potrebno tehnologijo in pripomočke za pridelavo.

³⁴⁰ Najdbe v Blatenskem Kostelu dokazujejo rokodelce, ki so izdelovali predmete iz roževine. Gl. zgoraj str. 279.

³⁴¹ Prim. ugotovitve za slovanske centralne naselbine pri severozahodnih Slovanih pri DONAT, Handwerk (kot v op. 181), str. 92–107. Za ilustracijo lahko navedemo za 11. stoletje izjemno redek in zgovoren podatek za Bury St. Edmunds v Angliji, kjer je v »Domesday book« navedeno, da je bilo od leta 1066 v kraju zgrajenih 342 hiš, v katerih so živeli peki, pivovarji, krojači, čevljarji, kuharji, perice, tovarniki in trgovci vseh vrst (PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 192). V švabskem Schaffhausnu, novi tržni naselbini, ki je v 11. stoletju nastala poleg samostana, pa urbarialni zapis okrog leta 1100 navaja dohodke od 112 hišnih parcel, kovnice, mitnine, ladijskega prometa, pekov, mesarskih stojnic, devetih točilnic piva in dveh točilnic vina (*tabernae*). Gl. SYDOW, *Städte in deutschen Südwesten* (kot v op. 203), str. 48–49. O urbanistični, arhitektonski in socialni podobi mesta v cesarstvu okrog leta 1100, prvenstveno na osnovi izjemnih arheoloških odkritij v jedru srednjeveškega Basla, prim. Dorothee RIPP-MANN et al., *Eine Stadt um 1100. Spurensuche und Einladung zur Stadtbesichtigung*, Publikationen zur Ausstellung »Die Salier und ihr Reich« (Sigmaringen 1991), o obrteh str. 24 sl.

³⁴² Prim. DILCHER, Stadtherrschaft (kot v op. 224), str. 36 sl. Za Salzburg v 11.–12. stoletju gl. DOPSCH, Wann wurde (kot v op. 196), str. 21 sl. Tudi v Magdeburgu je bila večina prebivalstva neagrane naselbine – rokodelci, vozniki, nosači idr. – nesvobodnih podložnikov. Gl. ASMUS, *Metropole* (kot v op. 167), str. 44. Za češke zgodnje centralne naselbine prim. VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren (kot v op. 40), str. 244 sl.; za Poljsko WĘDZKI, Die polnische (kot v op. 35), str. 32 sl.; za Madžarsko LASZLOVSZKY, Frühstädtische (kot v op. 170), str. 312–313.

stalno naseljenih svobodnih trgovcev³⁴³ ali Judov (kot v istem času v mnogih zgodnjih madžarskih mestih, na Češkem, Poljskem ali npr. v Magdeburgu),³⁴⁴ verjetno ne bomo nikoli izvedeli. Na Ptuju je bil najden judovski nagrobnik, ki so ga prvotno datirali v leto 1103, po novih ugotovitvah pa naj bi bil iz leta 1303.³⁴⁵ Kljub temu, da v tem času ne moremo utemeljeno govoriti o stalni judovski koloniji na Ptuju, pa je dejstvo, da je konec 11. stoletja stalna judovska prisotnost že dokazana na Koroškem in Štajerskem, kjer je Judenburg leta 1103 imenovan *mercatum Judenpurch*³⁴⁶ ter Velikovec med 1105–1126 *forum Iudeorum*.³⁴⁷ Pri Ptuju s tranzitno lego na poti iz Podonavja v Vzhodne Alpe ali Italijo vsekakor možne prisotnosti Judov v tem času ne moremo popolnoma zavreči.

V zvezi s tedanjo poselitvijo ptujske naselbine pa je potrebno opozoriti še na en detajl iz ponarejene Arnulfove darovnice in njenih potrditev. Pri opisu ptujske *civitas* darovnica navaja tudi *curtilem locum* v zgornjem, vzhodnem delu, kjer se je gradila nova cerkev, ter *curtilia loca* v spodnjem, zahodnem delu naselbine. Termini *curtilis*, *curticulus* ali tudi *curtis* pa so se že v poznih karolinških diplomah uporabljali kot sinonimi za *area* pri označevanju zemljišč oziroma parcel v neagrarnih, zgodnjih urbanih naselbinah (nem. Hofstatt).³⁴⁸ Podobne formulacije najdemo tudi že v originalnih darovnicah kralja Arnulfa, na primer pri podelitvi parcel v Regensburgu leta 893 (*hoc sunt urbe Radaspona curtilia quinque*).³⁴⁹ Ob vsej utemeljeni previdnosti pri postavljanju zaključkov ne moremo mimo zelo podobnih formulacij v otonskih diplomah, ki s tem izrazom nesporno označujejo zemljišča s posebnim pravnim statusom v zgodnjih mestnih naselbinah (*civitas, urbs*). Leta 976 je na primer cesar Oton II. podelil salzburškemu nadškofu *cortilem locum* v Regensburgu,³⁵⁰ Henrik II. pa 1004 obnovljeni škofiji v Merseburgu *curtem ... regiam ... et omnia curtilia infra et extra urbem*, ki so jih posedovali trgovci.³⁵¹ Morda je Salzburg v ponarejeni diplomi za opis nekdanjega

³⁴³ V Salzburgu je naselbina trgovcev (*mercatores, negociatores*) dokazana v virih od začetka 12. stoletja. DOP-SCH, Wann wurde (kot v op. 196), str. 23.

³⁴⁴ Trgovske kolonije Judov v zgodnjih madžarskih mestih so dokazane že v 11. stoletju. Gl. András KUBINYI, *Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters*, v: *Städtische Randgruppen und Minderheiten*, Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Band 13, hg. B. KIRCHGÄSSNER, F. REUTER (Sigmaringen 1986), str. 192–193. Podobno so Judje predstavljali eno najvažnejših trgovskih skupin v zgodnjeurbanih naselbinah na Češkem in Poljskem, gl. LECIEJEWICZ, *Kaufleute* (kot v op. 35), str. 66.

³⁴⁵ Gre za nagrobnik, ki ga je datiral David Herzog v objavi *Jüdische Grabsteine und Urkunden aus der Steiermark*, v: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 80 (Breslau 1936). Gl. WADL, *Geschichte der Juden* (kot v op. 142), str. 14, 19; NEUMANN, *Zur frühen Geschichte* (kot v op. 142), str. 101. Po enem od novejših mnenj se zdi, da nagrobnik dejansko sodi v leto 1303. Vendar glede na nesporno dokazan nagrobnik iz leta 1130, najden pri Velikovcu, možnost zgodnejše datacije ostaja odprta. Gl. WENNINGER, *Die Siedlungsgeschichte* (kot v op. 142), str. 209 (op. 1a).

³⁴⁶ UBSt I, št. 95.

³⁴⁷ MDC *Ergänzungsheft* (kot v op. 283), št. 520a.

³⁴⁸ Gl. Hans STRAHM, *Die Area in den Städten*, *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* 3 (1945), str. 22–61, tukaj 22, op. 1.

³⁴⁹ ... *hoc sunt urbe Radaspona curtilia quinque cum universis aedificiis ... prope curtem, quae dicitur Odalmaneshouesteti ... inter conflexa duarum viarum, quae in occidentali parte praedictae curtis ... conveniunt* (DAm, št. 172). Prim. tudi št. 169, kjer je Arnulf podelil cerkvi v Passauu *in eadem urbe Pattauensi media dominicalem aream nostram ... cum omni integritate ...*

³⁵⁰ ... *quendam cortilem locum sepibus aedificiisque circumdatum in Regenspurc ad australem plagam aeclesie sancti Petri inter cortem Perhtoldi comitis et viam ...* (DO II, št. 134). Henrik II. je nato leta 1002 podelil samostanu Niederalteich v Regensburgu parcelo natančno omejene velikosti – *quendam nostri iuris aream infra muros urbis Radesponensis sitam, habentem in latitudine pedes quadraginta et in longitudine pedes octoginta ...* (DH II., št. 6). V Passauu pa je Oton II. okrog 976 določil, da *praescripte civitatis possessores ... nihilominus de areis quas in eadem urbe possident aliquem censum dare constringantur...* (DO II, št. 137).

³⁵¹ ... *curtem quoque regiam cum aedificiis infra urbem Merseburg positam et omnia curtilia infra et extra urbem que negotiatores possident ...* DH II, št. 64.

stanja uporabil sodobne termine in s tem (posredno) podal tudi sodobno sliko naselbine na Ptuju konec 10. stoletja, ki bi ji tako lahko pripisali neko zgodnjo urbano zasnovo. *Curtilia loca* bi lahko razumeli kot zemljišča (parcele) s pripadajočimi zgradbami v podgrajski naselbini,³⁵² kjer so bivali in se z različnimi dejavnostmi ukvarjali ptujski prebivalci. Kaj več kot postavitev takšne domneve nam seveda formulacija v listini ne dovoljuje.

Ptuj je bil očitno eno od tistih slovenskih srednjeveških mest, ki so, poleg jadranskih urbanih središč Kopra, Izole, Pirana, imela svoj specifičen, več stoletij trajajoč organski naselbinski razvoj že pred obdobjem 12.–13. stoletja, ki ga na splošno povežemo s pojavom mesta kot nove, pravno in naselbinsko izoblikovane kategorije. Različne značilnosti v razvoju Ptuja, ki jih dokazujejo redki srečno ohranjeni zgodnesrednjeveški viri, omogočajo domnevo, da je bil Ptuj od pozne antike dalje kontinuirano živča naselbina, ki je že pred 12. stoletjem pridobila močne centralne funkcije. Zgoraj orisane poteze naselbine imajo zaradi pomanjkanja arheoloških raziskav močno hipotetičen značaj, vendar je bil moj namen predvsem prikaz bolj dinamične in življenjske slike zgodnesrednjeveškega centralnega kraja, kot pa jo za sedaj potrjujejo arheološke ugotovitve. Vsekakor številni primeri bolj raziskanih najdišč zgodnjeurbanih naselbin v ostalih evropskih deželah dokazujejo, da bi bilo potrebno tudi pogled na obdobje zgodnjega srednjega veka pri nas osvežiti z bolj aktualno perspektivo. To pa bo ob pomanjkanju pisnih zgodovinskih virov bistvena naloga slovenske arheologije, pri kateri je očitno drastično pomanjkanje raziskav zgodnesrednjeveške naselbinske kulture v starih mestnih jedrih. O vzrokih za to – objektivnih in tudi drugih – seveda tu ne moremo razglabljati. Opozoriti pa velja na moment v razvoju, ki ga tako pri Ptuj kot pri drugih lokacijah slovenskih mest morda premalo upoštevamo – da gre za ozemlje znotraj nekdanjega rimskega cesarstva, staro kultivirano pokrajino, pri Ptuj za eno najpomembnejših mest rimske Panonije. Za razliko od pokrajin pri ostalih, na primer Zahodnih Slovanih (Češka, Moravska, Poljska idr.), ki so razvili popolnoma avtohtone centralne naselbine z močnim neagrarnim, zgodnjeurbanim značajem, so Slovani na našem ozemlju naleteli na dediščino antike, kakršnakoli je že bila. Seveda ne moremo govoriti o kontinuiteti urbanega življenja in kakršnihkoli urbanih institucij, vendar so impozantne ostaline antičnih zgradb (neizčrpana možnost gradbenega materiala npr. za cerkve in utrdbe) in zlasti infrastruktura (ceste, mostovi) ter stara kulturna krajina nedvomno pomenili močan gravitacijski faktor za naselitev ter nudili predispozicije za nadaljnji razvoj. Antična naselbinska jedra so nedvomno pomenila boljše izhodiščne možnosti za oblikovanje centralnih naselbin kot v pokrajinah, kjer rimske prisotnosti ni bilo, čeprav je poselitev nekdanjih antičnih lokacij pogosto opazna šele od 9. ali celo 10. stoletja dalje.³⁵³ V primeru Ptuja z izredno ugodno tako makro- kot mikrogeografsko lego (prometno vozlišče rimskih cest, prehod čez Dravo, ugoden grič za utrdbo) je ta razvoj očitno in potrjen z viri, tako zgodovinskimi kot arheološkimi. Zelo verjetno pa lahko podoben razvoj domnevamo tudi pri drugih lokacijah – na primer Celju s tradicijo antičnega imena in poselitvijo celo znotraj rimskega naselbinskega areala; Ljubljani z lego naselbine poleg antične in naslonitvijo na en krak rimskega obzidja; Kranju, Slovenj Gradcu. Žal je zlasti pri Celju in Ljubljani zaradi zelo slabe arheološke raziskanosti srednjeveškega naselbinskega areala in neobstoja zgodovinskih omemb do 12. stoletja nemogoče kakorkoli utemeljeno razpravljati o zgodnjem razvoju.

³⁵² GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 164, 166, je bil mnenja, da gre pri *curtilia loca* v Ptuj za dvore kot središča dominikalnega agrarnega gospodarstva, h katerim so sodile pripadajoče kmečke naselbine, vendar ima ta termin v povezavi s *civitas* ali *urbs* v tem času nesporno drug pomen, kot kaže vrsta analogij. Tudi KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 15, meni, da pomenijo *curtilia loca* v Ptuj Höfe oz. Höfstetten.

³⁵³ Prim. prispevke v odličnem zborniku *Zwischen Römersiedlung und mittelalterlicher Stadt* (kot v op. 21).

Popolnoma drugače je Ptuj v 12. stoletju vstopil v novo fazo razvoja srednjeveških mest kot dokazan star tradicionalen centralni kraj. Gotovo ni slučaj, da je ravno Ptuj najstarejša kontinentalna slovenska naselbina, ki se ponaša z nazivom *civitas* v novem smislu srednjeveškoga mesta. V diplomi, s katero je cesar Friderik Barbarosa leta 1178 v Torinu salzburškemu nadškofu Konradu potrdil vrsto privilegijev svojih predhodnikov, je med ostalim potrdil *ad Pettowe ... totam civitatem cum bannis, theloneis et ponte*.³⁵⁴ Za razliko od starega Arnulfovega privilegija, ki je govoril še o posameznih tretjinah *civitas*, sedaj celotno mesto Ptuj z mitninami, sodstvom in mostom. Nova, izključno pri Ptujju spremenjena diktacija – ne glede na to ali izvira s strani cesarskega pisarja ali iniciative salzburškega nadškofa – nedvomno kaže na novo kvaliteto v razvoju naselbine. Izraz *civitas* v terminologiji tega časa ne dopušča nobenega dvoma, še zlasti pri viru tako pomembne provenience, in *nesporno* pomeni urbano, neagrarno naselbino z vsemi bistvenimi atributi.³⁵⁵ Termina pri Ptujju ne moremo tolmačiti nič drugače kot na primer pri 1172 *forum* in 1189 *civitas* imenovanem štajerskem Gradcu, urbanem središču štajerskega vojvode.³⁵⁶ Kaj je za salzburškega nadškofa v tem času pomenila *civitas* je jasno razvidno v listini Eberharda I. iz 1159 za Reichenhall, kjer se omenjajo *cives Hallenses* in mestne parcele (*aree in ipsa civitate*),³⁵⁷ ter več podobnih omemb samega Salzburga.³⁵⁸ Formulacija v listini nadškofa Eberharda II. iz leta 1203, s katero je admontskemu samostanu podelil oprostitev plačevanja mitnine *per omnes civitates nostras et loca in quibus theloneorum exactiones fiunt*, dokazuje, da so bila to glavna salzburška neagrana središča, kjer se je pobirala mitnina.³⁵⁹ V tem času pa imamo z viri salzburške provenience kot *civitates* potrjena le nadškofijska mesta Salzburg, Breže, Ptuj in malo kasneje še Laufen in Mühldorf.³⁶⁰ Glede na to, da je v listini za Admont iz 1203 oprostitev mitnine podeljena v kontekstu potrditve posesti župnije Jarenina v Slovenskih Goricah in v nadaljevanju samostanu darovano še zemljišče za hišo v Ptujju, bi utemeljeno lahko povezovali privilegij prvenstveno z najbližjim salzburškim mestom – Ptujem, kjer si je Admont uredil gospodarsko središče. Dodaten argument za to je vir iz leta 1202, ko Rudolf s koroškega Rožeka potrjuje, da je kartuziji v Žičah podelil posest v vaseh Zgornja in Spodnja Hajdina, ki sta ležali *in confinibus ciuitatis Petouie* – ob meji pomirja mesta Ptuj.³⁶¹ Ta listina je še posebej zanimiva, ker ne izvira iz kroga mestnega gospoda ali samih meščanov, temveč tretjega – nevtralnega opazovalca. Ta ni imel posebnega interesa, da bi Ptuj imenoval *civitas*, saj naselbino omenja le mimogrede pri lociranju svojih vasi. Ptuj je zanj *bil civitas*, mu je predstavljal mesto. Šlo je za plemiča s Koroške, ki je imel vrsto vzorov za to, kaj je v tistem času pomenil pojem mesta (Breže, Beljak, Velikovec, Št. Vid).

Kdaj in kako je Ptuj prestopil v novo razvojno fazo – kdaj se je izoblikovala skupnost–občina–komuna enakopravnih, osebno svobodnih meščanov, lastno sodstvo pod mestnim sodnikom, izločeno sodno okrožje (pomirje), posebno pravo, avtonomija, naselbina z gosto

³⁵⁴ DF I, št. 732; SUB II, št. 415; MDC III, št. 1244; *Gradivo* IV, št. 610. Prim. MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 304; GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 168.

³⁵⁵ Po mnenju IRSIGLERJA, Was machte (kot v op. 24), str. 19, termin *civitas* že od okrog leta 1100 jasno označuje mestni značaj določene naselbine. Prim. še STOOB, Kartographische (kot v op. 18), str. 22 sl.; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 17 sl.; SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 27), str. 286 sl.; GUTKAS, Die Entwicklung (kot v op. 205), str. 78; ISTI, Das österreichische (kot v op. 126), str. 140; MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 312 sl.

³⁵⁶ UBSt I, št. 546, 698.

³⁵⁷ SUB II, št. 342; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 17.

³⁵⁸ SUB II, št. 119, 193, 214, 269, 441, 468.

³⁵⁹ SUB III (Salzburg 1918), št. 565; UBSt II (Graz 1879), št. 61; *Gradivo* V (Ljubljana 1928), št. 46.

³⁶⁰ KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 9, 16 sl.

³⁶¹ UBSt II, št. 48; *Gradivo* V, št. 22.

pozidavo in urbanim tlorisom – iz virov ne izvemo, nedvomno pa je bil to pri Ptujju kontinuiran proces, ki se je začel vsaj že v 11. stoletju.³⁶² Nobenega razloga pa ni za dvom, da je *civitas* v listini 1178 pomenila sodobno urbano naselbino, z leta 1202 že izoblikovanim pomirjem.³⁶³ Za to govori še en indic – leta 1203 je salzburški nadškof Eberhard podelil admontskemu samostanu *locum curtis in Betowe*, in ga oprostil plačevanja cenzusa.³⁶⁴ Nedvomno je šlo za podelitev gradbenega zemljišča-parcele v mestu, običajno v virih imenovane *area* (nem. Hoffstatt), od katere se je plačevala redna (običajno letna) majhna dajatev (*census*). To pa je v tem času temeljni element zemljiško-posestnega sistema pravih urbanih naselbin in pravni temelj svobodnega meščanskega statusa prebivalcev (*ius civile, ius forense, Burgrecht*).³⁶⁵ Tako je že leta 1167 v Brežah salzburški nadškof Konrad II. samostanu Admont podelil hišo po meščanskem (tržnem) pravu – *domum ... que in foro Frisacensi constitit, iure fori eiusdem ... tali forma, quod ... illa iura que ad servitium Salzburgensis ecclesie pertinent, sicut alie forenses domus ... persolvat*. Pri izdaji listine so pričali tudi *alii forenses cives*.³⁶⁶ Podeljevanje gradbenih zemljišč v razvijajočih se urbanih naselbinah, zlasti cerkvenim ustanovam, je bila uveljavljena praksa, s katero so mestni gospodje poživljali in pospeševali pozidavo mestnih arealov in rast naselbine.³⁶⁷ V Brežah je leta 1215 samostan Vetrinj razpolagal kar z več mestnimi parcelami, ki jih je podeljeval meščanom v zakup za letni cenzus.³⁶⁸ Vsekakor pa tega procesa ne moremo povezovati z nobenim drugim tedanjim tipom naselja (npr. vasjo, gradom), razen z urbano naselbino. Vzorednico kategoriji *locus curtis* pri Ptujju imamo pri Ennsu v Zgornji Avstriji, najstarejšem avstrijskem mestu z zapisanimi mestnimi pravicami (1212), kjer je okrog leta 1160 štajerski mejni grof Otokar III.

³⁶² O razvoju teh institucij in enotnega meščanskega sloja gl. DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 408 sl.; ISTI, Stadtherrschaft (kot v op. 224), zlasti str. 40 sl.; ISTI, Die Rechtsgeschichte der Stadt (kot v op. 13), str. 320 sl., 338 sl., 349 sl.; ENNEN, Frühgeschichte (kot v op. 27), str. 275 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 132, 136 sl., 138 sl.; Hermann JAKOBS, Stadtgemeinde und Bürgertum um 1100, v: *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen* (kot v op. 222), str. 14–54. O razvoju od 10.–12. stoletja na Saškem prim. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), zlasti str. 427 sl.

³⁶³ GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 170, je utemeljeno ugotavljal, da nepretrgan razvoj *mesta* pri Ptujju lahko sledimo od srede 12. stoletja, in da je gotovo šlo za naselbino meščanskega tipa. OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 3), str. 167, ponavlja Grafenauerjevo ugotovitev, vendar v nadaljevanju kontradiktorno navaja mnenje, da pri Ptujju pred sredo 13. stoletja ne moremo govoriti o mestu kot meščanski naselbini s posebnim pravnim položajem – to mnenje naj bi povzel po Zwitteru. Vendar ZWITTER na navedenem mestu (K predzgodovini (kot v op. 4), str. 223), izpodbija tezo Pircheggerja, da bi imel Ptuj poseben pravni položaj že v 9. stoletju, ne nanaša pa se to mnenje na sredo 13. stoletja. Oturepec tudi neutemeljeno dvomi, da bi omemba *civitas Petouia* v listini iz 1202 že lahko pomenila pravno formirano meščansko naselbino na Ptujju.

³⁶⁴ SUB III, št. 565; UBSt II, št. 61; *Gradivo* V, št. 46.

³⁶⁵ Lepo in zgodnjo formulacijo teh pravno-posestnih razmerij imamo iz leta 1166, ko je samostan Seckau kupil v Fischau, trgu štajerskih mejnih grofov, ... *curtim unam ... tali uidelicet conditione ut inde annuatim ius forense quod uulgo purchreit appellatur, ... persoluant ... Emptio autem ista facta est ... coram forensibus nostris in foro Uiscach* (UBSt I, št. 499). Prim. DILCHER, Marktrecht (kot v op. 49), str. 408 sl.; KÖBLER, Zur Entstehung (kot v op. 224), str. 186, zlasti 193 sl.; STRAHM, Die Area (kot v op. 348), zlasti str. 29 sl., 34 sl., 39; DOPSCH, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 62, 90; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 54), str. 490 sl.; ENNEN, Frühgeschichte (kot v op. 27), str. 277 sl.; LM II, st. 1057; Walter SCHLESINGER, Forum, Villa fori, Ius fori. Einige Bemerkungen zu Marktgründungsurkunden des 12. Jahrhunderts aus Mitteleuropa, v: ISTI, *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters* (Göttingen 1961), str. 281, 286 sl.; ZWITTER, K predzgodovini (kot v op. 4), str. 232.

³⁶⁶ MDC III, št. 1103.

³⁶⁷ Prim. Ferdinand OPLL, Stadtgründung und Stadtwerdung. Bemerkungen zu den Anfängen des Städtewesens in Österreich, v: *Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte*, Schriften des Instituts für Österreichkunde 46, hg. E. ZÖLLNER (Wien 1985), str. 13–30, tukaj 19.

³⁶⁸ MDC IV/1, št. 1717.

Admontu podelil *locum curtis apud forenssem villam Ensam*, leta 1164 pa v Gradcu samostanu Rein *tria curtifera in suburbano castris Graece*.³⁶⁹ Zgraditev obzidja na Ptuju šele med letoma 1230–1251 nikakor ne pomeni neke bistvene nove stopnje v dosegu statusa mesta, kakšnega »povzdiga iz trga v mesto«,³⁷⁰ in ne izključuje zgodnejšega obstoja meščanske naselbine s posebnim pravnim statusom.³⁷¹ Prav vir o gradnji ptujskega obzidja govori o *cives* – meščanih, ki so odločali o poteku obzidja,³⁷² torej je mesto že imelo izoblikovano skupnost – občino meščanov, bistveno komponento meščanske naselbine, ki je celo avtonomno odločala o komunalnih zadevah. Ptuj je prej morda imel palisade in okope kot zasilne utrdbe, je bil pač odprta *civitas*.³⁷³ Tudi sama cerkvena metropola Salzburg je dobila pravo obzidje šele sredi 13. stoletja in je bil prej le s palisadami zaščiten samo ožji cerkveni del naselbine okrog stolnice.³⁷⁴

Prikazan razvoj Ptuja v 12. stoletju je vsekakor verjeten. Ujema se s splošnim družbeno-gospodarskim razvojem v širšem vzhodnoalpskem prostoru, ki vključuje tudi uveljavitev denarnega gospodarjenja, potrjenega z začetkom kovanja v salzburških Brežah okrog 1126.³⁷⁵ Dosežena stopnja razvoja je omogočila nastajanje pravih meščanskih naselbin, ki so postale temeljna središča gospodarske in politične moči in se v virih tega časa pojavljajo tako na Koroškem kot Štajerskem. Zavest o centralnem pomenu takšnih urbanih središč zasledimo na primer v listini štajerskega vojvode Otokarja IV., ki leta 1185 v potrditvi privilegijev kartuzije Žiče določa, da se njegovi uradniki ne smejo vmešavati v sodne zadeve nad samostanskimi podložniki razen v njegovih *civitates, oppida et alia loca principalia*.³⁷⁶ Prav salzburška nadškofija je v širšem območju odigrala vodilno vlogo pri razvoju urbanih naselbin. Mesto Salzburg je tudi v pravnem pogledu zaokrožilo svoj razvoj v pravo meščansko naselbino najkasneje okrog leta 1100.³⁷⁷ Breže na Koroškem pa so vzorčen primer in nudijo z viri odlično podkrepjen pogled na načrtno ustanovljeno urbano naselbino v Vzhodnih Alpah in njen razvoj od začetka 12. stoletja dalje.³⁷⁸ Življenjepisec nadškofa Konrada v spisu, nastalem okrog 1170–1177, omenja, da je nadškof (†1147) na novo zgradil mesto (*civitas*) in

³⁶⁹ UBSt I, št. 415, 484, 649. Podobno poimenovanje podgrajske neagrane naselbine kot v Gradcu zasledimo leta 1161, ko so salzburške Breže imenovane *suburbanum Frisaci* (MDC III, št. 1014).

³⁷⁰ Prim. GRAFENAUER, Ptuj (kot v op. 106), str. 171–172.

³⁷¹ Gradnja obzidja je pomenila težek in finančno zahteven projekt in je neredko sledila šele celo stoletje po izoblikovanju mestne naselbine. Gl. Berent SCHWINEKÖPER, Die Problematik von Begriffen wie Stauferstädte, Zähringerstädte und ähnlichen Bezeichnungen, v: *Südwestdeutsche Städte im Zeitalter der Staufer*, Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 6 (Sigmaringen 1980), str. 99; DOPSCHE, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 61.

³⁷² Objava vira pri Josef von ZAHN, Ueber die Anfänge und den älteren Besitz des Dominicanerklosters von Pettau, *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 16 (1879), str. 8; WEISS, *Das Städtewesen* (kot v op. 9), CD-rom, str. 54 (k letu 1272).

³⁷³ Gl. SCHWINEKÖPER, Die Problematik (kot v op. 371), str. 121 sl. in op. 50; PLANITZ, *Die deutsche Stadt* (kot v op. 20), str. 233 sl. Zelo lep podoben primer je mesto Halberstadt, kjer je kontinuiran razvoj urbane naselbine s privilegirano trgovsko kolonijo vred dokazan s številnimi viri že od tržnega privilegija iz 989 dalje. Kljub temu pa so *cives* svojo *civitas* obdali z obzidjem šele v letih 1201–1209: *cives Halverstadenses civitatem suam decenter et vallo et propugnaculis munierunt*. SCHLESINGER, Vorstufen (kot v op. 80), str. 415 sl., zlasti 418.

³⁷⁴ DOPSCHE, Zur topographischen (kot v op. 103), str. 70; Friderike ZAISBERGER, Die Städte der Salzburger Erzbischöfe, v: *Stadt und Kirche*, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XIII, hg. F.-H. HYE (Linz/Donau 1995), str. 19.

³⁷⁵ HAHN, Salzburg (kot v op. 256), str. 15 sl.

³⁷⁶ UBSt I, št. 644; *Gradivo* IV, št. 705.

³⁷⁷ DOPSCHE, Wann wurde (kot v op. 196), str. 23.

³⁷⁸ Gl. WADL, Friesachs historische Entwicklung (kot v op. 273), str. 8 sl.; OGRIS, *Die Bürgerschaft* (kot v op. 273), str. 28 sl.; ISTI, Der Kampf (kot v op. 273), str. 163–174.

grad (*castrum*) v Brežah in tako natančno ločuje mestno naselbino od gradu.³⁷⁹ Z listinami potrjeni sodnik (*iudex burgenses* oz. *iudex civitatis* od ok. 1140), meščani (*burgenses* oz. *forenses cives* 1158, 1167) ter že omenjeno posebno meščansko pravo (*ius fori* 1167) dokazujejo pravno in socialno izoblikovano meščansko naselbino nove dobe.³⁸⁰ Tudi salzburska Lipnica se 1170 pojavi v virih kot nova mestna naselbina – *forum* – poleg starejšega Altenmarkta³⁸¹ in je imela tedaj že takšen centralni pomen, da jo je istega leta poleg Brež na obhodu po Vzhodnih Alpah obiskal cesar Friderik Barbarosa.³⁸² Upravičeno lahko domnevamo, da je Salzburg podoben in uspešno uveljavljen model kot pri Brežah v tem času razvijal tudi v svojem Ptujju z izjemnimi predispozicijami in tradicijo centralne naselbine. Dejansko je nov impulz v razvoju naselja verjetno pomenila dejavnost nadškofa Konrada, ki je med letoma 1131–1147 na novo postavil ptujski grad,³⁸³ in morda lahko v njegovem nastopu iščemo tudi začetek pravega urbanega razvoja mesta.³⁸⁴ Poudarjen centralni pomen naselbine v regionalnem okviru spodnjega Podravja, ki je vplival na sodobnejši urbani razvoj Ptujja, je nedvomno tudi posledica in paralelni proces intenzivne agrarne kolonizacije Dravskega polja in salzburskega gospostva na levem bregu Drave, ki naj bi najintenzivneje zaživel prav pod Konradom in se v večji meri zaključilo v 12. stoletju.³⁸⁵ Na gradbeno dejavnost v naselbini kaže romanska faza sicer že predromanske župnijske cerkve sv. Jurija, ki nedvomno sodi v prvo polovico 12. stoletja.³⁸⁶ Zgovorna je tudi omemba ptujskega župnika – *Albertus de Pettaw plebanus* – leta 1188.³⁸⁷ Župnik oz. župnija se imenujeta po ptujski naselbini – in ne po kaki cerkvi v okolici – kar nakazuje cerkveno funkcijo Ptujja kot sedeža pražupnije. Nedvomno je že tedaj šlo za cerkev sv. Jurija v vzhodnem delu mesta, saj je bil svetnik zavetnik mesta³⁸⁸ in se pojavlja tudi na mestnem pečatu (prvič 1273).³⁸⁹ Sam patrocinijski, ki se je začel

³⁷⁹ ... *civitas a fundamentis precepto eius edificata est, alterum, id est castrum, ex maiori atque meliori parte constructum et munitum atque decoratum est ab illo* ... Vita Chunradi (kot v op. 287), str. 74–75; *Gradivo* IV, št. 109.

³⁸⁰ MDC I, št. 164, MDC III, št. 605, 767, 777, 1047, 1103. Gl. še drugi del razprave.

³⁸¹ Gl. op. 150, 263.

³⁸² DF I, št. 564; MDC III, št. 1140; *Gradivo* IV, št. 511.

³⁸³ Gl. op. 287 ter str. 317–318.

³⁸⁴ Urbani razvoj Ptujja v 12. in 13. stoletju, kot ga prikazuje Jože CURK, O srednjeveških zasnovah Ptujja in Maribora, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (=ČZN) N.V. 11 (1975), str. 183 sl., ima sicer svojo logiko, vendar pa je o njem nemogoče sklepati s takšno lahkotnostjo, kot to počne omenjeni avtor, saj natančnih zgodovinskih virov ali arheoloških raziskav ni (gl. zemljevid parcelacije mestnega ozemlja po stoletjih oz. polstoletjih na str. 194). Številne zelo konkretne in kronološko opredeljene trditve so pri Curku, kot je pri njem običajno, brez znanstvenega aparata z navedbo virov in tako ne omogočajo znanstveno-kritičnega pretresa. Poleg tega ima kar nekaj netočnosti pri podatkih in neargumentiranih trditvah, ki jih sploh ni moč dokazati z viri.

³⁸⁵ LEVEC, *Pettauer Studien* (kot v op. 301), str. 168 sl.; KOS, *Urbarji* (kot v op. 109), str. 10 sl.

³⁸⁶ Marijan ZADNIKAR, *Romanika v Sloveniji* (Ljubljana 1982), str. 167 sl.; Janez HÖFLER, Ob novih odkritjih srednjeveških fresk v mestni župnijski cerkvi sv. Jurija v Ptujju, *ČZN N.V.* 24 (1988), str. 33; Jože CURK, Proštijaska cerkev in minoritski samostan v Ptujju, *ČZN N.V.* 12 (1976), str. 31 sl.; ISTI, Proštijaska cerkev na Ptujju, *ČZN N.V.* 32 (1996), str. 6–17.

³⁸⁷ SUB II, št. 453; *Gradivo* IV, št. 745. Kot zadnji med pričami listine salzburskega nadškofa Adalberta, nastale ob njegovem obisku Ptujja marca 1188, je naveden tudi *Ludewicus de Petouia*, katerega socialni stan ali funkcija nista razvidni. Verjetno pa glede na ime ni sodil v družino salzburskih ministerialov Ptujskih, temveč je izviral iz drugega okolja, morda meščanskega.

³⁸⁸ Tu gre pritrčiti CURKU, O srednjeveških zasnovah (kot v op. 384), str. 189, ter ISTI, Proštijaska cerkev (kot v op. 386), str. 7, ki zavrača mnenje, da je bila prvotna župnijska cerkev še do 16. stoletja zunaj mesta pri sv. Ožbaltu. Že konec 13. stoletja večkrat omenjena *die pfarre ze Pettow* bi pri tako starem naselbinskem središču težko imela sedež zunaj mesta. Dejansko je bilo okrog cerkve sv. Jurija v mestu tudi pokopališče z romansko kostnico, kar kaže na župnijsko cerkev (CURK, Proštijaska cerkev in minoritski samostan (kot v op. 386), str. 48). Ponovno velja opozoriti, da so v Ptujju že za 9. stoletje s pisnimi viri potrjene tri cerkve, od katerih je Salzburg po madžarskih vpadih v 10. stoletju katero nedvomno kmalu obnovil.

³⁸⁹ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 3), str. 168.

širiti v drugi polovici 10. stoletja s severa,³⁹⁰ se lepo vklaplja v tedanjo ponovno salzburško uveljavitev na Ptuju. Kaj več kot nekaj omemb naselja in oseb, imenovanih po Ptuju – v prvi vrsti salzburških ministerialov Ptujskih (prvič že med 1132–1137)³⁹¹ – pa nam slabo ohranjeni viri za 12. in začetek 13. stoletja žal ne nudijo.³⁹² A podoben primer slabo ohranjenih podatkov imamo v 12. stoletju tudi pri Beljaku, starem središču, ki je v tem času že dokazano doživelo urban razvoj. V letih 1211 in 1239 so tam že omenjeni meščani (*burgenses, cives*), 1233 mestno obzidje, a do 1240 naselbina ni niti enkrat imenovana *civitas* ali *forum*.³⁹³ Tu gre pritrčiti Wilhelmu Neumannu, ki je pri ugotovitvah za Beljak pripomnil, da pogosto omenjanje neke pomembnejše naselbine v virih zgolj z imenom, a brez posebnega pridevka, nakazuje njen že uveljavljen »renome« oz. nek širši centralni pomen.³⁹⁴ Podobno situacijo ugotovimo za 12. stoletje tudi pri salzburških Brežah.³⁹⁵

Vsekakor je Ptuj v začetku 13. stoletja že doživel tak celovit urban razvoj in prosperiteto – posredno jo nakazuje tudi varaždinski privilegij iz leta 1209³⁹⁶ – da je bil avstrijski vojvoda Leopold VI. leta 1222 zainteresiran, da prenese svojo kovnico iz mesta Gradca v Ptuj in si s salzburškim nadškofom deli dohodke od mitnine, kovnice in sodstva. Originalna listina, ki

³⁹⁰ Prim. Janez HÖFLER, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Razprave Filozofske fakultete (Ljubljana 1986), str. 50 sl.

³⁹¹ V listini nadškofa Konrada I. iz let 1132–1137 je med posvetnimi pričami na prvem mestu naveden *Fridericus de Pettova*, kar že nakazuje izreden pomen te ministerialne družine in posredno tudi Ptuja v okviru nadškofijskih posesti (SUB II, št. 154). O rodbini gl. zlasti Hans PIRCHEGGER, *Die Herren von Pettau*, *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark* 42 (1951), str. 3–36. Žal zaradi slabo ohranjenih virov na primeru Ptuja kot tudi drugih zgodnjih mest v širši regiji ni moč podrobneje osvetliti eventualne dejavnosti ministerialov pri zgodnjem razvoju meščanske naselbine, ki jo lahko upravičeno predpostavljamo. Prim. PITZ, *Europäisches Städtewesen* (kot v op. 21), str. 282 sl.; Heinz DOPSCHE, *Beobachtungen zum Verhältnis von Ministerialität und Stadt in der Steiermark*, v: *Stadt und Ministerialität*, hg. E. MASCHKE, J. SYDOW, Protokol der IX. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung (Stuttgart 1973), str. 151–154.

³⁹² Leta 1207 je avstrijski vojvoda Leopold VI. podelil kartuziji v Žičah vas Barislovci pred Ptujem – *ante Betouium* (UBSt II, št. 87; *Gradivo* V, št. 122). Od leta 1211 dalje se v vojvodovem spremstvu omenja kaplan in kasneje notar Henrik s Ptuja (*Heinricus dictus Petouiensis; Hainricus de Bethaw*), ki je morda izviral iz meščanskega sloja v mestu (UBSt II, št. 118; MDC I, št. 437; *Gradivo* V, št. 183, 184, 193, 201). Listine salzburških nadškofov so ob njihovih obiskih Ptuja v letih 1188, 1235, 1236, 1246, 1248 datirane *apud Petouiam* ali *in Petovia* (SUB II, št. 453, 454; SUB III, št. 908, 914, 1094; *Gradivo* IV, št. 745, 746; *Gradivo* V, št. 640, 647, 888). Ptujski meščani in sodnik pa se v listinah kot prič ne omenjajo prvič že leta 1219, kot navaja Dušan KOS, *Vitez in grad* (Ljubljana 2005), str. 356, 358 (op. 861). Tam citirana listina je datirana napačno in dejansko sodi v leto 1290, kot je razvidno tudi iz omembe ptujskih minoritov ter nekaterih drugih prič (npr. Seifrid in Friderik s Podsrede). Gl. pravilno datacijo pri WEISS, *Das Städtewesen* (kot v op. 9), CD-rom, str. 81.

³⁹³ V Beljaku s cesarskim tržnim privilegijem iz 1060, je razen stare prafarne cerkve sv. Martina zunaj mesta leta 1136 že dokazana cerkev sv. Jakoba sredi kasneje izpričane urbane naselbine, v par virih iz druge polovice stoletja se omenjajo pobiranje mitnine v naselbini in obiski trgovcev, v listini iz 1184–92 pa je mesto omenjeno kot *burgus*, prebivalci pa 1211 kot *burgenses*. MDC III, št. 673, 1248, 1298; MDC IV/1, št. 1654, 1892, 2079, 2180, 2197. Gl. tudi dela, citirana v op. 274.

³⁹⁴ Wilhelm NEUMANN, *Villach – Stadtgeschichte oder Roman?*, v: *Kärntner Landesgeschichte und Archäologie*, *Festschrift für Alfred Ogris zum 60. Geburtstag*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 84 (Klagenfurt 2001), str. 81–89, tukaj 83.

³⁹⁵ Gl. MELIK, *Mesto* (kot v op. 4), str. 313.

³⁹⁶ Privilegij ogrskega kralja Andreja II. za varaždinske meščane iz leta 1209 jim je odobril lastno sodstvo in svobodno volitev sodnika ... *quem rihtardum solent appellare*. Če se je institucija mestnega sodnika, celo z nemškimi imeni, že pojavila v sosednjem ogrskem mestu, lahko takšno ureditev upravičeno predpostavljamo tudi v salzburškem Ptuju. Listina v nadaljevanju določa mitninsko tarifo za varaždinske meščane, ki so odhajali na nemško – *qui uadit in Teuthoniam* – s trgovsko robo in vozovi ter živino (voli, konji in svinjami). Pot iz Varaždina »na Nemško« je vodila prvenstveno po stari prometni (še rimski) smeri skozi Ptuj in nakazuje že zgodnji pomen mesta v posredniški trgovini na večje razdalje. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, ed. T. SMIČIKLAS (Zagreb 1905), št. 75.

govori o tem, je posebno zanimiva, saj jo je izdal papež Honorij III., ki je na prošnjo salzburškega nadškofa pooblastil tri prelate, da raziščejo, če bo zadeva v korist salzburške cerkve. Ptuj je v dokumentu skupaj z Gradcem imenovan *burgus* – ta termin pa je bil, zlasti v listinah cerkvene provenience, nesporno sinonim za *civitas* kot oznako meščanske naselbine.³⁹⁷ Vsekakor ima v tem času tudi kot *civitas* izpričani Gradec že dokazan urban razvoj,³⁹⁸ enako kot v letih 1184–92 *burgus* imenovani Beljak.³⁹⁹ V omenjeni listini so navedeni tudi vsi dohodki ptujске naselbine od mitnine, kovnice in sodstva – *omnes proventus Petouie in theloneis vel moneta seu iurisdictionibus*.⁴⁰⁰ Tu pa gre dejansko za pritikline urbane naselbine – *theloneum in bannum* (= *iurisdictionis*) – ki jih je salzburška nadškofija pridobila že s ponarejeno Arnulfovo darovnico in so ji bile potrjene tudi 1178 od cesarja Friderika I. in 1199 od kralja Filipa Švabskega,⁴⁰¹ sedaj še z dodano kovnico. Iz listine pa izvemo še nekaj – avstrijski vojvoda je označen kot *advocatus burgi Petouie*. Očitno je šlo za opravljanje odvetništva (višjega sodstva) v urbani naselbini cerkvenega gospoda, kot je bilo natančno precizirano že v številnih otonskih listinah.⁴⁰² K urbani podobi Ptuja prispeva tudi dejstvo, da je nadškof Eberhard II. že leta 1230 v mestu naselil dominikance, izrazito urbano orientiran meniški red.⁴⁰³ Nastanek dominikanskega samostana na skrajnem zahodnem robu sklenjene naselbine bi govoril za tedaj že izoblikovano mestno zasnovo, ki je bila kmalu zatem zaključena še z izgradnjo obzidja.

Za nastanek mesta na Ptujju v 12. stoletju govori sočasen razvoj v smeri urbanih naselbin pri številnih centralnih krajih drugih gospodov v širšem območju: na Koroškem poleg že omenjenih Brež tudi Velikovec (*forum in cives predicti fori* omenjeni leta 1147, *ius eiusdem ville et forum et omnia fori iura* 1170),⁴⁰⁴ Št. Vid (*forum* 1176, 1199, *iudex* 1205, *civitas* 1224)⁴⁰⁵ Celovec (*forum* 1193–1199, *iudex* 1213),⁴⁰⁶ Dravograd (*forum* 1180–1192),⁴⁰⁷ štajerski Gradec (*forum* 1172, *civitas* 1189),⁴⁰⁸ Maribor (*oppidum* ok. 1190, *forum* 1209, *civis* 1202–1220, *cives* 1229).⁴⁰⁹ Vsekakor je nastajanje meščanskih naselbin v 12.–13. stoletju dosti bolj kompleksen in kontinuiran proces, kot je običajno mnenje. Predvsem najpogosteje ne gre za enkratno dejanje, nastanek iz nič, temveč imajo domala vse pomembnejše urbane naselbine predzgodovino, staro tradicijo poselitve in neagrarnih funkcij, pogosto s koreninami že v zgodnjem srednjem veku. Sodobne družbeno-gospodarske potrebe pa so v nekem danem trenutku dejansko pripeljale do bistvene transformacije starih centralnih krajev v naselbine s popolnoma novo plansko urbano tlorisno zasnovo, z načrtno parcelacijo in gosto pozidavo – in novo oznako (*forum, civitas*). To je ob potrebni podjetnosti in iniciativni fevdalnih gospodov potekalo najpogosteje s preselitvijo na novo lokacijo v bližini starega kraja ali

³⁹⁷ MELIK, Mesto (kot v op. 4), str. 309; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 120), str. 21.

³⁹⁸ Gradec je bil že s strani vojvode Otokarja IV. leta 1189 in nato vojvode Friderika II. Babenberškega 1233 imenovan *civitas*, z jasno izpričanim urbanim razvojem vsaj od srede 12. stoletja. UBSt I, št. 698; UBSt II, št. 303; Gerald GÄNSER, Graz, v: *Österreichischer Städteatlas, 5. Lieferung, 1. Teil* (Wien 1996), str. 2–3.

³⁹⁹ Gl. op. 393.

⁴⁰⁰ SUB III, št. 773; UBSt II, št. 196; *Gradivo* V, št. 353.

⁴⁰¹ Kot v op. 304.

⁴⁰² Gl. str. 306–307.

⁴⁰³ UBSt II, št. 271, 286, 328; SUB III, št. 865, 908; *Gradivo* V, št. 529, 546, 640.

⁴⁰⁴ MDC III, št. 839, 1140.

⁴⁰⁵ MDC III, št. 1206, 1481; MDC IV/1, št. 1575, 1881.

⁴⁰⁶ MDC III, št. 1412; MDC IV/1, št. 1675.

⁴⁰⁷ MDC III, št. 1257.

⁴⁰⁸ UBSt I, št. 546, 619, 642.

⁴⁰⁹ UBSt I, št. 707; UBSt II, št. 98, 137, 265; *Gradivo za zgodovino Maribora* I, ed. J. MLINARIČ (Maribor 1975), št. 27, 43, 47, 63.

redkeje celo na istem arealu.⁴¹⁰ Da pa je do tega procesa lahko prišlo, seveda suponira že obstoj nekega prvotnega naselja neagrarnega značaja in predvsem – prebivalstva z izoblikovanim neagrarnim profilom oziroma z različnimi poklicnimi veččinami, ki se ni moglo materializirati iz nič.⁴¹¹ Dejstvo, da je do urbane »transformacije« na Ptuju očitno prišlo v teku 12. stoletja, je praktično nezdružljivo s tezo o popolni salzburški pasivnosti vse do obdobja nadškofa Konrada, oziroma, da bi Ptuj pripadel cesarstvu šele v prvi polovici 12. stoletja. V katerem delu kasnejšega ptujskega mestnega areala in predvsem *kdej* je prišlo do prve planske parcelacije in uvedbe urbane tlorisne zasnove,⁴¹² pa bi ob natančnih raziskavah lahko pokazala le arheologija, če bo seveda kdaj prišlo do takega projekta.⁴¹³

⁴¹⁰ Prim. STOOB, Über den Aufbruch (kot v op. 167), str. 14 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 21), str. 136 sl.; obširno s številnimi primeri Herbert FISCHER, *die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Städtebildung*, Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten, Band 1 (Wien 1952).

⁴¹¹ Na primeru Škofje Loke gl. Miha KOSI, Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji mest (primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku), v: *Blaznikov zbornik*, ur. M. BIZJAK (Ljubljana 2005), str. 83–110.

⁴¹² O primerih arheoloških raziskav tega procesa prim. STOOB, Über den Aufbruch (kot v op. 167), str. 16 sl. Kako je to potekalo na Češkem gl. VELÍMSKÝ, Die präurbanen Zentren (kot v op. 40), str. 247 sl.; Ivan HLAVÁČEK, Zur Frage der Siedlungstypen im böhmischen Staat der Přemyslidenherzöge vom 9. bis zum 12. Jahrhundert, v: *Die Frühgeschichte* (kot v op. 11), str. 261–271; Josef ŽEMLÍČKA, Böhmen – von den slawischen Burgzentren zum spätmittelalterlichen Städtenetz (mit Berücksichtigung Mährens), v: *Städtelandschaft – Städtenetz – zentralörtliches Gefüge. Ansätze und Befunde zur Geschichte der Städte im hohen und späten Mittelalter*, hrsg. M. ESCHER, A. HAVERKAMP, F. G. HIRSCHMANN, Trierer historische Forschungen 43 (Mainz 2000), str. 233–253.

⁴¹³ O možnostih arheologije pri razjašnjevanju vprašanj srednjeveške urbanizacije gl. Heiko STEUER, Der Beitrag der Archäologie zur Stadtgeschichtsforschung, v: *Stadtgeschichtsforschung* (kot v op. 13), str. 173–196; Walter JANNSEN, Die mittelalterliche Stadt als Problem der Archäologie, v: *Stadtkernforschung*, hg. H. JÄGER, Städteforschung A/27 (Köln–Wien 1987), str. 3–10; ter odlični zbornik *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa*, Památky archeologické – Supplementum 6, ed. H. BRACHMANN, J. KLÁPŠTĚ (Prague 1996). Kot primer podobnih raziskav na Slovenskem gl. Marko STOKIN, Vloga srednjeveške arheologije pri raziskavah urbane stavbne dediščine, *Annales* 6 (1995), Series historia et sociologia 2, str. 49–54.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Medtem ko je še leta 1730 pet statev (= 10 tkalcev) stkalo 744 kosov, odnosno ene statve 149 kosov (2,9 kosa na teden), je leta 1738 osem statev smelo stkati samo 800–1000 kosov graničnega sukna, odnosno ene statve 100 kosov (približno 2 kosa na teden), ali največ recimo 125 kosov (približno 2,5 kosa na teden) – vsekakor manj kot pa osem let prej. Kaj pomaga pri tem mezdna tarifa, če pa je skromno tržišče tako rekoč diktiralo obseg proizvodnje in s tem mezde tkalcev? (*Jože Šorn, Ljubljanska sukarna, ZČ, 9, 1955, str. 69*)

... pred štirimi desetletji?

Na zunanji desni strani baldahina je upodobljen prizor, kako pes goni srni podobno žival. Gozdna pokrajina je naznačena s troje dvo ali trovejnatih dreves. Srna beži proti zunanjemu robu tako, da se z zadnjima nogama dotika tal, sprednji ima pa visoko v zraku. Jezik ji vsled napora visi iz gobca. Na glavi ima mali rog, rep pa je zelo kratek. Srno goni očividno lovski pes, saj ima okrog vratu jermen. Pes zelo hiti in ima sprednji šapi skoro vodoravno, le z zadnjima se dotika tal. Ušesi ima položeni čisto ob glavi. Rep je precej dolg in vodoravno položen. (*Josip Klemen, Beg pred smrtjo na šempeterskih spomenikih, ZČ, 19–20, 1965, str. 93*)

... pred tremi desetletji?

Vprašanja, ki ju bomo skušali izluščiti iz dostopnega gradiva, sta dve: etnični (narodnostni) značaj prebivalstva posameznih naselij kočevskega območja ter poklicna sestava tamkajšnjega prebivalstva. Kolikor lahko pre-sodimo, so dajali pri popisu na območju kočevskega okraja pri narodnosti otrok narodnostno mešanih zakonov prednost očetu, medtem ko so na črno-maljskem območju vsekakor upoštevali tudi izjavo mladoletnega popisanca, ali pa se ravnali po materini narodnosti. Ne glede na to pa podatki kažejo, da se je večina narodnostno mešanih družin prištevala h kočevskemu nem-štvu, medtem ko so bili nasprotni primeri redkejši. (*Tone Zorn, Narodnostna podoba dela kočevskega območja po podatkih italijanskega ljudskega štetja z dne 31. julija 1941, ZČ, 29, 1975, št. 3–4, str. 247*)

... pred dvema desetletjema?

Edini resnični posnetek Masarykovih nazorov oziroma naslonitev nanje je med hrvaškimi študenti viden le v Hrvatski Misli (Praga) in Novi Dobi, ter delno v Hrvatskem djaku in praškem Valu. Vse druge smeri, struje in tudi stranke, ki so sicer izhajale iz načel češkega političnega realizma, so glede na dane razmere in možnosti iskale lastne poti reševanja nacionalnega in drugih pomembnih vprašanj. Nazori, ki so segli in vplivali na politično in kulturno dogajanje na Hrvaškem, so bili torej že v samem začetku, s prvo številko »Hrvatske Misli« tako prirejani in prilagojeni konkretnim razmeram, da so v bistvu lahko pomenili le neko začetno iniciativo – predvsem v smeri enotnosti Srbov in Hrvatov – ki se je vseskozi prilagajala konkretnim kulturno-političnim razmeram. (*Irena Gantar-Godina, Češki politični realizem med hrvaškimi in slovenskimi študenti v Pragi (1895–1900), ZČ 39, 1985, št. 3, str. 273*)

... pred desetletjem?

Objavljeni dokumenti (1–15) osvetljujejo predvsem ozadje stopnjevanja napetosti v jugoslovansko-sovjetskih odnosih v prvi polovici leta 1948, medtem ko sta zadnja dva vezana na dogajanje v letu 1949. Moskovski dokumenti predstavljajo novost tudi za naše raziskovalce, z izjemo dveh pisem, ki sta bili objavljeni v Jugoslaviji že v času spora: »Pismo J. B. Tita V. M. Molotovu, ministru za zunanje zadeve« (20. marca 1948), in »Pismo CK KPJ tovarišema J. V. Stalinu in V. M. Molotovu« (17. maja 1948). Ob tem velja spomniti, daje bilo – tako zaradi vsiljene obrambne pozicije, kot tudi zaradi negotovega končnega razpleta informirovskega spora – jugoslovansko državno in partijsko vodstvo (v nasprotju z vzhodno-evropskimi) zainteresirano, da je bila javnost sproti seznanjena s potekom spora prek dnevnega časopisja kot tudi z dokumentarnim gradivom, kot so pisma, izbrani materiali, bele knjige itd. (*Avgust Lešnik, Novi moskovski dokumenti o Informbiroju, ZČ 49, 1995, št. 4, str. 631*)

Janez Mlinar

Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline*

Lokalne zgodovine in ukvarjanja z njo se v zgodovinopisju drži slabšalni prizvok. V očeh mnogi zgodovinarjev še vedno velja za postransko stvar, za temo, s katero ne gre izgubljati preveč časa. Ne bom se veliko zmotil, če trdim, da je pojav univerzalen. Trditve o »manjvrednosti« lokalne zgodovine sicer nihče eksplicitno ne zapiše, v zasebnih pogovorih pa je to prepričanje pogosto prisotno. Tematika se odrija na stranski tir, v mnogih primerih se jo prepušča lokalnim zbornikom in ljubiteljskim zgodovinarjem, kar pa seveda vpliva na kakovost rezultatov. Začaran krog je s tem sklenjen. Odsotnost stroke pogojuje nizko kvaliteto, (ne)kvaliteta pa odvrta stroko k bolj poglobljenemu pristopu k problematiki. Toda raziskovalna praksa dejansko dokazuje nasprotno. Celotno obravnavanje slovenske zgodovine, zlasti pa medievistika, če nanjo gledamo v širšem kontekstu, je dejansko ukvarjanje z lokalno zgodovino. Vzrok za to ni le odsotnost srednjeveških centrov oblasti in odločanja na slovenskem etničnem prostoru, ampak predvsem v metodi dela. Na osnovi raziskovanja dogajanja v mikrookolju se namreč rezultate inducira na širši kontekst. Ugotovitve iz lokalnega okolja se posplošuje na širši prostor. Pustimo ob strani, kako pogosto lahko zgodovinarji pri tovrstnem posploševanju pretiravamo in zaidemo na stranpot, te nevarnosti se vsi zavedamo, toda dejstvo ostaja, da je prav lokalna zgodovina tista osnova, na kateri gradijo slovenske srednjeveške študije. Že hiter vpogled v bibliografske preglede najpomembnejših slovenskih zgodovinarjev medievistov potrjuje zgornjo trditve. Večina ugotovitev iz prvega dela o zgodovini agrarnih panog v monumentalnem skupinskem projektu o gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev temelji na parcialnih in lokalnih študijah. Vrednost in pomen strokovnega in poglobljenega ukvarjanja z lokalno zgodovino je torej nesporen. Toliko bolj pohvalno je, da je zbornik, ki je namenjen visokemu jubileju dr. Stiplovška, pri katerem sem v času študija tudi sam nabiral znanje, namenjen ne samo vprašanjem zgodovine 20. stoletja ampak tudi problemom in vprašanjem lokalne zgodovine.

Zgornjesavska dolina in potek njene kolonizacije v srednjem veku predstavlja zanimiv znanstveni izziv. Zaradi jasnosti je predmet pričujoče razprave smiselno natančneje definirati. Omenjeno dolino razumem kot geografski prostor od izvira Save Dolinke, ki kot Nadiža izvira v Tamarju, se kmalu izgubi v produ in se ponovno pojavi v Zelencih, pa do Jesenic, kjer se dolina prične odpirati in se pri Mostah dokončno razširi v rodovitno ravnico. Stisnjena med Karavanke in najvišje vrhove Julijskih Alp predstavlja neke vrste slepo črevo historične dežele Kranjske. Dolino so v preteklosti zaznamovale naravne danosti. Po eni strani so to relativno ostre klimatske razmere in slaba pedološka sestava tal, kar je onemogočalo višji zemljiški donos in posledično tudi manjšalo zanimivost za stalno naselitev, po drugi strani pa prehodnost in odprtost doline. Preko nje je namreč možen dostop do Korenskega sedla in naprej v Zgornjo dolino Drave oziroma na Koroško. Kot taka je predstavljala najhitrejšo

* Pričujoča razprava je bila predvidena za objavo v Stiplovškovem zborniku, vendar je zaradi tehnične napake izpadla iz tiska. Kljub temu, da jo po spletu okoliščin objavlja Zgodovinski časopis, jo posvečam cenjenemu jubilarantu.

transportno povezavo za tiste fevdalne gospode na Kranjskem, ki so imeli svoj domicil na Zgornjem Koroškem, Tirolskem ali Bavarskem (briksenski in freisinški škof, Ortenburžani). Istočasno je preko nje in Kanalske doline mogoč relativno lahek alternativni dostop do Koroške ali pa v Furlanijo ter naprej proti Benetkam in severni Italiji. Kontrola nad dolino ni bila povsem brez pomena.

Konec 14. in v začetku 15. stoletja sta se v dolini uveljavila dva velika in pomembna zemljiška gospoda, freisinški škof in Ortenburški grofje. Freising je do posesti na Kranjskem prišel v drugi polovici 10. stoletja, v času ponovnega vzpostavljanja oblasti nemškega kralja nad predelom južno od Karavank, ki se je sesula zaradi madžarskih vpadov konec 9. in v prvi polovici 10. stoletja.¹ Junija 973 je cesar Oton II. freisinški škofiji podelil veliko teritorialno zaključeno posest, ki je obsegala celotno Selško dolino in Sorško polje zahodno od potoka Žabnice.² Novembra istega leta je njeno posest še razširil. Z novo darovnico je dotedanji posesti dodal še spodnji del Poljanske doline nekako do Gorenje vasi in preostalo Sorško polje vzhodno od Žabnice.³ S tem so bili postavljeni temelji loškemu gospostvu, ki je bilo sicer dokončno zaokroženo v naslednjih desetletjih.⁴ V drugi polovici 11. stoletja so škofje pridobili še posest v dolini Radulje ob spodnjem toku Krke, kjer so formirali gospostvo Klevevž.⁵ V 11. stoletju naj bi Freising prišel do posesti tudi v Zgornjesavski dolini, čeprav okoliščine in način pridobitve niso povsem jasne. Milko Kos je kot Dovje lokaliziral kraj v freisinški tradicijski notici, ki je nastala v dvajsetih in tridesetih letih 11. stoletja in po kateri je Adalbero II. Ebersberški freisinški cerkvi izročil svojo posest *in loco Lenginvuelt*,⁶ vendar lokalizacija ni povsem zanesljiva, saj najdemo na Bavarskem več naselji s takim imenom.⁷ Podobno je v tančico nejasnosti zavita tudi listina, s katero naj bi Freising pridobil Dovje iz rok cesarja Konrada II. Vinko Fereri Klun, tajnik Zgodovinskega društva za Kranjsko, je namreč 1852 pisal o gradivu v loškem arhivu in med drugim poročal o repertoriju nastalem 1798, iz katerega je razvidno, da je loški arhiv tedaj hranil listino Konrada II., ki je bila izdana 9. maja 1033 in se je nanašala na dovški urad.⁸ Regest listine je v svojem diplomatariju povzel tudi Franz Schumi,⁹ medtem ko ga je Franc Kos izpustil. Štih navaja vrsto dvomov o verjetnosti cesarske podelitve urada Dovje freisinški cerkvi. Proti cesarski podelitvi tako govori dejstvo, da imamo na Dovjem prejkone izpričano privatno posest Ebersbergov, da bi morebitno cesarsko listino pričakovali v škofijskem arhivu in ne v arhivu posameznega gospostva, da listina ni zabeležena v nobeni od freisinških kopijalnih knjig in nenazadnje

¹ Prim. Štih P., Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. V: Zgodovinski časopis (= ZČ) 37 (1983), str. 171–201.

² Die Urkunden Otto des II. (hg. von T. Sickel), Monumenta Germaniae Historica (=MGH), Diplomata regum et imperatorum Germaniae 2/1 (Hannover 1888), (= DO II), 47. Prim. tudi Schumi F., Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain (= URBKr) I, (Laibach 1882/3), 8 in Kos F., Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (= Gradivo) II, (Ljubljana 1906), 444.

³ MGH DO II, 66; Schumi F., URBKr 9; Kos F., Gradivo II, 445. Za diplomatično in paleografsko analizo omenjenih listin prim. Štih P., Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu (DO II 47 in DO II 66). V: ZČ 51 (1997), str. 301–321.

⁴ O loškem gospostvu Blaznik P., Škofja Loka in Loško gospostvo. (Škofja Loka 1973). Prim. tudi Štih P., Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. (= Izvor) V: Blaznikov zbornik (Ljubljana 2005), zlasti str. 41–44.

⁵ O freisinških dolenskih posestih Blaznik P., Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti. Razprave I. razreda SAZU IV/6 (Ljubljana 1958).

⁶ Kos M., Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) I (Ljubljana 1975), str. 118.

⁷ Štih P., Izvor, str. 42, zlasti op. 69.

⁸ Klun V. F., Verzeichniß der aus dem vormals bischöflich freisingen schen, nun staats herrschaftlichem Archive zu Lak überkommenen Acten und Urkunden. V: Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 7 (1852), str. 59.

⁹ Schumi F., URBKr I, 164.

tudi to, da imamo na Dovjem opravka s tako majhnim zemljiškim kompleksom, da bi bila morebitna cesarska podelitev v nasprotju z običajno prakso podeljevanja večjih zemljiških sklopov.¹⁰ Prvi zanesljivi podatek o Dovjem lahko tako postavimo šele v sredo 12. stoletja. Okrog leta 1160 je nastal t.i. *Noticia bonorum de Lonka*, popis freisinške posesti v loškem gospodstvu.¹¹ Slika, ki jo dobimo iz tega popisa, kaže, da so bile Dovje zelo redko poseljene, saj naj bi bile tam le štiri hube (*quattor mansi*). Očitno pa je bilo naslednje stoletje bistveno bolj dinamično. Po urbarju iz 1291 najdemo *in officio et villa Lengenuelt* 28 hub, od katerih ena pripada cerkvi na Dovjem, ena je zapuščena, ostale pa svoje obveznosti poravnajo na praznik svetega Jakoba (25. julij).¹² V kasnejših stoletjih se število hub na Dovjem ni več bistveno spreminjalo.¹³

Relativno bogato posest je imel Freising severno od Karavank na Koroškem.¹⁴ Samostan Innichen, ki je bil ustanovljen 769 in je kmalu prešel pod okrilje freisinške škofije, je na spodnjem Koroškem prišel do prvih posesti že v 9. stoletju. Julija 822 je neki *Matheri* podelil fresinškemu škofu Hitu za samostan v Innichenu svojo posest med Trušnjami (*Trixen*) in Grebinjem (*Griffen*) in jo od škofa prejel nazaj v obliki fevda.¹⁵ Niti *Matheri* niti darovana posest se v virih več ne omenjata, zato se zdi, da je bila ta posest freisinški škofiji bodisi odtujena ali pa jo je izgubila na nek drug način. Uspešneje se je freisinška škofija posestno usidrala v preostali Koroški. Konec 9. stoletja je škofija formirala dva misijonska centra, enega na Otoku ob Vrbskem jezeru (Maria Wörth), iz katerega je pokrivala osrednjo Koroško, drugega pa na zgornjem Koroškem v Svetem Petru v Lesu (St. Peter im Holz) pri Spittalu na Dravi. Okrog teh dveh centrov se je skoncentrirala celotna posest freisinške škofije na tem področju. Iz popisa, ki je verjetno nastal okrog 1150 in je bil narejen z namenom, da se zabeleži posest, ki jo je novoustanovljenemu ali obnovljenemu kapitulju na Otoku namenil freisinški škof je razvidno, da je Freising tedaj razpolagal z vsaj 100 hubami razprostrtih na 28 lokacijah v širši okolici Vrbskega jezera.¹⁶

Prav ta popis posesti odpira nekaj novih možnosti v interpretaciji poteka kolonizacije Zgornjesavske doline. V tekstu namreč najdemo med navedbo poldruge hube *apud Gile* in med dvema hubama *apud Aich* tudi 12 hub *apud Ratazach*. Medtem ko *apud Gile* večinoma identificirajo z reko Ziljo, *Aich* pa iščejo v okolici Škofič (Schiefling) in Loge vasi (Augsdorf) jugovzhodno od Vrbe, je lokalizacija toponima *Ratazah* manj enotna.¹⁷ Zahn je v prvi objavi popisa, v kateri je za razliko od objave v *Fontes rerum Austriacarum*, kraje skušal prostorsko umestiti, v opombi zapisal, da pozna samo dve naselji z imenom *Ratschach*, ki obe ležita na Kranjskem. Poleg Rateč je imel v mislih še Reteče pri Škofji Loki. Kot verjetnejša

¹⁰ Štih P., Izvor, str. 42–43.

¹¹ Zahn J., *Codex diplomaticus Austro – Frisingensis*. (= Codex), (Wien 1871). *Fontes rerum Austriacarum* II/36, 17; Schumi F., *URBKr* I, 122; Kos F., *Gradivo* IV, 410.

¹² Zahn J. *Codex* II/36, str. 224.

¹³ Blaznik P. *Freisinška županija Dovje*. V: *ZČ* 9 (1955), str. 7–25.

¹⁴ O posestnem razvoju freisinške škofije na Koroškem prim.: Moro G., *Der kärntnische Besitz des Hochstifts Freising*. V: *Carinthia* I 123 (1933), str. 74–92.; Moro G., *Wirken und Besitz des Bistums Freising in Kärnten*. V: *Südostdeutsches Archiv* 10 (1967), str. 66–82. Grabmayer J., *Freising in Kärnten*. V: *Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte*. (München 1990) (= Freising), str. 319–332.

¹⁵ Jaksch A., *Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthums Kärnten* (=MHDC) III, (Klagenfurt 1904), 10.; Zahn J. *Codex* II/31, 10. Kos F., *Gradivo* II, 70.

¹⁶ Popis je večkrat objavljen, in sicer Zahn J. *Die Freisingischen Sal-, Copial- und Urbarbücher in ihren Beziehungen zu Österreich*. (=Die Freisingischen), V: *Archiv für Kunde österreichischen Geschichtsquellen* XXVII (1861), 13; Zahn J., *Codex* II/36, 7; Jaksch A., *MHDC* III, 897; Kos F., *Gradivo* IV, 281; Pagitz F., *Die Geschichte des Kollegiatstiftes Maria Wörth*. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 56 (Klagenfurt 1960), (= Kollegiatstift), str. 122–125 (s komentarjem).

¹⁷ Zahn J., *Die Freisingischen*, str. 305.

lokacija so se mu zdele Rateče. Jaksch in Grabmayer sta teh dvanajst hub postavljala v Hrašče (Krätschach) vzhodno od Marije na Zilji (Maria Gail).¹⁸ Franc Kos dopušča možnost, da gre za Radišče, jugovzhodno od Celovca,¹⁹ medtem ko jih Pagitz postavlja v Rateče.²⁰ Kosova lokalizacija je zagotovo napačna, Jakscheva in Grabmayereva pa se mi zdi manj verjetna. Grabmayer namreč svojo interpretacijo lokalizacije utemeljuje z zapisom v kapiteljskem urbarju iz 1399, kjer se pojavlja 14 hub v *Katzach*.²¹ Tako enačenje *Ratazach s Katzach* in iz tega izpeljava v Krätschach je sporno. Hrašče se namreč že 1421 pojavljajo kot *Chretschach*, torej v glasovno že povsem identični obliki kot danes.²² Tudi glasovna sprememba iz zvenečega zvočnika r v besedi *Ratazach* v nezveneči zapornik k v *Katzach* je manj verjetna. Bolj prepričljiva se mi zdi Pagitzeva argumentacija, ki temelji na preverljivem dokumentu. Leta 1385 je namreč Viljem, prošt cerkve na Vrbskem jezeru skupaj s kapiteljem *durch vnsers gotzhaus sichpårs vnd merchleiches frums vnd pezzers nutzes willen* opravil zamenjavo s Friderikom Ortenburškim. Kapitelj je Frideriku dal celotno vas Rateče *vnder dem Chrainperg*, v zameno pa je pridobil 8 hub v okolici Sternberga. Vse to se je zgodilo *nach landes recht in Chrain*.²³ Grabmayerjeva argumentacija, da Rateče že zaradi svoje lege ne sodijo v spisek posesti iz leta 1150, torej zato, ker so geografsko preveč oddaljene od druge posesti, pade s tem na celi črti. Ravno zato ker so Rateče preveč oddaljene, jih je kapitelj zamenjal, vsaj tako si gre po mojem mnenju razlagati besede *pezzers nutzes willen*. S pripadnostjo Rateč freisinški cerkvi lahko pojasnimo tudi nenavadno smer kolonizacije Zgornjesavske doline. Sledovi v dialektu, ki so tako evidentni, da je Tine Logar zapisal, da je rateščina koroški govor – njene elemente je moč zaslediti po celi dolini do vasi Belca – in pa dejstvo, da starejše gorenjske inovacije Rateč niso dosegle, kažejo na to, da je bi ta predel koloniziran s koroške in ne s kranjske smeri.²⁴ Rezultat tega je bil nastanek rateškega rokopisa, za Brižinskimi spomeniki drugega najstarejšega ohranjenega slovenskega srednjeveškega jezikovnega spomenika.²⁵ Vzrok za tako smer kolonizacije je torej potrebno iskati v lastništvu ozemlja in ne v geografski bližini in dostopnosti Koroške. Dolina Save Dolinke v srednjem veku verjetno res ni bila enostavno prehodna, vendar kot taka ni mogla predstavljati večje ovire. Dolina se zoži zgolj na enem mestu, na okljuku Save v Tabrah, vendar dopušča prehod v vseh letnih časih. Vsekakor je bil morebitni dostop po dolini mnogo lažji in bolj naraven kot pa čez Korensko sedlo ali pa preko Vrat (Thörl) v Ziljski dolini in skozi Kanalsko dolino.

Število hub iz 1150 kaže, da so bile Rateče v primerjavi z Dovjem populacijsko bistveno močnejše. Na relativno zgodnjo in močno poseljenosti Rateč bi lahko nakazovale tudi sicer redke arheološke najdbe. Istočasno s sanacijo pokopališke cerkve sv. Tomaža v Ratečah, ki so jo izvajali 1976, so opravili tudi izkopavanja v notranjosti objekta. V gotskem prezbiteriju cerkve so pod poznosrednjeveškim kamnitim tlakom v temeljih odkrili sledi polkrožne romanske apside, vzdolž celotne ladje pa je bil odkrit najstarejši temelj zidu, ki sega morda celo v predromanski čas. Poleg žganine so našli tudi na fragment antične keramike! Ob

¹⁸ Jaksch A., MHDC III, 897; Grabmayer J., Freising, str. 327–328.

¹⁹ Kos F., Gradivo IV, 281, op. 19.

²⁰ Pagitz F., Kolegiatstift, str. 124.

²¹ Urbar je objavljen v Pagitz F., Kolegiatstift, str. 133–136.

²² Kranzmayer E., Ortsnamenbuch von Kärnten. II. Teil: Alphabetisches kärntner Siedlungsnamenbuch. (Klagenfurt 1958), str. 128.

²³ Haus- Hof- und Statsarhiv in Wien (=HHStA) AUR 1385, april 8., s.l. po: Otorepec B., Gradivo za zgodovino Slovencev do 1500 (tipkopis na SAZU).

²⁴ Logar T., Dialektične študije. I. Dialektična podoba zgornje Savske doline V: Slavistična revija 5-7 (1954), str. 145–149.

²⁵ Grafenauer I., Celovski rokopis iz Rateč. Razprave II. razreda SAZU 3. (Ljubljana 1958), str. 5–61; skrajšan ponatis v Grafenauer I., Literarno-zgodovinski spisi. (Ljubljana 1980), str. 315–363.

gotški oltarni mensi je bilo ohranjenih 25 skeletnih grobov iz romanske dobe z nekaj pridatki in sledovi deske, kar kaže na staroslovansko izročilo.²⁶ Velikost naselja se v listini iz 1385, ko je prišlo do menjave, ne omenja, lahko pa nanjo sklepamo posredno. Kapitelj na Otoku je v zameno za celotno vas dobil 8 hub na Koroškem. Ob predpostavki, da je do menjave prišlo v razmerju ena proti ena, lahko domnevamo, da se je konec 14. stoletja število hub v Ratečah vrtelo okrog te številke, torej se je v dobrih sto letih nekoliko zmanjšalo. Možen vzrok za vpad števila hub bi lahko iskali v posledicah potresa 1348, ki je zagotovo povzročil nekaj škode tudi v Zgornjesavski dolini, čeprav tega ni mogoče dokazati.

Podobno kot pri Ratečah in Dovjem poznamo najstarejšo preteklost vmesnega prostora, ki ga danes obvladuje naselje Kranjska Gora, zgolj fragmentarno. Od vseh treh večjih naselij v dolini se ravno Kranjska Gora v virih omenja najkasneje. Konec 14. stoletja je tudi ta del doline pripadal Ortenburžanom ter kasneje prešel na njihove dediče Celjske oziroma Habsburžane. Ortenburški grofje se kot zemljiški posestnik na Gornjem Gorenjskem, torej na širšem področju današnje Radovljice in Jesenic, prvič imenujejo relativno pozno, šele leta 1185, čeprav so do posesti kot verjetni dediči Ebersbergov prišli že prej. Decembra omenjenega leta je nastala listina, v kateri so našteje posesti proštije cerkve Matere Božje na blejskem otoku. Med njimi se omenja tudi kmetija v Mostah, ki jo je blejski proštiji podaril grof Henrik Ortenburški. Čas nastanka listine ni jasen, vsekakor pa je do njene izstavitve prišlo med leti 1140 in 1185. Štih se v svoji razpravi o prvi omembi Bleda v pisnih virih sicer poigrava z zelo privlačno možnostjo, da naj bi do tega pravnega dejanja prišlo 1142 ob posvetitvi neke cerkve na blejskem ozemlju – kot potencialno možnost pride v poštev tudi troladijska romansko cerkev sv. Marije na Blejskem otoku –, vendar se žal te mikavne ideje ne da potrditi z drugimi viri.²⁷

Močno zarezo v posestni zgodovini Ortenburžanov na Gornjem Gorenjskem predstavlja delitev posesti po smrti grofa Hermana II. Njegova sinova Friderik in Henrik sta aprila 1263 nekje na Kranjskem izstavila listino, s katero sta potrdila svoj dogovor o delitvi družinske posesti. Delitvi, s katero se je strinjal tudi koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski, so kot priče prisostvovali pomembni kranjski plemiči, Leopold Svibenjski, brata Herbord in Oton Turjaška, Ortolf Krški in mnogi drugi. Brata sta poleg posesti na Koroškem razdelila tudi kranjsko posest. Henrik je dobil posest med Soro in Kolpo na meji s Hrvaško (*a flumine quod Zevra dicitur, usque ad aquam que Chulp vulgariter nuncupatur*) in pa grad Kamen z vsem pripadajočim (*antrum et castrum Lapis*). Preostalo posest *a monte Chreinberch* do Sore (*usque ad flumen Zewer*) skupaj z gradom Waldenberg pri Radovljici (Lipniški grad) je dobil brat Friderik.²⁸ Friderik je središče svojega gospostva prenesel v Waldenberg, verjetno pa je s tem dogodkom povezana tudi selitev sedeža prafare iz Rodin v Radovljico, ki se je zgodila med leti 1173, ko se cerkev sv. Klementa na Rodinah zadnjič omenja kot prafara in pa 1296, ko se v papeškem desetinskem popisu kot farno središče že omenja Radovljica.²⁹ Po smrti Henrika leta 1271 je Friderik razdeljeno posest ponovno združil, središče upravnega in cerkvenega življenja pa je ostalo v Radovljici.

Po Zgornjesavski dolini so se Ortenburžani začeli ozirati šele v 14. stoletju. Novembra 1362 je oglejski patriarh Ludvik na radovljiškega župnika Henrika naslovil pismo. Vzrok njegovega pisanja so bile informacije, ki so prišle do patriarha, da je v mejah fare Radovljica

²⁶ Valič A., Fister P., Rateče. V: Varstvo spomenikov XXI (1977), str. 313–316; Nabergoj T., Arheologija in gotika. V: Gotika v Sloveniji. Svet predmetov. (Ljubljana 1995), str. 37.

²⁷ Štih P., Prva omemba Bleda v pisnih virih. Listina kralja Henrika II. za briksenškega škofa Albuina z dne 10. aprila 1004 (D.H. II. 67). V: Bled 100 let. Blejski zbornik 2004. (Radovljica 2004), str. 22–23.

²⁸ Jaksch A., MHDC IV, 2805.

v do sedaj nenaseljenih in neobdelanih gozdovih pri Kranjski Gori in na Dovjem nastalo mnogo novih bivališč (... *quod in quibusda nemoribus seu silvis infra confines Plebis tue de Radmanstorf que inhabitabiles erant et inculte multe habitationes de novo facte sunt*). Naseljenci naj bi zgradili tudi dve novi cerkvi, eno v Kranjski Gori in drugo na Dovjem (*per homines ... ibidem due ecclesie, una scilicet in Chraynaw, et alia in Legenvald de novo constructe sunt*). Ludvik je Henriku naroči, da naj v njih nastavi vredne vikarje, ki bodo skrbeli za dušni blagor naseljencev.³⁰ Nekaj mesecev kasneje je patriarh Ludvik pisal tudi ortenburškemu grofu Otonu. Podobno kot že v pismu radovljiškemu župniku pravi, da so do njega prišle informacije o Otonovi kolonizatorski dejavnosti na Kočevskem in v Kranjski Gori. Patriarh nadalje omenja, da je bilo na Kočevskem zgrajenih pet novih cerkva ter še ena v Kranjski Gori (... *et una infra confines curatae ecclesiae sancti Petri in Ratmansdorff, videlicet, in Chrainau ...*), ter podeljuje Otonu in njegovi dedičem pravico do prezentacije duhovnika (*sacerdotium praesentationem*).³¹ Zlasti druga listina opozarja na dejstvo, ki je bilo v strokovni literaturi zanemarjeno. Ortenburžani svojo kolonizatorsko dejavnost na Kranjskem, ki je višek dosegla sredi 14. stoletja, niso usmerjali samo na področje Kočevske, ampak tudi v Zgornjesavsko dolino v okolico Kranjske Gore. Obseg slednje je bil seveda bistveno manjši kot tiste na Kočevskem, saj prostor ni dopuščal intenzivnejšega naseljevanja, vendar pa kaže določene ortenburške intencije do obvladovanja tega prostora. Da gre obe kolonizaciji povezovati, in da sta samo dva produkta istega načrtnega stremjenja in politike grofovske hiše, nakazujeta tudi listini grofice Neže Ortenburške. Neža, ki je bila poročena z Eberhartom Walseejevskim, je 29. oktobra 1386 izstavila dve listini. S prvo je cerkvi sv. Jerneja v Kočevju namenila 30 mark pfenigov za svoj dušni blagor,³² z drugo pa je enako vsoto in z identičnim namenom podarila cerkvi v Kranjski Gori.³³ Na ta način je Neža tudi na simbolni ravni podprla prizadevanja svojega brata in celotne rodbine po kolonizaciji določenega prostora. Identična vsota podarjena v listini in pa dejstvo, da je Neža kranjskogorski cerkvi kljub majhnemu območju poseljenosti sploh namenila del svojega premoženja, nakazujeta, da je bila kolonizacija v Zgornjesavski dolini za Ortenburžane enakega pomena kot tista na Kočevskem.

Kdaj točno pred letom 1362 je Oton Ortenburški začel z intenzivnejšim naseljevanjem ljudi ni jasno. Besede iz pisma patriarha Ludvika, da je na tem področju nastalo večje število novih bivališč, ne gre razumeti dobesedno v smislu, da so nastala pred kratkim. Na Dovjem, kjer so kolonizirali freisinški škofje, je do drastičnega povečanja prebivalstva prišlo že pred 1291, na kar opozarja podatek o 28 hubah v že omenjenem freisinškem urbarju. V urbarju se omenja tudi huba, ki pripada cerkvi na Dovjem. Slednja torej ni mogla biti zgrajena šele nekaj let pred nastankom patriarhovega pisma. Patriarh je pastoralna vprašanja oskrbe novih naseljencev pač reševal šele naknadno. Okoliščine kažejo bolj na to, da je tudi v primeru kolonizacije Kranjske Gore šlo za dolgotrajnejši proces, ki je potekal več desetletji. Oton, ki se med 1357 in 1360 omenja tudi kot kranjski deželni glavar, je skupaj s svojimi brati, s katerimi si zaradi ohranitve moči ni razdelil posesti, aktivneje prevzel vajeti družinske poli-

²⁹ Höfler J., Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupniji Radovljica in Kranj. V: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 10 (1988), str. 201–251.

³⁰ Schumi F., *Archiv für Heimatkunde (=AH) I*, Laibach 1882/83), str. 12.

³¹ Schumi F., *AH I*, str. 30–31.

³² Arhiv Republike Slovenije, AS 1073, št. 1741; 1386, oktober 29., s.l. (listine vrnjene iz Avstrije, Rep. XIV/92). Objava v Schumi F., *AH I*, 15, str. 32 in Otorepec B., *Gradivo za zgodovino Slovencev do 1500* (tipkopis na SAZU).

³³ HHSStA AUR 1386, oktober 29. s.l. citirano po Otorepec B., *Gradivo za zgodovino Slovencev do 1500* (tipkopis na SAZU).

tike šele po smrti očeta Albrehta (1335) in bratranca Hermana (1338).³⁴ Torej bi pričakovali, da se je kolonizacija intenzivirala po tem letu, čeprav se cerkev v Kranjski Gori omenja že leta 1326.³⁵ Jurij Gutenberški je namreč aprila tega leta cerkvi Naše gospe v Kranjski Gori podaril dve hubi v *Zebenach* in eno v *Grecznicz*. Toda natančnejša analiza vsebine listine pokaže presenetljive rezultate. Jurij Gutenberški je namreč odvetščino nad podarjenimi hubami podelil Albrehtu Ortenburškemu, k temu pa dodal še šest rovtov s hubami v bližini kranjskogorske cerkve, ki jih je dobil od freisinškega škofa Emicha,³⁶ torej med leti 1283 in 1311. Ta podatek pa bistveno dopolni naše dosedanje poznavanje preteklosti Zgornjesavske doline, saj se kot prvotni zemljiški lastnik celotne doline pokažejo freisinški škofje. Kdaj in v kakšni obliki so prišli do te posesti lahko samo ugibamo. Ali je Freising dobil dolino s cesarsko darovnico – dejstvo, da sedaj lahko govorimo o podaritvi obsežnejšega teritorija, omili enega izmed Štihovih dvomov o resničnem obstoju cesarske listine – ali pa so posest morebiti dobili od nekega posvetnega fevdalca (Ebersbergov?). Vsekakor vprašanje vsebine Konradove darovnice iz 1033, ki jo omenja Klun, ni razrešeno. Kot je pokazano v zgornjem izvajanju je v naslednjih desetletjih Freisinška posest v Zgornjesavski dolini razpadla in se postopoma skoncentrirala v rokah Ortenburžanov. Rateče so sprva prešle na kapitelj na Otoku ob Vrbskem jezeru in nato z zamenjavo na grofe, Kranjsko Goro pa so si Ortenburžani polastili prek odvetščine. V freisinških rokah so ostale samo Dovje. Zadnje dejanje koncentracije ortenburške posesti se je zgodilo konec 14. stoletja. Po pridobitvi Rateč je Friderik Ortenburški želel svojo posest zaokrožiti tudi v cerkvenopravnem smislu. Maja 1390 je vikar pri Mariji na Zilji Henrik Mayr zaprosil videmskega kanonika Burkharda *de Weldeneck*, da posreduje pri patriarhu ali njegovem namestniku glede odstopa ziljske podružnice v Ratečah, pri grofu Frideriku Ortenburškemu pa glede odškodnine za dohodke, ki jih s tem izgubi ziljska cerkev.³⁷ Do dogovora o dokončnem prenosu jurisdikcije nad Ratečami na župnika v Kranjski Gori je prišlo 12. novembra istega leta v Waldenbergu pri Radovljici. Pooblaščenec ziljskega vikarja Hernika Mayra vodiški župnik Janez *de Mila* in kranjskogorski vikar Jurij sta soglasno ugotovila, da je zaradi oddaljenosti otežena redna duhovna oskrba Rateč. Zato se sta se dogovorila da ziljski župnik prostovoljno prepusti župnijske pravice v Ratečah župniku v Kranjski Gori. Istočasno se je Friderik Ortenburški, ki je osebno prisostvoval dogovoru obvezal, da bo kranjskogorskemu župniku prispeval k povečanim stroškom oskrbe, ziljski župniji pa iz lastnega žepa pokril izgubo v višini 14 mark šilingov.³⁸ Svoje soglasje k dogovoru je 8. decembra 1390 dal še oglejski patriarh Janez.³⁹ S tem je celotna dolina tudi v cerkvenopravnem smislu postala vsaj formalnopravno odvisna od Ortenburžanov kot lastnikov pravice prezentacije duhovnika v Kranjski Gori.

³⁴ Lackner C., Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain. V: Carinthia I 181 (1991), str. 181–200 zlasti str. 185. O Ortenburžanih prim. Tangl K. Die Grafen von Ortenburg in Kärnten (1058–1256) V: Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 30 (1864), str. 203 – 352 in Tangl K., Die Grafen von Ortenburg in Kärnten (1256–1343). V: Archiv für österreichische Geschichte 36 (1866), str. 1–183.

³⁵ Originalno listino datirano 1326, april 18. hranijo v HHStA vendar je veljala za izgubljeno tako, da jo je slovenska stroka v glavnem poznala zgolj v obliki regista. Pri obdelovanju Schumi–Komatarjeve zbirke sem naletel na do sedaj nepoznan prepis, na katerem tudi temeljijo moje ugotovitve. Prim. Arhiv Republike Slovenije, AS 40, Zbirka registov in prepisov listin. Schumi–Komatarjeva zbirka prepisov, šk. 70.

³⁶ Zaradi pomembnosti navajam dotični pasus v celoti: *Darvber* (sc. tri hube v *Zebenach* in v *Grecznicz*) vnd *vber die sechs huobn gereutes, die pei der selbn chirchen sint gelegen, damit mich mein gnedger herre pischof Emch von Freising zuo der stift hat pegnadt, nim ich meinen gnedgen herren den edln graf Alb(recht) von Ortenburch vnd sein erben ze ainen rechten schirmer vnd vogt ewichleich, das ers in der staet inne hab vnd bevid, als ein vogt von seinen rechten trewn vnd gnaden pilleich sol.*

³⁷ Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Zbirka listin, insert v 1467 januar 28. (30. maj 1390).

³⁸ Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Zbirka listin, insert v 1467 januar 28. (12. november 1390).

³⁹ Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Zbirka listin, insert v 1467 januar 28. (8. december 1390).

Motiv, ki je gnal Ortenburžane po zaokrožitvi posesti v Zgornjesavski dolini, ni v virih nikjer jasno izpričan. Po eni strani lahko domnevamo, da so želeli predvsem prevzeti kontrolo nad najbližjim preходом iz svojih matičnega gradu na Koroškem do svojih posesti na Kranjskem, ki je potekal preko Korenskega sedla ob Savi navzdol. Drugi možen interes je gospodarsko izkoriščanje področja. Pri tem ni šlo v tolikšni meri za zemljiško rento, ampak predvsem za potencialno izkoriščanje železove rude. Tako v Julijskih Alpah, kjer so rudo predvsem nabirali kot tudi v Karavankah, kjer so jo kopali, so bila bogata nahajališča železove rude. Ravno v drugi polovici 14. stoletja je rudarjenje in pridobivanje železa doživelo v neposredni bližini Zgornjesavske doline, v planinah nad Jesenicami, bliskovit razcvet.⁴⁰ Tehnološkemu razvoju so sledile tudi organizacijske spremembe, ki so svojo kodifikacijo doživele 1381, ko je Friderik Ortenburški za rudarje na tamkajšnjem področju izdal t.i. Ortenburški rudarski red, ki predstavlja enega najpomembnejših srednjeveških pravnih spomenikov na Slovenskem.⁴¹ Dokončno so Zgornjesavsko dolino v upravnem smislu zaokrožili šele Ortenburški nasledniki celjski grofje. Zaradi Beneške nevarnosti so 1431 postavili nad Belo pečjo grad, ki je služil za obrambo pred beneško nevarnostjo. Istočasno se je na Beli peči formiralo zemljiško gospostvo, ki je obvladovalo dolino vse od upravnih reform v 19. stoletju.

Zusammenfassung

Ein Blinddarm Krains. Beitrag zur Kolonisationsgeschichte des oberen Save-(Sava)-tals

Janez Mlinar

Das obere Save-(Sava)-tal, das von der Quelle der Wurzener Save (Sava Dolinka) im Tamar-Tal bzw. Zelenci bis Assling (Jesenice) reicht, wo sich das Tal allmählich in das Radmannsdorfer (Radovljicaer) Land ausbreitet, bildet den äußersten nordwestlichen Rand des historischen Landes Krain. Auf seine Besiedlung wirkten sich in der Vergangenheit zwei Faktoren maßgebend aus, und zwar die relativ ungünstigen Witterungs- und Naturgegebenheiten sowie die Transitlage zwischen Oberkrain, Kärnten und Friaul. Im 14. Jahrhundert setzten sich zwei Grundherren im Tal durch. Die Bischöfe von Freising gründeten in Lengenfeld (Dovje) ihre Pfarrei, die der Herrschaft Lack unterstellt war, während sich das übrige Tal in der Hand der Ortenburger befand. Eine eingehende Analyse des erhaltenen Quellenmaterials zeigt jedoch, dass sich das ganze Tal ursprünglich in Besitz der Bischöfe von Freising befand. Ihr Besitz löste sich allmählich auf und konzentrierte sich in der Hand der bereits erwähnten Ortenburger. Wann und auf welche Weise die Bischöfe von Freising in Besitz des oberen Save-(Sava)-tals kamen, bleibt offen. Auf jeden Fall war sein Umfang erheblich größer, als bisher vermutet wurde.

⁴⁰ O razvoju železarstva prim.: Müllner A., Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfänge des XIX Jahrhunderts. (Wien 1909).

⁴¹ Transkripcija z odlično reprodukcijo in prevodom listine v: Ortenburški rudarski red. Planina pod Golico 2001, str. 13–34.

David Movrin

Katarina, dominikanec in kartuzijan

Kartuzijanski generalni prior v Žičah Štefan Maconi in njegova vloga pri kanonizaciji svete Katarine Sienske

Človeška radovednost preiskuje preteklost in prihodnost
in se oklepa tega obsega. Toda razumeti
točko, kjer se križa brezčasno
s časom, je zaposlitev za svetnika.
Thomas Stearns Eliot, The Dry Salvages V

1. Uvod

Kodeks, ki ga na rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani hranijo pod signaturo številka 12, je povezan z malone borgesovsko zgodbo. *Legenda beate Caterine Senensis*, imenovana tudi *Legenda maior*, je hagiografski spis Rajmunda iz Kapue (1330–1399), generalnega priorja dominikancev in osebnega spovednika svete Katarine Sienske (1347–1390), ene najpomembnejših figur v mističnem in političnem življenju štirinajstega stoletja. Rajmund je svoj tekst dokončal leta 1395; komaj šest let kasneje so v kartuziji Jurklošter izdelali njegov ljubljanski prepis. V tej točki postane pripoved razburljiva. Prior sosednje kartuzije v Žičah je bil takrat Štefan Maconi (1350–1424), kartuzijanski generalni prior. V zadnjih letih Katarininega življenja je bil njen osebni prijatelj in tajnik. Rokopis je naročil on, na robu pa mu je z lastno roko dodal celo nekaj glos, opomb, s katerimi je zapisanemu okrepil veljavnost.

Rokopis je opazil že Milko Kos¹ in ga leta 1931 opisal v katalogu srednjeveških rokopisov v Sloveniji; njegova beležka je tudi izhodišče za spodnjo raziskavo, katere cilj je bil sprva zgolj brskanje po besedilnih značilnostih rokopisa, ene prvih kopij besedila, ki že dolgo kliče po novi kritični izdaji. (Zadnje so očetje bolandisti izdali v svojih *Acta sanctorum* že davnega leta 1866, žal brez resnega kritičnega aparata.) Do tega, kdo je bil Štefan Maconi in kaj je pomenil med učenci svete Katarine, se je bilo treba še prebiti. Toda z vsakim korakom so konture postajale jasnejše; z vsakim novim dokumentom se je Štefan Maconi iz zakulisne sence spreminjal v otipljivo zgodovinsko osebnost. V nekem trenutku je postalo jasno, da je njegova bolj ali manj² neopažena oseba pomembnejša od samega rokopisa. Ko se je izkazalo, da filološka srenja za obstoj ljubljanskega rokopisa številka 12 pravzaprav že dolgo ve, saj jo je nanj opozoril »M. Kos, bibliothécaire à la Bibliothèque d'Etat de Ljubljana«,³ je tekstu ostala le še vloga wittgensteinovske lestve, ki se jo sme po uporabi zavreči. Štefan Maconi in njegov odnos do svete Katarine sta se preselila v središče obravnave.

¹ Milko Kos in France Stele, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji* (Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1931), 79–82. (Odslej: Kos-Stele, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*.)

² Bleščeča izjema je članek, ki ga je napisal Giovanni Leoncini, »Un certosino del tardo medioevo: don Stefano Maconi«, *Die Ausbreitung kartäusischen Lebens und Geistes im Mittelalter 2. Analecta Cartusiana* 63 (1991): 54–107. (Odslej: Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*.)

³ Robert Fawtier, *Sainte Catherine de Sienne. Essai de critique des sources; t. II, Les oeuvres de Sainte Catherine de Sienne* (Pariz: E. de Boccard, 1930), 363. (Odslej: Fawtier, *Sainte Catherine de Sienne II*.)

Kakšni so njeni sadovi? Po iskanju v arhivih je že mogoče reči, da gre za pomemben del zgodbe o Katarini sami. Štefan Maconi ni bil le njen učenec, imenovala ga je *il discepolo prediletto*, bil je nekakšen *primus inter pares* v njeni hierarhiji materinske ljubezni. Bil je tudi njen osebni tajnik, eden od pisarjev, ki so le za silo pismeni svetnici pomagali sestaviti njeno mogočno zbirko pisem, še več, zapisoval je njen *Pogovor o božji previdnosti*, ko ga je narekovala v mističnem zamaknjenju. In končno je bil prav Štefan Maconi tisti, ki je poskrbel za vrsto pomembnih korakov po njeni smrti in tako pripravljaj pot za njeno kanonizacijo celo v težkih letih velikega zahodnega razkola.

To se ne ujema z nekaterimi drugimi predstavami o svetniški Sienki; denimo s predstavo, kakršno – *exempli gratia* – izraža Romana Guarnieri v svojem uvodu k delom Angele iz Foligna, kjer Katarini odreka celo njene lastne spise, češ da so jih »prenaredili njeni učeni dominikanski 'tajniki' ter svetničino podobo tako stlačili v vnaprej zasnovan kalup.«⁴ Tudi če pustimo filološke nedoslednosti, ki jih poraja takšna argumentacija, povsem ob strani, je težko spregledati temeljni zgodovinski problem; eden bistvenih predstavnikov Katarininega kroga – in eden njenih tajnikov, oziroma 'tajnikov', kot jim pravi Guarnierijeva – sploh ni bil dominikanec. Ko je Štefan Maconi leta 1380 iz mrtvih ust svoje duhovne matere izpulil zob, da bi ga s pomočjo relikvije njena *praesentia* spremljala še naprej, je bil navaden laik; in ko je leta 1402 poslal dva svoja meniha iz Žič v Rim s prošnjo za njeno beatifikacijo, podprto z vplivom kar dveh kronanih glav, je bil kartuzijanski, ne pa dominikanski generalni prior.

Takšen pogled na skupnost, ki so jo skupaj s Sienko gradili njeni *caterinati*, zato pod drobnogledom hitro izda svoje ideološke predpostavke. Izkaže se, da gre za še en primer zloglasnega *dvotirnega modela*, ki sta ga vpeljala Hume in Gibbon in ki ga je s svojo knjigo o čaščenju svetnikov v pozni antiki temeljito omajal Peter Brown;⁵ za novo inkarnacijo pokroviteljske trditve, da je »laična religioznost« nekaj povsem drugačnega od »religioznosti klera«. Kot je pokazal Daniel Bornstein, je takšno pojmovanje še zlasti zavajajoče pri Italiji v štirinajstem stoletju, ki je bila še posebej pobožna in cerkvena.⁶ Zdi se, da podatki o odnosu Štefana Maconija in njegove duhovne matere potrjujejo Brownovo in Bornsteinovo kritiko tega anahronističnega stališča. Štefan Maconi v virih nastopa kot ponižen Katarinin učenec, ne pa kot njen *ensor ex offio*. Zanj je bil nekaj podobnega, kot je bil evangelist Janez, *discipulus ille quem diligebat Iesus*,⁷ za Kristusa; ne le njen *discepolo prediletto*, sprejel je posebno vlogo glasnika, ki širi njeno sporočilo. Kot kaže, so ga tako videli že njegovi sodobniki; Rajmund iz Kapue to vzporednico zapiše kar naravnost:

»On je tudi nekakšna priča te *Legende*, tako da bi lahko skupaj z evangelistom Janezom rekli: On ve, da govori resnico. On, torej kartuzijan Štefan, ve, da dominikanec Rajmund, ki je – dasi brez vsakih zaslug in nevreden – sestavil to legendo, govori resnico.«⁸

Toliko o uvodnih problemih, ki pomenijo okvir za globlje razumevanje naslednjih vrstic.
Incipit liber.

⁴ Romana Guarnieri, »Preface«, v *Angela of Foligno: Complete Works*, ur. Paul Lachance OFM (New York: Paulist Press, 1993), 7.

⁵ Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago: The University of Chicago Press, 1981), 17 in nasl.

⁶ Daniel E. Bornstein, *The Bianchi of 1399: Popular Devotion in Late Medieval Italy* (Ithaca in London: Cornell University Press, 1993), 3 in nasl.

⁷ Prim. Jn 13,23; 19,26; 21,7; 21,20.

⁸ »Hic etiam totus quasi Legendae hujus testis est, ita ut dicere possim cum Evangelista Joanne: Ille scit quia vera dicit. Ille scilicet Stephanus Carthusiensis scit, quia vera dicit Raimundus Ordinis Praedicatorum, qui licet immeritus et indignus, composuit hanc Legendam.« Raimundus de Vineis, »Vita sanctae Catharinae Senensis«, *Acta sanctorum, Aprilis tomus tertius*, ur. Joannes Carnadet (Pariz: Victor Palmé, 1866), 939. (Odslej: Raimundus de Vineis, *Legenda maior*.)

2. Viri

2.1. Pregled

Danes ohranjena *Maconiana* so mešanica treh vrst skoraj izključno pisnih virov.⁹ Nekaj jih je že urejenih in izdanih, medtem ko so ostali razpršeni po evropskih arhivih; mnoge je treba še poiskati in določiti njihovo vlogo v mozaiku Maconijeve dejavnosti. Spodnja raziskava se opira tako na prve kot na druge, čeprav si je bilo mogoče s temi zaenkrat pomagati le tu in tam. Razdelitev virov na tri tipe je mišljena takole. V prvem razredu so besedila, ki jih je Štefan Maconi napisal sam; to je zlasti njegovo sodno pričanje o Katarini, poleg tega pa več pisem in nekaj robnih zabeležk, marginalnih glos. V drugem razredu je več raznovrstnih pričevanj njegovih sodobnikov, ki so po strukturi in verodostojnosti primerljiva z omenjenimi; nekatera so nastala v sklopu dejavnosti okrog Katarininega kanonizacijskega procesa, druga odsevajo življenje kartuzijanskega priorja. (Sem sodijo dokumenti kartuzijanskih kapituljev, listine, ki dokumentirajo odnose med posameznimi kartuzijami in krajevnim plemstvom, ter podobni spisi.) Le tretji in zadnji tip virov je docela drugačne vrste; gre za veliko poznejše poročilo o Maconijevem življenju, za hagiografski spis, ki ga je dve stoletji po njegovi smrti napisal kartuzijanski menih. Ta *vita* ponuja obilje podatkov, vendar se po zgodovinski zanesljivosti ne more primerjati z dokumenti prvih dveh razredov. Kljub temu gre v širšem pomenu besede še vedno za avtentičen zapis, za odraz ustnega izročila, ki ga pri iskanju Maconijevega portreta, še posebej pa njegovega odnosa do Sienke, ni mogoče preprosto zanemariti.

2.2. Spisi Štefana Maconija

Daleč najdaljše in najpomembnejše besedilo med Maconijevimi spisi je njegovo pričevanje o življenju svete Katarine, ki ga je poslal v Benetke na *Processo Castellano*, neke vrste kanonizacijski proces za Sienko, ki se je odvijal leta 1411. Besedilo je nastalo istega leta, na prošnjo Maconijevega prijatelja Tomaža d'Antonio Caffarinija, dominikanca, ki je poskrbel za *Processo*.¹⁰ Vsebina docela ustreza strogim pravilom pri kanonizacijskih procesih, ki so bila takrat že dodobra razvita;¹¹ pisanje je opremljeno s podpisi notarjev in več drugih prič. Vsebinsko govori predvsem o Katarini, vendar je obenem prepredeno tudi z avtobiografskimi nitmi, ki razkrivajo piščev osebni odnos do svetnice. Prav ta tekst navaja vrsto pomembnih dogodkov v Maconijevem življenju. Vseeno je treba imeti pri zgodovinski kritiki vira ves čas pred očmi njegov osnovni namen. *Processo Castellano* je predvsem vzpostavljaval pravno osnovo za Katarinino kanonizacijo in tudi Štefan Maconi svojega spisa ni pisal *sine ira et studio*, saj je bil v tistem času že več kot tri desetletja *spiritus movens* celotnega podjema.

Po drugi strani pa obstaja vrsta razlogov, ki verodostojnost tega poročila potrjujejo, in to na osnovi prav istih pravnih okoliščin. Štefan Maconi namreč pri procesu ni bil osebno navzoč; enako velja za vrsto drugih prič. Svoje izjave so spisali vsak posebej, na različnih concih Evrope, in jih poslali beneškemu škofu. Zaradi tega si niso smeli privoščiti zapletanj v protislovja glede golih dejstev, saj bi to resno ogrozilo njihov lastni položaj in okreplilo stališča

⁹ Resnici na ljubo je na voljo tudi nekaj ikonografskih sledi; ohranjene so v kartuziji v Paviji in so pri rekonstrukciji Maconijeve biografije postranskega pomena. Prim. Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 76, op. 3.

¹⁰ M. H. Laurent, *Il Processo Castellano* (Fontes vitae s. Catharinae Senensis historici 9) (Milan: Fratelli Bocca, 1942), 257–273. (Odslej: Laurent, *Il Processo Castellano*.)

¹¹ Prim. zlasti klasično delo, ki ga je na to temo napisal André Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 59–104.

njihovih nasprotnikov na procesu. Ta omejitev je nujno uravnotežila Maconijevo morebitno željo, da bi zaradi pospeševanja kanonizacijskih mlinov Katarinino »nenavadno izkušnjo«, kot to imenuje Robert Fawtier, predstavil na način, ki bi resnico kakorkoli popačil. To je čutiti že za previdnimi izrazi v dolgi pravniški formuli na začetku njegovega pričevanja:

»[...] Štefan iz Siene, po milosti božji prior kartuzijanskega samostana Svete Marije od Milosti pri Paviji, naprošen po pismu, o katerem je podrobneje govor spodaj, <je> na to spodaj omenjeno pismo odgovoril z vsem, s čimer je po pravu, običaju, načinu in obliki to moč kar najbolje storiti, da bi bilo spodnje pričevanje deležno večje in polnejše verodostojnosti. S posebno prisego je zatrdil, da je spodnje pisanje bilo, da bo in da je resnično; v prisotnosti spodaj popisanih notarjev in prič je rekel in pričal, in pravi in priča, da je spodnje pisanje o življenju blažene device Katarine Sienske, ki je nastalo po njem v odgovor na omenjeno pismo, v celoti, prav, popolnoma in pravno resnično.«¹²

Drugo podskupino v tej vrsti primarnih virov predstavljajo Maconijeva pisma, ki so jih prejeli *caterinati*: naslovniki ohranjenih so pesnik Neri di Landoccio Pagliaresi, florentinski duhovnik ser Giacomo, rektor bolnišnice Santa Maria di Misericordia Matteo in Angelo Malavolti, škof v Grossetu. Z izjemo zadnjega so pisma napisana v italijanščini, ne v latinščini kot *testimonium*. Vsa razen enega so na voljo v zbirki Katarininih pisem, ki sta jo uredila Niccolò Tommasèo in Piero Misciattelli;¹³ pismo, ki sta ga urednika iz nejasnih razlogov izpustila, je moč najti v starejši izdaji, ki jo je uredil F. Grottanelli.¹⁴ Pomembnost teh pisem je v njihovi spontanosti; brez Damoklejevega meča notarjev in prič si pisec privoščil nenavno odkritost, včasih se celo igra z besedami in po ciceronovsko meša jezike. Značilen primer je videti v pismu, ki ga je Maconi poslal svojemu pesniškemu prijatelju Pagliaresiju leta 1381, leto dni po Katarinini smrti, ko se je razkol v Cerkvi bolj in bolj razraščal:

»A questi di ebbi una tua lettera fatta a di 17 d'Aprile, la quale ben che mi fusse di singulare piacere, *tamen confiteor quod commota sunt viscera mea*. [...]«¹⁵

Tretja skupina Maconijevih sledov je manj pomembna od ostalih dveh, vendar nujna za zgodovinsko trdnejše razumevanje toka dogodkov. To so njegove lastnoročne glose na robovih več rokopisov, ki popisujejo življenje svete Katarine. Skozi vse življenje je v različnih kartuzijah pri prepisovalcih naročal najrazličnejša *Catheriniana* ter kodekse po robovih utrjeval s svojo avtoriteto kartuzijanskega priorja. Zapisoval je drobne anekdote iz svojega življenja, potrjeval navedene dogodke in včasih dodal kakšno podrobnost, vedno v značilno ponižnem, skorajda afektirano skromnem slogu. Ko je denimo opazil poročilo Rajmunda iz Kapue v *Legendi maior*,¹⁶ kjer avtor omenja nekega priorja kartuzije v Belriguardu, je Maconi vse skupaj overovil:

¹² Laurent, *Il Processo Castellano*, 258. (Latinski izvornik Maconijevega pričevanja je na voljo v prilogi, zato ga v teh opombah izjemoma ni.)

¹³ Niccolò Tommasèo in Piero Misciattelli, »Lettere dei discepoli di Santa Caterina«, *Le lettere di S. Caterina da Siena, ridotte a miglior lezione, e in ordine nuovo disposte* (Firence: C/E Giunti – G. Barbèra, 1940), vol. 6, 43–136. (Odslej: Tommasèo, *Le lettere VI*.)

¹⁴ F. Grottanelli, *Leggenda minore di S. Caterina da Siena e lettere dei suoi discepoli; scritture inedite pubblicate* (Bologna: Gaetano Romagnoli, 1868), 387–389.

¹⁵ »V teh dneh sem prejel tvoje pismo z dne 17. aprila; silno mi je ugajalo, čeprav moram reči, da me v srcu močno skrbi. [...]« Tommasèo, *Le lettere VI*, 91.

¹⁶ Raimundus de Vineis, *Legenda maior*, par. 320.

»Omenjeni prior v Beriguardu je bil tedaj gospod Krištof, ki je pozneje postal gospod (sc. generalni prior) kartuzije. Takrat sem za zgoraj zapisane dogodke iz njegovih ust slišal tudi jaz, brat Štefan, nevredni kartuzijanski prior.«¹⁷

Kakorkoli že, vsebina glos v splošnem ni posebej pretresljiva; njihov pomen je drugje. Kot zgodovinski viri prvega razreda včasih potrjujejo druga, manj nepristranska pričevanja o dejavnostih Štefana Maconija, zlasti tista izpod peresa Tomaža d'Antonio Caffarinija in navedbe v hagiografiji Bartolomeja Sienskega. Večino teh glos je objavil že Robert Fawtier;¹⁸ tiste iz ljubljanskega rokopisa je vestno prepisal Milko Kos.¹⁹

Obstaja še ena vrsta virov, ki se jih doslej raziskovalci še niso lotili; vseeno jih je treba tu vsaj omeniti. To so spisi, ki jih je Štefan Maconi ustvaril kot Katarinin tajnik. Analize o tem, katere dele njenega opusa je v resnici zabeležil on, še vedno ni; skupaj z njim so to službo namreč opravljali tudi Neri di Landoccio de' Pagliaresi, Barduccio di Piero de' Canigiani in Cristofano di Gano Guidini. Maconi o tej nenavadni vlogi poroča sam, v pričevanju za *Processo Castellano*:

»Vmes me je blago poprosila, če bi hotel zapisati nekaj pisem, ki jih je na čudovit način narekovala s svojimi deviškimi usti. To sem z velikim veseljem sprejel, saj sem čutil, kako se v meni srce vsak dan z novim žarom vžiga za nebesa ter zavrača svet in vse, kar je od njega, s tolikšnim odporom do nekdanjega življenja, da sem celo samega sebe komaj še prenašal. V sebi sem začutil takšno in tolikšno spremembo, da je tudi od zunaj ni bilo mogoče ublažiti, tako da se je čudilo malone vse mesto.«²⁰

V tej točki se odpira vrsta novih problemov. Kakšna je bila pravzaprav Maconijeva vloga pri pisanju teh pisem? Spomniti se je treba, da ni bila Katarina deležna nobene formalne izobrazbe, brati se je naučila komaj nekaj pred dvajsetim letom, pisati pa šele nekaj pred tridesetim; malo verjetno je, da je Štefan Maconi zgolj mehanično in stenografsko zapisoval že izoblikovane stavke, ne da bi imel vsaj nekaj opraviti tudi s samo formulacijo, ne toliko vsebinsko kot slogovno in slovnično. To vprašanje zahteva posebno obravnavo, zlasti v luči kasnejšega obdobja, ko je Maconi sodeloval tudi pri pisanju Katarinine edine knjige, njenega *Pogovora o božji previdnosti*, v še dosti manj konvencionalnih okoliščinah. Kot poroča sam, je svetnica knjigo narekovala sredi zamaknjenja, še več, pri tem sploh ni stala na tleh, temveč so jo mnogi videli, kako je lebdela v zraku, »vzdignjena od zemlje«:

¹⁷ »Prior predictus Beriguardi tunc erat dominus Christoforus qui postea fuit dominus Karthusiensis. Et tunc ab eius ore eciam audiui suprascripta ego frater Stephanus prior Karthusiensis licet indignus.« Ljubljanski Ms 12, f. 75. Na tem mestu je treba opozoriti, da je besedilo v *Acta sanctorum* po vsem sodeč vzeto iz poznejšega rokopisa, ki je nastal po predlogi enega izmed teh, ki jih je razširjal Maconi. Ljubljanski rokopis, očitno zanesljivejši, pove naslednje: »Sed mox uestibus depositis affuit quidam prior Berriguardi Carthusiensis ordinis mihi notus et amicitia non parua coniunctus rogans me quod facerem eum loqui cum Katherina virgine.« Maconijev avtograf je nato pripisan na dnu strani.

Besedilo v AASS, ki je že nekoliko okvarjeno, ta odlomek podaja takole: »Sed mox vestibis depositis, affuit quidam, Prior B. Rignardi. Iste Prior B. Rignardi fuit Dominus, Christophorus post Prior Carthusiae, (prout ipse narravit successori suo, Domino videlicet Stephano priori Carthusiensis ordinis) mihi notus, et amicitia non parva conjunctus, rogans me quod facerem eum loqui cum Catharina virgine.«

Urednik AASS se je v zagati od besedila v oklepaju distanciral, in sicer v opombi na strani 944: »Parenthesis haec deest in MS. Leodiensi: et videtur ex margine irrepsisse in textum; an ab auctore ipso addita aut ab alio, ignoro.« Na manj previdno uredniško presojo lahko naletimo pri narobe razumljenem imenu kartuzije v Belriguardu zraven Siene, *ibid.*: »De B. Rignardo, cuius non tantum ecclesia, sed etiam ipsa appellatio hactenus nobis ignota fuit: liberenter discemus locum ac diem cultus, et quidquid de ejus vita aut miraculis, scripto aut memoria est conservatum.«

¹⁸ Robert Fawtier, *Sainte Catherine de Sienna. Essai de critique des sources; t. I, Sources hagiographiques*. (Pariz: E. de Boccard, 1921), 109–117. (Odslej: Fawtier, *Sainte Catherine de Sienna I.*)

¹⁹ Kos-Stele, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, 79.

²⁰ Laurent, *Il Processo Castellano*, 260.

»Tako so jo premnogi večkrat videli, kako v molitvi lebdi nad zemljo, in med njimi sem jo z nemajhnim občudovanjem nekajkrat videl tudi jaz. Kako se to lahko zgodi, je odkrito popisano v knjigi, ki jo je sveta devica sestavila sama, deloma pa sem jo zapisal jaz, ko jo je na čudovit način narekovala z deviškimi usti.«²¹

Na tem mestu se ni mogoče spuščati v pomen zapletenega vprašanja o Katarinini levitaciji, njeni simboliki in različnih vzporednicah v krščanskem hagiografskem izročilu.²² Gre za to, da postane v tej optiki prvotno vprašanje še pomembnejše: je Katarina svojo knjigo res narekovala, besedo za besedo, ali pa si je njen tajnik lahko pri zapisovanju vzel nekoliko svobode? Še več, morda si jo je celo moral vzeti, če je hotel priti do količkaj jasnega in tekočega besedila. In če je bilo tako, kako bi se dalo v virih odkriti sledi teh anonimnih piscev, določiti, kateri del besedila je napisal ta ali oni med Katarinini tajniki, morda celo opredeliti drobne slogovne razlike med omenjenimi štirimi posamezniki? Gre za vprašanje, ki ga po vsebini lahko primerjamo s homerskim.²³

Čeprav tu za kaj takega ni prostora, je vseeno treba sliko nekoliko uravnotežiti; od takšne analize ni mogoče pričakovati kakšnih večjih novosti glede vsebine Sienkinih spisov. Raziskovalci se namreč strinjajo v tem, da diha iz njenih pisem presenetljiva vsebinska ubranost, obilici tajnikov navzlic. Kot pravi Hanno Helbling v svoji knjigi, dajejo Katarinina pisma predvsem »vtis dvojne enovitosti; vedno govori isto – in to vsem pove na isti način.«²⁴ Do enake ugotovitve je prišel Robert Fawtier:

»Običajno ji pojemo hvalo, brez dvoma upravičeno, vseeno pa je treba priznati, da je ta čudoviti slog nenavadno monoton. Tudi če pustimo v celoti podvojene odlomke tu povsem ob strani, bomo v vseh pismih še vedno naleteli na iste izraze; ti so pogosto prelepi, vendar njihovo ponavljanje tej lepoti ni v korist. Katarina Benincasa je bila otrok ljudstva, njena vzgoja in izobrazba sta bili silno omejeni – in z njenim besediščem je bilo enako.«²⁵

Ta ugotovitev kaže, da pri Katarininih pisarjih pravzaprav ni mogoče iskati individualne kreativnosti. Čeprav je veliko možnosti za to, da se v njenih pismih, nemara pa tudi v *Pogovoru*, skriva vsaj sled Maconijeve roke, bi bile posledice takšnega odkritja najbrž predvsem jezikovne narave, brez vpliva na pomembnejša vsebinska, kaj šele doktrinalna vprašanja.

2.3. Drugi sočasni viri

Druga skupina virov, ki Maconijevo življenje odražajo v pisanju njegovih sodobnikov, je tipološko najbolj raznovrstna, hkrati pa v nekaterih primerih tudi zgodovinsko najzanesljivejša. Tu so najprej pričevanja, zbrana za *Processo Castellano*, podobna že omenjenemu; mnoge izmed prič so v besedilu omenjale tudi Maconijevo delovanje. Sledijo pisma, ki jih je svojemu učencu pisala sveta Katarina sama; v Volpatovi izdaji jih je mogoče najti pod zaporednimi številkami 195, 319, 320, 324, 332, 365, 368 in 369. Njihov značaj je sporadičen, saj so nastajala le v obdobjih, ko je bil naslovnik iz tega ali onega razloga odsoten; večinoma je šlo

²¹ Laurent, *Il Processo Castellano*, 263–264.

²² Temeljit pregled tega pojava daje William K. Mahony v svojem članku »Flight«, objavljenem v *The Encyclopedia of Religion*, ur. Mircea Eliade (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), vol. 5, 349–353.

²³ Prav v zadnjem času se nemara odpira pot do rešitve tega problema. Pred časom so Katarinina zbrana dela (torej pisma, kot jih je izdal Antonio Volpato, ter *Pogovor* in molitve, ki jih je uredila Giuliana Cavallini) izšla na zgoščenkah. Ta prvič doslej omogoča vrsto računalniških slogovnih analiz: prim. *Santa Caterina da Siena: Opera Omnia*, ur. P. Fausto Saffoni, OP (Pistoia: Provincia Romana dei Frati Predicatori, 2002). Glede na to, da je raziskovalec na voljo precejšnja količina Maconijevih besedil v italijanščini, bi italijanska filologija z nekaj računalniškega znanja morda v svetničinem pisanju znala poiskati sledi njenega učenca.

²⁴ Hanno Helbling, *Katharina von Siena: Mystik und Politik* (Munich: C. H. Beck, 2000), 10–11.

²⁵ Fawtier, *Sainte Catherine de Sienne II*, 320.

za družinske zadržke. To z raziskavo povezuje še dve drugi pismi, nemara še poučnejši od tistih, ki so bila namenjena Maconiju – pismi 241 in 247, ki ju je od Katarine dobila Štefanova mati, »monna Giovanna, donna di Corrado di Leoncino da Siena«. V njih se zrcali drama premožne družine iz zgornjega razreda, ki se ji sin počasi odmika, na poti za klicem, ki zahteva od njega celo življenje.²⁶ Pisma kažejo, da Katarina položaj razume, da pa nikakor ni pripravljena na kompromis. Gospe Giovanni pove takole:

»Hočem, da si slečete vsako lastno in čutno ljubezen, ki jo gojite do sebe, do svojih otrok ali do katerekoli ustvarjene reči, razen do Boga; ljubiti ne smete ne sebe ne kakšne druge stvari, razen Boga, saj je nemogoče, da bi človek služil dvema gospodoma – saj bo, če bo enemu služil, drugega zaničeval: ni namreč mogoče hkrati služiti Bogu in svetu, saj nimata ničesar skupnega.«²⁷

Še en niz virov pomenita hagiografska spisa dveh Maconijevih dominikanskih prijateljev, Rajmunda iz Kapue z njegovo *Legendo maior*²⁸ in Tomaža d'Antonio Caffarinija, ki je napisal njeno nadaljevanje, *Libellus de supplemento*.²⁹ Ne le, da obe deli Štefana Maconija večkrat omenjata, v dobršni meri je pripomogel tudi k njunemu nastanku. Čeprav se ne da več ugotoviti, pri katerih delih besedila je sodeloval, pa njegovo vztrajno pomoč odkrito potrjuje Rajmundova javna zahvala:

»[...] Štefan Maconi, ki sem ga omenil že zgoraj in ki ga obširneje ne hvalim le zaradi tega, ker je še vedno živ, takšnih pa ni mogoče varno hvaliti. A naj ga vendar vsaj označim: bil je eden od tajnikov svete device in je deloma zapisal tako pisma, ki jih je narekovala, kot knjigo, ki jo je sestavila. Nanjo se je navezal do te mere, da je zapustil oba starša, tri brate in celo lastno domovino ter devici sledil, kamorkoli je šla. [...] On je zabeležil in zapisal nekaj stvari, ki so se pripetile ob odhodu svete device, ter me obširno oskrbel s podatki.«³⁰

Zdi se tudi, da je Štefan Maconi, prav kot Caffarini, tudi sam napisal nekakšno *Legendo minor*, povzetek obsežnega Rajmundovega spisa. Kakorkoli že, ta teza je le na stopnji domneve, *sub iudice*.³¹

Ostaja še zadnji sklop sočasnih podatkov o Maconijevem življenju, zgodovinsko med najbolj prepričljivimi, a doslej skoraj docela prezrt. To so uradna poročila o njegovi dejavnosti v kartuzijah; mnogo je bilo uničenih v viharnih stoletjih, ki so sledila, nekaj pa jih je kljub vsemu

²⁶ Ta fenomen je v svoji knjigi natančneje raziskal Alessandro Barbero, *Un santo in famiglia: Vocazione religiosa e resistenze sociali nell'agiografia latina medievale* (Turin: Rosenberg & Sellier, 1991).

²⁷ »[...] voglio che vi spogliate d'ogni amore proprio e sensitivo che aveste a voi o a' vostri figliuoli o a veruna cosa creata, fuore di Dio; non dovete amare né voi né veruna altra cosa fuore di Dio, però che è impossibile che l'uomo serva a due signori – però che se elli serve all'uno, elli è in contempto all'altro -: neuno è che possa servire a Dio e al mondo, però che non anno neuna conformità insieme.« Pismo 247, kot ga je izdal Antonio Volpato, »Le lettere di Santa Caterina da Siena«, v *Santa Caterina da Siena: Opera Omnia*, ur. P. Fausto Sbaiffoni, OP (Pistoia: Provincia Romana dei Frati Predicatori, 2002).

²⁸ Raimundus de Vineis, *Legenda maior*, 862–967.

²⁹ Thomas Antonii de Senis »Caffarini«, *Libellus de supplemento legende prolixae virginis b. Caterine de Senis*. Ur. I. Cavallini in I. Foraloso (Rome: Edizioni Catheriniane, 1974). (Odslej: Caffarini, *Libellus de supplemento*.)

³⁰ »[...] Stephanus de Maconibus, de quo superius memoriam feci: quem idcirco diffuse non laudo, quia adhuc est in via, in qua nemo tute laudatur. Sed ut saltem designem eum, hic fuit unus de scriptoribus virginis sacrae, qui tam epistolas quas dictabat, quam librum quem composuit, pro parte conscripsit: et in tantum ei adhaesit quod utroque parente tribusque germanis relictis, una cum propria patria, virginem sequebatur quocumque iret. [...] Hic notavit et scripsit quaedam, quae contigerunt in transitu sanctae virginis, meque verbo plenarie informavit.« Raimundus de Vineis, *Legenda maior*, par. 342.

³¹ F. Grottanelli je domneval, da je avtor *Legende minor* Maconi; R. Fawtier mu je nasprotoval, toda E. Franceschini je kasneje njegove argumente zavrnil. Prim. Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 94–95, op. 91.

ostalo. Za svojo monografijo o kartuzijah Žiče in Jurklošter je Jože Mlinarič zbral tista, ki se nanašajo na Maconijevo obdobje v Žičah; te so bile v tem času nič manj kot sedež generalnega priorja urbanističnega, z Rimom povezanega dela kartuzijanskega reda.³² Najpomembnejšega med temi dokumenti, namreč zapisnike urbanističnih generalnih kapitljev, zbranih pod naslovom *Charta Capitulorum generalium celebratorum a pp. Italis et Germanis tempore schismatis in obedientia Urbani VI et successorum ab anno 1386 usque ad annum 1410*, danes hranijo v Veliki kartuziji.³³ Ker je Maconi tem kapitljem predsedoval od leta 1399, ko so ga izvolili, pa vse do združitve kartuzijanskega reda, pomeni to besedilo sistematičen in zgodovinsko zanesljiv prikaz celega desetletja njegovega življenja. Več drugih zapisov iz tega obdobja hranita *Steiermärkisches Landesarchiv* v Gradcu in *Zgodovinski arhiv* v Celju. Ti poročajo predvsem o ekonomskih vidikih življenja v Žičah; nekateri nadrobno opisujejo kupovanje zemlje in stavb, drugi hranijo najrazličnejše oporoke ali plemiške zapuščine samostanu. Nič posebnega, a dovolj, da lahko za črkami zaslutimo stvarno naravo novega priorja; samostan, ki je ob njegovem prihodu že razpadal,³⁴ se je pod novo upravo začel počasi razcvetati.

2.4. Bartolomej Sienski in njegova Vita

Zadnjo skupino primarnih virov predstavlja Maconijeva lastna *vita*, ki jo je spisal Bartolomej Scala iz Siene, menih iz florentinske kartuzije, vendar šele leta 1626, torej dvesto let po Maconijevi smrti.³⁵ Pokojni prior se je tako nenadoma znašel na drugem koncu procesne palice; knjiga pobožnega kartuzijana je pomenila korak v neuspelem poskusu, da bi čast oltarja dosegel on. Pri zanašanju na njeno verodostojnost je treba imeti ta namen ves čas pred očmi. Prinaša sicer nekaj novih dokumentov, ki drugje niso na voljo, vendar ne omenja virov zanje in je zato ni mogoče obravnavati kot primarni vir s prepričljivostjo, s kakršno se lahko ponašajo zgoraj omenjene skupine. Kot piše Giovanni Leoncini, je zavajajoče zlasti Bartolomejevo vzporejanje nekaterih nesporno avtentičnih dokumentov z drugimi, katerih pristnost je dosti manj zanesljiva.³⁶ Hkrati pa se je treba izogniti tudi hiperkričnemu stališču. Bartolomej Sienski omenja vrsto dogodkov, za katere obstajajo tudi neodvisna, sočasna poročila. Resnejša primerjava navadno pokaže, da je njegova inačica v bistvu točna, čeprav se včasih v podrobnostih ne more pobahati z ravno lekarnarsko natančnostjo.

Zadostoval bo primer: pri opisovanju Maconijevih prehranjevalnih navad omenja običaj, ki je menda izhajal iz nekega praznovanja velike noči, ko so bili Katarina in njeni *caterinati* brez vsake hrane in jim je za praznovanje vstajenja ostal samo še – fižol. Bartolomej pripoveduje, kako globok vtis je ta gostija naredila na Štefana Maconija:

»<Stročnice in kuhano zelje> je pobožni mož vzljubil kot vsakdanji obrok. Kadar je sedel k takšnim dobrotam, se je namreč spomnil na neko čudovito in razkošno pripravljeno

³² Jože Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter* (Maribor: Založba Obzorja, 1991), 135–172. (Odslej: Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*.)

³³ *Charta Capitulorum generalium celebratorum a pp. Italis et Germanis tempore schismatis in obedientia Urbani VI et successorum ab anno 1386 usque ad annum 1410*. Archives du monastère de la Grande-Chartreuse, 1 M 18. To dokumentacijo je pred kratkim uredil in objavil John Clark, *The Urbanist Chartae, including the Chartae of the Avignon Obedience to 1410*. Vol. 1–3. *Analecta Cartusiana* 100:25 (1997). (Odslej: Clark, *The Urbanist Chartae*.)

³⁴ Generalni kapitelj se je leta 1397 pritoževal, da se je samostan v Žičah zaradi svoje dotrajanosti že skorajda podrl: »ex nimia antiquitate facta sit ruina.« Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, 150.

³⁵ Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi Senensis Cartusiani, Ticinensis cartusiae olim coenobiarcae libri quinque* (Siena: Hercules de Goris, 1626). (Odslej: Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi*.)

³⁶ Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 55.

kosilo pri serafski materi Katarini, ki se je takrat mudila v Rimu. Pri tem kosilu je bil kot gost navzoč tako Štefan kot tudi ostali verni možje in žene, ki so živeli z blaženo devico; bilo jih je veliko, saj je šlo prav za dan Kristusovega vstajenja, jedli pa so navaden fižol, pripravljen kot za slavnostno gostijo, saj ni bilo v hiši ničesar drugega, s čimer bi lahko postregli; tako je šlo evangelijsko uboštvo ubogim v duhu v slast.«³⁷

Nedoslednost te nekam protipitagorejske zgodbe je že davno tega opazila Augusta Drane v svoji monografiji o Katarininem krogu. Zaporedje dogodkov, kakršnega podaja Bartolomej iz Siene, preprosto ne drži, ko ga postavimo ob bok sočasnim poročilom:

»Bodisi oče Bartolomej o fižolovi gostiji poroča z več netočnostmi bodisi je bilo takšnih pojedin dvoje. Tista, o kateri smo že pripovedovali, se je zgodila v Sieni na vnebohod leta 1373, še preden je Štefan svetnico sploh spoznal. Bartolomej *svojo* zgodbo postavlja v Rim, za veliko noč, le nekaj pred Katarinino smrtjo. Kakorkoli že, posledica tega dogodka je bila, da so Štefanovi kartuzijanski bratje za veliko noč vedno jedli fižol.«³⁸

Ta pragmatični sklep velja upoštevati kot splošno načelo pri zanašanju na dele Bartolomejeve pripovedi, ki jih drugi viri ne omenjajo. Zdi se, da se je pisec močno zanašal na kartuzijansko ustno izročilo; zamislili sta ga dve stoletji časovne razdalje, vendar je očitno ohranilo vsaj nekaj zanesljivosti. Bartolomeja ni posebej zanimalo, ali se je dogodek odvijal v Sieni ali v Rimu, še manj, če je do njega prišlo štirideset dni oziroma par let prej ali pozneje. Zanimalo ga je zgodovinsko jedro obreda, ki se je v kartuzijanski skupnosti ohranil vse do njegovega časa. In prav v tolikšni meri se je mogoče opreti na njegovo poročilo – nič bolj, pa tudi nič manj.

3. Štefan Maconi in sveta Katarina

3.1. »Il discepolo prediletto«: mladost in *caterinati*

Štefan Maconi se je rodil v Sieni, verjetno leta 1350, morda že leto prej.³⁹ Tako njegov oče, Corrado di Leoncino di Squarcialeone dei Maconi, kot mama, Giovanna di Stefano Bandinelli, sta prihajala iz vrst sienskega plemstva. Poleg njega sta imela še tri sinove in hčer.⁴⁰ To je malodane vse, kar je znanega o Maconijevem otroštvu. V šolo je hodil skupaj s

³⁷ »Haec cibaria [sc. legumina vel elixa olera] veluti quotidianas epulas plurimum adamavit Vir Pius, recordatus vel maxime quotiescunque ad has cupedias accumberet magnificum illud, opipareque instructum quondam convivium apud Seraphicam Matrem Catherinam Romae tunc versantem; ad quod convivium ipse Conviva Stephanus una cum aliis divinae Virginis culturae subiectis viris, feminisque religiosis discubuit ipso die Christi resurgentis celebritate insigni, fabaceo duntaxat divinis quasi dapibus paratum edulio, cum nihil aliud domi tunc esset, quod apponere-tur; adeo paupertas evangelica pauperibus spiritu erat in deliciis.« Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi*, 268–269.

³⁸ Augusta Theodosia Drane, *The History of St. Catherine of Siena and Her Companions* (London: Burns and Oates, 1880), 626.

³⁹ Bartolomej si v svoji legendi že na samem začetku privošči hagiografski topos, češ da se je Štefan rodil hkrati s Katarino, leta »1347, eo fere tempore quo in lucem suscepta est augustissima illa, ac Seraphica Virgo Catharina Senensis, cui Stephanus hic noster arcano Numinis consilio in ipso suae flore iuventae epistolis conscribendis operam praestitit, eique egregie carus fuit« (Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi*, 1). Caffarini poroča drugače: »Hic (sc. Stephanus de Maconibus) modo michi coetaneus, utpote ut ego annorum sexaginta septem vel circa existens, et ut ipse ita et ego de Senis oriundi, necnon et ibidem a pluribus annis pariter eisdem in scholis grammaticalibus imbuti« (Caffarini, *Libellus de supplemento* 3,6,14). Ker je to pisal leta 1417, je mogoče pomenljivo ujemanje Katarinine in Štefanove rojstne letnice razumeti le kot Bartolomejevo pobožno željo.

⁴⁰ Prim. Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 57.

Caffarinijem in nato ostal *in prefatis scholis et in seculo* tudi potem, ko se je njegov prijatelj Tomaž pri štirinajstih pridružil dominikancem.⁴¹

Naslednji dogodek v njegovem življenju, ki ga je mogoče opreti na verodostojna poročila, je že njegova dramatična spreobrnitev, do katere je prišlo po srečanju s sveto Katarino. Ozadje te zgodbe ni povsem jasno. Njegov življenjepisec poroča o potovalni žilici (*susceptum consilium peregrinas lustrandi regiones*), ki se je pri mladem Štefanu začela kazati kmalu po letu 1360, vendar jo je njegov pragmatični oče spretno premagal in sina z obljubo razkošnega življenja obdržal doma. To razkošje je kmalu začelo najedati tako družinsko premoženje⁴² kot mladeničev značaj.⁴³ Čeprav vzporednica ni izrecno nakazana, se vse skupaj ujema z zgodbo o Katarinini materi Lapi, ki je hčer skušala pregovoriti k svetnemu življenju in jo je s pomočjo svoje starejše hčere Bonaventure ukanila do te mere, da se je začelo dekle vdajati lišpanju. *Consensit virgo dare corporis ornatui operam*, poroča Rajmund iz Kapue; kasneje je imela svetnica svojo mladostno nečimrnost za enega svojih najhujših grehov.⁴⁴ Vzporednico je mogoče najti celo v obrnjenih starševskih vlogah. Pri Katarini je otroka v posvetnost silila mati Lapa, medtem ko je oče na koncu vendarle priznal in sprejel hčerino poklicanost; pri Štefanu se je moževemu dvomljivemu pristopu upirala mati, ki se je za sina bala, da ne bi »zaradi zrahljane uzde domačega strahu zabredel v slepo zablodo«. ⁴⁵ In kot poroča Caffarini, je bil njen strah še kako upravičen:

»Sčasoma pa je omenjeni tovariš v Sieni zabredel v kopico težav, med katere je spadal tudi začetek sovraštva in celo vojne na življenje in smrt z nekaterimi plemiči iz istega mesta, čeprav ne po lastni krivdi, temveč po krivdi očeta ter nekaterih drugih iz njegove hiše. Ker je v tem času glas o svetosti omenjene device začel že močno naraščati, je odšel k njej, da bi ga rešila te vojne, kot mu je nekdo svetoval. Ko je bil nato po božjem posredovanju skupaj s svojci te vojne rešen, prav kot mu je devica obljubila, ga je prevzela tolikšna gorečnost, da je ostal pri njej, zavrgel vse posvetno ter poslej neutrudno sledil samo njej in postal celo neločljiv spremljevalec te device.«⁴⁶

Maconi, ki tudi v lastnem pričevanju trdi, da se je vse skupaj zgodilo *sine culpa nostra*,⁴⁷ dodaja še datum, češ da ni Katarine nikoli videl *usque ad annum Domini 1376 vel circa*. Očitno je njuno znanstvo trajalo le štiri leta, saj je umrla že leta 1380.

⁴¹ »Huc usque, Domino disponente, perstetimus in mutua amicitia precipue caritatis, sepe dicta alma virgine mediante, ita quod ego quartum decimum vel circa agens annum, ibidem in Senis ordinem Predicatorum intravi, ipse [sic!] tunc in prefatis scholis et in seculo remanente« (Caffarini, *Libellus de supplemento* 3,6,14).

⁴² Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi*, 8.

⁴³ Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi*, 8–14. Temeljiti zgodovinski pregled sienskega plemstva ponuja Odile Redon, *L'espace d'une cité: Sienne et le pays siennois (XIIIe–XIVe siècles)* (Rome: École française de Rome, 1994).

⁴⁴ Raimundus de Vineis, *Legenda maior*, par. 42.

⁴⁵ Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi*, 8.

⁴⁶ »In processu vero temporis contigit prefatum consocium in Senis quam plura pati displicentia, inter que unum fuit odii et guerre mortalis incursum cum certis eiusdem civitatis nobilibus, licet non ratione sui, sed genitoris et aliorum eiusdem sue domus. Quo utique tempore, cum ibidem fama sanctitatis virginis de qua supra invalescere plurimum iam cepisset, pro remedio dicte guerre, prout sibi consultum fuerat, accessit ad virginem, per quam ipse cum suis ab ipsa guerra, prout sibi virgo promiserat, divinitus liberatus, tanta ex tunc devotione affectus remansit ad illam quod, spretis mundialibus cunctis, ipsam deinceps indefectibiliter est secutus, necnon et socius ipsius virginis individuus est affectus.« Caffarini, *Libellus de supplemento* 3,6,14. O dogodku poroča tudi Štefan Maconi v spisu za *Processo Castellano*, kjer med drugim popisuje tudi lastne motive za spreobrnjenje: »Visitavimus igitur eam, que me recepti non ut verecunda virgo, sicut existimabam, sed affectuosissima caritate, veluti si germanum a remotis partibus redeuntem gratiose suscepisset. De quo fui miratus, et attendens efficaciam sanctorum verborum quibus me non tantum induxit, verum etiam compulit ad confessionem et ad virtuose vivendum, dixi: 'Digitus Dei est hic'«. Laurent, *Il Processo Castellano*, 259.

⁴⁷ Laurent, *Il Processo Castellano*, 259.

Njegovo srečanje s svetnico, ki ga je prijazno sprejela, in njegovo nenadno spreobrnjenje sta dovolj natančno opisana v pričevanju za *Processo Castellano*; na tem mestu si velja ogledati položaj te spreobrnitve v razmerju do ostalih, zaradi katerih so se začeli okrog svoje duhovne matere zbirati *caterinati*. Zdi se, da je bila bistvenega pomena prav Katarinina posredniška vloga; mnogo njenih privržencev se ji je pridružilo, ker je naredila konec pogubnim prepirom, pravim družinskim vojnám, v katere so se zapletli, in poskrbela za trajen mir. Evangeljski model iz Kristusovega govora na gori, *beati pacifici*, je zaznamoval vse njeno javno delovanje. Nekatero izmed teh zgodb so povezane z dominikanci. Francesco Saracini, star plemič in tast Katarinine tretjerredniške tovarišice Alesse, se je pobotal s svojim smrtnim sovražnikom in kasneje sam spokojno umrl, spravljen s svetom in seboj. Jacomo Tolomei, dvakratni ubijalec in brat dveh drugih tretjerrednic, Ghinoccie in Francesce, je šel po njegovi poti; njegov brat Matteo Tolomei je celo pristal med *caterinati* in kasneje vstopil k dominikancem.⁴⁸ Toda bilo jih je še več; krog nikakor ni bil omejen samo na dominikansko sfero. Neri di Landoccio Pagliaresi je bil pesnik, prav kot Maconi rojen v plemiški rodbini; kot Maconi je tudi sam pristal med Katarininimi tajniki. V njen krog je pripeljal še enega plemiča, imenoval se je Francesco Malavolti, in v njegovem pričevanju za *Processo Castellano* je ohranjeno obširno poročilo o tovrstnih spreobrnitvah. Neri di Guccio degli Ugurghieri, član ene najstarejših fevdalnih rodbin v Sieni, in njegov tovariš Niccolò di Bindo Ghelli; Gabriele di Davino Piccolomini in Nigi di Doccio Arzocchi, še dva plemiča; Andrea di Vanni, slikar in pomembna osebnost v javnem življenju; Gabriele da Volterra, frančiškan, in Giovanni Terzo, avguštinec. Terzo je v Katarinino družbo pripeljal vrsto drugih avguštincev iz bližnjega Convento di Selva; med njimi so bili William Flete, Felice de' Tancredi, Antonio da Nizza in Giovanni Tantucci.⁴⁹

Posebej opazna lastnost te družbe je prav njena raznolikost. Seveda je mogoče zaznati močan dominikanski vpliv, vendar nikakor ne gre izključno zanj; dominikanci so pomešani z drugimi redovi, s kartuzijani, frančiškani in avguštinci, če jih navedemo le nekaj, in laikov je morda več kot vseh ostalih skupaj. Druga pomembna lastnost Katarininega kroga je socialni položaj, ki so ga uživali *caterinati*; videti je, da eden za drugim prihajajo iz premožnih sienskih družin tudi Štefan Maconi ni nobena izjema. Težko je razložiti, kaj je razvajeno siensko mladino iz višjih krogov gnalo k preprosti barvarjevi hčeri; morda pojav ni brez podobnosti s pojavom svetega Frančiška, trgovčevega sina, ki je zavrgel bogastvo in sprejel uboštvo. Tretja zanimiva in pomembna posebnost te družbe je njena umeščenost v srednjeveški socialni kontekst. Krog privržencev, ki se zbirajo okrog svojega svetniškega zgleda, najdemo že pri svetem Bernardu, sveti Hildegardi Bingenski in svetem Frančišku; vzorec postane še jasnejši pri Angeli iz Foligna in sveti Klari iz Montefalca, medtem ko je pri sveti Katarini – ter pri sveti Brigiti – že popolnoma razvit.

Štefan Maconi omenja le Katarinino obljubo: »Pojdi, predragi sin, in zaupaj v Gospodu, da bom rade volje napela vse sile, dokler ne dosežeš popolnega miru; pusti, da to breme v celoti prevzamem na svojo glavo.«⁵⁰ Podrobnosti mirovnega procesa nato taktno spusti, *causa brevittatis*. Zdi se, da tudi Bartolomej ni vedel ničesar drugega; poroča samo o spektakularnem dogodku, ko so se podivjani in trmasti nasprotniki tedaj že skesanega Štefana nenadoma znašli v cerkvi, navkljub zavračanju Katarininih ukazov:

⁴⁸ Edmund G. Gardner, *Saint Catherine of Siena: A Study in the Religion, Literature and History of the Fourteenth Century in Italy* (London: J. M. Dent & Co., 1907), 84. (Odslej: Gardner, *Saint Catherine of Siena*.)

⁴⁹ Gardner, *Saint Catherine of Siena*, 85–99.

⁵⁰ Laurent, *Il Processo Castellano*, 259.

»Ko je devica izvedela za to, je rekla: »Mene nočejo poslušati, ko pa bo spregovoril Bog, ga bodo hočeš nočeš slišali.« S temi besedami se je napotila naravnost k svetemu Krištofu, kjer so se po dogovoru že zbrali Štefan, njegov oče Konrad ter ostali najbližji sorodniki. V tem svetišču je serafska devica leže molila pred velikim oltarjem. In glej, čudež! Ko je tako molila in bila zaradi molitev v zamaknjenosti, se je v svetišču v kratkem pojavilo pet nasprotnikov, ki niso vedeli za prihod drugega, temveč jih je zbral tisti, ki ga je Katarina rotila v gorečih prošnjah.«⁵¹

Videti je, da je pisec v stiski z dejstvi ves dogodek napletel iz Maconijevega molčečega stavka, ki omenja le zasluge, ne pa podrobnosti: »Kasneje se je v resnici izkazalo, da smo se po njenem posredovanju po čudežu spravili, celo proti volji naših nasprotnikov samih.«⁵² Kakorkoli že, očitno je Katarina poskrbela za Štefanov notranji mir, če ne celo za njegovo preživetje.

Ko mu je pomagala do sprave z družinskimi sovražniki, je postal njen osebni tajnik;⁵³ ta dolžnost ga je nanjo še bolj navezala.⁵⁴ Njun odnos se je hitro razvijal in čeprav je bila Katarina le nekaj let starejša, je prevzela vlogo Štefanove duhovne matere. Istega leta 1376 ga je povabila, naj se ji pridruži na potovanju v Avignon; hotela je doseči mir med Firencami in papežem, hkrati pa Gregorja XI. prepričati, naj se vrne v Rim. Maconi v čustvenem opisu dogodka poroča, da ga je tja gnala ena sama želja: »Resnično, ljubljena mati, v sebi ne morem najti večje želje kot je ta, da bi bil neprestano poleg vas.«⁵⁵ Želja se mu je izpolnila in postal je Katarinina desna roka. Metaforo je treba tu razumeti dobesečno; kot rečeno, ni zapisoval le njenih pisem, temveč tudi njeno edino knjigo, *Libro della divina Dottrina* (imenovano tudi *Dialogo della divina Provvidenza*):

»Iz opisanega je moč razumeti, da sem nekaj let bolj kot kdo drug užival karseda prijateljsko znanstvo z njo, z njenimi pismi in zasebnostjo, poleg tega pa sem zapisal in iz njenih ust razbral del njene knjige; z materinsko ljubeznijo me je namreč več kot pristržno ljubila bolj, kot bi zaslužil, tako da so mnogi od sinov to težko prenašali in so mi celo nekoliko zavidali.«⁵⁶

Ljubosumni Katarinini učenci niso bili edini, ki jim sinovski odnos Štefana do svetnice – ta je hitro postala njegova »dolce mamma« – ni bil preveč všeč; njegovemu novemu življenju je nasprotovala tudi družina. To je razmeroma dobro dokumentirano; doma so mu večkrat preprečili, da bi po mili volji ostajal v Katarinini družbi, tako da sta si morala v teh obdobjih dopisovati. Vrsta pisem je ohranjena, predvsem Sienkina pisma njemu, pa tudi tista njegovi materi Giovanni. Zaskrbljenost njegovih domačih ni bila zgolj načelna, temveč tudi praktična; ceste so bile nevarne in eno od Maconijevih potovanj h Katarini, ki je bila takrat v Firencah, ga je malodane stalo glave. Zajela ga je tolpa florentinskih razbojnikov in ga izpustila šele, ko jim je njegov oče Corrado plačal odkupnino, ogromno vsoto denarja, pravzaprav vso

⁵¹ »Quod ubi Virgo animadvertit, Me, inquit, audire nolunt; Deo, velint, nolint dicto audientes erunt: iisque prolatis, recta ad Divi Christophori contendit, quo ex conducto Stephanus una cum Conrado Patre, caeterisque sibi cognatione proximis iam convenerant. Ea in aede Seraphica Virgo ante Aram maximam in preces effusa procubuit. Rem dictu miram! Ea orante, atque extra se vi precum rapta, adversarii quique, alio aliorum adventum ignorante, sed eos cogente, quem ardentibus precibus urgebat Catherina, in templo brevi adesse conspiciuntur.« Bartholomeus Senensis, *De vita*, 19.

⁵² Laurent, *Il Processo Castellano*, 259.

⁵³ Njeni drugi tajniki so bili Neri di Landoccio de' Pagliaresi, Barduccio di Piero de' Canigiani, morda pa tudi Cristofano di Gano Guidini. Prim. Fawtier, *Sainte Catherine de Sienne II*, 10–14.

⁵⁴ Prim. njegovo lastno pričevanje, Laurent, *Il Processo Castellano*, 260.

⁵⁵ Laurent, *Il Processo Castellano*, 260.

⁵⁶ Laurent, *Il Processo Castellano*, 262.

Štefanovo dediščino. Dokaz za ta dogodek je ohranjen v sienskih arhivih: gre za Štefanovo izjavo po Katarinini smrti, da se zaradi vstopa v kartuzijanski red odreka pravici do dediščine.

»Štefan, 'sin Konrada Leoncina', s soglasjem slednjega zagotavlja, da je imel in dobil več kot štiristo florintov iz premoženja omenjenega Štefana, ko so ga v bližini Firenc zajeli razbojniki. In da ta znesek ustreza deležu, ki ga je imel podedovati po omenjenem Konradu, če ta ne bi zapustil oporoke. Zagotavlja tudi, da hoče sprejeti redovno oblačilo in da noče, da bi se njegovim bratom odrekalo premoženje omenjenega Konrada, če bi prišlo do dedovanja po omenjenem Konradu, ali da bi se jim delež ali dediščina zmanjšala zaradi osebe omenjenega Štefana; z omenjenim Konradom, ki poleg sebe zastopa tudi svoje sinove Baptista, Iva in Leoncina, zato sklepa dogovor, da se odreka dediščini po omenjenem Konradu, če ta ne bi zapustil oporoke, in da ne bo sprožal tožbe, pod kaznijo tisoč liber itd., in prisega itd.«⁵⁷

Datacija tu ni povsem neproblematična, vendar je videti, da je do tega ujetništva prišlo maja ali junija 1378, torej v letu razkola. Konec tega leta se je Katarina že preselila v Rim, ki ga nato ni več zapustila. Zgodovina se je začela zgoščevati; svet, ki sta ga poznala Katarina in njena *famiglia*, je začel hitro in uničujoče razpadati prav v trenutku, ko se je vroča želja bratovščine, konec papeževe avignonske sužnosti, za kratek hip uresničila. Čeprav je avignonsko potovanje glede svojega osnovnega cilja, sprave med papeštvom in Firencami, ostalo brez uspeha, je pomenilo prelomnico glede tega, kje bo poslej prebival *dolce Christo in terra*,⁵⁸ tudi zaradi Katarininega prepričevanja se je Gregor XI. odločil preseliti se nazaj v Rim.⁵⁹ Ne za dolgo; v večno mesto je prišel v začetku leta 1377, tam pa po kratkem letu umrl.

Konklave se je aprila 1378 zbral pod silnim pritiskom; drhal pod okni je zahtevala papeža, ki mu ne bo prišla vrnitev v Avignon niti na misel. Dobil ga je, toda Urban VI. si je s svojim trmastim in vzkipljivim značajem hitro nakopal zamero francoskih kardinalov. Trinajst jih je razglasilo neveljavnost aprilskega konklava, zastrašenega od uličnih nemirov, ter izvolilo novega papeža, Klemen VII.; to dejanje je pomenilo začetek velikega zahodnega

⁵⁷ »Stephanus filius Corradi Leoncini cum eius consensu asserens se habuisse et ad se pervenisse ultra quatuorcentum florenos ex bonis dicti Stephani, quando captus fuit a latronibus in Comitatu Florentiae. Et ipsam quantitatem equivalere parti, in qua successurus esset ab intestato dicto Corrado. Asserensque se velle habitum religionis assumere, et nolens quod fratres eius priventur bonis dicti Corradi in casu, quod locus esset successioni dicti Corradi, vel diminuat portio, vel successio ob personam dicti Stephani, per pactum convenit cum dicto Conrado recipienti pro se et Baptista, Ivo, et Leoncino filiis dicti Conradi non venire ad successionem ab intestato dicti Conradi, et litem non facere sub pena mille librarum etc. et iuravit etc.« A. S. S., *Patrimonio resti*, 1990, c. 107, navedeno v Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, p. 82. Leoncini upravičeno korigira Bartolomeja Sienskega (57–58), ki je ta dogodek umestil v obdobje po Katarinini smrti (in kreativno navedel celo molitev, ki jo je Maconi namenil domnevno mrtvi svetnici v uri preizkušnje); dogodivščina z razbojniki je omenjena že v spodbudnem Katarininem pismu 365: »Tu fusti preso, sicondo che mi scrivi: ma non nel tempo della notte, ma nel tempo del di. Puoi, adoparando la clemenzia dello Spirito santo, apparbe l'aurora ne' cuori de' dimoni incarnati, unde tu fusti lassato.« Prim. Volpato, *Le lettere*.

⁵⁸ Prim. pismo 109, Volpato, *Le lettere*.

⁵⁹ Tu ni bistvenega pomena, v kolikšni meri gre zasluga za to selitev prav sami Katarini. Hanno Hebling, *Katharina von Siena*, 10, podpira mnenje, ki ga je Léon Mirot izrazil v knjigi *La politique pontificale et le retour du Saint-Siège à Rome* že na začetku devetnajstega stoletja. »On prôte d'ordinaire à sainte Catherine un rôle considérable dans la décision prise par Grégoire XI de ramener la Papauté à Rome; la plupart des auteurs cependant reconnaissent très justement que la sainte ne fit que conforter et encourager le Pape dans un projet depuis longtemps arrêté. Son influence n'en fut que plus grande.« Naj bo tako ali drugače, *caterinati* so dogodek razumeli kot Katarinin dosežek, do katerega je prišlo zaradi njene trmaste podpore omahljivemu papežu, ki so ga mrcvarili Rimu sovražni francoski kardinali. Caffarini, *Libellus de supplemento* 2,1,1: »[...] cum supradicta alma virgo Catherina de Senis Ianuam advenisset cum domino Gregorio XI°, tempore quo dictus summus pontifex recessit de Avinione ad instantiam dicte virginis, ut dicebatur, et accessit ad urbem, ipsam virginem cum ibidem, scilicet in Ianua, residentiam faceret, per pluries dies visitare curavit accedendo ad domum sue habitationis de nocte, quia de die non poterat ad ipsam habere decentem accessum et hoc propter multitudinem populi concurrentis ad eam.«

razkola. Urbana VI. so podprle Anglija, Češka, Sveto rimsko cesarstvo, Poljska, Ogrska, Flandrija in večina Italije. Klemen VII. je dobil podporo Francije, Škotske, Savoje, Portugalske, Aragonije, Kastilje in Navare. Zaveznitva so se od časa do časa spreminjala, toda v splošnem je katoliška Evropa ostala razcepljena za dolga štiri desetletja.⁶⁰ Katarina je pobesnela; vse, za kar si je prizadevala, se je podrla. V svojem pismu upornim kardinalom ni izbirala besed: zanjo so bili to demoni, ne pa ljudje, *non uomini ma più tosto dimoni visibili*.⁶¹

V skladu s svojimi poprejšnjimi stališči je podprla urbaniste; to je močno vplivalo na njene učence. Urban VI. je hitro dojel strateško vrednost svetničine odločitve in jo takoj poklical v Rim. Prišla je v novembru 1378, »z nemajhnim spremstvom obojega spola – prišlo pa bi jih še veliko več, če jim ne bi tega sama prepovedala.«⁶² Štefan, ki so ga družinske zadeve spet zadržale doma, ji je sledil kasneje, tako da je bil lahko prisoten ob njeni smrtni postelji, 29. aprila 1380.⁶³ Ta dan ga je globoko zaznamoval.

3.2. *Prior licet indignus: kartuzijanska leta*

Katarinina smrt je namreč obenem pomenila rojstvo Maconijevega kartuzijanskega poklica. Kot poroča sam, je z nekaterimi učenci je stal ob njeni postelji, ko jim je dajala še zadnje napotke. Za *Processo Castellano* je ta pretresljivi trenutek popisal s skoraj filmsko natančnostjo:

»V svojih poslednjih trenutkih je nekaterim naročala, kaj je treba storiti po njenem odhodu. Nato se je obrnila k meni in z iztegnjenim prstom dejala: »Tebi pa v kreposti svete pokorščine po božjem sklepu zapovedujem, da greš v kartuzijanski red, saj te je Bog poklical in izbral za tjakaj.«⁶⁴

Ta zapoved, ne od nje, temveč od Boga, ga je popolnoma pretresla; kartuzijanski red, pravzaprav katerikoli meniški red ni bil nekaj, o čemer bi sploh razmišljal.⁶⁵ Imel jih je kakih trideset; viri ne poročajo, kaj je nameraval s svojim življenjem, jasno pa je, česa ni imel v mislih:

»Ko mi je namreč iz poslušnosti do Boga naročila, naj vstopim v kartuzijanski red, si nisem želel ne tega ne kakega drugega reda; toda ko se je preselila v nebeška bivališča, mi je v srcu vzplamtela tolikšna želja po tem, da bi zapoved izpolnil, da bi mi lahko nasprotoval ves svet, pa ga ne bi poslušal, kot se je pokazalo. Vendar zdaj ni čas, da bi pripovedoval o tem, koliko in kaj je v tem redu dosegla in še vedno dosega s svojim – dasi nekoristnim – sinom.«⁶⁶

⁶⁰ Gardner, *Saint Catherine of Siena*, 252–280.

⁶¹ Pismo 312; prim. Volpato, *Le lettere*.

⁶² »[...] cum comitiva utriusque sexus non pauca; sed et longe plures venissent, nisi quia ipsa prohibuit.« Raimundus de Vineis, *Legenda maior*, par. 333.

⁶³ Bartolomej Sienski ponuja mistično razlago za njegov odhod. »Ad aures enim eius nocte quadam orantis cum magna spiritus anxietate ob diuturnam sui absentiam a piae Matris conspectu, apud sodales Societatis Deiparae in Magno Nosocomio Senensi constitute, cui ipse Conradi Parentis secutus exemplum nomen iam dederat, haec divinitus prolapsa vox est eiusmodi verba promens. I Romam, festina; instat enim tempus Carae Matris abscessus. Quae cum ille ad sodales ipsos, atque ad alios spectatae religionis viros gravi anxius cura retulisset, concti una convenere, e coelo nimirum delapsam ad Stephanum id admonitum, ne moras videlicet neceret, quin statim Romam advolaret. Igitur bona cum suorum venia parentum se dat in viam, longum iter brevi temporis spatio emensus ad piam Matrem singula per momenta aspirans.« Prim. Bartholomeus Senensis, *De vita et moribus Stephani Maconi*, 49.

⁶⁴ Laurent, *Il Processo Castellano*, 261.

⁶⁵ Podrobna predstavitev položaja, v kakršnem so bili takrat kartuzijani, je skupaj z mnogimi viri na voljo v zgodovini reda v desetih zvezkih. Objavil jo je Benedetto Tromby, *Storia critico-cronologica diplomatica del patriarca S. Brunone e del suo ordine Cartusiano* (Neapelj: Vincenzo Orsino, 1773–1779); pred časom je fotomehanični reprint tega monumentalnega dela spet izšel v *Analecta Cartusiana* 84 (1982–1983).

⁶⁶ Laurent, *Il Processo Castellano*, 261.

Slika 1. Sveti Bruno in Štefan Maconi na naslovnici Maconijevega življenjepisa, ki ga je leta 1626 izdal kartuzijan Bartolomej Scala iz Siene.

La dolce mamma je očitno govorila z dovolj prepričljivim glasom, da je njen sicer *negligente e ingrato*⁶⁷ *discepolo* vstopil v kartuzijo v Pontignanu zraven Siene, in sicer takoj naslednjega leta, verjetno v marcu 1381.⁶⁸ Prvo presenečenje je sledilo leto zatem, ko je bil izvoljen za samostanskega priorja, čeprav je *regula* terjala triletno poskusno obdobje, preden je bilo komu mogoče zaupati tak položaj. (Postopek kljub vsemu ni bil nezakonit; *regula* je omogočala tudi izjeme.⁶⁹) Giovanni Leoncini Maconijev vzpon povezuje z nemirnimi časi; Cerkev je tičala sredi razkola, tako da je potreba po Katarinini pravni dediščini postajala vedno bolj pereča in očitna. Maconi je očitno veljal za naslednika sienske svetnice in njene goreče obrambe Rima kot svetega sedeža; njegova pisma iz prvih let shizme to jasno odslikavajo.⁷⁰ Odražajo tudi nezadovoljstvo glede dogodkov, ki so počasi oblikovali njegovo življenjsko pot – pot, ki je že odsevala življenje svetnice, ki jo je spodbudila. Ko se je Katarina leta 1363 zaprla v svojo sobo in vrsto let govorila samo še s svojim spovednikom, ni imela nobenega namena postati *éminence grise* papeške politike v naslednjem desetletju;⁷¹ podobno se je tudi Štefan Maconi pridružil kartuzijanom z mislijo na asketsko življenje, ki ga je ta red utelešal v večji meri kot vrsta drugih, manj kontemplativnih redov – z mislijo na samoto, tišino in molitev. Njegovo skorajda otožno pismo, ki ga je po izvolitvi na položaj priorja pisal prijatelju Pagliariesiju, zato zveni vse prej kot neiskreno:

»Da ne bom predolg, te prosim, moj sladki brat, da se me usmiliš in mi tudi ti pomagaš s sveto molitvijo ter prosiš Boga, naj mi da milost, popraviti svoje življenje, tako da bom njegov pravi služabnik vse do konca; in da bom breme, ki se mu ga je zdelo primerno naložiti mi na rame, nosil vredno njegove slave in svojega odrešenja. Ko sem oblekel sveti habit, sem se hotel zahvaljevati Bogu in prepevati skupaj s psalmistom, zlasti ko pravi: *Glej, daleč sem pobegnil, ostal sem v samoti*, itd. Toda pokorščina, nevesta, ki mi jo je dala sveta Mama, hoče, naj bom bolj koristen in naj prepevam z besedami: *Pri tebi sem postal kot vprežna živina*, itd.«⁷²

Težko je reči, v kakšni meri lahko te besede vzamemo *prima facie*. Sveta Katarina, ki se je ves čas zavzemala za temeljito reformo Cerkve *in capite et in membris*, je imela to zelo verjetno pred očmi tudi v trenutku, ko je svojega najljubšega učenca spodbudila k vstopu v red, o katerem je sama vedela zelo veliko; njena korespondenca z vrsto kartuzijanov je namreč ohranjena. Je mogoče domnevati, da ni ta učenec o njenih upih vedel ničesar? Vprašanje je treba na tej točki pustiti odprto.

⁶⁷ Ta igriva oznaka je ohranjena v enem Katarininih pisem Maconiju (320). Prim. Volpato, *Le lettere*.

⁶⁸ Tega ne pravi le Bartolomej Sienski, temveč tudi drugi, neodvisni kartuzijanski kronisti. Prim. Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 60. Še vedno ni jasno, zakaj je Maconi izbral prav ta samostan; v bližini Siene so bili namreč kar trije, Belriguardo, Maggiano in Pontignano. Prim. Giovanni Leoncini, *Le certose della »Provincia Toscana«*, 2 vol., *Analecta Cartusiana* 60 (1989).

⁶⁹ »Nullus absque licentia prioris cartusie vel capituli generalis possit prefici in priorem, quoadusque in ordine nostro steterit laudabiliter per tres annos.« *Statuta nova* 2,2,10. Prim. J. Hogg, »The Evolution of the Carthusian Statutes from the 'Consuetudines Guigonis' to the 'Tertia Compilatio'«, II, *Analecta Cartusiana* 99 (1989), kot navaja Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 84.

⁷⁰ Prim. pismo XII. Tomassèo, *Le lettere* VI, 69–72.

⁷¹ Gardner, *Saint Catherine of Siena*, 1–26.

⁷² »E per non troppo stendermi, io fratel mio dolce t'invito ad avermi compassione, et anco aitarmi con l'orazione santa, pregando Dio che mi dia grazia di correggere la vita mia, e ch'io sia a lui vero servo infino al fine; e che 'l peso che s'è degnato di ponermi su le spalle, mi conceda ch'io el porti quanto e come sia di suo onore e salute mia. Quando presi el santo abito, mi pensai ringraziando Dio, di cantare col Salmista, singularmente quando dice: *Ecce elongavi fugiens, et mansi in solitudine*, etc. Ma la sposa che la santa Mamma mi diè de l'obediencia, vuol che per più mia utilità, canti dicendo: *Ut iumentum factus sum apud te*, etc.« Pismo 25. Prim. Tomassèo, *Le lettere* VI, 98. Tomassèo sicer navaja očitno napačno besedilo za Ps 55,8, »*Ecce elongavi fulgens*«; Maconijev naslednji citat, »ut iumentum factum sum apud te«, je iz Ps 73,22.

Leta 1389 so Štefana spet izvolili za priorja, tokrat kartuzije v Garegnanu pri Milanu. Šlo je za pomembno mesto, saj tam začel graditi samostan v Paviji, ki se je kasneje razvil v eno največjih kartuzij.⁷³ Red je bil takrat že razklan; ko je prior Velike kartuzije stopil na stran protipapeža Klemena VII., so priorji rimske obediencie nehali sodelovati na njegovih kapitljih. Izvolili so lastnega generalnega priorja in leta 1391 določili lasten sedež, kartuzijo v Žičah, verjetno predvsem zaradi geografske ustreznosti in nevtralne lege, približno na sredi med italijanskimi in nemškimi redovnimi postojankami.⁷⁴ Tja je bil Štefan poslan po desetletju v Garegnanu, leta 1398; izbrali so ga menihi v Žičah, ker je dotedanji generalni prior umrl.⁷⁵ Ohranjeni dokumenti pričajo, da je ponujeno mesto večkrat zavrnil in da so ga na koncu prepričali priorji v jurkloštrski, mauerbaški in bolonjski kartuziji.⁷⁶ Za Štefana in njegove sodobnike je bila to še zadnja potrditev božjega glasu, ki je zazvenel iz Katarininega zadnjega naročila; potrditev, ki jo je Rajmund iz Kapue zapisal že nekaj let prej:

»Toda iz očitnih dejstev se je pokazalo in se vsak dan bolj kaže, da je to naročilo prišlo iz ust Najvišjega. Kajti ne pomnim, da bi v kateremkoli redu videl ali slišal za tako slovitno napredovanje v kreposti pri enem samem pristopniku. Že kmalu po zaobljubah je namreč postal prior – in pri tem prioratu se je tako izkazal, da ni bil poslej nikoli več brez njega.«⁷⁷

V Žičah je Maconi lahko v polnosti razvil nastavke diplomatskega poklica, ki jih je v njem pustilo Katarinino posredniško potovanje v Avignon, Firence in Rim dvoje desetletij prej. Čakal ga je razcepljen red, ki ga je bilo v neugodnih okoliščinah razklane Cerkev še toliko težje spraviti nazaj skupaj. Za cilj si je zadal predvsem notranjo, redovno edinstvo, ki je bila zanj hkrati pot do širše, cerkvene edinstvi. Njegovo predanost tej nalogi ter njegove razloge za sprejem visokega položaja je mogoče videti v pismih iz tega obdobja:

»S silovitim hrepenenjem pričakujem edinstvo svete Cerkev, za katero pravijo, da je že blizu, da bi vsaj takrat lahko odložil to svoje neznosno breme in se v celici sam s seboj tiho trudil za svoje zveličanje.«⁷⁸

Kot je pokazala njegova vloga pri združevanju, ni šlo le za prazne besede. Ko je do združitve končno prišlo, je odstopil z mesta predstojnika; to dejanje je v ostrem nasprotju s kratkovidnim ravnanjem večine takratnih papežev, ki so se svojega položaja ves čas krčevito oklepali. Maconijeva dejavnost v tem obdobju je bila sila živahna; bil je nekakšen katalizator, z ustanavljanjem novih redovnih postojank – med drugim tudi kartuzije v Pleterjah⁷⁹ – je krepil

⁷³ Prim. James Hogg, *La Certosa di Pavia (The Charterhouse of Pavia), Volume I: Text*, objavljeno v *Analecta Cartusiana* 52 (1994). Fotografsko gradivo je v isti seriji izšlo že dve leti prej.

⁷⁴ Prim. tudi Jože Mlinarič, *Kartuzija Pleterje 1403–1595* (Pleterje: Kartuzija Pleterje, 1982), 79. Dodaten razlog za izbiro je bila tudi starodavnost samostana; šlo je za najstarejšo kartuzijo v srednji Evropi, prvo zunaj Francije in Italije. (Prav tam, 57.)

⁷⁵ Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, 135–153.

⁷⁶ Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, 153. O kartuzijah na tem področju prim. James Hogg, ur., *Die Kartäuser in Österreich*, objavljeno v dveh zvezkih v *Analecta Cartusiana* 83 (1980).

⁷⁷ »Sed patentibus factis ostensum est, et quotidie ostenditur amplius, praeceptum illud de ore Altissimi processisse: numquam enim me recole in Ordine ullo vidisse vel audivisse tam celebrem profectum virtutum in uno ingrediente. Mox namque ut fecit professionem, factus est Prior: taliterque in illo Prioratu se habuit, quod postea non vacavit a Prioratu.« Raimundus de Vineis, *Legenda maior*, par. 342.

⁷⁸ »Expecto cum desiderio maximo Ecclesie sancte unitatem que dicitur esse propinqua, ut saltem illo tempore deponere valeam importabilem huiusmodi sarcinam, et in una cellula quiete mecum habitando, propriam operari salutem.« F. Grotanelli, *Leggenda Minore di S. Caterina da Siena e Lettere dei suoi Discepoli* (Bologna: Gaetano Romagnoli, 1868), 387–389; pismo, brez vsake razlage izpuščeno v izdaji, ki jo je pripravil Tommasèo, je v celoti objavil Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 87–88.

⁷⁹ Prim. Mlinarič, *Kartuzija Pleterje 1403–1595*, 99 in nasl. Ustanovitelj pleterske kartuzije je bil Celjan Herman II.

svoj položaj, obenem pa znova in znova navezoval stik z Veliko kartuzijo in se zavzemal za sklic koncila.⁸⁰ Po desetletju trdega dela je do odločilnega trenutka prišlo februarja 1410, po koncu mrtvorojenega koncila v Pisi, kjer so sodelovali tudi kartuzijanski predstavniki tako rimske kot avignonske obediencie. Maconi je sklical zasebni kapitelj v Strasbourgu; kapitelj je določil pogoje za redovno združitev in jih poslal v Veliko kartuzijo, kamor jih je odnesel Janez Griffenberški, prior kartuzije v Parizu.

Do generalnega kapitlja je prišlo aprila, v Veliki kartuziji. Na njem so kartuzijani razglasili polno podporo papežu Aleksandru V., ki je bil izvoljen v Pisi. Štefan Maconi in Bonifacij Ferrer, prior avignonskega dela reda, sta hkrati odstopila s svojega položaja in za novega generalnega priorja združenega reda je bil izvoljen Janez Griffenberški. Za kartuzijane je bilo razkola s tem konec.⁸¹ Kot kažejo dokumenti, so ga imeli za najsramotnejše obdobje v zgodovini reda, ukazali so, da se ga ne sme več omenjati, ne pisno ne ustno, za morebitne kršitelje te prepovedi pa so določili celo kazen.⁸²

Maconija so na istem generalnem kapitlju izvolili za priorja kartuzije v Pontignanu. Naslednjega leta je zaradi izrednih razmer spet postal prior v Paviji, kartuzijanom je namreč povzročal težave tamkajšnji vojvoda. Štefan je tam ostal do leta 1421, ko mu je generalni kapitelj vendarle dovolil početi to, kar je sam hotel že od vsega začetka – *propriam operari salutem*. Umrl je v svoji celici, 7. avgusta 1424.⁸³

Dokumenti v tem poglavju kažejo, kako močan je bil vpliv Katarininega zgleda na Maconijevo življenje. Zdi se, da je bila njegova zgodba zrcalni odsev njene; spreobrnitev, ki ji je sledila odločitev za globoko kontemplativno pot, se je v obeh primerih nepričakovano prepletla z družbeno in celo politično dejavnostjo. Sam Štefan Maconi je svetničin vpliv razumel kot svojo ključno formativno izkušnjo:

»Ne morem pa mimo tega, da sem za Bogom in preblazeno devico Marijo omenjeni sveti devici Katarini po lastni presoji dolžan več kot kateremukoli bitju na svetu, in če je v meni količkaj dobrega, to vse pripisujem njej, za Bogom itd.«⁸⁴

Iz tega vzroka je precejšen del svojega časa posvetil prav širjenju svojega pričevanja. To je morda najzanimivejši del njegovega portreta; prikaz njegove dejavnosti v obdobju po Sienki-ni smrti, njegov trud za uradno kanonizacijo.

4. Pot do kanonizacije

4.1. *Processo Castellano*

Osrednji dogodek med prizadevanji Katarininih učencev za njeno beatifikacijo je zelo dobro dokumentiran; ohranjen je na skoraj 600 straneh sodnega postopka, ki ga je leta 1942 uredil in izdal M. H. Laurent.⁸⁵ Ta tekst skupaj s pričevanjem Tomaža d'Antonio Caffarinija v njegovem *Libellus de supplemento* podrobno opisuje, kaj se je dogajalo v beneški škofiji po 24. maju 1411, ko se je proces začel.

⁸⁰ Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurkloster*, 167.

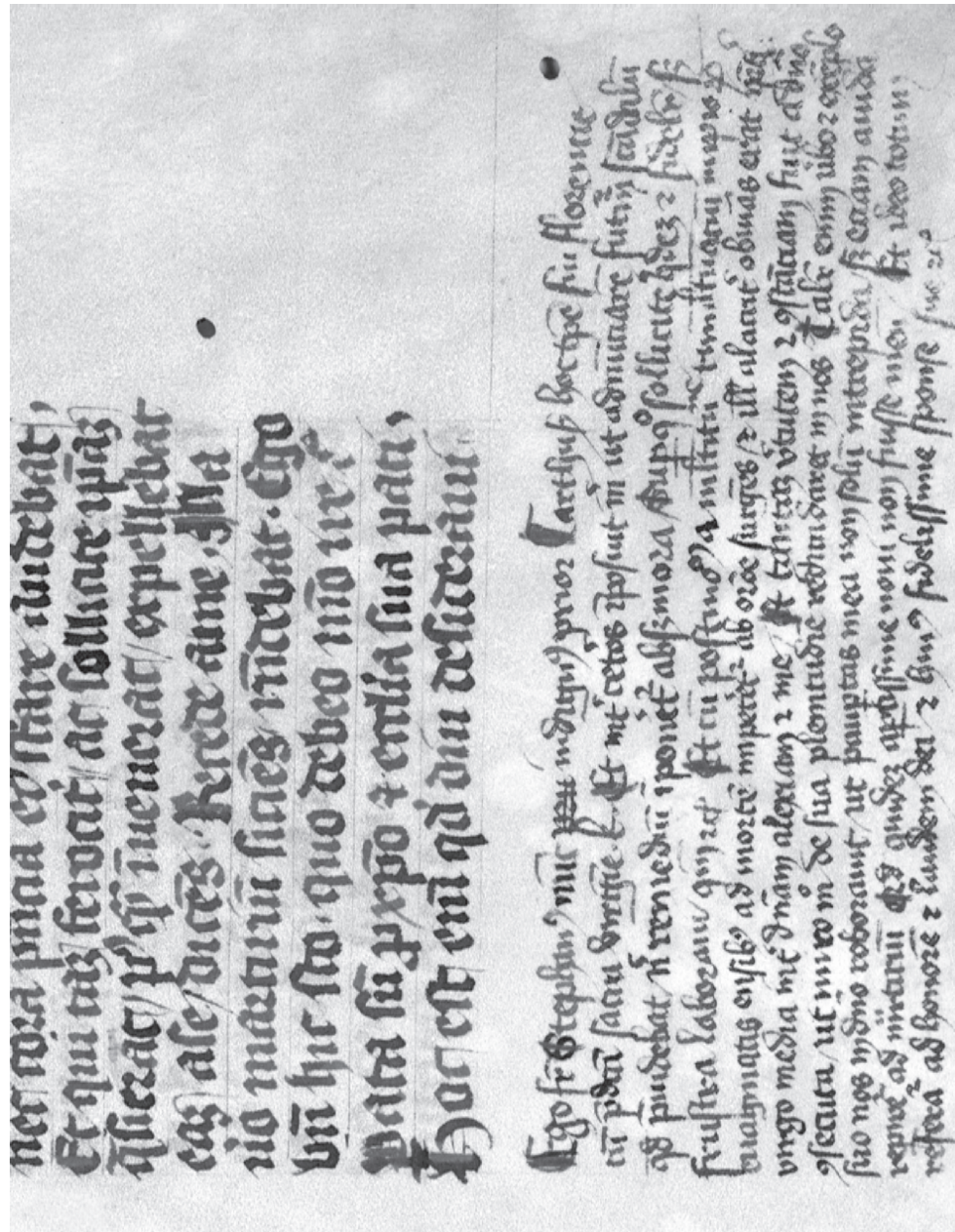
⁸¹ Prim. I. M. Gomez, »Los Cartujos y el Cisma de Occidente«, v: *idem, La Cartuja en España, Analecta Cartusiana* 114, 107–160 (Salzburg: Universität Salzburg, 1984).

⁸² To je razvidno iz rokopisa z zapisnikom s tega generalnega kapitlja, danes v Veliki kartuziji (1 M 18, 325). Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurkloster*, 169; Clark, *The Urbanist Chartae, passim*.

⁸³ Leoncini, *Un certosino del tardo medioevo*, 63–64.

⁸⁴ Laurent, *Il Processo Castellano*, 261.

⁸⁵ Laurent, *Il Processo Castellano*.

Slika 2. Primer Maconijeve glose v ljubljanskem rokopisu Rajmundove Legende maior (Ms 12, f. 99).

Po Katarinini smrti se je poglobljena nadloga njenega časa izkazala tudi kot poglobljena ovira za tiste, ki so jo želeli videti na oltarju; Cerkev se je otepala z globokim razkolom, ki se je dve leti prej, leta 1378, komaj začel in je imel trajati še skoraj štiri desetletja. Kot rečeno, ni imel nobeden od obeh papežev splošne podpore – tako Urban VI. v Rimu kot Klemen VII. v Avignonu sta imela zelo omejeno avtoriteto in polne roke drugih, bolj perečih težav, zato so se morali kanonizacijski procesi po sili razmer pomakniti v ozadje. A ker je bila pravna forma že razvita, si Katarinini zagovorniki niso mogli privoščiti nobene zamude. Proces se je moral začeti čimprej, sicer ne bi nikdar uspel; priče Sienkine svetosti, na katere se je postopek po definiciji zanašal, niso postajale nič mlajše. *Caterinati* so zato sprožili široko razvejano dejavnost.

Do prvega večjega uspeha je prišlo leta 1395, ko je Rajmund iz Kapue, Katarinin spovednik in takrat že dominikanski generalni prior, končal svojo *Legendo maior*. *Vita* je pomenila osnovo za beatifikacijo, pa tudi sredstvo za širjenje Katarininega čaščenja. Njen obstoj je bil temeljni pogoj za pripravo procesa; tega se je lotil Tomaž d'Antonio Caffarini iz Siene, prav tako Katarinin učenec in takrat že beneški dominikanec. Bil je nekoliko mlajši od Katarine, redu se je pridružil pri štirinajstih, še preden je k tretjerednicam vstopila sama, kasneje pa je z njo vzdrževal redne pisne stike. Po njeni smrti se je loteval različnih poklicev, nekaj časa je učil teologijo v Genovi, odpravil se je celo na romanje v Sveto deželo. *Porro unum erat necessarium*; leta 1397 se je ustabil v Benetkah, postal je dominikanski provincial in preostala štiri desetletja svojega življenja je posvetil predvsem zavzemanju za Katarinino beatifikacijo. Ustanovil je poseben *scriptorium*, kjer so prepisovali in razširjali Rajmundovo *Legendo maior* in Katarinin *Epistolario*.

Vseeno se niso v Rimu stvari nič hitreje premikale. Glavne priče Katarininega brezgrajnega življenja so imele zdaj na ramenih že po šest križev, časa je naglo zmanjkovalo. In v tej točki je Caffarini položaj rešil z bleščečim pravnim manevrom. Dominikanci v beneški cerkvi San Giovanni e Paolo so začeli pri maši javno praznovati obletnico Katarinine smrti; na ta dan so imeli posebno pridigo in še nekaj drugih spominskih dogodkov. Nekaterim faranom to ni bilo všeč, Sienka takrat še ni bila razglašena za svetnico in zdelo se je, da dominikanci kršijo ustaljena pravila.⁸⁶ Caffarini je naglo ukrepal; 24. maja 1411 se je sedem faranov, ki so bili sicer z brati v dobrih odnosih, odpravilo v Castello h krajevnemu škofu Francescu Bembu in obtožilo dominikance, da v svoji cerkvi javno častijo Katarino Siensko, čeprav ni bila nikoli kanonizirana. Zahtevali so preiskavo, ki naj pokaže, kakšne kreposti je pokojna *mantellata* sploh imela, češ da razburjenje med župljani lahko s svojo avtoriteto pomiri samo še škof. Škof je pritožbi prisluhnil in povabil dominikance, naj povejo svojo plat zgodbe. Ti se niso pustili prositi; Caffarini je zbral vrsto prič in jih zaprosil za pisne izjave, tako da je sodišču lahko razmeroma hitro predložil kar 23 uradnih dokumentov. Priče so bile zbrane z vseh vetrov; šlo je za dva laika,⁸⁷ šestnajst dominikancev,⁸⁸ dva kartuzijana,⁸⁹ dva benediktinca, enega cistercijana⁹⁰ in enega frančiškana.⁹¹

Proces, ki ga danes raziskovalci imenujejo *Processo Castellano*, je bil v svojem bistvu nekakšen nadomestek za kanonizacijski proces, ki se ga v tistih razmerah ni dalo doseči. Kot

⁸⁶ Obširno poročilo o teh dogodkih prinaša uvodno poglavje v izdajo virov, prim. Laurent, *Il Processo Castellano*, vi-xiv.

⁸⁷ Pietro di Giovanni Ventura in Mino di Giovanni di ser Mino.

⁸⁸ Bartolomeo da Ferrara, Tommaso da Siena, Bartolomeo di Domenico, Domenico da Scutari, Filippo delle Puglie, Martino di Polonia, Agostino da Pisa, Giovanni da Lucca, Giovanni d'Ivrea, Francesco da Lucca, Tommaso Paruta, Antonio di Conte, Paolo d'Orvieto, Antonio della Rocca, Giovanni Dominici in Simone da Cortona.

⁸⁹ Stefan Maconi in Bartolomeo da Ravenna.

⁹⁰ Baronto di ser Dati.

⁹¹ Angelo Salvetti.

pravi Robert Fawtier, je šlo za proces le po imenu, saj je imela vsaka izmed vpletenih strani, torej ne le obtoženci, temveč tudi tožniki in celo sodniki, pred očmi isti cilj – priskrbeti cerkvenopravno osnovo za čaščenje Katarine Sienske. To jim je več kot uspelo. *Processo Castellano* je za seboj pustil ogromno podatkov, zbranih po vseh najstrožjih sodnih predpisih, z notarji in pričami. Zaradi cerkvenega razkola do kanonizacije ni prišlo takoj,⁹² vendar to konec koncev ni bilo bistvenega pomena. Dokumentacija je bila zbrana in čez pol stoletja, ko je čas dozorel, so jo v Rimu znali uporabiti. Papež Pij II., Aeneas Silvio Piccolomini, ki je bil prav tako rojen v Sieni, se je lahko leta 1461 javno razveselil, ker za svetnico razglša svojo rojakinjo – hkrati pa je poudaril, da ni imelo skupno poreklo ničesar opraviti pri samem postopku; ta je bil izpeljan *rite et honeste*.⁹³ Obenem je odkrito pohvalil trud beneških dominikancev; prav ti so poskrbeli za izjave prič in za potrebne korake, ki so kanonizacijo omogočili. »Poverjeniki so več kot leto dni [...] razpravljali o stvari, pregledali stare procese, ki so jih imeli v Benetkah in drugje, na novo zaslišali priče [...] in nam po resnici poročali o vsem, kar so našli.«⁹⁴ Še več, liturgične eksperimente beneških dominikancev je Pij II. navajal kot nujno potrebni *vox populi*, torej nič manj kot dokaz za Katarinino svetost: »Zato v Benetkah, kjer ni devica sama nikoli bila, ter v mnogih drugih krajih njeno ime sprejemajo s čaščenjem ter ji namenjajo številne zaobljube.«⁹⁵ Za skupnost v cerkvi San Giovanni e Paolo je bil to resnično dan zasluženega veselja.

Zasluge za ta uspeh zgodovinarji običajno pripisujejo Caffariniju, »ki je imel od samega začetka v rokah niti tega dogajanja.«⁹⁶ Toda po natančnem pregledu primarnih virov, *examinatis de novo testibus*, kot bi rekel Piccolomini, se v ozadju pojavi nekoliko zastrta, a vseeno dovolj razločna postava Štefana Maconija; ne pri samem procesu, zato pa v središču toka dogodkov, ki so do procesa vodili.

4.2. Obseg Maconijevih prizadevanj za kanonizacijo

Morda najprimernejši – in predvsem najzanesljivejši – vir za tako raziskavo je prav sam Caffarini. Mož, ki so ga zgodovinarji razglasili za nekakšnega gospodarja lutk pri Sienkini kanonizaciji, se namreč sam ni videl v tej luči. To postane jasno pri branju njegovih lastnih zapisov; iz drugih sočasnih virov je razvidno, da pri njegovih ocenah ne gre le za lažno, afektirano skromnost.

V Tomaževem glavnem hagiografskem delu, imenovanem *Libellus de supplemento*, se Štefan Maconi pojavlja ves čas. Že na začetku postane jasno, da je pravzaprav poskrbel za

⁹² Ta razlog je posebej navedel tudi Pij II. v buli, s katero je razglasil Katarinino svetništvo; edini razlog, da do tega ni prišlo že po njeni smrti, je bila »perturbatio schismatis«. »Verum Catharina, quamvis Angelicam vitam in terris egerit, et ante annos octoginta decedens ad caelum migraverit, multisque signis et gloriosis miraculis claruerit, non tamen adhuc inter sanctas Christi Virgines a militante Ecclesia recepta erat: neque enim Romani Pontifices, qui ante nos fuerunt, id decreverant. Voluerat Urbanus sextus hunc ei honorem impertiri, et post eum Innocentius septimus, ac deinde Gregorius duodecimus, qui hujus Virginis et sanctae conversationis ejus praecipuam habuere notitiam. Sed vexati perturbatione schismatis, quod eorum tempore viguit, et multis bellorum turbationibus ac molestiis agitati, divino (ut diximus) consilio id omiserunt, ne saeviente divisionis procella, quod sanctum una obedientia decrevisset, prophanum altera censuisset. Dilata est res usque ad tempora nostra, nobisque hujus sacerrimae Virginis canonizatio reservata, tamquam conterraneae nostrae atque concivis: ut Senensis virginis sanctitas, decreto Senensis hominis, in Romana Sede sedentis, prodiret in lucem.« Pij II., »Misericordias Domini«, v *Acta sanctorum, Aprilis tomus tertius*, ur. Joannes Carnadet (Pariz: Victor Palmé, 1866), 974–975. (Odslej: Pij II., *Misericordias Domini*.)

⁹³ Pij II., *Misericordias Domini*, 975.

⁹⁴ »Commissarii per annum et ultra [...] rem discutientes, inventis processibus antiquis, apud Venetos et alibi habitis, examinatisque de novo testibus [...] omnium quae invenerant veracem nobis relationem fecissent [...]« *Ibid.*

⁹⁵ »Propterea Venetiis, ubi numquam Virgo ipsa fuerat, et multis in locis nomen ejus cum veneratione receptum est, et vota ei plurima fiunt.« Pij II., *Misericordias Domini*, 976.

⁹⁶ Prim. Laurent, *Il Processo Castellano*, viii.

nastanek celotnega dela; Caffarini pripoveduje, kako ga je k pisanju spodbudil eden od Maconijevih menihov. V uvodu navaja pismo, ki mu ga je poslal *domnus Stephanus domus Vallis Omnium Sanctorum ordinis Cartusiensium* in zaradi katerega se je knjige lotil; mišljena je bila kot dodatek k *Legendi maior*, ki jo je napisal Rajmund iz Kapue.⁹⁷ V osrednjem opisovanju svojega kartuzijanskega prijatelja Caffarini nastopi na bolj neposreden način. Ko razlaga njegov položaj med *caterinati*, ga označi za Sienkinega »najpomembnejšega« učenca.⁹⁸ Nato omeni njuno dolgo skupno zgodovino; pove, da sta s Štefanom istih let, da sta hodila v iste šole in, *Domino disponente, perstetimus in mutua amicitia precipue caritatis*.⁹⁹ Ko se je kasneje Caffarini odločil za vstop k dominikancem, je Štefan ostal *in prefatis scholis et in seculo*. Nekakšen plemiški spor ga je nato potisnil k sveti Katarini in njenemu krogu. Sienka ga je rešila iz klobčiča, v katerega se je zapletel, zato je ostal z njo.¹⁰⁰ Caffarini nato omeni Maconijevo posebno tajniško vlogo¹⁰¹ in poudari, kako ga je Katarina ozdravila težke bolezni, ki ga je v Genovi prikovala na posteljo; to omenja tudi Maconi sam v pričevanju za *Processo Castellano*. Na koncu se spomni še trenutka, ko je Katarina Štefanu svetovala kartuzijanski red.

Doslej ni v Caffarinijevi pripovedi ničesar pretresljivega; zgodba se bolj ali manj ujema s tem, kar je mogoče razbrati iz ostalih sočasnih primarnih virov. Toda na tej točki pisec nastopi s podatki zaupnejše narave:

»On je ta, ki je po devičinem odhodu skupaj z menoj znova in znova terjal od mojstra Rajmunda, naj dokonča devičino legendo, ki jo je začel in kjer tega tovariša omenja na več mestih. Sčasoma je postal prior milanske hiše svojega reda in ko sem mu prenesel omenjeno legendo, dokončano, kot sem jo dobil v roke, je ni dal le prepisati, temveč je ukazal, naj jo iz latinščine prevedejo v ljudski jezik, v tolažbo neukim, prevedeno pa je nato poslal nekemu gospodu Francišku Sandejskemu iz svojega reda, častilcu omenjene device, v Benetke. Poleg tega je zbral najdragocenejša pisma te device v eno knjigo in jih lastnoročno prepisal; ko mi je to poslal, sem dal knjigo v prepis, v tolažbo osebam obojega spola, zlasti tistim iz dominikanskega tretjega reda.«¹⁰²

⁹⁷ Ta »domnus Stephanus« je bil vikar mauerbaške kartuzije pri Dunaju, tesno povezan s samostanom v Žičah; bil je tudi Maconijev naslednik, po njegovem odstopu je postal prior v žičkem samostanu. Njegovo pismo poroča o čudežu, ki se je zgodil na priprošnjo svete Katarine in pisca rešil iz nerodnega položaja. Prim. Caffarini, *Libellus de supplemento*, Prol.

⁹⁸ »Sciendum quod habuit hec virgo quemadmodum Christus suo modo de omni statu discipulos atque discipulas prout ex dictis et aliis multis apparet. Et inter alia ex epistolis directis per eandem virginem ad ipsos, qui omnes quasi ad Dominum transierunt, et ex quibus duo secundum famam principales adhuc supersunt, quorum unus hic pro isto articulo tamquam de uno principali eiusdem virginis discipulo adduci potest, qui dicitur domnus Stephanus de Maconibus de Senis, nunc prior domus sancte Marie de Papia, ordinis Cartusiensis.« Caffarini, *Libellus de supplemento*, 3,6,14.

⁹⁹ »[...] po božji volji vztrajala v vzajemnem prijateljstvu in posebej trdni ljubezni.« *Ibid.*

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ »Hic etiam fuit unus de principalibus scriptoribus virginis, qui multa scripsit dum virgo ageret in humanis, prout ab ipsa accipiebat oraculo vive vocis, et in abstractionibus constituta, et tam de libro quam de epistolis quas virgo direxit hinc inde per orbem. Fuit etiam hic primus cui virgo propria manu scripsit postquam ipsa miraculose scribere quemadmodum et legere didicisset.« Caffarini, *Libellus de supplemento*, *ibid.*

¹⁰² »Hic est qui, post virginis transitum, una mecum apud magistrum Raymundum instetit quam pluries ut legenda virginis, per eundem incepta, completeretur, in qua pluribus vicibus de dicto consocio fit etiam mentio. Et in temporis processu factus prior domus Mediolani sui ordinis, cum eidem dictam legendam iam completam, ut que ad manus meas pervenerat, transmissem, non solum illam transcribi fecit, sed ut transferretur de latino in vulgari pro solatio illiteratorum ordinavit, ipsamque translata cuidam domno Francisco de Sandeis, sui ordinis et dicte virginis devoto, Venetias destinavit. Item hic epistolas magis precipuas ipsius virginis in unum collegit volumen et illas in eodem propria manu transcripsit, et cum illud mihi transmisisset, in solatium personarum utriusque sexus et presertim ordinis de Penitentia sancti Dominici, transcribi feci.« Caffarini, *Libellus de supplemento*, *ibid.*

Podoba je dovolj zgovorna. Maconi se v teh vrsticah razkrije kot *spiritus agens* celotnega procesa. Prav zaradi njega se *magister Raymundus*, ki ima sicer vedno polne roke drugega dela, vendarle osredotoči in dokonča *Legendo maior* – in čisto nič prezgodaj; le nekaj let po koncu pisanja je avtor knjige za vedno odložil pero in se odpravil za svetnico, o kateri je pisal. Jasno je, da Štefan Maconi vsega tega ni počel sam, Caffarini trdi, da je deloval *una mecum* – toda vsaj v tej začetni dobi je dominikančeva vloga nekako pomožne narave. Ko Rajmund svoj veliki tekst vendarle dokonča in odda, ga Caffarini takoj izroči Maconiju, *ut que ad manus pervenerat*, ne da bi se ga sploh dotaknil. Maconi se nato loti odločilnih nadaljnjih korakov; naroči prevod dela za »nepismene« in nato osebno sestavi cvetober Katari-ninih pisem.¹⁰³ Oboje pošlje v Benetke, kjer Caffarini poskrbi za ostale korake pri razširjanju vseh teh knjig.

Ko tako kanonizacijski proces z objavo svetničinega življenjepisa dobi svojo trdno osno-vo, se Maconi ne obotavlja več. S svojim vplivnim položajem kartuzijanskega generalnega priorja sklene poskrbeti za začetek uradnega postopka. Caffarini spet ponuja podroben opis:

»Nato je bil leta 1400 ali tam okrog soglasno izvoljen za generala svojega reda; menihi in njegovi bratje so menili, da se je to zgodilo po devičinem posredovanju. To je bilo v njihovi redovni hiši svetega Janeza v Žičah, ki stoji na ozemlju avstrijskih vojvod; tam je po njihovem redovnem običaju prebival vse obdobje do določenega časa, kot se bo poka-zalo spodaj, in od tam je poskrbel za prepisovanje devičine legende ter za njeno razširjanje po svojem redu. Poleg tega je dosegel, da ni prišla le do omenjenih vojvod ali do enega izmed njih, temveč je uredil, da je dosegla tudi angleškega kralja. Nato je dosegel, da sta gospod Albert, vojvoda avstrijski, ter kralj Madžarske in Apulije poslala slovesno pisanje o kanonizaciji device k papežu Bonifaciju IX. in kardinalom; z omenjenim pisanjem je poslal tudi par svojih častitljivih menihov, mene pa skupaj še z nekom od naših v pismu opozoril, kaj naj storiva. On je tudi naročil nekemu svojemu prizadevnemu in izobražene-mu menihu, naj devičino knjigo prevede iz ljudskega jezika v latinščino, ter po svojih močeh oznanjal devičino svetniško življenje in nauk po različnih concih krščanstva, še zlasti po samostanih svojega reda, kjer je med drugim svetničina legenda še posebej sprejeta in priljubljena, menihom v nemajhno tolažbo ter korist.«¹⁰⁴

¹⁰³ Dogodek potrjuje in razlaga Caffarini 3,6,15: »Item infra supradictum tempus, utpote 1395, adveniens supra-dictus magister Raymundus de Sicilia Venetias, inter alia presentavit michi singulariter legendam istius virginis per ipsum ad complementum perductam. Qua habita, de mandato eiusdem transcripta, feci consequenter aliquas copia-re, primamque transmissi supradicto consocio domno Stephano tunc priori domus Mediolani ordinis sui, qui ipsam statim copiare fecit; ac etiam unam de latino sermone in vulgarem propter ydiotas translatare, et ita per suum ordinem dilatari, ut superius est prefatum.«

¹⁰⁴ »Item consequenter M^oCCCC^o concurrente vel circa, hic concorditer in generalem sui ordinis est creatus, et per monachos et fratres suos existimatus fuit virgine interveniente sic evenisse, et hoc apud domum sancti Iohannis in Seys sui ordinis existentem in territorio ducum Austrie, ubi iuxta morem ordinis eiusdem immobiliter residens usque ad certum tempus, ut infra patebit, supradictam virginis legendam hinc inde per suum ordinem divulgare curavit et multiplicare curavit. Et adhuc ulterius, ipso mediante, non solum ad dictos duces, aut alterum ipsorum, sed ut ad regem Anglie perveniret ordinavit, necnon et per dominum Albertum ducem Austrie, et per regem Ungarie et regem Apulie, super canonizatione virginis apud summum pontificem Bonifatium nonum et cardinales ut solempni-ter scriberetur ordinavit, quosdamque ex suis venerandis monachis super dicta materia tunc deputavit, et quod idem ego et quidam ex nostris facere deberemus per suas litteras informavit. Hic librum virginis per quendam suum monachum devotum et litteratum de vulgari sermone in latinum translatare mandavit et pro viribus virginis sanctam vitam atque doctrinam per diversas christianitatis partes dilatavit, et presertim apud monasteria sui ordinis, apud que inter alia liber legende virginis est singulariter acceptus et gratus, monachisque non parum consolatorius atque proficiuus.« *Ibid.*

V tem opisu se Maconi končno izkaže za gibalo celotnega procesa. Po izvolitvi na novi položaj, ki so ga vsi menihi pripisovali posredovanju svete Katarine, je takoj začel z razširjanjem rokopisov po redu, katerega generalni prior je postal.¹⁰⁵ Za kritje finančnih stroškov je pridobil podporo plemstva; v tem obdobju so bili kanonizacijski procesi že dolgi, zapleteni in predvsem dragi. Albert IV., avstrijski vojvoda, in ogrski kralj Sigismund¹⁰⁶ sta tako poslala uradno prošnjo – *solempniter scriptum* – za začetek procesa Bonifaciju IX., in pri tem delu so jima pomagali Maconijevi menihi. Da bi uskladal skupno delovanje, je Štefan Maconi navodila poslal tudi beneškim dominikancem; očitno so ga imeli za logistično vozlišče celotnega procesa. Ko so ti postopki že tekli, je poskrbel za nov prevod, tokrat *de vulgari sermone in Latinum*; Katarinin *Dialogus*, ki ga je v mladosti pomagal zapisovati, je potreboval latinsko jezikovno preobleko, da bi ga evropska javnost lahko razumela. Zanj je spet poskrbel eden od menihov, Maconi pa je vse skupaj hitro razposlal *urbi et orbi*.

Hkrati si je ves čas prizadeval tudi za zbiranje in širjenje podatkov o Katarininih relikvijah in čudežih. V enem svojih pisem poroča Caffariniju o bolezni, ki je izginila takoj, ko se je Katarini zaobljubil obiskati *eius sacrum caput*; to so takrat že odnesli v dominikansko cerkev v Sieni. Maconi je tako odpotoval v Sieno, kjer so mu dominikanci razkazali vse potrebno, *omnes libros et omnia alia que spectabant ad honorem predictae virginis*, hkrati pa mu obljubili vsakršno pomoč *de aliquibus reliquiis ipsius virginis*.¹⁰⁷ Relikvij je bilo namreč več; Štefan je za eno ob njeni smrti poskrbel kar sam in za častilce ohranil njen zob.¹⁰⁸ Razširjal je tudi kose njenih oblačil, ki so ljudem pomagali pri premagovanju najrazličnejših bolezni.¹⁰⁹ Zdi se celo, da mu je prav ta skrb za relikvije in čudeže zagotovila plemiško podporo pri začetku kanonizacijskega procesa leta 1402.¹¹⁰

V naslednjem, zadnjem odstavku svojega opisa Maconijevih dejavnosti se Caffarini osredotoča na rezultat vseh teh naporov, torej na papežev odziv, ki ga je Pij II. v svoji buli kasneje označil za *vexatum perturbatione schismatis*. Caffarinijeva slika je nekoliko bolj zapletena, saj nakazuje, da *perturbatio schismatis* papeža pri začetku procesa pravzaprav ni tako zelo ovirala. To je vrhunec njegove hvalnice, pri katerem pa je treba že nekaj branja med vrsticami.

¹⁰⁵ Ljubljanski rokopis je le boren ostanek tega delovanja. Obstajajo pričevanja o tem, kako so v Žičah še dosti kasneje hranili *Catheriniana* v veliko obsežnejši zbirki. Prim. Kos-Stele, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, 81.

¹⁰⁶ Iz nejasnih razlogov Sigismunda Caffarini ne navaja po imenu. Iz odnosa, ki ga je imel omenjeni *rex Hungariae* do Alberta IV je vseeno razvidno, da se je kartuzijanskemu projektu pridružil prav on. Prim. Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526* (London: I. B. Tauris Publishers, 2001), 207.

¹⁰⁷ Caffarini, *Libellus de supplemento*, 3,4,3.

¹⁰⁸ Za ta nenavadni dogodek vemo iz Caffarinijevega pričevanja za *Processo Castellano*. Prim. Laurent, *Il Processo Castellano*, 61.

¹⁰⁹ V pismu Caffariniju Maconi poroča o vojaku, ki je trpel »infirmirate gravissima.« Maconija je zato prosil za pomoč, »quod indilate feci, mittens per conversum meum ad augmentum fidei sue partem mantelli virginis; quam cum super infirmo posuisset, obdormivit aliquantulum, et evigilando statim in presentia conversi et aliorum plurium, ab infirmitate sua fuit indelate sanatus, omnibus admirantibus atque laudantibus Deum in ista sancta virgine.« Na podoben način Maconi posreduje ganljivo poročilo o materi umirajočega otroka, »incessanter, prout poterat, clamantis atque dicentis: 'Oimé! Oimé!'«, ki je kasneje popolnoma ozdravel, »assumpta medietatis clamidis virginis parte et super puerulum posita.« Caffarini, *Liber de supplemento*, 3,4,3.

¹¹⁰ »Nec pretermittendum quomodo tunc, tam ex dictis miraculis quam ex aliis que in supradictis partibus Austrie contigerunt meritis virginis huius sacre, illustrissimus princeps dominus Albertus dux Austrie, cum ad ipsam devotionem permaximam concepisset, induxit regem Ungarie ad scribendum summo pontifici, et consimiliter eidem et dominis cardinalibus scripsit ipse, ac etiam generali ordinis Predicatorum, videlicet magistro Thome de Firmo, ac etiam cuidam magistro Bartholomeo de Senis et michi, super petitione et materia canonizationis virginis prelibate, quamvis pro tunc, propter quedam occurrentia, de dicta materia non fuerit prosecutum, prout plenius sibi explicatur. Sunt tamen copie dictarum litterarum in Venetiis, in conventu Sanctorum Iohannis et Pauli ordinis Predicatorum, et apud sorores de penitentia beati Dominici de Venetiis.« Caffarini, *Libellus de supplemento*, 3,5,14.

»Ta <sc. Štefan> je kasneje, ko ga je Gregor XII. – ta je bil takrat v Sieni, nato v Luci, še kasneje pa v mestu oglejskega patriarhata – poklical in se z njim večkrat pogovoril, taiste-ga papeža spodbudil, naj odstopi in naj sploh stori vse zoper nepreštevno zlo, ki se pripravlja Cerкви v škodo. Ko se je od njega končno ločil in prišel na generalni kapitelj svojega reda, je v korist združitve omenjenega reda tudi sebi naložil to, kar je dopovedoval omenjenemu Gregorju XII., in zato na istem kapitlju odstopil s položaja generalnega priorja. Ko je nato na podoben način odstopil tudi tisti, ki se je imel za generala drugega dela reda, in ko so za ves red izvolili tretjega, je ostal njegov red po glasovanju združen, sam pa je ostal vikar za italske pokrajine. Nato je postal prior hiše svojega reda v Paviji, kjer je med drugim devici v hvalo spisal tudi vdano in enkratno pričevanje o svetosti njenega življenja in nauka ter ga obelodanil pred javnostjo.«¹¹¹

Na tem mestu vzporednice v življenju Katarine Sienske in njenega najljubšega učenca dosežejo svoj dramatični zenit; prav kot njegova duhovna mati tri desetletja prej se tudi Štefan Maconi sreča s papežem, skuša vplivati na njegovo ravnanje in doseči reformo docela ohromljene Cerkvje. Bistvo je tu skrito v podrobnostih; glavno vprašanje je, kako je kartuzijski generalni prior sploh dosegel, da ga je sporni *vicarius Christi* sprejel, in kaj je bil pri tem njegov glavni cilj. Caffarini je tu lahko s svojim pisanjem v poučno pomoč. Ko se je Gregor XII. mudil v Sieni, se mu je več Katarininih učencev približalo s prošnjo za njeno kanonizacijo; obljubil jim je, da se bo dela lotil po koncu razkola. Eden od učencev, Christopher Ghani, je takoj poklical Maconija in Caffarinija, – očitno ju je imel za ključna igralca v drami Katarininega uradnega svetništva, – naj prideta k papežu v Sieno.¹¹² Toda vtis, da so Maconija iz Žič v Sieno priklicali *caterinati* s svojim naglim ukrepanjem in trdnim namenom, da za svojo učiteljivo vendarle dosežejo čast oltarja, se nekoliko razblini spričo ohranjene-ga papeškega pisma, ki ga navaja Bartolomej Sienski. Ta Caffarinijevo trditev potrjuje, hkrati pa poroča o papeževi želji, da bi videl Štefana Maconija, ki ga je na podlagi v Rim poslanih pisem razumel kot glavno osebo v celotnem procesu. Bartolomej nato navaja nekoliko dvo-umno besedilo pisma:

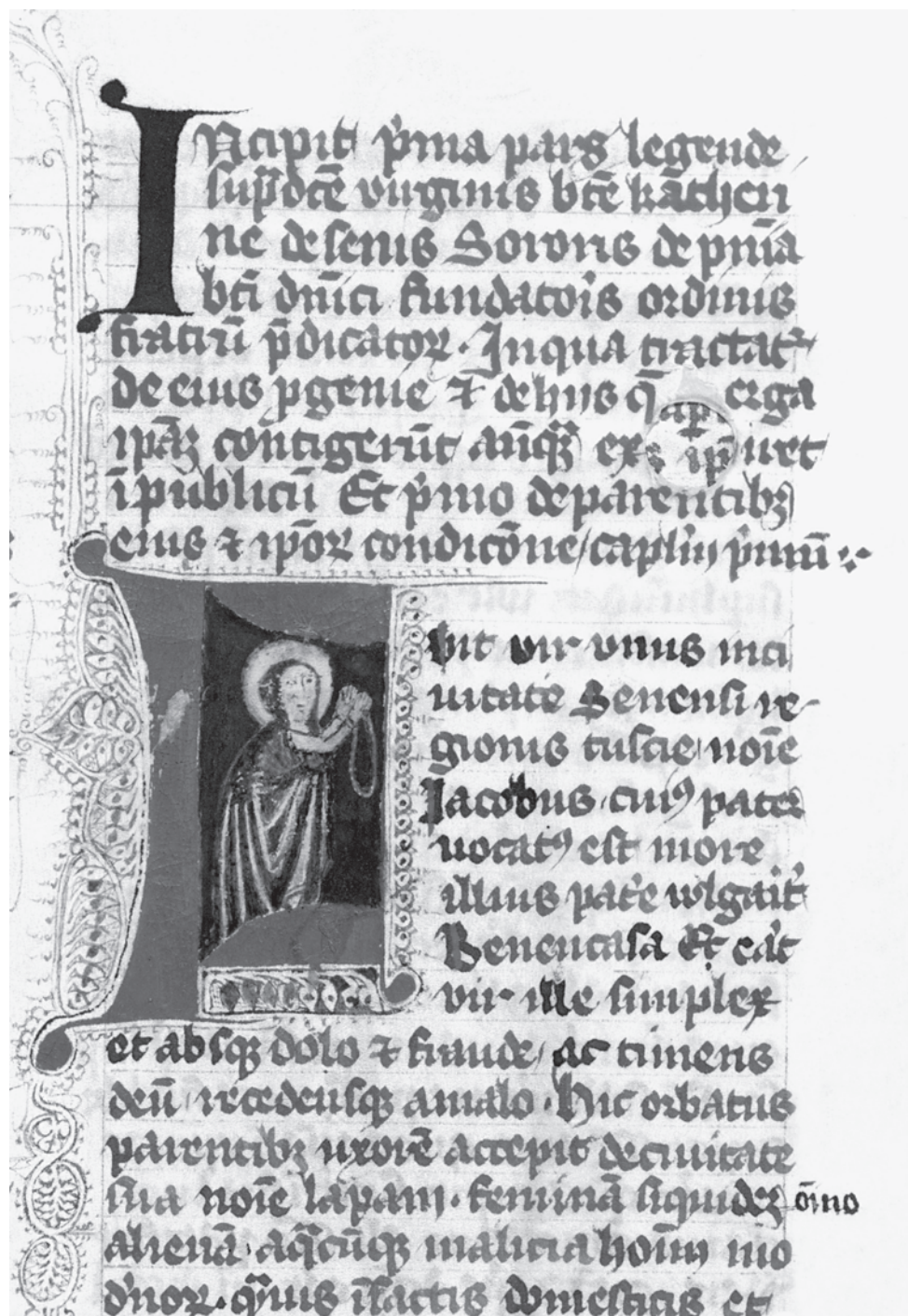
¹¹¹ »Hic post hec, requisitus a Gregorio XII° tunc in Senis existente et postmodum in Luca et deinde in civitate patriarchatus Aquilegensis tunc residente, et habito cum eodem summo Pontifice quam pluries colloquio, eundem exhortatus est ad renuntiationem et ad omnem provisionem possibilem contra mala innumera in detrimentis Ecclesie preparata. Tandemque ab eodem discedens et ad capitulum generale sui ordinis deinde accedens, pro unione dicti sui ordinis reportanda, quemadmodum dicto Gregorio XII° persuaserat, ita et sibi ipsi consimiliter consulens in ipso capitulo sui generalatus officio resignavit. Et modo consimili, etiam alio qui pro alia parte generalem se reputabat resignante, ac electo per totum ordinem altero, remansit suus ordo iuxta votum unitus, ipse in partibus ytalicis remanente vicario. Consequenter vero factus est prior domus Papie sui ordinis, ubi inter alia in commendationem virginis fecit contestationem devotam atque precipuam de sanctitate vite atque doctrine eiusdem, ipsamque reduxit in publicis.« Caffarini, *Libellus de supplemento*, *ibid.*

¹¹² Caffarini, *Libellus de supplemento* 3,6,11: »Unde cum tempore Gregorii XII, quando dictus summus Pontifex in Senis se reperit, ipse [sc. ser Christophorus Ghanim notarius de Senis] signanter cum supradicto domno Paulo, rectore maioris hospitalis de Senis superius nominato, domno Ragusino ac nonnullis aliis, apud dictum Gregorium XII^m multipliciter insteterunt pro canonizatione prefata, in tantum quod ab ipso responsa gratissima receperunt, eidem promittendo super dicto negotio libenter intendere, peracta – secundum quod tunc de proximo superabatur a cunctis – ecclesiastica unione. Hic etiam ob dicte canonizationis causam, tam michi dicto tempore in Venetiis existenti quam etiam domno cuidam Stephano, huius virginis precipuo filio, tunc generali ordinis Cartusiensium et in partibus Austrie commoranti, quam plures litteras scripsit super accessu nostro ad civitatem Senarum, ut videlicet ibidem pariter essemus pro eadem prefata causa antequam dictus summus pontifex inde recederet. Qui tamen accessus, propter multa hinc inde discurrentia, executionem habere non potuit. Cum autem, non magna in Senis contracta mora, dictus summus pontifex discessisset ab inde, contigit modicum post hunc dilectum huius virginis filium [sc. Christophorum] languorem mortalem incurere, unde [...] feliciter migravit ad Dominum.«

»Škof Gregor, služabnik božjih služabnikov, dragemu sinu Štefanu iz Siene, generalnemu priorju kartuzijanskega reda, pozdrav in apostolski blagoslov. Ker smo v mestu Siena, kjer se zdaj mudimo, opazili ljubečo vdanost ter zvestobo do svetega rimskega sedeža, smo radi sprejeli prošnje, s katerimi se je na nas obrnilo nekaj uglednih meščanov in plemenitih mož. Ti so v imenu celotnega mesta ponižno prosili, da bi z apostolsko dobrohotnostjo dopustili možnost, začeti ter v zboru naših bratov, kardinalov svete rimske cerkve, tudi nadaljevati s kanonizacijo blažene device Katarine, ki je nekdaj prišla iz tega mesta ter za katero vemo, da si se nekoč v Gospodu vzgajal v njenem nauku. Nadvse radi bi z Gospodom ustregli temu ljudstvu v tako hvalevredni prošnji, kolikor je to le mogoče, tako zaradi tega, da bi se božja slava pomnožila v njegovih svetih, kot tudi zato, ker smo že v mladosti videli, kako sta svetniško življenje te device preizkusila naša predhodnika Gregor XI. in Urban VI., pa tudi sami smo jo poznali. Da pa bi to delo lahko začeli in nadaljevali po ustaljenem cerkvenem postopku, ti naročamo, da nam skupaj z ostalimi stojiš ob strani, saj lahko pri tem tako svetem opravilu koristiš bolj kot mnogo drugih. Zaradi tega ti na lastno pobudo in spodbujeni s prošnjami številnih meščanov naročamo, da se čimprej odpraviš k nam in se sestaneš z nami, kjerkoli že bomo. S teboj, sin, bi se namreč radi srečali in pogovorili, saj te v Gospodu nadvse ljubimo, skupaj s celo kartuzijansko družino, zaupano tvojemu vodstvu, kot z zaščitnico in ne nasprotnico tega apostolskega sedeža. Bodi pozdravljen – in pridi. Dano v Sienu, sedmega dne pred januarskimi idami [= sedmega januarja] v drugem letu našega pontifikata [= 1408].«¹¹³

V pismu se skriva več, kot je mogoče videti na prvi pogled. Papež ne navaja, zakaj naj bi se pravzaprav pri njem oglasil ravno Maconi; vlogo postulatorja bi nenazadnje lahko prevzel tudi kdo drug, ki bi bil poleg tega bližje Rimu in manj obremenjen z drugimi obveznostmi, Maconiju ob vodenju kartuzijanskega reda časa najbrž ni ravno preostajalo. Po drugi strani pa Caffarinijevo poročilo zatrjuje, da je bila Maconijeva navzočnost projektu v veliko korist, saj se je Gregor XII. odločil, da se bo postopek uradno začel šele po koncu shizme, *peracta ecclesiastica unione*. Caffarini poleg tega pove, da je šlo v pogovorih, ki sta se jim rimski papež in kartuzijanski prior posvetila *quam pluries*, predvsem za vprašanje razkola. O Katarinini kanonizaciji ni nobene besede, zato pa najdemo presenetljivo opombo, kako je Maconi spodbudil – *exhortatus est* – Gregorja XII., naj odstopi in naredi vse, kar je v njegovi moči, da bo znova dosegel cerkveno edinost, *ad renuntiationem et ad omnem provisionem possibilem contra mala innumera in detrimentis Ecclesie preparata*. Šlo je torej za vse kaj drugega

¹¹³ »Gregorius Episcopus Servus Servorum Dei. Dilecto filio Stephano de Senis Priori Generali Cartusiensis Ordinis Salutem, et Apostolicam Benedictionem. Attendentes Civitatis Senarum, in qua nunc commoramur devotio-nis affectum, et constantiam, quam erga Sanctam Romanam Sedem exhibet, et libenter preces admissimus, quas honesti aliquot cives, et nobiles viri nobis porrexerunt, humiliter postulantes totius Civitatis nomine, ut de benignitate Apostolica concederemus facultatem tractandi, et in Consistorio fratrum nostrorum Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalium promovendi Canonizationem Beatae quondam Virginis Catherinae ex hac Civitate oriundae, in cuius te disciplina novimus in Domino olim educatum, et libentiori animo cupimus quantum cum Domino poterimus huic populo in tam laudabili petitione gratificari, tum ad Divinam gloriam in sanctis eius amplificandam, tum etiam quia in minoribus constituti eiusdem Virginis Sanctam conversationem a Summis Pontificibus praedecessoribus nostris Gregorio xi. et Urbano Sexto probari percepimus, nosque pariter eius notitiam habuimus. Sed tali operi inchoando, et prosequendo solito Ecclesiae ritu, te duximus inter alios nobis adesse, qui instar multorum huic tam sancto negotio prodesse poteris. Nos ergo motu proprio, et non nullorum etiam Civium permoti precibus tibi mandamus, ut quam primum ad nos te conferas, nosque convenias ubicunque fuerimus. Te enim, Fili, videre, et alloqui cupimus, quem plurimum in Domino amamus una cum tota Familia Cartusiana tuo regimini commissa, tanquam tutrice, et non oppugnatrice huius Apostolicae Sedis. Vale, et veni. Datum Senis 7. Idus Ianuarii Pontificatus nostri anno secundo.« Bartholomeus Senensis, *De vita*, 181–182.

Slika 3. Inicialka F v ljubljanskem rokopisu (Ms 12, f. 6'); Katarina je naslikana z verigo v rokah. (Rajmund je pri svojem pisanju rad posegel po pomenljivi etimologiji: Etenim si Catherina cum syncopa dixeris, Catenam habebis; et si Catenae unicam superinserueris syllabam, Catherinae nomen accipies.)

kot le za položaj svetovalca pri kanonizacijskem procesu; za tančico časa in skopimi dokumenti lahko zaslutimo Štefana Maconija, ki hodi za Katarininimi stopinjami ter papeža pazljivo vodi k rešitvi navidezno brezizhodnega pata na cerkveni šahovnici.

Zdi se, da je Gregor XII. Maconija poklical k sebi prav zaradi tega. Njegova obljuba Katarininega svetništva je bila prazna in se ni izpolnila; šele zaključne vrstice kažejo na osnovno težavo, na papeževo zaskrbljenost glede stališč kartuzijanskega generalnega priorja *cum tota Familia Cartusiana, tanquam tutrice, et non oppugnatrice huius Apostolicae Sedis*. V obdobju številnih menjav strani in sklepanja novih zavezništev je takšen strah lahko razumeti; pomaga tudi pri razlagi nepotrpežljivega podtona v zaključnih besedah – *tibi mandamus, ut quam primum ad nos te conferas, nosque convenias ubicunque fuerimus*. Celo končni pozdrav je čudno oster in jedrnat: *Vale et veni*. S primerjavo z ostalimi ohranjenimi viri je to napetost kaj lahko razumeti; ko so pismo prejeli, so se kartuzijani namreč trezno odločili, da naj Maconi, če bo to le mogoče, *ne odpotuje*, če pa ne gre drugače, naj vsaj počaka na drug, primernejši trenutek.

»Našemu prečastitemu očetu gospodu kartuzije se usmiljenje ne izkaže. [Sc. še naprej ostaja na svojem položaju priorja.] In spodbujamo ga v Gospodu itd. In ker smo videli apostolsko bulo, s katero presveti oče v Kristusu in naš gospod papež omenjenega našega prečastitega očeta gospoda kartuzije nadvse prijazno kliče k sebi, se je po tehtnem in zrelem premisleku izkazalo za primerno, da se naš prečastiti oče – če tega poziva z milostjo apostolskega sedeža ne bo mogel zavrniti – kot sin svete pokorščine tja odpravi ob primernem času ter posluša in po svojih močeh izpolni to, kar mu bo naloženo; izvršitev vsega tega v celoti prepuščamo njegovi sveti presoji.«¹¹⁴

Obema papežema je podpora namreč naglo padala, Cerkev je bila vse bolj sita razkola in trdovratnih Petrovih naslednikov, ki sta ga ohranjala pri življenju. Maconijevo stališče na srečanju s papežem, ko je do tega vendarle prišlo, to razlago potrjuje; spodbujanje k odstopu je težko razumeti kot znamenje podpore. Na tem mestu se odpira vrsta novih vprašanj. Je skušal Gregor XII. morda kupiti Maconijevo podporo s kanonizacijo, za katero si je ta že tako dolgo prizadeval? Mu je to kanonizacijo nato diplomatsko odrekel, ko se je izkazalo, da je za trmastega kartuzijana *salus Ecclesiae* še vedno *suprema lex*, ne glede na njegove osebne želje? Takšna trditev bi pomenila vnaprej postavljen sklep; vseeno lahko služi kot izhodišče za nove raziskave.¹¹⁵

¹¹⁴ »Reverendo patri nostro Donno Cartusiae non fit misericordia. Et hortamur illum in Domino, &c. Et quia vidimus Apostolicam bullam in qua sanctissimus in Christo pater ac dominus noster Papa valde gratiose vocat ad se praedictum Reverendum patrem nostrum Donnum Cartusiae, cum bona et matura deliberatione praehabita, congruum videbatur quod si Reverendus pater noster hanc vocationem cum gratia Sedis Apostolicae non possit declinare, velut sanctae obedientiae filius ad eandem se transferat tempore opportuno, auditurus et iuxta possibilitatem impleturus ea quae sibi fuerint iniuncta, quod totum sanctae suae discretioni committimus ad implendum.« Clark, *The Urbanist Chartae*, vol. 3, 393–394. Prim. tudi Mlinarič, *Kartuziji Žiže in Jurklošter*, 165–166.

¹¹⁵ Pomembno vprašanje je seveda avtentičnost pisma, ki ga navaja Bartolomej Sienski. V aprilu 2003 sem ga skušal najti v vatikanskih arhivih. S požrtvovalno pomočjo dr. Ivana Rebernika, vodje katalogov v knjižnici *Biblioteca Apostolica Vaticana*, in p. Sergia Pagana, prefekta arhivov (*Archivio Segreto Vaticano*), ter njunega osebja je postalo jasno, da v tamkajšnjih zbirkah pisma ni. (Preiskava je bila opravljena po fondih: *Schedario Garampi, Instrumenta miscellanea, Archivum arcis, Sovrani e particolari*.) To žal ne dokazuje ničesar, saj so vatikanski arhivi za obdobje srednjega veka zelo pomanjkljivi; v kasnejših stoletjih se je namreč pripetila vrsta katastrof, najhujša med njimi je bil nemara obisk Napoleonove vojske. Da je pismo nekoč obstajalo, pa navedeni zapisnik kartuzijanskega generalnega kapitlja leta 1408 nesporno potrjuje.

Slika 4. Katarinina grobnica je v neposredni bližini rimskega Panteona, v baziliki svete Marije nad Minervo, kamor jo je Štefan Maconi lastnoročno – propriis manibus – odnesel pokopat.

5. Zaključek

Pri razumevanju nakazanih zaključkov utegne pomagati sodobna vzporednica, nenavadno doživetje francoskega zgodovinarja Roberta Fawtierja. Fawtier je bil v prvi polovici dvajsetega stoletja pravi *enfant terrible* raziskav o Sienki. Po treh letih, ki jih je prebil na *École française de Rome*, je objavil temeljito in neusmiljeno kritiko zgodovinskih virov; izšla je v dveh zajetnih zvezkih, v letih 1921 in 1930.¹¹⁶ Njegove ugotovitve so do temeljev pretresle celotno področje. V kasnejših letih so jih kritiki sicer v dobršni meri popravili in prilagodili, vendar v celoti še vedno veljajo za zgleden dosežek, ki je njegovim naslednikom šele omogočil današnjo raven raziskav.

Toda za omenjeno ponazoritev je pomembnejše kasnejše dogajanje. Po nemški okupaciji Francije se je Fawtier pridružil francoskemu Odporu. Sam doživeto pripoveduje, kaj se je zgodilo potem.

»Devetindvajsetega aprila 1942 je moj spanec prekinilo zlovešče zvonjenje in trije gestapovski biriči so me prišli pobrat z doma. Oni so opravljali svoj posel; jaz sem storil svojo dolžnost. Ob devetih zvečer so se za mano zaprla vrata neke celice zapora v Fresnesu. V desetih mesecih popolne samote, ki jim je nato sledilo šest mesecev v dostikrat precej nemikavni družbi, sem imel dovolj časa za razmišljanje o težavah, ki jih prinaša upiranje okupatorju. Toda ko sem bil sam s seboj, sem se spomnil, da prav devetindvajsetega aprila, na dan moje aretacije, Cerkev obhaja praznik svete Katarine Sienske, obletnico njene smrti v Rimu leta 1380.

To čudno naključje mi je dalo misliti (saj v zaporu ni mogoče početi dosti drugega); kako bi se lahko prepričal, ali sem pri svojem kritičkem delu v svetničinih očeh počel nekaj hvalevrednega ali ne? Če se iz vsega skupaj izvlečem živ, bom imel razlog za prepričanje, da sem imel prav. In sklenil sem: če mi bo dano ohraniti življenje in svobodo, bom napisal življenjepis svete Katarine Sienske, ki sem se ji zavezal s to tvegano obljubo.«¹¹⁷

Po treh letih kalvarije po zaporih in po grozljivi izkušnji koncentracijskih taborišč v Saarbrücknu in Mauthausnu je bil Fawtier leta 1945 spet prost. Držal je besedo in napisal svojo knjigo, eno najboljših na to temo, *La double expérience de Catherine Benincasa*.

Isti hermenevtični princip izredne izkušnje, ki človeka trajno zaznamuje, se ujema tudi z nenavadno in zapleteno potjo do kanonizacije Katarine Sienske. Predpostavka, ki se še vedno pojavlja v literaturi¹¹⁸ – da so besedila, po katerih slovi *virgo Seraphica*, nastala v kotlu nekakšnega dominikanskega velikega inkvizitorja, ki na čuden način spominja na tistega v *Bratih Karamazovih* – se ob pregledu dejstev izkaže za globoko nezagodovinsko. Dejstva so namreč bolj zapletena. Prvič, ključni zapisovalec Katarininih besedil ni bil dominikanec, temveč kartuzijan. Drugič, ko mu je bila ta naloga zaupana, je bil njegov miselni svet, njegovo teološko ozadje pa še posebej, daleč od kakega inkvizitorstva. Kolikor je mogoče razbrati danes, je bil Štefan Maconi prevzet od občudovanja svoje duhovne matere; domnevati, da je njen nauk prikrojil lastnim potrebam, v resnici pomeni prikrajati dejstva lastnim zgodovinskim teorijam. Morebitnim očitkom o metodološki nemarnosti navkljub je treba reči, da je pesniški uvid Algernona Charlesa Swinburna – vsej svoji brezupni viktorijanskosti navkljub – dosti bolj prepričljiv od takšnega tendencioznega zgodovinopisja; zdi se, da Štefana Maco-

¹¹⁶ Fawtier, *Sainte Catherine de Siemie I, II*.

¹¹⁷ Robert Fawtier, *La double expérience de Catherine Benincasa*, 10.

¹¹⁸ Prim. zgoraj, *Uvod*.

nija v neskončno iskanje Sienkine kanonizacije ni silil pohlep po tem, da bi svetnico izkoristil za lastne namene, temveč je bilo prej obratno, gnal ga je spomin na njeno osebnost, ki je oživel vsakič, ko se je vrnil v Sieno in videl

»tam hišo, ki čez pot visi,
kjer Katarina svoje dni
drsela z nogo je prek tal
in ji ljubezni žar sijal
v očeh je, čudno tuje lep.«¹¹⁹

Reči je še treba, da je to samo eden od načinov, kako je mogoče razumeti zgornje podatke. Nenavadna osebnost Štefana Maconija lahko osvetli vrsto vidikov poznega štirinajstega in zgodnjega petnajstega stoletja; v njej se prepletajo zgodovina cerkvenih redov in njihovih medsebojnih odnosov, pojav duhovnih družin, razvoj kanonizacijskih procesov, čaščenje relikvij, in nenazadnje, na presenetljiv način, zgodovina velikega zahodnega razkola.

Pisanje tega besedila bi bilo nemogoče brez zanašanja na pregovorna velikanova ramena. Šele po *bon trouvaille* Leoncinijevega članka se je odprla pot do tolikšne količine podatkov v razmeroma kratkem času. Vseeno lahko s teh ramen tudi pritlikavec vidi nekoliko dlje; Leoncini ni vedel za arhivski material o Maconiju, ki je na voljo v Celju in Gradcu in ki ga je obdelal Jože Mlinarič. Tudi objava dokumentov urbanistične veje kartuzijanov, do katere je prišlo leta 1997,¹²⁰ pomeni velik, zaenkrat v pretežni meri neizkoriščen korak naprej; možnosti še vedno čakajo. Pot do novih, zgoraj samo zaslučenih podatkov, je odprta; kartuzijanski arhivi v krajih, kjer se je Maconi nekoč gibal, utegnejo razkriti vrsto doslej nepričakovanih virov. Še ena stranska ugotovitev tega raziskovanja je pomembnost ljubljanskega Ms 12, enega najstarejših ohranjenih rokopisov *Legende maior*, besedilno zanesljivejšega od tistih, na katere se opira izdaja v *Acta sanctorum*. To bo treba pri novi kritični izdaji vsekakor upoštevati.

Ta raziskava pomeni zgolj začetek. Čeprav predstavlja zaključeno celoto, jo gre razumeti le kot prvi korak na poti k resni, kompleksni študiji o življenju Štefana Maconija; zbiranje, urejanje in interpretacija primarnih virov je le nujna osnova zanjo. Za takšno nalogo so potrebna leta; kljub temu že njeni začetki kažejo, da se je je vredno lotiti. Za dogodivščino brskanja po sledih Sienkinega najljubšega učenca je namreč mogoče uporabiti kar verze, ki jih je Domenico di Giovanni posvetil Katarinini grobnici,

»slavnemu grobu, ki več kot dovolj mu je v kras Katarina,
deva, ki k zborom nebes končno prišteta je vmes.
Več o njej govoriti le knjižice kratkost pretesna
brani mi, dasi lahko čuda bi tu razodel.«¹²¹

¹¹⁹ Algernon Charles Swinburne, *Songs before Sunrise* (Siena).

¹²⁰ Clark, *The Urbanist Chartae*, *passim*.

¹²¹ »Quem satis exornat celebri Catharina sepulcro, / nuper sidereis addita virgo choris, / de qua plura loqui brevitatis angusta libelli / me prohibet, quamvis dicere mira queam.« Laurent, *Il Processo Castellano*, xxxvi.

6. Bibliografija

6.1. Viri

Anselmus – Maria, ed. *Nova collectio statutorum ordinis cartusiensis, Ea quae in Antiquis et Novis Statutis, ac Tertia Compilatione dispersa et confusa habebantur simul ordinate disposita complectens, a. S. Sede Apostolica examinata atque in forma specifica confirmata editio quinta*. Monstrolii: Typis Cartusiae Sanctae Mariae de Pratis, 1879.

Bartholomeus Senensis. *De vita et moribus Stephani Maconi Senensis cartusiani, Ticensis cartusiae olim coenobiarchae libri quinque*. Siena: Apud Herculem de Goris, 1626.

Cavallini, Giuliana. »Orazioni di Santa Caterina da Siena.« V *Santa Caterina da Siena: Opera Omnia*, ed. P. Fausto Sbaffoni, OP. Pistoia: Provincia Romana dei Frati Predicatori, 2002.

_____. »Dialogo di Santa Caterina da Siena.« V *Santa Caterina da Siena: Opera Omnia*, ed. P. Fausto Sbaffoni, OP. Pistoia: Provincia Romana dei Frati Predicatori, 2002.

Clark, John, ed. *The Urbanist Chartae, including the Chartae of the Avignon Obedience to 1410*. Vol. 1–3. Analecta Cartusiana 100:25 (1997).

Grottanelli, F. *Leggenda minore di S. Caterina da Siena e lettere dei suoi discepoli; scritture inedite pubblicate*. Bologna: Presso Gaetano Romagnoli, 1868.

Laurent, M. H. *Il Processo Castellano*. Fontes vitae s. Catharinae Senensis historici 9. Milan: Fratelli Bocca, 1942.

Pij II. »Misericordias Domini.« V *Acta sanctorum, Aprilis tomus tertius*, ed. Joannes Carnadet, 981–985. Pariz: Victor Palmé, 1866.

Raimundus de Vineis. *Legenda beate Caterine Senensis*. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Ms 12.

_____. *Legenda beate Caterine Senensis*. Biblioteca Nazionale di Brera Milano, Ms AD IX 38.

_____. *Legenda beate Caterine Senensis*. Biblioteca Vaticana, Ms 10151.

_____. »Vita sanctae Catharinae Senensis.« V *Acta sanctorum, Aprilis tomus tertius*, ed. Joannes Carnadet, 862–967. Pariz: Victor Palmé, 1866.

Thomas Antonius de Senis »Caffarini.« *Libellus de supplemento legende prolixae virginis b. Caterine de Senis*. Ed. I. Cavallini in I. Foralosso. Rim: Edizioni Cateriniane, 1974.

Tommasèo, Niccolò, in Piero Misciattelli. »Lettere dei discepoli di Santa Caterina.« V *Le lettere di S. Caterina da Siena, ridotte a miglior lezione, e in ordine nuovo disposte*. Vol. VI, 43–136. Firenze: C/E Giunti – G. Barbèra, 1940.

Volpato, Antonio, ed. »Le lettere di Santa Caterina da Siena.« V *Santa Caterina da Siena: Opera Omnia*, ed. P. Fausto Sbaffoni, OP. Pistoia: Provincia Romana dei Frati Predicatori, 2002.

6.2. Literatura

Bell, Rudolph M. *Holy Anorexia*. Chicago: The University of Chicago Press, 1985.

Boesch Gajano, Sofia, in Odile Redon. »La Leggenda Maior di Raimondo da Capua, costruzione di una santa.« V *Atti del simposio internazionale Cateriniano-Bernardiniano*, ed. D. Maffei in P. Nardi, 15–35. Siena: Accademia Senese degli Intronati, 1982.

Boesch Gajano, Sofia. *La santità*. Rim: GLF Editori Laterza, 1999.

Bornstein, Daniel E. *The Bianchi of 1399: Popular Devotion in Late Medieval Italy*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.

_____. »Women and Religion in Late Medieval Italy: History and Historiography.« V *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*, ed. Daniel Bornstein in Roberto Rusconi, 1–27. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

- Brown, Peter. *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: The University of Chicago Press, 1981.
- _____. »The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity.« *The Journal of Roman Studies* 61 (1971): 80–101.
- Bynum, Caroline Walker. *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley: University of California Press, 1987.
- Drane, Augusta Theodosia. *The History of St. Catherine of Siena and Her Companions*. London: Burns and Oates, 1880.
- Engel, Pál. *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London: I. B. Tauris Publishers, 2001.
- Fawtier, Robert. *Sainte Catherine de Siene. Essai de critique des sources; t. I, Sources hagiographiques*. Pariz: E. de Boccard, 1921.
- _____. *Sainte Catherine de Siene. Essai de critique des sources; t. II, Les oeuvres de Sainte Catherine de Siene*. Pariz: E. de Boccard, 1930.
- Fawtier, Robert, in Louis Canet. *La double expérience de Catherine Benincasa (Sainte Catherine de Siene)*. Pariz: Librairie Gallimard, 1948.
- Gardner, Edmund G. *Saint Catherine of Siena: A Study in the Religion, Literature and History of the Fourteenth Century in Italy*. London: J. M. Dent & Co., 1907.
- Geary, Patrick. *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1978.
- Goodich, Michael. *Violence and Miracle in the Fourteenth Century: Private Grief and Public Salvation*. Chicago: The University of Chicago Press, 1995.
- Goodich, Michael. *Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century*. Stuttgart: Hiersemann, 1982.
- Grundmann, Herbert. *Religious Movements in the Middle Ages: The Historical Links Between Heresy, the Mendicant Orders, and the Women's Religious Movement in the Twelfth and Thirteenth Century, with the Historical Foundations of German Mysticism*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1995.
- Guarnieri, Romana. »Preface.« V *Angela of Foligno: Complete Works*, ed. Paul Lachance OFM, 5–11. New York: Paulist Press, 1993.
- Helbling, Hanno. *Katharina von Siena: Mystik und Politik*. München: C. H. Beck Verlag, 2000.
- Hogg, James, ed. *Die Kartäuser in Österreich*. 2 Vol. Analecta Cartusiana 83 (1980).
- _____. *La Certosa di Pavia (The Charterhouse of Pavia)*. Vol. 1: Text. Analecta Cartusiana 52 (1994).
- Klaniczay, Tibor. »La fortuna di Santa Margherita d' Ungheria in Italia.« V *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*, ed. Sante Graciotti in Cesare Vasoli, 3–27. Firenze: Leo S. Olschki, 1995.
- Kleinberg, Aviad M. *Prophets in Their Own Country: Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Kos, Milko, in France Stele. *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*. Ljubljana: Umetnostnozgodovinsko društvo, 1931.
- Laurent, M. H. »Un légendier dominicain peu connu.« *Analecta Bollandiana* 58 (1940): 28–47.
- Le Couteulx, Carolus. *Annales ordinis cartusiensis ab anno 1084 ad annum 1429*. 8 vol. Monstrolii: Typis cartusiae S. Mariae de Pratis, 1887–1891.
- Le Goff, Jacques. *Saint Louis*. Pariz: Gallimard, 1996.
- Le Vasseur, Leo. *Ephemerides ordinis cartusiensis; volumen tertium*. Monstrolii: Typis Cartusiae S. Mariae de Pratis, 1891.

- Leoncini, Giovanni. *Le Certose della »Provincia Tusciae.«* 2 vol. *Analecta Cartusiana* 60 (1989).
- _____. »Un certosino del tardo medioevo: Don Stefano Maconi.« V *Die Ausbreitung kartäusischen Lebens und Geistes im Mittelalter* 2, 54–107. *Analecta Cartusiana* 63 (1991).
- Mahony, William K. »Flight.« V *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, Volume 5, 349–353. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.
- Marolt, Janez. »Kartuzijani na Slovenskem do začetka reformacije: zgodovinski oris in pomen.« *Licencijska naloga, tipkopis*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1971.
- Mlinarič, Jože. *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.
- _____. *Kartuzija Pleterje 1403–1595*. Pleterje: Kartuzija Pleterje, 1982.
- _____. *Kartuziji Žiže in Jurklošter*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Paterna, Maria Carlotta. *Bibliografia analitica di S. Caterina da Siena 1986–1990*. Rim: Centro nazionale di studi cateriniani, 2000.
- Paciocco, Roberti. *Sublimia negotia. Le canonizzazioni dei santi nella curia papale e il nuovo ordine dei Frati Minori*. Padova: Centro Studi Antoniani, 1996.
- Redon, Odile. *L'espace d'une cité: Sienne et le pays siennois (XIIIe–XIVe siècles)*. Rim: École française de Rome, 1994.
- Rybář, Miloš. *Bibliographia cartusiana Sloveniae (Iugoslavia)*. Tipkopis v NUK, signatura B II 228566. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1969.
- Tromby, Benedetto. *Storia critico-cronologica diplomatica del patriarca S. Brunone e del suo ordine Cartusiano*. 10 vol. Neapelj: Vincenzo Orsino, 1773–1779. Reprint v *Analecta Cartusiana* 84 (1982–1983).
- Sorelli, Fernanda. »La production hagiographique du dominicain Tommaso Caffarini, exemples de saintité, sens et visées d'une propagande.« V *Faire croire: modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIIe au XVe siècle*, ed. André Vauchez, 189–200. Rim: École française de Rome, 1981.
- _____. »Imitable Sanctity: The Legend of Maria of Venice.« V *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*, ed. Daniel Bornstein in Roberto Rusconi, 165–181. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.
- Valli, F. »La mentalità agiografica del beato Raimondo da Capua.« *La Diana* 8 (1933): 191–208.
- Van Ree, A. »Raymond de Capoue. Éléments biographiques.« *Archivum Fratrum Praedicatorum* 33 (1963): 159–241.
- Vauchez, André. *Sainthood in the Later Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Summary

**Catherine, the Dominican and the Carthusian:
Carthusian Prior General from Žiže Stephen Maconi and His Role in the Canonisation Process
of Saint Catherine of Siena**

David Movrin

Stephen Maconi (1350–1424), a disciple of Saint Catherine of Siena and later prior general of the Urbanist faction of the Carthusian Order during the Great Western Schism, was one of the persons actively promoting the canonisation of his spiritual mother. His role has been mostly neglected in the literature so far, as the *communis opinio* holds the Dominicans to be the ones who managed to get Catherine Benincasa on the altar; she was, after all, a Dominican Tertiary. The »Dominican« from the title is Thomas d'Antonio Caffarini, Stephen's childhood friend, later a member of the same *caterinati* circle, who likewise played a major part in the process.

Stephen Maconi joined Catherine's circle in 1376, after she settled a life-threatening feud in which his family was entangled. He quickly became her secretary, even her »beloved disciple«, as she used to call him; he helped her with her correspondence as well as with her book, *Dialogo della divina Provvidenza*. He followed her to Rome in 1380 and at her deathbed he was sent to join the Carthusian order: a command that he duly heeded. Within the order he rapidly rose to the position of a prior and was eventually elected prior general in 1398. This brought him to the Charterhouse Žiže near Celje in present-day Slovenia. From there he directed a broader action of disseminating Catherine's works and building the ecclesiastical as well as political support for her canonisation – while at the same time striving to unite the divided order. He managed to establish firm foundations for the first project, perhaps sacrificing its immediate outcome in order to achieve the completion of the second. And indeed, the Carthusian order managed to overcome its schism in 1410.

An inspection of the details in this case allows a further step in the interpretation of the relationship between Stephen Maconi and Saint Catherine. Maconi appears to have been the crucial person among those responsible for her beatification, seemingly staying in the background yet at the same time coordinating the entire gamut of activities related to the promotion of her cult. What is more, his efforts for her canonisation seem to have been fascinatingly intertwined with his struggle for ecclesiastical unity, mirroring Catherine's own mission and reaching all the way to the pope, although with less effect than she had managed to achieve in her time in Avignon. *Non est discipulus super magistram.*

Štefan Maconi

Pričevanje o Katarini Sienski¹

In nomine Domini nostri Ihesu Christi et beatissime virginis Marie:

Cum iuxta dictum evangelicum² »nemo accendat lucernam et ponat eam sub modio, sed super candelabrum, ut luceat omnibus qui in domo sunt« et dignum sit et congruum, ut illis adhibeatur honor, quibus ad id propria virtutum merita laudabiliter suffragantur, dicente Propheta:³ »Exultate iusti in Domino, rectos decet colaudatio,« ea propter universis et singulis presentes inspecturis notum sit et manifestum quod religiosus et ven. pater dnus Steffanus de Senis, Dei gratia prior monasterii S. Marie de Gratia ordinis Cartusie siti prope Papiam, requisitus per litteras, de quibus infra serius mentionem habetur, omnibus iure, modo, via et forma, quibus hec melius fieri possunt, ipsis litteris infrascriptis respondendo, ad hoc ut infrascriptis maior et plenior fides adhibeatur, infrascripta eius proprio sacramento vera fuisse, fore et esse affirmando, in presentia notariorum et testium infrascriptorum dixit et protestatus fuit et est, ac dicit et protestatur, quod infrascripta de vita B. virginis Catherine de Senis per ipsum in responsione facta predictis litteris fuerunt sinceriter, rite, recte et legaliter vera. Tenor quorum inferius per singula describitur hoc modo, videlicet:

Venerando religioso sibi que peramabili corde sincero fratri Thome Antonii de Senis ordinis Predicatorum in conventu SS. Iohannis et Pauli Venetiis immoranti, frater Steffanus de Senis, prior licet indignus domus S. Marie de Gratia Cartusiensis ordinis prope Papiam, salutem in eo qui est omnium vera salus.

Litteras vestras affectuose recepi et attente perlegi, per quas me valde requiritis atque rogatis ut veridicam informationem vestre caritati dirigere debeam etiam in publica forma, de gestis, moribus et doctrina famose sanctitatis virginis Catherine de Senis, cuius conversationem aliquando merui, dum ageret in humanis, ut asseritis; et presertim occasione cuiusdam querele facte Venetiis in episcopali palatio circa celebrationem festi sive commemorationis eiusdem virginis, quia multi credere recusant veras esse virtutes, que de ipsa veridice predicantur.

Ut verum aperte fatear, facies ipsius virginis cum omni genere suo mihi et omni generi meo penitus ignota fuit, licet in eadem civitate Senarum oriundi fuerimus usque ad annum Domini 1376 vel circa, nec etiam illo tempore velut immersus in fluctibus vite presentis, eius habere notitiam exoptabam, nisi quod eterna bonitas, que neminem vult perire, per hanc virginem animam meam de faucibus inferni liberare disposuit. Accidit igitur illo tempore sine culpa nostra nos incurrere quamdam guerram cum valde potentioribus nobis, in qua cum plurimi magni cives fuissent occupati atque fatigati, nullam omnino spem alicuius bone voluntatis vel pacis ab illis adversariis nostris habere potuerunt.

Tunc sancta virgo predicta florebat quasi per universam Tusciam et magnis virtutum precioniis a quamplurimis extollebatur et opera valde miranda referebantur. Unde mihi suggestum extitit, quia si rogarem illam de tali negotio, sine dubio pacem haberem, quia multa similia fecerat. Quare consilium habui cum quodam vicino nostro viro nobili, qui longo tempore portaverat odium contra quosdam, et postea pacem fecerat, eiusque sacre virginis conversationem habebat. Qui sicut motivum meum audivit, illico respondit: »Indubitatum habeas, quia nul-

¹ Kritično izdajo besedila je oskrbel M. H. Laurent, *Il Processo Castellano* (Fontes vitae s. Catharinae Senensis historici 9) (Milan: Fratelli Bocca, 1942), 257-273.

² Mt 5,15.

³ Ps 33,1.

lam in ista civitate personam invenies, que sit aptior ipsa pro tali pace,« subiungens: »Ultra non differas, et ego te sociabo.« Visitavimus igitur eam, que me recepit non ut verecunda virgo, sicut existimabam, sed affectuosissima caritate, veluti si germanum a remotis partibus redeuntem gratiose suscepisset. De quo fui miratus, et attendens efficaciam sanctorum verborum quibus me non tantum induxit, verum etiam compulit ad confessionem et ad virtuose vivendum, dixi: »Digitus Dei est hic.« Et audita causa mee visitationis, absolute respondit: »Vade, fili carissime, confidens in Domino, quia libentissime laborabo donec habebis optimam pacem, et huiusmodi pondus omnino super caput istud habere me sinas.« Et ita postea rei probavit eventus, quia miraculose postmodum, ipsa mediante, pacem habuimus, etiam contra voluntatem ipsorum adversariorum nostrorum: et hec omitto causa brevitas.

Interim ego sollicite desiderans huiusmodi pacem, visitavi pluries eam, et cottidie propter efficacissima verba sua et exempla perfectissima sentiebam interiorem hominem in melius conscientia compellente reformari.

Interim me benigne rogavit, ut aliquas epistolas quas ore virgineo mirabili modo dictabat, scribere vellem: quod valde gratanter acceptavi, sentiens cottidie in me per novum fervorem ad celestia cor accendi, vilipendendo seculum et omnia sua cum tanta displicentia vite pristinae, ut vix me tollerare valerem; et tantam atque talem in me persensi mutationem, ut etiam ab extra temperari non posset, ita ut fere tota civitas miraretur. Et quanto plus attendebam vitam, exempla, verba et mores predictae sacre virginis, tanto maius augmentum in me percipiebam divini amoris atque seculi contemptus.

Post modicum temporis prefata sacratissima virgo mihi dixit in secreto: »Noveris, dilectissime fili, quia cito implebitur maius desiderium quod habeas.« Quo percepto fui aliquantulum stupefactus, quia nesciebam invenire quid in mundo vellem habere, ymo potius omnia sua recusabam. Ideo dixi: »Obsecro, carissima mater, quod est maius desiderium quod habeam?« Et ipsa: »Queras in corde tuo.« Ad quam ego: »Vere, mater amantissima, nescio in me maius desiderium invenire, quam esse iugiter iuxta vos.« Et illa subito respondit: »Et hoc erit.« Ego vero nesciebam intelligere modum qualiter commode fieri posset ista propter dissimiles conditiones et statum. Ille vero, cui nihil est impossibile, per modum admirabilem ordinavit ipsam ad Avenionem, videlicet ad dnum Gregorium XI, dirigere gressus, et ita, licet indignus, acceptatus fui comes tam sancte societatis, parvipendens atque derelinquens utrumque parentem, germanos, sororem, aliosque consanguineos, me beatum reputans esse pro virginea presentia et familiaritate.

Post hec vero ipse summus pontifex venit ad urbem Romanam, ipsa virgine sacratissima solummodo confortante, tamen ex divino precepto, prout apertissime mihi constat. Denique prefatus summus pontifex eam destinavit pro factis ecclesie sancte ad civitatem Florentie, que tunc rebellis erat ecclesie, ubi multa mirabilia Deus operatus est per eam, ut aliquantulum patet in sua legenda et ibi secum adhuc esse merui. Tandem etiam fui in Roma secum, ubi post multos labores infatigabiliter ad honorem Dei deportatos diem felicissime clausit extremum in presentia mea, quam etiam propriis manibus ad Minervam, videlicet Predicatorum ecclesiam, detuli tumulandam, ymmo verius in capsula cedrina et honorabili tumulo conservandam.

Dum vero laboraret in extremis, ordinavit cum aliquibus quid agere deberent post eius transitum. Postea faciem ad me vertens, ait digitum suum protendendo: »Tibi autem in virtute sancte obedientie precipio ex parte Dei, ut vadas ad ordinem Cartusiensem, quoniam ad illum ordinem te vocavit et elegit.« Et videndo nos plorantes, ait: »Fili carissimi, nullo modo plorare debetis, ymo potius in Domino gratulari, et agere festivum diem, quia carcerem istum egredior hodie vadens ad amantissimum sponsum anime mee. Vobis autem indubitissime promitto quod magis incomparabiliter vos adiuvo postea, quam umquam adiuvere

potuerim dum fui sic incarcerata.« Et sicut ore promisit et verbo sic opere perfectissime adimplevit, immo cottidie adimplere non cessat; et ut hec aliquali pateat exemplo, proferam unum ad honorem Dei et ipsius virginis, quamvis ad verecundiam meam accedat: quia quando mihi precepit ex obedientia Dei, ut irem ad ordinem Cartusiensem, ego non optabam illum, vel etiam alium ordinem, sed ex quo migravit ad ethereas mansiones, in corde meo tale desiderium iussa perficiendi succensum extitit, ut si totus mundus mihi contradicere voluisset, ego non attendissem, sicut experientia declaravit, ubi quantum et quid operata iam fuerit et etiam operatur cum filio suo, licet inutili, non est huius temporis enarrare. Hoc autem intactum preterire non patiar, quia post Deum atque beatissimam virginem Mariam, ego magis me obligatum existimo prefate sancte virgini Catherine quam alicui creature mundi, et si quid boni foret in me, totum attribuo ipsi post Deum, etc.

Per suprascripta comprehendi potest aliquibus annis habuisse me supra ceteros familiarissimam conversationem eius, litteras atque secreta sua, et partem sui libri scribendo et ab ore virgineo percipiendo, quia supra merita me nimis affectuose caritate materna dilexit, ita ut multi filiorum egre portarent et quamdam emulationem haberent. Ego tamen attente cum diligentia magna considerabam verba, mores et actus eius in omnibus et per singula; et in paucis volendo multa concludere, super conscientia mea coram Deo et universa ecclesia militante veridice sibi prebeo testimonium istud, quia licet ego me peccatorem intelligam, tamen habui, elapsis iam annis sexaginta et ultra, conversationem multorum et valde famosorum servorum Dei, et numquam vidi vel etiam audivi a multis elapsis temporibus aliquem Dei servum, qui esset in omni virtute in tam perfectissimo atque supremo gradu, quare merito reputabatur ab omnibus virtutum simulacrum et speculum servorum Dei lucidissimum.

Non habeo memorie umquam ab ore suo virgineo tanto tempore conversando secum verbum otiosum audivisse, sed verba nostra numquam erant sic inepte prolata, quin ipsa statim ad aliquem spiritualem profectum adduceret. Semper et infatigabili corde loquebatur de Deo vel ad ipsum induentia. Numquam dormivisset vel comedisset, si auditores habuisset, ut experiebamur in ipsa cottidie. Si vero aliquando compellebatur audire facta seculi vel ad salutem inutilia, subito rapiebatur in extasim et corpus ibi remanebat absque sensu quocumque, velut in oratione sua consistens illo modo cottidie rapiebatur, ut ipsi vidimus, non dico centum vel mille vicibus, sed valde pluries. Membra sua rigida remanebant inflexibilia, ita ut prius ossa frangi potuissent vel a se disiungi quam flecti membra valuissent. Et pro veritate istius passus apertissime demonstranda, ne forte aliquis extimare vellet ipsam ita simulatorie fecisse, unum volo narrare gestum in presentia nostra.

Quando fuimus in Avenione, papa Gregorius XI assignari nobis fecit unam pulcram domum cum ornatissima capella. Soror ipsius domini pape tamquam devotissima domina, postquam aliquando locuta fuit cum suprascripta virgine, magnam affectionem atque devotionem concepit ad eam, et inter cetera dixit in secreto magistro Raymundo confessori suo quod valde peroptabat adesse quando sacra virgo communicaret. Qui promisit ei quod dominica futura sibi notificaret, etc; qua die veniente, hora tertiarum virgo sancta capellam intravit absque sotularibus, sed tantummodo cum pedulibus, et more suo rapta fuit in extasim, communicare desiderans et expectans. Quamobrem me vocavit magister Raymundus et ait: »Vade ad tale palatium ubi moratur veneranda soror pape, dicesque sibi quia Catherina communicabit isto mane.« Hec enim domina missam audiebat, sed sicut intravi quamdam aulam valde magnam, ipsa me consideravit et agnovit esse de familia Catherine, subito personaliter ad me venit, et ait: »Fili, quid queris tu?« Cui dixi que mihi fuerunt iniuncta. Ipsa vero festinavit subito, et venit ad domum nostram cum honorabili societate sexus utriusque, inter quos adduxit secum uxorem nepotis pape, qui vocatur dnus Raymundus de Turena. Iuencula erat dedita vanitati, nihil habens de Deo. Soror autem pape se gessit valde devote; sed illa infelix,

sicut existimo, cogitavit quod virgo simularet, unde celebrata missa, ostendit ex devotione faciem suam superponere pedibus virginis et eam pluribus vicibus in pedibus acerrime perforavit. Ipsa vero stetit immobilis, quemadmodum ita stetisset, etiam si pedes totaliter abscidisset. Sed postquam omnes abscesserant, virgo redit ad sensus proprios et valde cepit dolere pedem, ita quod bene non poterat ambulare; et considerantes socie sue viderunt emortuum sanguinem ex puncturis illatis, et intellexerunt aperte malitiam illius misere et nequissime mulieris. De multis exemplis ad propositum hoc unum existimo sufficere posse fidei viro.

Circa quem extaticum statum eius unum valde mirabile non est omittendum, sed cum debita veneratione recolendum, quia precipue quando pro quibusdam arduis eius anima ferventius in oratione semetipsam excitabat et cum maiori impetu conabatur ascendere, gravedinem etiam corporis a terra sublevabat. Unde multoties a quam pluribus in oratione visa fuit a terra suspensa, quorum ego sum unus qui cum non modica admiratione aliquotiens vidi; qualiter autem ita fieri possit, aperte scribitur in libro⁴ quem ipsa virgo sacra composuit, quem ego pro parte scripsi, dum ore virgineo dictabat illum admirabili modo.⁵

Super qua materia valde notandum est quia divina maiestas isti fidelissime sponse sue tantam auctoritatem atque familiaritatem secum exhibuerat, ut frequenter in oratione sua confidentissime loqueretur dicendo: »Ego volo sic.« Et quando tali modo sponso suo loquebatur, videbatur esse necessarium quod illico suum haberet effectum, ut in multis possemus verissimum exhibere testimonium.

Sed hoc unum quod in me percepi tacere non potero. Cum de Avinione rediremus, fuimus in Ianua per mensem et ultra in domo cuiusdam nobilis et probe domine que dicebatur dna Orietta Scotta, ubi fere tota societas nostra fuit infirmata. Sed illa domina sollicitam de omnibus curam agebat, adducendo cottidie duos medicos valentes viros, cum quibus habui laborem valde magnum volendo satisfacere singulis infirmis, donec ab omnibus de domo quasi mihi predicaretur quod etiam infirmarer. Et infra paucos dies ita subsecutum est. In lectum ergo decidi, multum acutissima febre correctus cum excessivo dolore capitis et vomitu laborioso. Cumque sacra virgo percepisset, ad me personaliter accessit una cum confessoribus atque sociabus suis et a me petivit in quo eram ita gravatus. Ego vero letatus ex eius gratissima presentia, sollatiose respondi: »Aliqui mihi dicunt quod patior, ignoro quid.« Tunc ipsa materna caritate mota manu virginea mihi frontem tetigit, et caput aliquantulum agitans ait: »Audiatis istum filium, qui dicit: Aliqui mihi dicunt quod patior, ignoro quid; cum ipse patiatur acutissimam febrem.« Et subiecit: »Ego non permittam te facere prout agunt ceteri infirmi, sed in virtute sancte obedientie tibi precipio, ut ulterius hanc egritudinem non patiaris. Nam omnino volo te sanum esse, ac ut alios adiuves.« Et hiis dictis iuxta morem suum cepit loqui de Deo. Mirabile dictu, licet valde mirabilius in facto, ipse tunc adhuc ea loquente fui plenissime liberatus, et interrumpendo verba sua me liberatum esse clamavi, et annis multis postea cum perfectissima sanitate perseveravi.

Modo simili prefata virgo, videlicet ex precepto potestativo, venerabilem virum dnum Iohannem monachum habitantem in cellis Vallis umbrose liberavit: qui, sicut mihi asseruit, hora tali laborabat in extremis in abbazia Passignani prope Senas. Preceptum autem ab ore virginis audiavi, quod in absentia dicti D. Iohannis factum extitit, videlicet in persona duorum discipulorum eiusdem, precipiens illi per eos, ut indilate veniret ad eam, et hec implevit absque mora. Super quo facto admiratione multa digno, ipse postea pulcherrimam epistolam luculenti stylo dictavit ad memoriam tanti miraculi, quam epistolam in cella nostra devote conservavi.

⁴ Cf. Katarina Sienska, *Dialogo*, 79.

⁵ Štefan Maconi je poskrbel tudi za prevod *Pogovora* v latinščino. Cf. Fawtier, *Sainte Catherine de Sienne I*, 109.

Et quamvis universa vita suprascripte virginis tam secundum hominem interiorem quam exteriorem extiterit, ut ita dixerim, inaudita et valde miraculosa, tamen aliqui servi Dei magis excellentes altius unum in ea considerabant in homine viatore valde stupendum et insolitum; quia quicquid ageret, diceret vel audiret inseparabiliter sua sancta mens in Deo semper erat immersa, sibi que actualiter unita. Et quoniam ex habundantia cordis os loquitur,⁶ numquam nisi de Deo loquebatur vel ad Deum inducentia, semper et ubique Deum querebat, inveniebat et possidebat per actuale affectum et unionem. Recolo quod quando videbat in prato flores, in quibus valde complacentiam habebat, cum sancta letitia nos invitabat dicens: »Nonne videtis quod omnia Deum honorant atque clamant? Isti rubei flores rubicundas Yhesu Christi plagas aperte nobis intimant.« Quando videbat multitudinem fornicarum, dicebat: »Ita sunt egressae de sancta mente Dei sicut et ego, qui tantum laboravi ad creandos angelos quantum istos arborum flores.« Et in effectu semper omnes et in omnibus eramus in presentia sua consolati et tantum edificati, quod, ut ita dixerim, absque corporali cibo stetissemus iugiter ad audiendum eam, quantumcumque fuisset aliunde tribulati vel infirmitate gravati. Etiam suspendendi vel decapitandi, quos in carcere visitabat, omnes videbantur oblivioni tradere pro tali tempore penas et afflictiones undecumque venirent.

In eius aspectu mirabili modo temptationes diabolice videbantur omnino cessare, veluti quando sol in virtute sua lucet, tenebre non apparent. Recolo multotiens ad eam ivisse cum proposito narrandi plura de statu meo, et postea illi dicens quod oblivioni tradideram; unde solebam ab ea petere qualiter mihi esset, que procul dubio melius exponebat, et in necessitatibus occurrebat, quam ego ipse scivissem exponere vel postulare. Et ne aliquis admiretur de tali modo loquendi, noverint omnes quod ista sacratissima virgo quasi cognoscebat animarum dispositionem, velut nos cognoscimus dispositionem facierum, prout experientia multotiens apertissime demonstravit, unde non poteramus eam quoquomodo latere, sed nobis nostra secreta propalabat. Quare quandoque sibi dixi: »Vere, mater, est maius periculum esse iuxta vos quam ambulare per mare, pro eo quod ita videtis omnia nostra.« Et ipsa mihi subintulit in secreto: »Noveris, fili carissime, quod in mentibus eorum precipue super quos amplius invigilare studeo, nulla macula sive nubes alicuius defectus ita cito cadit quod illam subito video, Domino demonstrante.« Et ad maiorem expressionem istius veritatis, apertissime mihi constat quod propter efficacissimas exhortationes eius ipsa confiteri fecit etiam in presentia mea utriusque sexus multa milia hominum quia nullus omnino poterat ei facere resistantiam. Unde propter tantum fructum, quem ipsa faciebat in huiusmodi, papa Gregorius XI⁷ ei gratiose concessit habere secum iugiter tres confessores cum auctoritate valde magna, etc. Quandoque tamen occurrebant ei peccatores aliqui a diabolo tam tenaciter alligati, quod omnino resistebant ei, dicentes: »Vere, domina, si mihi diceretis quod Romam irem vel ad Sanctum Iacobum, infallibiliter adimplerem; super hoc autem articulo confessionis obsecro parcatis mihi, quia non possum.« Tandem quando per alium modum ipsa prevalere non poterat, in secreto dicebat ei: »Si dixerero tibi causam ob quam tu renuis confiteri, numquid postea confiteberis?« Ille tamquam attonitus atque preventus ita facere promittebat. Et ipsa: »Dilectissime frater, oculos hominum aliquando latere possumus, oculos vero Dei numquam. Ideo tale peccatum quod in tali tempore et in tali loco fecisti est illud unde diabolus tali modo mentem tuam ita confundit, quod te confiteri non permittit.« At ille videns ita se deprehensum ad pedes eius humillime se prosternebat, cum habundantia lacrimarum veniam exposcens et indilate confitebatur. Apertissime mihi constat quod pluries et cum pluribus hoc actum est, quorum unus per totam Italiam valde famosus mihi dixit: »Solutus Deus et ego

⁶ Mt 12,34.

⁷ Maconi ima tu v mislih bulo Gregorja XI. z naslovom *Sincere devotionis*.

sciebamus illud quod ista virgo mihi dixit.« Et per hunc modum animas peccatorum de manibus dyaboli prudentissime liberabat. Et ista pro presenti de miraculosa vita sua secundum hominem interiorem dicta sufficiant.

Secundum exteriorem hominem adhuc erat vita ipsius miraculosa, quia sicut habetur in legenda sua,⁸ multo tempore sustentabatur aliquando virgineum corpusculum absque cibo quocumque materiali, etiam abstinendo a gutta aque, quod impossibile iudicarem, nisi vidissem oculis meis in Roma, quando sumendo solummodo venerabile sacramentum. Communis tamen eius vivendi modus, quem multo tempore servavit, ut ego pluribus annis vidi, est iste: Carnes et vinum, et confectiones vel ova multum abhorrebat; ille socie sue preparabant ei communiter herbas crudas, quas insalacium vocamus, quando poterant habere, vel aliquando ferculum olerum cum oleo; de anguilla comedebat solummodo caput et caudam; caseum non comedebat, nisi quando bene putridus erat, et huiusmodi. Neque tamen ista comedebat, sed aliquando cum pane, aliquando sine pane dentibus conterebat, ingerendo succum et omnem bolum quoad materiam grossam expuendo et aquam puram frequentissime bibendo. Et quasi tanto tempore differebat ita facere, quanto socie comedendo stabant in mensa. Postea surgebat dicens: »Vadamus ad iustitiam istius misere peccatricis,« et cum uno virgulto quem ad stomachum immittebat, donec violenter per eandem viam et illum succum et aquam potatam ad extra revocabat. Et aliquando tantam violentiam in hoc actu sustinebat, quod ex ore sanguis vivus exibat.

Confunditur igitur hinc opinio quorundam incredulorum, qui falsissime detrahebant ei, dicentes: »Quamvis ipsa non comedat aperte cum aliis, postea comedit in secreto.« Simplissima veritas est ista, quam apertissime multi vidimus, quod dum in stomacho suo erat aliqua substantia cuiuscumque succi vel aque, sive rei alterius, etiam adinstar unius avellane, corpus eius efficiebatur infirmum et inutile totaliter. Aliquando veniebant ad eam aliqui magistri tempore quo debuisset facere iustitiam illam, ut utar vocabulo suo, et sic ut eis illico satisfaceret, oportebat differre talem actum sed ipsa subito sincopizabat et efficiebatur veluti mortua donec illam evacuationem opere fecisset. Hec vidimus, ut ita dixerim, infinitis vicibus. Quod ego diligenter attendens, valde confidenter aliquando dixi sibi: »Mater amantissima, considero quod refrigerium eius quod sumitis ita modico tempore tenetis in stomacho, quod natura nullum vel modicum subsidium inde potest habere, precipue quia statim revocatis cum tanta difficultate, amaritudine atque pena; quare melius appareret quod abstineretis a tali sumptione.« Que tamquam prudentissima mihi respondit: »Dilectissime fili, plures habeo respectus in ista sumptione mea. Unus est quia rogavi Deum ut in presenti vita me puniret pro peccato gule, itaque libenter accepto disciplinam istam a Deo mihi concessam. Deinde quia conor satisfacere quam pluribus qui videntur in me scandalizari quando non comedebam: dicebant enim quia dyabolus me decipiebat, itaque comedo sicut mihi conceditur. Alius etiam potest esse bonus respectus, quia per istam corporalem penam mens aliquid ad corporales potentias revertitur; alius, quia sic est absorta, corpus insensibile remaneret.« Hiis auditis tacui, non habens ad ei replicandum.

Preter hec autem habebat ista sacratissima virgo tantam sapientiam anime sue divinitus infusam quod omnes eam audientes in stuporem vertebantur. Omnem sacram paginam ita lucidissime declarabat et interpretabatur, ut omnes quantumcumque docti nimis admirarentur, et quod etiam apparebat valde mirabile, humana scientia in eius conspectu ita deficiebat, quemadmodum nix vel glacies in adspectu solis ardentissimi liquefieri solet.

Plures fecit efficacissimos et admirando stilo sermones in conspectu prius dni Gregorii pape XI, postea dni Urbani pape VI, atque dominorum cardinalium, dicentium unanimiter

⁸ Cf. Raimundus de Vineis, *Legenda maior*, 904.

admiratione multa suspensi: »Numquam sic locutus est homo, et absque dubio ista non est mulier que loquitur, ymmo Spiritus sanctus, ut apertissime comprobatur.«

Et quia materia se prebet ad propositum, unum volo succincte recitare cui fui presens. In Avinione cum papa Gregorius XI isti sancte virgini multam audientiam exhiberet atque reverentiam haberet ei, tres magni prelati, videant ipsi quo spiritu, super ipsa fuerunt ei locuti, dicentes: »Pater beatissime, numquid ista Catherina de Senis est tante sanctitatis quante dicitur?« Qui respondit: »Vere credimus eam esse sanctam virginem.« Et ipsi: »Visitabimus eam si placet vestre sanctitati.« Et respondit: »Credimus quod eritis bene hedificati.« Venerunt ergo domum nostram statim post nonam in estate. Pulsantibus illis, ego cucurri ad eos; qui dixerunt: »Dic Catherine quod ei loqui volumus.« Quo percepto sacra virgo descendit ad eos una cum magistro Iohanne⁹ confessore et quibusdam aliis religiosis et in aperto loco fecerunt eam in medio sedere. Exordium ipsorum a magna superbia cepit, ipsam irritando mordacibus verbis dicentes: »Ex parte domini nostri pape venimus et audire cupimus, utrum Florentini te mittant uti fama protulit. Et si verum est, numquid non habent aliquem valentem virum, quem pro tanto negotio mittere valeant ad tantum dominum. Si vero te non miserunt, valde miramur, cum tu sis vilis femella, quia presumis de tanta materia loqui cum domino nostro papa,« etc. Ipsa vero velut immobilis columna perseverabat, humiles et efficacissimas exhibendo responsiones, donec illi valde mirabantur. Et cum de tali materia plenissime satisfecisset eis, ei proposuerunt valde magnas et quamplurimas questiones, precipue de istis abstractionibus eius et modo singularissimo vivendi; et cum Apostolus¹⁰ dicat quod angelus sathane se transfiguratur in angelum lucis, ad quid ipsa cognoscit utrum a diabolo sit illusa? Et alia multa dixerunt atque proposuerunt et in effectu disputatio protracta fuit usque ad noctem. Aliquando magister Iohannes pro ea respondere volebat, et licet esset in sacra theologia magister, illi tamen erant ita valentissimi quod in paucis verbis confundebant eum, dicentes: »Vos erubescere deberetis in conspectu nostro talia proferre. Permittatis eam respondere, quia valde magis satisfacit nobis quam vos.« Inter illos tres erat unus archiepiscopus ordinis Minorum, qui pharisaico supercilio procedens, ut apparebat, verba sacre virginis non videbatur acceptare. Alii duo tandem insurrexerunt contra eum, dicentes: »Quid ultra queritis ab ista virgine? Sine dubio materias istas explanavit apertius quam umquam invenerimus ab aliquo doctorum, et multo plura signa verissima luculenter expressit.« Et ita schisma fuit inter eos. Postremo recesserunt hedificati pariter et consolati, referentes domino pape quod numquam invenerunt animam tam humilem nec ita illuminatam, etc. Die vero sequenti magister Franciscus noster de Senis,¹¹ qui tunc erat medicus pape, dixit mihi: »Cognoscis tu prelatos illos qui venerunt heri domum vestram?« Cui respondi quod non. Tunc ille: »Noveris quod si scientia illorum trium poneretur in una lance, et in alia poneretur scientia omnium qui sunt in curia Romana, scientia illorum trium valde preponderaret. Et scio tibi dicere quod si non invenissent Catherinam habere solidum fundamentum, ipsa numquam fecisset ita pessimum iter,« etc.

Postremo quis enarrare sufficiat intrinsecas virtutes huius alme virginis cum illarum actuali experimento? Sic humilitatem suam profundissimam, patientiam invictissimam, ita quod numquam visa fuerit in facie semel alterata vel quod unum verbum cum impatientia vel iracundia protulerit. Quis eius ardentissimam caritatem exprimere posset? Quia non solummodo bona temporalia, cum erat in domo paterna, in honorem Dei et consolationem proximorum, sed semetipsam infatigabiliter exhibebat. Unde multa miracula ostendit Deus, quandoque

⁹ Giovanni Terzo, avguštinec; cf. Laurent, *Il Processo Castellano*, 32.

¹⁰ 2 Kor 11,14.

¹¹ Francesco Cassini.

multiplicando vinum in vegete, quandoque panem in capsula, quandoque tribuebat pauperi tunicam suam, postea Salvator ei monstrabat in dorso proprio gemmis ornatam, prout actus iste figuratus est Rome iuxta sepulcrum eius. Alia vice cum confessoribus et sociis suis ibat ad quemdam locum, et habuit obvium pauperem, ut apparuit, valde procacem, qui petivit elemosinam ab ea; que respondit: »Vere, carissime frater, nullam habeo pecuniam.« Et ille: »Vos potestis mihi dare mantellum quem habetis.« Et illa: »Verum est.« Et illico sibi dedit. Confessores vero sequentes vix cum magno pretio potuerunt ab illo paupere redimere. Que cum argueretur ab eis, quare sine sui ordinis habitu decreverit incedere, respondit: »Ego volo potius inveniri sine habitu, quam absque caritate.« Qui nescierunt ei respondere, perfectionem eius admirantes.

Nunc vero quadam indispositione corporali suadente, simul cum occupationibus occurrentibus, quoniam ex hac amplissima materia multi libri confici possent, volens verbis meis incompositis imponere finem, exhortor in Domino devotos homines, qui delectantur audire virtutes reales, imitabiles, saluberrimas et exemplares istius alme virginis, et ut ita dixerim inauditam familiaritatem, quam etiam dum esset in mortali corpore iugiter habebat cum domino nostro Ihesu Christo atque beatissima virgine Maria, similiter et cum sanctis aliis, non dormiendo vel somnians, sed etiam corporaliter vigilando, legant vitam atque legendam ipsius virginis, editam et ordinatam a reverendissimo patre magistro Raymundo de Capua sacre pagine professore, qui longo tempore confessor eius extitit et post eius felicissimum transitum fuit factus generalis magister¹² sui ordinis, videlicet Predicatorum, ubi multa utilia simul et pulcherrima reperiet. Et quamvis aliqui fastidiosi lectores et ab omni fructu devotionis alieni dicant quia valde prolixè scripsit, hoc apertissime noverint universi, quod in comparatione gestorum ipse nimis abbreviavit vitam ipsius ibi qualicumque modo descriptam, et ea que scripsit indubitanter existimo quia Spiritu sancto dictante scripsit. Hoc verbum hic apposui confidenter, quia longam conversationem immeritus habui secum, et non ignoro vitam eius commendabilem atque dotes odoriferas, videlicet virginitatis, nobilitatis etiam corporee, scientie magne ac aliarum virtutum, quibus a domino Deo nostro fuerat insignitus. Hoc unum in fine tacere non potero quia, sicut optime novi, beatissime virgini Marie devotissimus extitit ut etiam apparet omnibus illum pulcherrimum atque devotum tractatum¹³ quem edidit super »Magnificat« attente legentibus. Et quia, sicut ego pie credo, iam transivit ad vitam,¹⁴ unum secretum hactenus in presenti propulsabo, ut apud me certum habeo, quia per annos plurimos antequam cognosceret almam virginem supra scriptam vel e contra, beatissima virgo Maria corporaliter apparens ipsi sanctissime virgini Catherine promisit ei dare unum fidelissimum devotum suum in patrem et confessorem, qui daret ei valde maiorem consolationem, quam hactenus habuerit a ceteris suis confessoribus, ut postea rei probavit eventus, etc.

Hec ergo pauca nunc occurrunt in testimonium vite sancte virginis Catherine de Senis vestre caritati transmittenda ut a me cum instantia postulastis, que simplici stilo descripsi, et licet in multis occupatus, corde simpliciori dictavi. Et quoniam in litteris vestris notavi vocabulum unum, videlicet quod veridicam informationem vestre caritati dirigerem, hoc intactum omnino preterire non patiar. Absit ab extimatione cuiuscumque precipue sapientis, absit etiam a sinceritate, serenitate atque puritate conscientie mee, ut scienter et contra conscientiam aliquid alienum a simplici veritate permiscere vellem in sermonibus quibuscumque meis, quia novi quod os quod mentitur occidit animam, neque Deus indiget habere mendacia nostra, neque fienda sunt mala ut inde proveniant bona. Certissimum igitur habeatis quia meram

¹² Rajmund je bil za generalnega priorja urbanističnega dela dominikanskega reda izvoljen 12. maja 1380.

¹³ Besedilo je danes izgubljeno.

¹⁴ Rajmund je umrl 5. oktobra 1399 v Nürnbergu.

veritatem protuli supra scripta narrando vel veritatem asserere putavi, pro qua non solum expono iuramentum iuxta petitionem vestram, sed paratum offero me sub quacumque forma fuerit expediens efficacissime iurare, ymmo quod plus est, ut ita dixerim, pro tali veritate confirmanda et ad honorem Dei et hedificationem, consolationem atque salutem proximorum sum paratus etiam in igne ponere manus, ut ille novit qui nichil ignorat, cui est laus, honor et gloria per infinita [secula] seculorum. Amen.

In quorum omnium fidem et testimonium has patentes litteras fieri iussi et registrari, sigillique conventus monasterii Cartusie pre-dicti apensione muniri et per notarios infrascriptos subscribi. Quibus omnibus et singulis suprascriptis nos infrascripti notarii, dum sicut premittitur agerentur, una cum testibus infrascriptis, presentes fuissetus, et ut predictis plena fides ubilibet adhibeatur, nos hic subscripsimus cum signo tabellionatus nostri, prout inferius continetur. Datum et actum Papie anno nativitatis Domini M.CCCC.XI, indictione quarta, die 26 mensis octubris in domo monasterii predicti sita in porta Marencha, in parochia S. Felicis, presentibus dno Petro de Restis Dei gratia abbate monasterii S. Sepulcri, vulgariter vero nuncupati S. Lafranchi, dno Laurentio de Speculo rectore S. Gabriele Papie, presbitero Antonio de Flascis rectore S. Christine Papie, presbitero Guillelmo de S. Mauritio capellano S. Trinitatis, dno Philipino de Strata monacho monasterii nostri Cartusie, fratribus Iohanne et Beltramo conversis prefati monasterii, fratre Guillelmo heremita de la Plebe et quampluribus aliis inde testibus.

Ego Manphynus de Sclasunatis filius quondam dni Nycolle publicus Papiensis ac imperiali autoritate notarius, predictis omnibus et singulis suprascriptis dum sic, ut premittitur, protestarentur interfui et ad fidem premissorum sic protestatorum, ut supra continetur, me hic subscripsi, meum apponens tabellionatus signum consuetum pro maiori verificatione predictorum.

Ego Augustinus de Pozollo ser Symonis publicus Papiensis notarius ac imperiali auctoritate predictis omnibus et singulis suprascriptis dum sic, ut premittitur, protestarentur interfui et ad fidem premissorum sic protestatorum, ut supra continetur, me hic subscripsi, meum apponens tabellionatus signum consuetum pro maiori verificatione predictorum.

Štefan Maconi

Pričevanje o Katarini Sienski

V imenu našega Gospoda Jezusa Kristusa in preblazene device Marije.

Kot pravi evangelij, »nihče ne prižge svetilke in jo postavi pod mernik, temveč na podstavku, da sveti vsem, ki so v hiši«. Zato se spodobi in je primerno, da se izkazuje čast tistim, katerih potrebne zasluge v kreposti so hvalevredno deležne javne podpore, kot pravi prerok: »Vriskajte, pravični, v Gospodu, poštenim pristaja hvala.« Zaradi tega naj bo vsem in vsakomur, ki bo preiskoval te stvari, znano in jasno, da je predani in častiti oče, gospod Štefan iz Siene, po milosti božji prior kartuzijanskega samostana Svete Marije od Milosti pri Paviji, naprošen po pismu, o katerem je podrobneje govor spodaj, na to spodaj omenjeno pismo odgovoril z vsem, s čimer je po pravu, običaju, načinu in obliki to moč kar najbolje storiti, da bi bilo spodnje pričevanje deležno večje in polnejše verodostojnosti. S posebno prisego je zatrdil, da je spodnje pisanje bilo, da bo in da je resnično; v prisotnosti spodaj popisanih notarjev in prič je rekel in pričal, in pravi in priča, da je spodnje pisanje o življenju blažene device Katarine Sienske, ki je nastalo po njem v odgovor na omenjeno pismo, v celoti, prav, popolnoma in pravno resnično. Njegova vsebina je v posameznostih popisana spodaj, in sicer takole.

Častitemu in predanemu ter iz čistega srca ljubljenu bratu Tomažu d' Antonio iz Siene, dominikancu iz samostana svetih Janeza in Pavla v Benetkah, pošilja brat Štefan iz Siene, prior, čeprav nevreden, kartuzije svete Marije od Milosti pri Paviji, pozdrav v Njem, ki je resnično zdravje vseh.

Vaše pismo sem z veseljem prejel in ga pozorno prebral; v njem izrecno želite in prosite, naj vam, ki ste mi pri srcu, tudi v javni obliki pošljem resnične podatke o delih, značaju in nauku po svetosti znane device Katarine Sienske, ki mi jo je bilo nekoč, ko je bila še med ljudmi, dano poznati, kot pravite; še zlasti zaradi nekega spora, do katerega je prišlo v škofjski palači v Benetkah v zvezi z obhajanjem praznika ali spomina na omenjeno devico, saj mnogi nočejo verjeti v resničnost kreposti, ki se po resnici razglašajo v zvezi z njo.

Da odkrito povem po resnici, obraz te device, skupaj z vso njeno rodbino, je bil meni in vsej moji rodbini docela neznan tja približno do leta Gospodovega 1376, čeprav sva bila rojena v istem mestu Siena. Tudi v tistem času nisem iskal njenega znanstva, potopljen v tokove vsakdanjega življenja, vendar je večna Dobrota, ki za nikogar noče, da bi se pogubil, sklenila po tej devici mojo dušo rešiti iz peklenskega žrela. Tako se je v tistem času zgodilo, da smo se brez lastne krivde znašli v nekakšnem spopadu z ljudmi, dosti mogočnejšimi od nas; čeprav so bili vanj zapleteni mnogi pomembni meščani, ki so se tako izčrpavali, ni bilo od naših nasprotnikov mogoče pričakovati niti najmanjšega upanja kakšne dobre volje ali miru.

Omenjena sveta devica je tedaj slovela malodane po vsej Toskani; premnogi so jo povzdigovali z glasnimi hvalnicami njenim krepostim in govorilo se je o njenih čudovitih delih. Zato so mi svetovali, naj zastran teh težav povprašam njo, pa bom brez dvoma dosegel mir, saj je storila že veliko podobnega. Posvetoval sem se torej z nekim našim sosedom, plemičem, ki je bil z nekom dolgo v sovraštvu, pa se je nato z njim spravil, in ki je to sveto devico poznal. Ko je ta slišal za moj razlog, je odgovoril takole: »Bodi brez vsakega dvoma, v tem mestu ne boš našel nikogar, ki bi bil za takšno spravo primernejši od nje,« in dodal: »Nič več ne odlašaj, jaz pa te bom spremljal.« Obiskala sva jo torej in ona me ni sprejela kot sramežljiva devica, kot sem pričakoval, temveč z najprisrčnejšo ljubeznijo, kot bi prijazno sprejemala

lastnega brata, ki se vrača iz daljnih krajev. Začuden nad tem in vpričo učinka svetih besed, s katerimi me ni toliko napeljala kot malone prisilila k spovedi in h krepostnemu življenju, sem rekel: »To je prst božji.« In ko je slišala za razlog mojega obiska, je preprosto odgovorila: »Pojdi, predragi sin, zaupaj v Gospoda, da se bom z največjim veseljem trudila, dokler ne boš dosegel popolnega miru; pusti, naj bo to breme v celoti nad mojo glavo.« Kot je nato potrdil tok dogodkov, smo kasneje po njenem posredovanju res dosegli mir, celo proti volji naših nasprotnikov samih. To pa bom zaradi kratkosti izpustil.

Medtem sem jo sam v skrbeh in želji po takšnem miru večkrat obiskal in vsak dan sem zaradi njenih preučinkovitih besed in prepopolnih zgledov čutil, kako se pod pritiskom vesti moj notranji človek preoblikuje na bolje.

Vmes me je blago poprosila, če bi hotel zapisati nekaj pisem, ki jih je na čudovit način narekovala s svojimi deviškimi usti. To sem z velikim veseljem sprejel, saj sem čutil, kako se v meni srce vsak dan z novim žarom vžiga za nebesa ter zavrača svet in vse, kar je od njega, s tolikšnim odporom do nekdanjega življenja, da sem celo samega sebe komaj še prenašal. V sebi sem začutil takšno in tolikšno spremembo, da je tudi od zunaj ni bilo mogoče ublažiti, tako da se je čudilo malone vse mesto. In bolj sem spremljal življenje, zgled, besede in značaj omenjene svete device, bolj sem spoznaval, kako v meni rasteta ljubezen do Boga in prezir do sveta.

Po kratkem času mi je omenjena presveta devica na skrivnem dejala: »Vedi, predragi sin, da se bo tvoja velika želja v kratkem izpolnila.« Ob teh besedah sem bil nekoliko zbezan, saj nisem mogel dognati, česa naj bi si na svetu sploh želel; veliko raje bi zavrnil vse, kar sem imel. Rekel sem torej: »Prosim vas, preljuba mati, kaj je ta velika želja, ki naj bi jo imel?« Odvrnila je: »Poišči po svojem srcu.« Jaz pa njej: »Resnično, ljubljena mati, v sebi ne morem najti večje želje kot je ta, da bi bil neprestano poleg vas.« Ona pa je nepričakovano odgovorila: »Tako tudi bo.« Sam nisem mogel razumeti, kako naj bi do tega lahko na primeren način prišlo, razlikovala sva se namreč po položaju in po stanu. On pa, ki mu ni nič nemogoče, je na čudovit način uredil, da se je odpravila v Avignon, namreč h gospodu Gregorju XI., in tako sem bil, dasi nevreden, sprejet za spremljevalca tako svete družčine; zanemaril in zapustil sem oba starša, brate, sestro in druge sorodnike ter se imel za srečnega zaradi devičine družbe in prijateljstva.

Kasneje je sam papež zares prišel v Rim, k čemur ga je spodbujala prav sama presveta devica, čeprav po božjem ukazu, kot se mi nadvse jasno kaže. Nato jo je omenjeni papež poslal k delu za sveto Cerkev v mesto Firence, ki se je takrat Cerkvi upiralo in kjer je Bog po njej storil mnogo čudežev, kot je v določeni meri razvidno iz njene legende; tudi tam mi je bilo dano biti z njo. Na koncu sem bil z njo tudi v Rimu, kjer je po mnogih naporih, ki jih je neutrudno opravljala v božjo čast, v moji navzočnosti srečno dočakala svoj zadnji dan. S svojimi rokami sem jo k Minervi, torej v dominikansko cerkev, odnesel pokopat, bolje rečeno shraniti, v krsti iz cedrovine in v plemeniti grobnici.

V svojih poslednjih trenutkih je nekaterim naročala, kaj je treba storiti po njenem odhodu. Nato se je obrnila k meni in z iztegnjenim prstom dejala: »Tebi pa v kreposti svete pokorščine po božjem sklepu zapovedujem, da greš v kartuzijanski red, saj te je Bog poklical in izbral za tjakaj.« In ko nas je videla objokane, je rekla: »Preljubi sinovi, nikakor ne smete jokati, rajši se veselite in praznujte v Gospodu, ker danes zapuščam to ječo ter odhajam k tako ljubemu zaročencu svoje duše. Vam pa brez vsakega dvoma obljubim, da vam bom potem pomagala še neprimerljivo bolj kot sem vam lahko kdajkoli prej, ko sem bila tako zaprta.« In kar je tako obljubila z usti in z besedo, je nato v celoti izpolnila z dejanjem, še več, tega dan za dnem ne neha izpolnjevati; in da to pojasnim s primerom, bom enega navedel na čast Bogu in sami devici, čeprav mi ni v čast. Ko mi je iz poslušnosti do Boga naročila, naj

vstopim v kartuzijanski red, si nisem želel ne tega ne kakega drugega reda; toda ko se je preselila v nebeška bivališča, mi je v srcu vzplamtela tolikšna želja po tem, da bi zapoved izpolnil, da bi mi lahko nasprotoval ves svet, pa ga ne bi poslušal, kot se je tudi pokazalo. Vendar zdaj ni čas, da bi pripovedoval o tem, koliko in kaj je v tem redu dosegla in še vedno dosega s svojim – dasi nekoristnim – sinom. Ne morem pa mimo tega, da sem za Bogom in preblazeno devico Marijo omenjeni sveti devici Katarini po lastni presoji dolžan več kot kateremukoli bitju na svetu, in če je v meni količkaj dobrega, to vse pripisujem njej, za Bogom itd.

Iz opisanega je moč razumeti, da sem nekaj let bolj kot kdo drug užival karseda prijateljsko znanstvo z njo, z njenimi pismi in zasebnostjo, poleg tega pa sem zapisal in iz njenih ust razbral del njene knjige; z materinsko ljubeznijo me je namreč več kot prisrčno ljubila bolj, kot bi zaslužil, tako da so mnogi od sinov to težko prenašali in so mi celo nekoliko zavidali. Sam pa sem pozorno in z veliko vnemo premišljeval njene besede, značaj in dejanja, v celoti in v posameznostih. In če naj vse to na kratko povzamem, lahko po svoji vesti vpičho Boga in vesoljne vojskujoče se Cerkve verodostojno izpričam naslednje. Čeprav vem, da sem grešnik, sem imel pri svojih več kot šestdesetih letih vendarle priložnost spoznati mnogo božjih služabnikov, tudi zelo slovitih, vendar nisem v vsem tem dolgem preteklem času nikoli videl ali vsaj slišal za kakšnega božjega služabnika, ki bi v vsaki kreposti dosegel do te najvišje mere popolno in visoko stopnjo; zato je zaslužen pri vseh veljala za podobo kreposti ter za najjasnejše ogledalo božjih služabnikov.

Ne pomnim, da bi v vsem tem času, kar sem jo poznal, iz njenih deviških ust kdaj slišal kako brezdelno besedo, nasprotno, naj so bile naše besede izrečene še tako po neumnem, jih je ona takoj speljala h kakemu duhovnemu cilju. Dostikrat je z neutrudnimi usti govorila o Bogu ali o stvareh, ki vodijo k njemu. Če je imela poslušalce, ni nikdar spala ali jedla; to smo gledali dan za dnem. Resnično, če je bila kdaj prisiljena poslušati o kakšnih svetnih dogodkih ali o čem za odrešenje nekoristnem, je nenadoma padla v zamaknjenje, telo pa je ostalo tam brez kakršnegakoli čuta; enako je bila vsak dan zamaknjena v svoji molitvi, kakor smo sami videli, ne bom rekel stokrat ali tisočkrat, temveč zelo velikokrat. Njeni togi udje so ostali negibni, tako da bi se prej polomile ali izpahnille kosti kot pa bi se udje dali upogniti. In da bo resničnost vsega tega dokazana kar najočitneje ter se ne bo nemara komu zdelo, kako je to počela s hlombo, želim opisati dogodek, do katerega je prišlo v naši prisotnosti.

Ko smo bili v Avignonu, je papež Gregor XI. poskrbel, da so nam dodelili neko lepo hišo s prekrasno kapelo. Sestra samega gospoda papeža, prav tako pobožna gospa, se je po nekaj pogovorih z omenjeno devico nanjo silno navezala in jo je spoštovala; med drugim je na samem rekla mojstru Rajmundu, njenemu spovedniku, da bi bila čez vse rada zraven, ko bo sveta devica obhajana. Ta ji je obljubil, da jo bo naslednjo nedeljo opozoril itd.; ko je ta dan prišel, je ob bogoslužju tretje ure sveta devica prišla v kapelo, brez čevljev, zgolj v copatih, in po svoji navadi padla v zamaknjenje, v želji in pričakovanju, da bo obhajana. Mojster Rajmund me je zato poklical in dejal: »Pojdi v tisto palačo, kjer stanuje spoštovana papeževa sestra, in ji povej, da bo Katarina to jutro obhajana.« Ona gospa je bila sicer pri maši, toda ko sem vstopil v neko silno veliko dvorano, me je sama zagledala, spoznala, da sem iz Katarinine družine, ter takoj osebno prišla k meni in mi rekla: »Sin, česa iščeš?« Povedal sem ji, kar mi je bilo naročeno. Ona pa je takoj pohitela in prišla v našo hišo s plemenito družbo obojega spola, v kateri je s seboj pripeljala tudi ženo papeževega nečaka po imenu gospod Rajmund iz Turene. Mladenka je bila vdana ničevosti in ji ni bilo mar za Boga. Papeževa sestra se je vedla zelo spoštljivo, ona nesrečnica pa je očitno mislila, da se devica prenareja; med mašo se je z obrazom kot iz spoštovanja približala devičinim nogam ter jo večkrat karseda silovito zbadla vanje. Ta pa je stala nepremično, kakor bi stala, tudi če bi ji noge do konca odsekala.

Toda ko so vsi odšli, se je devica ovedela in noga jo je začela silno boleti, tako da ni mogla dobro hoditi. Ko so njene tovarišice pogledale in videle kri, ki je pritekla iz zadanih zboldljajev, jim je postala jasna hudobija tiste nesrečne in ničvredne ženske. Takšnih primerov je mnogo, vendar mislim, da bo omenjeni poštenemu človeku zadostoval.

V zvezi s tem stanjem zamaknjenosti ne gre izpuščati neke posebej čudovite podrobnosti, nasprotno, omeniti jo je treba z dolžnim spoštovanjem. Kadar se je njena duša v molitvi še zlasti goreče vzpenjala v kakšne višave in jih s posebnim naporom skušala doseči, je od zemlje vzdignila vso pezo telesa. Tako so jo premnogi večkrat videli, kako v molitvi lebdi nad zemljo, in med njimi sem jo z nemajhnim občudovanjem nekajkrat videl tudi jaz. Kako se to lahko zgodi, je odkrito popisano v knjigi, ki jo je sveta devica sestavila sama, deloma pa sem jo zapisal jaz, ko jo je na čudovit način narekovala z deviškimi usti.

Glede teh reči je treba posebej omeniti, kako je božje veličastvo svoji prezvesti zaročenki izkazovalo tolikšno čast in prijateljstvo, da je ta v svojih molitvah pogosto s popolnim zupanjem govorila: »Tako hočem jaz.« In ko je na ta način govorila s svojim zaročencem, se je zdelo nujno, da svoje doseže takoj, kot bi lahko karseda verodostojno izpričali za vrsto primerov.

Toda o nečem, kar sem opazil pri sebi samem, ne morem molčati. Ko smo se vračali iz Avignona, smo več kot mesec dni ostali v Genovi, v hiši neke plemenite in dobre ženske po imenu gospa Orietta Scotta, in tam je skoraj vsa naša družba zbolela. Tista gospa pa je prizadevno skrbela za vse ter k nam vsak dan pripeljala dva zdravnika, veščaka, skupaj s katerima sem se močno trudil in skušal poskrbeti za posamezne bolnike, dokler mi ni končno cela hiša začela napovedovati, da bom zbolel tudi sam. Po nekaj dneh se je to res zgodilo. Padel sem torej v posteljo, silovito me je tresla najhujša mrzlica, skupaj z neizmernim glavobolom in mučnim bruhanjem. Ko je sveta devica za to zvedela, je k meni prišla osebno, skupaj s spovedniki in svojimi tovarišicami, ter me vprašala, kaj me je tako zadelo. Sam pa sem, vesel zaradi njene tako ljube navzočnosti, tolažilno odgovoril: »Nekateri mi govorijo, da trpim, vendar ne vem, za čim.« Tedaj mi je, prevzeta od materinske ljubezni, sama z deviško roko potipala čelo, nekoliko zmajala z glavo in rekla: »Poslušajte tega sina, ki pravi: Nekateri mi govorijo, da trpim, vendar ne vem, za čim. Trpi pa za najhujšo mrzlico.« In dodala je: »Jaz pa ti ne pustim, da bi ravnal kot ostali bolniki, temveč ti v kreposti svete pokorščine zapovedujem, da ne trpiš več za to boleznijo. Hočem namreč, da popolnoma ozdraviš; tako boš lahko pomagal drugim.« Po teh besedah je začela govoriti o Bogu, kot je imela navado. Stvar zveni kot čudež, vendar je bila v resnici še dosti bolj čudežna; ko je tako govorila, sem bil sam docela ozdravljen, skočil sem ji v besedo in vzkliknil, da sem zdrav, ter še mnoga leta zatem sem živel v popolnem zdravju.

Omenjena devica je na podoben način, namreč z odločno zapovedjo, ozdravila spoštovanega moža, gospoda Janeza, meniha, ki je prebival v celicah Vallombrose. Kot mi je zatrdil, je v tisti uri v opatiji Passignano pri Sieni trpel predsmrtne muke. Zapoved pa sem slišal iz devičinih ust, stvar se je namreč zgodila v odsotnosti gospoda Janeza, prisotna pa sta bila dva izmed njegovih učencev; po njiju dveh mu je naročila, naj nemudoma pride k njej – in to se je brez odlašanja tudi zgodilo. O tem dogodku, vrednem velikega občudovanja, je kasneje sama v spomin tolikšnega čudeža narekovala prelepo pismo v bleščečem slogu. To pismo sem zvesto shranil v naši celici.

In čeprav je bilo celotno življenje opisane device tako glede njene notranje kot zunanje osebe, da tako rečem, nezaslišano in silno čudežno, so vendar nekateri med imenitnejšimi božjimi služabniki pri njej še posebej cenili eno stvar, ki je pri človeku na poti še posebej presenetljiva in nenavadna. Karkoli je namreč počela, govorila ali poslušala, njena sveta misel je bila vedno zatopljena v Boga in dejansko združena z njim. In ker iz preobilja srca

govorijo usta, ni nikoli govorila o čem drugem kot o Bogu ali o rečeh, ki k Bogu vodijo; vedno in povsod je iskala Boga ter ga našla in dobila v dejavni ljubezni in povezanosti. Spominjam se, da nas je vedno, ko je na travniku zagledala rože, te je imela zelo rada, v svetem veselju povabila z besedami: »Kaj ne vidite, da vse časti Boga in mu vzklika? Ti rdeči cvetovi nam jasno govorijo o krvavih ranah Jezusa Kristusa.« Kadar je videla množico mra-velj, je rekla: »Prav kakor jaz so tudi te prišle iz svete misli Boga, ki se je pri stvarjenju angelov potrudil prav toliko kot pri stvarjenju teh rožnih cvetov.« Zato smo bili v njeni navzočnosti vedno vsi in v vsem deležni tolažbe in tolikšne spodbude, da smo, da tako rečem, v kakršnihkoli drugih preizkušnjah ali bolezenskih težavah nenehno vstajali od telesne hrane in hodili poslušat njo. Celó pri tistih, ki jim je grozilo obešenje ali obglavljenje in jih je obiskovala v ječi, se je zdelo, da so za tisti čas pozabili svoje kazni in težave, naj so prihajale od koderkoli.

Videti je bilo, kot da peklenske skušnjave v njeni čudoviti navzočnosti takoj in scela prenehajo, prav kakor se takrat, ko sonce sije z vso svojo močjo, tema ne more pojaviti. Spomnim se, kako sem se dostikrat odpravil k njej z namenom, da bi ji nadrobneje govoril o svojem položaju, ter ji nato povedal, da sem na vse skupaj pozabil. Potem sem vprašal njo, kako je z mano; in brez vsake dvombe mi je to razložila in mi v stiskah pomagala boljše, kot pa bi znal razložiti ali vprašati sam. Da se ne bo takšnemu govorjenju kdo čudil, je treba povedati, da je ta presveta devica nekako prepoznavala razpoloženje duš, prav kot mi prepoznavamo razpoloženje obraza. To se je dostikrat jasno pokazalo iz izkušnje; pred njo se nismo mogli na noben način skriti, odkrito nam je govorila o naših skrivnostih. Zato sem ji nekoč rekel: »Resnično, preljuba mati, nevarneje je biti ob vas kot se sprehajati po morju, saj vidite vse, kar je v nas.« Ona pa mi je na samem zaupala: »Vedi, preljubi sin, da se zlasti v duhu tistih, nad katerimi skušam bdeti nekoliko bolj, noben madež ali oblak kakšne napake ne spusti tako hitro, da ga ne bi z božjo pomočjo takoj videla.« In da bo resničnost tega prišla bolj do izraza – dobro mi je znano, kako je s svojimi preučinkovitimi spodbudami sama povzročila, da se je tudi v moji prisotnosti spovedalo več tisoč ljudi obeh spolov, saj ga ni bilo, ki bi se ji lahko uprl. Zaradi tolikšnih sadov, za katere je poskrbela na ta način, ji je papež Gregor XI. blago naklonil, da je imela s seboj vedno po tri spovednike s silno veliko oblastjo, itd. Včasih pa je vendarle naletela na grešnike, ki jih je imel hudič tako trdno v vezeh, da so se ji scela uprli, rekoč: »Resnično, gospa, če bi mi rekli, naj grem v Rim ali k svetemu Jakobu, bi to v celoti izpolnil; prosim pa vas, da mi glede spovedi prizanesete, ker tega ne morem storiti.« Toda kadar ni mogla doseči svojega na drug način, je takšnemu na samem dejala: »Če ti povem za razlog, zaradi katerega se nočeš spovedati, se boš potem spovedal?« Oni, presenečen in osupel, ji je to obljubil. Ona pa je rekla: »Predragi brat, pred človeškimi očmi se včasih lahko skrivamo, pred božjimi pa nikoli. Ta in ta greh, ki si ga storil ob tem in tem času in na tem in tem kraju, je vzrok, s katerim ti je hudič do te mere zbegal pamet, da ti zdaj ne pusti k spovedi.« In ko je oni videl, da je razkrit, se ji je z vso ponižnostjo vrgel k nogam, jo z mnogimi solzami prosil odpuščanja in se nemudoma spovedal. Dobro vem, da se je to zgodilo velikokrat in z mnogimi, in eden od njih, znan po vsej Italiji, mi je dejal: »Samo Bog in jaz sva vedela, kar mi je povedala ta devica.« Na ta način je z vso modrostjo reševala duše grešnikov iz hudičevih rok. In to naj bo zaenkrat dovolj o njenem čudežnem življenju, kar se tiče notranje osebe.

Glede zunanje osebe je bilo njeno življenje tako čudežno, da je – kot je zapisano v njeni legendi – njeno deviško telesce dolgo časa vztrajalo brez kakršnekoli snovne hrane in se vzdržalo celo kapljice vode, kar bi imel sam za nemogoče, ko ne bi tega na lastne oči videl v Rimu; včasih je živela le ob presvetem zakramentu. Njen način življenja, ki se ga je držala dolgo časa in ki sem ga tudi sam več let opazoval, je bil v splošnem tak: meso in vino ter

slaščice ali jajca, vse to se ji scela upiralo. Njene tovarišice so ji običajno pripravljale surovo zelenjavo, ki ji pravimo solata, kadar se jo je dalo dobiti, včasih pa skledo zelja z oljem; od jegulje je jedla samo glavo in rep; sira se ni dotaknila, če ni bil že čisto plesniv, in podobno. Pa tudi tega ni pojedla, temveč je le žvečila z zobmi, včasih s kruhom, včasih brez; sok je pogoltnila, vse ostalo pa izpljunila kot gosto snov in pri tem ves čas pila čisto vodo. To je počela toliko časa, dokler so njene tovarišice ostale za mizo pri jedi. Potem je vstala, rekoč: »Pojdimo kaznovat to nesrečno grešnico,« in si želodec vzdražila s kako šibico, dokler tistega soka in izpite vode ni po isti poti na silo priklicala ven. In včasih je to počela s takšno silo, da ji je iz ust pritekla živa kri.

Zmotno je torej mnenje nekaterih nejevernežev, ki so jo lažnivo klevetali, češ: »Čeprav ni jedla javno, skupaj z ostalimi, je kasneje jedla na samem.« Čisto preprosta resnica je ta, ki smo jo mnogi povsem jasno videli – kadar je imela v želodcu kakršnokoli snov, bodisi sok, vodo ali kaj drugega, celo zgolj v velikosti enega samega lešnika, je njeno telo oslabilo in postalo povsem nemočno. Nekoč je k njej prišlo nekaj učenjakov v trenutku, ko bi morala k tistemu svojemu kaznovanju, da uporabim njeno besedo, in da bi jim lahko takoj ustregla, je morala to početje prestaviti; toda nenadoma se je sesedla in zdela se je kakor mrtva, dokler ni uspela doseči tiste izpraznitve. To smo videli, da tako rečem, neštetokrat. Ker sem to skrbno opazoval, sem ji nekoč prepričano rekel: »Predraga mati, zdi se mi, da ohranite okrepčilo, ki si ga privoščite, v želodcu tako malo časa, da ne more narava od tega dobiti nobene, razen najbolj borne pomoči, še zlasti, ker vse takoj prikličete nazaj, s tolikšno težavo, grenkobo in žrtvijo. Zato bi bilo bolje, če bi se takšne jedi v celoti vzdržali.« Ona pa mi je v svoji veliki modrosti odgovorila: »Predragi sin, to moje prehranjevanje ima več vidikov. Eden je v tem, da sem Boga prosila, naj me v tem življenju kaznuje za greh požrešnosti, zato to vajo sprejemam z veseljem, saj je od Boga. Poleg tega skušam ustreči mnogim, ki so se nad menoj očitno pohujševali, ko nisem jedla, in govorili, da me je zavedel hudič; zato zdaj jem, kolikor le morem. Obstaja pa še en tehten vidik, da se namreč po tej telesni žrtvi duh nekoliko obrne k telesnim silam; sicer bi zaradi njegove zatopljenosti telo ostalo brez vseh čutov.« Ko sem to slišal, sem obmolnil, saj sem ostal brez vsakega odgovora.

Poleg tega je imela ta presveta devica od Boga v duši tolikšno modrost, da so obmolnili vsi, ki so jo poslušali. Vsako svetopisemsko mesto je pojasnila in razložila s tolikšno jasnostjo, da so se vsi, naj so bili še tako učeni, silno čudili. In kar je bilo še posebej čudovito, človeška vednost je spričo nje presahnila, kakor se stalita sneg ali led vpricho najbolj žgočega sonca.

V prekrasnem slogu je imela vrsto silno učinkovitih pridig, najprej pred gospodom papežem Gregorjem XI., nato pred gospodom papežem Urbanom VI. in pred gospodi kardinali, ki so prevzeti od velikega občudovanja v en glas dejali: »Človek še ni tako govoril in brez dvoma tega ne govori ta ženska, temveč Sveti Duh, kot se je povsem očitno skazalo.«

Ker se snov za podkrepitev povedanega ponuja kar sama, se bom omejil na en dogodek, ki sem mu bil priča. Ko je papež Gregor XI. tej sveti devici v Avignonu izkazal veliko pozornost in spoštovanje, so se v zvezi z njo nanj obrnili trije pomembni prelati in mu rekli – sami naj presodijo, v kakšnem duhu: »Preblaženi oče, ali je ta Katarina Sienska res tako sveta, kakor govorijo?« Odgovoril jim je: »Prepričani smo, da gre res za sveto devico.« Oni so rekli: »Če se vaša svetost strinja, jo bomo obiskali.« In odgovoril je: »Prepričani smo, da vam bo to nadvse koristilo.« Takoj so torej prišli v našo hišo, bilo je poleti, po deveti uri. Ko so potrkali, sem jim prišel naproti in rekli so: »Povej Katarini, da bi radi govorili z njo.« Ko je sveta devica slišala za to, je skupaj s spovednikom mojstrom Janezom ter nekaterimi drugimi redovniki prišla dol k njim; zahtevali so, da se zunaj usede mednje, na sredo. Začeli so silno ošabno, dražili so jo z jedkimi besedami in govorili: »Prihajamo od našega gospoda papeža in bi radi slišali, če te res pošiljajo Firenčani, kot gre glas o tebi. In če to drži, ali nimajo kakega

vplivnega moža, ki bi ga lahko po tolikšnem oprasku poslali k tolikšnemu gospodu. Če pa te niso poslali, smo silno začudeni, kako si ti, ničvredna punca, drzneš o takšnih stvareh razpravljati z našim gospodom papežem,« itd. Ona pa je vztrajala kot nepremičen steber in jim vračala s kar najbolj pretehtanimi odgovori, dokler niso bili vsi začudeni. In ko jim je v zvezi s tem docela zadostila, so ji naprej zastavljali premnoga silno težka vprašanja, zlasti v zvezi z njenimi zamaknjenji in nadvse neobičajnim načinom življenja. Ker Apostol pravi, da se lahko satanov angel spremeni v angela luči, kako je njej jasno, ali je ne zavaja hudič? In izjavili ter predlagali so ji še vrsto drugih reči; razprava se je tako zavlekla v noč. Nekajkrat je hotel namesto nje odgovoriti mojster Janez in čeprav je bil mojster v sveti teologiji, so bili oni vendar toliko močnejši od njega, da so ga že s par besedami zmedli in mu rekli: »Moralo bi vas biti sram, da vpricho nas prihajate s takšnimi. Pustite, da odgovori ona, saj to počne veliko bolje od vas.« Med temi tremi je bil neki nadškof iz reda manjših bratov, ki se je farizejsko mrščil in zdelo se je, da besed svete device ne sprejema. Toda druga dva sta se dvignila zoper njega, rekoč: »Kaj še hočete od te device? Brez vsakega dvoma razlaga to snov jasneje kot kdorkoli od učenjakov, ki smo jih kdaj poslušali, in bleščeče je pokazala še celo vrsto drugih karseda resničnih znamenj.« In tako so se sprli. Kasneje so odšli, pokrepčani in hkrati pomirjeni, ter poročali gospodu papežu, da še nikoli niso naleteli na tako ponižno in tako razsvetljeno dušo, itd. Naslednjega dne pa mi je naš mojster Frančišek iz Siene, ki je bil takrat papežev zdravnik, rekel: »Ali poznaš te prelate, ki so včeraj prišli k vam domov?« Odgovoril sem mu, da jih ne. On pa je odvrnil: »Če bi na eno stran tehtnice položil učenost teh treh, na drugo stran pa učenost vseh, ki so v rimski kuriji, bi učenost teh treh daleč pretehtala. In povem ti, da bi bilo Katarini vse to trpljenje prihranjeno, ko bi ugotovili, da je brez trdnega temelja,« itd.

A končno, kdo bi sploh lahko popisal vse notranje kreposti te blage device ter njihovo resnično izkušnjo? Njeno najglobljo ponižnost in nezmagano potrpežljivost, zaradi katerih se ji ni izraz na obrazu nikdar spremenil in ni ene same besede spregovorila z nepotrpežljivostjo ali jezljivostjo? Kdo bi lahko izrazil njeno gorečo ljubezen? Ne le, da je v božjo čast in tolažbo bližnjih razdajala časne dobrine, ko je bila v očetovi hiši, neutrudno je razdajala tudi sebe samo. Bog ji je zato izkazal mnoge čudeže, enkrat s pomnožitvijo vina v mehu, drugič kruha v košari; nekoč je dala beraču svojo srjaco, nakar ji jo je Odrašenik razkril na lastnem hrbtu, okrašeno z dragulji, kot je to dejanje upodobljeno v Rimu na njenem grobu. Spet drugič je šla s spovedniki in svojimi tovarišicami na nek kraj, ko ji je prišel naproti berač, silno predrzen, kot se je pokazalo, in jo prosil za miloščino. Odgovorila mu je: »Resnično, predragi brat, nobenega denarja nimam.« Odvrnil je: »Lahko pa mi daste plašč, ki ga imate.« Rekla je: »Res je.« In takoj mu ga je dala. Spovedniki, ki so šli za njo, so ga nato od berača komaj odkupili za velik denar. Ko so jo oštevali, ker je hotela nadaljevati pot brez svojega redovnega oblačila, je odgovorila: »Rajši bi, da me najdejo brez plašča kot pa brez ljubezni.« Na to ji niso znali odgovoriti in so se čudili njeni dovršenosti.

S svojim pripovedovanjem bi zdaj rad končal, saj to od mene poleg telesne iztrošenosti terjajo tudi tekoči opravki – in iz te preobilne snovi bi lahko napisal celo vrsto knjig. V Gospodu pa spodbujam predane ljudi, ki radi poslušajo o resničnih, posnemanja vrednih, odrešujočih in zglednih krepostih te blage device, in da tako rečem, o nezaslišani domačnosti, ki jo je še v svojem umrljivem telesu stalno uživala z našim gospodom Jezusom Kristusom ter preblaženo devico Marijo ter z drugimi svetniki, ne med spanjem ali dremanjem, temveč med telesnim bdenjem; ti naj berejo življenje in legendo te device, ki jo je izdal in uredil prevzvišeni oče mojster Rajmund iz Kapue, predavatelj Svetega pisma, ki je bil dolgo njen spovednik in je po njenem srečnem odhodu postal generalni prior svojega reda, namreč dominikancev; v tej knjigi je moč najti vrsto koristnih in hkrati prelepih reči.

In čeprav nekateri prezirljivi bralci, ki so daleč od vsakršnih sadov pobožnosti, trdijo, da je bil pri pisanju predolg, naj bo vsem jasno, da je pri popisovanju dogodkov v resnici zelo skrajšal njen življenjepis, kakor ga je zapisal, in prav nič ne dvomim, da je vse, kar je zapisal, napisal po nareku Svetega Duha. To pišem s trdnim prepričanjem, saj sem ga, dasi brez lastnih zaslug, dolgo časa poznal in mi ni neznan njegovo hvalevredno življenje ter njegovi vonljivi darovi, namreč čistost, plemenitost, tudi telesna, velika vednost ter druge kreposti, s katerimi je bil obdarjen po našem Gospodu Bogu. In na koncu ne morem zamolčati tega, kako je bil, kot zelo dobro vem, docela predan preblaženi devici Mariji; to je jasno vsem, ki pozorno berejo prekrasno in predano razpravo o Magnifikatu, ki jo je objavil. In ker je, kot sam pobožno verujem, že prešel v življenje, bom zdaj razkril nekaj, kar je bilo doslej skrivnost. Kot vem, se je mnogo let preden je spoznal opisano blago devico ali ona njega, presveti devici Katarini preblažena devica Marija prikazala v telesu ter ji obljubila, da ji bo za očeta in spovednika dala enega od svojih najzvestejših častilcev, ki ji bo v dosti večjo tolažbo, kot je je bila doslej deležna od svojih drugih spovednikov. To je kasneje potrdil tok dogodkov, itd.

Teh nekaj reči mi je torej prišlo na misel in vam jih zdaj vdano pošiljam v pričevanje glede življenja svete device Katarine Sienske, kot ste me vneto prosili; vse skupaj sem popisal v preprostem slogu in – dasiravno zaposlen z mnogimi obveznostmi – narekoval s še preprostejšim duhom. In ker sem si iz vašega pisma posebej zapomnil eno stvar, namreč da vam moram poslati verodostojno pričevanje, ne morem, ne da bi se tega posebej dotaknil. Naj nihče, še zlasti, če je razumen, ne misli – pa tudi z iskrenostjo, jasnostjo in čistostjo moje vesti naj bo skregano, – da bi vede in proti svoji vesti hotel primešati katerimkoli svojim besedam kaj takega, kar bi bilo tuje preprosti resnici. Vem namreč, da lažniva usta ubijejo dušo, da Bog ne potrebuje naših laži in da ni mogoče, da bi iz zlega prišlo kaj dobrega. Bodite torej prepričani, da sem se pri pripovedovanju zapisanega držal čiste resnice ali bil prepričan, da govorim po resnici. V ta namen ne dodajam le svoje prisege, kot ste me prosili, temveč sem pripravljen kar najtrdneje priseči, v kakršnikoli obliki se bo zdelo potrebno. Še več; da tako rečem, sem za potrditev takšne resnice, Bogu v čast ter za utrjevanje, tolažbo in odrešenje bližnjih pripravljen dati roke v ogenj. To ve tisti, ki mu ni nič skrito; njemu hvala, čast in slava na veke vekov. Amen.

V dokaz in pričevanje vsemu temu sem naročil, naj bo to pismo odprto in overjeno, naj se mu v zaščito pripne pečat skupnosti omenjenega kartuzijskega samostana ter naj ga podpišeta spodaj navedena notarja.

Pri vsem zgoraj navedenem in pri vsaki stvari posebej sva bila navzoča podpisana notarja, skupaj s spodaj navedenimi pričami, ko se je godilo, kot je popisano. Da bo povedano povsod deležno polnega zaupanja, se tu podpisujeva z znakom najine službe, kot je navedeno spodaj. Dano in storjeno v Paviji v letu Gospodovega rojstva 1411, v četrtem letu indikcije, 26. oktobra v hiši omenjenega samostana v Porti Marenchi, v župniji svetega Feliksa.

Prevod iz latinščine David Movrin

Janez Cvirn

Boj za sveti zakon

I. del

Od zakramenta do pogodbe

Načelo absolutne nerazvezljivosti izvršenega zakramentalnega zakona, ki ga je formulirala sholastična teologija visokega srednjega veka in ki je našlo svojo pravno obliko v kano-nistiki,¹ je dobilo hud udarec z nastopom reformacije. Reformacija, ki je ponovno preverjala »svetost, trajnost in sporazumnost« poroke, je pomembno prispevala k temu, »da cerkev ni imela več toliko moči nad zakonsko zvezo, in sicer tako, da je desakralizirala poroko, nasto-pila proti koncilom, ki so sprejemali odločitve v nasprotju z zapisano božjo besedo, in zmanjšala vpliv prejšnjih cerkvenih sodišč. Tako je odprla vrata bolj sekularizirani različici zakona. Bolj natančno, omogočila je, čeprav sprva z omejitvami, ločitev in ponovno poroko, postavila trdne meje duhovnemu sorodstvu, vsaj kolikor je oviralo poroko, zelo zmanjšala obseg prepovedanih sorodstvenih stopenj tako za krvne sorodnike kakor za tiste v svaštvo in se otresla celotnega sistema spregledov.«²

Reformacija je bila izhodišče dolgotrajnega procesa, v teku katerega si je država »pri-svojila« pristojnosti nad institutom zakonske zveze, vključno z ločitvenim pravom. Na območjih, kjer se je oblikovala protestantska tradicija, so si države – pod vplivom razsvetljen-skih idej – prizadevale, da bi se otresle cerkvenopravnih izvorov poročnega prava in ga vključile v svoj pravni sistem.³ Z zanikanjem zakramentalnega značaja poroke (za Luthra je bil zakon »ein weltlich Ding, der weltlichen Obrigkeit unterworfen«)⁴ je bilo v protestantskih deželah zakoncem omogočeno, da se – v določenih primerih – razvežejo in ponovno poročijo. Pre-težno laična poročna sodišča v protestantski Švici, Nemčiji, Skandinaviji, Škotski in v Fran-ciji so že od samega začetka dovoljevala razveze zakona zaradi prešuštva in impotence, včasih pa tudi zaradi nevarnosti okužbe z nalezljivo boleznijo, hudobne zapustitve, obtožbe enega izmed zakoncev zaradi hudega zločina ali smrtne nevarnosti.⁵

Reakcija katoliške cerkve na Luthrova stališča so bili sklepi Tridentinskega koncila (1545–1563), kodificirani v dekretu Tametsi (1563)⁶, ki je prinesel spremembe v vse dele poročne

¹ Dirk Blasius, *Scheidung und Scheidungsrecht im 19. Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte der Familie*, v: *Histo-rische Zeitschrift*, 241, 1985, str. 338–339; Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996, str. 252–253.

² Jack Goody, *Evropska družina*, Ljubljana 2003, str. 165.

³ Blasius, *Scheidung und Scheidungsrecht*, str. 339; prim. tudi Ingeborg Weber-Kellermann, *Die deutsche Fami-lie. Versuch einer Sozialgeschichte*, Frankfurt 1996, str. 57–58.

⁴ Rado Kušej, *Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, Ljubljana 1927, str. 390; Emil Friedberg, *Die Geschichte der Civilehe*, Berlin 1870, str. 6; prim. tudi: Blasius, *Scheidung und Scheidungsrecht*, str. 339.

⁵ Sprememba poročnega prava, ki jo je prinesel protestantizem, pa ni povzročila porasta števila razvez zakonov. Katedralno sodišče v Stavangerju na Norveškem, ki je pokrivalo veliko območje, je v letih 1571–1596 razvezalo le 18 zakonov, v Ženevi pa so v letih 1559–1569 razvezali le tri zakone. V letih 1525–1592 je bila stopnja razvez v Baslu le 0,57 promilov. Prim.: Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*, London-New York 2000, str. 78.

⁶ Po uvodnih besedah: »Tametsi dubitandum non est...«

doktrine.⁷ Dekret, ki je za veljavnost zakona zahteval privolitev mladoporočencev ter javen obred pred pričami (*matrimonia publica*) in pristojnim duhovnikom (*parochus proprius*),⁸ je še enkrat potrdil zakramentalni značaj in absolutno nerazvezljivost krščanskega zakona, pristojnost razsojanja o vseh zakonsko-pravnih vprašanjih, vključno z zakonskimi (ločitvenimi) spori, pa dodelil izključno katoliški cerkvi.⁹ V skladu z dekretom Tametsi so bila v katoliških deželah za spore v zakonskih zadevah pristojna cerkvena škofijska sodišča (konsistoriji), ki so razsojala o nematerialni plati zakonskih zadev.¹⁰ V zadnji instanci pa je imela odločilno besedo rimska rota kot redno sodišče svete stolice.¹¹

V katoliških deželah je proces državne penetracije v institut zakonske zveze dobil novih impulzov bistveno kasneje. V Habsburški monarhiji je začela država nekoliko bolj posegati v institut zakonske zveze in izključne sodne pristojnosti cerkve v zakonskopravnih zadevah sredi 18. stoletja.¹² Marija Terezija, ki je z vrsto dekretov v petdesetih in šestdesetih letih poskušala predvsem liberalizirati sklepanje porok,¹³ je uvedla nekaj državnih oviralnih zadržkov, ki so bili v nasprotju z določili tridentinskega koncila. Tako je npr. 12. aprila 1753 v nasprotju s kanonskim pravom za veljavno sklenitev zaroke in zakonske zveze uvedla pogoj polnoletnosti (24 let) oz. dovoljenje staršev ali skrbnikov.¹⁴ V inergence katoliške cerkve pa je posegla tudi na področju podeljevanja poročnih spregledov (dispenz), ki je bilo dotlej v izključni pristojnosti cerkve oz. svetega sedeža.¹⁵ Z dekretoma z dne 27. septembra 1777 in 23. januarja 1778 je pod kaznijo prepovedala direktne prošnje za spregled poročnih zadržkov v Rimu. Vsak avstrijski podanik, ne glede na stan, se je moral najprej obrniti na svojega rednega ordinarija, ki je presodil, ali se je za spregled treba obrniti na sveti sedež.¹⁶

Odločilen korak k »prisvojitvi« državnih pristojnosti nad institutom zakonske zveze je storil cesar Jožef II. Že v drugem letu svoje samostojne vladavine (25. oktobra 1781) je »svojim« (nad)škofom ukazal, da v vseh kanonskih poročnih zadržkih – tudi tistih, ki so bili

⁷ Prve spremembe dekreta Tametsi je prinesel šele 2. 8. 1907 izdani dekret *Ne temere*, ki je začel veljati na velikonočno nedeljo leta 1908. Prim.: A. J., *Sprememba zakonskega prava vsled odloka 'Ne temere'*, v: *Voditelj v bogoslovnih vedah*, XI., 1908, str. 42–51.

⁸ T. i. »skrivne poroke« (*matrimonia clandestina*), sprva vse poroke brez sodelovanja cerkve, od razglasitve dekreta Tametsi pa v netridentinski obliki sklenjene poroke, so veljale le na območjih, kjer sklepi tridentinskega koncila niso bili razglašeni oz. na območjih, za katera je bil razglašen poseben papežev izrek. Razlikovanje se je ohranilo do uveljavitve dekreta *Ne temere* 1907; prim.: Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 253, 414; Kušej, *Cerkveno pravo katoliške cerkve*, str. 389; France Kosec, *Katoliško zakonsko pravo z ozirom na državne avstrijske postavbe*, Ljubljana 1894, str. 147–149; A. J., *Sprememba zakonskega prava*, str. 47–51.

⁹ V 24. seji tridentinskega koncila so med drugim sprejeli naslednje kanone: »Si quis dixerit: matrimonium non esse vere et proprie unum ex septem legis evangelicae Sacramentis a Christo Domino institutum, sed ab hominibus in ecclesia inventum, neque gratiam conferre, anathema sit.« (kan. 1). »Si quis dixerit, ecclesiam non potuisse constituere impedimenta matrimonium dirimentia vel in iis constituendis erasse, anathema sit« (kan. 4). »Si quis dixerit, causas matrimoniales non spectare ad iudices ecclesiasticos, anathema sit« (kan. 12). Prim. Kosec, *Katoliško zakonsko pravo*, str. I.

¹⁰ Prim.: Dušan Kos, *O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740*, Knjižnica *Annales* 37, Koper 2004, str. 211–213, 216–217, 222–223.

¹¹ O zgodovini in pristojnostih rimske rote prim.: Alojzij Odar, *Sodbe rimske rote v zakonskih pravnih zadevah*, Ljubljana 1934.

¹² Tu velja opozoriti na Kosovo ugotovitev, da lahko opazimo »vpletanje posvetnih sodišč v zadeve, ki bi po logiki sodile le na cerkvena (npr. incest, zapustitev zakonca, prešuštvo, sodomija, bigamija, prelomitev zaroke itd.)«, že od 16. stoletja naprej. Kos, *O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah*, str. 229.

¹³ Prim.: Vlado Valenčič, *O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma*, v: *ZČ XXII*, 1968, str. 237–240.

¹⁴ Eduard Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, Leipzig 1876, str. 17–18; Werner Ogris, *Mozart im Familien- und Erbrecht seiner Zeit*. *Verlöbnis, Heirat, Verlassenschaft*, Wien-Köln-Weimar 1999, str. 16–18.

¹⁵ Thomas Dolliner, *Handbuch des in Oesterrich geltenden Eherechts*, Wien 1818, Band II, str. 12–13.

¹⁶ Dolliner, *Handbuch*, II., str. 14; Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 151.

v izključni pristojnosti svetega očeta – sami izrekajo spreglede na podlagi jure proprio.¹⁷ V skladu s tem so bili dušni pastirji pred sklenitvijo poroke dolžni upoštevati le tiste spreglede zadržkov, ki so bili podeljeni od pristojnega škofa.¹⁸ Od placeta na dispense ni odstopil niti po »posredovanju« papeža Pija VI., ki ga je spomladi 1782 obiskal na Dunaju.¹⁹ Z novima dekretoma iz 11. in 30. maja 1782 je Jožef II. vlogo Rima pri podeljevanju poročnih dispens še dodatno omejil. Odslej je bilo treba zahtevo za spregled najprej javiti deželno knežjim oblastem. Šele ko so slednje odobrile vlogo, se je lahko prosilec obrnil na svojega škofa, potem pa se je ta – če je bilo nujno – lahko obrnil na sveti sedež. O spregledu poročnega zadržka je moral škof obvezno obvestiti proslilčevega župnika.²⁰

Le nekaj mesecev zatem je Jožef II. posegel v institut zaroke, ki je dotlej veljala skoraj toliko kot prava poroka in jo je bilo izjemno težko razveljaviti. S patentom z dne 30. avgusta 1782 je ukinil njeno obvezujočo moč.²¹ V patentu je med drugim poudaril, da zaroka ni koristna ne za državo in ne za »zasebnike«, saj da vodi v sklepanje škodljivih porok na silo. Odslej je bilo mogoče zaroko razdreti tudi v primeru, če je bila zaročenka noseča.²² 16. januarja 1783 je sledila razglasitev celovitega poročnega patenta, s katerim je institut zakonske zveze (po mnenju katoliške cerkve) »ponižal« v navadno civilno pogodbo in ga podredil jurisdikciji civilnih sodišč.²³ V tem smislu je bil patent resnično »mejnik v zgodovini odnosov med državo in cerkvijo«.²⁴

Jožefinski poročni patent

Z jožefinskim poročnim patentom z dne 16. januarja 1783, ki je potegnil ostro ločnico med sakralnim in posvetnim aspektom zakona, je absolutistična država želela zakonske zadeve urediti tako, da bi bile v skladu z načelom blaginje podanikov.²⁵ Poročni patent, ki je sprva veljal le v čeških in nemških dednih deželah (6. marca 1786 pa so njegovo veljavnost razširili tudi na Ogrsko),²⁶ je pod očitnim vplivom galikanizma izhajal iz načela o dvojni naravi zakonske zveze. Na podlagi stališča, da dobi zakonska zveza kot »naravna pogodba« (contractus naturalis) značaj zakramenta šele po cerkveni blagosloovitvi,²⁷ je institut

¹⁷ Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 151; prim. tudi: Elisabeth Kovács, *Beziehung von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert*, v: *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Hrg. Erich Zöllner, Wien 1983, str. 45.

¹⁸ Dolliner, *Handbuch*, II., str. 14–15.

¹⁹ Karl Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich. Geisteshaltung, Politik, Kultur*, Wien-München 1955, str. 47–48.

²⁰ Dolliner, *Handbuch*, II., str. 17–18; Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 151; prim. tudi: Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, str. 47.

²¹ Ogris, *Mozart im Familien- und Erbrecht seiner Zeit*, str. 80–82.

²² *Ibidem*.

²³ Na splošno o tem: Johannes Mühlsteiger, *Der Geist des josephinischen Eherechtes (Forschungen zur Kirchengeschichte Österreichs 5)*, Wien-München 1967.

²⁴ Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 20.

²⁵ »Denn die Ehen sind die Pflanzschulen des Staates, von ihrem Daseyn hängt die Fortdauer, von ihrer guten oder schlechten Einrichtung die Bevölkerung und Macht des Staates, die Erziehung der Kinder, die Brauchbarkeit und Rechtschaffenheit der Staatsbürger, mithin ein großer Theil der öffentlichen Sicherheit und Wohlfahrt ab.« Prim.: Thomas Dolliner, *Handbuch des in Oesterrich geltenden Eherechts*, Wien 1813, Band I., str. 36.

²⁶ Po smrti Jožefa II. leta 1790 so ga seveda takoj preklicali; prim.: Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 19.

²⁷ Ferdinand Maaß, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760–1790*, III. Band. Das Werk des Hofrats Heinke 1768–1790, Wien-München 1956, str. 102; Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 15–16; Kušej, *Cerkveno pravo katoliške cerkve*, str. 391.

zakonske zveze v celoti podredil državi regulaciji.²⁸ Sklepanje porok je še vedno ostalo »v pristojnosti cerkve«, toda cerkev je morala pri tem upoštevati izključno državno pravo (določila patenta).²⁹

Patent, ki je bil zasnovan konfesionalno (vseboval je posebna določila za »nekatoliške kristjane«),³⁰ je glede večinskega katoliškega prebivalstva v največji možni meri upošteval načela kanonskega prava.³¹ Toda ker je – v skladu s prejšnjimi predpisi – uvajal državni nadzor nad podeljevanjem poročnih dispenz³² in ni priznaval nekaterih cerkvenih poročnih zadržkov, hkrati pa je v nasprotju z določili tridentinskega koncila uvedel kopico novih državnih zadržkov in spore v zakonskih zadevah dodelil pristojnosti civilnih sodišč, je naletel na odpor v vrstah avstrijskega episkopata in samega svetega očeta.

Za rimokatoliško cerkev je bila sporen že teološko-juridični temelj poročnega patenta. Člani kompilacijske dvorne komisije (Kompilationshofkommission), pododdelka vrhovnega sodišča (Oberste Justizstelle), ki so pripravili zakon, so namreč izhajali iz – za katoliško cerkev nesprejemljive – podmene, »češ da se pri zakonu da ločiti zakonska pogodba od zakramenta«, pri čemer naj bo prva – kakor vse druge civilne pogodbe – v pristojnosti države, cerkev pa naj ima zgolj pravico, da tej pogodbi s »svojim blagoslovom vtisne zakramentalni značaj«. ³³ V skladu s tem so menili, »daß das Sakrament der Ehe nur dann zum Ehevertrag hinzukommen könne, wenn dieser gültig sei.« ³⁴ »Weil aber der eheliche Kontrakt als bürgerlicher Vertrag der Autorität und den Gesetzen des Staates unterstand, so war diesem damit auch die Verwaltung des Ehesakramentes überantwortet, da er in letzter Instanz darüber zu entscheiden hatte, ob die Brautleute dieses Sakrament sich wechselseitig spenden und daselbe empfangen können.« ³⁵ V skladu s to teorijo naj bi smisel izgubili cerkveni (kanonski) poročni zadržki. Dvorni svetnik Heinke jih je smatral za *leges civiles*, »weil sie nur den Kontrakt der Ehe verhindern oder annulliren, ohne daß noch ad rationem sacramenti der geringste Bezug unterwalte, da alsdann erst der Ehestand das Sacrament erhält, wenn der vorhergegangene an sich gültige Ehe-Contract nach Vorschrift der Kirche vollzogen wird.« ³⁶ V končni konsekvenci je to pomenilo, da škofje nimajo pravice podeljevati »spregledov« (dispenz)

²⁸ Prvi člen patenta se je glasil: »Die Ehe als ein bürgerlicher Vertrag, die daraus fließenden, und den Vertrag errichtenden gegeneinander zu stehenden bürgerlichen Gerechtsame und Verbindlichkeiten erhalten ihre Wesenheit, Kraft und Bestimmung ganz und allein von den landesfürstlichen Gesetzen. Daher gehört die Entscheidung der hierüber entstehenden Streitigkeiten für die landesfürstlichen Gerichtsstellen«. Prim.: [Joseph Kropatschek], Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. ergangenen Gesetze und Verordnungen, Wien 1785, Band II., str. 149, §. 1; prim. tudi: Gernot Kocher, Rechtsverständnis und Rechtsreformen im aufgeklärten Absolutismus Österreichs, v: Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Hrsg. Von Erich Zöllner, Wien 1983, str. 68; Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, str. 415; Lorenz Mikoletzky, Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten, Göttingen-Zürich 1990, str. 69.

²⁹ Ogris, Mozart im Familien- und Erbrecht seiner Zeit, str. 83.

³⁰ Peter Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, v: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IV. Die Konfessionen, Wien 1985, str. 10, in v op. 25 navedena literatura; Karl Vocelka, Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868, Wien 1978, str. 23.

³¹ Kušej, Cerkevno pravo katoliške cerkve, str. 391.

³² §. 16 jožefinskega poročnega patenta je glede dispenz določal: »Wofern jedoch in irgend einem besondern Falle sehr wichtige Ursache vorhanden wären, welche eine Ehe zwischen Personen rätlich machen, deren Verwandtschaft oder Schwägerschaft die Verbindung hindert, dann muß der Fall allzeit vorläufig Uns angezeigt, und nur erst nach von Uns erhaltener Erlaubniß mag sich weiter darüber an das geistliche Gericht gewendet werden...« Dolliner, Handbuch II, str. 17.

³³ Josip Gruden, Kulturnobojni načrti, v: Čas 1912, str. 9.

³⁴ Maaß, Der Josephinismus, III., str. 102.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Maaß, Der Josephinismus, III., str. 103.

kanoničnih poročnih zadržkov iz oblasti, ki jim gre neposredno od Boga, ampak le kot zastopniki države, v imenu deželnega kneza.³⁷

Razlikovanje med poroko kot civilno pogodbo in poroko kot zakramentom je bilo v popolnem nasprotju z naukom katoliške cerkve. Papež Pij VI. je v pismu škofu Mottoli 16. septembra 1788 realno razlikovanje med poročno pogodbo in zakramentom označil za zmotno.³⁸ Cerkev je že od srednjega veka naprej učila, da je poroka sama po sebi zakrament, zato se ji je zdel Jožefov poročni patent v celoti sporen. Še zlasti nesprejemljiv pa se ji je zdel državni poseg na področje poročnih zadržkov. Zahteva, da škofje – ob vednosti državnih oblasti – podeljujejo tudi dispenze tistih poročnih zadržkov (*impedimentum matrimonii*), ki so bili prej rezervirani za svetega očeta (*reservatum pontificium*), pa uvedba vrste državnih in neupoštevanje nekaterih starih cerkvenih poročnih zadržkov, so v vrstah avstrijske cerkve sprožili silovit odpor.³⁹ Ker se je v praksi še vedno dogajalo, da so župniki od mladoporočencev zahtevali spregled tega ali onega cerkvenega zadržka, ki ga poročni patent ni priznaval, je Jožef II. z dekretom z dne 4. septembra 1783 od dušnih pastirjev še enkrat zahteval, da se pri dispensih dosledno držijo določil poročnega patenta.⁴⁰ Za cerkvene poročne zadržke, ki niso bili vsebovani v poročnem patentu, pridobitev spregleda ni bila več potrebna. Takšno stališče je zagovarjal tudi apelacijski sodnik von Horten, ki je leta 1785 na Dunaju izdal knjigo z naslovom *Ist es wahr, daß die k. k. Verordnungen in Ehesachen dem Sakrament entgegen stehen?*⁴¹

Avstrijski škofje se s poročnim patentom niso želeli sprijazniti, toda cesar in njegovi svetovalci so bili neizprosni. Nezadovoljne škofe, ki so skušali s pastirskimi pismi svojim duhovnikom in vernikom sugerirati, češ da kanonska določila o zakonski zvezi še vedno veljajo, so oblasti onemogočile. Tako npr. dvorni svetnik Heinke osnutku pastirskega pisma lavantinskega škofa ni hotel dati državnega placeta.⁴² Ker pa so se nekateri škofje na duhovščino in vernike obrnili s pastirskimi pismi brez cesarskega placeta, je Jožef II. (1784) pooblastil češko-avstrijsko dvorno pisarno, da skrbno nadzoruje izvajanje državnega poročnega patenta, škofom v nemških dednih deželah pa je ukazal, »daß sich in Zukunft keiner mehr anmaßen sollte, allgemeine Belehrungen, Anweisungen oder Anordnungen oder wie immer gearthete Schriften, in was für ein Format selbe eingekleidet seyn, an ihre Pfarrer und Seelsorger schriftlich oder in Druck ergehen zu lassen, wo nicht vorläufig der ganze Inhalt der Landes Stelle zur Einsicht vorgeleget und die Erlaubnis der diesfälligen Erlassung eingehollet worden...«⁴³

Toda odpora avstrijskega episkopata in svetega sedeža niso izničili le represivni ukrepi.⁴⁴ Veliko pomembnejša je bila ustna obljuba, ki jo je Jožef II. dal kardinalu Migazziju, ko ga je ta prosil za dovoljenje, da se v nasprotju z določili poročnega patenta obrne za spregled nekega poročnega zadržka na sveti sedež. Jožef II. je njegovi prošnji ugodil in mu zagotovil, da bo tako tudi v bodoče, saj da ima državni zakon pred očmi le civilne (državlanske) nasledke

³⁷ Ibidem.

³⁸ To naziranje je papež Pij VI. (1779–1799) obsodil tudi z bulo *Auctorem fidei* (28. 8. 1794), s katero je nastopil proti nekaterim sklepom Pistojske sinode iz leta 1788. Prim.: Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 17.

³⁹ Maaß, *Der Josephinismus*, III., str. 103–104.

⁴⁰ Dolliner, *Handbuch*, II., str. 21–22. V naslednjih dveh letih je cesar izdal več ukazov, ki so se dotikali posamičnih cerkvenih zadržkov.

⁴¹ Dolliner, *Handbuch*, II., str. 21.

⁴² Maaß, *Der Josephinismus*, III., str. 105.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Kljubovalnim dušnim pastirjem, kot npr. dunajskemu nadškofu in kardinalu Migazziju, je cesar na predlog kompilacijske komisije zagrozil celo z visokimi denarnimi kaznimi. Prim.: Maaß, *Der Josephinismus*, III., str. 106–107.

zakonske zveze.⁴⁵ (Načeloma naj bi dispense za izključno cerkvene zadržke podeljevale cerkvene oblasti, medtem ko naj bi bile deželnoknežje oblasti pristojne za spreglede državnih zadržkov. Za zadržke, ki so bili »skupni«, se je bilo treba obrniti tako na cerkvene kot posvetne oblasti.) Kardinal Migazzi in papeški nuncij sta cesarjevo obljubo razumela kot avtentično in zavezujočo izjavo, ki je cesar ne bo mogel preklicati. S tem pa je bila avstrijskemu episkopatu in rimski kuriji dana možnost, da v bodoče jožefinski poročni patent tolerira ali vsaj ignorira. Prav zaradi cesarjevega ustnega zagotovila kardinalu Migazziju rimska kurija zoper določila poročnega patenta ni vložila formalnega protesta.⁴⁶

Cesar Jožef II. je pred zahtevami avstrijskega episkopata nekoliko popustil tudi pri vprašanju mešanih zakonov (med katoliki in »nekatoliškimi kristjani«). Poročni patent, ki je v §. 36 priznaval nerazvezljivost katoliških zakonov, v §. 50 pa je dovoljeval – pod določenimi pogoji – razvezo zakonov nekatoliških kristjanov, so 2. julija 1788 dopolnili z določilom, ki je nekatoliškim zakoncem dajal pravico do razveze zakona (in ponovne poroke) tudi v primeru, ko je eden izmed zakoncev po poroki prestopil v katoliško cerkev.⁴⁷ Odlok, ki je bil v nasprotju s cerkvenim zadržkom katolištva, je takoj naletel na odločno nasprotovanje avstrijskih škofov. Njihove pomisleke je v pismu cesarju (25. septembra 1788) strnil st. pöltenski škof Heinrich Kerens, ki je cesarja poučil, da je za katoliško cerkev zakon zakrament in kot tak nerazvezljiv. Cesar je njegovo pismo 15. novembra 1788 posredoval duhovniški dvorni komisiji, ki je menila, da so škofova stališča napačna.⁴⁸ Po Heinkejevem mnenju za ponovno poroko dveh pravilno razvezanih protestantov ne more biti ovir, četudi je eden izmed njiju po poroki prestopil v katoliško cerkev. Kajti: »Ausser der katholischen Kirche kann der Vertrag kein Sakrament seyn, weil Akatholiken solches weder empfangen können noch wollen, sondern es bleibt bloß bürgerliche, der Landesregierung allein unterliegende Handlung, wie jeder anderer Zivilkontrakt.«⁴⁹ Ker katoliška cerkev nima oblasti nad drugače verujočimi in sama ne more spreminjati civilnih pogodb, ki so v pristojnosti deželnoknežje oblasti, naj bi tudi v primeru prestopa enega izmed zakoncev v katolištvo razvezljivost ostala bistvena zakonska in pogodbeno značilnost zakonske zveze.⁵⁰

Toda tokrat Jožef II. ni upošteval mnenja duhovne dvorne komisije in Heinkeja. Zaradi protesta, ki ga je 11. februarja 1789 zoper dvorni odlok nanj naslovil papeški nuncij Caprara, je končno popustil in zaplet rešil z delno ugoditvijo zahtevam katoliške cerkve. Z dvornim dekretom z dne 15. aprila 1789 je – ne da bi preklical patent z 2. julija 1788 – vse deželne in cerkvene organe obvestil, da »daß diesem Geseze bis auf weitere Anordnung die Kraft benommen sey und alles in statu quo verbleibe.«⁵¹

Določila Jožefovega poročnega patenta, ki so skupaj z judovskim poročnim patentom z dne 3. maja 1785 v skoraj nespremenjeni obliki prišla v prvi del jožefinske kodifikacije civilnega prava iz leta 1786,⁵² so ostala v veljavi tudi v času vladavine Leopolda II.⁵³ Do bistvenih spre-

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Maaß, *Der Josephinismus*, III., str. 108; prim. tudi: *Protokolle der Enquete betreffend die Reform des österreichischen Eherechtes* (vom 27. Jänner bis 24. Februar 1905), Wien 1905, (dalje: *Enquete*), str. 102.

⁴⁸ Maaß, *Der Josephinismus*, III., str. 109.

⁴⁹ Maaß, *Der Josephinismus*, III., str. 110.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Maaß, III., str. 118–119; *Enquete*, str. 102–103.

⁵² Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 11; Dolliner, *Handbuch*, II., str. 23; Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 24.

⁵³ Nova kompilacijska komisija, ki ji je Leopold II. naložil presojo jožefinske (poročne) zakonodaje, se je v celoti strinjala z obstoječim poročnim patentom. Zato je njegovo veljavnost cesar še enkrat potrdil z dvornim dekretom z dne 6. 9. 1791. Prim.: Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 25.

memb poročnega prava pa ni prišlo niti po nastopu vlade cesarja Franca II. (1792). Rimokatoliška cerkev je sicer na cesarja vztrajno naslavljala pritožbe z zahtevami po reviziji obstoječe poročne zakonodaje, toda Franc II. in njegovi jožefinsko usmerjeni svetovalci niso bili pripravljeni na bistvene spremembe. Med člani leta 1794 ustanovljene dvorne komisije za justične zakonske zadeve (Hofkommission in Justizgesetsachen), ki je pod vodstvom dvornega svetnika in ravnatelja pravne fakultete Franza pl. Zeillerja (1751–1828) pripravljala besedilo občega državljanškega zakonika (ODZ),⁵⁴ so sprva prevladovala »cerkvi sovražna« stališča. »Praosnutek« ODZ je npr. dajal pravico podeljevanja spregledov cerkvenopravnih poročnih zadržkov izključno političnim oblastem. V razpravah glede razvezljivosti katoliških zakonov pa so člani komisije dolgo časa zagovarjali stališče, da je zakon izključno civilna pogodba, ki da jo je možno razdreti kot vsako drugo.⁵⁵ (V skladu s tem so se mnogi zavzemali za ponovno uveljavitev Jožefovega patenta z dne 2. julija 1788 glede razvezljivosti mešanih zakonov).⁵⁶ Toda iz strahu pred morebitnim »teološkim bojem« so v komisiji na koncu prevladala cerkvi prijaznejša stališča. Tako poročno pravo, vsebovano v drugem poglavju leta 1811 izdanega ODZ,⁵⁷ ni vsebovalo nekaterih za cerkev najbolj spornih rešitev.⁵⁸

Francoski model

Jožefinski poseg v institut zakonske zveze, ki je bil od časa protireformacije trdno v rokah katoliške cerkve, je bil bistveno milejši kot v revolucionarni Franciji. Z liberalno francosko ustavo iz leta 1791, ki je sekularizirala zakonsko zvezo (sedmi člen ustave se je glasil: »Odslej se smatra zakon za zgolj civilnopravno pogodbo«),⁵⁹ je namesto katoliške cerkve postala glavna avtoriteta v »družinskih zadevah« država. Radikalen prelom s prejšnjim stanjem se ni kazal samo pri uvedbi obvezne civilne poroke,⁶⁰ ampak zlasti pri institutu ločitve, ki je bil logična posledica liberalnih idej, vsebovanih v ustavi. Dne 20. septembra 1792 je namreč izšel zakon o ločitvah, ki je dopuščal razvezo zakona v sedmih primerih: duševne bolezni, obsodbe enega izmed zakoncev na nečastno kazen oz. izgubo državljanске časti, zločina, brutalnosti ali resnih poškodb partnerja, najmanj dveletne ločitve od partnerja, notorične razuzdanosti, najmanj petletnega izginotja brez sledi oz. emigracije.⁶¹ Poleg omenjenih primerov sta se lahko zakonca v prvih štirih mesecih zakona (po šestmesečnem poskusu sprave)

⁵⁴ Franz Zeiller, *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer des Österreichischen Monarchie*, 4. Bände, Wien und Triest 1811–1813; Občni državljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva, Na Dunaji 1853.

⁵⁵ Enquete, str. 99.

⁵⁶ Enquete, str. 103.

⁵⁷ V delu ODZ, ki se je dotikal ženitnega prava, je Zeiller v veliki meri upošteval stališča znamenitega slovenskega pravnika Tomaža Dolinarja/Thomas Dollinerja (1760–1839), od leta 1805 profesorja za cerkveno pravo na dunajski pravni fakulteti, ki sicer formalno ni bil član omenjene komisije. Prim.: E. Volčič, Tomaž Dolinar, v: *Slovenski pravnik*, 1905, str. 45–46; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 394.

⁵⁸ Čeprav se je ODZ v bistvenih točkah skladal s kanonskim pravom, je bil hkrati tudi reakcija na jožefinizem. To je prišlo še do posebnega izraza pri ureditvi vprašanja poročnih dispenz. Prim.: Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 26.

⁵⁹ Lynn Hunt, *Französische Revolution und privates Leben*, v: *Geschichte des privaten Lebens* 4. Von der Revolution zum Großen Krieg, Hrsg. von Philippe Ariès und Georges Duby, Augsburg 2000, str. 35.

⁶⁰ O uvedbi obvezne civilne poroke so v Avstriji razmišljali že leto dni po razglasitvi jožefinskega poročnega patenta leta 1783, toda na koncu se iz oportunitetnih razlogov zanjo niso odločili. Prim.: Rittner, *Oesterreichisches Eherecht*, str. 23.

⁶¹ Hunt, *Französische Revolution und privates Leben*, str. 35; Morus (Richard Lewinsohn), *Zgodovina seksualnosti*, Ljubljana 1961, str. 232.

razvezala tudi zaradi »nezdržljivosti temperamentov« ali »značajev«. Po preteku enega leta se je lahko vsak ločenec znova poročil.

Posledica nove liberalne zakonodaje je bil porast razvez zakonov. V letih 1792–1803 so v Franciji našli kar 30.000 ločitev, kar je bila prava »revolucija« v primerjavi s prejšnjim stanjem.⁶² Novo možnost razveze so bolj kot moški »izkoristile« ženske (postopek za razvezo je sprožilo trikrat več žensk kot moških), ki so z zakonom dobile priložnost za »osvoboditev«. ⁶³ Toda število razvez vseeno ni bilo tako visoko, kot so napovedovali pesimisti. »Prvih petnajst mesecev po razglasitvi novega zakona so registrirali v Parizu komaj šest tisoč razvez.«⁶⁴ »Vse kaže, da jim tega ni preprečevala samo tradicija. Prepričani revolucionarji niso marali tvegati govoric, češ da so libertini. Četudi zakon – kot je dejal pariški vrhovni državni pravdnik Chaumette – zdaj ni bil več 'ne jarem in ne veriga', se je vlada še vedno zavzemala za zakonsko skupnost državljanov. Med novimi državnimi prazniki je bil tudi 'dan zakoncev'. Družina naj bi bila temelj države, in komur se je zdelo potrebno, da bi se dal razvezati, ta naj bi se kar najhitreje znova poročil, zakaj vodnikom revolucionarne Francije je bilo do prirastka še več kot državnikom starega režima.«⁶⁵ Čeprav je navadnim sankilotom in »besnim«, še bolj pa pripadnikom ljudskega gibanja »svobodna zveza« (union libre) pomenila živeti skupaj brez predsodkov preteklosti, je tudi v sankilotskem gibanju veljala »določena strogost in celo merica puritanizma«. Povprečen revolucijski par je bil sicer napreden, vendar legaliziran zakonski par.⁶⁶

Po razglasitvi Napoleonovega civilnega zakonika (1804), ki je skrčil število razlogov za razvezo na tri⁶⁷ in tudi pri ločitvah okrepil pravice moških,⁶⁸ je število razvez začelo upadati. V Lyonu, kjer so v letih 1792–1806 v povprečju našli 87 razvez zakonov letno, je bilo v letih 1805–06 le še 7 razvez letno.⁶⁹ Po letu 1816, ko je francoski parlament ukinil liberalna določila glede razvez, pa so se razmere spet približale stanju pred revolucijo.⁷⁰

S 1. januarjem 1812, ko je Code Napoleon začel veljati na območju Ilirskih provinc, se je tudi na delu slovenskega ozemlja uveljavila obvezna civilna poroka. Predporočni postopek se je precej razlikoval od tradicionalnega cerkvenega. Za veljavno sklenitev poroke sta bila potrebna le dva oklica (»javna razgласa«), ki so ju – v razmiku enega tedna – nabili na oglasno desko občinskega urada. Pri poroki so bile potrebne štiri pričë, ki so se morale na koncu poročnega obreda podpisati v poročno knjigo. (Če so bile nepismene, jih je »podpisal« prisotni uradnik). Poroki so morali obvezno prisostvovati starši mladoporočencev, ki so morali dati pristanek k poroki, četudi sta bila ženin in nevesta polnoletna.⁷¹

⁶² Hunt, *Französische Revolution und privates Leben*, str. 36.

⁶³ Goody, *Evropska družina*, str. 114.

⁶⁴ Morus, *Zgodovina seksualnosti*, str. 232–233.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Michel Vovelle, *Kratka zgodovina francoske revolucije. Družbena gibanja in prelom mentalitet*, Ljubljana 1989, str. 108.

⁶⁷ Blasius, *Scheidung und Scheidungsrecht*, str. 341; Hunt, *Französische Revolution und privates Leben*, str. 35–36. Šesti paragraf Code civil je dopuščal razvezo zakona le v primeru kaznovanja zaradi zločina oz. kaznovanja na nečastno kazen (izguba državljanske časti), brutalnosti in prešuštva. Dosega sporazumne razveze je bila precej otežkočena: moški je moral biti star najmanj 25 let in žena med 21 in 25 let, zakonca pa sta morala biti poročena najmanj 2 in ne več kot 20 let. Poleg tega je bilo za razvezo potrebno dovoljenje staršev.

⁶⁸ Hunt, *Französische Revolution und privates Leben*, str. 36. Medtem ko se je lahko mož v primeru ženine nezvestobe takoj razvezal, je lahko žena pravico do razveze izrabila le v primeru, ko je mož domov pripeljal svojo konkubino. Pri prešuštvu je bila ženi zagrožena kazen do dveh let zapora, medtem ko prešuštvo moškega ni bilo kazensko sankcionirano.

⁶⁹ Hunt, *Französische Revolution und privates Leben*, str. 36.

⁷⁰ *Ibidem*; prim. tudi: 200 ans de Code civil, ur. J. Bouineau in J. Roux, Paris 2004, str. 100–101.

⁷¹ Prim.: Konrad Črnologar, *Die Ziviltierungen unter der französischen Herrschaft*, v: *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 1904, str. 14–19.

»Bodoča zakonca« (»der künftige Gatte« ter »die künftige Gattin«) sta civilno poroko sklenila na občinskem uradu. Župan (mair) ali pristojni uradnik, zadolžen za sklepanje porok, jima je moral najprej prebrati šesto poglavje petega dela Napoleonovega civilnega zakonika, nato pa vsakega od njiju vprašati, ali res želi vstopiti v zakon z drugim. Po odgovoru obeh »bodočih zakoncev« z »da« je matičar »v imenu zakona« končno razglasil, da sta »z zakonom združena« (»durch die Ehe verbunden«). Zatem so »sklenitev zakona« vpisali v civilni poročni register, ki so ga morali podpisati tudi pričë in uradnik.⁷²

»Poroka pod hruško« ali »poroka po cigansko«, kot so tedaj nekoliko hudomušno označevali civilne poroke, je pri prebivalstvu naletela na odpor in posmehovanje.⁷³ Iz ohranjene civilne poročne matične knjige (Civilstands-Register) mairije Šmarje (Sap) bi morda lahko sklepali, da je zaradi tega prišlo do padca števila sklenjenih zakonskih zvez. Medtem ko je bilo med januarjem in septembrom 1812 pred lokalnim šmarskim župnikom sklenjenih kar 14 porok, so v civilni poročni register po 30. septembru 1812, ko so začeli določila Napoleonovega civilnega zakonika izvajati v praksi, vpisali le štiri civilne poroke.⁷⁴ Seveda so si mladoporočenci po sklenjeni civilni poroki pridobili tudi blagoslov lokalnega župnika, saj drugače poroke niso imeli za veljavne. Toda naknadni cerkveni poročni obred se je smel zgoditi le »na tiho in brez večjih svečanosti«. »Ko sta prišla ženin in nevesta k izpraševanju, ju je smel župnik le 'skromno' povprašati, če ne nasprotuje zakonski zvezi kateri izmed 12 kanoničnih zadržkov. V treh cerkvenih oklicih pa se je moralo omeniti, da sta se ženin in nevesta oglasila že tudi pri deželski gosposki in opravila tam to, kar veleva zakon.«⁷⁵ Po odhodu Francozov se je hitro uveljavilo staro stanje. Guverner Lattermann je že 9. decembra 1813 ukazal, da se morajo vsi, ki so se v času francoskega medvladja poročili zgolj civilno, naknadno poročiti še cerkveno.⁷⁶ S 1. majem 1815 pa je tudi na Kranjskem in v beljaškem okrožju začel veljati avstrijski ODZ.⁷⁷ Ob njegovi razglasitvi je avstrijska vlada izjavila, »da priznava veljavnost zakonskih zvez, ki so bile po dotedanjih postavah pravilno sklenjene. Pripomnila pa je, da pričakuje, da so verniki ob tem važnem koraku življenja že zadostili tudi dolžnosti svoje vere in vesti, ali pa da bodo to vsak naknadno izpolnili.«⁷⁸ Hkrati so oblasti priznale tudi vse v francoskem času izvršene razveze in ločitve zakonov. Zahteve za ločitev zakona, ki so bile šele pred sodiščem, pa naj bi obravnavali v skladu z določili ODZ.⁷⁹

⁷² Črnolagar, *Die Ziviltrauungen unter der französischen Herrschaft*, str. 17.

⁷³ Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, Ljubljana 1928–1938, str. 144.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 257–258. Lattermann je v ukazu z zadovoljstvom ugotavljal, »de vsak se je navukov nashe vere dershäl, de po sakonu pred deshelsko oblastjo je tudi shel pred svojiga Duhovna, in je prejél zerkveno posvezhenje svoje sakonske svése: vendar je po oblasti, k' nam je isrozhena, de bodo vse pomote sanaprej na stran djane, vsim sploh to postavo naprej pishemo, de sakon bo she li potlej véshal, ino vélal, ino sa popolnim terden sponan, k' ga bo Duhoven posvetil, ino k' bo pred njim lastnost praviga Sakramenta dosegel.«

⁷⁷ Na območju nekdanjih Ilirskih provinc so ODZ uvedli postopoma. S 1. 5. 1815 je začel veljati na Kranjskem in v beljaškem okrožju, 1. 7. 1815 na severnem Tirolskem, v Vorarlbergu in Trstu, 1. 10. 1815 v Gorici, Istri, na Reki in južnem Tirolskem, 1. 1. 1816 v Dalmaciji in 1. 10. 1816 na dalmatinskih otokih. Rittner, *Oesterreichisches Ehe-recht*, str. 33; prim. tudi: *Ehevorschriften, Eine Sammlung der staatlichen Gesetze, Verordnungen und Normalerlässe auf den Gebiete des österreichischen Eherechtes*, Wien 1891, str. 1.

⁷⁸ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 258.

⁷⁹ *Ibidem*.

Obči državljanski zakonik in kanonsko pravo

ODZ, ki je stopil v veljavo s 1. januarjem 1812, je poročno pravo urejal na podlagi konfesionalnega načela, saj je vseboval posebna določila za »nekatoliške kristjane« (protestante in pravoslavce) in za Jude, ki so se glede pogojev za sklepanje porok in ločitev (ter razvez) razlikovali od določil za katolike.⁸⁰ Paragrafi, ki so urejali poročno pravo večinskega katoliškega prebivalstva, pa so v največji možni meri sledili načelom kanonskega prava.⁸¹ Čeprav se je Josipu Grudnu avstrijsko poročno pravo zdelo le »medel snimek cerkvenega prava« (1912),⁸² je na začetku dvajsetih let 20. stoletja Anton Lapajne upravičeno ugotavljal, da se je pri njegovi pripravi »zakonodavec držal preveč cerkvene in premalo lastne sistematike«.⁸³

Ob uveljavitvi vrste posebnih državnih oviralnih zadržkov, t. j. zadržkov, ki zakon zaradi »državnih učinkov storé neveljavnim, ne gledé na to, da bi bil zakon po cerkveni postavi veljaven«,⁸⁴ je ODZ v celoti upošteval večino bistvenih cerkvenih oviralnih zadržkov⁸⁵ za veljavno sklenitev zakonske zveze.⁸⁶ Poroke niso mogli skleniti že poročeni (zadržek zakonske vezi),⁸⁷ (krvni) sorodniki,⁸⁸ duhovniki in redovniki,⁸⁹ nedoraščeni in slaboumni,⁹⁰ prešuštniki⁹¹ ter tisti, ki bi poskušali do razveze veljavno sklenjenega zakona kot pogoja za ponovno poroko priti z umorom zakonskega tovariša.⁹² V skladu s kanonskim pravom je ODZ v celoti upošteval tudi zadržka verske različnosti⁹³ ter »skrivne poroke« (matrimonia clandestina), tj. poroke pred »nelastnim« župnikom.⁹⁴

Tudi pri presojanju veljavnosti sklenjenega zakona je bil ODZ v glavnem usklajen s kanonskim pravom. Med »razdiralnimi zadržki«, ki so lahko veljali kot razlog za razveljavitev

⁸⁰ V nadaljevanju uporabljam Cigaletov slovenski prevod ODZ: Občni državljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva, Na Dunaji 1853.

⁸¹ Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 11.

⁸² Prim.: Josip Gruden, Kulturnobojni načrti, v: Čas 1912, str. 10.

⁸³ Anton Lapajne, Za odpravo pojma »zakonski zadržek«, v: Slovenski pravnik, 1926, št. 1 in 2, str. 3.

⁸⁴ Sem so sodili zlasti pogoji za sklenitev poroke mladoletnih oseb (pod 24 letom starosti), ki so za poroko potrebovale privoljenje očeta oz. skrbnika, častnikov, vojakov in vojaških obveznikov ter hudodelcev, obsojenih na kazen »naj težje ali težke ječe«, in sicer od »dneva oznanjene mu sodbe naprej, in dokler njegova kazen terpi«. Ostale državne oviralne zadržke je vseboval §. 53, ki je na splošno določal: »Pomanjkanje potrebnih dohodkov, dokazano ali občno znano slabo obnašanje, nalezljive bolezni ali namen zakona opoverajoče slabosti (hibe) tistega, s komur se hoče zakon skleniti, so pravni vzroki, privoljenje v zakon odreči.«

⁸⁵ »Zadržek oviraven je okoliščina, ki prepoveduje sklenitev zakona; ako pa se zakon vkljub oviravnemu zadržku vendarle sklene, je nedopustljiv, dasi veljaven.« Prim.: Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 85.

⁸⁶ »Pojem se je pojavil šele v 12. stoletju in sicer za one zapreke, s katerimi je cerkev omejevala sklenitve zakonov... Obsegal je izvestne osebne lastnosti in stvarne okolnosti, ki so branile osebam, ž njimi obremenjenimi ali od njih prizadetim, se veljavno poročiti po cerkvenem pravu. Pozneje se je pojem nenaravno razširil na vse bistvene zahtevke za sklepanje zakona...« Prim.: Lapajne, Za odpravo pojma »zakonski zadržek«, str. 1–2.

⁸⁷ ODZ, §. 62.

⁸⁸ ODZ, §§. 65–66.

⁸⁹ ODZ, §. 63.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ ODZ, §. 67: »Zakon med osebama, ki ste skupaj prešestvo doprinesle, ne velja. Prešestvo pa mora pred sklenjenim zakonom dokazano biti.« Franc Kosec v delu Katoliško zakonsko pravo, str. 118, navaja naslednji primer zadržka prešuštva: »... Kornelij živi prešestno z Berto, prijateljico svoje žene Julije; Julija se ne zmeni za to, ker tudi sama živi prešestno s Klavdijem. Kornelij in Julija se po sodnijskem potu ločita od mize in postelje in Kornelij nadaljuje svoje grešno življenje z Berto, kateri obljubi zakon. Čez nekaj časa umrje Julija, in Kornelij postane prost oziroma prihodnjega zakona, le ne oziroma zakona z Berto, ker mu nasprotuje zadržek prešestva.«

⁹² ODZ, §. 68.

⁹³ ODZ, §. 64. »Zakonske pogodbe med kristjani in osebami, ki niso kristjanske vere, se ne morejo veljavno skleniti.«

⁹⁴ Prim.: opombo 8.

zakonske zveze, je ODZ upošteval vse glavne zadržke cerkvenega prava. Katoliški zakon je bilo mogoče razveljaviti, če se je po poroki nedvoumno ugotovilo, da je bil eden izmed zakoncev vanj prisiljen. »Privoljenje v zakon je brez pravne moči, ako je bilo z utrjenim strahom izsiljeno. Ali je strah utrjen bil, se mora soditi po velikosti in verjetnosti nevarnosti, in po telesni in dušni kakovosti osebe, kateri se je žugalo.«⁹⁵ Privoljenje v zakon je bilo neveljavno tudi v primeru, »če ga je odpeljana, in še ne v svojo prostost postavljena oseba dala.«⁹⁶ Enako je bilo pri pomoti, kadar se je slednja »v osebi prihodnjega zakonskega družeta prigodila.«⁹⁷ V skladu s kanonskim pravom je bila razdiralni zadržek zakona tudi »trajna nezmožnost« oz. impotenca, ki jo je §. 60 ODZ definiral takole: »Neprenehljiva nezmožnost, zakonsko dolžnost opravljati, je zadržek zakona, ako je že o sklepanju zakonske pogodbe bila. Samo časna, ali taka, tudi neozdravljiva nezmožnost, ki se je še le v zakonu pripetila, ne more zakona razvezati.«

Nič manj usklajen s cerkvenim pravom ni bil ODZ glede ločitvenega prava katolikov. Medtem ko je Judom in »nekatoliškim kristjanom« dopuščal razvezo zakona (in ponovno poroko),⁹⁸ je pri katolikih dosledno upošteval zakramentalni značaj poroke: »Vez veljavnega zakona se more med katoliškima osebama samo s smertjo enega zakonskega družeta razdreti. Ravno tako nerazrešljiva je vez zakona, če je le ena stran že ob času sklenjenega zakona katoliške vere bila.«⁹⁹ Drugi stavek omenjenega člena je uvajal absolutni zadržek katolištva, ki je bil v kasnejših bojih za reformo poročne zakonodaje najbolj na udaru. »Drž. zak. §. 111 določuje, da je zakon za oba soproga absolutno nerazvezljiv, ako je ob času sklenitve zakona vsaj ena stranka bila katoliška, in ostane nerazvezljiv, dasiravno bi bivša katoliška stranka odpadla od katoliške vere. Ako se od dveh nekatoliških zakonskih eden vrne v katoliško cerkev, za tega zakon (ako je bil veljavno sklenjen in izvršen), ostane nerazvezljiv do smrti.«¹⁰⁰

Seveda pa je ODZ vseboval tudi nekaj rešitev, ki so bile v popolnem nasprotju z načeli kanonskega prava. Poleg »prevelikih« državnih pristojnosti pri podeljevanju spregledov (dispenz) poročnih zadržkov¹⁰¹ je bilo za cerkev sporno že to, da je ODZ pri cerkvenem zadržku sorodstva priznaval le »krvno sorodstvo« in »svaštvo«, ne pa tudi »duhovnega« sorodstva (sorodstva, ki nastane vsled krsta oz. birme),¹⁰² »postavnega sorodstva«¹⁰³ in »nespodobnega svaštva.¹⁰⁴ Nadvse problematičen se je cerkvi zdel §. 45 ODZ, ki ni priznaval učinkov veljavno sklenjene zaroke kot oviralnega zadržka zakona s tretjo osebo in razdiralnega zadržka

⁹⁵ ODZ, §. 55.

⁹⁶ ODZ, §. 56.

⁹⁷ ODZ, §. 57. V §. 59 je bilo določeno: »Vse druge zmote zakoncev, kakor tudi vse prevare glede pričakovanih ali dogovorjenih pogojev ne nasprotujejo veljavnosti zakonske pogodbe.«

⁹⁸ »Upravičeno razlogi« za razvezo so bili: prešuštvo, poskus umora zakonskega tovariša, »hudobna zapustitev« in »nepremostljiva zopernost« (unüberwindliche Abneigung). Prim. Mikoletzky, Kaiser Joseph II., str. 69.

⁹⁹ ODZ, §. 111.

¹⁰⁰ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 107.

¹⁰¹ V resnici so vprašanje dispenz poročnih zadržkov že po Jožefovi smrti hitro »rešili« v korist cerkve. Za vse poročne zadržke, ki so bili cerkveni in državni hkrati, so se morali prosilci najprej obrniti na ordinariat in šele nato na ustrezen državni organ. V primeru, da je ordinariat spregled zavrnil, ga tudi državne oblasti niso dale. V nasprotnem primeru pa so civilne oblasti vedno potrdile odločitev ordinariata. Prim.: Rittner, Oesterreichisches Eherecht, str. 154; Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 196–197.

¹⁰² Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 133–137.

¹⁰³ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 137: »Postavno sorodstvo nastane po posinovljenju. Cerkev je ta zadržek sprejela iz rimskega državlanskega prava, ker se zdi nespodobno, da bi se moglo pozakoniti take osebe, ki med seboj živé v razmerju starišev in otrok in kot taki tudi pred postavo veljajo.«

¹⁰⁴ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 139–144. Kanonsko pravo je ločilo med »spodobnim« in »nespodobnim« svaštvom. Prvo naj bi segalo do četrtega in drugo do drugega sorodstvenega kolena. ODZ v členu 66 te razlike ni poznal. Priznaval je le svaštvo »iz veljavnega zakona«, ne glede na to, ali je bil zakon izvršen ali ne.

javne spodobnosti: »Iz zaroke ali poprejne obljube, se vzeti, v kakoršnih koli okolšinah ali pogojih naj se je dala ali prejela, ne izvira nobena pravna dolžnost, ne zakona skleniti, ne spolniti tega, kar je bilo na primerljivi odstopa izgovorjeno.«¹⁰⁵

Z veliko nenaklonjenostjo je cerkev gledala tudi na tisto določilo ODZ, ki je dopuščalo sklepanje mešanih zakonov med katoliki in »nekatoliškimi kristjani« – ne glede na to, da se je takšna poroka lahko izvršila le pred katoliškim župnikom, ne pa pred pastorjem ali popom, ki sta lahko poroki le prisostvovala.¹⁰⁶ Sporno se ji je zdelo tudi določilo §. 105, ki je dopuščalo ločitve od postelje in mize po sporazumni poti in brez preiskovanja »upravičenih« ločitvenih razlogov.¹⁰⁷ V popolnem nasprotju s cerkveno doktrino pa je bil §. 58 ODZ, ki je med razdralne zadržke uvrščal tudi »predhodno nosečnost« zakonske družice po tretji osebi (impraegnatio sponsae a tertio). Če se je po poroki pokazalo, da je bila žena noseča z drugim, je cerkev priznavala le možnost ločitve zakoncev »od mize in postelje«,¹⁰⁸ za ODZ pa je bila »predhodna« nosečnost razlog razveljavitve zakona: »Zakonski mož, ki svojo ženo po ženitvi že od drugega nosečo najde, more razen primerljaja v §. 121 odločnega tirjati, da se izreče, da je zakon neveljaven.«¹⁰⁹ »Ta državni zadržek je ena najnevarnejših priložnosti, zavoljo katere si cerkveno in državno zakonsko postavodajalstvo zamoreta navzkriž priti. Po cerkveni postavi bi bil prvi zakon veljaven in nerazvezljiv; po državni postavi bi bil razvezljiv (se vé, da le na soprogovo zahtevanje), in oba taka zakonska bi smela skleniti drug zakon, ki bi bil pred državo veljaven, pred cerkvijo pa neveljaven; cerkev bi zakonskega družeta, ki se vnovič pozakoni, imela ne samo za prešeštnika, priležnika, ampak za bigama in bi ga mogla kaznovati celo z izobčenjem.«¹¹⁰

Iskanje kompromisa

V postnapoleonskem obdobju je sprva sicer izgledalo, da bosta država in cerkev našli skupni jezik. Dne 26. avgusta 1814 je izšel dvorni dekret (št. 1099), s katerim so dopolnili v §. 111 definirani relativni zadržek katolištva. Dekret je določal, da se lahko razvezani nekatoliški kristjani ponovno poročijo le z osebami, ki niso katoliške vere.¹¹¹ Toda kmalu po dunajskem kongresu so se zadeve začele odvijati drugače.

¹⁰⁵ §. 46. je zgolj dopuščal, da ima v primeru razdrtja zaroke zaročenec, »na katerega strani se ni nobeden uterjen uzrok k odstopu zgodil«, pravico do povračila škode, če lahko dokaže, »da je zavoljo tega odstopa v resnici trpel.« Prim.: Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 14.

¹⁰⁶ ODZ, §. 77: »Ako se katoliška in nekatoliška oseba vzamete, se mora privoljenje pred katoliškim fajmoštrom v pričo dveh svetokov izreči; vendar sme na zahtevanje druge strani tudi nekatoliški dušni pastir pri tem slovesnem opravilu biti.«

¹⁰⁷ §. 109 ODZ je med važne razloge »zavolj kterih se more ločitev z razsodbo dopustiti« štel: »Če je bil toženc prešestva ali kakega hudodelstva kriv izrečen; ako je tožečega zakonskega družeta iz hudobije zapustil, ali razuzdano živel, zavoljo česar znamenit del premoženja tožečega zakonskega družeta ali dobre nravi (šege) rodovine v nevarnost pridejo; daleč življenju ali zdravju nevarne zasede (zalazbe); prehudo ravnanje z družetom, ali po razmeri oseb, sila občutljive, ponavljane žalitve; stanovitne, zavolj nalezljivosti nevarne telesne slabosti.«

¹⁰⁸ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 160–161.

¹⁰⁹ ODZ, §. 58; prim. tudi: Gruden, Kuturnobojni načrti, str. 10–11.

¹¹⁰ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 161, 236.

¹¹¹ Z dvornim dekretom z dne 17. julija 1835 (št. 61) so dotlej relativni zadržek katolištva spremenili v absolutnega. Po njem se tudi osebe, ki so bile ob sklenitvi zakona akatoliške, potem pa so prestopile v katoliško cerkev, niso mogle razvezati, ampak zgolj ločiti od postelje in mize. V drugo so se smele poročiti šele po smrti svojega zakonskega tovariša. Lapajne, Za odpravo pojma »zakonski zadržek«, str. 10.

Ob uvedbi avstrijskega ODZ v novem Lombardsko-beneškem kraljestvu (1. januarja 1816) so se odnosi med svetim sedežem in Dunajem do skrajnosti zaostriili.¹¹² Glavni razlog zaostritve je sicer bil cesarjev samovoljni poseg v pravico imenovanja lombardsko-beneških škofov, ki je že od nekdanj pripadala papežu,¹¹³ toda tudi poročna določila ODZ so se svetemu sedežu zdela povsem nesprejemljiva, neskladna s kanonskim pravom in z določili tridentinskega koncila.¹¹⁴ Nezdovoljstvo z novim poročnim pravom je prišlo do polnega izraza ob zapletu s konfirmacijo novega ljubljanskega škofa Avguščina Gruberja (1816).¹¹⁵ Ker se je – še kot dvorni svetnik pri milanskem guberniju – podpisal pod državni dekret, s katerim so v Lombardiji in Benečiji razglasili avstrijsko poročno zakonodajo, ga papež sprva ni hotel potrditi za ljubljanskega škofa.¹¹⁶ Popustil je šele potem, ko se je Gruber na Metternichov predlog obrnil na duhovnike in vernike ljubljanske dieceze s pastirskim listom, v katerem je poudaril, da določila ODZ o zakonskih zvezah ne nasprotujejo naukom katoliške cerkve.¹¹⁷

Ob zaostritvi odnosov s svetim sedežem zaradi cerkvenih razmer v Lombardiji-Benečiji (1816) je zlasti Metternich zagovarjal stališče, da bi država morala nekoliko razrahljati spone, ki jih je cerkvi nadel jožefinizem.¹¹⁸ Že 24. julija 1816, torej v času zapleta s konfirmacijo ljubljanskega škofa Gruberja, je cesarju predlagal revizijo tistih jožefinskih predpisov, ki so najbolj posegali v pristojnosti svetega očeta, za dokončno ureditev spornih vprašanj pa je cesarju predlagal celo sklenitev konkordata s svetim sedežem.¹¹⁹ Čeprav so v državnem svetu prevladovali nasprotniki popuščanja katoliški cerkvi, je cesar – na Metternichov predlog – 18. oktobra 1816 imenoval posebno komisijo z državnim in konferenčnim ministrom grofom Georgom Walisom na čelu, ki naj bi pripravila izhodišča za pogajanja o konkordatu s svetim sedežem.¹²⁰ Toda komisija, v kateri so prevladovali jožefinci (Lorenz, Jüstel in Dolliner), je po večmesečnem posvetovanju prišla do sklepa, da sklenitev konkordata ni nujna.¹²¹ Še več. Člani komisije so menili, da bi v primeru sklenitve konkordata s svetim sedežem morala država odločno vztrajati pri obstoječi avstrijski cerkveno-politični ureditvi in v nobenem primeru pristati na spremembo poročne zakonodaje.¹²²

Potem, ko je komisija 30. januarja 1817 predložila svoje poročilo, se je Metternich odločil podati v Rim. Toda pogajanja s svetim sedežem niso prinesla uspeha, saj stališča komisije za papeža niso bila sprejemljiva. Dne 19. julija 1817 je moral Metternich cesarju Francu I.

¹¹² Maaß, *Der Josephinismus*, IV., str. 104–105.

¹¹³ Ko je v Lombardiji-Benečiji (1815) cesar Franc I. imenoval nove škofove, je papež, ki si je v obeh italijanskih provincah lastil pravico do nominacije, od škofov zahteval, da pridejo na posvetitev v Rim. Država jim je odhod v Rim prepovedala, kar je do skrajnosti zaostriilo odnose s katoliško cerkvijo. Papež Pij VII. je cesarjevo pravico do nominacije škofov razširil na Lombardijo-Benečijo (in Dalmacijo) šele z bulo *Nihil Romani Pontifices* leta 1817. Prim.: Marko Trogrlič, *Die Tendenzen der österreichischen Dalmatienpolitik 1855–1865. Vier kirchenpolitische Beispiele*, v: *Südostforschungen*, Band 61/62, 2002/2003, str. 173.

¹¹⁴ Maaß, *Der Josephinismus*, IV., str. 110.

¹¹⁵ Prim.: France Kidrič, Avguštin Gruber, v: *SBL I*, Ljubljana 1925–32, str. 266–268; Gruber je bil za ljubljanskega škofa imenovan 22. 6. 1815; papež je njegovo imenovanje potrdil šele 22. 7. 1816. 8. 9. 1816 je bil na Dunaju posvečen, 10. 11. 1816 pa v Ljubljani svečano umeščen.

¹¹⁶ Maaß, *Der Josephinismus*, IV., str. 110–111; France Kidrič, Avguštin Gruber, v: *SBL I*, str. 266–268. Na Dunaju so govorili, da tiči vzrok zavlačevanja s potrditvijo Gruberjevega imenovanja v tem, da je bil nekdanj prostozidar. To je verjel tudi Jernej Kopitar.

¹¹⁷ Maaß, *Der Josephinismus*, IV., str. 111.

¹¹⁸ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 14.

¹¹⁹ Maaß, *Der Josephinismus*, str. 112–113; Eduard Hosp, *Kirche Österreichs im Vormärz 1815–1850*, Wien 1971, str. 195.

¹²⁰ Maaß, *Der Josephinismus*, IV., str. 116–117.

¹²¹ Hosp, *Kirche Österreichs im Vormärz*, str. 195.

¹²² Maaß, *Der Josephinismus*, IV., str. 120.

priznati, da je zaradi prevelikih razlik med avstrijskimi stališči in stališči svetega sedeža sklenitev konkordata nemogoča.¹²³

Ko se je cesar Franc I. s soprogo Karolino Avgusto spomladi 1819 odpravil v Rim, mu je ob odhodu papež Pij VII. izročil memorandum, v katerem je v petih točkah navedel sporno cerkveno ureditev v Avstriji. Ena izmed spornih točk je bilo tudi avstrijsko poročno pravo, ki ni bilo v skladu s kanonskimi določili. Cesar je papežev memorandum takoj poslal dvornemu svetniku Jüstelu, ki pa se zadeve ni lotil prednostno. Dne 26. novembra 1819 je cesar Franc I. izrazil pripravljenost avstrijske strani, da se začnejo pogajanja o sklenitvi konkordata. Po cesarjevem romanju v Rim spomladi 1819 je prišlo v številnih posamičnih primerih do razrahljanja jožefinske ureditve.¹²⁴ Leta 1820 so oblasti dovolile vrnitev redemptoristov v avstrijske dedne dežele in jezuitov v Galicijo. Leta 1822 so dobili avstrijski škofje pravico, da sami nadzirajo teološki študij. Uredili so tudi več drugih cerkvenih zadev. Avstrijski poslanec v Rimu je bil v stalnih stikih z Metternichom in kardinalskim državnim sekretarjem.¹²⁵

Toda občasna pogajanja med avstrijsko stranjo in svetim sedežem niso prinesla trajnejših rezultatov. Marca 1827 je cesar spet izrazil pripravljenost uskladitve državnih zakonov s predpisi cerkve.¹²⁶ Dne 17. avgusta 1830 je od Metternicha zahteval, da pospeši pogajanja s svetim sedežem, 4. decembra 1832 pa mu je ukazal, naj začne pogajanja s papeškim nuncijem na Dunaju. Kmalu nato so se začela tajna pogajanja med dunajskim nadškofom Mildejem in Metternichom ter papeškim nuncijem Ostinijem, ki pa zaradi cesarjeve smrti (1835) niso prinesla uspeha.¹²⁷

25. februarja 1835 je cesar zbolel za pljučnico. Tri dni kasneje je podpisal svoj cerkvenopolitični testament, v katerem je svojemu sinu in nasledniku na prestolu Ferdinandu naložil, naj vzpostavi harmonijo med cerkvijo in državo. Toda slaboumni cesar Ferdinand I. očetovega naročila ni mogel izpolniti. Namesto njega je z državo upravljala leta 1836 oblikovana »državna konferenca« z nadvojvodo Ludwigo na čelu (mlajšim bratom cesarja Franca I.), v kateri sta se za prevlado ves čas spopadala grof Franz Anton Kolowrat in kancler Metternich. Medtem ko si je slednji – tudi pod vplivom svoje tretje žene grofice Melanie Zichy – prizadeval za izpolnitev Francovega testamenta, je bil Kolowrat odločen pristaš jožefinske cerkvene ureditve.¹²⁸ Zaradi spora med protestantsko in katoliško cerkvijo v Prusiji glede reverzov pri mešanih zakonih,¹²⁹ so v državni konferenci prevladala stališča jožefincev, da poročne zakonodaje ne gre spreminjati. Toda zaradi zaostrenih razmer med katoliki in protestanti na Ogrskem, kjer se je pri vprašanju mešanih zakonov ponavljala pruska zgodba – katoliški duhovniki so pri mešanih zakonih vztrajali pri reverzih –, je država pod vplivom Metternicha le nekoliko popustila. 22. maja 1841 je izšel poseben odlok, ki je na ozemlju monarhije, ki je spadalo v Nemško zvezo, pri mešanih zakonih od zaročencev zahteval garancijo, »da nekatoliška stranka ne bo motila katoliške stranke v spolnjevanju verskih dolžnostij,

¹²³ Hosp, Kirche Österreichs im Vormärz, str. 195.

¹²⁴ Kolizije med državnim in cerkvenim pravom so v predmarcu redoma »reševali« s pomočjo specialne zakonodaje, ki je bolj kot prej upoštevala stališče cerkve. Rittner, Oesterreichisches Eherecht, str. 28.

¹²⁵ Hosp, Kirche Österreichs im Vormärz, str. 196.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Hosp, Kirche Österreichs im Vormärz, str. 197.

¹²⁸ Hosp, Kirche Österreichs im Vormärz, str. 199.

¹²⁹ Leta 1830 je papež Pij VIII. dovolil sklepanje mešanih zakonov v Prusiji le pod pogojem, da nekatoliški zakonec podpiše reverz, s katerim se obveže, da bo otroke vzgajal v duhu katoliške vere. Tega določila se je kölnski nadškof grof Clemens August von Droste-Vischering dosledno držal, zaradi česar so ga oblasti 20. 11. 1837 celo aretirale in za nekaj časa zaprle v trdjava Minden. Prim.: Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 89; Dieter Langewiesche, Europa zwischen Restauration und Revolution, München 1993, str. 67; glej tudi: Peter Hicinger, Zakonski zadržki, v: Zgodnja Danica, 5. 4. 1849.

da bodo vsi otroci, rojeni iz tega zakona, izrejeni v katoliški veri, in da se bo katoliška stranka prizadevala svojega nekatoliškega zakonskega družeta pridobiti za katoliško vero.¹³⁰ V zameno za zaostritev poročne prakse pri mešanih zakonih v neogrskih deželah monarhije je papež Gregor XVI. s posebno bulo (1841) na Ogrskem dovolil sklepanje mešanih zakonov le ob »pasivni asistenci« katoliških duhovnikov, državni sekretar Antonio Lambruschini pa je v posebni instrukciji (*Instructio Lambruschiniana*) priznal tudi tiste mešane zakone, ki so bili sklenjeni le pred protestantskim duhovnikom.¹³¹

Ker pa z novo ureditvijo protestanti na Ogrskem niso bili zadovoljni (tudi zaradi tega, ker je *Instructio Lambruschiniana* ostala tajna)¹³² in so se v komitatih napadi na katoliško cerkev nadaljevali, si je Metternich še naprej prizadeval, da bi država in cerkev uredili sporna vprašanja glede poročne zakonodaje. Ko je ogrski deželni zbor v letih 1843/44 na iniciativo liberalcev sprejel nov zakon o medkonfesionalnih razmerjih, ki je dopuščal sklepanje mešanih zakonov pred protestantskimi duhovniki (kraljevo sankcijo je dobil 13. novembra 1844),¹³³ je Metternich spet pozval cesarja Ferdinanda, naj končno izvede cerkveno-politični testament svojega očeta in med drugim uredi tudi vprašanje poročne zakonodaje.¹³⁴ Toda vsi Metternichovi apeli so bili zaman. Jožefinizem je ostal neosvojljiva trdnjava.

Na poti h konkordatu

Po izbruhu revolucije 1848 se je morala katoliška cerkev soočiti s številnimi »cerkvi sovražnimi« zahtevami, ki so globoko posegale v njen ustroj in organizacijo. Ob zahtevi po ukinitvi celibata so se v liberalni javnosti že kmalu pojavile tudi zahteve po uvedbi obvezne civilne poroke. Osnutek temeljnih pravic avstrijskega ljudstva (*Entwurf der Grundrechte des österreichischen Volkes*), ki ga je izdelal ustavni odbor, je v §. 17 določal: »Die bürgerliche Gültigkeit der Ehe ist bedingt durch die förmliche Einwilligung beider Brautleute vor der vom Staate zur Aufnahme des Ehevertrages bestellten Behörde. – Eine kirchliche Trauung kann erst nach Schließung der Zivilehe stattfinden. – Die Religionsverschiedenheit ist kein bürgerliches Ehehindernis.«¹³⁵

Zahteva po uvedbi obvezne civilne poroke očitno sprva ni naletela zgolj na nasprotovanje. Peter Hicinger, ki je v Zgodnji Danici na začetku leta 1849 v seriji člankov predstavljal zakonske zadržke, je npr. menil, da bi bilo tudi v bodoče »nar bolj prav, ko se poroka le pred cerkveno oblastjo in ne pred deželsko godi«, toda v obvezni civilni poroki nikakor ni videl radikalnega posega v pravice katoliške cerkve: »Nekteri se morebiti bojé, de bo cerkvi v škodo, ako deržava svoje postave v zakonskih rečeh čisto od cerkvenih zadev loči; zategavoljo pa ni nikomur v strahu biti, dokler le deržava ne bo dajala cerkvenim nasprotnih zapoved, in cerkve ne bo k takim morala; na Francozkim ima cerkev zdaj večí svobodo v zakonskih rečéh, kakor kdaj, desiravno se poroke tudi pred deželsko gosposko godé.«¹³⁶

¹³⁰ Kosec, *Katoliško zakonsko pravo*, str. 170–177; Hicinger, *Zakonski zadržki*, v: *Zgodnja Danica*, 5. 4. 1849.

¹³¹ Gabriel Adriányi, *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn*, Köln-Weimar-Wien 2004, str. 178.

¹³² Adriányi, *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn*, str. 178.

¹³³ Adriányi, *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn*, str. 179; Judith Szatmári, *Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860)*, v: *Südostforschungen*, Band 61/62, 2002/2003, str. 145.

¹³⁴ Hosp, *Kirche Österreichs im Vormärz*, str. 210.

¹³⁵ *Wiener Zeitung* (Extrablatt), 23. 12. 1848; Edmund Bernatzik, *Die österreichische Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Wien 1911, str. 139; prim. tudi: Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 18–20.

¹³⁶ Hicinger, *Zakonski zadržki*, v: *Zgodnja Danica*, 29. 3. 1849.

Toda na zahtevo po obvezni civilni poroki je avstrijski episkopat že kmalu reagiral odklonilno. Sinoda sufraganov salzburške nadškofije med 31. avgustom in 14. septembrom 1848 v Salzburgu, ki jo je sklical salzburški nadškof kardinal Friedrich Josef Schwarzenberg,¹³⁷ je na državni zbor poslala adresno, v kateri so škofje za cerkev zahtevali pravico do svobode in neodvisnosti od civilnih oblasti. Tudi škofje Ilirsko-kranjskega episkopata so na škofijski konferenci 17. decembra 1848 na državni zbor v Kromežihu naslovili posebno izjavo, v kateri so – poleg vrste konkretnih zahtev – na koncu predlagali ureditev odnosov med državo in cerkvijo v obliki konkordata.¹³⁸

Ko so se z oktroirano ustavo z dne 4. marca 1849 nekoliko razrahljale jožefinske sponde, ki so vklepale katoliško cerkev,¹³⁹ je avstrijski episkopat – vedoč, da je država pripravljena na sklenitev konkordata s svetim sedežem – hitro začel iskati odgovore na vprašanje o novem pravnem položaju cerkve v Avstriji.¹⁴⁰ Na željo kardinala Schwarzenberga (brata ministrskega predsednika Felixa Schwarzenberga) in sekavskega knezoškofa Josepha Othmarja Rauscherja¹⁴¹ je notranji minister 31. marca 1849 povabil k posvetovanju na Dunaj vse škofove iz dednih dežel in celo nekatere predstavnike ogrskega in lombardo-beneškega episkopata. Sestanek škofov je bil na Dunaju med 29. aprilom in 20. junijem 1849 pod predsedstvom kardinala Schwarzenberga.¹⁴² Udeležilo se ga je 29 škofov in 4 zastopniki škofov. (Med pomembnejšimi udeleženci je bil tudi ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf). Rezultati škofovske konference, formulirani v pastirskem pismu z dne 17. junija 1849,¹⁴³ naj bi bili vladi v pomoč pri njenem nadaljnjem urejanju odnosa med katoliško cerkvijo in državo. Na sestanku so med aktualnimi vprašanji (šolstvo, cerkveno premoženje, pouk, cerkvena uprava, božja služba, cerkveno sodstvo itd.) še posebej natančno obravnavali tudi »zakonsko pravo«. Pri vprašanju zakona so škofje zahtevali tesnejšo usklajenost ODZ s kanonskim pravom, še zlasti pri vprašanju mešanih zakonov.¹⁴⁴

Z dvema ukazoma z dne 18. in 23. aprila 1850 je država izpolnila zahteve škofovskih konferenc iz let 1848/49 in tudi formalno prekinila z jožefinsko tradicijo.¹⁴⁵ Pristala je na svobodno občevanje škofov z Rimom, odpravila »kraljevi placet« (placetum regium) in škofom prepustila, da samostojno upravljajo z notranjecerkvenimi zadevami.¹⁴⁶ Pomemben je bil zlasti prvi ukaz (18. aprila 1850), ki so ga Novice predstavile takole: »Kar so Cesar že

¹³⁷ Friedrich Josef Schwarzenberg (Dunaj, 6. 4. 1809 – Praga, 27. 3. 1885), od leta 1836 salzburški nadškof; leta 1842 je bil izvoljen za kardinala z naslovom cerkve sv. Avguščina. Leta 1850 se je odpovedal salzburški nadškofiji. Odšel je v Prago, kjer so ga 15. avgusta 1850 umestili za praškega nadškofa.

¹³⁸ Stane Granda, Škof Wolf in njegova škofija v letu 1848/49, v: Wolfov simpozij v Rimu, Celje 1994, str. 31; Franc Kralj, Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda, v: Zgodovina cerkve na Slovenskem, Celje 1991, str. 181.

¹³⁹ CesarSKI patent o državljskih pravicah, ki je izšel hkrati z oktroirano ustavo (RGBI 1849/151), je vsem od države priznanim verskim skupnostim priznaval svobodo pri opravljanju njihovih dejavnosti. Prim. tudi: Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 21; Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 126–127.

¹⁴⁰ Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 22.

¹⁴¹ Josef Othmar Rauscher (Dunaj, 6. 10. 1797 – Dunaj, 24. 11. 1875), od leta 1849 sekovski in leobenski škof, od leta 1853 dunajski nadškof, od leta 1855 kardinal.

¹⁴² Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 22; Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 133–134.

¹⁴³ Slovenski prevod pastirskega pisma je objavljen v Zgodnji danici, 12. 7. 1849.

¹⁴⁴ Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 23; Erika Weinzierl-Fischer, Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933 (=Österreich Archiv), Wien 1960, str. 26–81; Vocelka, Verfassung oder Konkordat?, str. 26.

¹⁴⁵ RGBI 1850/156 in RGBI 1850/ 157; prim. tudi: Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 24; Weinzierl-Fischer, Die österreichischen Konkordate, str. 48–59.

¹⁴⁶ Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 134.

potrdili, je: de si prihodnjič smejo škofje v cerkvenih zadevah naravnost z papežem dopisovati, kar dosihmal ni pripuščeno bilo, ker vsi dopisi so mógli poprej 'cesarsko dovoljenje' zadobiti. Ravno tako smejo tudi škofje za naprej svojim podložnim višjim duhovnam v cerkvenih zadevah naukaze dajati, brez de bi zató deželsko gospósko vprašali, samó de pri tacih ukazih, ki se očitno [javno] razglasé in očitne [javna] opravila zadevajo, morajo ob enim, ko te naznanila razglasijo, jih tudi deželski gospóski na znanje dati. – Cesar si pridržé pravico škofo in nadškofo izvoliti, vunder po stari navadi pri tem vselej svèt škofijstva zaslišali. – Škofje imajo oblast vikši in nižji duhovne, ki se naménam cerkve nasproti obnašajo, odstavi-ti. – Cerkev zadobi oblast cerkvene kazni (štrafinge) naložiti. – Kjer je večina prebivavcov katoljške vére, ima cerkev oblast nad spodobnim praznovanjem cerkvenih praznikov čuti, ter vse pohujšljive veselice braniti in motljive težke dela prepovedati. Scer je v tem cesarskim ukazu gotovo zaupanje izgovorjeno, de cerkev ne bo oséb, ki so deržavljanskemu redu nevarne, v svoji družini terpéla.«¹⁴⁷

Z omenjenima zakonoma je bila odstranjena glavna ovira za pogajanja med državo in cerkvijo glede konkordatne pogodbe. Avstrijski episkopat je v soglasju s svetim sedežem videl predpogoj za ureditev cerkvenih razmer v Avstriji v ureditvi vprašanja zakonske zveze oz. v uskladitvi civilne zakonodaje o zakonski zvezi s cerkveno.¹⁴⁸ Pred začetkom pogajanj se je pravosodni minister Anton von Schmerling – namesto dotedanje »na pol kanonično-civilne zakonodaje« – nagibal k vpeljavi obveznega civilnega zakona po francoskem vzoru, pri čemer je sprva imel podporo večine vladnih ministrov.¹⁴⁹ Toda po energičnem nastopu Othmarja Rauscherja je načrt o vpeljavi civilne poroke padel v vodo. Avstrijski episkopat se je v nasprotovanju civilni poroki trdno držal stališč papeža Pija IX., ki je leta 1852 v nagovoru Acerbissimum glede civilnega zakona dejal: »Med Kristusovimi verniki torej ne more zakona biti, ki bi ne bil ob enem zakrament: vsaka zveza med moškim in žensko pri kristjanih, ki ni zakrament, ako bi bila tudi sklenjena na podlagi kake deržavne postave, je torej zgolj sramotno in pogubljivo prileštvo, kakoršnega cerkev tolikanj hudo obsojuje. Zakrament se torej od zakonske zveze (pogodbe) nikoli ne more ločiti.«¹⁵⁰

Dne 2. decembra 1851 je mladi cesar Franc Jožef imenoval posebno komisijo za izdelavo osnutka novega zakona o zakonski zvezi, ki naj bi služil kot podlaga za začetek pogajanj s svetim sedežem.¹⁵¹ Po cesarjevi zamisli naj bi komisija poročno zakonodajo spremenila tako, da bi bili civilni učinki zakonske zveze odvisni od njene cerkvene veljavnosti. Rezultat dela komisije sta bila dva predloga (oba je sestavil Othmar Rauscher), ki ju je minister grof Leo Thun predložil cesarju 10. maja 1852. Prvi je bil osnutek zakona o ureditvi zakonov katolikov, drugi pa instrukcija za cerkvena zakonska sodišča.¹⁵²

Na podlagi obeh predlogov so se lahko začela konkordatna pogajanja med avstrijskim cesarstvom in svetim sedežem. 14. septembra 1852 je cesar sprejel oba predloga kot podlago za začetek razprave z rimsko kurijo in za svojega opolnomočenca imenoval Othmarja Rauscherja.¹⁵³ Konkordatna pogajanja so se začela januarja 1853 (sveti sedež je v pogajanjih

¹⁴⁷ Novice, 24. 4. 1850.

¹⁴⁸ Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 25–26.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Citirano po: Zgodnja Danica, 19. 7. 1872; prim. tudi: Matjaž Ambrožič, Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar. Njegova verska, kulturna in politična vloga za zgodovino Slovencev, Ljubljana 2003 (Acta ecclesiastica Sloveniae 25), str. 39.

¹⁵¹ Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 26.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Imenovanje Othmarja Rauscherja za avstrijskega pogajalca naj bi dokazovalo, »da je bil jožefinizem še vedno zelo živ«, in to v času, »ko so se pogajali o dokumentu, ki naj bi bil pravzaprav njegov mrliški list.« Prim.: Jean-Paul Bled, Franc Jožef, Ljubljana 1990, str. 159.

zastopal papeški nuncij na Dunaju, nadškof Michele Viale-Prelà) in so s presledki trajala vse do spomladi 1855.¹⁵⁴ Ena izmed najboljčutlivejših tem na pogajanjih je bilo vprašanje ureditve zakonske zveze. Za razliko od svetega sedeža, ki je hotel zakonske zadeve urejati izključno v skladu s kanonskim pravom, je država vztrajala pri upoštevanju povsem državnih poročnih prepovedi.¹⁵⁵ Vseeno pa je s konkordatno pogodbo,¹⁵⁶ ki so jo razglasili na cesarjev rojstni dan (18. avgusta 1855), država prepustila institut zakonske zveze popolnemu nadzoru katoliške cerkve.¹⁵⁷

Da je zlasti na področju zakonske zveze v resnici šlo za »abdikacijo države pred rimsko kurijo«, kot je konkordatno pogodbo označil Josef Redlich,¹⁵⁸ je potrjeval njen deseti člen, ki je določal: »Ker vse cerkvene pravde in zlasti tiste, ki zadevajo vero, zakramente, duhovska opravila in z duhovsko službo združene dolžnosti in pravice, gredó le edino pred cerkveno sodnijo, jih bo presojal cerkveni sodnik, in tedaj ima ta sodnik tudi zakonske reči po svetih cerkvenih postavah in zlasti po tridentinskih zakonilih razsojati in samo državljanske nasledke zakona deželskimu sodniku odkazovati. Kar se tiče zarok, bo cerkvena oblast razsojevala, ali so zaroke in kedaj de zakon zadržujejo, deržé se pri tem določb, ki jih je dal tridentinski zbor in pa apostolsko pismo, ki se začne z: 'Auctorem fidei'». /.../¹⁵⁹

Z bulo *Deus humane salutis auctor* so 3. novembra 1855 konkordat najprej razglasili kot cerkveni zakon, s cesarskim patentom 5. novembra 1855 pa še kot državni zakon,¹⁶⁰ ki je veljal za celotno ozemlje Habsburške monarhije.¹⁶¹

Cerkveno zakonsko pravo

Dne 8. oktobra 1856 je izšel cesarski patent, s katerim je – v skladu z desetim členom konkordatne pogodbe – Franc Jožef razglasil nov zakon o »zakonskih zadevah« katolikov v avstrijskem cesarstvu, ki je kar v 251. členih vseboval podrobne predpise o zakonu, njegovi sklenitvi, zadržkih, ničnosti, cerkvenemu sodišču in njegovih pristojnostih ter o ločitvi zakonske zveze.¹⁶² Z zakonom o katoliških zakonih, ki je začel veljati 1. januarja 1857, je rimokatoliška cerkev spet vzpostavila popoln nadzor nad institutom zakonske zveze, kakršnega je imela pred izdajo jožefinskega poročnega patenta iz leta 1783. Novi zakon, ki je nadomestil določila drugega poglavja ODZ,¹⁶³ naj bi zgolj uskladil (in Einklang zu setzen) predpise dotlej veljavnega civilnega prava s predpisi katoliške cerkve,¹⁶⁴ toda v resnici se je v celoti naslonil na določila kanonskega prava,¹⁶⁵ pri oviralnih zadržkih za sklenitev zakona (sedaj so jih imenovali »prepovedi«) pa upošteval tudi vse zahteve države. Poleg določenih vsebinskih

¹⁵⁴ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 27.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ Podrobneje o konkordatu: Weinzierl-Fischer, *Die österreichischen Konkordate*; Leischnig, str. 29 (v op. 49 navedena literatura).

¹⁵⁷ Papež Pij IX. je konkordat upravičeno razumel kot dokončno likvidacijo jožefinizma.

¹⁵⁸ Josef Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, I. Band, Leipzig, 1920, str. 454, 458.

¹⁵⁹ Konkordatna pogodba je v slovenščini objavljena v *Zgodnji Danici*, 28. 2. 1856; glej tudi: Weinzierl-Fischer, *Die österreichischen Konkordate*, str. 250–258; Vocolka, *Verfassung oder Konkordat?*, str. 28–30, 180–195; Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 31.

¹⁶⁰ RGBI 1855/195.

¹⁶¹ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 28; veljati je začel 13. 11. 1855.

¹⁶² RGBI 1856/185.

¹⁶³ RGBI 1856/185, Artikel XIII.

¹⁶⁴ RGBI 1865/185.

¹⁶⁵ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 33.

sprememb je bila glavna novost ta, da so bila po novem zakonu – kot pred jožefinskim poročnim patentom – za zakonske zadeve pristojna izključno posebna cerkvena zakonska sodišča (civilna so razsojala le o civilnopравnih učinkih zakonske zveze), ki so jih organizirali v vsaki škofiji. S tem se je država odrekla nadzoru nad sodno vejo oblasti.

Prva priloga zakona je v 77. členih natančno določala pogoje za sklenitev, razveljavitev in ločitev zakonske zveze.¹⁶⁶ Pri pogojih za sklenitev zakonske zveze se v vsebinskem smislu ni veliko spremenilo. Ob upoštevanju vseh državnih zadržkov za sklenitev zakonske zveze je novi zakon spet uveljavljal tiste cerkvene zadržke, ki jih ODZ dotlej ni upošteval.¹⁶⁷ Večjo moč so dobili zaroča in nekateri oviiralni zadržki sorodstva, kot npr. svaštvo¹⁶⁸ ali duhovno sorodstvo,¹⁶⁹ pravica do spregleda zadržkov pa je načeloma spet prišla v pristojnost cerkve. (Le pri osebah, mlajših od 14 let, osebah, ki so bile obsojene na smrt ali na daljšo zaporno kazen ter osebah, ki so zagrešile predhodno prešuštvo, je bil pristojen »deželni knez«).¹⁷⁰ Med razdiralnimi zadržki pa je odpadlo določilo §. 58 ODZ, po katerem je lahko mož, ki je po poroki ugotovil, da je žena noseča z drugim, zahteval razvezo zakona. Naknadno ugotovljena predhodna nosečnost žene je bila po novem zakonu zgolj razlog za ločitev od postelje in mize.

Tudi sam postopek pred sklenitvijo veljavne poroke (npr. priložitev potrebnih dokazil, obvezen trikratni oklic v cerkvi oz. pred političnimi oblastmi)¹⁷¹ se ni bistveno razlikoval od postopka, ki so ga določali ODZ in drugi predpisi. Zato pa se je od ODZ nekoliko razlikoval postopek pri ločitvah od postelje in mize in razveljavitvah zakonov, za katere so bila od 1. januarja 1857 pristojna izključno cerkvena sodišča.¹⁷² Pri ločitvah (od postelje in mize) katoliških in mešanih zakonov je razlika obstajala že v tem, da Instrukcija ni poznala možnosti sporazumne ločitve (od postelje in mize), ampak le ločitev po »pravdni poti«. V skladu z določili Tridentinskega zbora je §. 205 Instrukcije namreč določal, da se soproga ne moreta »svojevoljno ločiti, kadarkoli bi sama hotela«, ampak le na podlagi zadostnih, »po postavi določenih razlogov in še le po danem dovoljenji od cerkvene oblasti«. ¹⁷³ »V tem oziru se državljanska postava razločuje od cerkvene, ker državljanska po §. 105 drž. zak. določuje, da mora sodnik ločitev sprogoma dovoliti in jo v sodnijskih aktih zabilježiti, ako pred njim potrđita, da sta o ločitvi in o pogojih ozir premoženja in zreje otrok porazumljena.«¹⁷⁴ Druga pomembna »novost« je tičala v dejstvu, da so bila katoliška cerkvena zakonska sodišča pristojna za razsojanje o (ne)veljavnosti tako katoliških kot tudi mešanih zakonov (§§. 42, 43, 48).¹⁷⁵

¹⁶⁶ RGBI 1856/185. Anhang I. Gesetz über die Ehen der Katholiken im Kaiserthume Oesterreich.

¹⁶⁷ Zgodnja Danica, 18. 12. 1856. Cerkevni zadržki zakona.

¹⁶⁸ Zgodnja Danica, 18. 12. 1856: »Kakor je žlahta skoz štiri rodove zakonski zadržek, tako je tudi svakovščina zakonski zadržek skoz štiri rodove.«

¹⁶⁹ Zgodnja Danica, 18. 12. 1856: »Kdor je koga kerstil ali birmal, si je ž njim duhovno v žlahti. Dalje si je tisti, ki je kerstil ali birmal, po duhovno v žlahti s starši keršeniga ali birmaniga. Kerstni ali birmanski botri so si po duhovno v žlahti s tistimi, ktere so vkerstu deržali, ali jim birmo zavezali. In kerstni ali birmanski botri postanejo po duhovno v žlahti s starši keršeniga ali birmaniga. Med kterimi je ta žlahta, ne smejo med seboj zakona skleniti.«

¹⁷⁰ RGBI 1856/185, §. 37.

¹⁷¹ RGBI 1856/185, §§. 13–21.

¹⁷² RGBI 1856/185, Artikel XI.

¹⁷³ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 231.

¹⁷⁴ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 232.

¹⁷⁵ Izjemo so tvorili tisti nekatoliški zakoni, v katerih je eden izmed zakoncev šele po poroki prestopil v katoliško vero. V tem primeru je lahko nekatolik postopek za razveljavitev zakona sprožil pred tistim zakonskim sodiščem, ki mu je po svoji veroizpovedi pripadal (§. 44). Tudi v primeru prestopa obeh zakoncev v nekatoliško vero, je o veljavnosti zakona odločalo tisto sodišče, ki je bilo pristojno za zakonske zadeve nekatolikov (§. 56) V praksi so to bila civilna sodišča.

V drugi prilogi zakona (*Instructio Austriaca pro iudiciis ecclesiasticis*), ki je vsebovala kar 252 členov, so bila dana podrobna navodila za cerkvena sodišča v zakonskih zadevah,¹⁷⁶ ki jih je sestavil dunajski nadškof Rauscher.¹⁷⁷ Nadvse podrobna instrukcija, ki je v uvodu definirala sestavo in pristojnosti cerkvenih zakonskih sodišč, organiziranih v vsaki škofiji,¹⁷⁸ je – izhajajoč iz svetosti in nerazvezljivosti zakona – do skrajnost zaostрила možnost razveljavitve zakonov. Vsako sodišču predloženo utemeljeno tožbo, v kateri je eden izmed zakoncev ali kakšen drug član katoliškega občestva izpodbijal veljavnost zakona,¹⁷⁹ je moral najprej natančno raziskati preiskovalni komisar, ki je nato z dejstvi seznanil cerkveno sodišče. Pri delu sodišča (tudi pri zaslišanju prič in izvedencev) je moral ves čas sodelovati poseben od škofa imenovan, pobožen in v pravu razgledan »zagovornik zakona« (*Vertheidiger der Ehe*), ki je bil dolžan po »službeni dolžnosti« nastopati v prid ohranitev zakonske zveze. Postopek pred sodiščem in tudi pritožbeni postopek sta bila zasnovana tako, da sta favorizirala ohranitev zakona. To je še zlasti prišlo do izraza pri zahtevah za razveljavitve zakonske zveze zaradi nezmožnosti izpolnjevanja zakonske dolžnosti (impotence). Pri sumu impotence je moralo sodišče (s pomočjo izvedencev) nedvoumno ugotoviti, da je slednja obstajala že ob sklenitvi zakona in da torej zakon ni bil konzumiran. Toda tudi v tem primeru sodišče ni takoj odobrilo razveljavitve zakona, ampak je zakoncema naložilo, da še nekaj časa (vendar ne več kot tri leta) živita skupaj. Šele če sta po preteku določene dobe zakonca spet obnovila zahtevo za razveljavitve zakona in pred sodiščem s prisego potrdila, da se glede impotence ni ničesar spremenilo, je lahko sodišče (po potrebi tudi po novem preiskovalnem postopku in po obveznem posvetovanju s škofom) razglasilo neveljavnost zakona. V rzsodbi je moralo biti jasno navedeno, da impotentni zakonec ne more skleniti nove zakonske zveze. (V primeru takšne rzsodbe se je moral zagovornik zakona obvezno pritožiti na višjo instanco).

K ohranitvi zakonske zveze je bil naravnat tudi postopek pri ločitvah od postelje in mize.¹⁸⁰ V skladu z instrukcijo, ki je izhajal iz stališča, da je mogoče ločitev od postelje in mize doseči le v skladu s cerkvenimi zakoni, je odpadla možnost sporazumne ločitve, ki je obstajala vse od jožefinskega poročnega patenta (1783)¹⁸¹. Ločitev od postelje in mize je lahko »žaljeni zakonec« dosegel le po pravdni poti, seveda le v primeru nedvoumnega obstoja enega izmed upravičenih ločitvenih razlogov in po neuspešnem trikratnem poskusu sprave pred lokalnim župnikom. Tudi v tem primeru pa ločitve ni bilo enostavno doseči. Čeprav za razliko od postopka pri razveljavitvah zakonov ločitveni postopek ni poznal instituta »zagovornika

¹⁷⁶ RGB1 1856/185. Anhang II. Anweisung für die gestlichen Gerichte des Kaiserthumes Betreff der Ehesachen.

¹⁷⁷ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 33.

¹⁷⁸ Sestavljali so jih predsednik in najmanj štirje svetniki.

¹⁷⁹ Veljavnost zakona je lahko spodbijal bodisi »žaljeni zakonec« bodisi kak drug član katoliške cerkve; izjema so bili tisti, ki bi zakon utegnili izpodbijati iz lastne koristi (§. 115).

¹⁸⁰ O ločitvi od postelje in mize govorijo §§. 205–251.

¹⁸¹ Ločitev od postelje in mize (*separatio a thoro et mensa; divortium partiale*) je bila po jožefinskem poročnem patentu sprva možna le po sporazumni poti (§. 45). S to določbo je želel Jožef II. preprečiti mučne razprave, do katerih bi lahko prihajalo na ločitvenih pravadah. Toda določilo §. 45 v praksi ni vzdržalo, zato so poročni patent kmalu dopolnili. Z dvornim dekretom z dne 13. 10. 1786 so poleg sporazumnih ločitev dopustili tudi ločitve po pravdni poti: »Bey der im Ehepatente zur Scheidung von Tisch und Bett festgesetzten Einwilligung beyder Theile habe es zwar sein Bewenden; wenn jedoch der eine oder der andere Theil aus vorsätzlicher Bosheit in diese Scheidung nicht einwilligen wollte, solle hierüber die Gerichstbehörde erkennen, die Partey dieses Erkenntniß unansichtlich befolgen, und auf diese Art die Scheidung vor sich gehen.« Ker je bil omenjeni dekret izdan v času, ko je bil jožefinski državljanski zakonik z dne 1. 11. 1786 že v tisku, je v slednjem še vedno ostalo določilo o zgolj sporazumnih ločitvah. Toda v navodilu apelacijskim sodiščem so določili, da morajo sodišča omenjeni dvorni dekret dosledno upoštevati. Vseboval ga je že ODZ za Galicijo iz leta 1797 in poseben poročni patent za Salzburg iz leta 1808, nato pa tudi novi ODZ iz leta 1811. Prim.: Thomas Dolliner, *Der österreichische Eheproceß*, 2. verm. U. verb. Aufl., Band I., Wien 1848, str. 19–21.

zakona«, je instrukcija od sodnikov zahtevala, da v (pred)preiskovalnem postopku z zaslišanjem strank in prič ter po potrebi izvedencev povsem nedvoumno potrdijo ali ovržejo navedbe tožnika. Pri razsodbah naj bi sodišče izhajalo iz podmene, da je boljše ohraniti slab zakon kot »razbiti« družino.

Na poti k reviziji konkordata

Konkordat je že ob razglasitvi naletel na nasprotovanje liberalnega meščanstva.¹⁸² Liberalci so v konkordatu »videli neodpušljivo napako, ki je diskvalificirala režim, plod agresivnega klerikalizma, popolnoma nasprotnega duhu časa, ki je terjal čedalje večjo sekularizacijo družbe, torej nekaj drugega od tistega, kar se je zgodilo.«¹⁸³ Mnogim liberalno usmerjenim ljudem, kakršen je bil grof Anton Alexander Auersperg (Anstasius Grün), se je konkordatni sporazum zdel kot »Canosa... s katero naj bi Avstrija 19. stoletja delala pokoro za jožefinizem 18. stoletja.«¹⁸⁴ (Karl Stremayr ga je označil za »vazalsko pogodbo z Rimom«).¹⁸⁵ Konkordatu so nasprotovali tudi armadni vrh, ogrski episkopat in škofje v Lombardiji ter večji del jožefinško usmerjenega visokega uradništva.¹⁸⁶ Jožefinistično navdahnjeni konservativci so obžalovali, da je vlada popustila pod pritiski cerkvene hierarhije in zmanjšala svojo avtoriteto. Podpis konkordata so – kot npr. Franz Grillparzer – občutili kot »krvavo klofuto«.¹⁸⁷ In so se, kot konservativni baron Kübeck, tolažili z mislijo, da »zaradi starosti ne bo(do) videl(i) posledic konkordata«.¹⁸⁸

Kljub zaostreni cenzuri in politični represiji, je po letu 1856 v Nemčiji izšla cela vrsta (anonimnih) brošur nasprotnikov konkordata, ki so bile močno razširjene tudi v Avstriji. Na udaru kritike je bila – poleg cerkvenega nadzora nad šolami – zlasti ureditev mešanih zakonov, ki je postavljala »nekatoliške kristjane« v podrejen položaj.¹⁸⁹

Po obnovi ustavnega življenja je zahteva po ukinitvi konkordata kmalu postala ena izmed glavnih zahtev nemškega liberalnega (ustavovernega) tabora.¹⁹⁰ Liberalni duh časa sicer ni nasprotoval religiji kot taki, zato pa je toliko bolj nasprotoval katoliški cerkvi kot instituciji, kleru in cerkveni hierarhiji. Ko je Schmerlingova vlada 8. aprila 1861 izdala t. i. protestantski patent,¹⁹¹ ki je z razglasitvijo enakopravnosti protestantov (tako luteranov kot kalvincev) s katoliki na načelni ravni že prinesel določen poseg v konkordatna določila,¹⁹² se je zdelo, da

¹⁸² Prim.: Weinzierl-Fischer, Die österreichischen Konkordate, str. 86–98; Vocelka, Verfassung oder Konkordat?, str. 32–42; Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 34–40.

¹⁸³ Bled, Franc Jožef, str. 159.

¹⁸⁴ Vocelka, Verfassung oder Konkordat?, str. 17; Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 165.

¹⁸⁵ Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 136.

¹⁸⁶ Njegovi nasprotniki so bili med drugim najvišji dvorni mojster knez Liechtenstein, general adjutant grof Karl Ludwig Grünne in policijski minister Johann Franz Kempen von Fichtenstamm. Odločen nasprotnik konkordata je bil tudi sloviti pisatelj Franz Grillparzer, ki je menil, da so glavni zagovorniki konkordatne politike »ženske, otroci, farji in Tirolci«. Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 34–35; Vocelka, Verfassung oder Konkordat?, str. 33–34; Friedrich Gottas, Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie, v: Die Habsburgermonarchie, Band IV. Die Konfessionen, Wien 1985, str. 551–554.

¹⁸⁷ Vocelka, Verfassung oder Konkordat?, str. 34.

¹⁸⁸ Bled, Franc Jožef, str. 160.

¹⁸⁹ Vocelka, Verfassung oder Konkordat?, str. 36–42; Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 35.

¹⁹⁰ Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 36.

¹⁹¹ RGBI 1861/41; Wiener Zeitung, 10. 4. 1861; prim. tudi: Gottas, Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie, str. 555; Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 147.

¹⁹² Prim.: Vocelka, Verfassung oder Konkordat?, str. 51; Leischnigg, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 37.

bo kmalu prišlo do ureditve za protestante spornih določil glede mešanih zakonov. Člen 14 protestantskega patenta je namreč napovedoval: »In Ehesachen haben vorläufig die Bestimmungen des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches über Ehehindernisse und Eheverbote in Wirksamkeit zu bleiben. – Nach Feststellung des materiellen und formellen protestantischen Eherechtes und nach Kundmachung Uebergangsbestimmungen, welche Wir zu erlassen Uns vorbehalten, soll die Gerichtsbarkeit über evangelische Eheangelegenheiten ausschließlich von evangelisch-kirchlichen Gerichtsbehörden ausgeübt werden.«¹⁹³

Kljub napovedi vlade, da bo po določitvi evangeličanskega zakonskega prava v dogovoru s svetim sedežem rešila vprašanje mešanih zakonov, pri sklepanju katerih so bili protestanti v podrejenem položaju, do rešitve vprašanja ni prišlo. Nemški liberalni poslanec Eugen von Mühlfeld je sicer 11. junija 1861 v državnem zboru predlagal sprejem celovitega verskega zakona, s katerim bi enkrat za vselej definirali odnose med državo in cerkvijo (osnutek je predvideval tudi vpeljavo obvezne civilne poroke), toda njegova pobuda ni prinesla zelenega rezultata.¹⁹⁴ Državni zbor je sicer izvolil poseben konfesionalni odbor, ki naj bi v skladu z Mühlfeldovim predlogom pripravil ustrezen osnutek zakona, toda zaradi silovitega odpora katoliškega tabora (zlasti na Tirolskem) je vlada februarja 1862 preprečila obravnavo odborovega poročila v poslanski zbornici.¹⁹⁵ »Die Ehegesetzreform blieb wie so manche andere Aufgabe des confessionellen Ausschusses vorläufig unerledigt.«¹⁹⁶

Državni minister Anton von Schmerling v (pred)pravice katoliške cerkve ni hotel globlje posegati, zato se je med nemškimi ustavoverci okrepilo nezadovoljstvo z njegovo mlačno politiko.¹⁹⁷ Po razglasitvi enciklike *Quanta cura* in znamenitega Sylabusa (»seznama napak«) 8. decembra 1864, ki je kot zmotne označil tudi liberalne nazore o zakonski zvezi,¹⁹⁸ je postala zahteva po reviziji ali ukinitvi konkordata vsesplošna. Povsem v ospredje političnih debat pa je konkordat in njegove določbe prišel v letu 1867.

V adresi državnega zbora z dne 5. junija 1867 je bila omenjena nujna potreba, »da se preko zakonodaje, navezane na ustavo, začne z revizijo konkordata v tistih stvareh, ki spadajo v področje državne zakonodaje«.¹⁹⁹ V državnem zboru sta se kmalu zatem pojavila dva predloga, s katerimi je poskušala liberalna večina izničiti določila konkordatne pogodbe. Proti predlogu Eugena von Mühlfelda (17. junija 1867), ki je znova predlagal popolno ukinitve konkordata in sprejem celovitega verskega zakona, ki naj na novo uredi odnos med državo in verskimi skupnostmi, je večina državnega zbora 20. julija 1867 podprla zmernejši predlog Eduarda Herbsta, ki je predvideval delno revizijo konkordatne pogodbe v obliki treh specialnih zakonov:²⁰⁰ zakona o zakonski zvezi, ki naj bi »zakonsko pravo« spet podredil civilnemu, zakona o odnosih med šolo in cerkvijo (v smislu popolne emancipacije šolstva od katoliške cerkve) in zakona o ureditvi interkonfesionalnih razmerij (v skladu z načelom

¹⁹³ Wiener Zeitung, 10. 4. 1861.

¹⁹⁴ Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, str. 147–148.

¹⁹⁵ Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, str. 148; Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung, Parlament und Verfassung in Österreich*, I., Graz 1972², str. 120–121, 124–125; Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 36.

¹⁹⁶ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, I., str. 124.

¹⁹⁷ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 37.

¹⁹⁸ Vocelka, *Verfassung oder Konkordat?*, str. 45; Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, str. 171–172.

¹⁹⁹ Vasilij Melik, *Slovenci in »nova šola«*, v: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, Ljubljana 1970, str. 34; Andreas Gottsmann, *Der österreichische Kulturkampf am Beispiel der liberalen Schulgesetzgebung*, diplomsko delo, Univerza na Dunaju, Wien 1984, str. str. 28.

²⁰⁰ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, str. 38–39; Vocelka, *Verfassung oder Konkordat?*, str. 57–64; Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, str. 157.

enakopravnosti državljanov).²⁰¹ Potem ko je konfesionalni odbor, v katerem so prevladovali nemški liberalni poslanci,²⁰² relativno hitro izdelal osnutke omenjenih zakonov, je poslanska zbornica oktobra 1867. začela z razpravo o prvih dveh zakonih.²⁰³ Zakon o zakonski zvezi je izglasovala 23. oktobra 1867, šolski zakon pa 29. oktobra 1867. Razprava o tretjem, interkonfesionalnem zakonu, se je v poslanski zbornici začela šele 2. aprila 1868 (sprejet je bil naslednji dan), torej že za tem, ko je v drugi polovici marca 1868 prva dva zakona (z minimalnimi spremembami) potrdila tudi gosposka zbornica: zakon o zakonski zvezi 23. marca 1868 in šolski zakon 30. marca 1868. Potem ko je 14. maja 1868 zakon o interkonfesionalnih razmerjih potrdila še gosposka zbornica (poročevalec je bil dr. Franc Miklošič), je cesar 25. maja 1868 vse tri zakone sankcioniral (»majski zakoni«).²⁰⁴

Odmevi protikonkordatnega boja na Slovenskem

Boj okoli konkordata²⁰⁵ je vnesel določeno dinamiko tudi v politično življenje na Slovenskem. V slovenski politični javnosti so prevladovali nasprotniki protikonkordatne zakonodaje. Katoliški tabor, ki je »razdrtju« konkordata nasprotoval že iz načelnih razlogov, je organiziral podpisovanje prokonkordatnih peticij, ki so jih iz vseh delov slovenskega ozemlja pošiljali v državni zbor.²⁰⁶ Tudi Bleiweisove Novice so liberalno gonjo proti konkordatu zavračale – čeprav ne s stališča interesov katoliške cerkve, temveč z drugačnimi argumenti. Na eni strani so menile, da vodijo nemški liberalci ves boj proti konkordatu zgolj zato, da bi odvrnili pozornost od pomembnejših problemov, npr. pravične notranje preureditve monarhije ter vzpostavitve nacionalne in jezikovne enakopravnosti. Na drugi strani pa so poudarjale velike zasluge slovenske duhovščine v narodnem gibanju in na šolskem področju.²⁰⁷

Strah, da bi z jasnimi stališči oslabili narodno gibanje, je prevladal tudi med slovenskimi državnozbornskimi poslanci. Za ohranitev konkordata sta se aktivno angažirala le poslanca Lovro Pintar in grof Barbo. V generalni debati o osnutku zakona o zakonski zvezi (21. oktobra 1867) je stališče manjšine odločno zagovarjal župnik Lovro Pintar. V svojem kratkem nastopu je poudaril, da je osnutek zakona v popolnem nasprotju z naukom katoliške cerkve. Po njegovem mnenju je konfesionalni odbor predvsem »spregledal« dejstvo, da je katoliški zakon zakrament, ki da spada edinole v pristojnost katoliške cerkve: »Die Ehe ist ein von Gott eingesetztes Institut. Jesus Christus hat sie zu einem Sacramente des neuen Testaments

²⁰¹ Pred glasovanjem (20. 7. 1867) se je k besedi oglašil slovenski poslanec Luka Svetec in zagovarjal stališče tirolskega klerikalnega poslanca dr. Alberta Jägra, naj se avstrijska vlada in papeška kurija izjavita o tem, ali je konkordat pogodba ali zakon. V svojem nastopu je sicer zagovarjal katoliško stališče, toda hkrati je poskušal vzbuditi vtis, da govori z nevtralnega stališča – »ne kot prizadet katolik, ampak kot miroljuben politik, ki se boji verskih bojev in svari pred njimi.« Melik, Slovenci in »nova šola«, str. 34, 38; Vocolka, Verfassung oder Konkordat?, str. 59.

²⁰² Vocolka, Verfassung oder Konkordat?, str. 57–58.

²⁰³ Pred začetom obravnave zakonskih predlogov v plenumu se je vprašanje konkordata zaostri do skrajnost. Ko je na začetku oktobra prišlo v javnost besedilo adrese, s katero so avstrijski škofje 28. 9. 1867 od cesarja zahtevali, naj prepreči napade na pravice cerkve na področju šolstva in zakonske zveze, je Eugen von Mühlfeld na seji državnega zbora 9. 10. 1867 predlagal enostavno ukinitvev konkordatne pogodbe. Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 39–40; Vocolka, Verfassung oder Konkordat?, str. 64–66, 113–119; Eder, Der Liberalismus in Altösterreich, str. 160.

²⁰⁴ RGBI 1868/ 47 (zakonska zveza), 48 (cerkev in šola), 49 (interkonfesionalna razmerja); Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 42; Vocolka, Verfassung oder Konkordat?, str. 72–83.

²⁰⁵ Podrobno o tem: Vocolka, Verfassung oder Konkordat?, str. 51–162.

²⁰⁶ Vasilij Melik, Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867, v: Vasilij Melik, Slovenci 1848–1918. Razprave in članki, Maribor 2002, str. 329.

²⁰⁷ Ibidem.

erhoben, die Sacramente aber hat er der Kirche und der Kirche allein in die Verwaltung gegeben.«²⁰⁸ Nasprotoval je liberalnim nazorom, ki so na zakon gledali kot na civilno pogodbo. Še zlasti pa je napadel v zakonu predvideni »civilni zakon v sili«, ki naj bi bil zgolj od države privilegierani konkubinatu: »Ja, meine Herren, Sie können die Schule trennen von der Kirche, die Schule bleibt Schule, mag sie Kirche oder Staat inspiciren, trennen Sie aber die Ehe von der Kirche, so verwandelt sie sich in Ihren Hand in ein privilegiertes Concubinatum.«²⁰⁹

Poleg župnika Pintarja se je v obrambo konkordata aktivno vključil še kranjski poslanec grof Barbo, ki je ob zaključku generalne debate o šolskem zakonu (29. oktobra 1867) državnemu zboru predložil peticijo 840 dunajskih katolikov za ohranitev konkordata (ker je državnemu zboru ni hotel predložiti noben izmed dunajskih poslancev).²¹⁰ Na drugi strani je v protikonkordatnem smislu dosledno govoril in glasoval le poslanec Vinko Fereri Klun, ki je že konec oktobra zapustil slovenski klub in se pridružil klubu levega centra. Ostali slovenski poslanci so poskušali do vprašanja revizije konkordata zavzeti nekakšno »nevtralno stališče«. »Večina teh poslancev je bila gotovo liberalno usmerjena. Gotovo to lahko rečemo za Svetca, Kluna, Lenčka, Lipolda in Černeta. Klun je stalno, Lenček pa večkrat glasoval v protikonkordatnem smislu in Lipold je predložil peticijo okrajnega zastopa v Laškem za ukinitvev konkordata. V celem pa je pri zadržanju teh poslancev (razen Kluna) igrala nedvomno vlogo težnja, ne priti v konflikt s katoliškim taborom, ne cepiti slovenske narodne stranke, pa tudi strah pred kritiko in posledicami s klerikalne strani. Včasih so se nekateri izognili glasovanju, večinoma pa so glasovali klerikalno, a če se je le dalo, so molčali.«²¹¹

»Nevtralno« stališče slovenskih poslancev je že kmalu naletelo na kritiko v katoliškem taboru. Slovenski gospodar je že sredi oktobra 1867 zapisal: »Ko je v državnem zboru znani Mühlfeld zoper konkordat govoril in biškope onih dežel, ki so poslale svoje poročnike v državni zbor, grdo zasramoval, ni zinol besede ne prvosednik, ne eden ministrov, niti ne kdo od poslancev, marveč zahrul je po dokončanem govoru divji krohot, kakor na komediji. – Kako dolgo bodo naši slovenski poslanci še poslušali te burke? Lepo je za ravnilo si vzeti: vse za Boga, cesarja in domovino! – pa lepše še in boljše je, delati po tem ravnilu. Kar se zdaj v državnem zboru kuje, to in marsikaj drugega, ni Slovincem po volji; zato niso dali zastopnikom poverjenja.«²¹²

Še bolj nezadovoljni s politiko slovenskih poslancev pa so bili slovenski svobodomiselnih študentje na Dunaju. Dne 7. novembra 1867 so jim sklenili poslati adresno, v kateri so jim očitali, da se borijo za stvar, ki jo je že zdavnaj obsodil ves omikani svet: »V živo nas peče sramotni pečat, kterega ste s svojim ravnanjem vi na čelo pritisnili nam in vsemu našemu narodu, kterega bo svet, žalibog! Sodil po njegovih poslancih – izvoljencih. Ni nam sicer neznano, da niste tako ravnali iz lastnega prepričanja ampak le vsled tiste nesrečne nam vsem znane zveze, koja pa – in to je naše živo prepričanje – ni nikakor našemu narodu na korist. Vemo tudi dobro, da vam ne bo težko dobiti na ta neprijetni dopis hvalnih adres, kjer jih bo sto in sto podpisanih in tisoč podkrižanih iz vseh strani naše revne domovine. Za nami pa, to pač smemo reči očito, stoji slovenska inteligencija, koja edina ima glas o takih zadevah.«²¹³ Toda adresno, ki so jo sicer izglasovali, si je na koncu upalo podpisati le 20 od 80 študentov (menda iz strahu pred svojimi sorodniki-duhovniki), zato ni bila nikdar odposlana.²¹⁴

²⁰⁸ Vocelka, *Verfassung oder Konkordat?*, str. 68–69.

²⁰⁹ *Wiener Zeitung*, 22. 10. 1867.

²¹⁰ Melik, *Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867*, str. 329.

²¹¹ Melik, *Slovinci in »nova šola«*, str. 35.

²¹² *Slovenski gospodar*, 17. 10. 1867.

²¹³ Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, IV., Ljubljana 1961, str. 31.

²¹⁴ Prim. France Bernik, *Pisma Frana Levca*, I., Ljubljana 1967, str. 23–24.

Usoda študentske adrese lepo ilustrira položaj, v katerem so se znašli liberalno misleči ljudje. Konkordat se jim je zdel preživet, toda zaradi zavedanja pomena duhovščine v narodnem gibanju so se odrekli vseh javnih, odločnejših protikonkordatnih nastopov. Neznani dopisnik dunajskega lista *Reform* iz Štajerske je 5. decembra 1867 upravičeno ugotavljal, da slovensko razumništvo na Štajerskem ni najbolj prijazno konkordatu: »Da pa se slovenski olikanci vendar ne oglasijo, temu je vzrok to, ker se oni boje, da bi slovenska duhovščina narodno stvar zapustila; ker se kranjski narodni veljaki za konkordat potezajo; ker so drž. poslanci slovenski nesložni in neodločni.«²¹⁵

Da je »začasno molčanje slovenskih olikancev« verjetno »zgolj politika do priložnosti«,²¹⁶ je nekaj dni kasneje opozorila tudi *Zgodnja Danica*: »Sem ter tja se slišijo neki čudni, bolj ali manj očitni glasi, kakor da bi neki 'domorodci' svetnega stanu domače duhovstvo hotli imeti le za nekako podporno v domorodnem prizadevanji – dokler je potreba in sila, in ker si sami ne morejo kej; serčno radi pa bi hodili svoje pota, samo ako bi mogli na svojih nogah stati in se nasprotnikom braniti. To se pravi bolj jasno: oni so pripravljene svoji veri in cerkvi herbet obrniti in ves nemški liberalizem sprejeti, vendar pa v slovenskem jeziku; njim je katoliška šola, katoliški zakon, konkordat itd. ravno tako tern v peti, kakor nemškemu 'liberalizmu', samo domorodstvo (i . e. domačemu jeziku) v prid se zderžujejo, da kar očitno v unih rog ne trobijo, ne pa zavoljo resnice in iz verskih nagibov.«²¹⁷

Toda slovenski liberalci niso želeli tvegati javne opredelitve proti konkordatu. Slovenski narod, ki je začel izhajati 2. aprila 1868, je še posebej pazil, da s svojimi stališči ne bi sprožil svetovnonazorskega razcepa. Prepričan je bil, da je »naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo«, zato se je odrekel javnemu nastopanju za svoje liberalne nazore in koncepte. Še več. Že v prvi številki je deklariral svojo katoliško usmerjenost: »Slovenski narod ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev. Dobro nam je znano, za koliko blagega narodnega razvitka se imamo nji zahvaliti in koliko ga imamo še od nje pričakovati. Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, ampak poganjal se bode npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje.«²¹⁸ In tudi kasneje se je držal stališča, kakršnega je definiral 7. aprila 1868: »Mi se za ... konkordat ne bomo prevsopihali, vedi in vesti posameznega prepuščamo poiskati si v tej borbi svoje mesto. Izreči pa moramo, da po našem svetem prepričanju sedanja borba proti konkordatu drugega ni, kakor – nova megla ... narejena, da ljudem pokriva oči.«²¹⁹

Odločitev gosposke zbornice glede zakona o zakonski zvezi (23. marca 1868)²²⁰ so z navdušenjem pozdravili le slovenski študentje na Dunaju. Nadvse »aktivno« so se udeležili vsesplošnega rajanja, ki je zajelo prestolnico.²²¹ Fran Levec je v pismu (24. marca 1868) Jerici Dolinarjevi takole opisal slovensko udeležbo v proslavljanju sprejetja prvega protikonkordatnega

²¹⁵ Slovenski gospodar, 12. 12. 1867.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷ *Zgodnja Danica*, 20. 12. 1867.

²¹⁸ Slovenski narod, 2. 4. 1868.

²¹⁹ Slovenski narod, 7. 4. 1868.

²²⁰ Proti sprejemu zakona o zakonski zvezi so med drugim glasovali tudi grof Ferdinand Brandis, grof Franz Coronini in lavantinski škof Maximilian Stepischnegg. Ljubljanski knez in škof Vidmar »pa so med obravnavo zavoljo bolehnosti zbornico zapustili.« Za sprejem zakona sta poleg Auersperga glasovala tudi sloviti slavist Fran Miklošič in v Mariboru rojeni admiral Wilhelm von Tegethoff. Prim.: *Zgodnja Danica*, 3. 4. 1868.

²²¹ *Zgodnja Danica*, 3. 4. 1868. Večer 21. in 22. sušca 1868 na Dunaju (Spisal Lovro Pintar); prim. tudi: Vocelka, *Verfassung oder Konkordat?*, str. 126–128.

zakona: »Zadnje tri dni je bilo kaj veselo na Dunaju. Vse mesto je norelo, ker je gosposka zbornica sprejela zakonsko postavo ter s tem podrla konkordat. Ko bi se to ne bilo zgodilo, gotovo bi bili doživeli na Dunaju revolucijo. Tudi Slovenci smo bili v soboto večer in v nedeljo za tega voljo prav židane volje, Jurčič, Kos in jaz smo jo dve noči vozili in razun dobrega dunajskega piva nas je navdušala tudi sladka zavest, da je zmagal liberalizem zoper absolutizem in ultramontanizem. Nekaj vrčkov in bokalov smo ga udušili!. Aleluja!«²²²

V domovini so »razdrtje« konkordata sprejeli veliko bolj zadržano. Sprejema zakona o zakonski zvezi v gosposki zbornici so se še najbolj razveselili v Mariboru, saj je mariborski župan »razposlal policaje po vsem mestu, ki so razsvetljavo zapovedali. Nova doba je gnala veliko vika in krika po ulicah in je tudi pridno okna razbijala – ne le pri bogoslovcih in škofii, ampak tudi po družih hišah, katerih stanovniki ali niso bili doma, ali niso vedili, ali niso sveč imeli. Pri nekem gospodu, ki ni imel precej sveč v rokah, je v prvo nadstropje priletel za pest debel kamen v sobo med otroke! Revi vdovi, ki je že spala, so poterli vse 4 okna. Govorilo se je po mestu, da so fantje dobili od gospodov šestice, da naj pobijajo nerazsvitljene okna. 'Grazer Volksblatt' pravi o Mariboru, da se je bila razširila misel, da je cesarovič rojen, in bil je večji del mesta razsvetljen. Do poli 12. so lomastili.«²²³

Precej bolj skromna je bila razsvetljava Ljubljane, ki so jo poskušali organizirati ljubljanski »ustavoverci«. »Razun na kongresnem tergu, nekterih hiš gorenjega velikega terga in po nekoliko gosposkih in dunajskih ulic, so le tu pa tam na enem ali drugem oknu raztresene kake samotne sveče gorele. Mirno se more reči, da komaj dvajseti del oken mesta je bil razsvitljen, predmestja pa celo ne ... Celo mesto ni imelo nič prazničnega, razun če se k temu štejejo obilne patrole, ki so hodile po ulicah in cestah. Nobenega znamenja veselja ni bilo slišati. Nikakoršna glasba ni navadne tihote poživiljala. Ravno nasproti – zamolkla britkost je stiskala serca našega ljudstva ... »²²⁴ »Drznemo se reči«, je v prvi številki Slovenskega naroda zapisal Fran Levstik, »da v mestu ni bil dvajseti del oken razsvetljen, v predmestjih so pa bile posamezne lučce prav bele vrane.«²²⁵ Čeprav so si ljubljanski ustavoverci prizadevali »cele tri dni in priprave delali, je vendar bilo vse skup jalovo in jako mlačno.« »Še radovednih ljudi je bilo silo malo ob 8. uri zvečer, ob 9. uri pa je človek le še na kako patroljo – katerih je bilo precej veliko število na nogah – naletel, ki je korakala po temnih ulicah. Ob 10. uri je vladal pa že prav sveti mir po vsem mestu, celo patrolje so se srečevale bolj na redko in razen mestnih plinovitih svetilnic je pokrivala gosta tema belo Ljubljano.«²²⁶

Ko se je Fran Levec na začetku aprila vrnil v Ljubljano, je 14. aprila 1868 v pismu Jurčiču (na Dunaj) politične razmere v kranjski prestolnici opisal takole: »Kmalu sem se prepričal, da v slovenski družbi ne smeš imenovati in zagovarjati besed svoboda, liberalnost, odprava konkordata itd., če hočeš veljati za poštenega domoljuba. Z mnogimi sem govoril o tej zadevi, pa le eden ni bil takih misli, kakor smo bili mi, ki smo včasih sedeli skupaj pri Kornhuberju. Ko sem vprašal o tej reči Levstika, mi je dejal: 'Pustimo farje pri miru, saj jih bo vlada sama pobila!' – Vse vpije: 'Počemu so nam te nove postave? Ali so potrebne? Ravnopravnost naj vpelje Beust, ravnopravnost, davke naj nam zniža itd. Vse to je humbug! V Avstriji ni iskati svobode itd. itd. S šolsko postavo hoče Beust samo narodne duhovnike pehniti iz ljudskih šol in postaviti vladne učitelje, katere bo teroriziral, da bodo germanizirali mladino.« In je zgroženo dodal: »Samo dva Slovenca sta razsvetlila okna zaradi odprave konkordata:

²²² Prim.: Bernik, Pisma Frana Levca, I., str. 29.

²²³ Zgodnja Danica, 3. 4. 1868.

²²⁴ Ibidem; opis ljubljanske iluminacije je Zgodnja Danica povzela po Triglavu.

²²⁵ Slovenski narod, 2. 4. 1868.

²²⁶ Ibidem.

Fidelis Terpinec in pa Ivan Vilhar. Narodni hišni posestniki, napr. Souvan, Bleiweis, Medjatka itd. pa so svojim strankam odpovedali stanovanje, ako razsvetle!!!²²⁷

Po mnenju Levca naj bi bil glavni razlog za takšno razpoloženje sicer liberalno usmerjenih »narodnjakov« v Ljubljani dejstvo, da je omenjene zakone sprejela Beustova vlada: »Mladi Slovenci, katerih je precejšnje število, niso taki ultramontanci, njim bi bile nove verske in šolske postave skozi in skozi po godu – da jih ni izdalo novo ministrstvo, katerega ne priznavajo. Mislim, da ako bi izdalo take postave kako federalistično ministrstvo, bi jih sprejeli z veseljem. Beustu pa ne zaupajo nič ... »²²⁸ Toda zdi se, da je prevladal strah pred možnim razkolom v narodni stranki.

Po sprejemu zakona o zakonski zvezi in novega šolskega zakona v gosposki zbornici je zlasti katoliški list Zgodnja Danica z vsemi silami udarjal proti novi zakonodaji. V vsaki številki je navajala izjave svetega očeta (Pija IX.), ki je imel civilni zakon za »ostuden in pogubljen konkubinac«, za »postavni konkubinac z naj večji nevarnostjo dušnega pogubljenja« in »naj ostudniši sad konkubinata«.²²⁹ Toda hkrati je upala, da cesar ne bo popustil »svoboduhom« in zakonov ne bo sankcioniral. Poslanec Lovro Pintar je v poročilu o razpravi in glasovanju o interkonfesionalnem zakonu v gosposki zbornici zapisal: »Presvitli cesar do zdaj še nobene [postave] ni potrdil. Mislim, da ga skerbi v obličju vsega sveta sv. Očetu papežu slovesno dano besedo snesti, svoboduhi pa ga naganjajo, da naj to stori; nekteri časniki mu celo s puntom žugajo, če se bo obotavljal, drugi pa tirjajo, da naj poslanci celo davka ne dovolijo, ako cesar tih postav ne poterdi. Vse tako kaže, da je volja cesarjeva, da bi se s papežem porazumela, in bi se ta reč pošteno poravnala, toda kdor vé, kako je državni zbor posebno zakonsko postavo zdelal, ne bo nikdar upal, da bi jo sv. Oče papež kdaj mogli poterediti.«²³⁰ Toda 25. maja 1868 je Franc Jožef vsem trem novim zakonom vendarle podelil sankcijo.

Majski zakoni

Z zakonom z dne 25. maja 1868 je stopilo v veljavo v času konkordata suspendirano drugo poglavje ODZ o zakonskem pravu za katoličane in je »sodna oblast v zakonskih rečeh katoličanov« spet prišla v pristojnost civilnih sodišč.²³¹ Veljati so spet začeli vsi tisti cerkveni in državni zadržki sklenitve zakona, kakršni so bili v rabi pred sklenitvijo konkordata. Glavna novost zakona pa so bile določbe »o pogojnem dopuščanju, sklepati zakon pred svetnimi gosposkami«, saj je zakon uvedel institut »civilne poroke v sili«. Ali kot je določal člen II.: »Kadar dušni pastir, komur po predpisih občnega državljanskega zakonika gre pravica,

²²⁷ Bernik, Pisma Frana Levca, I., str. 64–65.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ Zgodnja Danica, 3. 4. 1868.

²³⁰ Zgodnja Danica, 24. 4. 1868. Medverska postava (Spisal Lovro Pintar, državni poslanec). Pintar je v svojem govoru v državnem zboru nasprotoval določilu prvega člena interkonfesionalnega zakona (RGBI 1868/48), ki je jemal veljavnost reverzom v mešanih zakonih: »V meševitih zakonih so sinovi očetove, hčere pa materine vere. Vendar pa smejo zakonski, predno sklenejo zakon, ali po sklenjenem zakonu pogoditi se tako, da bode veljalo nasprotno razmerje, ali pa da bodo vsi otroci očetove ali vsi materine vere. Nezakonski otroci so materine vere. Reversi (zavezni listi) izdani načelnikom ali služabnikom ktere cerkve, ali verske združbe, ali pa drugim osebam zastran vere, v kateri se imajo otroci odgojiti in učiti, nimajo nikake moči.« Pintar se je zavzel, naj se zakonca zedinita o veri svojih otrok pred sklepom zakona. Prim. tudi: Zgodnja Danica, 1. 5. 1868.

²³¹ RGBI 1868/46; Wiener Zeitung, 26. 5. 1868; prim. tudi: Ehevorschriften., str. 1; Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 44.

oklicevati zakon, ta oklic odreče, ali kadar kateri izmed dušnih pastirjev, katerih reč je, sprejemati slovesne izreke privoljenja v zakon, zaprosen zastran tega od zaročencev, oklic odreče ali pa slovesne izreke, da privoljujeta v zakon, sprejeti noče spričo takega zadržka, kateri po državnem postavodavstvu ni za zadržek priznan, na voljo je zaročenima, napraviti tako, da jima svetna gosposka zakon okliče, in pred to gosposko oddati slovesno izreko privoljenja v zakon.«²³²

Civilni zakon v sili sta zaročenca lahko sklenila pred »c. kr. politično okrajno gosposko« (okrajnim glavarstvom) oz. pred občinskim uradom (v občinah z lastnim statutom) tistega okraja, v katerem je imel sedež duhovnik, ki je »sklepanje zakona odrekel« (§. 1). Pravico, zahtevati oklice in sklenitev civilne zakonske zveze pa so imeli le tisti zaročenci, ki so lahko, bodisi s pisnim spričevalom duhovnika ali z izjavami dveh prič dokazali, da »se je duhovnik branil to storiti« (§. 2). Po oklicu, ki je moral biti tri tedne nabit na uradni razglasni deski okrajnega glavarstva oz. občine (§. 5), se je poroka lahko izvedla v prisotnosti dveh prič pred okrajnim glavarjem (ali njegovim namestnikom) oz. pred županom občine z lastnim statutom (§. 7). Okrajna glavarstva oz. občine z lastnim statutom so morale voditi knjigo oklicev in poročno knjigo (§. 9). §. 10 pa je določal: »Zastran ločitve in zastran razveze zakona veljajo za zakone pred svetno gosposko sklenjene tudi določbe občnega državljanskega zakonika, pri čemur zvršuje opravke dušnim pastirjem odkazane politična okrajna (občinska) gosposka, v okolišu ktere je uradni sedež za te opravke postavno poklicanega dušnega pastirja.« Seveda sta po sklenjeni civilni poroki zakonca lahko zaprosila tudi cerkveno blagoslovitev svojega zakona (§. 11).

Porok med katoličani »in nekatoliškimi kristjani« se je podrobneje dotikal tudi zakon o interkonfesionalnih razmerjih z dne 25. maja 1868,²³³ ki je v §. 1 določal: »V meševitih zakonih so sinovi očetove, hčere pa materine vere. Vendar pa smejo zakonski, predno sklenejo zakon, ali po sklenjenem zakonu pogoditi se tako, da bode veljalo nasprotno razmerje, ali pa da bodo vsi otroci očetove ali vsi materine vere. Nezakonski otroci so materine vere. Reversi (zavezni listi) izdani načelnikom ali služabnikom ktere cerkve, ali verske združbe, ali pa drugim osebam zastran vere, v kateri se imajo otroci odgojiti in učiti, nimajo nikake moči«. Državno nepriznavanje reverzov pri mešanih zakonih je bilo za cerkev popolnoma nesprejemljivo,²³⁴ zato ga v praksi ni želela upoštevati. V vseh slovenskih škofijah so v primeru mešanega zakona od zakoncev še naprej zahtevali podpis reverza, v katerem se je moral »nekatoliški« zakonec obvezati, da svojega partnerja ne bo »motil« pri spolnemanju verskih dolžnosti in da bodo otroci, rojeni iz takega zakona, »izrejeni v katoliški veri«. ²³⁵ V koprski škofiji so s škofijsko okrožnico z dne 19. septembra 1876 npr. predpisali naslednjo obliko reverza:

»Jaz (ime, priimek, stan) s tem vpricho dveh podpisanih prič namesto prisege slovesno izrečem:

1. da moje prihodnje soproge (soproga) I. I. nikakor ne bom motil v spolnovanju katoliške vere;
2. da bom vse v tem zakonu rojene otroke dal po katoliško krstiti in odgojiti;
3. da ne prej in ne po poroki pred katoliškim župnikom ne bom šel k nekatoliškemu pastorju za sklenitev zakona po nekatoliškem obredu.«²³⁶

²³² Ibidem.

²³³ RGBL 1868/48; Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, str. 45.

²³⁴ Za modifikacijo prvega člena je v državnem zboru nastopil tudi Lovro Pintar. Prim.: Zgodnja Danica, 24. 4. 1868. Medverska postava (Spisal Lovro Pintar, državni poslanec).

²³⁵ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 171.

²³⁶ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 172.

Vztrajanje pri reverzih pa je bilo tudi posledica dveh drugih določil interkonfesionalnega zakona, ki so cerkev navdajali s strahom pred zlorabami. Sporen se ji ni zdel le člen 4, ki je vsaki 14 let stari osebi dopuščal »izbiranje« vere »po svojem lastnem prepričanju«, ampak tudi člen 7, ki je razveljavljal določila členov 768/a ODZ in 122/c, d kazenskega zakonika. Prvi je določal, da »se sme razdediniti [...] kdor je od kristjanstva odpadel«, drugi pa, da »kriv hudodelstva, kdor kristjana k odpadu od kristjanstva zapeljati ali kak kristjanski veri nasproten kriv nauk raztrositi skuša.«²³⁷

Majski zakoni so naleteli na odločno nasprotovanje katoliškega tabora.²³⁸ »Konkordat je razdertina, močno orožje nam je odpadlo«, je v komentarju majskih zakonov zapisal dr. Lavoslav Gregorec, »ali mladi David je tudi s slabo vrečo (fračo) in kamenom 'in nomine Domini exercitum' veliko opravil.«²³⁹ V boju z državo se je tudi katoliški tabor na Slovenskem nekoliko identificiral z dejavnostjo kardinala Othmarja Rauscherja in bojovitega linškega škofa Franza Josefa Rudigierja²⁴⁰, ki je – v skladu s papeževo alokucijo z dne 22. junija 1868²⁴¹ – v svojem pastirskem pismu majske zakone označil za »nične in neveljavne.«²⁴² Ko so zaradi odpora avstrijskega episkopata minister za pravosodje, minister za uk in bogočastje in notranji minister 1. julija 1868 izdali ukaz za izvedbo zakona o zakonski zvezi,²⁴³ so tudi škofje na slovenskem ozemlju odgovorili z instrukcijo kleru, kakšen odnos naj zavzame do nove zakonodaje.

Lavantinski škof Maximilian Stepischnegg je v navodilu svojim dušnim pastirjem²⁴⁴ izhajal iz stališča, da »zakonodavna in sodnijska oblast zastran sv. zakona pripada sveti cerkvi«, zato je napovedal, da se bo tega »ordinarijat po vsaki ceni deržal; zatoraj bo cerkvena sodnija, ki obstoji tudi za naprej, presojevala in sklepala: zastran veljave zakonske zveze pred Bogom in v vesti; zastran tega, je li zakonskim dovoljeno začasno ločiti se, ali ne; kakor tudi zastran tega, je li zaroke (Eheverlöbniße) koga vežejo ali ne.«²⁴⁵ Duhovniki naj bi bili pozorni tako na cerkvene kot državne oviralne zadržke za sklenitev zakonske zveze. Pri državnih zadržkih, ki jih cerkev ne priznava, »se ima dušni pastir vsega daljnega djanja zderžati in zaročence opominjati, naj od zveze odstopijo. Če je pa zaderžek takošen, da posvetna oblast sicer nima nič zoper zakonsko zvezo, cerkvena oblast pa zaderžka ali celó ne, ali berž spregledati ne more (če je namreč zato še le v Rimu prositi), si naj dušni pastir na vso moč prizadeva, da zaročenci v civilni zakon ne stopijo, ki bi le takim utegnili vseč biti, ki cerkvenega sklepa čakati nočejo. Pri tem ima dušni pastir zaročenca podučiti, da je civilni zakon pregrešna, pred Bogom vselej in do konca neveljavna zveza.«²⁴⁶

Lavantinski škof je duhovnikom svetoval, naj bodo previdni zlasti pri zarokah, »da se rajši pravično odpravijo, kakor da bi vzrok bile nesrečnemu civilnemu zakonu.«²⁴⁷ V primeru,

²³⁷ RGL 1868/48.

²³⁸ Leisching, Die römisch-katolische Kirche in Cisleithanien, str. 47–48.

²³⁹ Zgodnja Danica, 19. 6. 1868.

²⁴⁰ Franz Josef Rudigier (Parthenen, 7. 4. 1811 – Linz, 19. 11. 1884), od 19. decembra 1852 škof v Linzu.

²⁴¹ Papež je 22. junija 1868 v Rimu zbranim avstrijskim škofom liberalne majske zakone označil kot »zavržene, obsodljive in nagnusne« (leges abominabiles).

²⁴² Kolmer, Parlament und Verfassung, I, str. 371; Melik, Slovenci in »nova šola«, str. 35.

²⁴³ RGL 1868/Nr. 80; prim. tudi: Ehevorschriften, str. 38–44.

²⁴⁴ Zgodnja Danica, 24. 7. 1868. Navod mil. knezo-škofa Lavantinskega, kako se imajo dušni pastirji ravnati gledé novih zakon. postav; škof Stepischnegg je leta 1869 v Drobotnicah objavil še obsežen spis z naslovom: Kerščanski zakon po nauku katoliške cerkve, str. 3–32.

²⁴⁵ Zgodnja Danica, 24. 7. 1868.

²⁴⁶ Ibidem.

²⁴⁷ Ibidem.

da bi se zakonci kljub vsemu »podali« v civilni zakon, »nima dušni pastir ž njimi nič več opraviti. Če pa tirja od njega posvetna oblast odgovora zavolj tega, naj pové, da v tem prigodku ne more ne oklicati, ne poročiti, ker mu to njegova cerkvena služba storiti prepoveduje.«²⁴⁸ Škof je svojim duhovnikom naročil, naj strankam, ki se želijo civilno poročiti, ne dajejo »spričevanj iz farnih knjig« (posredovali naj bi jih le na zahtevo pristojne politične oblasti). V odnosu do civilno poročenih (»očitnih grešnikov«) je škof duhovnikom sicer svetoval »previdno« ravnanje, toda hkrati je odločno zahteval: »Po nobeni ceni se pa ne smejo matere, ki v takem zakonu porodijo, vpeljavati kakor zakonske žene. – Tudi se takim poročenim v zakramentu pokore odveza prej dati ne smé, dokler nima duhovnik dovolj poročstva, da se svojega očitnega pohujšanja iz serca kesajo in, kolikor je le mogoče, skušajo iz pregrešne zveze stopiti ali pa, če je to mogoče, da se hočejo po keršansko zvezati. – Po kristjansko se smejo le pokopati, ako z Bogom spravljeni umrejo.«²⁴⁹

Otroke, rojene v civilnem zakonu, naj bi župniki v krstnih knjigah vpisovali v rubriki »opazke«.²⁵⁰ Pri (civilnih) ločitvah pa naj ne bi župniki v nobenem primeru »sodelovali«. »Zakonski se veljavno ločiti ne smejo, kakor le vsled sklepa cerkvene sodnije. Če pa bi vendar to po posvetni oblasti doseči skušali, in bi ta odpravila obé stranki k dušnemu pastirju zavoljo pomirjenja (obči derž. zak. §. 104), jih sicer duhovnik naj primerno poduči in na svete zakonske dolžnosti opominja, pa spričevala o trikratnem opominu jim dati ne smé, da nebi nekako s posvetno gosposko v tej reči sodeloval. Pri takih pa, ki so v civilnem zakonu, ako se hočejo po tem ločiti, ne smé dušni pastir ničesar v tej zadevi storiti.«²⁵¹

Vsebinsko podoben pastirski list je 9. julija 1868 izdal ljubljanski škof Jernej Vidmar. V njem je med drugim rečeno: »Cerkveni trid. zbor je v tej reči določila dal, katerim se mora vsak katoličan podvreči. Naj verni posvetno postavo tako spolnjujejo, da ne bodo božje in cerkvene postave žalil [...] Cerkveno zakonsko postavodajavstvo ostane v svoji moči, če je tudi državna postava spremembe napravila [...] Verniki so zavezani po smertnim grehom spolnovati zapovedi, ki jih je cerkev dala zastran zakona [...] Civilni zakon je po določilih trid. zbora (sej. 24.) sam po sebi neveljaven, ako bi tudi nobenega cerkvenega zadržka ne bilo, zato, ker ni sklenjen pred zadevnim dušnim pastirjem... Kteri v civilnem zakonu živé, so imeti kakor očitni grešniki. Njih greh je toliko večí, ker s tim cerkvene postave zaničujejo in cerkveni srenji veliko pohujšanje dajejo. Taki se zamorejo odvezati le takrat, ako pregrešno zavezo raztergajo, ali pa se dajo veljavno poročiti, če kak zadržek ni na poti...«²⁵²

Zgodnja Danica contra Janko Sernec

V takšnem razpoloženju so si le redki liberalno usmerjeni posamezniki upali javno pozdraviti majske zakone. Eden izmed prvih je bil liberalni odvetnik dr. Janko Sernec, ki se je julija 1868 v Slovenskem narodu nadvse trezno lotil predmeta, »do ktereга dve naši najvišji oblasti: cerkev in država mislite imeti last«.²⁵³ Seveda je bil za to deležen ostrih napadov s katoliške strani.

²⁴⁸ Ibidem.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ Ibidem.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Citirano po: Zgodnja Danica, 19. 7. 1872; prim. tudi: Ambrožič, Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar, str. 43.

²⁵³ Janko Sernec, Nove postave. II. O zakonu, v: Slovenski narod, 21. 6. 1868.

V primerjavi z Mühlfeldovim predlogom, ki je »hotel vzeti cerkvi vso oblast v zakonskih zadevah, tudi poroko«, se je Sernecu zdel maja 1868 sprejeti zakon o zakonski zvezi veliko zmernejši in pravičnejši. Sernece je sicer menil, da so napačna stališča tistih, ki zakonsko pogodbo primerjajo z vsako drugo pogodbo, ki jo overi notar (npr. pri nakupu hiše), da je »zakon [...] združenje celega življenja« in da »spada poroka pod cerkev, ki ima upravljati z božjimi ustanovitvami, da je po pravici cerkev določila poroko za zakrament«, toda jasno je zagovarjal stališče, da gredo pravice določati pogoje za sklenitev in razveljavitev zakonske zveze ter njeno ločitev bolj državi kot cerkvi. »Odkar [...] sta se ločili duhovna in posvetna oblast, svojila si je vsaka pravo določevati zakonu pogoje, kakor tudi zavire, pod katerimi se ne sme zakon sklepati. Gotovo to pravico le moremo pripoznati eni oblasti, ne pa obema. Drugače pridemo do tega, da država druge pogoje postavlja, ko n. pr. cerkev. Pa se tedaj sklene zakon, ki ni veljaven po državni postavi, vendar velja po cerkveni, in narobe; to pa je gotovo nesreča za soproga, za otroke in sploh za človeško društvo, ki se spodtika nad preprirom v zapovedih dveh svojih najvišjih oblasti.«

Odgovori na vprašanja, »koliko let že mora imeti ženin, ali mora privoliti v zakon njegov oče, ali sodnija, ali se smé izvoliti nevesto iz svoje žlahte, in do ktereга kolena; ali mora dokazati, da ima potrebne dohodke za živež v zakonu, ali smé vojak, ali obsojeni hudodelnik zakon sklepati itd.«, so po Sernečevem mnenju v pristojnosti države, saj gre za pogoje, »ki ne leže v duši, za katero cerkev skrbi«. Zato je menil, da je »nova postava o zakonu [...] po pravici zopet državni oblasti prisvojila določbo o tem, pod katerimi pogoji se sme sklepati zakon.« Država pač mora »ostati neodvisna v pravniških zadevah, in nevolja se loteva pravnik, ako n. pr. sveti oče z ostrimi besedami obsojajo nove postave; saj take postave spadajo v delokrog vsake države.«

Nekatere razlike med cerkvijo in državo glede pogojev za sklenitev zakonske zveze se Sernecu niso zdele tragične, kot niso bile tudi pred konkordatom. »Pa cerkev se je tudi poprej, dokler je vladala državna postava po zakonu od l. 1811 do 1856, ravnala po tej postavi, in ni bilo takrat ničesar slišati o zakonih, ktere bi cerkev spoznala za neveljavne, država pa za veljavne; cerkev je opravljala vse poroke, in bil je ljubi mir med državo in cerkvijo v tej zadevi.« Prav zaradi razlik med cerkvenimi in državnimi stališči vpeljani institut civilne poroke v sili se mu je zdel več kot upravičena novost nove poročne zakonodaje. Civilna poroka v sili se mu je zdela »sredstvo, zakon skleniti po državnih pogojih, ako so ti pogoji navzkriž s cerkvenimi«. Seveda pa je menil: »Naj bi nikoli ne prišlo do take poroke pri nas!«

Sernece, ki je v članku duhovnike pozival, naj bodo potrpežljivi in spoštujejo državna določila glede pogojev za poroko (kot so jih pred letom 1856), je zagovarjal tudi državne pristojnosti pri ločitvah od postelje in mize, torej pri začasnem razdruženju zakona »zavolj zavir proti vspešnemu nadaljevanju zakona«. »Ali je takšna zavira postala (n. pr. prešestvo, tepeži, hudodelstvo), to vprašanje se ravno tako tiče zunanjih in pravnih razmer, kakor v začetku zakona pogoji k zakonu. Na dalje se pri ločitvi mora tudi skrbeti za prihodnje pravne razmere med soprogo, za izrejo otrok itd. Vse to spada pod državno oblast, ona tudi vse lahko razsodi z eno samo pravdo, namesto da bi bila o ločitvi pravda pred škofovo sodnijo, potem pa še druga pravda pred državno sodnijo zavoljo pravnih razmer.« Toda hkrati se mu je zdela vloga duhovnika v ločitvenem postopku (trikratni poskus sprave med zakoncema) premajhna. »Ako je cerkev storila poroko, ako je takrat sklenola društvo med ženinom in nevesto za celo življenje, tedaj bi se moral tudi slišati glas duhovnikov pri pravdi o ločitvi. Tedaj bi želeli, da ima duhovnik tudi sedež pri državni sodniji, kedar gre za ločitev.«

Nadvse zmerni in trezni nazori dr. Janka Serneca so naleteli v taboru katoliške cerkve na odločno zavračanje. Zgodnja Danica je zoper njega uprizorila pravo gonjo. V članku Janko

Sernec in nove zakonske postavbe²⁵⁴ je neznan avtor Sernecu očital, »da je vsa razprava g. odvetnika s hudimi pomotami preprežena, toraj jako nevarna vsem bralcem, ki stvari bolj na tanko ne poznajo.« Kritiku se je zdelo »krivo« že Sernečevo naziranje, češ da je težko presoditi, katera stran (država ali cerkev) ima prav v sporu okoli zakonske zveze. »Njemu je kat. cerkev le 'stranka', ki se zastran zakonskih pravic z nasprotno 'stranko' prepira. In kakor v odvetniški pisarnici stranke, tako hoče g. odvetnik cerkev in državo zaslišati in potem s svojim pravdniškim umom razsoditi, katera stranka da ima prav.« Če bi se Sernec »povzdignil do pravega pojma katoliške cerkve«, potem se po mnenju kritika ne bi spraševal, ali ima v sporu prav cerkev ali država.« Katoliška cerkev ni 'stranka', kakor tudi država ne, marveč obe ste, vsaka v svojem krogu, neodvisni, samooblastni družbi, po volji Božji obstoječi, tako da niti država cerkve, niti cerkev države v njenem živobitju in delokrogu motiti ne smé.« Predvsem pa gre pri zakonskih rečeh za dogme in vsak »olikan katoličan« vé, »da je sv. katoliška cerkev v dogmatskih rečeh nezmotljiva.«

Po mnenju pisca naj bi bila prva in poglavitna zmeta Sernečevih razmišljanj ta, »da po navadi jožefinskih pravdnikov loči poroko kot zakrament od zakonske pogodbe, o kateri le poverhi in negativno govori, ne prišteva zakona k pogodbam (vertrag) svetnim.« Napačno naj bi bilo tudi njegovo stališče, češ da je cerkev »poroko določila za zakrament«. Cerkvi velja »le čin, ko se zakon sklene, za zakrament«. Seveda pa bi po piščevem mnenju Sernec moral nehati ločiti med zakramentom in zakonsko pogodbo, »ker niste to dve, ampak le ena reč«. Zakon namreč postane »zakrament v slovesni poroki, pred dušnim pastirjem in drugimi pričami sklenjeni, ko se zaročenci neločljivo zvežejo. Tedaj zadobijo zakramentalno milost, svoje dolžnosti sveto in stanovitno dovrševati sebi in vsim svojim v časni in večni blagor. Eden in isti čin: medsebojno vdanje pred dušnim pastirjem – stori zakrament.«

Prav tako zmotno naj bi bilo Sernečevo zagovarjanje pristojnosti države pri določanju pogojev za zakonsko zvezo. »Ako je prejem svetega zakramenta in medsebojno vdanje zaročencev en in isti čin, je ni razun sv. cerkve oblasti na zemlji, ktera bi pravico imela, stavljati zakonske zadržek.« Trditi nasprotno je lahko po mnenju Sernečevega kritika – v skladu s Tridentinskim cerkvenim zborom – razlog za izobčenje. »Če je sv. zakon eden izmed 7 svetih zakramentov – in to je in bo v kljub vsemu in vsakemu pritvarjanju do konca sveta – in če se privoljenje zaročencev (consensus) od zakramenta nikakor ločiti ne more, ker je prav to privoljenje v sv. zakrament vzvišano: gotovo nihče o pogojih veljavnega zakona govoriti nima, kakor edino le sv. cerkev, ktera tudi pri družih zakramentih pogodbe stavlja, pod katerimi se vredno in veljavno prejmejo.« Sernečevo dokazovanje, da si je država po pravici spet pridobila pristojnost na zakonskimi zadržki, naj bi bilo popolnoma napačno. S tem, ko je posvetna oblast »večidel povzela zakonske zadržke iz kanoniškega prava«, je po piščevem mnenju »ipso facto pripoznala, da sv. cerkev prav dobro pogoditi vé, kaj služi človeškemu društvu v srečo in kaj ne.« Seveda pa je cerkev vedno priznavala državi pravico do stavljanja posebnih prepovedi. Prav konkordatna zakonska postava je vsebovala kar 8 državnih zakonskih prepovedi, »na katere se je od strani cerkvenih organov natančno gledalo«. »Kar pa kat. Cerkev nikoli opustiti ne more, je princip, vsled katerega pripada postavodajna oblast o zakonu nji, ker je zakon zakrament, a ne svetna pogodba, ter prav za prav pri kristjanskem zakonu o pogodbi še govoriti ni.«

Kritik se je močno obregnil ob Sernečevo obžalovanje, da se je po sprejemu nove zakonodaje vnela borba »med državo in med kat. škofi, celó med sv. Očetom, ki ne dajejo radi iz rok one oblasti, ktero so pridobili v zakonskih zadevah po – konkordatu.« Po piščevem mnenju je

²⁵⁴ Zgodnja Danica, 7., 14. in 21. 8. 1868. Dr. Jan. Sernec in nova posvetna postava.

s konkordatom država cerkvi le »njeno neizgubljivo pravico« povrnila, pravico, za katero je bila cerkev v prejšnjem obdobju prikrajšana. »Posvetna oblast ni odstopila svojega, temuč povernila je, kar ni bilo nikoli njeno.« Zato je odpor cerkve upravičen. »Če mi kdo suktno jemlje, jaz se pa branim in jo terdno deržim: bo menda – po dr. Sernečevem pravu – uni prav imel, ako reče: veš ti, jaz sem samostalen človek, in ker mi je tvoja suktnja po godu, mi jo moraš pustiti, drugač mi kratiš moje samostalno bitje!!« Sernečeva trditev, češ da tudi do leta 1856 ni bilo nič slišati »o zakonih, ktere bi cerkev spoznala za neveljavne, država pa za veljavne«, pa se je zdela kritiku povsem netočna. Cerkev naj bi se držala predpisov ODZ (1811), »ker drugač ni mogla, ker je vsemogočna burokratija jožefinska zapovedovala, vsako samostalnost zaduševala.« Pod državnim pritiskom je morala cerkev poročati tudi ljudi, ki po kanonskem pravu niso izpolnjevali pogojev za veljavno poroko, saj država ni priznavala vrste cerkvenih zadržkov. Zato je bilo v tem času v Avstriji sklenjenih veliko neveljavnih zakonov. Prav zaradi tega je po sklenitvi konkordata papež Pij IX. 17. marca 1856 avstrijskim škofom podelil pravico, da priznajo v prejšnjem obdobju po cerkvenem pravu neveljavno sklenjene zakone. V predkonkordatnem času je torej cerkev »kot sužnja tudi v zakonskih zadevah državi morala služiti« in šele konkordat je naredil konec vsemu temu neredu.

Tudi Sernečevo pritrjevanje pristojnosti posvetnih sodišč v zakonskih zadevah se je zdelo kritiku nesprejemljivo. Sernečevo stališče, da pripada državi tudi pravica do ločitve zakona, se mu je zdelo popolnoma napačno. »Če g. odvetnik dobro premisli, kar je bilo rečeno o bistvu zakramenta sv. zakona, se lahko prepriča, da, kakor pogoji k začetku zakona, tako tudi vprašanje, ali so se ti pogoji spolnovali ali ne, se ne tiče samo 'zunanjih in praznih razmér', ampak da so to cerkveno-pravne razmere, ki izvirajo iz zakona kot zakramenta, pri kterih posvetna oblast zato besede imeti ne more, ker gre tukaj za nasledke zakramenta, ki se dan za dnem pri zakonskih kažejo in kazati morajo, in o kterih gre sodba le cerkvi.« Sploh pa pri cerkvenih zakonskih obravnavah, ki potekajo v obliki »okrajšane civilne pravde« (summarischer Civilprocess), »vse, kar je zgolj svetnega, policijskega, kriminalnega, preiskuje državna sodnija, in njene rzsodbe, kot podatki za obravnavo, imajo določilno veljavo pri cerkveni sodnišji.« V skladu z Instrukcijo namreč »Cerkev le izreče, ali je zakon veljaven ali ne, ali je ločitev pravična, pred Bogom veljavna, ali ne; – vse drugo določuje svetna oblast, ker je s tem cerkvena oblast pri kraji.« Zato se je Sernečevo zagovarjanje instituta »civilne poroke v sili«, kritiku zdelo »goropadna bedarija«, kajti civilna poroka naj bi bila ničesar drugega, »kakor od vlade privilegirano prileštvo.«

REGIONALNI VIDIKI SLOVENSKE ZGODOVINE

Zveza zgodovinskih društev je izdala zbornik z referati z XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, ki je bilo v Mariboru med 10. in 12. oktobrom 2002. Revijo lahko naročite na Filozofski fakulteti, v knjižnici Oddelka za zgodovino, ali po telefonu: 01/241-1200.

Nataša Podgoršek

Hrvaška Stranka prava in njen odnos do Slovencev v devetdesetih letih 19. stoletja

V pričujoči razpravi želim prikazati razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v zadnjem desetletju 19. stoletja, ki je v teh odnosih prineslo kar nekaj prelomnih sprememb. Pri tem naj opozorim, da bo prikazano le politično sodelovanje med pravaši v banski Hrvaški in v Dalmaciji, ne pa tudi sodelovanje med Slovenci in istrskimi pravaši, ki je bilo zaradi posebnega položaja v Istri ves čas zelo tesno in si zasluži posebno poglavje.

Ker arhivski viri za ta čas večinoma niso ohranjeni, članek temelji predvsem na časniških virih. List hrvaške Stranke prava, ki je začel izhajati leta 1878 v Sušaku pod imenom *Sloboda* se je leta 1884 preselil v Zagreb, kjer je od leta 1886 izhajal pod novim imenom *Hrvatska*. Po razcepu Stranke prava je list ostal v rokah domovinašev in prevzel novo ime *Hrvatska domovina*, medtem ko je druga frakcija pravašev, frankovci, izdajala list *Hrvatsko pravo*.¹ *Crvena Hrvatska* (1891–1914), tednik dalmatinskih pravašev, je bil pod uredništvom Frana Supile eden najvplivnejših hrvaških listov v Dalmaciji. Leta 1899 se je Supilo preselil na Reko, kjer je prevzel uredništvo dnevnika *Hrvatska sloga* (1898–99), ki je kot *Novi list* (1900–1907) oziroma kasneje kot *Riječki novi list* (1907–1914) postal najvplivnejši list na Hrvaškem. Izven dosega Khuenove cenzure, je vodil ostro kampanjo proti banu in vzpodbudil politiko sporazuma hrvaške in srbske opozicije.²

Razvoj hrvaške Stranke prava do začetka devetdesetih let

Obnovljena 1878, je Stranka prava postajala vse bolj prisotna, tako v saboru, še bolj pa zunaj njega. Ni priznavala Nagodbe, zavzemala se je za neodvisnost Hrvaške, poudarjala hrvaške svobodnjaške ideale in ostro kritizirala vladajoče strukture v Avstro-Ogrski. Ideje Stranke prava (da morajo Hrvati na temelju zgodovinskega in naravnega prava doseči svojo samostojno državo, da Hrvaška po svojem državnem pravu ni v sklopu monarhije in da jo z Avstrijo in Ogrsko veže samo kraljeva oseba, da je položaj Hrvaške v sklopu Ogrske predržno, golo nasilje, da bi hrvaški narod moral prekiniti z dinastijo, ki brezobzirno krši dogovor s hrvaškim političnim narodom, da suvereni in ponosni hrvaški narod ne sme biti nikogaršnji podanik, temveč gospodar svoje usode) so se širile med hrvaškim narodom kot kašipot, ki vodi h končnemu cilju. Te ideje je posebno sprejemala in propagirala študentska mladina.³

Znak oživiljanja pravaštva je tudi izvolitev pravaša Frana Folnegovića za saborskega poslanca leta 1875. Obnovljeno pravaštvo je največ pristašev našlo v Primorju, kjer je tudi bivša Makančeva opozicija imela čvrsto oporišče.⁴ Na saborskih volitvah leta 1878 je bil za

¹ Hrvatska Enciklopedija, 4, Zagreb, 2002, str. 703.

² Enciklopedija Jugoslavije, 4, str. 79.

³ Ivo Perić, Hrvatski državni sabor 1848. – 2000., Zv. 2.: 1868.–1919., Zagreb, 2000 (dalje I. Perić, Sabor II.), str. 220.

⁴ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest, str. 100; Mirjana Gross, Izvorno pravaštvo, Ideologija, agitacija, pokret, Zagreb, 2000 (dalje M. Gross, Izvorno pravaštvo), str. 351–362.

poslanca izvoljen tudi Ante Starčević, ki je v svojem adresnem govoru dal teoretsko podlago Stranki prava. Njegov govor je bil ostra obsodba habsburške vladavine v celoti; Starčević ni obsodil samo dualističnega sistema, ampak je monarhiji odrekel vsak razlog za nadaljnji obstanek. Kar se tiče hrvaškega naroda, je Starčević menil, da je njegova domovina raztrgana, »naš je narod potlačen i upropastjen, naša su prava pogažena, naša je narodna čast oskrvenjena, i krivci nemare za lek proti tim bezzakonjem«. Prikazujoč tedanje razmere v najtemnejših barvah, je posebej poudaril ekonomsko nazadovanje, porast davkov in dolgog in splošno osiromašenje. Menil je, da hrvaški narod nima več kaj izgubiti in kaj braniti, pa tudi bati se nima česa. Niti za reforme Mažuranićeve vlade ni imel pozitivnega mnenja.⁵

Čeprav je bila *Sloboda*⁶ dolgo časa edino pravaško glasilo, ni povsem sledila Starčevićevim idejam. Pravzaprav je njeno pisanje pokazalo, da Stranka prava nima pravega strankarskega programa in da njeno vodstvo nima enotnega mnenja celo glede pomembnejših vprašanj. V eni od prvih številok je celo izšel uvodnik, ki je obsodil pogubno separatistično misel Starčevića in njegovo borbo proti predstavnikom »jugoslavizma«. Neznani pisec uvodnika je bil mnenja, da ima v razvoju hrvaškega naroda vsaka doba svoje zastopnike, »ilirizam svoje vatrene zatočnike, jugoslavizam darežljive dobrotvore, hrvatska misao vse Hrvate«, ta misel pa se je po njegovem »rodila na osvjedochenju, kano što ilirizam i jugoslavizam plod zdrave nu odveć bujne fantazije«. Še isto leto se je *Sloboda* v članku »Znamenitost Hrvatske za Austriju« zavzela za zedinjenje vseh južnoslovanskih dežel Monarhije, skupaj z Bosno, okoli Hrvaške, ki bi na ta način postala »znameniti član federalističke Austrije«. Vse omenjene dežele je *Sloboda* smatrala za hrvaške in se je v tem pogledu strinjala s Starčevićem, ki je v adresnem govoru slovenske dežele poimenoval »hervatskim pokrajinama« in povrh tega za ožjo Hrvatsko smatral okolico Celja in Metliko!⁸

Svoje osebno stališče o slovanstvu je Starčević izrazil v spisu »Slovenci i Srbi« (1883). Čeprav je ime Slovenci postavljaj v navednice in jim na ta način oporekal narodnost, je moral priznati, da Slovenci »hoće da budu posebna narodnost«, za Srbe pa je priznaval, da je na Hrvaškem prebivalstvo, ki se »izdaje za srbsko«, vendar sedaj ni več menil, da je škodljivo uporabljati to ime, menil je, da naj jih »svatko rabi i menja, kako hoće«. Tudi Stranka prava je vse od 1879 (čeprav ne dosledno) zavzela pomirljivo stališče do Srbov, *Sloboda* pa je z zanimanjem spremljala radikalno gibanje v Srbiji in Vojvodini, radikalci pa so jim zanimanje vračali.⁹

Ne glede na vso neslogo v vrstah Stranke prava in odsotnost programa, v katerem bi izrazila svoja stališča do vseh aktualnih vprašanj, je s svojim splošnim negiranjem obstoječega političnega sistema z vsemi njegovimi posledicami, posebno ekonomskimi, najbolj ustrezala razpoloženju širokih množic v mestu in na vasi. Njen vpliv se je počasi večal, kar se je pokazalo tudi na saborskih volitvah. Medtem ko sta bila leta 1878 izvoljena le dva pravaška kandidata, jih je bilo leta 1881 izvoljenih devet, na kasneje izvedenih volitvah v Vojni Krajini pa še šest. Tako je Stranka prava v kratkem času postala nevaren politični nasprotnik vladni Narodni stranki in edina politična stranka na Hrvaškem, ki je imela širok vpliv med ljudskimi množicami, čeprav ni imela organizirane strankarske mreže.¹⁰

⁵ M. Gross, Izvorno pravaštvo, str. 351–378.

⁶ Pričela izhajati 1878 v Sušaku, od 1884 izhajala v Zagrebu. Leta 1886 se preimenuje v *Hrvatsko*. Po razcepu Stranke prava ostane list v rokah domovinašev in si nadane novo ime Hrvatska domovina (1896), druga skupina pravašev, frankovci pa so od 1895 izdajali svoj dnevnik Hrvatsko pravo. Hrvatska enciklopedija 4, Fr-Ht, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002 (dalje HE), str. 703.

⁷ Znamenitost Hrvatske za Austriju, *Sloboda*, 2. 10. 1878, str.; glej tudi Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest, str. 101–102.

⁸ Prav tam; tudi M. Gross, Izvorno pravaštvo, str. 456.

⁹ Prav tam, str. 103.

¹⁰ Prav tam, str. 105.

K napredku Stranke prava je nedvomno prispevalo tudi narodno gibanje leta 1883, v katerem so sodelovali in agitirali pravaši, vendar se njihovo vodstvo ni postavilo na čelo, čeprav je simpatiziralo s kmečkim gibanjem.¹¹ Na saborskih volitvah leta 1884 je Stranka prava dosegla znaten uspeh. To je spodbudilo pravaške poslance, da so v adresi kralju jasno izrazili svoje antidinastično razpoloženje. Poleg izjave o nezakonitosti nagodbe in njeni škodljivosti tudi za Ogrsko, trditve o demoralizaciji uprave in sodstva ter zahteve po zedinjenju hrvaških in slovenskih dežel z Bosno in Hercegovino, je ta strankarski dokument vseboval formulacije, ki so dale jasno vedeti, da Hrvati pričakujejo zlom habsburške monarhije in da za njo ne bodo niti s prstom mignili. Seveda je to dalo banu Khuenu argument, da lahko udari po pravaših.¹²

V začetku 90. let se je na Hrvaškem zgodil prehod pravaštva od izvirne, t.j. na popolni neodvisnosti Hrvaške temelječe zamisli, k t.i. modernemu pravaštvu, ki se je sprijaznilo z okvirom habsburške monarhije, kar je slovenskim političnim strujam olajšalo približanje k hrvaškemu programu. Pravaši so de facto priznali program Neodvisne narodne stranke iz leta 1884, ki je zahteval zedinjenje hrvaškega naroda iz Hrvaške, Slavonije, Dalmacije, Reke, Medjimurja, Bosne in Hercegovine ter Istre, eventuelno pa celo slovenskih dežel.¹³

V osemdesetih letih 19. stoletja so slovensko-hrvaški politični odnosi ostajali v glavnem omejeni na stike med slovenskimi liberalci in predstavniki hrvaške Neodvisne narodne stranke, s prehodom Stranke prava na t.i. moderno pravaštvo, ki ni več zagovarjalo narodnega ekskluzivizma Ante Starčevića, ampak je Slovence priznavalo za poseben, sicer s Hrvaško tesno povezan narod, pa so se odprle možnosti po sodelovanju tudi s to hrvaško politično stranko. Tako so se v devetdesetih letih 19. stoletja pričeli vse tesnejši stiki med slovenskimi politiki in hrvaško Stranko prava. Izjema je bila seveda Istra, kjer so Slovenci in Hrvatje že od samega začetka sodelovali, pač zaradi posebnega položaja, in nekateri posamezniki, kot denimo Ivan Tavčar, ki se je že prej bolj nagibal k Stranki prava.¹⁴

Pomembno vlogo v povezovanju s slovenskimi političnimi strankami je odigralo tudi dalmatinsko pravaštvo¹⁵, katerega začetki segajo v leto 1883, najmarkantnejši osebnosti tega obdobja pa sta bila duhovnika Mihovil Pavlinović (1831–1887) in Ivo Prodan (1852–1933). Pavlinović je v katolicizmu videl sredstvo, ki ga je povezovalo s širšo Evropo. Ker je monarhija ščitila katolicizem v Evropi, je menil, da jo je treba obdržati in v njenem okviru uresničiti hrvaške politične cilje, t.j. zedinjenje hrvaških dežel znotraj monarhije na temelju hrvaškega državnega prava.¹⁶ Prodan je bil izraziti predstavnik pravaštva; njega je podpirala mlajša duhovščina, ki je bila v Dalmaciji številna, še posebej v njeni notranjosti. Leta 1877 je postal urednik lista *La Dalmazia cattolica* (Katoliška Dalmacija); skladno s svojimi stališči je list urejeval v narodnem pravaškem duhu. Pavlinović se ni strinjal s Prodanovim, po njegovem mnenju, nekritičnim sprejemanjem Starčevićanske frazeologije. Pavlinović se je odločil

¹¹ Prav tam, str. 130.

¹² Prav tam, str. 133–134.

¹³ Pleterski, *Jugoslovanska misel*, str. 36.

¹⁴ Tavčar je tako že leta 1882 na neki proslavi v Zagrebu izjavil, da so »slovenske dežele samo kos zemlje hrvatske«. Andrej Rahten, *Croatia Alpestris: Vprašanje umestitve slovenskih dežel v hrvaške pravaške koncepte*, *Annales, Ser. Hist. Sociol.*, 12, 2002, št. 1., str. 4. Mirjana Gross meni, da je Tavčar s to izjavo že takrat sprejel pravaško ideologijo!; Mirjana Gross, *Slovenske političke struje i hrvatsko državno pravo*, v: Melikov zbornik, Ljubljana, 2001, str. 734.

¹⁵ Poleg že omenjenih virov še Jasna Turkalj, *Nositelji pravaške misli 80-tih godina 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2002 in Marjan Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvog svjetskog rata*, doktorska disertacija, Split, 1997.

¹⁶ Jure Krišto, *Prešućena povijest, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.–1918.*, Zagreb, 1994, (dalje, J. Krišto, *Prešućena povijest*), str. 104–105.

javno kritizirati Prodana, kar je leta 1884 izzvalo spor med Prodanovimi in Pavlinovičevimi pristaši.¹⁷

Konec stoletja so se v Dalmaciji pojavili mlajši pravaši, ki so pravaštvo usmerili v drugo smer. Najbolj znana med njimi sta bila samouki politik in politolog Fran Supilo (1870–1917) in odvetnik Ante Trumbić (1864–1917). Pod njunim okriljem je pravaštvo v Dalmaciji prešlo iz okrilja katoliške duhovščine v svetovnjaštvo, ki je bilo povrh še liberalno orientirano. To je usodno vplivalo na politični razvoj ne samo v Dalmaciji, ampak v hrvaškem narodu kot celoti. Supilo in Trumbić sta namreč kovala novo strategijo: zastopajoča ideja zedinjenja Dalmacije, pa tudi Bosne in Hercegovine, s Hrvaško na temelju narodnega in državnega hrvaškega prava, sta po eni strani zmanjševala ostrino hrvaškega starčevićanstva, z druge strani pa sta odpirala vrata Srbom in ustvarjanju jugoslovanske skupnosti na strossmayerovski tradiciji.¹⁸

Tako je v začetku devetdesetih let dalmatinsko pravaštvo igralo pomembno vlogo kot nosilec pobud za sodelovanje s Slovenci. Leta 1891 je Supilo v *Crveni Hrvatski* predlagal sestanek vseh strank, »naših i slovenačkih«, na katerem bi se naj dogovorili o zedinjenju hrvaških dežel in enakosti z ostalimi narodi monarhije brez »povrede« hrvatskega državnega prava. Po dosedanjih izkušnjah ni verjel, da bi se temu programu pridružili tudi Srbi, zato je zagovarjal predvsem slogu vseh Hrvatov na »čisto hrvatskome pravcu«.¹⁹

Aprila 1892 je *Crvena Hrvatska* ugotavljala, do so Slovenci »to leto močnejše kot kadarkoli poudarjali enotnost s Hrvati«, da je list slovenske liberalne stranke, *Slovenski Narod*, podpiral delovanje istrskega in dalmatinskega deželnega zbora, Hribar pa je v kranjskem deželnem zboru podprl delovanje Spinčića. »Kaj hočemo več? Beseda o slovensko-hrvaškem edinstvu, ki se je lani glasneje kot prej slišala v državnem zboru, je prešla tudi v slovenske deželne zборе«, je zaključila *Crvena Hrvatska*.²⁰

Po sestanku stranke prava 27. in 28. aprila 1892 na Reki²¹ je pravaški list *Hrvatska* pisal, da so Slovenci »izjavili u mnogo svečanih prilikah, da su im interesi istovjetni s našimi i pojavlja se pače već na političkom obzorju medju njimi osbiljnih glasova, da samo posvećenijim uzpostavljenjem historičkog prava kraljevine Hrvatske oni mogu očuvati svoju narodnost pred valovi njemačke i talijanske bujice, koja ih odasvud okružuje. Stranka prava pozdravljati će kao i do sad veseljem i uračunati u svoje uspjehe sve što rodoljubi u Istri, Kranjskoj, Gorici, Štajerskoj i Koruškoj, Bosni i Hercegovini postigne dobra za očuvanje narodnosti i za gospodarstveno blagostanje našeg plemena u tih zemljah premda mora konstatovati pred narodom činjenicu, da najotmeniji sinovi ovih zemalja uvidjaju, da se podpuna obrana narodnosti i napredak gospodarstveni može postići jedino ujedinjenjem celokupne kraljevine Hrvatske, gdje bi narod uz vladara imao samoodluku o svojih najživotnijih pitanjih«.²²

Septembra istega leta (1892) je Supilo trdil, da slovenske dežele niso očuvale svoje državnosti, da nimajo statusa političnega naroda (»Ljubljana... je samo filijalka Zagreba, kot je Cetinje filijalka Beograda«), zato je menil, da bodo Slovenci lažje osvobojeni, če se povežejo z Zagrebom.²³

¹⁷ J. Krišto, *Prešućena povijest*, str. 105–106.

¹⁸ Prav tam, str. 106–107.

¹⁹ M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 717.

²⁰ Plod sabora, *Crvena Hrvatska* (dalje CH), 23. 4. 1892, št. 12., str. 1.

²¹ Več o tem glej M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 744–746.

²² Zagreb, 14. svibnja, *Hrvatska* (dalje H), 14. 5. 1892, št. 111., str. 1.

²³ Bistrimo! to nam je dužnost!, CH, 24. 9. 1892, št. 37, str. 1; Ivo Petrinović, *Politička misao Frana Supile*,

Po saborskih volitvah leta 1892 je bil 18. decembra dosežen sporazum o sodelovanju med Stranko prava in Neodvisno narodno stranko. Stranki naj bi sprejeli skupen program in se nato zedinili.²⁴ Da bi ustvarili videz, da sta se stranki že zedinili, so začele krožiti vesti, da sta se Starčević in Strossmayer sestala v Krapinskih Toplicah in se »pobotala«.²⁵ *Slovenski narod* je z navdušenjem sprejel to novico: »Iskrena, iz bratske ljubezni izvirajoča radost nas je prešinila, ko smo čuli, da se je posrečilo to, kar je bilo v interesu naroda hrvatskega že davno potrebno, da sta se združili v jedno jedino stranko, v močno falango, katera se bo krepko zoperstavljala nasprotniškim nakanam in branila sveta prava trojedne kraljevine.«²⁶ Hrvaškega škofa pa je ob njegovem tradicionalnem letovanju v Rogaški Slatini kot vsako leto pozdravila slovenska spodnještajerska duhovščina, a to leto je to storila »posebno slovesno in izrazila svoje domoljubno zadoščenje nad srečno dognanim sporazumljenjem mej obema frakcijama hrvatske opozicije«.²⁷

Na »Gradjanskem komersu«,²⁸ pripravljenem v proslavo združenja hrvaške opozicije v Zagrebu 12. marca 1893, so prisostvovali tudi Slovenci. Govorila sta Marn in župnik Franjo Forko, ki je Slovence razglasil za »planinske Hrvate«; njegov govor so spremljali vzkliki »Živeli Slovenci, živeli 'planinski Hrvati'!«²⁹ Slovenske goste so po besedah *Slovenskega naroda* navdušeno pozdravili in liberalni časnik se je veselil, da »tudi v sreči nas niso pozabili in to nam je dokaz, da ni prazna beseda hrvatsko-slovenska vzajemnost!«³⁰

Zanimanje pravaške stranke za Slovence se je po dogovoru o zedinjenju hrvaških opozicijskih strank še povečalo. Pravaški listi so si bili edini, da je rešitev slovenskega narodnega vprašanja neizogibno povezana s hrvaškim, zanimivo pa je, da so pri tem imeli različne poglede na to, ali hrvaško državno pravo zajema tudi slovenske dežele. Medtem ko je zedinjena hrvaška opozicija zagovarjala tezo, da slovenske dežele spadajo po pragmatični sankciji iz leta 1712 k Hrvaški, je Supilova *Crvena Hrvatska* zagovarjala drugačno tezo. Uredništvo lista je menilo, da slovenske dežele nimajo slovanskega državnega prava, ker spadajo pod avstrijske dedne dežele in da tako tudi Hrvaška nima »nikakvog državnog prava na Sloveniju«. To je še posebej poudarjalo, ker »se v našem časopisju od časa do časa javlja neosnovano mnenje o pravici hrvaške države do Slovenije. Mislimo, da je bolje iskreno povedati kako stvar stoji, ker se s tem bistrijo pojmi. Hrvaško državno pravo obsega Banovino, Dalmacijo, do Istre in Bosno s Hercegovino«.³¹ Kljub temu pa se je list zavzemal za približevanje Slovincem, ker da Slovenci v Hrvatih vidijo obrambo pred premočjo Nemcev, naroda pa da sta si tako sorodna, »da jednoga ne nestaje, ako se s drugim sjedini«.³² Časnik je ugotavljal, da si za tako približevanje prizadeva predvsem slovenska liberalna stranka in kot rešitev ponujal svoj državnopravni načrt: »Namjera ove slovenačke stranke mogla bi se oživotvoriti promjenom sadašnjeg sustava dualističkog u federalistički, koji bi okupio pojedine djelove jednog plemena oko jednog središta, i dao im slobodu i nezavisnost od druge skupine. Tim

²⁴ Nacionalna i sveučilišna knjižnica (dalje NSK), Zapuščina Šime Mazzure, Spisi o njegovi politični dejavnosti, Zapisnik o sestanku predstavnikov Stranke prava in Neodvisne narodne stranke z dne 18. 12. 1892, R 6672.

²⁵ O srečanju s Starčevićem, ki je bilo zgolj slučajno in ni imelo nobenega političnega značaja, je Strossmayer pisal Račkemu; Korespondencija..., IV (173), 378; glej tudi Ivo Perić, Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću, Zagreb, 2002 (dalje I. Perić, Hrvatska državotvorna ...), str. 312–313.

²⁶ Sloga v Hrvatih, Slovenski narod (dalje SN), 2. 1. 1893, št. 1., str. 1.

²⁷ Iz Rogatca – Slatine, 26. julija, SN, 31. 7. 1893, št. 173., str. 3.

²⁸ Soorganizator tega komersa je bil tudi Stjepan Radić, M. Gross, Izvorno pravaštvo, str. 766.

²⁹ M. Gross, Izvorno pravaštvo, str. 766.

³⁰ Proslava zjedinjenja, SN, 14. 3. 1893, št. 60., str. 1.

³¹ Naša braća Slovenci, CH, 1. 4. 1893, št. 13., str. 1–2.

³² Prav tam.

načinom postalo bi u današnjoj monarkiji 5–6 skupina, od kojih bi najjužnija bila Hrvatska, a osim ostalog pripali bi joj i Slovenci i Istrani.³³ Pri tem naj se slovenski in hrvaški narod vzgledujeta po slogi, ki obstaja med Hrvati in Slovenci v Istri, kjer Slovenci in Hrvati vzajemno podpirajo zahteve drug drugega in politično sodelujejo. Pri tem je Supilo poudaril, da s hrvaške strani ne bi smeli Slovincem vsiljevati svojega imena temveč jim bratsko pomagati in čakati, kako se bodo sami odločili glede svoje prihodnosti. To je bilo po njegovem mnenju potrebno še posebej zato, ker je pri Slovencih obstajala »druga stranka, ki bi raje videla svoj narod povsem svoboden in od nikogar odvisen«.³⁴ V to idejo pa on sam ni verjel, ker je menil, da je slovenski narod premajhen, da bi se sam branil pred premožnimi Nemci in Italijani. Tudi po morebitnem zedinjenju obeh narodov, tako je menil pisec članka, Hrvati ne smejo »vsiljevati Slovincem svojega imena, temveč živeti z njimi pod isto upravo, morajo upoštevati njihove posebnosti z istim trudom kot čuvajo svoje«.³⁵ Dokler pa ta ideja ne bo uresničena, naj Slovenci in Hrvati drug drugega spoznavajo.³⁶

Medtem ko je torej *Crvena Hrvatska* gledala na Slovence kot na suveren narod,³⁷ je list *Hrvatska* sredi julija 1893 trdil, da »hrvatsko državno pravo nije nikakva prazna fraza, nije prazna rieč, kako bi htjeli neki, ... več je hrvatsko državno pravo ozko skopčano s našim narodnim i političkim životom, da je bilo i ostat će najsilniji, najснаžniji motor u našoj borbi, koja se mora voditi sve dotle, dok se ne obistini ono, na što hrvatski narod ima neproporno pravo. Naša braća Slovenci ... priznaju danas, da se to hrvatsko državno pravo tiče i njih kako i nas, i da samo pod okriljem toga prava možemo naći obezbjeđenje naše narodnosti i jamstva za naš trajni razvitak i napredak«.³⁸ Kot dokaz za tako prepričanje Slovencev je pravaški list navajal besede dr. Tavčarja na Gundulićevi slavnosti v Dubrovniku, ko je ta dejal, da odkar misli politično, »da je od tad osvjedočen, da Slovenci moraju po programu stranke prava težiti za sjedinjenjem s ostalom hrvatskom braćom na temelju hrvatskog državnoga prava«.³⁹ Zato, je pisal hrvaški časnik, se bodo Hrvati trudili obdržati hrvaško-slovensko vzajemnost ter nadaljevali tako, da se duševne zveze, ki med narodoma že obstajajo, še razvijejo in tako učvrstijo misel narodnega in političnega edinstva, ki edino lahko zagotovi prihodnost: »Ništa nas ne dieli od slovenske braće ni krv, ni jezik. Sve nas upućuje na jedinstvo i zajedničko nastojanje. To se uvidja s jedne i druge strane. Odlični slovenski rodoljubi i njihovi listovi naglašuju u svakoj sgodi, da nam je pod zastavom hrvatskog državnog prava zajedno boriti se i zajedno graditi slobodnu, neodvisnu i cjelokupno otačbinu.«⁴⁰ Nekaj dni zatem je isti časnik pisal, da že sama narava zahteva, da se slovenske in hrvaške dežele združijo v eno celoto, pod enotno vladu in upravo.⁴¹

Sredi novembra 1893 so se v Zagrebu sestali zaupniki in pristaši Stranke prava in Neodvisne narodne stranke, da »odobre punktacije sporazumku, katere je bil eksekutivni odbor zedinjene opozicije dogovoril dne 18. decembra 1892«.⁴² Ker so na sestanku odobrili omenjeni

³³ Naša braća Slovenci, CH, 1. 4. 1893, št. 13., str. 1–2.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Uredništvo CH ni želelo razvijati polemike o tem, ali so Slovenci poseben narod ali le del hrvaškega in je menilo, da »to pitanje spada najviše u historiju i etnografiju« (S., Programi i jedinstvo, CH, 7. 7. 1894, št. 27., str. 1.); hkrati je večkrat poudarilo, da so Slovenci »ravnopravni borci u našem središtu s istim idejama i željama kako ih i mi imamo« (Hvala Slovincima!, CH, 7. 7. 1894, št. 27., str. 2.)

³⁸ Hrvati i Slovenci, H, 17. 7. 1893, št. 161., str. 1.

³⁹ Prav tam; Slavje v Dubrovniku, CH, 8. 7. 1893, št. 27., Priloga; glej tudi A. Rahten, *Croatia Alpestris*, str. 4.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Rad hrvatske opozicije, H, 21. 7. 1893, št. 165., str. 1.

⁴² NSK, R 6672, Zapuščina Šime Mazzure, Spisi o njegovem političnem delovanju, Strankarsko delovanje, Zapisnik.

sporazum, je *Slovenski narod* menil, da ima hrvaška opozicija »sedaj jasen program in ker ima v svoji sredi vse, kar je neodvisno in pošteno, jej je prej ali slej zmaga gotova.«⁴³

Prvaka slovenskih liberalcev, Hribar in Tavčar sta z odobravanjem spremljala nastanek hrvaške Združene opozicije. Hribar se je bolj nagibal k obzorašem, saj je odklanjal pravaško tezo, da so Slovenci del hrvaškega naroda, medtem ko je Tavčar simpatiziral s Stranko prava. Hribar je želel najprej ozke kulturne in ekonomske veze slovenskega in hrvaškega meščanstva, ki bi lahko privedle do političnega sporazuma. V tem smislu je vodil razgovore s Strossmayerjem, Račkim in Folnegovićem, za katerega je menil, da je odgovoren za novo zmerno politiko Stranke prava. Liberalna stranka (ozirno Hribar) je konec leta 1893 skušala sklicati konferenco hrvaških in slovenskih politikov,⁴⁴ kar je spodbudilo obe hrvaški opozicijski stranki, da sta se skušali dogovoriti o fuziji.⁴⁵ Stranka prava je sicer že pred tem opozarjala, da je za uspeh narodne politike potrebno zedinjenje hrvaške politične opozicije. Tako je v začetku avgusta 1893 list *Hrvatska* pisal, da »u našoj zemlji poznajemo samo jednu ideju, samo jednu misao – hrvatsku! Prestale su za Hrvate sve tuđe ideje. Zakopana je za uvijek ideja ilirstva, jugoslavenstva i srbo-hrvatstva. To znači sjedinjenje hrvatske opozicije.«⁴⁶ O tem članku je pisal tudi *Slovenski narod*, češ, da mu *Hrvatska* govori iz duše.⁴⁷ Sredi avgusta je *Hrvatska* pozivala hrvaške politične stranke, naj se lotijo dogovorov, češ, da tako želijo tudi Slovenci.⁴⁸

Konec leta 1893 je izvršni odbor Združene opozicije razpravljal o Hribarjevem predlogu sestanka slovenskih in hrvaških poslancev. Rački je želel, da bi na tem sestanku sodelovali tudi Dalmatinci. Mirjana Gross piše, da je Hribar po smrti Račkega februarja 1894 nadaljeval pogovore z začasnim urednikom *Obzora*, Dinkom Politeom.⁴⁹ V zapuščini Šime Mazzure, ki jo hranijo v zagrebški NSK pa sem našla pisma Hribarja Mazzuri, ki pričajo, da je (tudi?) s slednjim vodil razgovore o sestanku slovenskih in hrvaških rodoljubov. Grossova ugotavlja, da je Hribar z Račkim načrtoval sestanek slovenskih in hrvaških poslancev, v pismu Mazzuri pa je Hribar poleg slovenskih poslancev navedel še nekatere druge osebe, za katere je menil, da naj bi jih povabili na sestanek. Iz Ljubljane naj bi tako povabili še odvetniškega kandidata dr. Karola Trillerja, s Štajerske urednika *Domovine* Dragotina Hribarja, s Koroške kanonika Lamberta Einspielerja in predsednika katoliškega političnega in gospodarskega društva v Celovcu Vekoslava Legata, z Goriške urednika *Soče* Andreja Gabrščka, iz Trsta urednika *Edinosti* Maksa Cotića, iz Istre pa Spinčića, Laginjo, Mandića, Stangerja, Antona Dukića in A. Volarića. Na sestanku naj bi – po predlogu Hribarja – razpravljali o treh točkah:

Ali lahko Slovenci na temelju hrvaškega državnega prava težijo k zedinjenju s Hrvaško? Če ne, ali bi se dalo najti kak drug način v opravičilo take težnje?

Ali bi združitev slovenskih dežel s Hrvaško bilo za Slovence privlačno z narodnega in narodnogospodarskega stališča?

Kako naj bi se delovalo, da bi se Hrvati in Slovenci čim bolje spoznali in da se medsebojno navežejo?

Glede prve točke je bil Hribar mnenja, da morajo biti zelo previdni, ker večina povabljenih Slovencev nasprotuje zedinjenju s Hrvaško, vendar je bil mnenja, da bi jih bilo treba na lep način pridobiti za to veliko idejo bližnje bodočnosti.⁵⁰ V svojem naslednjem pismu

⁴³ Zjedinjena hrvatska opozicija, SN, 18. 11. 1893, št. 265., Priloga.

⁴⁴ Več o tem glej M. Gross, Slovenske politične struje, str. 738–739.

⁴⁵ Pleterski, Jugoslovanska misel, str. 37.

⁴⁶ Utisci sa komersa hrvatske i slovenske mladeži, H, 5. 8. 1893, št. 178., str. 1.

⁴⁷ SN,

⁴⁸ Slavenska solidarnost, H, 18. 8. 1893, št. 188., str. 1.

⁴⁹ M. Gross, Izvorno pravaštvo, str. 797–798.

⁵⁰ NSK, R 6491 b, Zapuščina Šime Mazzure, Ivan Hribar, Pismo Šimi Mazzuri, V Ljubljani, 16. 3. 1894.

Mazzuri je Hribar pisal, da si od sestanka mnogo obeta, saj je menil, da »pripravlja pot bodočemu zedinjenju, katerega morda ne bomo doživeli mi, ampak ga bodo prav gotovo doživeli kasnejši rodovi«. ⁵¹

Do hrvaško-slovenskega sestanka, ki naj bi se izvršil maja 1894, pa ni prišlo.

Pogajanja med Stranko prava in Neodvisno narodno stranko so se končala leta 1894, ko sta se stranki dogovorili za skupen program, ⁵² ki sta ga nato potrdili skupščini obeh strank (pravaška 26. junija, obzoraška 25. oktobra 1894). Kot rezultat kompromisa je v programu pravaško stališče o obsegu hrvaške države in obzoraško stališče o rešitvi hrvaškega vprašanja v okviru habsburške monarhije ter v sodelovanju z Ogrsko in ostalimi deželami monarhije. Program je v prvi točki pravil sledeče: »Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnog načela, radit će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i Medjimurjem, Bosni i Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo u okviru habsburške monarhije, te će podpirati svom snagom i nastojanja braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe.« ⁵³ Program zedinjene hrvaške opozicije je objavil tudi liberalni *Slovenski narod* in ob tem dejal, da »ta program podpiše tudi slovenska narodno-napredna stranka z obema rokama«. ⁵⁴ Na shodu Stranke prava ter na narodni slavnosti ob polaganju temeljnega kamna Starčevićevega doma je sodeloval tudi Tavčar, ki je ob tej priliki dejal, da »Slovenci imajo pač razlog, da se udeleže današnje slavnosti. Ravno dr. Starčević je pospešil idejo jedinstva mej Hrvati in Slovenci. ... Spasenje nam je v belem Zagrebu, tja nas vodi pot iz Ljubljane. Zveza mej Slovenci in Hrvati postaja od dne do dne tesneja, jezik naš se bliža vedno bolj hrvatskemu in to je tudi prav. Nazdravlja hrvatski domovini in nje odličnemu sinu dr. Starčeviću.« ⁵⁵

Do zlitja Stranke prava in Neodvisne narodne stranke pa kljub sklenjenemu sporazumu ni prišlo, ker so tako v eni kot v drugi stranki prevladali nasprotniki fuzije. Po sprejetju skupnega programa se stranki nista uspeli dogovoriti o imenu skupne stranke; pravaši so namreč vztrajali, naj se skupna stranka ustanovi in deluje pod imenom Stranke prava, česar pa pristaši Neodvisne narodne stranke niso želeli sprejeti. K fuziji jih niso uspeli nagovoriti niti domoljubi, ki so klubu Stranke prava in Neodvisni narodni stranki pisali, da je povsem indiferentno, kako se bo klub zedinjene opozicije imenoval, pomembno je le, da ostane zedinjena. ⁵⁶

Maja 1894 je *Crvena Hrvatska* ugotavljala, da so Slovenci poseben narod z lastnim jezikom, glede slovenskih političnih idealov pa je trdila, da so mimo časi »očeta Bleiweisa«, ko so si Slovenci prizadevali za združitev v eno administrativno enoto in se zadovoljili z drobtinicami. »Novi naraščaj prenaša hrvaško državno pravo tudi na Slovenijo ter na temelju pragmatične sankcije širi misel o močni slovanski državi na jugu monarhije.« ⁵⁷ Slovenski svobodoumni poslanci tako delujejo v sporazumu s hrvaškimi, tisti, ki pa so ostali v konservativnem klubu (»pod vodstvom patra Kluna«) in pripadajo »klerikalni stranki«, gojijo star ideal; kljub temu pa »najbratskije osjećaju prama Hrvatima, što u svakoj prigodi pokazuju«. ⁵⁸

⁵¹ NSK, R 6491 b, Zapuščina Šime Mazzure, Ivan Hribar, Pismo Šimi Mazzuri, V Ljubljani, 18. 3. 1894.

⁵² NSK, R 6672, Zapuščina Šime Mazzure, Strankarska dejavnost, Načrti za programatsko izjavo zedinjene hrvaške opozicije (17. –20. 3. 1894).

⁵³ Prav tam; glej tudi I. Perić, Hrvatska državotvorna ..., str. 312–314.

⁵⁴ Narodni praznik v Zagrebu, SN, 14. 6. 1894, št. 134., str. 1. *Crvena Hrvatska* se je Slovincem zahvalila za njihovo podporo. (Hvala Slovincima!, CH, 7. 7. 1894, št. 27., str. 2.)

⁵⁵ Narodna slavnost v Zagrebu., SN, 28. 6. 1894, št. 146., priloga.

⁵⁶ NSK, ,R 6672, Zapuščina Šime Mazzure, Strankarsko delovanje, Dopis rodoljuba iz Krapine.

⁵⁷ K., Slovenija, CH, 28. 5. 1894, št. 21., str. 2–3.

⁵⁸ Prav tam.

Dnevnik slovenskih liberalcev, *Slovenski narod*, je ostal nevtralen ob razpadu hrvaške opozicije; upal je, da s tem še ni zaključeno združevanje hrvaških političnih strank. Ob otvoritvi Starčevićevega doma v Zagrebu sredi julija 1895 je tako pisal, da se združenje hrvaške opozicije sicer ni doseglo, »pač pa se je naredil most, kateri omogočuje približanje obeh strank, in ker je tako zjedinenje v največjem interesu tudi slovenskega naroda, ker je velevažno tudi za našo bodočnost, zato si štejemo v sveto dolžnost, opozarjati na to rodoljube hrvatske« ter »izprožiti vnovič vprašanje o združenju hrvatskih strank«. ⁵⁹

Hrvatska je v začetku avgusta 1894 analizirala odnos slovenskih in hrvaških politikov do dunajske vlade; članek je objavil tudi *Slovenski narod* ker, da jim je bil tako blizu, kot da jim je *Hrvatska* »govorila iz srca«. Pri tem je dodal: »Sicer pa je g. Šuklje jako dobro pogodil situacijo: ali koalicija, ali hrvatsko državno pravo. Danes so razmere take, da res tertium non datur. Koalicija hoče, da zginejo Slovenci, da jih nemštvo pogoltne; hrvatsko državno pravo hoče ne samo da jih reši te nevarnosti, nego da jim s priklopljenjem hrvatskemu državnemu telesu zajamči za vedno razen svobode njih popolno narodno življenje in razvoj. Naj bo g. Šuklje za ono prvo: slovenski narod ne more drugače, kakor da je za drugo.« ⁶⁰

Kot vidimo iz napisanega, je bila vse do druge polovice devetdesetih let 19. stoletja slovenska liberalna stranka (oziroma njeni vidnejši akterji) tista, ki si je prizadevala za politično zvezo slovenskega in hrvaškega naroda. Slovenska katoliška stranka je v tem času še zavračala sodelovanje s hrvaško opozicijo, ker ta ni poudarjala krščanskega stališča. ⁶¹

Novi program in razpad Stranke prava

Konec 1894 in tekom leta 1895 so se notranji spori v Stranki prava zaostrovali. Na prelomu iz 1895 v 1896 nastaneta dve stranki: Matica stranke prava ali »domovinaši« (po časniku *Hrvatska domovina*) in Čista stranka prava ali frankovci (po njihovem vodji dr. Josipu Franku). Po razkolu je pobudo v povezovanju s Slovenci prevzela domovinaška struja. »Čisti« pravaši so sicer pozdravljali povezovanje, vendar so hkrati opozarjali na razliko v pogledih glede slovenskega vprašanja. Frankovci so namreč ogorčeno ugotavljali, da so domovinaši »iz čustvenih ozirov« prenehali uporabljati za Slovence izraz »planinski Hrvati«, s čemer naj bi povzročili »dualizem«, ki preprečuje enotnost hrvaškega naroda. ⁶²

Dalmatinski in istrski pravaši niso mogli vplivati na politični razplet v banski Hrvaški, kar je bila posledica razdvajanja hrvaške politike v avstrijskem in ogrskem delu monarhije. Glavni dalmatinski, zdaj pravaški, *Narodni list* je urejeval Biankini, ki je sledil Pavlinovičevi šoli, ne pa pravaški tradiciji. Razume se, da so bili dalmatinski pravaši po razkolu malodušni. V pismu Folnegoviću je Supilo pisal, da je korak »Starega« in Franka izdajstvo, hkrati pa je obsojal tudi Folnegovičovo obanašanje v zvezi z dogodki ob »spaljivanju« madžarske zastave. Trumbić se je pritoževal, da so stvari tako zapletene »da se čovjek ne zna snaći«. Pravaši so neposredno po razkolu ostali nevtralni (na Trumbićevo željo); Supilo pa je menil, da so domovinaši »manjše zlo« in da jih je treba podpreti, kar jasno pokaže tudi v listu *Crvena Hrvatska*. Tudi Laginja in Spinčić sta se oddaljila od Franka, njega je podpiral le še Ivo Prodan. ⁶³

⁵⁹ Narodna slavnost v Zagrebu, SN, 16. 7. 1895, št. 161., str. 1.

⁶⁰ Politika poslanca Šukljeja., SN, 7. 8. 1894, št. 179., str. 1.

⁶¹ Pleterski, Jugoslovanska misel, str. 37.

⁶² A. Rahten, Croatia Alestris, str. 5.

⁶³ M. Gross, Izvorno pravaštvo, str. 824–825.

Ob obisku Slovencev v začetku decembra 1895 je *Hrvatska domovina* pisala, da ta obisk spada »medju one bratske izkaze, koji u potonje doba u odnošaju izmedju nas Hrvata i Slovenaca nisu više riedki, a koji sve to više učvršćuje bratski vez i rodbinsku našu medjusobnu ljubav i poštovanje. Prema tomu ovaj posjet Slovenaca mora da se promotri kao manifestacija, iz koje mora crpiti snagu za daljnje učvršćivanja zajednička stvar njihova i naša, iz koje se radja vjera u bolju budućnost i čuvstvo zajedništva i neosamljenosti.«⁶⁴ Pri tem so poudarili, da stranka prava »ne želi, da prisvoji kakova prava bratskih nam Slovenaca, nego od godine 1861. uvijek piše, da *bez njihove slobodne privole ne misli s njimi računati*«. ⁶⁵ Okoli 250 slovenskih gostov so zagrebški gostitelji s pesmijo pričakali na železniški postaji. Med gosti naj omenim Tavčarja in Hribarja s soprogama, urednika Soče Trea, Gabrščka, Nollija, Plantana, dr. Rosino, Ploja, Hudovernika, dr. Firbasa, dr. Žižka, dr. Kavčiča, Pirca, od duhovščine pa so v Zagrebu videli le kanonika Klofutarja, za kar so v *Hrvatski Domovini* menili, da je »za slovensku klerikalnu stranku slaba svjedočba«. ⁶⁶ Tavčar se je zahvalil za lep sprejem ter dejal, da so prišli »kao brat k bratu, koji treba, da pod jednom strehom živu«. ⁶⁷ Djuro Jakčin je na to odgovoril, da »smo nekoč bili jedno a i dostatan razlog, da radimo, da i u buduće budemo jedno. Dapače samo u zajednici, koje naravnom posljedicom ima biti konačno jedinstvo, obezbiedjena nam je, koli Vam Slovincem, toli nam Hrvatom, budućnost«. ⁶⁸ Na komersu se je Tavčar spominjal svojih dni v Zagrebu pred 15 leti, ko je dejal, da je on »član Planinskih Hrvata«, pa so mu takrat govorili, »da je lud. A danas se je liepo razvila ova ideja, te sada možemo reći, da smo jedni bili s Hrvatima i jedni moramo ostati«. ⁶⁹ Tudi Hribar je navdušen ugotavljal, da so Slovenci in Hrvati eno, gledališka predstava pa da je mogla vsakogar prepričati, »da je naš jezik samo narečje vašega. Jedni smo i takvi ćemo ostati i nikoja nas sila neće razdružiti«. ⁷⁰ Tudi list *Hrvatsko pravo* je pisal o hrvaško-slovenski slogi, ki da je bila vidna ob tej priložnosti. ⁷¹

Spomladi 1896 je v pravaškem časniku *Hrvatska domovina* odmeval članek lista *Südsteierische Post*, ki je Hrvate pozival, naj se vsi zavzemajo za uresničitev hrvaškega državnega prava ter opozarjal, da je »potrebno, da na jugu monarkije Hrvati i Slovenci morajo nastojati svimi silami, da ih ne zateče nepripravne preustrojstvo monarkije u duhu federalističnem«⁷² ter menil, da bodo Slovenci, če pride do federalizacije monarhije, preslabi, da bi lahko zasnovali svojo državo, zato »bi bilo željeti, da Hrvati i Slovenci sklope pošteno pogodbo, koja bi čuvala njihovo posebnost i jednakopravnost«. ⁷³ Ker je bil časnik *Südsteierische Post* »organ onih slovenskih zastopnika, koji pripadaju Hohenwartovu klubu, a ovaj ima sa bečkom vladom sveze«, ⁷⁴ je *Hrvatska domovina* ugibalala, ali morda vlada pripravlja federalistično preureditev države. V tem primeru je pravaški list prepričan, da je prihodnost Slovenije in Hrvaške v njenem zedinjenju, kar bi se moralo zgoditi samo s svobodno odločitvijo Slovencev, kajti »samo savezi uz obustranu jednakopravnost i slobodnu volju imadu pravo i trajnu vriednost te radjaju bratskom ljubavi«. ⁷⁵ Ker je *Südsteierische Post* Hrvate pozival k slogi, mu *Hrvat-*

⁶⁴ Pozdrav braći Slovincima, Hrvatska domovina (dalje HD), 7. 12. 1895, št. 6., str. 1.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Braća Slovenci u Zagrebu, HD, 9. 12. 1895, št. 7., str. 2–3.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Slovenci u Zagrebu, Hrvatsko pravo (dalje HP), 9. 12. 1895, št. 32., str. 1; Hrvatsko-slovenska uzajamnost, 10. 12. 1895, št. 35., str. 1–2.

⁷² Slovenska izjava u prilog hrvatskoga državnoga prava, H, 9. 5. 1896, št. 108., str. 1.

⁷³ Odnosaj izmedju Slovenaca i Hrvata, H, 9. 5. 1896, št. 108., str. 2.

⁷⁴ Slovenska izjava u prilog hrvatskoga državnoga prava, H, 9. 5. 1896, št. 108., str. 1.

⁷⁵ Prav tam.

ska domovina zagotavlja, da si Hrvati to želijo in poziva v tem smislu tudi Slovence, da »se neka i preko Sutle pokrene življa agitacija za naše zajedničke interese. Primjer u Istri [politično sodelovanje Slovencev in Hrvatov, op. N. P.] je tako krasan, da doista zasluđuje, da se ga nasliedi. Pripravljamo se ... i s toga sa ųudnjom očkujemo glasove od slovenske braće, kako se kod njih u tom smjeru radi. ųto bolje se uzradi, time će više dobiti zajednička stvar, jer bez toga nema ni sjedinjene Slovenije ni sjedinjene Hrvatske.«⁷⁶

Slovensko-hrvaška vzajemnost se je poudarjala tudi na slovesnosti ob otvoritvi Narodnega doma v Ljubljani. *Hrvatska domovina* je ob tem dogodku klicala: »ųivili Slovenci! ųivili sviestni promicatelji narodne prosvjete! ųivila biela Ljubljana, a napose ųivila hrvatsko-slovenska bratska uzajamnost i sloga!«⁷⁷ Seveda so – kot se to med brati spodobi – otvoritvenim slovesnostim prisostvovali Zagrebčani. Med njimi je Jakčin nazdravil »bratinskoj ljubavi i vezu izmedju Slovenaca i Hrvata, dvaju rodjenih brata.«⁷⁸ Pravaški list je nekaj dni zatem pisal, da so bili hrvaški gosti, ki so prisostvovali otvoritvi v Ljubljani, »tumači bratinskih osjećaja, koje stranka prava u Hrvatskoj sa celim hrvatskim narodom naspram jednokrvnoj braći preko Sutle osjeća.«⁷⁹ Kot potrditev te trditve je nato časnik povzel nekatere govore. Ruųić je dejal, da »stranka prava u Hrvatskoj ... smatra Vas [Slovence, op. N.P.] ne samo kao susjede ili prijatelje, već upravo kao pravu jednokrvnu braću« ter svetoval Slovincem, naj v Narodnem domu sledijo stezi, ki je bila nakazana v času ilirizma, stezi, »koja vodi do narodnog i jezičnog jedinstva Slovenaca s Hrvatima, a time i do večje narodne moći, bez koje bi mogli postati ųrtvom pohlepnih susjeda i neprijatelja naših.«⁸⁰ Podobno je govoril tudi Jakčin; menil je še, da ni naroda, ki bi po »srodstvu krvi, i po geografičnom položaju i po političkih težnjah, bio više upućen na medjusobnu ljubav« kot slovenski in hrvaški narod. Trdil je dalje, da je razen v Istri »premalo ... razvijena ljubav izmedju Slovenaca i Hrvata.«⁸¹ Tudi list *Hrvatsko pravo* se je veselil otvoritve slovenskega Narodnega doma in mu ųelel uspeha.⁸²

Bratsko slogo in enotnost slovenskega in hrvaškega naroda je *Hrvatska Domovina* poudarjala spet konec junija 1897, potem ko so Ljubljano obiskali člani pevskega društva Kolo. Uredništvo lista je poudarilo, da je to že druga slavnost v tem mesecu, saj so se pred kratkim vrnili iz Beograda, kjer so bili ravno tako zelo prisrčno sprejeti kot v Ljubljani. V slovenskem glavnem mestu sta jih pozdravila Trstenjak in Mandić. Trstenjak je poudarjal, da »sveto i nerazriešivo pobratimstvo, koje je danas sklopljeno imade trajati, dok bude Hrvata i Slovenaca«. Mandić pa je rotil Hrvate, naj ne zapuščajo Slovencev, naj ne zapuščajo Istranov, kajti, če pade Istra, »doći će red na vas.«⁸³

Pred sestankom slovenskih in hrvaških državnozbornih poslancev konec julija 1897 v Ljubljani je časnik domovinašev pisal, da je prepričan, da bo ta sestanek pokazal, da vlada samo s polovičnimi obljubami ne bo pridobila Slovencev, zato je pripisal sestanku velik pomen.⁸⁴ Tudi organ slovenskega političnega katolicizma, *Slovenec*, je pred sestankom pisal, da je napovedani shod »eminentne politične vaųnosti«, na njem naj poslanci pokaųejo, da je slovenski narod »politično zrel narod ter da si več ne pusti kratiti svojih državljanskih pravic.«⁸⁵ Na predvečer sestanka, 13. septembra 1897, je *Hrvatska Domovina* pisala, da »klub

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Slovenska slava, HD, 10. 10. 1896, ųt. 233., str. 2.

⁷⁸ Sa slovenske slave, HD, 12. 10. 1896, ųt. 234., str. 1.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Slovenci i Hrvati, Priloga HD, 17. 10. 1896, ųt. 239.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Narodni dom u Ljubljani, HP, 12. 10. 1896, ųt. 283., str. 1–2.

⁸³ Opet slava bratske sloge, HD, 30. 6. 1897, ųt. 146., str. 2.

⁸⁴ Sastanak hrvatskih i slovenskih zastupnika u Ljubljani, HD, 28. 7. 1897, ųt. 170., str. 1.

⁸⁵ Vseslovenski shod, Slovenec (dalje Sc), 10. 9. 1897, ųt. 206., str. 1.

naših in slovenskih zastupnikov na Dunaju odloča o obstanku večine državnega zbora. Slovenci to dobro vedo in ravno zaradi tega želijo pokazati Dunaju, da se z drobtinicami ne bodo zadovoljili, temveč bodo njihovi poslanci pokazali najprej na potrebe naroda, brez katerih vlada ne bo dobila njihove podpore. S sramotnim postopanjem proti Slovincem v Trstu in Gorici ter proti Hrvatom in Slovincem v Istri se mora prenehati. Prav tako se morajo upoštevati želje Slovencev na Štajerskem in Koroškem. Ni res, da so te zahteve takšne, da se morajo podrediti višjim državnim interesom, nasprotno, one podpirajo te interese.«⁸⁶

Šusteršič je pozval vse poslance na sestanek v Ljubljano; pozivu so se odzvali vsi slovenski in istrski poslanci razen Laginje, ki je svojo odsotnost opravičil ter v pismu poudaril potrebo tega sestanka. Sestanka so se poleg slovenskih poslancev udeležili Hrvatje Rukavina, D. Starčević, Potočnjak, Banjavčić, Ružić in dalmatinski predstavnik Vuković, prišli pa so tudi člani slovanske zveze: maloruski poslanec Barwinski, češko-moravski Stojan, Vitezović, Nabergoj, Svetec in drugi ugledni slovenski rodoljubi. Shod je otvoril kranjski deželni glavar Oton Detela, ki je poudaril, da je »ta sestanek dokaz enotnosti vseh južnih Slovanov«.⁸⁷ V podobnem smislu so za njim govorili še Hribar, Barwinski in Stransky. Rukavina je nato dejal, da Hrvati »pripadajo tisti stranki, ki si je zadala nalogo zediniti Slovence in Hrvate. Dokler bodo Slovenci imeli take moče, ki se bore za njihove pravice, se jim ni treba bati prihodnosti«.⁸⁸ Pri tem je poudarjal, da zedinjenje Slovencev s Hrvati ne pomeni, »da bi se Slovenci pohrvatili ali Hrvatje poslovenili, ampak oboji narod ostani nedotaknen«.⁸⁹ David Starčević je vzpodbujal k slogi med Slovenci in Hrvati, poudarjajoč, da »če se bomo ločeni vojskovali, ne bomo zmagovali«.⁹⁰

Na shodu so sprejeli resolucije, v katerih so poudarili, da pozdravljajo združitev slovenskih in hrvaških državnozbornih poslancev ter da odobravajo v vseh točkah program Slovanske katoliške narodne zveze; slovenskim in istrsko-hrvaškimi poslancem izrekajo popolno zaupanje ter jih pozivajo, naj v parlamentarni večini vztrajajo, dokler bo le-ta izvrševala svoj program. Med drugim so se zavzeli za uresničitev 19. čl. temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov ter zahtevali, naj se da več narodnostnih pravic Slovincem in Hrvatom v Istri in Primorju.⁹¹ *Hrvatska Domovina* je zaključila, da je najpomembnejši dosežek tega shoda dosežena enotnost vseh slovanskih parlamentarnih skupin.⁹²

Organ Čiste stranke prava, *Hrvatsko Pravo*, je poudarjal, da je bila zmeraj njihova želja, da se Slovenci odločijo za politično pridružitve k Hrvaški. Glede na to, da se je v Cislajtarni v tem času pojavljala težnja po federalistični preureditvi monarhije, je časnik upal, da bodo na ljubljanskem sestanku poudarili hrvaško državno pravo kot temelj, na katerem naj Hrvati in Slovenci zahtevajo ureditev odnosov med Hrvati in drugimi narodi monarhije. Vendar je bil sestanek, čeprav so se ga udeležili domovinaši, »v strogem duhu avstrijanščine, njegove resolucije pa v popolnem nasprotju s federalističnimi idejami«.⁹³ Zato je bilo uredništvo lista razočarano, menilo je, da resolucije sestanka »niso posledica dobro premišljene težnje po narodni samostojnosti, ampak so drobtinčarska politika, prosjačenje milosti, zapuščenje državne neodvisnosti kraljevine Hrvaške. ...a to je škoda, velika škoda, ki bo šele v prihodnosti pokazala svoje težke posledice. S tako politiko se posvečuje in odobrava deviza: »Divide et

⁸⁶ Sveslovenski i istarsko-hrvatski sastanak u Ljubljani, HD, 13. 9. 1897, št. 208., str. 1.

⁸⁷ Sveslovenski sastanak, HD, 15. 9. 1897, št. 210., str. 1.

⁸⁸ Prav tam, str. 2.

⁸⁹ Vseslovenski in istarsko-hrvatski shod, Sc, 14. 9. 1897, št. 209., str. 1.

⁹⁰ Vseslovenski in istrsko-hrvatski shod, Sc, 15. 9. 1897, št. 210., str. 4.

⁹¹ Prav tam, str. 1–4.

⁹² Sa sveslavenskoga shoda, HD, 16. 9. 1897, št. 211., str. 1.

⁹³ Sveslovenski sastanak, HP, 15. 9. 1897, št. 559., str. 2.

impera«, s takim delom se ne pripelje narod do oblasti, ampak se nudi priložnost pogumnejšim posameznikom, da v nenormalnem, nezdravem sistemu sodelujejo pri upravi in vladi v državi kot plačani avstrijski uradniki, nikakor pa kot predstavniki suverenosti svojega naroda.«⁹⁴ List Čiste stranke prava torej nikakor ni skrival razočaranja nad resolucijami ljubljanskega sestanka, še več, šel je celo tako daleč, da je domovinaškim udeležencem ljubljanskega shoda očital, da so odšli v Ljubljano, da potrdijo Miklošičevo teorijo in se je spraševal, ali so tja šli »proti duhu hrvatstva ...kot zagorski 'Slovenci'«.⁹⁵

Februarja 1898 je *Hrvatska domovina* objavila vrsto člankov z naslovom »Unitarizam ili trinitarizam sve jedno« pod katere se je podpisal »Samo Hrvat«. V njih je razpravljal o državnopravnih programih hrvaških strank. Pokazal je na neuspeh ilirizma in jugoslovanske ideje ter poudaril, da je rešitev hrvaškega, slovenskega, srbskega in bolgarskega narodnega vprašanja v hrvaškem državnem pravu, pod katerega okriljem naj se zedinijo Hrvati, Slovenci in Srbi. To se lahko imenuje unitarizem, ker so Hrvati, Slovenci in Srbi enoten narod, ali pa »trinitarizem«, ker so znotraj tega naroda trije: Slovenec, Hrvat in Srb. Ker pa imajo vsi trije en jezik, pripadajo enemu narodu, saj je jezik obeležje narodnosti. Glede Slovencev je menil, da naj se sami odločijo, če se bodo pridružili tej zvezi, hkrati pa je trdil, da jih bo v to prisilila nevarnost germanizacije, pred katero jih lahko reši samo hrvaško kraljestvo.⁹⁶

V začetku junija 1898 je *Hrvatska domovina* znova izražala prepričanje, da se bodo slovenske in hrvaške dežele združile v samostojno državo: »Slovenci, to so naši najbližji brati, to so planinski Hrvati, s katerimi nas čaka skupna državna in politična prihodnost. Zedinjenje vseh hrvaških in slovenskih dežel v eno politično samostojno hrvaško skupino, to je davni program stranke prava, to je njeno verovanje.«⁹⁷

Slovenci v tem času očitno niso bili seznanjeni z notranjimi spori med pravaši, ali pa so nanje gledali podobno kot Hrvati na spore med slovenskimi liberalci in klerikalci, ki so menili, da je razdor v škodo enotnosti slovenskega naroda in so zahtevali, naj se obe politični strani združita. O tem priča obisk slovenskega pevskega društva Slavec v Sisku leta 1898. Društvo se je udeležilo proslave 15-letnice delavskega društva Sloge, ob tej priliki pa so obiskali tudi J. Franka, kar pa je med domovinaši sprožilo hude polemike in je napolnilo kar nekaj strani *Hrvatske domovine*.⁹⁸ Polemiko pa je domovinaški list zaključil z objavo izjave pevskega društva Slavec, v katerem je predsednik društva I. Dražil izjavil, da je obisk Franku veljal kot obisk »prijatelju hrvatskih radnikov in Slovencev«; list *Hrvatska Domovina* je temu dodal komentar: »Kad bi Slovenci bili znali, kakov je Frank prijatelj Slovencev a i hrvatskih radnika, sigurno ga ne bi posjetili. I zato im mi toga ne zamjeramo.«⁹⁹

Sestanek na Sušaku 1898

Pomembno prelomnico pri vzpostavljanju politične zveze med KNS in pravaši predstavlja udeležba slovenskih predstavnikov na shodu domovinaške pravaške frakcije 12. oktobra 1898 na Trsatu. Že prej so se v Slovincu začeli pojavljati članki, ki so nakazovali, da KNS

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Unitarizam ili trinitarizam sve jedno, HD, 14. 2. 1898, št. 35., str. 1.

⁹⁷ Slovenačka era u Dalmaciji, HD, 3. 6. 1898, št. 128., str. 1.

⁹⁸ Slavlje u Sisku, HD, 16. 8. 1898, št. 187., str. 2; Sisačko slavlje, HD, 22. 8. 1898, št. 191., str. 2; Sisačko slavlje i košer-izvještaji, HD, 24. 8. 1898, št. 193., str. 1–3.

⁹⁹ Sisačko slavlje i košer-izvještaji, HD, 24. 8. 1898, št. 193., str. 3.

želi okrepiti zveze s Hrvati. Med take članke sodi članek z naslovom »Ob smrtni uri poslanke zbornice«, v katerem je izraženo mnenje, da se bo »treba oprijeti dveh idej, ki sta doslej nekako dremali v našem osrčju. Glasita se: Politiška zveza Slovencev s Hrvati na temelju katoliške vere in demokracije. Drugače nam ni rešitve!...V tem načelu je tudi Avstriji jedini spas, kakor ji je tudi v jedino uresničeni zvezi Slovencev s Hrvati zagotovljen jug in upravičen nujno potreben razvoj na Balkanu!«. Avtor članka je bil nihče drug kot J. E. Krek!¹⁰⁰ Uredništvo *Slovenca* se je povsem strinjalo z njegovimi mislimi in je dodalo: »Ni bila glavna napaka za naš narod, da je majhen, glavna hiba je bila, da so bile majhne ideje, ki so vodile naše zastopnike v javnem življenju, živeli smo v političnem življenju rekli bi od danes na jutri, premalo se ozirajoč na velike ideje, ki jedine ohranjajo narode in jih delajo srečne«.¹⁰¹

Poleg istrskih Slovencev so se domovinaškega shoda na Trsatu udeležili katoliški narodnjaki Krek, Andrej Kalan in Janko Brejc. Kalan je v svojem govoru poudaril potrebo, »da se na jugu Avstrije osnuje krepka organizacija jugoslovanskih narodov, ki bi bila nepremagljiv branik državi in pravu jugoslovanskih narodov«.¹⁰² Izrazil je zadovoljstvo, ker naj bi pravaška stranka vodile iste ideje kot KNS: ideja krščanstva, ideja hrvaškega državnega prava in ideja gospodarske organizacije za narod. Na koncu je prisotnim polagal na srce naslednje: »Shodi, kjer se zbirajo Hrvati in Slovenci, naj širijo idejo skupnosti Hrvatov in Slovencev mej oba naroda, časopisje slovensko in hrvatsko naj jo goji, da kmalu postane obema narodoma skupna last in merodavno vodilo v dosego nepremagljivega branika na jugu države, v ponos in podporo Avstriji in v srečo slovensko-hrvatskega naroda, združenega na temelju hrvatskega državnega prava«.¹⁰³ Istrska *Naša sloga* je poudarila del Kalanovega govora, kjer je ta dejal, da se morajo umetne meje med slovenskim in hrvaškim narodom porušiti in doseči edinstvo, ki ga prihodnost ne bo mogla porušiti. »Narod slovenski zato spremlja delovanje hrvaških poslancev, še posebej katoliška narodna stranka, ki ima v Zagrebu stalnega dopisnika«, je trdil Kalan.¹⁰⁴ Krek je poudaril, da »ločeni smo preslabi, da bi nas upoštevali, zato treba, da se združimo...na stališču hrvatskega državnega prava«.¹⁰⁵ V *Crveni Hrvatski* so zapisali tudi naslednje Krekove misli, ki jih – razen v *Naši slogi*¹⁰⁶ – niso omenjali v nobenem drugem listu: »Mi slovenski državnozbornski poslanci smo se prepričali, da tam [na Dunaju]ne bomo nikdar nič trajnega dosegli. Mi se tukaj svečano odrekamo Dunaja in dunajske politike, ker se priznavamo eno z vami, en narod z eno prihodnostjo.«¹⁰⁷ Spinčić je ob tej njegovi izjavi zadovoljen pripomnil, da se je s pristankom KNS na hrvaško državno pravo Kraljevina Hrvaška »povečala«.¹⁰⁸ Brejc je hrvaškim zastopnikom položil na srce, da nimajo nobenega razloga dvomiti v iskrenost Krekovih in Kalanovih izjav o hrvaško-slovenski solidarnosti. Priznal je sicer, da aktualna politika slovenske delegacije v državnem zboru še vedno »bazira na temelju desničarskega adresnega načrta, ki je federalistično-avtonomističen, in ni pričakovati, da s to politično smerjo v bližnji bodočnosti sprežemo«.¹⁰⁹ Toda slovenski pristanek na adresni

¹⁰⁰ Dr. K. [Janez Evangelist Krek], Ob smrtni uri državne zbornice, Sc, 4. 6. 1898, št. 125., str. 1–2; glej tudi Radosavljevič, KNS in Hrvati, str. 339.

¹⁰¹ Borba za obstanek, Sc, 11. 6. 1898, št. 130., str. 1.

¹⁰² Shod stranke prava na Sušaku, Sc, 13. 10. 1898, št. 235., str. 1.

¹⁰³ Prav tam, str. 1–2.

¹⁰⁴ Izjava Slovenaca, NS, 27. 10. 1898, št. 40., str. 4.

¹⁰⁵ Shod stranke prava na Sušaku, Sc, 14. 10. 1898, št. 236., str. 1.

¹⁰⁶ Izjava Slovenaca, NS, 27. 10. 1898, št. 40., str. 4.

¹⁰⁷ Fran Supilo, Sa skupštine, CH, 22. 10. 1898, št. 42–43., str. 1–4. Ali lahko iz te Krekove izjave sklepamo, da je imel v mislih trialistično preureditev monarhije?

¹⁰⁸ A. Rahten, SLS v dunajskem parlamentu, str. 26.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 2.

načrt, ki je vseboval željo po razširitvi deželne avtonomije, še ne pomeni, da so Slovenci opustili zahtevo po avtonomiji narodov. Brejc je poudaril, da »nikdar ne smemo in ne bomo privolili v to, da se revizija ustave izvrši v smislu avtonomije dežela, ker bi bila to naša politična in narodna smrt«. ¹¹⁰ Podpora adresnemu načrtu desnice naj bi bila tako zgolj taktična poteza, »ker ne verjamemo, da se bo dejanski izvršil, in pa radi tega, ker vidimo v njem prvi naskok na stari naš, Slovanom sovražni, birokratični centralistični sistem«. ¹¹¹ Cilj KNS naj bi ostal isti, kot ga imajo pravaši, je zatrdil Brejc, »dasi so pota različna, ki nas vodijo k združenju slov/anskih/ sil na avstrijskem jugu, k političnemu združenju Slovencev in Hrvatov«. Pravaše je pozval, naj še naprej gojijo »sveto državnopravno idejo, ki ima svojo historično sankcijo«. ¹¹² Konrad Janežič je v imenu istrskih Slovencev izjavil, da oni »že davno stoje na temelju hrvatskega državnega prava in da jih veseli, ker so danes temu pritrdili tudi Slovenci s Kranjskega«. ¹¹³

Supilo ni mogel skriti navdušenja nad temi izjavami katoliških politikov na Trsatu: »To ni nič manj kot milijon in pol sorodnega plemena, ki spontano prihaja k nam, prejema hrvaško ime, se postavlja na naše stališče in napoveduje vojno svojim nasprotnikom na temelju hrvaškega državnega in narodnega prava. ... To je naš pravaški program – iz teh dežel na jugu osnovati svobodno in samostojno Hrvaško pod habsburško dinastijo, z Zagrebom kot centrom in prestolnico.« ¹¹⁴ Približno mesec dni kasneje je *Crvena Hrvatska* opozarjala, da ne sme ostati pri izrečenih besedah, ampak je potrebno delati, da se bo v Dalmaciji, Istri in Sloveniji učvrstila hrvaška narodna zavest, odpor proti tujcem in zahteva po zedinjenju s Hrvaško. ¹¹⁵

Organ Čiste stranke prava *Hrvatsko pravo* ni dajal nobenega pomena izjavam Slovencev na trsatski skupščini, ker je menil, da je šlo samo za manever. Poudarjal je namreč, da so izjavo dali »zastopniki stranke, ki je prej vedno odločno delala proti Hrvatom in ki je bila zmeraj zvesta in predana dunajski politiki«, ne pa predstavniki liberalne stranke dr. Tavčarja, ki »se je zmeraj odločno izjavljala za zedinjenje s Hrvaško v duhu nauk Ante Starčevića«. ¹¹⁶ Potem, ko je *Slovenec* objavil članek »Vodilna misel«, je list *Hrvatsko pravo* zapisal, da so te izjave »edini tolažilni pojavi po domovinaški skupščini« ter zagotovil, da »z iskrenim veseljem in zadovoljstvom beleži te izjave, če so iskreno mišljene in če jim bodo planinski bratje, tako kot so obljubili, ostali dosledni«. ¹¹⁷ Časnik je obžaloval le dejstvo, da so bile izjave Slovencev dane na domovinaški skupščini, ker svojim političnim nasprotnikom pač niso zapali. ¹¹⁸ Podobno kot pristaši Čiste stranke prava je tudi veliki župan modruško-riečke županije Vladimir pl. Nikolić-Podrinski v svojem poročilu hrvaški vladi zaključil, da »ciela ta skupščina bijaše bez svakog odvažnijeg dosega«. ¹¹⁹

Slovenskega gospodarja izjave Slovencev na Trsatu niso presenetile; menil je, da so bile le logična potrditev delovanja slovenskih katoliških politikov, ki so že nekaj časa delovali v tej smeri: »Kdor je naše slovensko časopisje, zlasti v zadnji dobi količkaj pazljivo čital, temu

¹¹⁰ Fran Supilo, Sa skupštine, CH, 22. 10. 1898, št. 42–43., str. 2.

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² Prav tam; prim. tudi z A. Rahten, SLS v dunajskem parlamentu, str. 26–27; Boris Radosavljević, Katoliška narodna stranka in Hrvati v letih 1897–1903, ZČ, 48 (1994), str. 335–351.

¹¹³ Shod stranke prava na Sušaku, Sc, 14. 10. 1898, št. 236., str. 2.

¹¹⁴ Fran Supilo, Sa skupštine, CH, 22. 10. 1898, št. 42–43., str. 1.

¹¹⁵ Poslije skupštine, CH, 26. 11. 1898, št. 48., str. 1–2.

¹¹⁶ Poslie sušačke komedije, HP, 14. 10. 1898, št. 883., str. 1.

¹¹⁷ Slovenci za hrvatsko državno pravo, HP, 19. 10. 1898, št. 887., str. 2.

¹¹⁸ Prav tam.

¹¹⁹ Hrvatski državni arhiv v Zagrebu, Predsjedništvo zemaljske vlade (PRZV) 1897–1899, šk. 527/78, zv. 6-1d, spis št. 5211/1898.

ni moglo uiti, da so naši velmožje, izmed najboljših najboljši, goječ krščanstvo z vsem srcem in podpirajoč gospodarski napredek na vsak možni način, prišli do trdnega prepričanja, da sta nam končno narodni obstanek in boljša prihodnost zajamčena vendar le v tem slučaju, da se politiško združimo s Hrvati«. ¹²⁰ V tem duhu je časnik decembra istega leta (1898) ugotavljal, da se da narodno vprašanje v monarhiji rešiti samo »po federalizmu z narodno samoupravo, po krčenju prostosti židov, po strogem postopanju z veleizdajci in upornim uradništvom in končno po odločni vrnitvi k katoličanstvu«. ¹²¹

To dejanje zastopnikov KNS pa je med slovenskimi liberalci sprožilo velik nemir. Konservativcem so očitali neiskrenost, saj naj bi bil njihov nastop na Trsatu le strankarsko-taktičnega značaja, s katerim so želeli pridobiti hrvatsko stranko prava za svoje klerikalne namene. ¹²² V podobnem tonu je bil napisan članek v *Slovanskem svetu*, objavljen tudi v *Slovenskem narodu*, ¹²³ ki je dodobra razburil hrvaške pravaše.

Domovinaši so očitali *Slovanskemu svetu*, da je s svojim člankom o trsatskih izjavah slovenskih katoliških politikov pokazal »ne samo podpuno nepoznavanje naših prilika, već je pružio prigodu »Narodnim novinam«, službenom listu vlade grofa Khuena Hedervaryja, da njegov članek izcrpi dakako ne na uhar slavljene slavenske uzajamnosti. »Slovanski svet« nema pojma o razkolu u stranci prava; on ne zna, da su izviestnim židovom prikloni Frankovci priredili nekakovu demonstraciju preklani proti biskopu Strossmayeru, a ne stranka prava. ... »Slovanski svet« nema ni blagoga pojma, da je stranka prava na skupštini obdržavanoj nedavno na Trsatu jednoglasno odobrila rad u zajednici sa neodvisnom strankom, u koliko to program naše stranke dopušta. »Slovanski svet« tako slabo pozna naše prilike, da misli, da je izjava slovenskih zastupnika, jer je na skupštini strake prava učinjena, neke vrste nepovjerenja prama vladiki Strossmayeru! Ovakove nepojmljive bezsmislice čitaju se eto u listu, koji si utvara da stoji na nekom višem stanovištu, s kojega ljubavlju obuhvaća sve Slavene. »Slovanski svet« drži stranku prava protivnicom slavenske uzajamnosti, a nezna, da su to drugovi izviestnih židova, dakle Frankovci. ... Isto tako se pokazuje »Slovanski Svet« nedoraslim, da razjasni, zašto bi po njegovom sudu imali zastupnici slovenske katoličke pučke stranke pristati uz »Obzor«, a ne uz stranku prava. Za ta svoj nazor navodi »Slovanski Svet«, da je neodvisna stranka više u volji Srbima i da na nje uzima obzir t.j. da traži modus vivendi s njima. Naprotiv toga konstatujemo, da niti »Obzor« neće, da tzv. Srbima dopusti, da su oni p o l i t i č k i n a r o d u našoj domovini sa posebnom težnjom, koja, kada bi se oživotvorila, imalo bi nestati hrvatskog imena. Prikazati nas protivnicima ćirilice, prosto je nesmisao bez ikakove podloge.« Uredništvo *Hrvatske Domovine* se nadalje čudi, da Slovenski narod take članke objavlja, saj bi po njihovom mnenju moral vsaj ta slovenski list bolje poznati hrvaške politične razmere: »Nije li dr. Tavčar dolazio na skupštinu stranke prava i sada se brzojavno priglasio našoj skupštini? Ne uvidja li uredništvo »Slovenskog Naroda« da preštampavajuć ovakove članke podieljuje ukor i dru. Tavčaru i drugovom?« ¹²⁴ Ko je naslednje leto skupina slovenskih krščanskih socialcev obiskala Hrvaško, so jih frankovci ob prihodu pričakali s klici »Živio dr. Tavčar!« ¹²⁵

Medtem ko je *Crvena hrvatska* poročala o skupščini in zapisala, da se je dalmatinski pravaši niso udeležili (so pa preko svojega lista odobrvali načela, ki so bila tam izražena ¹²⁶),

¹²⁰ Združitev avstrijskih Jugoslovanov, Slovenski gospodar (dalje SG), 27. 10. 1898, št. 43., str. 1–2.

¹²¹ Kako naj Avstrija državno idejo uresničuje., SG, 15. 12. 1898, št. 50, str. 1–2.

¹²² Kranjski klerikalci in stranka prava, SN, 15, in 17. 10. 1898, št. 237, 238, str. 1.

¹²³ Slovenski katoliški stranki jedno, SN, 2. 11. 1898, št. 251, str. 1.

¹²⁴ »Slovanskemu Svetu«, HD, 4. 11. 1898, št. 252, str. 1.

¹²⁵ Prav tam.

¹²⁶ Poslije skupštine, CH, 26. 11. 1898, št. 48, str. 1–2.

ker so želeli ostati nevtralni v sporu med domovinaši in čistimi, *Narodni list* iz Zadra o skupščini ni niti poročal!¹²⁷

Po sestanku v Sušaku je slovenska Katoliška narodna stranka navezovala vse tesnejše stike s hrvaškimi pravaši ter v svojem glasilu širila idejo hrvaškega državnega prava ter slovensko-hrvaške vzajemnosti, hkrati pa je vzpodbujala tudi katoliško organizacijo na Hrvaškem. Tako je *Slovenec* marca 1899 pisal, da na Hrvaškem »še ni prave katoliške organizacije, ali mi se nadajamo, da se osnuje v kratkem, ker je to neobhodno potrebno, da se o tem katoliškem gibanju podučijo tudi narod. Zato bi se moral izdajati za narod prav poljudno pisan časopis s strogo katoliškimi nazori.«¹²⁸

Maja istega leta je isti časnik pisal, da »hrvaška ideja napreduje« in da jo je potrebno gojiti »neprenehoma in z vso odločnostjo« kajti »če se vzbujena ideja ukorenini v narodu, nikdo več je ne bo razdrl, in priti mora čas, da se izvede. A ta čas za Hrvatsko ne more biti daleč, kajti Avstroogrška mora že po svojem položaju to idejo izvesti, če se hoče sploh na jugu vzdržati. Tedaj pride čas seveda tudi za slovenske dežele, da stopijo v ožjo zvezo s sosedno Hrvatsko, saj je njih osoda zavisna popolnoma od njenega položaja.«¹²⁹

Naslednja zadeva, ki je povezana s vse tesnejšim slovensko-hrvaškim sodelovanjem in ki je sprožila veliko nemira, je bil leta 1899 sprejet sklep kranjskega deželnega zbora o uvedbi hrvaškega jezika na ljubljanski realki.¹³⁰ Debatu lahko dokaj natančno spremljamo v tedanjih slovenskih časnikih. *Slovenski narod* je poročal, da se je deželni poslanec Šubic zavzemal za uvedbo hrvaškega učnega jezika, ker je menil, da je treba predvidevati, da »bodo naši sinovi hodili na jug in jim to omogočiti z jezikovnim znanjem.«¹³¹ Hribar je poudarjal, da sicer polovica slovenskih profesorjev zna hrvaško, »a ker nimajo formalnega dokaza osposobljenosti, se lahko zgodi, da vlada ne bo dovolila, da uče hrvaščino«. Tudi Povše je poudarjal, da je uvedba hrvaškega učnega jezika pomembna predvsem zato, ker »bode marsikateri Slovenec na jugu iskal kruha. Trditev, da se Slovenec hitro nauči hrvaškega uradovanja, je površna. Ravno Slovincem se očita, da ne uradujejo dobro hrvatski. Hrvatje ne puste svojega jezika tako mrcvariti, kakor se pri nas mrcvari slovenski jezik«, je še dodal in menil, da bi moral biti hrvaški jezik obligaten.¹³² *Slovenec* je še posebej poudarjal del Kalanovega govora v kranjskem deželnem zboru, v katerem je le-ta opozarjal na shod stranke prava na Trsatu, na potrebo združitve s Hrvati in da je »treba Slovincem gledati, da se kolikor mogoče bližamo jugu, da se sporazumevamo s Hrvati, ker le močen slovensko-hrvaški narod na jugu bo dober branik za državo, ki krepih narodov potrebuje ravno ob svojih mejah.«¹³³ *Slovenski gospodar* pa je na uvedbo hrvaškega jezika v slovenske srednje šole gledal kot na korak naprej k združenju Slovencev s Hrvati in je trdil, da se tudi hrvaški narodni krogi tega sklepa vesele, »kajti to jim je dokaz, da se Slovenci resno približujejo hrvatskemu narodu.«¹³⁴

Seveda so predvsem na hrvaški strani z navdušenostjo sprejeli ta sklep kranjskega deželnega zbora.¹³⁵ *Crvena Hrvatska* je v tem dejanju videla uresničevanje idej, ki so jih predstavniki KNS izrazili na Trsatski skupščini oktobra 1898.¹³⁶

¹²⁷ Izza skupštine stranke prava, HD, 27. 10. 1898, št. 246, str. 1.

¹²⁸ Katoliško gibanje na jugu, Sc, 6. 3. 1899, št. 53, str. 2.

¹²⁹ Hrvatska ideja napreduje, Sc, 27. 5. 1899, št. 120., str. 3–4.

¹³⁰ Radosavljević, KNS in Hrvati, str. 343–344.

¹³¹ Deželni zbor kranjski, SN, 27. 4. 1899, št. 96., str. 1.

¹³² Deželni zbor kranjski, SN, 28. 4. 1899, št. 97., str. 1–2.

¹³³ Radosavljević, KNS in Hrvati, str. 344–345.

¹³⁴ Združenje Slovencev s Hrvati, SG, 11. 5. 1899, št. 19., str. 3.

¹³⁵ Slovenec, 5. in 6. 5. 1899, št. 103 in 104; glej tudi Radosavljević, KNS in Hrvati, str. 345.

¹³⁶ U stranci prava, CH, 6. 5. 1899, št. 18., str. 1.

V tem času ni bilo skoraj nobene slavnosti KNS, na kateri ne bi govorili o slovensko-hrvaški vzajemnosti. Na tem področju so bili še zlasti aktivni krščanski socialisti. Na vseslovenski delavski slavnosti 28. maja 1899, na kateri so bili tudi udeleženci iz Siska in Zagreba, je Kalan poudarjal, da je vez, ki veže Hrvate in Slovence, vedno tesnejša in da razširjanje te ideje ni mogoče ustaviti.¹³⁷ Podobno je bilo na delavski slavnosti na Jesenicah 25. junija 1899 ter v sredini avgusta 1899, ko so se slovenski delavci pod vodstvom krščanskih socialistov udeležili izleta v Karlovec.¹³⁸ Na tem izletu je zbranim slovenskim in hrvaškim delavcem spregovoril tudi Krek, ki je dejal, da je bil »sen njegove mladosti in je sedaj delo zrele moške dobe: praktično provesti zjedinenje mej Slovenci in Hrvati. ...Internacionalna socijalna demokracija je hotela izrabiti to idejo, a delavstvo se bode oklenilo nas, ki delamo na temelju vere in demokracije. V tem smislu se organizuj slovensko in hrvaško delavstvo.«¹³⁹ Hrvati so napijali hrvaško-slovenski vzajemnosti in zagotavljali, da »Slovenci dobe mej Hrvati odprte roke«.¹⁴⁰ Zagorac jim je odgovarjal, da so Slovenci pripravljeni delovati »za skupno srečo naroda hrvatskega«; poudarjal je, da se slovenski delavci trdno organizirajo na temelju vere in ljubezni do domovine in tako naj storijo tudi hrvaški delavci, Kregar pa je dejal, da se Slovenci smatramo za del hrvaškega naroda. Narodni zastopnik Modrušan je menil, da smo Slovenci in Hrvatje en narod in je pozdravljal slovensko-hrvaško vzajemnost. Gostinčar pa je ob odhodu zagotavljal, da »slov/enski/ krščanski socijalci ne poznamo Sotle, mi ne poznamo razlike mej Slovenci in Hrvati – vsi bodimo jedni.«¹⁴¹ Uredništvo *Slovenca* je menilo, da je s tem položen prvi kamen k skupni jugoslovanski delavski organizaciji.¹⁴²

Dne 25. oktobra 1899 je bila v Slavonskem Brodu skupščina stranke prava, na katero so bili povabljeni tudi predstavniki KNS, ki pa se je zaradi zasedanja državnega zbora in občnega zbora kmetijske družbe, ki je bil naslednji dan, niso mogli udeležiti. Krek je naknadno izjavil, da se strinja z vsemi sklepi skupščine. Kljub temu je nekaj »najodločnejših slovenskih patrijotov« vseeno hotelo prisostvovati skupščini, kar pa jim je preprečila »redarstvena oblast« v Slavonskem Brodu, ki je imela nalogo, »zaprečiti sodelovanje Slovencev na skupščini. To se je zgodilo radi lanskih izjav slovenskih odposlancev na hrvatski skupščini, izjav, ki so jasno glasile, da Slovenci stoje na temelju hrvatskega prava in da teže za jedinstvom s Hrvatsko«.¹⁴³ *Slovenec* je pisal, da je »ideja složnega delovanja mej Hrvati in Slovenci, ideja, kateri daje konkreten izraz hrvatsko državno pravo, ...ta dan prav posebno spajala Slovence in Hrvate«.¹⁴⁴ Dr. Krek je izjavil, da se strinja z vsemi sklepi skupščine, mnogo slovenskih poslancev in uredništvo *Slovenca* pa je skupščini poslalo brzojavne pozdrave.¹⁴⁵

Ob tisočletnici hrvaškega kraljestva je Slovenska krščansko-socijalna zveza priredila javno predavanje, ki se ga je udeležilo tudi nekaj istrskih Hrvatov. *Slovenski gospodar* je ugotavljal, da »kranjski krščanski socijalci ne prezrejo nobene prilike, da govorijo za razširjanje jugoslovanske misli«.¹⁴⁶ Arhivar Anton Koblar je predaval o zgodovini Hrvaške, k besedi pa se je oglasil tudi državni poslanec dr. Krek, ki je poudaril, da je Tomislav »tudi naš kralj« ter

¹³⁷ Sc, 27. in 29. 5. 1899, št. 120 in 121; glej tudi Radosavljević, KNS in Hrvati, str. 345.

¹³⁸ Slovenski krščanski socijalci na Hrvatskem, Sc, 15., 16. in 17. 8. 1899, št. 186., 187. in 188.; glej tudi: Radosavljević, KNS in Hrvati, str. 345–346.

¹³⁹ Slovenski krščanski socijalci na Hrvaškem, Sc, 16. 8. 1899, št. 186., str. 1–2.

¹⁴⁰ Prav tam.

¹⁴¹ Slovenski krščanski socijalci na Hrvatskem, Sc, 17. 8. 1899, št. 187., str. 1–2.

¹⁴² Prav tam.

¹⁴³ Radosavljević, KNS in Hrvati, str. 346.

¹⁴⁴ Shod stranke prava v Brodu, Sc, 3. 11. 1899, št. 252., str. 1.

¹⁴⁵ Slovensko-hrvatska vzajemnost, Sc, 28. 10. 1899, št. 248., str. 4.

¹⁴⁶ Jugoslovanska misel, SG, 4. 1. 1900, št. 1., str. 2.

nadaljeval, da moramo »ob idejah hrvatsko-slovenske skupnosti ...razširiti svoje obzorje, ako hočemo rešiti državo«. ¹⁴⁷ Dokazoval je patriotičnost te ideje in kazal na njen gospodarski pomen, hkrati pa pozival zbrane, naj delajo neumorno, da se bo ta ideja povsod med ljudstvom prebudila in ga ojunčila, da se bodo »znanamci...hvaležno spominjali nas in tistega časa, ko smo obnovili edino rešilno misel, misel z v e z e s Hrvati«. ¹⁴⁸

Ta ideja slovensko-hrvaške zveze, katere nosilci so bili v 90-tih letih 19. stoletja pristaši hrvaške Stranke prava (oziroma kasneje Matice stranke prava) in slovenska Katoliška narodna stranka, se je v naslednjem desetletju in pol še poglobila in končno pripeljala do trialističnih zamisli pred prvo svetovno vojno.

S u m m a r y

The Croatian Party of Rights and Its Position toward Slovenes in the 1890s

Nataša Podgoršek

It was primarily Frano Supilo who wrote in favor of political cooperation between Croatia and Slovenia in his newspaper *Crvena Hrvatska*. After the coalition of Croatian oppositional parties in 1892/93 the Croatian Party of Rights, which operated in Croatian Banovina, started to embrace this idea more enthusiastically. After 1895/96, when the Croatian Party of Rights dissolved, this initiative was taken over by a pro-homeland party under the leadership of Fran Folnegović. Of crucial importance was the Trsat meeting of the Croatian Party of Rights with Slovene Catholically-oriented politicians in October 1898, with the consequence that the Slovene Catholic National Party officially started to advocate closer cooperation between Slovenia and Croatia.

In the beginning of the 1890s the Croatian Party of Rights transformed into the »modern Croatian Party of Rights«, which accepted the fact that it was part of Austria-Hungary and recognized national rights of Slovenes; this greatly eased the efforts of Slovene political parties to come nearer to the Croatian political program. In 1895, when in the Kranjsko Provincial Assembly the Slovene Liberal Party consolidated with German liberals, the Catholic National Party of Slovenia took over from the liberals the responsibility of maintaining political contact with Croatia. Particularly active was the Christian social movement within the Catholic National Party of Slovenia under the leadership of Janez Evangelist Krek, who had publicly recommended closer cooperation between the two countries already in the beginning of the 1890s.

Becoming increasingly stronger, cooperation between Slovenia and Croatia culminated in the beginning of the 20th century. It was further stimulated by several important events such as the downfall of Khuen's government, the 1903 national movement in Croatia, and the annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908.

¹⁴⁷ Tisočletnica hrvatskega kraljestva in Slovenci, Sc, 28. 12. 1899, št. 296, str. 2.

¹⁴⁸ Prav tam.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: info@zgodovinskecasopis.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **320 SIT**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730-1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **320 SIT**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **960 SIT**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **600 SIT**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907.** 1988, 88 str. – **640 SIT**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546-1569).** 1989, 40 str. – **320 SIT**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **280 SIT**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + pril. – **560 SIT**
9. Petra Svoljšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **400 SIT**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **320 SIT**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **2000 SIT**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **400 SIT**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **480 SIT**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnimi vojnami.** 1996, 88 str. – **800 SIT**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **4000 SIT**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **4000 SIT**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **680 SIT**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon«. Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **880 SIT**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873-1897).** 1999, 336 str. – **2800 SIT**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **1600 SIT**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **880 SIT**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **2000 SIT**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del.** 2001, 96 str. – **1000 SIT**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske doline. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **3600 SIT**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **4800 SIT**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu = Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **800 SIT**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. II. del.** 2003, 376 str. – **3400 SIT**

Znižana cena celotne zbirke je **24.000 SIT**. Na vse cene članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije priznavamo **25 %**, študentom pa **50 % dodatnega popusta**. Možnost obročnega odplačevanja.

Jurij Perovšek

Slovinci in jugoslovanska skupnost 1918–1941*

V razpravi bomo obravnavali odnos Slovencev do Jugoslavije oziroma med slovenstvom in jugoslovanstvom, torej eno od osrednjih vprašanj, ki je opredeljevalo slovensko narodno politiko v prejšnjem stoletju. Obravnava je osredotočena na čas med svetovnima vojnama, ko je zaživela prva jugoslovanska država – Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), od leta 1929 Kraljevina Jugoslavija –, v kateri so se razkrili ključni problemi slovenskega narodnopolitičnega bivanja v jugoslovanski skupnosti. Le-ti so nato Slovence v različnih oblikah in na različne načine spremljali skozi vse jugoslovansko obdobje v slovenskem narodnopolitičnem razvoju.

Slovinci so po kratkotrajni izkušnji nacionalne državnosti v novembra 1918 obstoječi Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov,¹ v prvo jugoslovansko skupnost stopili v pričakovanju, da bodo, kot je poudaril prof. Stiplovšek, »imeli v novem državnem okviru bistveno večje možnosti za odločanje o svojih temeljnih družbenopolitičnih, socialno-ekonomskih in kulturno-prosvetnih zadevah kot v razpadli avstroogrski monarhiji, torej široke avtonomistične oziroma federalistične pravice«. ² Vendar temu ni bilo tako. Upe v dosego avtonomnega slovenskega državnopravnega položaja v jugoslovanski državi je pokopala Vidovdanska ustava, sprejeta 28. junija 1921, ki je bila v načelnem pogledu tako glede klasičnih pravic in svoboščin kot tudi glede socialno-ekonomskih pravic med takratnimi ustavami dokaj napredna, izrazito nedemokratična pa je bila glede vprašanj, ki so zadevala narodno problematiko.³ Temeljni značilnosti Vidovdanske ustave, ki sta odločilno zaznamovali politično življenje v Kraljevini SHS, sta namreč bili jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. Vidovdanska ustava je Slovincem, Hrvatom in Srbom (drugih nacionalnih imen ni niti omenjala) odvzela narodno individualnost in jih kot izmišljeno (jugoslovansko) nacionalno celoto vpenjala v strogo centralistični jugoslovanski državni okvir. To je že izoblikovane jugoslovanske narodne entitete, v ustavi opredeljene le kot »plemena« enotnega (jugoslovanskega) naroda, obsojalo na formalnopravni nacionalni izbris. Narodni unitarizem Vidovdanske ustave so utemeljevala posebej v ta namen oblikovana določila, da je »službeni jezik kraljevine (...) srbsko-hrvatsko-slovenski«, njeni državljani pa – z izjemo manjšin »drugega plemena in jezika« – »srbsko-hrvatsko-slovenske narodnosti«. Načelo nacionalne enotnosti so poleg teh uveljavljale še druge določbe: določba, da morata kralj in prestolonaslednik v svoji prisegi pred Narodno skupščino izjaviti, da bosta varovala »edinstvo naroda«, določba, da morajo vse šole »dajati moralno vzgojo in razvijati državljansko zavest v duhu narodnega edinstva«,

* Za tisk prirejeno predavanje na svečanosti ob imenovanju zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani dr. Miroslava Stiplovška za častnega člana Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinskega društva Ljubljana, 9. junija 2005 na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

¹ O tem Jurij Perovšek: *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov.* – Ljubljana: Modrijan, 1998, 191 strani.

² Miroslav Stiplovšek: Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918–1929). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 65 (nova vrsta 30), Maribor 1994, št. 1, str. 77.

³ Majda Strobl, Ivan Kristan, Ciril Ribičič: *Ustavno pravo SFR Jugoslavije.* – Ljubljana: Univerzum, 1981, (3., spremenjena in dopolnjena izd.), str. 33–34.

določba o prepovedi izdajanja časopisov in tiska, ki bi izzival k »plemenskemu razdoru« ter določba, da je vsak državlján dolžán »služiti interesom narodne skupnosti«.⁴

Vzporedno z uzakonitvijo nacionalnega unitarizma je Vidovdanska ustava uzakonila tudi državni centralizem. Ustava je določila, da je treba upravno oblast v vsej kraljevini izvajati na enak način, to je po posameznih upravno-teritorialnih enotah (t. i. oblasteh), oblikovanih po naravnih, socialnih in gospodarskih merilih in z največ 800.000 prebivalci. Ustava je tudi določala, da je na čelu vsake oblasti t. i. veliki župan, ki ga postavlja kralj in ki prek državnih organov opravlja posle državne uprave v posamezni oblasti.⁵

Centralistični državni sistem, ki ga je utemeljila Vidovdanska ustava, je bil pravno dograjen 26. aprila 1922, ko je Pašičeva vlada razglasila Uredbo o razdelitvi države na oblasti ter Zakon o občí upravi in Zakon o oblastni in sreski samoupravi. Po Uredbi o razdelitvi države na oblasti je bila Kraljevina SHS mimo vseh narodnih in zgodovinskih meril povsem mehanično razdeljena na 33 upravnih oblasti. Med temi sta bili dve na slovenskem ozemlju: ljubljanska (s sedežem v Ljubljani) in mariborska (s sedežem v Mariboru). Ljubljanska oblast je obsegala jugoslovanski del nekdanje Kranjske z Jezerskim ter sodne okraje Laško, Brežice in Sevnica iz nekdanje Štajerske ter hrvaški okraj Kastav, mariborska oblast pa je poleg preostalega dela jugoslovanske Štajerske obsegala tudi nekdanj koroški prevaljski okraj ter Prekmurje in Medžimurje na Hrvaškem. Slovenija je bila s tem upravno razkosana na dva dela, to pa je Slovincem odvzelo eno izmed temeljnih možnosti za skladen nacionalni razvoj – to je enotnost lastnega narodnega ozemlja. To možnost je dodatno omejeval Zakon o občí upravi, po kateri je bil veliki župan, ki ga je na predlog ministra za notranje zadeve imenoval kralj, podrejen beograjski vladi in je bil v resnici le državni uradnik, ki se je ravnal po odločitvah centralne oblasti. Toda s tem centralni oblasti ni bil samo zagotovljen nadzor nad velikimi župani, ampak tudi nad organi ustavno zagotovljene oblastne samouprave – to je nad oblastnimi skupščinami (v njihovi pristojnosti so bila predvsem oblastna finančna in gospodarska vprašanja). Po Zakonu o občí upravi je namreč veliki župan kot politični predstavnik vlade to vlado predstavljal tudi pri oblastni samoupravi. Pri tem je bil toliko samostojen, da je lahko na svojo lastno pobudo zadržal izvršitev vsake odločbe samoupravnih organov, ki ni bila utemeljena v ustavi, v zakonih ali v oblastnih uredbah. Zoper njegovo odločbo je bila pritožba mogoča le na Državni svet – to je na vrhovno upravno sodišče, katerega člane sta določila kralj in Narodna skupščina. Samouprava in samoupravne pristojnosti oblasti, ki jih je dopuščala Vidovdanska ustava, so bile s tem podrejene odločitvam velikega župana in Državnega sveta. Glede na to pa oblastna samouprava v ničemer ni spodkopala centralistične državne ureditve, ki jo je uzakonjala Vidovdanska ustava, saj so bili oblastni samoupravni organi podrejeni centralni vrhovni upravi. Po Vidovdanski ustavi je institut oblastne samouprave temeljil le na tehnični razdelitvi opravljanja državnih zadev. Tako so po načelu *iure delegatio* samoupravni organi na oblastni ravni po pooblastilu centralnih državnih organov izvajali del njihovih nalog, hkrati pa so bili še vedno podrejeni centralni beograjski upravi. Vidovdanska ustava in na njej temelječa upravna in samoupravna ureditev sta s tem ustvarila zaokrožen in neprediren centralistični državni sistem, ki je povsem umetno oblikovanim upravno-teritorialnim enotam onemogočil samostojno odločanje pri opravljanju javnih zadev.⁶

⁴ *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, letnik III, št. 87, 27. 7. 1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 3, 16, 19, 21, 58, 72, 128, 138.

⁵ Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XXXIII, Ljubljana 1993, št. 1–2, str. 20.

⁶ *Prav tam*, str. 20–25.

Podobno je bil utemeljen narodnopolitični in državnopravni razvoj v jugoslovanski državi tudi po uvedbi osebne diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929. Kralj Aleksander, ki je na ta dan razveljavil Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino in onemogočil gonilno silo demokratičnega parlamentarnega sistema – politične stranke, saj je prepovedal in razpustil vse, je do konca leta 1929 na novo uzakonil jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. V Zakonu o spremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929 je najprej ponovno opredelil Slovence, Hrvate in Srbe zgolj kot »plemena« enotnega jugoslovanskega naroda. V 3. oktobra 1929 razglašenem Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine pa je šel še dlje. Jugoslovanski narodni unitarizem je zakonsko uveljavil tudi z novim državnim nazivom, saj je naziv kraljevine, ki ga je do tedaj sestavljalo troje »plemenskih« imen – srbsko, hrvaško in slovensko – spremenil v eno, narodne individualnosti prekrivajoče jugoslovansko ime. Od oktobra 1929 je torej obstajala Kraljevina Jugoslavija, ki je bila po novem razdeljena na devet banovin. Na tej podlagi sta se ljubljanska in mariborska oblast združili v Dravsko banovino, ki je v glavnem obsegala vse slovensko ozemlje v Kraljevini Jugoslaviji, vendar brez črnomaljskega in metliškega okraja, pač pa z hrvaškim okrajem Čabar. Zamenjavo s sosednjo Savsko banovino in s tem prilagoditev narodnostnim mejam so izvršili 28. avgusta 1931. Toda nova upravna razdelitev na posamezne banovine, v slovenskem primeru prilagojene narodnostnim mejam, ni izpodbijala načela državnega centralizma. Banovine so bile pravno-teritorialne enote, ki so bile kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju občne uprave še vedno neposredno podrejene centralni državni oblasti v Beogradu. Ban, ki je v banovini izvajal najvišjo politično in občno upravno oblast je bil le predstavnik kraljeve vlade. Bana in vse višje uradništvo banske uprave je na predlog ministra za notranje zadeve postavljala kralj, medtem ko je člane banovega posvetovalnega organa – banskega sveta – na banov predlog postavljala in zamenjeval minister za notranje zadeve. Tako banovine niso zanikale centralizma, so pa predstavljale specifičen način upravne decentralizacije jugoslovanske unitarne države. S tem je banska uprava predstavljala samo člen v popolnoma enotirnem sistemu strogo hierarhične lestvice jugoslovanskih državnih organov.⁷

Vse prvine nadaljnjega centralističnega razvoja jugoslovanske države je kralj Aleksander 3. septembra 1931 uzakonil tudi z ustavo. Ustavo je oktroiral, torej brez sodelovanja parlamenta predpisal in razglasil sam. Tako je na absolutistični način tudi ustavno potrdil jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. Na ta način utemeljeno preprečevanje narodnostnega razmaha posameznih jugoslovanskih narodnih individualnosti je tako bila ustavno in politično določena resnica prve jugoslovanske države.⁸

* * *

Vprašanje, kako opredeliti svoje poglede na unitarnocentralistično jugoslovansko narodno-državno realnost, je v prvi jugoslovanski skupnosti odločilno označilo razmerje med Slovenci in Jugoslavijo, med narodom in državo. Na to vprašanje so se Slovenci odzvali različno. Razšli so se v vprašanju ali sprejeti utopitev v izmišljenem jugoslovanskem narodu ali pa se taki nacionalni usodi upreti ter se na osnovi zavesti o posebni slovenski narodni individualnosti boriti za pravico do svojega jezika, kulture in lastne nacionalne državnosti, ki bi jo zagotovila avtonomistično ali federativno preurejena jugoslovanska državna zveza. Večinski del slovenskega naroda in njegove politike se je odločil za slovensko avtonomistično-federalistično stališče, ki so si ga prek posameznih političnih subjektov oziroma javnih delavcev

⁷ Jurij Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Peter Vodopivec (ur.), Joža Mahnič (ur.). *Slovenska trideseta leta : simpozij 1995*. – Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 19–20 (Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija*).

⁸ *Prav tam*, str. 20.

delili v vsem tedanjem slovenskem političnem prostoru. Slovensko avtonomistično-federalistično stališče so v dvajsetih letih zagovarjali avtonomistično usmerjeni slovenski kulturni delavci, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), liberalna Narodno socialistična stranka (slednja le v prvi polovici dvajsetih let), Prepeluh-Lončarjevo Združenje slovenskih avtonomistov, Novačanova Slovenska zemljoradniška oziroma Slovenska republikanska stranka (SRS), Zveza delovnega ljudstva (volilni blok krščanskih socialcev, komunistov in ljubljanske krajevne frakcije Socialistične stranke Jugoslavije, oblikovan za občinske volitve v Ljubljani 3. decembra 1922), Socialistična stranka delovnega ljudstva, Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD), po letu 1923 pa komunisti ter od srede dvajsetih let še t. i. Bernotova skupina iz socialističnega tabora in Slovenska kmetijska stranka, v katero sta se leta 1926 združili nekdanja liberalna Samostojna kmetijska stranka in SRSKD. Vsi ti politični subjekti so terjali revizijo Vidovdanske ustave in oblikovanje avtonomistično-federalistično urejene jugoslovanske države.⁹ Vsebinsko najbolj dovršena avtonomistično-federalistična državnopravna programa sta v času pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS, 18. marca 1923, oblikovali Slovenska republikanska stranka in Slovenska ljudska stranka; ti stranki sta v dvajsetih letih prvi povsem konkretno utemeljili pravico in zahtevo po državnosti slovenskega naroda znotraj južnoslovanske državne skupnosti. Tako je Slovenska republikanska stranka – po njenem poudarku je bil slovenski narod dovolj zrel, da se upravlja sam in diha »na svoja lastna pljuča« – za Slovence zahtevala popolno narodno suverenost in državnost po vzoru Švice in Združenih držav Amerike. SRS je terjala preoblikovanje Kraljevine SHS v Federativno republiko Jugoslavijo (FRJ), v katero naj bi bila poleg Slovenije, Hrvaške in Srbije vključena še Bolgarija. Ko je v začetku februarja 1923 podrobno pojasnila svoj državnopravni program, je poudarila, da bi bila Slovenija znotraj Federativne republike Jugoslavije samostojna država, ki bi imela svoj državni zbor in svojo državno upravo ter bi bila na druge federativne enote vezana samo kot enakopravni državni del FRJ. FRJ bi bila sestavljena država, v kateri bi bili skupni le vojska (pri čemer bi Slovenci služili vojaški rok v Sloveniji), zunanje ministrstvo (v katerem bi bilo po sporazumno ugotovljenem ključu tudi določeno število Slovencev in Hrvatov), finance (te bi bile skupne samo v skupnih zadevah), denar (le-ta bi bil enoten samo po sliki, bankovci pa bi imeli po ključu samo slovensko, samo hrvaško, samo srbsko in samo bolgarsko besedilo), trgovske pogodbe s tujimi državami, carinska služba in tarifa ter predsednik FRJ. Ta naj bi bil eno mandatno obdobje Slovenec, drugo Hrvat, tretje Srb in četrto Bolgar, njegovo mandatno obdobje pa naj bi bilo »tri ali štiri leta«.¹⁰

Podobno kot SRS je nacionalno, politično, socialno in gospodarsko samostojnost Slovenije znotraj južnoslovanske skupnosti poudarila tudi Slovenska ljudska stranka. Konec februarja 1923 je izdala obsežno brošuro *Sodite po delih!*,¹¹ v kateri je bil v posebnem razdelku natisnjen tudi »kratek obris političnega programa Slovenske Ljudske Stranke, kakor je bil

⁹ Jurij Perovšek: Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. V: Bogo Grafenauer ... et al. (ur.). *Slovenci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU : od 9. do 11. novembra 1994.* – Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 127–134; isti: *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929.* – Ljubljana: Modrijan, 1996, str. 120–123, 178–180, 204–237 (Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*).

¹⁰ Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923). *Zgodovinski časopis*, letnik XXXVIII, Ljubljana 1984, št. 1–2, str. 20–24. – O državnopravnih pogledih Novačanove Slovenske zemljoradniške oziroma Slovenske republikanske stranke glej tudi Igor Grdina: *Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana.* *Zgodovinski časopis*, letnik XLIII, Ljubljana 1989, št. 1 str. 83–86, 88–89, 94–95.

¹¹ *Sodite po delih! : vsem, ki so dobre volje! : kačipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost.* – Ljubljana: samozaložba, 1923, 76 strani.

sprejet na številnih zborovanjih ter predložen po naših poslancih v konstituenti«. ¹² Njegov namen je bil dati »jasno sliko, kako hoče naša Slovenska Ljudska Stranka državo urediti«. ¹³ Po tem programu bi bila Slovenija del skupne države, ki bi jo poleg Slovencev tvorili še Hrvati, Srbi in Bolgari. Ta skupnost, utemeljena na osnovi načela samoodločbe narodov, bi bila urejena na federativni državnopravni način, po katerem bi bili v njej skupni državljanstvo, zunanje in vojaške zadeve, denar, najvažnejša prometna sredstva in skupne finance, za katere bi se uvedel skupni davek, medtem ko pa bi bili vsi ostali davki prepuščeni posameznim avtonomnim državnopravnim enotam. Skupne državne zadeve bi urejal osrednji parlament, vse ostale pa avtonomne pokrajinske oblasti. Avtonomno Slovenijo bi vodila slovenska vlada, ki bi jo izvolil domači, slovenski parlament. V njegovi zakonodajni pristojnosti bi bila opredelitev razmerja med Cerkvijo in državo, določitev cerkvenih pravic in dolžnosti, šolska zakonodaja, organizacija politične in finančne uprave ter sodstva in stanovskopravna zakonodaja. Poleg tega bi bile v pristojnosti slovenskega parlamenta še socializacija, nadzorstvo tovarn, produkcije in konsuma, ustanavljanje strokovnih kmečkih, delavskih in obrtniških šol, zdravstvo, socialna politika in socialno zavarovanje. ¹⁴ S tem bi bila zagotovljena politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost slovenskega ljudstva – to je slovenska samoodločba, ki jo je brošura pojasnila kot pravico slovenskega naroda, da v lastnih stvareh na lastnih tleh gospodari sam. ¹⁵ In uresničenje te pravice, je poudarila brošura, »odgovarja naši zahtevi po avtonomiji«. ¹⁶

Pri tako utemeljeni zahtevi po avtonomiji je Slovenska ljudska stranka vztrajala tudi kasneje, v letih 1927–1929 pa jo je v omejeni programski obliki skušala uresničiti v okviru delovanja t. i. oblastnih samouprav. Pomemben prispevek k slovenski avtonomistični misli dvajsetih let pa so leta 1923 dali tudi komunisti, ki so v drugi polovici tega leta – v okviru široke javne teoretskopolične razprave, ki je o nacionalnem vprašanju tekla v glasilih legane Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ) – opustili svoje prvotno unitarnocentralistično stališče. Odtlej so poudarjali mnogonacionalni značaj jugoslovanske skupnosti, v vprašanju državne ureditve pa zagovarjali federativni državnopravni princip. Spremenjeni narodni program Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) je bil oblikovan ob pomembnem prispevku slovenskih komunistov. Ti so že v politični resoluciji pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo, 22. julija 1923, opozorili, da mora KPJ – če sploh želi uspešno delovati v nesrbskih pokrajinah – »čisto konkretno zahtevati samostojnost Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore v okviru Podonavsko-balkanske federacije«. ¹⁷ Ob tem je eden najvidnejših in teoretsko najprodornejših slovenskih komunistov iz dvajsetih let, inž. Dragotin Gustinčič, tedanjo slovensko avtonomistično misel nadgrajeval z udarnim razmišljanjem, v kakšen federativni državni okvir bi Slovenci in Hrvati sploh hoteli vstopiti. V članku *Glose k narodnostnemu vprašanju*, ki je decembra 1923 in v začetku januarja 1924 v dveh nadaljevanjih izšel v slovenskem glasilu NDSJ *Glas svobode*, je namreč opozarjal, da nočejo slovenski proletarci zlasti »o kaki balkanski federaciji sploh ničesar več slišati – vsaj za bližnjih 50 let ne več«. Zato morajo »sodrugim iz Srbije, ki to parolo še forsirajo, (...) vedeti, da bi živeli v balkanski federaciji brez Slovencev, pa tudi brez nekaterih drugih jugoslovanskih provinc, ako bi se le osnovala v centralni Evropi kaka

¹² *Prav tam*, str. 70.

¹³ *Prav tam*.

¹⁴ *Prav tam*, str. 70–71.

¹⁵ *Prav tam*, str. 1–3, 27.

¹⁶ *Prav tam*, str. 37.

¹⁷ *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ* (zbral in uredil ter opombe napisal Jurij Perovšek v sodelovanju z Jankom Prunkom in Jankom Pleterskim ; uvodno študijo napisala Latinka Perović). – Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990, dok. št. 7, str. 72.

druga socialistična federacija. (...) To so gotovo trpke besede,« je zapisal, toda njihova »politična morala, njihovi osebni medsebojni boji, njihovo gospodarstvo in njihova kompletna organizacijska nesposobnost nas niti najmanje ne vabi v Balkansko federacijo.« Mi zato »nikakor ne moremo razumeti, zakaj bi morali biti rajši v skupni državi s Srbijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro, Makedonijo, Bolgarijo, Grčijo in Romunijo, kakor pa z Avstrijo, Ogrsko, Češko, Moravsko itd.« Pri tem je na svoje tovariše iz Srbije naslovil tudi naslednje besede: »Gotovo, prijatelji, mi smo z vami, z vsem Balkanom, mi hočemo z vami v skupno federacijo, toda kot gospodarsko in tehnično mnogo slabši, pridite vi k nam, v srednjo Evropo! Vi rabite velike pomoči, da se uredite in organizirate v moderno gospodarsko življenje in te pomoči vam mi, Slovenci in Hrvatje sami ne moremo nuditi. (...) Mi sami bi bili tudi v proletarski federaciji samo vaše žrtve, kakor smo danes žrtve radikalne Jugoslavije in bi morali gospodarsko in kulturno zaostajati, kakor se to danes godi.«¹⁸

Avtonomistično-federalističnemu nasprotno jugoslovansko unitaristično in centralistično stališče so dvajsetih letih prav tako zagovarjali različni idejnopolitični subjekti. Do leta 1923 oziroma v prvi polovici dvajsetih let KPJ in liberalna Samostojna kmetijska stranka, nadalje slovenski del vsedržavne Narodne radikalne stranke in (z izjemo Bernotove skupine) Socialistične stranke Jugoslavije, liberalna Narodno napredna stranka ter vodilna predstavnic slovenske liberalne politike dvajsetih let – Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) oziroma Samostojna demokratska stranka (SDS); oster zagovornik programa jugoslovanskega unitarizma in centralizma je bila tudi Orjuna, bojna in teoristična organizacija JDS oziroma SDS.¹⁹

Najpomembnejši in najvplivnejši nosilec jugoslovanskega unitarizma in centralizma na Slovenskem so bili liberalci, povezani v Jugoslovanski demokratski oziroma Samostojni demokratski stranki. Skupaj z drugimi unitarističnimi in centralističnimi političnimi silami na Slovenskem so delili prepričanje, da je z nastankom jugoslovanske države nastopilo odločilno obdobje oblikovanja enotnega jugoslovanskega naroda, kar naj bi bil naraven in zgodovinsko utemeljen zaključek do tedaj nepovezanega razvoja posameznih južnoslovanskih etnij. Njihovo zbiranje v novo, višjo in politično močnejšo jugoslovansko narodno skupnost naj bi zato pomenilo narodno-državni smisel bivanja v centralistični Jugoslaviji, saj le taka država izravnava vse narodne, kulturne, gospodarske in državnopravne razlike med njimi; hkrati pa jim, pretopljenim in povzdignjenim v jugoslovanski državni narod šele zagotavlja resnično zgodovinsko svobodo in osmišlja dotedanji narodno-emancipacijski napor.²⁰ JDS oziroma SDS sta to prepričanje nepopustljivo branili, pri tem pa ju je vodila misel, ki jo je februarja 1924 poudaril vodilni slovenski liberalni politik dvajsetih let, dr. Gregor Žerjav: »Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejestvovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. *S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.* (podčrtal J. P.)«²¹ Druga temeljna misel, ki je vodila

¹⁸ *Prav tam*, dok. št. 43, str. 352, 354–355.

¹⁹ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 28–109, 124–174, 181–201, 238–284; isti: Slovenci in Jugoslavija v letih 1918–1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 69 (Nova vrsta 34), Maribor 1998, št. 1, str. 61; isti: Narodna radikalna stranka na Kočevskem v letih 1921–1923. V: Zdenko Čepič (ur.), Dušan Nečak (ur.), Miroslav Stiplovec (ur.). *Mikužev zbornik*. – Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete (znanstvena zbirka *Historia*, 4), 1999, str. 267.

²⁰ O tem Jurij Perovšek: Jugoslovenstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XXXIX, Ljubljana 1999, št. 2, str. 14 (Perovšek, *Jugoslovenstvo in vprašanje narodov*).

²¹ *Jutro*, leto V, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu. Veličasten zbor zaupnikov JDS v Ljubljani.

slovenske liberalce v njihovi privrženosti jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu pa je izhajala iz nasprotovanja najmočnejši slovenski politični stranki – SLS. V njeni avtonomistični usmeritvi so namreč videli le prizadevanje, da bi »klerikalizem dobil v svoje roke vso Slovenijo«. ²² To bi pomenilo, da bi bila v Sloveniji vzpostavljena škofovska vlada, Slovenija pa bi postala papeška provinca. ²³ Po unitaristični liberalni oceni bi imel tak razvoj usodne posledice in liberalci so v tej zvezi razkrili svoje idejno sporočilo, kakšne razmere bi nastopile, »če bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS«. Njen teror bi »za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado«, je leta 1926 zapisal vodilni liberalni dnevnik *Jutro*, »nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom ne bi bilo nobene odpomoči več (...). *Klerikalci so danes v srečnem položaju*«, je kulturnobojno svarilo *Jutro*, »da jim ni treba pre-mišljovati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji! (podčrtal J. P.)« ²⁴

Uvedba kraljeve diktature in z njo povezana vnovična unitaristična in centralistična opredelitev jugoslovanske narodnodržavne biti, je za liberalce pomenila potrditev njihove dotedanje usmeritve v narodnem vprašanju. Liberalci, vključeni v unitarnocentralistično Jugoslovansko radikalno kmečko demokracijo (JRKD) oziroma Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS), edino politično stranko, ki jo je v prvi polovici tridesetih let dopustil režim, so v političnem sistemu monizma in udeleženi pri državni oblasti še poglobljali svoj, že v dvajsetih letih oblikovani unitaristični in centralistični nacionalni program. V tridesetih letih so ga z njimi delila tudi liberalno usmerjena gibanja, ki so delovala prek svojih političnih glasil (*Pohod, Borba, Boj*), liberalne mladinske organizacije in društva ter liberalnounitaristične skupine na ljubljanski Univerzi. ²⁵ Slovenski politični liberalizem je svojo zavezanost jugoslovanskemu nacionalnemu integralizmu najbolj poudarjeno izrazil sredi tridesetih let, ko so vodilni politiki JNS iz Dravske, Savske in Primorske banovine pod vodstvom tedanjega slovenskega liberalnega prvaka dr. Alberta Kramerja, 19. in 20. avgusta 1935 oblikovali t. i. Pohorsko deklaracijo. V njej so še enkrat predstavili svoj pogled na narodno problematiko. Po njem naj bi bili Srbi, Hrvati in Slovenci »v etničnem oziru en narod«, jugoslovanska nacionalna enotnost pa »čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje«. Zato imajo »samo v edinstvu nacije (...) poedini deli naroda možnost, da razvijajo svoje posebne kulturne tekovine in očuvarjo svoje tradicije, povezujoč jih s tradicijami narodne celote. Jugoslovenci kot narod«, je bilo sporočilo Pohorske deklaracije, »se morejo razvijati samo v unitaristični državi«. ²⁶

Taki poudarki Pohorske deklaracije so seveda razkrivali tudi liberalno politično opredelitev v vprašanju državnopravnega značaja jugoslovanske skupnosti. Liberalna politika je tudi v tridesetih letih zagovarjala jugoslovanski državni centralizem, kar se je najbolj izrazito pokazalo januarja 1933, ko je izredno ostro nastopila proti t. i. Ljubljanskim puntacijam, federativnemu državnopravnemu programu, ki ga je nekdanja Slovenska ljudska stranka oblikovala 31. decembra 1932. Ta program, ki je poleg srbske in hrvaške terjal tudi vzpostavitev slovenske federativne enote v jugoslovanski državi in priznanje slovenske nacionalne

²² *Jutro*, leto IV, št. 272, 20. 11. 1923, uvodnik z dne 19. novembra.

²³ *Domovina*, leto IX, št. 13, 25. 3. 1926, dr. Gregor Žerjav: Naglavni greh klerikalne stranke; *Jutro*, leto VI, št. 188, 14. 8. 1925, uvodnik z dne 13. avgusta.

²⁴ *Jutro*, leto VII, št. 18, 23. 1. 1926, uvodnik z dne 21. januarja.

²⁵ Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija*, str. 20–21.

²⁶ *Jutro*, leto XVI, št. 193, 22. 6. 1935, Beseda jugoslovenskih nacionalistov. – O narodnopolitičnih pogledih JNS sredi tridesetih let glej podrobneje Jurij Perovšek: Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1935–1936. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XLIV, Ljubljana 2004, št 1, str. 1–16.

individualnosti, imena, zastave, finančne samostojnosti ter politične in kulturne svobode,²⁷ je namreč za liberalno politiko predstavljal »blazno zahtevo«, »narodni greh in zločin«.²⁸ To pa zato, ker naj ne bi pomenil nič drugega, kot »poskus razkosati Jugoslavijo s pomočjo federacije« in ustvariti novo državo, »v kateri naj bi bile pravzaprav tri«.²⁹

Ob teh, slovenske narodnoemancipacijske napore zanikajočih poudarkih, pa so punktacije SLS liberalce vseeno navedle k stališču, naj bi se, kot je januarja 1933 poudarilo *Jutro*, »čim večji delokrog upravnih in vseh javnih zadev (prenesel) na nižje upravne edinice vse do one mere, ki jo dovoljujejo življenjski interesi državne in narodne skupnosti«.³⁰ Tako opredeljena upravna decentralizacija je seveda ostajala znotraj koncepta unitarne države, kar je potrdilo tudi ravnanje liberalne politike v okviru banskega sveta Dravske banovine, ki je v prvi polovici tridesetih let deloval v liberalni sestavi. Liberalni banski svetniki so sicer zahtevali razširitev pristojnosti banskega sveta pri oblikovanju proračuna, toda njihove zahteve se glede na temeljno liberalno centralistično usmeritev nikoli niso radikalizirale v zahtevo po oblikovanju slovenske banovine s širokimi avtonomističnimi zakonodajnimi, izvršilnimi in finančnimi pristojnostmi.³¹ Liberalci vse do konca Kraljevine Jugoslavije niso prisluhnili širšim slovenskim težnjam po vzpostavitvi avtonomne slovenske državnopravne enote v jugoslovanski skupnosti in so ostali politični dejavnik, ki je v svoji politični misli in praksi obšel slovenski nacionalni problem. S tem so si bistveno zožili politični prostor, kar jih je med drugim v drugi polovici tridesetih let tudi vodilo v politični zaton.

Povsem drugače je bilo na avtonomistično-federalističnem polu slovenske politike, kjer je nekdanja Slovenska ljudska stranka uživala široko podporo. To se je zelo očitno pokazalo že leta 1932, ko je – po dobrem dve in polletnem sodelovanju v vladi režima kraljeve diktature – SLS obudila svoj avtonomistični program. Njegova obuditev je bila povezana z življenjskim jubilejem voditelja SLS dr. Antona Korošca, ki je 12. maja praznoval šestdeset let. Ob tej priložnosti je SLS v počastitev njegovega življenjskega jubileja 8. maja 1932 v Unionovi dvorani Ljubljani pripravila veliko praznovanje. Na njem so izobesili slovenske narodne zastave in vzklikali: »Dol vlada!«, »Živela samostojna Slovenija!«, »Živel dr. Korošec!« Policija je zborovalce razgnala in jih pri tem enajst aretirala.³²

Praznovanje Koroščevega jubileja ni bilo omejeno samo na Ljubljano, ampak je zajelo vso Slovenijo. Kurili so kresove, moški so kot znamenje pripadnosti SLS in njenemu voditelju Korošču nosili zelene kravate. T. i. gibanje zelenih kravats se je razvilo na domžalskem območju.³³ Ko so zelene kravate prepovedali, so nosili zelene nogavice. Vrhunec teh protestov so bili t. i. šenčurški dogodki 22. maja 1932, ko je SLS ob shodu JRKD v Šenčurju pripravila protirežimske demonstracije. Posredovali so orožniki in streljali v zrak. V vseh

²⁷ *Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani*. Rokopisna zbirka, s. f. (stari fond) 312, fasc. 1–9, Letaki do 1937.

²⁸ *Jutro*, leto XIV, št. 9, 11. 1. 1933, Nihče se ne sme igrati z življenjskimi narodnimi interesi.

²⁹ *Jutro*, leto XIV, št. 7, 8. 1. 1933, Slovenci ogorčeno zavračajo in ostro obsojajo politiko razdiranja.

³⁰ *Prav tam*.

³¹ Miroslav Stiplošek: Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacije uprave ter za razširitev svojih pristojnosti leta 1933. *Zgodovinski časopis*, letnik LV, Ljubljana 2001, št. 2, str. 231–253.

³² Silvo Kranjec: Slovenci v Jugoslaviji. V: Jože Lavrič (ur.), Josip Mal (ur.), France Stelè (ur.). *Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. – Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 98 (Kranjec, *Slovenci v Jugoslaviji*); Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. – Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965, str. 389, 395–396 (Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*).

³³ O tem podrobneje Jure Gašparič: Zelene kravate v Domžalah : o »proslavljanju« 60. letnice dr. Antona Korošca na domžalskem področju, V: Dušan Nečak (ur.). *Stiploškov zbornik*. – Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete (znanstvena zbirka *Historia*, 10), 2005, str. 437–444.

krajih so se nato začele velike demonstracije proti režimu. SLS se je pri tem oprla tudi na Cerkev. Praznovanja ob Koroščevem jubileju so se spremenila v evharistične župnijske shode. Ker orožniki niso smeli vstopiti v cerkve, so njegovi privrženci v njih lahko nemoteno slavili Korošca in politične cilje, ki jih je posebljal. Politični epilog praznovanj Koroščeve šestdesetletnice je potekal pred sodiščem za zaščito države v Beogradu, ki je februarja 1933 enajst obtožencev zaradi protirežimskih izjav in vzklikov ob shodu JRKD v Šenčurju oziroma na praznovanjih Koroščevega jubileja obsodilo na večmesečne zaporne kazni.³⁴

Še bolj odmevno postavljanje federalističnih zahtev SLS pa so bile že omenjene Ljubljanske punktacije, imenovane tudi Koroščeve punktacije oziroma Slovenska deklaracija. Režim se je nanje ostro odzval in odredil konfinacijo za člane najožjega vodstva SLS vključno z Antonom Koroščem. Po konfinaciji svojih voditeljev (svobodno gibanje jim je bilo dovoljeno po smrti kralja Aleksandra oktobra 1934) SLS do spremembe režima junija 1935 ni več poudarjala federalističnih zahtev, ni pa jih pozabila. To se je pokazalo v drugi polovici tridesetih let, ko je nekdanja Slovenska ljudska stranka kot del vladajoče Jugoslovanske radikalne zajednice, druge vsedržavne politične stranke, ki je obstajala v tridesetih letih, znova začela postavljati zahteve po nacionalni uveljavitvi Slovencev in federativni preureditvi države. Ob njej so v tistem času zahteve po slovenski narodni emancipaciji zagovarjali tudi znotraj raznorodnih političnih skupin, gibanj in povezav. Poudarjali so jo kmečko-delavsko gibanje (z glasili *Slovenska zemlja*, *Ljudska pravica*, *Delavska politika*, *Delavski obzorik*, *Neodvisnost*, *Edinost*), socialno-napredno gibanje, zbrano ob glasilu *Slovenska beseda* in katoliško-korporativistično usmerjeni skupini, zbrani ob glasilih *Straža v viharju* in *Mi mladi borci*. To zahtevo je poudarjeno zagovarjalo tudi ljudskofrontno gibanje. Njegove nosilce – komuniste, slovensko usmerjeno narodnodemokratično inteligenco, krščanske socialiste in narodnodemokratično preobraženo slovensko Sokolstvo – sta združevala samozavestno poudarjanje slovenske narodne samobitnosti ter jasna in odločna zahteva po slovenski narodni samoodločbi in avtonomistično-federativnem preoblikovanju jugoslovanske države. Enakopravnost Slovencev in njihovo samovlado, torej tako jugoslovansko državo, ki bo slovenskemu narodu zagotovila njegov obstoj, neoviran razvoj in svobodno izražanje samega sebe na vseh področjih jezikovno-kulturnega, narodnega, gospodarskega in političnega življenja, so zagovarjale tudi narodnodemokratične skupine, ki so se zaradi podpiranja nedemokratičnega režima JNS in politike jugoslovanskega unitarizma ločile od tedanje liberalne politike. Večji del teh skupin se je oblikoval sredi tridesetih let (slovenski mačkovi, Zveza društev kmečkih fantov in deklet, demokratično preobraženo slovensko Sokolstvo), prvi, ki so v letih 1932–1933 prelomili s slovensko liberalno unitarno politiko pa so bili kulturni in znanstveni delavci liberalnonacionalne usmeritve, zbrani ob reviji *Sodobnost*. Vzporedno z njimi se je na slovensko narodno stališče postavila tudi skupina, zbrana ob glasilu *Slovenija*. Tako je tudi v tridesetih letih v liberalnem taboru obstajala avtentična slovenska avtonomistična opredelitev, ki je v njem deloma zaživela že v dvajsetih letih.³⁵

Čeprav je avtonomistično-federalistično usmeritev podpirala večina slovenske politike in so bili v njenem okviru oblikovani zanimivi in podrobni državnopravni načrti, kako naj bi bila utemeljena avtonomija Slovenije, pa je bilo vprašanje njene uresničitve tisto, kar je slovenskemu avtonomizmu šele opredelilo njegovo dejansko razsežnost. V prvi Jugoslaviji je bil uresničen le del tedanjih slovenskih avtonomističnih teženj. Najprej v času delovanja že omenjenih oblastnih samouprav v letih 1927–1929, ko je – kot je v svoji monografiji *Slovenski*

³⁴ Matija Škerbec: *Šenčurski dogodki*. – Kranj: Tiskovno društvo, 1937, str. 13–35, 50–51, 58–61, 66–68, 175–202; Kranjec, *Slovenski v Jugoslaviji*, str. 99–100; Mikuž, *Slovenski v stari Jugoslaviji*, str. 396–397.

³⁵ Perovšek, *Slovenski v Jugoslaviji*, str. 23–26.

*parlamentarizem 1927–1929*³⁶ podrobno prikazal prof. Stiplovšek – najmočnejša slovenska stranka, Slovenska ljudska stranka, v Sloveniji vzpostavila neke vrste »tiho avtonomijo«. 23. januarja 1927 so namreč bile volitve v oblastne skupščine, na katerih je SLS na osnovi svojega avtonomističnega programa v ljubljanski in mariborski oblasti dobila večino glasov. Njeni poslanci so ob konstituiranju oblastnih skupščin mesec dni kasneje za predsednika ljubljanske in mariborske oblastne skupščine in njihovih izvršilnih organov – oblastnih odborov – izvolili predstavnika SLS. Prav tako sta SLS pripadala tudi oba 28. februarja 1927 imenovana velika župana ljubljanske in mariborske oblasti. Ker je SLS ocenila, da lahko v obstoječih političnih razmerah prek oblastnih samouprav vsaj deloma uresniči svoje avtonomistične zamisli in hkrati tudi svojo oblastno dominacijo v Sloveniji, je februarja 1927 stopila tudi v vlado. Tako se je po dolgoletni opoziciji odločila za pragmatično politiko.

Uvedba oblastnih samouprav je pomenila delno ublažitev ostrega centralističnega državnopravnega sistema Vidovdanske ustave. Tako lahko o času njihovega delovanja – od formalnega konstituiranja 23. februarja 1927 do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929, ko so bile oblastne skupščine ukinjene – govorimo tudi kot o času, ko je v prvi Jugoslaviji zaživel slovenski parlamentarizem. Zaznamovala so ga intenzivna prizadevanja SLS, da bi v Sloveniji pod njenim vodstvom prek oblastnih samouprav čim bolj samostojno urejali pomembne gospodarsko-socialne in kulturno-prosvetne zadeve, ki jih je centralistična državna uprava več let neustrezno reševala ali zanemarjala. Obe slovenski samoupravi sta, skladno z določili Vidovdanske ustave in kasnejšo vladno Uredbo o oblastni in sreski samoupravi, v prvi polovici leta 1927 od ljubljanskega in mariborskega velikega župana prevzeli vrsto pristojnosti: nadzor nad občinami in okrajnimi samoupravami ter upravljanje bivšega deželnega premoženja. Kasneje sta organizirali tudi svoje oblastne denarne zavode. V času, ko je bila SLS še v vladi – do srede aprila 1927 – je beograjska Narodna skupščina slovenskima oblastnima skupščinama dala tudi pravico, da v mejah ustave in državnih zakonov spreminjata, dopolnjujeta in razveljavljata bivše deželne zakone. S tem je bila slovenskima oblastnima skupščinama omogočena razširjena uredbodajna pristojnost. Leto dni kasneje, marca 1928, sta obe slovenski samoupravi po posebnem pooblastilu Narodne skupščine edini v državi dobili tudi pravico spreminjati nekatere pomembne naredbe Narodne vlade SHS v Ljubljani in nato Deželne vlade za Slovenijo iz let 1918–1921. S tem sta edini v državi imeli pravico sprejemati ne le izvršilne naredbe k zakonom, ki jih je sprejemala Narodna skupščina, pač pa sta lahko izdajali tudi uredbe z zakonsko močjo oziroma sta *de facto* začeli izvajati celo omejene zakonodajne funkcije. Ta privilegij je bil pogojen s sodelovanjem SLS v vladi. Asimetrično udejanjenje oblastne samouprave v Sloveniji je sprožilo kritike zlasti na Hrvaškem, kjer so o slovenskih oblasteh celo pisali kot o »državi v državi«.

Po sklenitvi znanega Blejskega sporazuma med SLS in velikosrbsko Narodno radikalno stranko 11. julija 1927, na osnovi katerega je SLS po ponovni zmagi na skupščinskih volitvah 11. septembra 1927 znova stopila vlado in v njej ostala do kraljeve diktature, je prišlo do prenosa številnih pristojnosti in ustanov od posameznih ministrstev na slovenski oblastni samoupravi. Ljubljanska in mariborska oblastna samouprava sta v drugi polovici leta 1927 od vseh samouprav v državi od posameznih resornih ministrstev prevzeli največ zadev in ustanov na področju javnih gradenj, kmetijstva, neagrarnih panog, zdravstva, socialnega skrbstva in strokovnega šolstva. Prav tako sta bila njuna oblastna proračuna za leto 1928 in 1929, s katerima sta si zagotovili gmotne temelje za svoje delovanje in ki sta bila najvišja v državi,

³⁶ Miroslav Stiplovšek: *Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. – Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000, 497 strani (Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*).

od ministra za finance potrjena hitro in brez zapletov. Pri tem pa so centralistične oblasti uspele doseči tudi svoj cilj, to je razbremenitev obveznosti osrednjega proračuna pri financiranju posameznih oblastí. Tiste samouprave, med katerimi sta posebej izstopali slovenski, ki so hotele uspešno izvajati svoje naloge, so namreč morale pri oblikovanju svojih proračunov poiskati pretežno lastne vire. To je pomenilo dodatno davčno obremenitev slovenskega prebivalstva, kar je opozicija ostro kritizirala.

Uvedba diktature je končala slabo dvoletno obdobje, ko so Slovenci – zlasti na gospodarskosocialnem področju – veliko pomembnih zadev v znatni meri upravljali sami. Pri tem sta obe oblastni samoupravi, kolikor je le omogočala zakonodaja, delovali kot ena slovenska upravna enota. Neuspešni pa so bili naporí, da bi obe oblastni skupščini zasedali skupaj kot nekakšen slovenski parlament. Slovenski oblastni skupščini sta si tudi prizadevali, da bi, seveda kompetenčno omejeno, delovali po zgledu beograjskega parlamenta. Pri obravnavanju vrste vprašanj, tudi političnih, je prišel do izraza pluralizem pogledov vseh tedanjih 12 strank, ki so bile zastopane v slovenskih oblastnih skupščinah. V tem smislu sta bili ljubljanska in mariborska oblastna skupščina celo neke vrste predhodnici slovenskega parlamenta, izvoljenega aprila 1990. V vmesnih obdobjih so namreč bila slovenska parlamentarna predstavniška telesa sestavljena strankarsko monolitno.

Slovenski samoupravi sta največje uspehe dosegli na gospodarskem področju – pri javnih gradnjah in vzpodbujanju razvoja agrarnih panog. Njun izjemno pomemben dosežek je bila tudi ureditev zdravstva v povezavi z reševanjem socialne problematike. Izboljšali sta še razmere na področju prosvete in kulture. Takratni vodilni politični dejavnik na Slovenskem, SLS, je, ob ostri kritiki opozicije, delovanje obeh oblastnih samouprav izkoriščala tudi za svoje strankarske koristi. Vendar je treba poudariti, da so njuni najpomembnejši dosežki koristili vsem, oziroma splošnim slovenskim interesom.

Slovenci so prek delovanja oblastnih samouprav v letih 1927–1929 pokazali voljo in sposobnost, da samostojno rešujejo pomembna vprašanja svojega razvoja. Ne glede na pretirane – po drugi strani pa omalovažujoče – ocene rezultatov delovanja obeh slovenskih oblastnih samouprav, je treba poudariti dejstvo, da so se gmotni pogoji in organiziranost vseh dejavnosti in ustanov, ki sta jih prevzeli, že v kratkem času znatno izboljšali v primerjavi z njihovim stanjem v času dolgoletnega centralističnega upravljanja. Toda uspešno delovanje slovenskih samouprav, ki je bilo bistveno bolj učinkovito kot v drugih 31 oblasteh v državi, je kljub temu ostalo še daleč od udejanjenja že v dvajsetih letih celovito izoblikovanih programov o zakonodajni avtonomiji Slovenije z lastnim parlamentom in vlado.³⁷

* * *

Z uvedbo diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929 so bila ukinjena vsa samouprava telesa in organi ljubljanske in mariborske oblastí. Jeseni 1929 sta bili oblikovani Dravska banovina in njena kraljevska banska uprava. V banovini je vse posle občé uprave in dotedanje samouprave prevzel ban, ki je svoje naloge na gospodarskem, socialnem in kulturno prosvetnem področju ter glede javne varnosti opravljal pod vrhovnim nadzorstvom in po navodilih resornih beograjskih ministrstev, neposredno pa je bil vezan na notranjega ministra. Možnosti, da bi Slovenci – tako kot v letih 1927–1929 prek oblastnih samouprav – samostojno reševali pomembna vprašanja svojega razvoja, ni bilo več. Boj za avtonomijo Slovenije se je vrnil na začetek.³⁸

³⁷ *Prav tam*, str. 12–13, 106–302, 325–331, 346.

³⁸ Miroslav Stiplovšek: Ukinitvev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XXXVII, Ljubljana 1997, št. 2 (*Ferenčev zbornik*), str. 93, 96–97 (Stiplovšek, *Ukinitvev samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine*); isti, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 316–317.

Kljub vpetosti Slovenije v centralistični državni sistem pa je v drugi polovici tridesetih let znova zaživela »tiha« slovenska avtonomija. Banski svet, ki je kot banov posvetovalni organ deloval od leta 1931, je namreč v tem času okrepil svojo vlogo pri sprejemanju proračuna. Poglavitna naloga banskega sveta je namreč bila dajanje pripomb k banovemu predlogu proračuna glede gospodarskih, socialnih, zdravstvenih in kulturnoprosvetnih dejavnosti in ustanov, in sicer tako s stališča potreb v njem zastopanih okrajev in mest kot tudi širše, za vse območje banovine, vendar o proračunu ni smel sklepati.³⁹ Kasneje pa so razprave o proračunu iz ozkih lokalnih okvirov prerasle v temeljite obdelave vseh perečih gospodarskih, finančnih, socialnih, zdravstvenih, šolskih in kulturnih zadev ter delovanja javne uprave, občasno pa so posegale tudi na politično področje in so odsevale vse aktualno dogajanje v Sloveniji. Tako delovanje banskega sveta je vzpodbudila SLS potem, ko je poleti 1935 vstopila v vlado. Voditelj SLS Anton Korošec, ki je postal notranji minister, je v tej funkciji poskrbel, da so vodilne oblastne položaje v Dravski banovini in večino v banskem svetu dobili pripadniki njegove stranke. S prevlado privržencev SLS v banskem svetu, ki so – tako kot v prvi polovici tridesetih let, ko je bila banska uprava v liberalnih rokah – oblastne privilegije izrabljali tudi za strankarske koristi, so se v Sloveniji na specifičen način spet povrnile razmere iz časa delovanja oblastnih samouprav. Banski svet je postajal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju zadev, pomembnih za socialnogospodarski in kulturnoprosvetni napredek Slovenije. Nastopilo je novo obdobje v prizadevanjih za avtonomno Slovenijo. Množile so se zahteve po njeni gospodarski, finančni, socialni in kulturni samostojnosti, po enakopravnosti slovenskega jezika v uradnem poslovanju, vse pogosteje pa se je v razpravah v banskem svetu namesto oznake Dravska banovina pojavljalo ime Slovenija. Te zahteve so banški svetniki postavljali na vsakem zasedanju. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta je bil 17. februarja 1940, ko je sprejel resolucijo o ustanovitvi posebne državnopravne enote Banovine Slovenije. Ob tem so banški svetniki še poudarili, da je treba banški svet takoj nadomestiti z izvoljenim banovinskim zborom, ki bo poleg ostalega odločal o vseh vprašanih banovinskega proračuna in bo imel tudi zakonodajne pravice. Resolucija o ustanovitvi Banovine Slovenije je odražala obstoječe stanje na Slovenskem, kjer je življenje v drugi polovici tridesetih let dejansko potekalo samostojno, po slovensko, čeprav za to formalnopravno ni bilo nobene zakonske podlage.⁴⁰

Zahteva po ustanovitvi Banovine Slovenije februarja 1940 je bila postavljena v času, ko je v banški upravi Dravske banovine od septembra 1939 dalje potekalo intenzivno delo za ustanovitev slovenske banovine. Začeli so ga potem, ko je bila 26. avgusta 1939 oblikovana Banovina Hrvaška, ki je imela v okviru Kraljevine Jugoslavije poseben državnopravni položaj in določena obeležja državnosti. Obenem z oblikovanjem Banovine Hrvaške je jugoslovanski državni vrh predvidel tudi možnost oblikovanja drugih državnopravnih enot (banovin) v državi. Pri vladi je bila 14. septembra 1939 za izdelavo pravnih aktov za Banovino Slovenijo imenovana posebna komisija. Na tej osnovi so v banški upravi Dravske banovine pripravili besedila vrste uredb: uredba o ustanovitvi slovenske banovine, uredba o organizi-

³⁹ Stiplovšek, *Ukinitve samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine*, str. 102–103.

⁴⁰ Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 335, 338–339, isti: Die verfassungsrechtliche Lage und die Autonomiebestrebungen Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918–1941. *Österreichische Osthefte*, Jahrgang 39, Wien 1997, Heft 1, S. 39; Momčilo Zečević: Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca 1918–1940. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XXXI, Ljubljana 1991, št. 1 (*Življenje in delo dr. Antona Korošca : razprave s simpozija v Mariboru 13. decembra 1990*), str. 72 (Zečević, *Pogledi na Korošca*); Janko Prunk: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji. V: Bogo Grafenauer ... et al. (ur.). *Slovinci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU : od 9. do 11. novembra 1994*. – Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 140.

ranosti banskega oblastva in banovinskega zbora kot slovenskega parlamentarnega predstavništva, uredbe o volitvah v banovinski zbor in o njegovem poslovniku, uredbe o upravnem sodišču za Slovenijo in uredbe o banovinskem proračunu. Pripravljeni so bili tudi predlogi o prenosu zadev s posameznih ministrstev na urade v Ljubljani. Leta 1940 je nekdanji minister SLS dr. Andrej Gosar v posebni publikaciji objavil še študijo *Banovina Slovenija*, v kateri je utemeljil številne državnopravne, gospodarske in finančne razloge za oblikovanje slovenske banovine. Priprave za ustanovitev Banovine Slovenije so nato zaradi naraščajoče vojne nevarnosti prekinili. Zato na zadnjem zasedanju februarja 1941 banski svet o ustanovitvi slovenske banovine ni več razpravjal.⁴¹ Je pa glasilo Slovenske ljudske stranke *Slovenec* še tri tedne pred napadom sil Osi na Kraljevino Jugoslavijo poudaril, da so »naši cilji (...) vendar(le) ... popolnoma jasni«. To je »slovenska avtonomija, ki jo bomo v novi državni ureditvi prej ali slej tudi dobili.«⁴²

Zgodovina ni dovolila izvedeti ali bi Slovenci lahko v Kraljevini Jugoslaviji dosegli avtonomijo ali ne, saj kraljevine od aprila 1941 ni bilo več. Preostane nam le ugotovitev, da temeljni slovenski narodnopolitični cilj – avtonomija – v prvi jugoslovanski skupnosti ni bil dosežen. To je bil en vidik slovenske izkušnje s prvo Jugoslavijo. Razočaralo je tudi dejstvo, da so se Slovenci morali poleg neuresničenega avtonomističnega državnopravnega cilja in vpetosti narodnojezikovnega in kulturnega razvoja v jugoslovanski unitaristični sistem, soočiti tudi z nižjo, t. i. balkansko kulturno-civilizacijsko ravnijo, ki je obvladovala jugoslovanski politični, kulturni in gospodarski prostor. Potem, ko so vstopili v Jugoslavijo jih je na kulturnoznanstvenem področju spremljala tudi večkrat izrečena grožnja o ukinitvi šele v jugoslovanski državi ustanovljene slovenske univerze. Hkrati so bili na gospodarskem področju ujeti še v trdno privit in na jug naravnani davčni primeži. Na zunanjepolitičnem področju pa je bila porazna izguba Primorske, ki se ji je Kraljevina SHS mednarodnopravno odrekla v korist Kraljevine Italije s podpisom rapalske mirovne pogodbe 12. novembra 1920.⁴³

Toda če celovito ocenimo razmerje med Slovenci in Jugoslavijo v letih 1918–1941, lahko opozorimo, da so slabe slovenske izkušnje z njo ublažile nekatere ugodne značilnosti in pridobitve slovenskega razvoja v tej državni skupnosti. T. i. tiha avtonomija je dokazovala, da so Slovenci sposobni sami, po avtonomni poti urejati in voditi svoje nacionalno, kulturno, gospodarsko in tudi politično življenje. To jih je utrdilo v prepričanju, da je njihov večinski narodni avtonomistično-federalistični cilj utemeljen, kar je krepilo slovensko nacionalno zavest in samozavest. Slednjo so krepili tudi v Jugoslaviji vsestransko razvito slovensko narodno-kulturno življenje, vzpostavitev celovitega slovenskega prosvetnega sistema in izrazit gospodarski napredek slovenskega naroda. Slovenci so v prvi Jugoslaviji poleg gospodarskega in kulturnega postali tudi upoštevanja vredni politični dejavnik, ki je sooblikoval tedanjo državno politiko. Ob tem so razvijali tudi moderno demokratično družbeno, socialnogospodarsko in politično misel.⁴⁴ Kot viden dejavnik v jugoslovanski državi so bili tudi privlačna sila in moralna opora sonarodnjakom izven jugoslovanskih meja. Glede na tak razvoj v prvi Jugoslaviji lahko ugotovimo, da so Slovenci v času njenega obstoja – seveda v okviru danih

⁴¹ Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija*, str. 25; Zečević, *Pogledi na Korošca*, str. 72; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 339–342.

⁴² *Slovenec*, leto LXIX, št. 63, 16. 3. 1941, Naša pot.

⁴³ Jurij Perovšek: Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo (Mit in resničnost prve Jugoslavije). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 75 (Nova vrsta 40), Maribor 2004, št. 2–3, str. 425.

⁴⁴ *Prav tam*, str. 411–425. Glej tudi Jurij Perovšek: Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918–1929. V: Jurij Perovšek: *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. – Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998 (Viri 13), str. 18–19.

možnosti – izboljšali svoj eksistencialni zgodovinski položaj. Na tej osnovi so nato – po z dejanji dokazano narodnoosvobodilno voljo in vojaško sposobnostjo v drugi svetovni vojni – začeli živeti svojo drugo jugoslovansko izkušnjo. To pot v socialistični, federativno urejeni in republikanski jugoslovanski skupnosti. Kot vemo so jo zaradi prodora velikosrbske nadvladovalne politike in z njo povezane unitaristične misli leta 1991 zapustili na osnovi zgodovinske dozorelosti za lastno in neodvisno nacionalno državo.⁴⁵ Njeno ustanovitev so razglasili 25. junija 1991, državno samostojnost Republike Slovenije pa ubranili v vojni za Slovenijo od 26. junija do 4. julija 1991.

Summary

Slovenes and the Yugoslav Community between 1918 and 1941

Jurij Perovšek

Stipulated by the constitution, the two basic characteristics of the first state of Yugoslavia (1918–1941) were state centralism and integration of the nations living within the state. In this context, individual nations were to be reduced to mere »tribes« of the imaginary »Yugoslav« nation and unable to realize their national potential. Along with other Yugoslav nations, Slovenes were faced with the dilemma whether to accept their designated role and disappear in the melting pot of Yugoslavia or to resist and fight for the right to maintain their own language, culture, and unique national character. This right could be realized within a reformed state of Yugoslavia that would either insure autonomy to its nations or become a federative state with several nations. The second option, which was supported by the majority of Slovenes, including the leaders of their political parties, was most fervently advocated by the leading Slovene political power of the time, the Catholic Slovene People's Party (SLS). In 1923, the Party had formed an accomplished autonomist and federalistic state program that claimed Slovene legislative autonomy with its own parliament and government. Tactically emphasized from time to time, this claim was supported by the Party until the end of the first state of Yugoslavia.

While these demands could not be realized at the time due to a lack of adequate constitutional and political provisions in the 1920s, preparations for the formation of a special Slovene state unit, named Banovina Slovenija (Province of Slovenia), which had started at the end of the 1930s, were well under way until they were terminated by the onset of war in the beginning of 1941. In the period between 1927 and 1929, however, the SLS managed to realize, at least partly, its autonomistic program. Within the constitutional rights of that time and within the then administrative and territorial units the Slovene People's Party managed to at least partly execute autonomous decisions on issues of economic, social, cultural, and educational nature. A similar situation occurred in the second half of the 1930s when the Slovene People's Party held the majority within the Drava Province Council appointed by the then Minister of the Interior. Increasingly, the Council became a decisive factor in solving matters pertaining to the progress of Slovenia. Even though there were no legal provisions for this, Slovenia lived its own independent life, proving that it was able to manage and conduct autonomous political, national, cultural, and economic decisions. It is possible to say that this aberration from Yugoslav centralism, combined with marked economic progress of Slovenia and with favorable conditions for the development of culture, made it possible for Slovenes to considerably improve their existence. After the Second World War, in which they had demonstrated their military capabilities and the will to drive the occupiers out of their country, this formed the basis on which they started to live in the second state of Yugoslavia. In 1991, when they were mature enough to form their own state, they seceded from Yugoslavia and started living in their own, independent state of Slovenia.

⁴⁵ Prim. Perovšek, *Jugoslovanstvo in vprašanje narodov*, str. 23.

Peter Vodopivec

Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije)*

I.

Pojem politične kulture se v strokovni – zgodovinopisni in politološki – literaturi uporablja v zelo različnih in celo nasprotujočih pomenih, zato ga je treba vedno znova opredeliti. V politološko literaturo sta ga, kot je znano, leta 1963 vpeljala Gabriel Almond in Sidney Verba s knjigo *The Civic Culture*, ki je bila zasnovana na empiričnih podatkih, zbranih s pomočjo javnomnenjskih anket¹. Avtorja sta svoje delo tako utemeljila na informacijah o predstavah, ki so jih imeli anketirani posamezniki o politiki, političnih ustanovah in osnovnih političnih vrednotah. Te predstave in vrednote, ki naj bi jih z anketiranci delila večina prebivalstva, so po njunem mnenju tvorile politično kulturo konkretne države ali nacije. Knjiga Almonda in Verbe je vzbudila veliko pozornosti, pa tudi kritične pomisleke. Prvi je bil – kot je prepričljivo opozorila Alina Mungiu Pippidi – že ta, da se javno mnenje pri številnih, zelo pomembnih političnih vprašanjih naglo in stalno spreminja, drugi pa, da je mnogo ključnih političnih vprašanj, o katerih javnost nima jasnega in nedeljenega mnenja². Na javnomnenjskih anketah utemeljena metoda raziskovanja politične kulture prebivalstva državne ali narodne skupnosti naj bi bila v tej luči problematična. S stališča zgodovine pa je metoda Almonda in Verbe seveda težko uporabna tudi, ker za nazaj ni mogoče opravljati javnomnenjskih anket, čeprav je res, da se z raziskovanjem javnega mnenja v preteklosti že nekaj časa ukvarjajo tudi zgodovinarji³.

Zgodovinarju je zato bližje opredelitev politične kulture, za katero se je v svoji knjigi o avstrijskem 20. stoletju, zavzel Ernst Hanisch. Po Hanischu označuje pojem politične kulture »splet usmeritev, razpoloženj in odnosov do političnih procesov in struktur«. Sestavni del politične kulture so tako tudi s posredovanjem tradicije prevzeti in s političnimi simboli podprti »vedenjski obrazci«. Politična kultura je potemtakem »politično relevantna podoba, ki jo imajo o svetu prebivalstvo, velike socialne skupine in funkcionalne elite«. Analitična

* Razprava je nastala v okviru češko-poljskega projekta *Politična kultura v Srednji Evropi* v evropskem in svetovnem kontekstu. Projekt je bil 7. julija 2005 predstavljen na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Sydneyu. Projekt sta vodila s poljske strani dr. Stanislaw Bylina iz poljske akademije znanosti v Varšavi in s češke strani prof. dr. Jaroslav Panek iz Karlove univerze v Pragi.

¹ Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in five Nations*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1963.

² Alina Mungiu Pippidi, *Romanian Political Culture*, *Romanian Journal of Political Science*, Spring 2003.

³ Komentator okrogle mize na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Sydneyu profesor W. W. Hagen z univerze California Davis v ZDA je slovenskega referenta opomnil, da se tudi zgodovinarji že dolgo ukvarjajo z raziskovanjem javnega mnenja in zato zadržki zgodovinarjev do knjige Almonda in Verbe niso upravičeni. To je seveda le deloma točno, saj se knjiga Almonda in Verbe opira na javnomnenjske ankete, zgodovinarske raziskave javnega mnenja v preteklosti pa lahko le izjemoma odgovorijo na tako natančno zastavljena vprašanja kot jih zastavljajo sodobne raziskave javnega mnenja. Gl. William W. Hagen, *Comment on ICHS Special Theme No. 2: Political Culture in Central Europe in the European and Global Context*, www.cishsydney2005.org/images/william%20hagen%20st2.rtf

kategorija »politična kultura« je »vrednostno nevtralna« in odprta, piše avtor knjige *Dolga senca države*⁴.

Hanisch ugotavlja, da mora v globino segajoča zgodovinska analiza, ki si prizadeva prepoznati »tradicije« avstrijske (in srednjeevropske) politične kulture, poseči vsaj dve do tri stoletja nazaj v preteklost – tj. v obdobje baroka in jožefinizma. Avstrija se je v začetku moderne dobe državno oblikovala v »križarskem pohodu« proti zunanjemu nasprotniku – Osmanskemu carstvu in notranjemu sovražniku – protestantizmu, rezultat takšnega procesa državnega oblikovanja pa je bila tesna zveza absolutne monarhije, vojske, birokracije in cerkve. Protireformacija, ki sta jo usmerjala država in cerkev, je bila – kot slikovito pravi Hanisch – brutalno pranje možgan in discipliniranje prebivalstva, njena dolgoročna posledica pa je bil globok prepad med javnim in privatnim. Če so privatno ljudje še ravnali nekonformistično, so se javno obnašali vedno bolj konformistično, strah pred neizprosno božjo voljo pa je sproščal napadalnost proti nedvoumno opredeljenim sovražnikom: vsem vrstam odpadnikov, Judom in Turkom. Katoliška reforma je bila v tej luči smiselno dopolnilo protireformacije, saj je disciplinirala in uniformirala ljudsko pobožnost, hkrati pa jo je bogato nadgradila »z mnogoplastnim repertoarjem obredov in praznovanj«.

Toda »zgodovinske tradicije« avstrijske politične kulture (in politične kulture narodov, ki so do leta 1918 živeli v Habsburški monarhiji), ne segajo le v obdobje baroka, temveč tudi v čas razsvetljenstva in jožefinizma. Poleg baročne je obstajala še druga – »razsvetljenska, trezna in stvarna Avstrija«, pravi Hanisch. Avstrija (Habsburška monarhija) je v času reformnega absolutizma doživela pomemben napredek, cilj reform pa je bilo oblikovanje »poenotene zveze podložnikov« in ne skupnosti »svobodnih državljanov«. »Modernizacija od zgoraj« je na ta način utrdila položaj in moč birokracije, ki s svojimi ukrepi ni posegala le na javno področje, temveč tudi v privatno življenje podložnikov⁵. To je občasno vzbujalo odpore (posebej med kmečkim prebivalstvom), kar pa na reformno politiko ni imelo večjega vpliva. Reforme so sicer prispevale k »dvigu življenjskih možnosti«, vendar jih izbojevali niso podložniki, oblikovala in uveljavljala sta jih državni vrh in birokracija. Habsburška reformna politika je bila v tej luči vzorčni primer »državno vodene modernizacije«. Med najpomembnejšimi sredstvi, ki se jih je državni vrh posluževal pri spodbujanju in usmerjanju sprememb, sta bila – kot opozarja ameriški zgodovinar James Shedel – pravni red in ideja na pravo utemeljene države (Rechtsstaat). Nekaterim svojim reformam se je odpovedal že Jožef sam, druge so preklicali njegovi nasledniki, toda zapuščina jožefinizma »s habsburško dinastično državo kot Rechtsstaat« je ostala. Jožefinski duh na pravo utemeljene države, odgovorne za urejen družbeni red, je utelešala tudi po-jožefinska birokracija, racionalna podoba vladarja, ki je v isti sapi nadrejen in podrejen zakonu pa je bila sestavni del ponotranjene samopodobe Habsburžanov – vključno s Francom Jožefom – še vse 19. stoletje⁶.

Monarhija je na ta način na osnovi jožefinske zapuščine tudi v 19. stoletju odločilno posegala v proces gospodarskega, družbenega in kulturnega spreminjanja. Od konca 18. stoletja do leta 1914 je, kot ugotavlja Shedel, s posrednimi in neposrednimi spodbudami vplivala na gospodarski razvoj, na vzpon meščanstva, na kulturne spremembe in »ironično – celo na zgodnjo rast nacionalne zavesti«. Z zgledom »vladavine prava« kot virom pozivnih družbenih sprememb in okvirom, v katerem so se te spremembe dogajale, je oblikovala »intelektualne

⁴ Ernst Hanisch, *Der Lange Schatten des Staates, Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert, Österreichische Geschichte 1890–1990* (Hg. von Herwig Wolfram), Ueberreuter, Wien 1994, str. 23.

⁵ Vse E. Hanisch, nav. delo, str. 24–29.

⁶ James Shedel, *Fin de siècle or Jahrhundertwende, The Question of an Austrian Sonderweg, Rethinking Vienna 1900* (ed. by Steven Beller), Berghan Books, New York-Oxford 2001, str. 90–92.

temelje avstrijskemu liberalizmu«. Pripravljenost habsburškega državnega in dinastičnega vrha na reforme je imela seveda vse od začetka strogo določene meje, saj so tako na dvoru kot v vladajočih elitah na spreminjanje pristajali le toliko, kolikor to ni ogrožalo njihovega lastnega obstoja in tradicionalnih temeljev (legitimnosti) dinastije. Za dinastijo je bil racionalistični in legalistični duh razsvetljenstva nov in pomemben vir zakonitosti, ki je prispeval h krepitvi njene legitimnosti, utemeljene v božjem in tradicionalnem pravu, vladavina prava pa je bila »nepogrešljivo orodje« pri upravljanju monarhije. Prav kombinacija modernega in tradicionalnega je bila po Shedelu ena bistvenih značilnosti avstrijske »Rechtsstaat«⁷.

V času Jožefovih naslednikov cesarjev Franca in Ferdinanda, ki sta se držala načela »Liegen lassen ist die beste Erledigung«, sta dinastični in državni vrh močno omejila državno podporo modernizacijskim procesom, pomanjkanje aktivnejše »jožefinske spodbude« pa naj bi bilo tudi eden vzrokov za revolucijo leta 1848. Po letu 1848 – v času neoabsolutizma – sta se zato – vlada in pod njenim vplivom dvor vrnila k jožefinskim predstavam in se znova opredelila za politiko državno vodene modernizacije (v gospodarstvu in izobraževanju), desetletje pozneje pa sta morala zaradi finančnih težav, vojaških porazov in nasprotovanja liberalnega meščanstva pristati še na ustavne koncesije⁸. Toda tudi ustavna reforma leta 1867, ki je v liberalnem duhu utrjevala parlamentarni sistem zahodne polovice monarhije in jamčila spoštovanje posameznikovih pravic, je bila z ohranjanjem velikih monarhovih pristojnosti le kompromis. Liberalci, ki so leta 1867 sooblikovali ustavne zakone, države niso želeli oslabiliti, temveč so si prizadevali okrepiti njene pravne temelje, pravi Helmut Rumpler. Nemško meščanstvo, ki je podpiralo decembrsko ustavo, je resda odslovilo birokracijo neoabsolutistične dobe, vendar je v isti sapi ohranjalo njene politične ideale. Decembrska ustava v Cislajtaniji v tem smislu ni utemeljila »ustavne države«, temveč je še utrdila Rechtsstaat ali bolje: »pravno urejeno izvajanje državne oblasti«⁹.

Kompromisna narava Decembrske ustave pa je bila le eden vzrokov za politične težave zahodne polovice monarhije v zadnjih desetletjih 19. in v začetku 20. stoletja. Drugi, nič manjši problem sta bila nacionalno neuravnotežena, nemško govorečemu prebivalstvu izrazito naklonjena volilna geometrija ter na preglasovanju in večinskem načelu utemeljen parlamentarni sistem. Ta v večnarodni sestavi in s poslanci, ki so bili v prvi vrsti zastopniki narodov in šele nato pripadniki idejnopolitičnih gibanj in grupacij, preprosto ni mogel učinkovito delovati¹⁰. Toda v isti sapi so državnozbornski poslanci in stranke tudi v obdobju političnih kriz po letu 1897, ko parlament zaradi obstrukcije nemških nacionalistov in Mladočehov ni zasedal, pristajali na delovanje Rechtsstaat. V tem smislu so ne le podpirali uradniška ministrstva, temveč vladi in cesarju tudi precej radodarno dopuščali, da sta uporabljala 14. člen ustavnih zakonov iz leta 1867, ki jima je omogočal, da sta v času, ko se parlament ni sestajal, sama izdajala »zasilne odredbe«. Državni zbor je večino »odredb«, izdanih na osnovi člena 14, pozneje brez posebnega odpora potrdil, kar po mnenju Jamesa Shedela jasno kaže na visoko stopnjo soglasja o legitimnosti cesarjeve oblasti¹¹.

Shedel prepričljivo ugotavlja, da je bil Ausgleich z Ogrsko leta 1867 neke vrste dopolnilo k Rechtsstaat, saj je bil z oblikovanjem kvazi-federalne dualistične zveze posodobitev racionalne avtoritete države, hkrati pa je ohranjal in celo krepil vlogo cesarja in dinastije. Pri tem

⁷ Prav tam, str. 92.

⁸ Prav tam, str. 94–95.

⁹ Helmut Rumpler, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804–1914 (Hg. von Herwig Wolfram), Ueberreiter, Wien 1997, str. 417.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ J. Shedel, nav. delo, str. 97.

je utemeljil ustavno Rechtsstaat za Ogrsko. Toda medtem ko je to lahko za krajši čas pomirilo Madžare, je še povečalo nezadovoljstvo in narodnopolitične ambicije pri nemadžarskih in nenemških narodih. Enostranski nemško-ogrski sporazum je na Češkem sprožil množično ljudsko gibanje, ki je podprlo zahteve čeških voditeljev po spoštovanju češkega zgodovinskega prava in oblikovanju novega, s splošno volilno pravico voljenega deželnega zbora, ki bi pripravil ustavo češkega kraljestva in Čehom zagotovil »samostojnost in svobodo«, kot so ju imeli Madžari¹². Slovenci so z nacionalno mobilizacijo kmečkega prebivalstva na deželnih volitvah januarja 1867 prvič dobili večino v deželnem zboru na Kranjskem. Politika slovenskih konservativcev, ki so v državnem zboru glasovali za dualizem je bila deležna ostre kritike liberalnih »mlado-Slovencev«, ki so konec šestdesetih let po češkem zgledu prirejali množična javna zborovanja in se zavzemali ne le za narodno in jezikovno enakopravnost, temveč tudi federalno preobrazbo Habsburške monarhije ter združitve slovenskega »etničnega ozemlja« v avtonomno Zedinjeno Slovenijo. V okviru Ogrske je imela poseben položaj Hrvaška, kjer so privrženci hrvaške unije z Ogrsko leta 1868 pristali na hrvaško-ogrski sporazum, ki je banski Hrvaški dopuščal omejeno obliko politične in kulturne avtonomije. V sedemdesetih letih se je s hrvaško-ogrskim sporazumom sprijaznila tudi dotlej avstroslavistično in federalistično usmerjena hrvaška Narodna stranka. Vodilno vlogo v hrvaškem narodnem gibanju je tako prevzela Stranka prava, ki se je sprva zavzemala za polno hrvaško državno samostojnost, postopoma pa je omilila svojo retoriko in se opredelila za povečano samostojnost Hrvaške v okviru dualistične monarhije¹³.

Že ti trije primeri nazorno kažejo, kako različen je bil položaj posameznih narodov monarhije in kako raznolike so bile težnje njihovih nacionalnih gibanj. Na usmeritev in dinamiko zadnjih je poleg zgodovinskih tradicij ter splošnih kulturnih in družbenih razmer pomembno vplivala tudi socialna sestava in moč njihovih političnih elit. Toda naj so bile razlike še tolikšne, narodi Habsburške monarhije so od konca 18. stoletja in v 19. stoletju izoblikovali podoben sistem gledanj in vrednot, v katerem sta imela jezik in kulturna ustvarjalnost osrednje mesto kot konstitutivna dejavnika narodne samopotrditve. Nacionalna gibanja so hkrati od začetka ustavne dobe povsod širila socialno osnovo in radikalizirala politične cilje, (čeprav ta proces ni bil premočrten in je potekal s ponekod večjimi, drugod manjšimi zastoji, kompromisi in prilagajaji), nacionalno opredeljevanje in razmejevanje pa je postalo neločljivi sestavni del političnega življenja. Ob koncu 19. stoletja je kljub rastočemu političnemu ugledu socialne demokracije in krščanskih socialcev velika večina prebivalstva Cislajtanije podpirala narodno opredeljene stranke. Pričakovanja avstrijskega državnega vrha, da bosta razširitev volilne pravice in uvedba splošne kurije pri volitvah v državni zbor ublažila nacionalne napetosti in olajšala delo parlamenta, so se leta 1897 izkazala za neutemeljena, saj so volitve jasno razkrile, da so imela nacionalna gibanja in stranke množično podporo prebivalstva. Na volitvah desetletje pozneje, po uvedbi splošne (moške) volilne pravice za državni zbor, so sicer liberalne in radikalnejše nacionalne grupacije doživele poraz, zmagovalci pa so – kot edina vsedržavna, vendar tudi ta na nacionalne organizacije razdeljena stranka – postali socialni demokrati. Toda nacionalni odnosi v parlamentu in po deželah se niso izboljšali, kar so znova pokazale državnozborske volitve leta 1911, ki so oslabile provladni poslanski blok in še poglobile nacionalne delitve v poslanski zbornici¹⁴.

¹² Oto Urban, *Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918*, Band I, Böhlau Verlag, Wien 1994, str. 329 in naprej.

¹³ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb 2002, str. 116–117.

¹⁴ Helmut Rumpler, *Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914*, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band VII, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000, str. 872–894.

Kot pravi Jiří Kořalka se je avstrijska država do začetka 20. stoletja v večji ali manjši meri odtujila vsem v »njej živečim ljudstvom in narodom«. Njeno prebivalstvo je bilo razdeljeno na socialno in kulturno oblikovane narode, ki so imeli vsak svoj jezik, svoje časopisje, društva, stranke ter gospodarske organizacije in kulturne ustanove (ponekod, npr. pri Čehih pa tudi zastopstva v mednarodnih združenjih), niso pa – z izjemo Madžarov – imeli zagotovljenega samostojnejšega državno-pravnega statusa¹⁵. Kljub nezadovoljstvu, ki ga je povzročalo takšno stanje, so pred prvo svetovno vojno le redke, manjše in radikalne narodno-politične skupine težile k polni samostojnosti svojih narodov in k rušenju monarhije. Velika večina narodnopolitičnih elit in strank je računala z nadaljnjim obstojem Habsburškega cesarstva in njegovo potencialno preobrazbo. Protislovje med razvitostjo nacionalnih družb in njihovim državnopravnim nepriznavanjem je na ta način ustvarjalo vtis o nepremostljivem nasprotju med narodnim in državnim. Domoljubna čustva, ki so jih pred prvo svetovno vojno in po njenem izbruhu v odnosu do monarhije izražali pripadniki habsburških narodov v tem smislu niso temeljila v njihovi navezanosti na državo, temveč v njihovi lojalnosti do dinastije in vladarja. Cesar je bil, kot to imenuje George V. Strong, povezovalna »politična ikona« in za mnoge sta bila tudi v času, ko se je zdelo, da Avstro-Ogrski grozi trajen notranji nemir, cesarska hiša in njen poglavar edini politični ustanovi, ki sta zagotavljali kontinuiteto in stabilnost¹⁶.

Opisani razvojni tokovi, odnosi in razmere so neizogibno vplivali na politične usmeritve, prakse in vrednote prebivalstva ter socialno političnih elit. Po mnenju Ernsta Hanischa je politično kulturo v Avstriji (in v Habsburški monarhiji) – v nasprotju s civilno in zastopniško usmerjeno anglosaško politično kulturo – odločilno zaznamovala tradicionalno močna vloga države, ki je ovirala razvoj političnega individualizma. Spoštovanje tradicije in avtoritet je bila tudi zahteva avstrijskega katolicizma, ki je do »najbolj pretanjenih korenin« prepočil »ljudsko kulturo«. Avstrijski katolicizem se je kljub težnjam po socialnem odpiranju in prilagajanju spremenjenim družbenim in gospodarskim razmeram ob koncu 19. stoletja na novo oblikoval na izrazito protimodernih ideoloških osnovah, za svoje glavne nasprotnike pa je razglašal protiklerikalce, liberalce, socialdemokrate in »kot sovražnike sovražnikov«, Jude. Protijudstvo in antisemitizem sta bila na ta način globoko zakoreninjena v avstrijski (in srednjeevropski) »ljudski kulturi«, zato ju ni bilo težko politično instrumentalizirati¹⁷.

Na politično mobilizacijo prebivalstva so ob tem od začetka ustavne dobe posebej močno vplivali nacionalna gibanja, nacionalne elite in nacionalne ideologije. Čeprav je bil proces množične politizacije in nacionalne integracije pri različnih narodih različno hiter in učinkovit, je povsod potekal v znamenju zahtev po krepitvi in državno-politični uveljavitvi nacionalnih kolektivov, vprašanja njihove socialne modernizacije in politične demokratizacije pa je odri-val v drugi plan. Nacionalna gibanja so imela na ta način osrednjo vlogo in nesporne zasluge pri politični in kulturni emancipaciji dotlej neuveljavljenih narodnih skupnosti, toda v isti sapi so s težnjami po nacionalnem poenotenju in razmejevanju soustvarjala nestrpno ozračje nacionalnega izključevanja, v katerem ni bilo več prostora za kulturno pluralnost in različna občutja lojalnosti in pripadnosti. V Cislajtanijski neuresničena pričakovanja, da bosta najprej razširitev in nato uvedba splošne volilne pravice v državni zbor prispevala k premagovanju

¹⁵ Jiří Kořalka und R. J. Crampton, *Die Tschechen, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, (Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch), Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. Teilband, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1980, str. 516–517.

¹⁶ George V. Strong, *Seedtime for Fascism, The Disintegration of Austrian Political Culture 1867–1918*, M.E. Sharpe, Armonk New York 1998, str. 64.

¹⁷ E. Hanisch, nav. delo, str. 30–31.

nacionalnih nasprotij in boljšemu mednacionalnemu sporazumevanju v poslanski zbornici slabila zaupanje v parlament in parlamentarno dogovarjanje. Stališče vseslovensko usmerjenega slovenskega liberalca in ljubljanskega župana Ivana Hribarja, ki je leta 1909 v državnem zboru izjavil, da je izgubil vse zaupanje v poslansko zbornico in v splošno volilno pravico, saj se je mednacionalni boj po njeni uvedbi še bolj razplamtel kot prej v kurialnem sistemu, je bilo lahko izraz šibkosti slovenskega liberalizma. Toda mnenje, da se »narodi ne bodo nikoli mogli sami sporazumeti«, saj Nemci (in Madžari) ne bodo pristali na enakopravnost Slovanov, zaradi česar bi bilo najbolje, če bi »rešitev« poiskali z diktatom »poštene vlade« ali s trdo roko pravega državnika z »železno voljo«, so po vsej verjetnosti delili z njim tudi mnogi neslovenski poslanci, politiki in volivci¹⁸.

Ernst Hanisch je v svoji obsežni zgodovini avstrijskega 20. stoletja ugotavljal, da je bil rezultat opisanih zgodovinskih razmer in izkušenj »tip« hedonističnega, nepolitičnega in oportunističnega Avstrijca, ki je – kljub oblikovanju nasprotujočih si političnih taborov in družbeni demokratizaciji – daleč preživel Habsburško monarhijo. Ob »širokem spektru« prebivalstva, ki se ga je politika le površno ali sploh ne dotaknila, pa je bil seveda še drugi del, ki je bil do dna duše spolitiziran. Ta naj bi sledil strankarskim aktivistom in veljakom, ki so politični polarizaciji v priostreni in izključujoči retoriki dajali ton. Strankarske elite naj bi se – kljub omejenim možnostim – v deželnih zborih in državnem zboru že začenjale učiti demokracije. Posledica ostrih socialnih in idejnopolitičnih delitev v habsburški in post-habsburški Avstriji je bila »globoka fragmentacija« politične kulture z oblikovanjem političnih subkultur. Pri tem naj bi bile za post-habsburško avstrijsko politično kulturo značilne nekatere v vseh političnih taborih prisotne ne-demokratske poteze, ki naj bi se prav tako navezovala na staro-avstrijske zgodovinske tradicije. To naj bi bile stroga družbena hierarhičnost in obsedenost s častnimi naslovi, ceremonijalnost kot zunanji izraz vzdrževanja distance in razlikovanja po položaju ter teatraličnost in klientelizem¹⁹.

Med značilnostmi avstrijske politične kulture, ki jih omenja Hanisch, jih je prav gotovo kar nekaj, ki bi jih lahko našli pri vseh srednjeevropskih narodih. A vendar so kljub nekaterim podobnim zgodovinskim tradicijam in izkušnjam razlike v političnih dediščinah in praksah med posameznimi narodi več kot očitne. Med Čehi – posebej na Češkem, kjer je bil predhodni vpliv husitizma in luteranstva močnejši kot na Moravskem – protireformacijskemu katolicizmu ni uspelo nikoli prodreti tako globoko kot v nemško govoreči Avstriji. Češka duhovščina je imela sicer pomembno vlogo v češkem jezikovnem in kulturnem gibanju, toda za češki katolicizem, ki mu je vtisnil močan pečat jožefinizem, sta bili v 19. stoletju (razen na južnem Češkem in v pretežnem delu Moravske) značilni površnost in racionalistična mlačnost²⁰. V drugi polovici 19. stoletja se oblikujoča nacionalno opredeljena češka družba je bila hkrati neprimerljivo manj hierarhična in formalistična kot sočasna nemško govoreča avstrijska, saj plemstvo v češkem narodnem in političnem gibanju ni imelo večje vloge. Za češko politično kulturo naj bi bila, kot meni Emanuel Pecka, tako prej značilna nagnjenost k fatalizmu kot k ceremonijalnosti in teatraličnosti²¹. Ob nagli industrializaciji in socialni prestrukturaciji, s katerima se je zmanjševalo število agrarnega in povečevalo števila urbanega prebivalstva, so v češki, četudi pred prvo svetovno vojno nespravljivo strankarsko razdeljeni

¹⁸ Vasilij Melik, Slovinci in avstrijska država 1848–1918, Grafenauerjev zbornik, Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 1996, str. 523–528.

¹⁹ E. Hanisch, nav. delo, str. 27, 32–33.

²⁰ J. Kořalka – R. J. Crampton, nav. delo, str. 497–498.

²¹ Emanuel Pecka, Political Culture in the Czech Republic, Political Culture in East Central Europe, Edited by Fritz Plasser and Andreas Pribersky, Avebury, Aldershot 1996, str. 206.

politiki, prevladovala liberalna težnja, v devetdesetih letih 19. stoletja ustanovljeni katoliški politični stranki pa sta imeli več vpliva na Moravskem kot na Češkem. Tradicionalno pomemben dejavnik nacionalne mobilizacije prebivalstva sta bila kulturna ustvarjalnost in kulturniški aktivizem, ki sta se opirala na obsežno mrežo organizacij in društev. Češki poslanci in voditelji so bili zaradi politike »malih korakov« v času Taaffejeve vlade in t.i. pozitivne politike »mladočehov« v odnosu do dunajskih vlad ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, deležni ostrih in ironičnih kritik domače javnosti, saj njihova prizadevanja na Dunaju niso imela opaznejšega uspeha. Zgodovinarji pa menijo, da je bila njihova politika realistična in je imela jasne cilje. Značilni potezi češke politične kulture naj bi bili v tem smislu tudi realizem in premočrnost²².

Slovincem so bili Čehi nacionalni in politični vzor, toda kulturne, družbene in politične razmere v deželah s slovenskim prebivalstvom so se močno razlikovale od razmer na Češkem in na Moravskem. Med Slovenci je bil delež agrarnega prebivalstva tudi v letih pred prvo svetovno vojno višji od avstrijskega povprečja, industrializacija pa je bila počasna in mesta so bila majhna. Narodno opredeljeno slovensko meščanstvo je svoj položaj v veliki večini pridobilo s šolanjem in izobrazbo, število uspešnih podjetnikov in trgovcev, ki so se priključili slovenskemu narodnemu gibanju pa je bilo in je ostalo skromno. Protireformacijski katolicizem je med Slovenci, kljub velikemu kulturnemu pomenu protestantske književne ustvarjalnosti v slovenskem jeziku, pognal bistveno globlje korenine kot med Čehi. V slovenski politiki so zato prevladovala konservativna, katoliško obarvana in od konca šestdesetih let 19. stoletja tudi klerikalna težnja, slovenski liberalizem pa je bil razmeroma šibak, čeprav je bila svobodomiselnost usmerjena večina izobražencev in kulturnih ustvarjalcev. V nacionalnem pogledu se Slovenci niso mogli sklicevati na »državno-zgodovinsko tradicijo« kot Čehi. Njihov narodno politični cilj je bila avtonomna Združena Slovenija v federalizirani Habsburški monarhiji. Toda v vsakodnevni praktični politiki sta se obe meščanski politični grupaciji (konservativno-katoliška in liberalna) zadovoljevali s pridobivanjem posamičnih jezikovnih in kulturnih pravic. Kulturniški aktivizem je bil v tem smislu tradicionalna značilnost tudi slovenskega boja za narodno emancipacijo, moderno strankarsko strukturo z mrežo učinkovitih združenih in gospodarskih organizacij pa je ob koncu 19. stoletja uspela učinkovito oblikovati le katoliška (ljudska) stranka.

Pod vplivom zaostrenih nacionalnih odnosov v monarhiji in napredujoče germanizacije sta začeli obe slovenski meščanski stranki, z njimi pa tudi uveljavljajoči se slovenski socialni demokrati, na prelomu stoletja iskati zaveznike med Hrvati in Srbi. V slovenski politiki se je pred prvo svetovno vojno tako uveljavilo prepričanje, da bodo Slovenci svoje težnje lahko uveljavili le v tesni zvezi z južnimi Slovani (Hrvati in Srbi). Vse tri politične grupacije (tudi socialni demokrati) so pri tem težile k »Jugoslaviji« v okviru federalizirane Habsburške monarhije. Za slovensko politično kulturo v času monarhije so bili v tem smislu značilni močan katoliški, celo klerikalni pečat, šibak liberalizem, idejno-politična ekskluzivnost in ostra katoliško-liberalna polarizacija. Med njenimi lastnostmi so bili tudi osredotočenost na zahteve po nacionalni, zlasti jezikovni enakopravnosti, kulturno-jezikovni avtonomizem in jugoslovanstvo kot posodobljena oblika romantičnega vseslovanstva. V vsakdanjem političnem boju pa so se slovenski poslanci in voditelji držali pragmatične politike »postopnih korakov« in mednarodnega dogovarjanja v državnem in deželnih zborih. Podobno kot pri Čehih, med Slovenci pred prvo svetovno vojno ni bilo odmevnejših političnih skupin, ki bi težile k polni narodni samostojnosti in bi nasprotovala monarhiji. V tem pogledu je bilo slovensko

²² Prav tam.

prebivalstvo po mnenju nekaterih raziskovalcev v odnosu do dinastije in vladarja še v času prve svetovne vojne bolj lojalno kot češko. Vseeno se je v zadnjih dveh vojnih letih 1917/1918 tudi med Slovenci razmahnilo množično gibanje v podporo združitvi habsburških južnih Slovanov v »habsburško Jugoslavijo«, ki je ponekod ter zlasti med izobraženci in meščanstvom preraslo v gibanje za Jugoslavijo brez Habsburžanov.

Prav tako velike, če ne še večje, kot med narodi zahodne polovice monarhije, so bile razlike v političnih razmerah in tradicijah med narodi Cislajtanije in Translajtanije. Madžari so imeli kot prevladujoča narodna skupina na Ogrskem, močnejši položaj kot avstrijski Nemci v Avstriji, kar je pomembno zaznamovalo njihov odnos do nemadžarskih narodov²³. Za ta odnos je bilo značilno stališče ustavnega zakona iz leta 1868, da sestavljajo »vsi državljani Ogrske – ne glede na svojo narodnostno pripadnost – v političnem pogledu enotno in nedeljivo ogrsko nacijo«, ki je temeljilo v tradicionalnem stanovsko-plemiškem, s francoskimi državnostno nacionalnimi predstavami posodobljenem pojmovanju nacije. Sprva na plemstvo omejen vzvišen odnos do nemadžarskih narodnosti, ki niso imele državnostgodovinske tradicije in plemiških elit, se je v 19. stoletju razširil na meščanstvo in izobraženstvo in je postal eden idejnih temeljev madžarskega nacionalizma. Sicer liberalno usmerjeni zakoni so državljanom tudi po uvedbi dualizma priznavali le individualne, ne pa kolektivne narodne pravice, rabo narodnih jezikov pa so samo dopuščali in ne jamčili, zato jih oblasti zvečine niso upoštevale²⁴.

Za odnose v madžarski družbi naj bi bili značilni stroga hierarhičnost, razne oblike strankarskega in osebnega pokroviteljstva in tradicionalno spoštovanje oblasti, ki so ga šele v desetletjih pred prvo svetovno vojno načela množična socialna gibanja. Politična moč je v takšnih razmerah ostajala v rokah le delno z meščanskimi povzpetniki pomnoženih plemiških elit, vladajoče politične stranke pa so bile pretežno gosposka združenja s privrženci, ki so jih povezovala ne le politične predstave, temveč tudi osebne vezi. V prevladujoči liberalno usmerjeni madžarski politiki so se modernizacijske težnje prepletale s konservativnejšimi, stanovsko plemiškimi načeli. Madžarski liberalizem, ki je konec 19. stoletja z verskimi zakoni izbojeval ločitev cerkve od države, ni imel posluha za zahteve po demokratizaciji političnega življenja, kar so razkrivali neuspešni poskusi volilne reforme in razširitve volilne pravice²⁵. To je zaostrovalo odnose med tradicionalnimi strankami ter vse bolj množičnim delavskim in kmečkim gibanjem in pospeševalo fragmentacijo političnega življenja z nastajanjem novih političnih subkultur. Dualistična ureditev monarhije je imela nasprotnike na obeh straneh reke Leithe. Toda večina madžarskih političnih elit je kljub ponavljajočim se napetostim med Budimpešto in Dunajem, ki so dosegle vrhunec z množičnimi zahtevami po okrepitvi ogrske samostojnosti v začetku 20. stoletja, pristajala na dualizem in ustavni red. Madžarski raziskovalci omenjajo med značilnostmi madžarske politične kulture tradicije legalizma, realizma in paternalizma²⁶ ter nacionalnega populizma. Za madžarsko politiko pred prvo svetovno vojno naj bi bili značilni še konstitucionalizem in pozitivni odnos do liberalnih političnih vrednot, a tudi ekspanzivni nacionalizem s težnjo po asimilaciji nemadžarskih narodnih skupin, šibke demokratične tradicije in dediščina aristokratskega ekskluzivizma.

²³ Robin Okey, *The Habsburg Monarchy 1765–1918*, European Studies Series, Macmillan Pres Ltd., London 2001, str. 312.

²⁴ László Kontler, *Millenium in Central Europe, A History of Hungary*, Atlantisz Publishing House, Budapest 1999, str. 280–284.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Átilá Ágh, *Political Culture and System Change in Hungary*, *Political Culture in East Central Europe*, v opombi 5 nav. delo, str. 127–135.

Edini nemadžarski narod na Ogrskem, ki je imel status »politične nacije z ločenim ozemljem ter neodvisno zakonodajo in vlado za domače zadeve« so bili Hrvati. V Ogrsko je bil pri tem vključen le del ozemlja s hrvaškim prebivalstvom, saj je to živelo še v Dalmaciji, ki je bila neposredno podrejena Dunaju, v Istri, ki je spadala v Cislajtanijo, v Bosni in Hercegovini, ki je bila do leta 1878 del Osmanskega imperija in v Vojni krajini, ki je bila do leta 1881 neposredno podrejena Dunaju. Glavna nacionalna zahteva hrvaških političnih elit v drugi polovici 19. stoletja je bila tako združitev ozemlja s hrvaško govorečim prebivalstvom in postopna integracija zadnjega v enotno hrvaško nacijo. Za takšne želje seveda ni bilo poslušane v Budimpešti, ne na Dunaju, zato je večina narodno opredeljenega hrvaškega meščanstva podpirala težnje po ohranitvi in razširitvi hrvaške avtonomije v okviru Ogrske. Polno hrvaško samostojnost je v drugi polovici 19. stoletja nekaj časa zagovarjala le hrvaška stranka prava, ki pa je postopno pristala na habsburški okvir, vendar še naprej vztrajala pri radikalnem nacionalizmu. Liberalneje usmerjeni del hrvaškega meščanstva se je v težnji po združevanju ozemlja s hrvaškim prebivalstvom v zadnjem desetletju pred vojno opredelil tudi za zблиžanje s Srbi v monarhiji in za jugoslovansko idejo, (ki so jo na Hrvaškem v nasprotju s Slovenci zvečine razumeli predvsem v smislu bilateralnega srbsko-hrvaškega povezovanja)²⁷. V začetku 20. stoletja so se vse hrvaške stranke zavzemale za državno-politično preobrazbo monarhije, naj bo z njeno federalizacijo, naj bo z oblikovanjem posebne subdualistične hrvaške enote v okviru Ogrske. Proti-habsburško stališče je podobno kot med Slovenci tudi med Hrvati prodrlo šele v zadnjem letu vojne.

Narodno opredeljeno hrvaško meščanstvo je bilo kot slovensko pretežno kmečkega porekla in je svoj meščanski status zvečine pridobilo s šolanjem in izobrazbo. Toda hrvaške politične elite so bile v nasprotju s slovenskimi zvečine liberalne in so podpirale temeljne liberalne zahteve po delitvi oblasti, ustavni državi in svobodi posameznika, niso se pa z izjemo Kmečke stranke bratov Radić in socialnodemokratsko usmerjenih izobražencev zavzemale za demokratizacijo in uveljavitev splošne volilne pravice. Na prelomu stoletja je začelo pridobivati privržence tudi katoliško gibanje, ki pa za samostojno politično organiziranje ni dobilo zadostne podpore niti med meščanstvom, niti med kmečkim prebivalstvom. V deželah s hrvaškim prebivalstvom na ta način ni bilo močne katoliške politične stranke kot v slovenskih deželah, pa tudi liberalizem ni imel globljih korenin. Hrvaške politične elite so po mnenju Tihomirja Cipeka liberalizem sprejemale predvsem kot ideologijo s sistemom vrednot, ki je odpiral pot k nacionalni emancipaciji. Kot opozarja Cipek je bil med »elitami in neelitami« – kot povsod na Ogrskem – tudi v banski Hrvaški velik prepad, saj je imelo do leta 1907 volilno pravico le okoli 2%, odtlej pa ne več kot 6% prebivalstva. To se je v večjem obsegu vključevalo v politično življenje le ob množičnih socialnih nemirih in protestih proti politiki madžarizacije. Za politično kulturo hrvaških političnih elit pred prvo svetovno vojno naj bi bili na ta način značilni sprejemanje osnovnih vrednot političnega liberalizma, konstitucionalizma in parlamentarnega dogovarjanja, hkrati pa šibka demokratična tradicija in zaupanje v moč države, ki naj bi bila glavni dejavnik modernizacije²⁸. V nacionalnem pogledu naj bi v hrvaški politiki druge polovice 19. in začetka 20. stoletja prevladovala težnje po (jezikovni, kulturni in politični) emancipaciji in združitvi hrvaškega naroda. Njihov cilj so bile sprva s sklicevanjem na hrvaško državno pravo in politično tradicijo utemeljena politična, kulturna in do mere tudi gospodarska avtonomija, nato pa posebna subdualistična oz. federalistična

²⁷ Nikša Stančić, nav. delo, str. 51–59.

²⁸ Tihomir Cipek, Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Dialog Povjesničara-Istoričara 3, Pecs 12.–14 maj 2000, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2001, str. 276–281.

hrvaška državno-politična enota, medtem ko so imele zahteve po polni hrvaški samostojnosti le kratkoročno in omejeno socialno in politično podporo.

Kratke oznake nacionalnih zgodovinskih in političnih tradicij kot so zgornje, so seveda neizogibno posplošujoče in približne. Toda že takšne kot so, nazorno opozarjajo na velike razlike v zgodovinskih izkušnjah in politični dediščini posameznih srednjeevropskih narodov in spodbujajo k ugotovitvi, da o kaki posebni »srednjeevropski politični kulturi« – kljub zgodovinskim in političnim tradicijam, ki so bile skupne vsem, nekdanji v Habsburško monarhijo vključenim narodom – ni mogoče govoriti. To se je pokazalo tudi v obdobju med obema vojnama, ko so poskušale nacionalne, zvečine v času Habsburške monarhije oblikovane politične elite in stranke v novih državnih okvirih uresničevati svoje nacionalne in politične predstave in ambicije. Način njihovega uresničevanja in njegov končni rezultat sta bila odvisna od zelo različnih socialnih, gospodarskih, kulturnih, nacionalnih in zunanje političnih dejavnikov, v določeni meri pa so nanju vplivale tudi iz monarhije podedovane in prenesene politične tradicije, ki so se ponekod bolj, ponekod manj prepletale z zahodnoevropskimi vzori in zgledi.

Med novimi srednjeevropskimi nacionalnimi državami, ki so leta 1918 nastale na pogorišču Habsburške monarhije, naj bila najbolj demokratična Čehoslovaška, ki je uspela edina med njimi demokratično ustavno-parlamentarno ureditev ohraniti do druge polovice tridesetih let. Čehoslovaška je imela parlamentarni sistem z dvema zbornicama, splošno volilno pravico in proporcionalnim volilnim redom. Ta je bil naklonjen manjšim (tudi narodnim) strankam, hkrati pa je pospeševal fragmentacijo političnega življenja. Njegova značilnost je bilo razmeroma veliko število strank, med katerimi se je le pet največjih povezovalo v vladne koalicije. Znamenito »petko« so sestavljale stranke, ki so že obstajale v Habsburški monarhiji in so v povojni češki republiki nadaljevale s političnim delovanjem. Poslance so obvezovale k strogi koalicijski in strankarski disciplini, poslanske mandate obravnavale, kot da so strankarska lastnina in svoje strankarsko-politične »teritorije« ščitile za vsako ceno, kar je slabilo in zmanjševalo vlogo parlamenta. Manjše in na novo ustanovljene stranke v takšnih razmerah niso imele možnosti, da bi resneje ogrozile vladne koalicije, kar ni koristilo »niti političnemu življenju, niti strankam«²⁹. Med podedovanimi staro-avstrijskimi tradicijami je bilo tudi široko razširjeno nezaupanje do osrednje oblasti, posledica tega nezaupanja pa je bila, kot menita Robert Luft in T. Mills Kelly, da je ostajala parlamentarna politika omejena na ožji krog »mož iz Prage« in ni prerasla v demokratično mobilizacijo prebivalstva v širšem prostorskem in socialnem smislu³⁰.

Za čehoslovaški politični sistem med obema vojnama je bil značilen razmeroma močan položaj predsednika države, ki ga češki zgodovinarji zvečine razlagajo z Masarykovim osebnim političnim prestižem in francoskimi vplivi (ne pa tudi s tradicijo močne vladarjeve vloge v Habsburški monarhiji). Masaryk z najbližjimi sodelavci je bil edina stvarna opozicija »petki«, med vladnimi strankami in Masarykovim »Hradom« pa se je bil boj za politični vpliv, ki ga je zapletalo dejstvo, da se je predsednik republike na različne načine (med drugim z anonimnimi sestavki v tisku, z navodili ministrom ter s kritikami vlade prek zaupnikov) vključeval v politično življenje, njegove pristojnosti pa v ustavi niso bile jasno določene³¹. V nacionalnem pogledu je bila Čehoslovaška ustavno opredeljena kot država »čehoslovaške nacije«. Češki zgodovinarji ideologijo čehoslovakizma, (ki ima svojevrstno analogijo v istočasnem srbskem pojmovanju jugoslavizma) razlagajo s češko in slovaško etnično-jezikovno sorod-

²⁹ Robert Kvaček, *The Rise and the Fall of Democracy, Bohemia in History*, edited by Mikulaš Teich, Cambridge University Press, Cambridge 1998, str. 250.

³⁰ T. Mills Kelly, *New Perspectives on Interwar Czechoslovakia*, EEES (East European Studies News) Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., str. 10.

³¹ R. Kvaček, nav. delo, str. 251.

nostjo ter s političnimi motivi, saj naj bi imeli Čehi in Slovaki – ob Nemcih, Madžarih in Rusinih – šele kot enotna politična nacija – odločilno večino v državi. Toda takšno razumevanje »nacionalne enotnosti« ni pospeševalo zблиževanja med Čehi in Slovaki, razhajalo pa se je tudi s tradicionalnim češkim federalizmom in kulturno-jezikovnim pojmovanjem naroda. Čehoslovaška je v demokratizaciji javnega in političnega življenja po letu 1918 nesporno dosegla pomembne uspehe. Po mnenju francoskega politologa Jacquesa Rupnika je bila to kulturno in gospodarsko k zahodni Evropi usmerjena meščanska država z liberalnim, socialno usmerjenim, racionalnim in pragmatičnim »političnim slogom« in z uradništvom, ki je poslovalo v tradiciji habsburške »Rechtsstaat«³². Novejši raziskovalci so bolj kritični in opozarjajo, da je imela čehoslovaška demokracija med obema vojnama občutne »šibke točke in slabosti«. Med njimi naj bi bili poleg že omenjenih primat nacionalnega nad državljskim, razmeroma šibka, v tradiciji habsburškega povezovanja v društva in zadruga utemeljena »civilna družba« in s cenzuro in tajnim nadzorovanjem nasprotnikov režima okrnjeno delovanje »vladavine prava«. Pomanjkljivosti čehoslovaške demokracije naj bi bile eden vzrokov za vse bolj opazno razočaranje čeških in slovaških prebivalcev nad političnim sistemom, ki ga je razkrivala njihova upadajoča udeležba v političnem življenju³³. Za češko politično kulturo dvajsetih in tridesetih let naj bile v tem smislu, kot piše sociolog Radim Bure, značilne demokratične poteze (kot vera v ideale svobode, demokracije in pluralizma), toda njena značilnost naj bi bili tudi pomanjkanje strpnosti, politična razdrobljenost, nepripravljenost na kompromise in na sporazumevanje ter podrejanje skupnih, splošnih interesov ožjim osebnim, nacionalnim in strankarskim³⁴.

Družbeno-politične tradicije, ki so odločilno zaznamovale usmeritev predvojne madžarske politike, so – po neuspehah poskusih demokratizacije, krvavih mesecih sovjetske republike in vojaških posegih sosednjih držav na ozemlje historične Ogrske, ki jih je kronal mirovni sporazum v Trianonu – vojno in nemirne povojne dogodke »preživele« tudi na Madžarskem. Admiral Horthy je bil sicer, kot opozarja Laszlo Kontler, leta 1919 novinec na politični sceni, toda z obnovitvijo »reda in miru« so se v začetku dvajsetih let v politično življenje vrnile stare konservativno-liberalne zemljolastniške in kapitalistične elite. Restavracija predvojnih političnih elit sicer ni pomenila restavracije predvojnega političnega režima, saj je bil madžarski politični sistem med obema vojnama ob razširjeni volilni pravici in sodelovanju delavskih in kmečkih strank v parlamentu demokratičnejši kot predvojni ogrski, toda z ostrijšo cenzuro, okrepljenim policijskim nadzorom in uradnim antisemitizmom je bil tudi manj liberalen³⁵. Sodobno madžarsko zgodovinopisje opredeljuje režim »Horthyjeve« dobe kot »omejeno parlamentarno demokracijo z nedvoumnimi avtoritarnimi potezami«³⁶. Večstrankarski sistem, parlamentu odgovorna vlada, (po zakonu) neodvisno sodstvo in javnomnjenjski pluralizem so bile iz obdobja dualizma »podedovane« liberalne ustanove, ki so postale tudi sestavni del povojnega političnega reda. Vseeno je ta deloval avtoritarno in nedemokratično. Politična moč je bila v rokah bloka vladnih strank, ki so se v začetku dvajsetih let združile v enotno vladno stranko, v njej povezane politične skupine pa so se dogovarjale neposredno in ne v parlamentu. Opozicija je na ta način lahko kritizirala vladne odločitve, imela pa je malo priložnosti vplivati nanje in praktično nobene možnosti, da bi z

³² Jacques Rupnik, *L'autre Europe, Crise et fin du communisme*, Points-Éditions Odile Jacob-Paris 1993, str. 32–33.

³³ T. Mills Kelly, nav. delo, str. 10–11.

³⁴ Radim Bure, *The Czech »National Character and Obstacles on the Road to Democracy* (http://www.crvp.org/book/Series04/IV-A3/chapter_viii.htm)

³⁵ L. Kontler, nav. delo, str. 345.

³⁶ Ignác Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, Corvina Osiris, Budapest 1999, str. 190.

uveljavitvijo alternativne politike prevzela oblast. Čeprav je bila vladajočim krogom konservativna in nacionalistična desnica bliže kot levica, so leta 1923 nacionalistične skrajneže izrinili iz vladne stranke. Ozračje vsesplošne nacionalne poparjenosti po Trianonu, ko je postala nesrečna mirovna pogodba »krivec« za najrazličnejše socialne, gospodarske in druge narodne težave, je pri tem podžigalo nacionalno, nacionalistično in antisemitsko čustvovanje, ki je v nemajhni meri zaznamovalo javni diskurz madžarskih dvajsetih in tridesetih let³⁷.

Takšne razmere seveda niso prispevale h krepitvi demokratičnih in svobodnjaških tradicij, sooblikovale pa so, kot meni socialni psiholog György Csepeli, občutke nemoči in frustracije, ki jih je na lokalni ravni – ob omejeni volilni pravici – stopnjeval centralizem osrednje vlade³⁸. Za madžarsko politično kulturo naj bi bila tako tudi med obema vojnama značilna močna fragmentacija s tekmovalnimi, ekskluzivnimi in strogo ločenimi subkulturami (te naj bi bile v splošnem lastnost družbeno in kulturno slabo homogeniziranih družb). Toda v isti sapi naj bi jo prav tako označevale druge iz monarhije podedovane poteze kot paternalistični legalizem vladajoče manjšine in nacionalni populizem srednjega razreda, ki so se prepletale s prevladujočimi konservativno-avtoritarnimi težnjami³⁹.

Na temelju v Habsburški monarhiji pridobljenih političnih izkušenj, predstav in kulturno-političnih tradicij so v povojnih, jugoslovanskih državnih okvirih oblikovale svojo narodno in strankarsko politiko tudi slovenske in hrvaške politične elite. Te so prišle v novem državnem okolju v stik s političnimi voditelji, strankami in prebivalci, ki so se dotlej politično, kulturno in narodno razvijali v povsem drugačnih razmerah kot so bile habsburške. Pri tem se je kmalu pokazalo, da zlasti, kar zadeva elite, razlike v političnih praksah in vedenjskih vzorcih niso bile nepremostljiva ovira, ki bi onemogočala sodelovanje in povezovanje. Veliko večja razhajanja so vse od začetka povzročale različne nacionalne in državopolitične predstave in ideologije.

II.

Gabriel Almond in Sydney Verba sta v že omenjeni in še danes pogosto citirani knjigi *The Civic Culture* politično kulturo Osmanskega imperija opredelila kot »parohialno« (parochial) in jo označila na naslednji način: »Avtoriteto vlade, ki je temeljila skoraj izključno na obdavčevanju, vzdrževanju vojske in stoletja dolgi dinastični oblasti, je bilo najbolj neposredno čutiti v mestih in precej manj na vasi ... S pokrajinami so – ob občasnem vmešavanju prestolnice – upravljali vojaški guvernerji in zemljiški (fevdalni) gospodje ... Glavni odposlanec osrednje oblasti na podeželju je bil pobiralec davkov, vendar ta ni bil vladni uradnik, temveč zasebni zakupnik, ki je samega sebe kolikor je mogel svobodno nagrajeval za predujme, ki jih je plačeval delodajalcem. Vasi so bile za plačevanje davkov pogosto kolektivno odgovorne, kar je še zmanjševalo možnost nadzora osrednjih oblasti nad položajem podložnika. Zakon sam je bil v nemajhni meri zunaj vladarjevega dosega, saj so njegovi odloki lahko le zelo omejeno posegali v univerzalno strukturo verskih zakonov ali vplivali na lokalne običaje«. Za »parohialno politično kulturo« naj bi bila tako značilna majhna pričakovanja v odnosu na politični sistem, ter negotova ali odklonilna čustva do osrednje oblasti, brez ponotranjenih meril za uravnavanje odnosov z njimi⁴⁰.

³⁷ L. Kontler nav. delo, str. 350.

³⁸ György Csepeli, *Transition Blues, The Roots of Pessimism, The Hungarian Quarterly*, Volume XLI, No. 158, Summer 2000 (<http://www.hungarianquarterly.com/no158/064.html>)

³⁹ Á. Ágh, nav. delo.

⁴⁰ Gabriel A. Almond-Sydney Verba, nav. delo, str. 23–24

Toda razmere so se tudi v Osmanskem cesarstvu spreminjale. Državni vrh v Istanbulu je poskušal v 19. stoletju z reformami razširiti svoj vpliv in okrepiti avtoriteto, na balkanskem polotoku pa je razvoj krenil v novo smer z nastankom samostojnih nacionalnih držav, ki so se vse soočale z zelo zahtevnimi nalogami: na eni strani z oblikovanjem novih in prepotrebnih državnih ustanov, ki so omogočale politično in upravno integracijo, in na drugi s procesom nacionalnega oblikovanja, saj je vzporedno s procesom državnega povsod potekal tudi proces nacionalnega združevanja. Politična moč v novo nastalih državah je bila pri tem, kot opozarja Diana Mishova, v rokah tankih, zvečine izobraženskih elit, ki so prepričane, da v zahodni Evropi uveljavljene organizacijske oblike in vzorci odpirajo vrata v razviti svet, težile k njihovega prevzemanju. Oblastne elite so se v praksi (pa tudi v zakonodaji in ustavah) sicer zatekale k najrazličnejšim omejitvam, s katerimi so ohranjale nadzor nad državo in po svojih predstavah mobilizirale ljudi in resurse, toda njihove politike so kljub restriktivnosti in splošni politični korupciji upoštevale tudi širše nacionalne potrebe, predvsem pa interese gospodarskega razvoja. Modernizacijske procese so pospeševale z liberalnimi ukrepi, postopnim, tu hitrejšim, tam počasnejšim uveljavljanjem liberalnih političnih načel in institucij ter s širjenjem izobraževanja. Z izjemo v Romuniji v balkanskih državah ni bilo premožnejšega veleposestniškega plemstva, politične elite pa so v razmeroma nediferenciranih družbah svobodnih kmečkih posestnikov zvečine krepile vpliv, položaj in premoženje ali na osnovi zaslug, pridobljenih v boju proti osmanski oblasti ali na osnovi znanja in izobrazbe, ki sta bila plod njihovega študija sprva predvsem na tujih (srednje in zahodnoevropskih) univerzah, pozneje pa tudi na domačih visokih šolah. Z državami so upravljale s pomočjo strogo centraliziranega državnega aparata in uradništva, ki je v odnosu na število prebivalstva dosegalo in celo presegalo proporcionalni delež zaposlenih v javni upravi v industrializirani zahodni Evropi⁴¹.

Uveljavljanje novih, po zahodnoevropskih zgledih oblikovanih političnih ustanov in oblik je bilo sicer v različnih državah različno hitro in učinkovito, toda povsod so poskušali (vse do lokalne ravni) odpraviti ostanke osmanske politične dediščine in prekiniti z osmansko politično preteklostjo. Povsem na novo so se oblikovale tudi politične elite, saj je bilo krščansko prebivalstvo slabo vključeno v upravno-politični sistem Osmanskega cesarstva ali pa je v njem sodelovalo le na najnižji ravni – v funkciji posredovanja med avtonomnimi in osmanskimi oblastmi. Izjema so bili fanarioti, ki so bili v isti sapi grška kulturna elita in osmanski birokrati; njihov vpliv na grško nacionalno gibanje in po nastanku grške države na njeno politiko pa je bil – kljub ugledu, ki so ga uživali – majhen. V Romuniji so tradicionalni, prestižni družbeni položaj delno obdržale plemiške elite, vendar kontinuitete političnih elit, ki bi bile povezane z osmanskim sistemom in bi po nacionalni osamosvojitvi ohranjale svoje politične vloge, tudi v Romuniji ni bilo. Osmanska politična dediščina je bila torej v novo nastalih balkanskih državah šibka, vsekakor skromnejša od precej bolj opazne osmanske zapuščine v gospodarskem, družbenem in vsakdanjem življenju⁴². Nov pojav in nova izkušnja je bil za večino kmečkega prebivalstva tudi nacionalizem, saj so bila občutja pripadnosti verski ali cerkveni skupnosti – kljub herojskemu, slavna in junaška dejanja prednikov obujajočemu ustnemu izročilu – v osmanskem sistemu močnejša in odločilnejša – kot občutja pripadnosti jezikovnim in etničnim kolektivom. Osrednjo vlogo v procesu nacionalizacije, ki so ga v 19. stoletju spodbujali in usmerjali narodni in kulturni voditelji, je dobil – kot simbolna vez narodne skupnosti – jezik. Nove države so v tem smislu težile k oblikovanju posvetnih in

⁴¹ Diana Mishkova, *Modernization and Political Elites in the Balkans before the First World War*, *East European Politics and Societies*, 9.1 (Winter 1995), str. 63–89.

⁴² Maria Todorova, *Imaginarij Balkana*, *Vita Activa (Studia humaniatis)*, Ljubljana 2001, str. 262–280.

centraliziranih šolskih sistemov, ki so skupaj z vojsko in državno upravo postali eno najpomembnejših sredstev nacionalne integracije. Vera je bila v konstruiranju novih narodnih identitet, kot ugotavlja Maria Todorova, drugotnega pomena, saj je kot merilo razmejevanja nastopila šele tedaj, ko jezik ni bil dovolj ostra in jasna ločnica (npr. med kristjani in muslimani istega jezika), reprezentativen element nacionalne opredelitve pa je sploh lahko postala šele, ko so nacionalne države cerkve nacionalizirale. Na jezikovnem in verskem razmejevanju utemeljene nacionalne ideologije in politike so v novo nastalih državah in v odnosih med njimi vse od začetka povzročale hude napetosti in spopade, saj ni bilo prebivalstvo zaradi številnih selitev in demografskih premikov v preteklosti nikjer »jezikovno in versko« enovito, narodne in verske manjšine – zunaj in znotraj državnih meja – pa so povsod razvemale nacionalna čustva⁴³.

Za po-osmanski razvoj balkanskih držav so bile značilne številne podobnosti, a tudi nič manjše razlike. V omejenih okvirih tega zapisa si lahko modernizacijske procese in spremembe ter njihov vpliv na oblikovanje novih političnih praks, kultur in vrednot nekoliko obširneje ogledamo le na primeru Srbije. Začetki nacionalne in politične mobilizacije v Osmanskem cesarstvu živečega srbskega prebivalstva so bili povezani z dvema protiosmanskima vstajama v začetku 19. stoletja, ki sta privedli do nastanka avtonomne vazalne srbske kneževine. Srbska družba je bila tedaj še izrazito slabo diferencirana, agrarna in patriarhalna, vendar je imela svoje »narodno« ime in kot trdi Andrej Mitrović tudi jasno zgodovinsko zavest, ki se je ohranjala z ustim izročilom in s posredovanjem epskega pesništva⁴⁴. Po uveljavitvi avtonomije so bile ukinjene fevdalne obveznosti in kmetje so postali lastniki zemlje, srbsko govoreče krščansko prebivalstvo pa se je začelo v večjem številu seliti tudi v mesta, kjer so dotlej večinoma prebivali muslimani in priseljenci (obrtniki in trgovci) iz raznih delov balkanskega polotoka. V protiosmanskem boju nastali vodilni sloj, ki se je zbral okoli kneza, njegove družine in njegovih najbližjih sodelavcev, si je prisvojil oblast in se je spreminjal v novo politično elito. Oblikovanje državne uprave so spremljale težnje po centralizaciji, ki naj bi zagotavljala učinkovito pobiranje davkov in sredstev za (vazalne) dajatve oblastem v Istanbulu. Sestavni del modernizacijskih prizadevanj je bila izgradnja šolskega sistema, v štiridesetih letih 19. stoletja pa so odprle vrata tudi prve nacionalne kulturne ustanove. Državni vrh je začel zaradi pomanjkanja strokovnjakov pošiljati mlade ljudi na študij v tujino (najprej na Dunaj, v Zürich in na nemške univerze, od šestdesetih let 19. stoletja dalje pa predvsem v Pariz). Del med njimi se je v tamkajšnih univerzitetnih središčih seznanil z liberalnimi političnimi idejami in sredi petdesetih let 19. stoletja se je v Srbiji prvič pojavila maloštevilna skupina izobražencev, ki so javno zastopali liberalno-politična stališča. Skupaj z na beograjskem liceju šolanimi somišljeniki so se zavzeli za omejitev knežje oblasti in zamenjavo uradniškega državnega sveta s parlamentarnim, voljenim zastopniškim sistemom. S svojimi nastopi so prispevali k spremembi režima in dinastije, toda ustavno-političnih zamisli niso uspeli uresničiti⁴⁵. Srbija je prvo ustavno listino, ki je vsebovala načela modernega parlamentarizma z odgovornostjo ministrov skupščini in delitvijo oblasti dobila šele leta 1869.

Toda z ustavo leta 1869 je bil napravljen le prvi korak. Tedaj sprejeti ustavni red je puščal knezu (vladarju) pomembne pristojnosti (med drugim velik del zakonodajne in proračunske

⁴³ Prav tam. Gl. tudi: Mark Mazower, *The Balkans, A Short History*, Modern Library Edition, New York 2000, str. 39 in naprej.

⁴⁴ Andrej Mitrović, *Problemi i pitanja modernizacije Srbije*, Dijalog Povjesničara-Istoričara 2, Pecs 1999, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2000, str. 81–87.

⁴⁵ Olga Popović Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903 do 1914 godine*, Službeni list SRJ, Beograd 1998, str. 56.

oblasti ter možnost vplivanja na sestavo skupščine, saj je določeno število poslancev izbiral kar knez sam), ustava pa je bila močno restriktivna tudi pri v opredelitvi osebnih in političnih svoboščin in pravic. Tako se je takoj, ko je bila ustava sprejeta, že začel boj za njeno revizijo. V srbski politiki druge polovice 19. stoletja sta se spopadali dve nasprotujoči si politični struji. Prvi – liberalni oziroma naprednjaški – so pripadali liberalno usmerjeni izobraženci, ki so se šolali na srednje in zahodnoevropskih univerzah, in so se zavzemali za reforme in ustanove, oblikovane po zahodnoevropskih liberalnih načelih. Ta struja je uspela v osemdesetih letih 19. stoletja aktivno poseči na politično prizorišče in v državi, ki so ji na berlinskem kongresu priznali polno samostojnost, leta 1882 pa je bila razglašena za kraljevino, uveljaviti več liberalnih zakonov, ki so zagotavljali svobodo tiska, zborovanja in združevanja ter legalno oblikovanje političnih strank⁴⁶. Liberalnim težnjam je nasprotovala druga radikalno-narodnjaška struja, ki je zavračala zahodnoevropska liberalna načela in je na osnovi idej zgodnjih srbskih socialistov ter po zgledu ruskih narodnikov težila k »narodni srbski državi«, utemeljeni v »izvirnih« patriarhalnih ustanovah srbske družbe. Osnovna enota »narodne oz. ljudske države« naj bi bila »samoupravna srbska občina«, njen najvišji zastopniški, zakonodajni in sodni organ pa »velika narodna skupščina«, ki bi jo sestavljali predstavniki občin in »naroda«. »Narod« bi bil politično organiziran v »narodni«, tj. radikalni stranki, ki bi se – kot vladajoča stranka – opirala na skupščinsko večino in bila njej tudi edino odgovorna. Glavna funkcija države naj bi po prepričanju radikalov namreč ne bila »zaščita posameznikovih pravic in državljanskih svoboščin«, temveč »narodnega blagostanja«. Srbija naj bi se na ta način z radikalno politiko in na »ljudskih tradicijah« utemeljenim sistemom izognila »napakam zahodne industrijske družbe« in nasprotjem »zahodnega kapitalizma«⁴⁷.

Radikalna stranka si je z opisanimi gesli in s sistematičnim političnim organiziranjem pridobila množično podporo prebivalstva, z zahtevami po spremembah ustavnega reda in populariziranjem svojih političnih predstav pa je sredi osemdesetih let postala že tudi grožnja kroni in vladajočemu političnemu sistemu. Radikali so morali zato v zaostrenih razmerah pristati na sporazumevanje in sodelovanje z dotedanjimi političnimi nasprotniki. V merjenju moči s kraljem in liberalci so se najprej spogledovali z britanskim parlamentarnim modelom, končno pa so sprejeli ustavno-parlamentarno ureditev po zgledu belgijske ustave iz leta 1831. Srbija je leta 1888 dobila novo ustavo, ki je odprla pot uveljavljanju parlamentarnega sistema in omejevanju kraljeve oblasti, hkrati pa je največji srbski – radikalni – stranki omogočila, da je vzela vladno krmilo v svoje roke. Toda kraljevo namestništvo, ki je vladalo v imenu mladoletnega kralja je načelo parlamentarne večine spoštovalo le dobra tri leta. Že leta 1892 je večinsko radikalno vlado zamenjalo z manjšinsko liberalno. Mladi kralj, ki se je leta 1893 z udarom povzpel na prestol, je ustavno ureditev iz leta 1888 ukinil in obnovil ustavo iz leta 1869. Srbija se je k leta 1888 sprejetim ustavnim načelom znova vrnila šele leta 1903, ko je prišlo v njenem vrhu – zopet z udarom – do zamenjave dinastije⁴⁸.

Srbsko zgodovino pisje je politični režim v kraljevini Srbiji v letih 1903–1914 tradicionalno označevalo kot »liberalni sistem ... prave ustavnosti in zlato dobo srbskega parlamentarizma«, novejša analiza pa so bolj kritične. Olga Popović Obradović je v obsežni monografiji o parlamentarizmu v Srbiji pred prvo svetovno vojno prepričljivo pokazala, da je ustava iz leta 1903, ki je bila le nekoliko spremenjena ustava iz leta 1888, občutno omejevala parlament v korist

⁴⁶ Prav tam, str. 57–62. Gl. tudi: Latinka Perović, Milan Piročanac – Zapadnjak u Srbiji 19. veka, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Uloga elita, Beograd 2003, str. 11–72.

⁴⁷ Olga-Popović Obradović, nav. delo, str. 62–70, Latinka Perović, Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX. Veka. Tokovi istorije 1–4/1999, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1999, str. 83–92.

⁴⁸ Olga Popović Obradović, nav. delo, str. 71–94.

kralja in izvršne oblasti, saj je kralju puščala možnost veta pri sklepanju o skupščinskem poslovniku, hkrati pa tudi izključno pravico sklica skupščine in podaljšanja proračuna brez soglasja poslancev⁴⁹. Kralj se je prva leta ustavnega režima mimo parlamenta in pod vplivom vojske, ki ga je pripeljala na oblast, res vmešaval v oblikovanje in delo vlad, vojska pa je tudi pozneje uhajala izpod parlamentarnega nadzora. Za razmere v parlamentu je bila pri tem značilna sprva velika (skoraj absolutna – 90% poslanskih mest) premoč radikalne stranke. Postopni proces strankarske pluralizacije je zajel parlament šele leta 1908, ko je sestava parlamentarnega zastopstva dobila izrazitejšo večstrankarsko podobo. Radikali so sicer – kot prevladujoča stranka – v parlamentu vse do leta 1914 ohranjali večino, toda ob postopni rasti moči opozicije niso več dosegli absolutne premoči. Pluralizacija političnega življenja z nastajanjem novih političnih strank naj bi bila med drugim rezultat razmeroma nizkega cenzusa in široke volilne pravice (22% moškega prebivalstva). Ponavljajoči se volilni uspehi »narodne«, radikalne stranke in težavno uveljavljanje liberalneje usmerjene opozicije pa so bili posledica družbenih in kulturnih razmer, ki sta jih označevala prevladujoča (87,30%) kmečka sestava prebivalstva in kulturna zaostalost (77% nepismenih)⁵⁰.

Po mnenju Olge Popović Obradović je bilo obdobje 1903-1914 prekratko za določnejše oblikovanje srbskega parlamentarizma in jasnejšo razmejitev odnosov med krono, vlado in parlamentom. Za učinkovitejšo politično modernizacijo naj bi manjkali tudi nekateri temeljni predpogoji kot tradicije političnega individualizma in pluralizma, pozitivno vrednotenje političnih svoboščin in demokratičnejša politična kultura. Odnose na srbskem političnem prizorišču pred prvo svetovno vojno so, kot piše Dubravka Stojanović, tako označevali pomanjkanje strpnosti, avtoritarnost političnih strank, skrajna strankarska polarizacija in z negativnimi emocijami nabita, izključujoča politična retorika. Zlasti radikali, ki so se enačili z ljudstvom, so postopno strankarsko in politično pluralizacijo razglašali za narodni razkol in nesrečo, v parlamentu pa so opozicijo obravnavali zviška in niso spoštovali parlamentarnih procedur. Volitve v parlament so spremljale številne nezakovitosti in zlorabe. Politične razmere in običaji pa so se pod vplivom delovanja parlamentarnih ustanov, ki so spodbujale k dogovarjanju in iskanju političnih zaveznikov, vseeno spreminjali. Leta 1908 so rezultati volitev radikale prvič prisilili k oblikovanju koalicijske vlade, kar je pozitivno vplivalo na odnose med strankami in odpiralo pot k njihovem boljšemu sodelovanju⁵¹.

Parlamentarne ustanove so na ta način kljub pomanjkljivostim in slabostim spodbujale in pospeševale proces politične modernizacije. Zaradi posebnosti zgodovinskega razvoja je politična modernizacija močno prehitela družbeno in gospodarsko, rezultat takšnega stanja pa so bile velike razlike med z zahoda prevzetimi državnimi ustanovami in političnimi vzori ter agrarno, slabo razvito in siromašno srbsko družbo. Podobno kot drugod na Balkanu (in v Srednji Evropi) sta bila in politika in država tudi v Srbiji glavna dejavnika modernizacije, kar je, kot je že pred časom opozoril ameriški zgodovinar Gale Stokes, prispevalo k prevladi politike nad družbo. Balkanski in srbski parlamentarizem pred prvo svetovno vojno pa, kot pravi Dubravka Stojanović, vseeno nista bila le fasada, ki je prikrivala avtoritarno oblast vladajočih strank in dvorne kamarilje, temveč sistem, ki je s svojo zgradbo in delovanjem težil k discipliniranju političnih strasti in politične kulture. Stojanovićeva zato pritrjuje mnenju

⁴⁹ Knjiga Olge Popović Obradović je bila zaradi kritičnih ocen srbskega parlamentarizma pred prvo svetovno vojno zato deležna tudi polemčnih zavrnitev. Gl. Slobodan Antonić, *Srpsko »zlatno doba«* izmedju starog in novog mita, *Nova srpska politička misao*, vol. VI (1999), br- 1–2, str. 233–254.

⁵⁰ Dubravka Stojanović, *Nekoliko osobina procesa modernizacije u Srbiji početkom 20. veka*, *Dijalog Povijesničara-istoričara* 2, cit. v op. 28, str. 146–147..

⁵¹ Dubravka Stojanović, *Politička kultura i modernizacija u Srbiji početkom 20. veka*, *Dijalog Povijesničara-istoričara* 3, cit. v op. 12, str. 158–167.

bolgarske zgodovinarke Diane Mishkove, da je modernizacijska vloga uvajanja parlamentarizma v balkanskih državah primerljiva s podobnimi procesi drugod v Evropi, razlike med narodi in deželami jugovzhodne, srednje in zahodne Evrope, pa so bile, kar zadeva posamezna obdobja političnega razvoja, mnogo manjše kot razlike v njihovem kulturnem in gospodarskem razvoju⁵².

V nacionalnem pogledu so srbske politične elite s knezom in njegovimi najbližjimi sodelavci vred od nastanka kneževine težile k utrjevanju njene avtonomije in v drugi polovici 19. stoletja tudi k njeni polni državni osamosvojitvi. V isti sapi so že v prvi polovici 19. stoletja nastali načrti za razširitev srbske kneževine na ozemlja, ki so bila prav tako poseljena s Srbi ali pa so bila del »zgodovinske Srbije« (tj. srednjeveškega »srbskega carstva«). V kneževini Srbiji je namreč v 19. stoletju živela le tretjina srbskega prebivalstva. Težnja po združitvi srbskih ozemelj in po »osvoboditvi« Srbov, ki so živeli v osmanski državi, vendar zunaj kneževine, je postala tako vodilo srbske zunanje politike. Prvi program srbske zunanje in nacionalne politike, ki je pod vplivom poljske emigracije nastal leta 1844, je »srbski narod« precej nedvoumno opredeljeval z zgodovinskimi in jezikovnimi merili⁵³. V poznejših opredelitvah »nacionalnega« in srbskega« pa so se, kot opozarja Olivera Milosavljević, prepletali zelo različni, tudi močno protislovni vidiki in pogledi. Del srbskih nacionalnih (in nacionalističnih) elit je namreč v drugi polovici 19. stoletja »srbski narod in njegovo ozemlje« opredeljeval z zgodovinskimi, etničnimi, verskimi in jezikovnimi merili, drugi del pa se je omejeval le na nekatere med temi kriteriji. Če je del srbskih »rodoljubov« 19. stoletja trdil, da Srbe povezujejo v narod »izjemna in slavna preteklost, jezik in pravoslavje«, je drugi del »pravoslavje« potisnil v drugi plan, da je lahko Muslimane označil za »poturčene« in Hrvate za »pokatoličanjene Srbi«. Podobno je bilo z merilom »zgodovinske države«: srbski izobraženci in politiki, ki so zagovarjali razširitev Srbije na ozemlje »srbske zgodovinske države«, so na njem živeče Makedonce in Albance, ko so nastopili s svojimi narodnimi zahtevami – ne glede na razlike v jeziku in pri Albancih ponekod tudi v veri, razglasili za »umišljena naroda«⁵⁴. Med liberalnimi, na evropskem zahodu šolanimi srbskimi politikami in izobraženci jih je bilo sicer kar nekaj, ki so se zavzemali za mirno in strpno sporazumevanje z bližnjimi in bolj oddaljenimi balkanskimi sosedi, toda nekoherentne in protislovne srbske nacionalne predstave so bile vse od začetka tudi nevaren in moteč dejavnik v srbskih odnosih z nesrbskim prebivalstvom in sosednjimi narodi.

III.

»Jugoslovanska ideja« je imela pred prvo svetovno vojno privrženca med Srbi, Hrvati in Slovenci, toda predstave o tem, kako naj bi potekalo zbliževanje in povezovanje med tremi narodi in kakšen naj bi bil njun končni cilj, so se močno razlikovale. Srbski zagovorniki jugoslovanstva so do prve svetovne vojne težili predvsem k razširitvi Srbije na s Srbi poseljena področja zunaj srbske kraljevine in so Hrvate in Slovence šele ob njenem začetku vključili v svoje načrte. V »celinski Hrvaški« in Dalmaciji se je za povezovanje Hrvatov in Srbov zavzemala zveza hrvaških in srbskih strank, imenovana srbsko-hrvaška koalicija, njen cilj pa je bila avtonomna »jugoslovanska enota« v okviru Ogrske. Slovenski meščanski stranki

⁵² Prav tam, str. 168–169.

⁵³ Dušan T. Bataković, Načertanije Ilije Garašanina: problemi i značenja, Dijalog Povjesničara-Istoričara 1, Pecs 1998, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2000, str. 123.

⁵⁴ Olivera Milosavljević, Elitizam u narodnom ruhu, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, cit. v op. 30, str. 129–149.

sta nasprotno pozivali k odpravi dualizma in oblikovanju posebne »trialistične« južnoslovan-ske enote, ki bi v federalizirani monarhiji povezala habsburške »Jugoslovane«. Med vojno so se opisani pogledi na »jugoslovansko vprašanje« še spreminjali in ob njenem koncu so se pri vseh treh narodih že oglašali zagovorniki združitve habsburških »Jugoslovanov« s kraljevino Srbijo. Predstave o tem, kakšna naj bi bila takšna skupna zveza, pa so bile še naprej zelo različne, kar je nedvoumno razkrilo srečanje predstavnikov srbske vlade in hrvaško-sloven-ske politične emigracije leta 1917 na Krfu, kjer je bilo sicer sprejeto stališče, da se v »demo-kratično in parlamentarno kraljevino« združuje »troimeni« (srbsko-hrvaško-slovenski) narod, sestavljen iz »treh plemen«, sklenjeno pa je bilo tudi, da bo o obliki in ureditvi nove države odločala ustavodajna skupščina. Do novega sestanka med zastopniki srbske vlade in »jugoslovanskimi emigranti«, ki so se jim pridružili slovenski in hrvaški politiki iz habsburške monarhije, je prišlo šele konec oktobra 1918 v Ženevi, kjer so zopet prišla do izraza razhajanja o temeljnih vprašanjih skupne državne prihodnosti. Vseeno so srbski pogajalci pristali na sporazum, po katerem naj bi se habsburške pokrajine z jugoslovanskim prebivalstvom združile s kraljevino Srbijo v federalizirano skupnost, ki bi imela – do izvolitve ustavodajne skupščine in njene odločitve o državni ureditvi – dva državna dela: donedavni habsburški in srbski, in oba bi imela široko avtonomijo. Toda srbska vlada v Beogradu in dvor sta sporazum zavrnila, saj se o državni obliki in dinastiji nista bila pripravljeno pogovarjati; zato je ostal mrtva črka na papirju.

Medtem so dogodki tekli z nepričakovano naglico. 29. oktobra 1918 je bilo habsburške oblasti v njenih južnih pokrajinah konec in na njenem dotedanem, s Slovenci, Hrvati in Srbi poseljenem ozemlju je bila ustanovljena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov s središčem v Zagrebu. Nova država se je znašla v hudih težavah, saj ni imela ne vojske, ne jasno določenih meja. To je italijanskim četam omogočilo, da so brez težav zasedle ozemlje v zaledju Trsta, v Istri in Dalmaciji, ki so ga leta 1915 antantni zavezniki Italiji obljubili za njen protihabsburški vstop v vojno (ponekod pa so celo prekoračili dogovorjeno črto). V takšnih razmerah so konec novembra 1918 vse slovenske in večina hrvaških strank podprle »takojšno in »popol-no združitve Države SHS s kraljevino Srbijo«. Njihovi odposlanci so se 1. decembra 1918 v Beogradu brez posebnih vnaprejšnjih pogojev in z željo po čimprejšnji »demokratični izvolitvi ustavodajne skupščine« poklonili srbskemu regentu Aleksandru, ta pa je razglasil združitve in ustanovitev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Bivši habsburški slovenski, hrvaški in srbski politiki, ki so v Beogradu prisostvovali svečanemu dejanju združitve, za odločitve, ki so jih sprejemali, niso imeli pooblastila volilcev, voljenih skupščinskih teles ali prebi-valstva. Del zastopnikov Države SHS in celo nekateri srbski liberalci so sicer prvotno res zastopali stališče, da se združitve ne sme izvršiti s preprosto priključitvijo donedavnega habsburškega, z »Jugoslovani« poseljenega ozemlja Kraljevini Srbiji⁵⁵, temveč se morata o načinu in pogojih »ujedinenja« prej dogovoriti parlamentarni zastopstvi obeh »povezujočih se« delov, toda v »trenutku odločitve« za takšen postopek ni bilo ne časa, ne volje. Za plebi-scit o združitvi Države SHS s Kraljevino Srbijo se je zavzel le voditelj hrvaške kmečke stranke Stjepan Radić, ki je sicer podpiral južnoslovansko povezovanje, vendar je zagovarjal konfederativno in republikansko ureditev nastajajoče države.

Nova jugoslovanska kraljevina je z ukazom regenta Aleksandra že decembra 1918 dobila novo vlado s srbskim radikalom Protićem na čelu, v kateri so bili tudi hrvaški in slovenski ministri, hkrati pa je bilo sklenjeno, da bo zakonodajno za volitve v ustavno skupščino pripravilo posebno »začasno narodno predstavništvo«. Njegove poslance so izbirali kar v dogovarjanju

⁵⁵ Igor Grdina, Slovenska politika in parlamentarizem v kraljevski Jugoslaviji, Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2005, str. 197.

med strankami, ki ga je »usklajeval« notranji minister. Vseeno je obe slovenski meščanski stranki, ki sta tedaj še precej složno podpirali gesla o enem samem jugoslovanskem narodu s tremi imeni, bolj kot sam postopek izbiranja vznemiril njegov rezultat, saj sta dobili manj poslancev kot sta pričakovali⁵⁶. Najpomembnejši rezultat dela »začasne skupščine« je bil volilni zakon, ki je volilno pravico podeljeval vsem moškim polnoletnim (21 let) državljanom (izjema so bile vojaške osebe in pripadniki narodnih manjšin). Kar nekaj strank, med drugim slovenska katoliška, se je zavzemalo tudi za priznanje volilne pravice ženskam, vendar predlog ni dobil zadostne podpore. Poslanci so prav tako zavrnil vladni in kraljev poskus, da bi začasna skupščina potrdila provizorično ustavo, sicer pa so v pogledih na prihodnjo ustavno ureditev že jasno prihajale do izraza razlike med centralističnimi stališči, ki so jih zastopali srbski liberalci in radikali in bolj federalistično usmerjenimi pogledi, ki so jih zagovarjali »prišleki« iz habsburške monarhije⁵⁷. Meja med enimi in drugimi ni potekala strogo po liniji nekdanje habsburško-srbske državne razmejitev, saj so centralistične težnje podpirale tudi nekatere manjše stranke zahodnega dela države (kot slovenski liberalci), ki so lahko le s pomočjo centra prišle na oblast v domačem okolju (ali pa otežile prevzem oblasti nasprotnikom). Sprva je na centralistična stališča brez večjih protestov, čeprav se je proces centralizacije že začel, pristajal celo del poznejših avtonomistov (npr. največja slovenska – katoliška ljudska stranka). Odločen nasprotnik centralizma pa je bil vse od začetka hrvaški voditelj Stjepan Radić, ki je ostro kritiziral slovenske katoliške voditelje zaradi popuščanja »srbskim centralistom« in je na Hrvaškem s svojo proti centralizmu in »beograjskim dogovarjanjem« usmerjeno politiko dvignil na noge množično ljudsko gibanje.

V ustavodajni skupščini, ki je začela zasedati novembra 1920, so razprave o ustavni ureditvi – ob dilemi centralizem – federalizem – poslance že močno razdelile. Na volitvah v ustavodajno skupščino se je za poslanska mesta potegovalo okoli 40 strank, toda le dve med njimi sta imeli vsedržaven program, vse druge pa so imele bolj ali manj neprikrito nacionalno obeležje⁵⁸. Najmočnejši zagovornici centralizma Jugoslovanska demokratska stranka (tj. združeni srbski, hrvaški in slovenski liberalci) in srbska radikalna stranka sta dobili okoli 38% poslanskih mest, avtonomistično in federalistično usmerjene grupacije pa so jih dobile le nekaj manj. Na Hrvaškem je bil veliki zmagovalec volitev republikansko in konfederalno usmerjeni Radić, ki pa je delo skupščine bojkotiral in svojih poslancev ni poslal v Beograd. V skupščini so tako avtonomistična stališča zastopali predvsem hrvaški in slovenski katoliški poslanci ter hrvaški pravaši (stranka prava), pa tudi bosanski muslimani. Slovenska ljudska stranka in bosanska Jugoslovanska muslimanska organizacija sta se pri tem zavzemali za samoupravo pokrajin, v katerih sta delovali, in sočasno koalicijsko upravljanje centralnih organov⁵⁹. To pa so »jugoslovanski demokrati« (liberalci po vodstvom srbskih liberalcev) in srbski radikali, ki so se sklicevali na francoski model državne nacije (»l'etat-nation«) odločno zavračali, saj na oblikovanje upravnih avtonomij po verskem, etničnem in jezikovnem merilu niso bili pripravljene pristati. Na Vidov dan, srbski narodni praznik in obletnico bitke na Kosovu leta 1389, ki je bila v isti sapi obletnica atentata na avstroogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu, je ustavodajna skupščina v Beogradu s skromno navadno večino in ob radodarnih vladnih obljubah vsem, ki so jo bili pripravljene podpreti, izglasovala centralistično jugoslovansko ustavo. Zanj je glasovalo nekaj več kot 50% vseh poslancev,

⁵⁶ Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini, Založba ZRC, Ljubljana 2002, str. 35.

⁵⁷ Prav tam, str. 35–59.

⁵⁸ Vsedržavno stališče sta zastopali Jugoslovanska demokratska (tj. liberalna) stranka in Komunistična partija Jugoslavije. Gl. Holm Sundhausen, Geschichte Jugoslawiens, Kohlhammer, Stuttgart 1982.

⁵⁹ I. Grdina, nav. delo, str. 223

manjše število jih je bilo proti, okoli četrtnina se jih je vzdržalo, večina poslancev iz Hrvaške, Slavonije, Dalmacije in Slovenije pa se glasovanja ni udeležila in ga je bojkotirala⁶⁰.

T.i. vidovdanska ustava je imela nesporne liberalne poteze. V gospodarskem, družbenem, delno pa tudi političnem pogledu se je zgledovala po ustavi weimarske republike in je državljano zagotavljala tradicionalne državljanske pravice, individualne svoboščine, pravno varstvo in svobodo veroizpovedi (z ločitvijo cerkve od države). Uvajala je enodomen parlament s poslanci, ki naj bi jih ščitila poslanska imuniteta, vlada – imenovana ministrski svet – pa je bila po ustavnih določbah odgovorna tako parlamentu kot kralju. Ministri so morali pred prevzemom dolžnosti po zgledu nekdanje srbske ustave priseči ustavi in monarhu, kar je pomenilo svojevrstno težavo za republikance. Toda za večino nasprotnikov vidovdanskega ustavnega reda njegova glavna pomanjkljivost niso bili njegovi demokratični deficiti ali prevelika moč monarha, temveč njegov centralizem. Vidovdanska ustava je namreč uzakonjala narodno in državno enotnost. Po njenih določilih so bili Slovenci, Srbi in Hrvati pripadniki treh »plemen« enega in istega (jugoslovanskega) naroda (drugih narodov – npr. Makedoncev in Albancev) ustava ni priznavala. Ozemlje jugoslovanskega kraljestva pa je ne da bi upoštevala njegovo pisano narodno sestavo razdelila na 33 oblasti (okrožij), ki so bila oblikovana (po zgledu francoskih departmajev) po upravno-geografskih merilih in neposredno podrejena osrednji oblasti v Beogradu.

Misel, da je mogoče leta 1918 nastalo južnoslovansko kraljevino organizirati kot neke vrste balkansko Francijo, v kateri bosta Srbija in njena prestolnica ob sotočju Save in Donave, postali povezovalni »Ile des Yougoslaves«, je bila seveda povsem nestvarna in posledica nekritične in nerealistične srbske težnje po prenašanju zahodnoevropskih državno-nacionalnih vzorcev na južnoslovanska tla. Nova ustavna ureditev je bila v očeh vseh nesrbskih narodov, celo do leta 1918 v Avstroogrski monarhiji živečih vojvodinskih Srbov in v tradicionalno črnogorsko samostojnost zagledanih Črnogorcev nesprejemljiv »prisilni jopič«. »Politična teorija, iz katere se je rodila vidovdanska ustava si za svojo podlago ni vzela realnih dejstev«, je leta 1921 ugotavljal slovenski socialni demokrat Albin Prepeluh in menil, da »nadaljnja gradnja države na tej osnovi ni mogoča«⁶¹. Na ideji enotne jugoslovanske nacije utemeljen državni centralizem, ki je imel korenine v srbski tradiciji enotne, centralizirane narodne države in v predvojnih srbskih predstavah o kraljevini Srbiji kot jugoslovanskem Piemontu, je bil v prevelikem nasprotju z raznolikostjo večnacionalne države in je bil ves čas prve Jugoslavije glavni vir njenih notranjih sporov in spopadov. Nasprotniki »vidovdanskega« centralizma (Slovenci, Hrvatje, pa tudi vojvodinski Srbi in bosanski Muslimani) so svoje predstave o »skupni srbsko-hrvaško-slovenski državi« oblikovali na povsem drugačnih, v Habsburški monarhiji pridobljenih zgodovinskih izkušnjah, v tradiciji boja za narodno emancipacijo in narodno-kulturno (v hrvaškem primeru celo državno-politično) avtonomijo, ki je bil tradicionalno v konfliktu s politiko osrednje državne oblasti⁶². Medtem ko so srbske politične in izobraženske elite – med drugim pod vplivom zahodnoevropskih, posebej francoskih zgledov – narod enačile z državo, so elite (in z njimi velik del prebivalstva) bivših habsburških narodov, centralno urejeno državo razumele kot nevarno in tujo politično silo, pred katero se je treba zavarovati z natančno določenimi samoupravnimi varovali. Razhajanja in nesporazume je še stopnjevala ideologija enotne »troedine« srbsko-hrvaške-slovenske nacije, ki jo je

⁶⁰ Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992, Nastanek, razvoj in razpad karadjordjevićevske in Titove Jugoslavije*, Založba Lipa, Koper 1995, str. 24.

⁶¹ Albin Prepeluh, *Naš ustavni spor*, Novi zapiski, Ljubljana 1922, str. 6.

⁶² Žarko Lazarević, *Gospodarstvo in nacionalizem v Jugoslaviji*, rokopis. Avtorju se zahvaljujem, da mi je dovolil citiranje.

del slovenskih strankarskih voditeljev in izobražencev v začetku celo sprejemal, seveda pod pogojem, da jim bosta skupna narod in država zagotovila »narodno enakopravnost«.

Med privrženci centralizma in zagovorniki federalizma že v času razprave o ustavni ureditvi ni bilo pravega dialoga in pripravljenosti na kompromisno sporazumevanje, po sprejemu ustave in polni uveljavitvi centralizirane državne ureditve pa so se nasprotja med njimi še poglobila. Dvajseta leta 20. stoletja so bila tako čas, ko so v Jugoslavijo vključeni narodi izoblikovali večino negativnih predstav drug o drugem. Srbski, zlasti radikalni način vladanja, ki sta ga spremljala omalovažujoč odnos do parlamentarnih procedur, avtoritarno sprejemanje odločitev z enostranskim opiranjem na parlamentarno večino, vlado in monarha in nespoštovanje medstrankarskih dogovorov, so v Sloveniji in na Hrvaškem razglašali za »bizantinizem« in politično kulturo »orijentalne čaršije«, slovenske in hrvaške avtonomistične težnje pa so v srbskih strankah zavračali kot »avstrijakantske« in »separatistične«. Slovensko in hrvaško časopisje so polnili članki o srbskem militarizmu in nacionalizmu, srbsko pa o slovenski ter hrvaški sebičnosti in šovinizmu. V Ljubljani in Zagrebu so se pritoževali nad neučinkovitimi beograjskimi uradniki in nesposobno državno upravo, ki naj bi slabo poznala zakone in omalovaževala pravne norme in predpise, zaradi česar naj bi o nekdanji habsburški »Rechtsstaat« v novi jugoslovanski kraljevini ne bilo več sledu. Rastoče mednarodne napetosti je še poglobljala politična negotovost, ki so jo odražale ponavljajoče se vladne krize, politična nestrpnost pa je dosegla tragični vrhunec 20. junija 1928, ko je črnogorski poslanec Puniša Račić, potem ko je zahteval, naj Slovenci in Hrvati srbskemu narodu povrnejo stroške, ki jih je ta imel z njihovim osvobajanjem, streljal na hrvaške poslance in njihovega voditelja Stjepana Radića in jih smrtno ranil.

Toda v isti sapi so centralistično politiko ves čas podpirale tudi nekatere manjše nesrbske stranke, ki so se raje povezovale z vladajočimi političnimi grupacijami v Beogradu, kot sklepale zaveznitva z ideološkimi in političnimi nasprotniki v lastnem nacionalnem okolju. V vladne koalicije so stopale tudi stranke, ki so imele povsem različne poglede na ustavno ureditev in so v času koalicijskih zvez pragmatično »pozabljale« na svoje načelne državno-politične usmeritve. Pravi mojster v tem pogledu je bil slovenski katoliški voditelj Anton Korošec, dolgoletni poslanec v avstrijskem državnem zboru in načelnik katoliške Slovenske ljudske stranke. Ta je vidovdanski ustavi sicer priznavala legitimnost, vendar jo je želela spremeniti v skladu s svojimi nacionalnimi in avtonomističnimi stališči. Korošec je bil v letih 1918–1940 dvanajstkrat minister, enkrat podpredsednik in enkrat – v vsem času med obema vojnama edini nesrbski – predsednik jugoslovanske vlade. V jugoslovanski politiki med obema vojnama je bil prisoten dlje, kot večina drugih pomembnejših strankarskih voditeljev (npr. N. Pašić, S. Pribičević, S. Radić, V. Maček) in celo sam kralj Aleksander⁶³. V pogajanjih s srbskimi radikali in dvorom je za sonarodnjake iztržil najrazličnejše ugodnosti, v letih 1927–1929 celo razmeroma visoko stopnjo upravne avtonomije, mnogo manj uspešno pa je bilo njegovo sodelovanje s Stjepanom Radićem in glavno hrvaško nasprotnico vidovdanskega centralizma hrvaško republikansko kmečko stranko, saj so bile njune državno-politične ideje zanj preradikalne. Vseeno je sredi dvajsetih let tudi populistični in med Hrvati zelo priljubljeni Radić, ki je svoje volilce navduševal s tamburico in »prepevanjem o republiki«⁶⁴, opustil republikansko stališče in (resda pod močnimi političnimi pritiski) stopil v vlado. Radićeve politične preobrazbe so bile sicer zvečine kratkotrajne, so pa dokaz več za ugotovitev, da za srbske, hrvaške in slovenske politike v prvi Jugoslaviji njihove različne politične

⁶³ Momčilo Zečević, Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca (1918–1940), Prispjevki za novejšo zgodovino, št. 1/1991 (Življenje in delo dr. Antona Korošca), str. 55.

⁶⁴ I. Grdina, nav. delo, str. 229.

tradicije tedaj, ko so se z nacionalne spustili na pragmatično politično raven, niso bile več nepremostljiva ovira v komuniciranju in sodelovanju.

V luči vsega povedanega tudi ni presenetljivo, če so bila strankarsko-politična sporazumevanja v ožjih nacionalnih okvirih neredko težavnejša kot na vsedrjavni ravni. Odločalo se je (kot prej v Habsburški monarhiji) v prestolnici, idejno in politično sprte nacionalne stranke pa so tam lažje dobile podporo političnih grupacij, ki so imele podobna ideološko-politična stališča, kot so doma dosegle nacionalno-politično soglasje. Slovenska (katoliška) ljudska stranka se je v tem smislu v jugoslovanskih okvirih brez posebnih predsodkov povezovala ne le s srbskimi radikali, temveč tudi bosanskimi muslimani, ni pa v vsem obdobju 1918–1941 našla skupnega jezika s slovenskimi liberalci in socialisti, ki so v vsedrjavnem okviru iskali vsak svoje zaveznike. Na ta način je v slovenskem nacionalnem okolju ostajala svojevrstna stalnica ostra ideološko-politična in strankarska polarizacija, v širšem državnem okviru pa so bili za strankarske politike značilni pragmatizem, pripravljenost na dogovarjanje in koncesije, ter razmeroma velika stopnja političnega realizma. SLS in slovenski liberalci so se nad nedemokratičnimi vladnimi postopki, nad politizacijo in korupcijo državne uprave ter nad pritiski na volilce ob volitvah v Narodno skupščino pritoževali predvsem takrat, ko so bili neposredno prizadeti, kadar jim je politično dobro kazalo ali so bili v vladi pa kritik na račun nasilnega in avtoritarnega vladnega ravnanja in režima v njihovem političnem nastopanju in propagandi skoraj ni bilo⁶⁵. Vročekrvni prepiri in brezkompromisni spopadi med političnimi nasprotniki v Narodni skupščini so pri tem, kot je duhovito pokazal Igor Grdina, na vseh straneh povzročali zgražanje. Staremu slovenskemu narodnjaku Pavlu Tunerju se je zdelo, da se politiki in poslanci v Beogradu v svoji »strankarski zaslepljenosti in samopašnosti...prepirajo kot razposajeni paglavci in jezične babe«, Milan M. Stojadinović pa je menil, da so zastopniki iz področij bivše Habsburške monarhije v beograjsko skupščino prinesli »vse slabe navade avstrijskega in ogrskega parlamenta«. »Mi Srbi, s svojo staro Narodno skupščino, nismo bili navajeni na takšne scene kot so razbijanje s pokrovi poslanskih klopi dokler se ne uničijo, kričanje in hrup, da se prepreči govor poslanca, osebne žalitve najslabše vrste in podobno«, je zatrdil v svojih spominih⁶⁶.

Strankarske in politične elite so bile na ta način že v dvajsetih letih pri vseh narodih kraljevine Jugoslavije deležne javnih kritik, da so avtoritarne, nenačelne in nedemokratične, gibanja za pluralizacijo in demokratizacijo javnega življenja pa so bila zvečine povsod šibka in malo odmevna. Burne in do skrajnosti priostrene razprave v beograjski Narodni skupščini so slabile že tako ne posebej močno zaupanje v parlamentarno demokracijo. »Očividni neuspehi modernega parlamentarnega sistema so dali skoro v vseh državah povod, da govorijo danes vseprek o krizi parlamentarizma«, je leta 1926 v Času ugotavljal dr. Andrej Gosar. Po Gosarju je bil moderni parlamentarizem v Evropi, »izvzemši Anglijo« nekaj »bolj ali manj umetnega«, saj naj bi bilo malo ljudi, ki bi »pravilno pojmovali« s parlamentarizmom povezane »pravice in dolžnosti«. Splošna kulturna raven prebivalstva, ki naj bi bila predpogoj učinkovite aktivne udeležbe v političnem življenju, naj bi bila zvečine povsod (tudi v Kraljevini SHS) prenizka, država pa naj bi ob naglem socialnem in gospodarskem razvoju imela vedno več »ne samo političnih, marveč tudi socialnih in gospodarskih nalog«. V takšnih razmerah se »parlamenti vmešavajo v vse prav z univerzalno nekompetentnostjo«, »poslanci pa morajo sklepati o stvareh, ki jih mnogokrat niti malo ne razumejo«. Gosar je bil prepričan, da, v slepo ulico ni zašla demokracija, temveč njena ureditev, ki ne upošteva »neskladja med

⁶⁵ Gl. Blaž Vurnik, Soočenje liberalnega in katoliškega tabora na volitvah v Narodno skupščino v Kraljevini SHS, Prispjevki za novejšo zgodovino, št. 1/2003, str. 51–63.

⁶⁶ Igor Grdina, nav. delo, str. 227–228.

socialno, politično in ideološko neenotnim ljudstvom ter demokratično organizacijo..., ki je dobila izraz v meščanski parlamentarni demokraciji«. V tem smislu se je zavzel za preoblikovanje parlamenta v dve zbornici: prvo, ki bi bila voljena s splošno in enako volilno pravico in bi bila pristojna za politična vprašanja, in drugo, ki bi bila voljena po stanovskem ključu in bi jo sestavljali delegati pokrajinskih stanovskih zbornic. V njeni pristojnosti bi bile socialne in gospodarske zadeve.⁶⁷

Kulturne, gospodarske in civilizacijske razlike med narodi, ki so se leta 1918 povezali v kraljevino Jugoslavijo, so bile nedvomno zelo velike, (česar so se vse od nastanka skupne države zavedali tudi njeni večnacionalni »founding fathers«)⁶⁸. Toda razlike v stopnji politične modernizacije in demokratizacije njihovih narodnih in političnih elit, so bile, če se še enkrat vrnemo k tezam bolgarske zgodovinarke Diane Mishove, neprimerljivo manjše kot razlike v njihovem gospodarskem, družbenem in kulturnem razvoju. Vprašanje o tem, kakšen je bil delež »srednjeevropske« in kakšen »balkanske« politično-kulturne dediščine v tragičnih nesporazumih ter sporih in spopadih, ki so vse od nastanka pretresali jugoslovansko državo ostaja po mnenju avtorja tega prispevka zaenkrat še odprto. Ne zdi pa se napačen vtis, da so politične elite treh konstitutivnih narodov, ki so se v jugoslovanski kraljevini aktivno udeleževale političnega življenja, bolj delile njihove nacionalne težnje in ideologije, kot njihove različne politične kulture.

Summary

Political and Historic Traditions in Central Europe and in the Balkans (With Regard to the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes)

Peter Vodopivec

Compared are political and historic traditions in Central Europe and in the Balkans in the beginning of the 20th century. The first part of the treatise brings an analysis of political culture in the Habsburg Monarchy. The analysis is partly based on the findings of two foreign historians, Ernst Hanisch from Austria and James Shedel from the U.S., both of whom believe that the roots of Austrian political culture go back to the periods of baroque (counter-Reformation) and the rule of Emperor Franz Joseph (Enlightened Absolutism). Both periods emphasized a strong role of the monarch and the state. It was only after 1867 that the parliamentary system started to restrain the monarch more firmly, although this principle could not be fully put into effect yet. The 1867 December constitution in Cisleithania could not establish a »constitutional state,« but merely strengthened a »legally stipulated implementation of state authority« (Rechtsstaat). In Transleithania, this was the period of increasingly strained political circumstances due to the authoritarian reign of the liberal, yet undemocratic Hungarian nobility. Regardless of the fact that prior to the First World War there were marked differences in the degree of democratization between the eastern and the western parts of the Austro-Hungarian Empire, in comparison to west European (and especially Anglo-Saxon) countries the development of political individualism and party pluralism was much slower in the entire Austria-Hungary. There was also a considerable influence of different national movements that can be credited with the cultural and political emancipation of hitherto overlooked nations. Yet these very efforts for national unification and separation helped to create an unstable and intolerant atmosphere of national exclusion. Aside from similar historic backgrounds that they all shared the differences in political heritage and practices of individual nations were

⁶⁷ Dr. Andrej Gosar, Kriza moderne demokracije ?, Čas, Znanstvena revija Leonove družbe, Letnik XXI/1926/27, str. 126–162; Tomaž Simčič, Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje, Slovenec – Ljubljana 1992, str. 99–100.

⁶⁸ A. Grdina, nav. delo, str. 192.

nevertheless considerable, which is clearly illustrated by the circumstances among the Czech, Slovenes, Hungarians, and Croatians.

The second part of the treatise deals with the Balkans, first with the rule of the Ottomans, then with the circumstances and politics in new, Christian national states of the 19th century. Since there was no visible continuity of governmental structures, elites, and politics with the period of the Ottomans the newly-formed elites in Balkan Christian states preferred to adopt the model of political modernization and democratization after the example of West European countries, especially France. In the case of Serbia, liberal tendencies and the fight for democratization were strongly hindered by the populist radical party that strived to fulfill its political ambitions by advocating »popular and patriarchal traditions«. According to the opinion of several contemporary Serbian historians Serbia is an example of political modernization in which, despite liberal tendencies, populist and conservative nationalism hinders and prevents a more rapid development of parliamentarianism and party pluralism.

It is therefore understandable that these factors strongly affected the circumstances, national, and political relations in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, which was founded in 1918. While Croatians and Slovenes had brought with them a tradition of federalism combined with a profound distrust of a strong, centralized state government, Serbia advocated a centralized »national« state after the example of France. Rather than different degrees of political culture and democratization the principal reasons for the disagreement between the three nations were different national, state, and political ideologies and notions. Although due to different histories the political cultures of Slovenes, Croatians, and Serbs were dissimilar in many aspects they were not the major obstacle to political cooperation and understanding; this had been proved by a number of coalitions formed even in the first decade of the existence of the new state of Yugoslavia.

ZAPISI

Milica Kacin Wohinz

**O slovensko-italijanski zgodovinsko-kulturni komisiji
in njenem poročilu: Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956**

Poročilo, ki je izšlo oktobra 2001 v založbi Nova revija, je bilo do junija 2005 objavljeno štiriindvajsetkrat: dvakrat v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku – izdajatelj te poluradne objave (tudi na internetu) z uvodom ministra za zunanje zadeve Dimitrija Rupla »Poročilo za prihodnost« in spremnimi dokumenti, je Inštitut za novejšo zgodovino; enajstkrat je poročilo izšlo v slovenskem jeziku (trikrat posamezna poglavja) devetkrat v italijanskem jeziku (enkrat posamezna poglavja) in štirikrat dvojezično. Podpisana sem ga večkrat predstavljala v obeh državah ter na avdiovizualnih medijih. Predstavljali so ga tudi drugi člani komisije: Nevenka Troha, Branko Marušič, sopredsednik Giorgio Conetti, Roaul Pupo in Fulvio Salimbeni. Povabljeni ocenjevalci poročila pa so bili: Jože Pirjevec, Marta Verginella, Giannantonio Paladini, Renato Tubaro, Renate Lunzer, Corrado Belci, Luciano De Cillia, Giovanni Miccoli. Nekatere predstavitve in ocene so objavljene v periodičnem tisku, na hrvaški strani v reviji *Rijeka*,¹ vendar poročilo v hrvaškem jeziku ni izšlo.

Ob izročitvi Poročila ministroma za zunanje zadeve Republike Slovenije in Republike Italije sva sopredsednika komisije v spremnem pismu zapisala:

»Gospod minister, z izmenjavo not sta ministra za zunanje zadeve Slovenije in Italije oktobra 1993 določila ustanovitev mešane komisije z nalogo, da celovito in natančno prouči vse pomembne vidike v zgodovini političnih in kulturnih odnosov med dvema narodoma.

V komisijo so bili z vsake strani predvideni sopredsednik in po šest članov. Naloženo ji je bilo, da sestavi končno poročilo kot zaupen dokument in ga predloži obema vladama.

S slovenske strani so bili v komisijo imenovani: dr. Milica Kacin Wohinz (sopredsednica), dr. France Dolinar, dr. Boris Gombač, dr. Branko Marušič, dr. Boris Mlakar, dr. Nevenka Troha in dr. Andrej Vovko. Spočetka je odstopil dr. Boris Mlakar, nadomestil ga je pisatelj g. Aleksander Vuga, marca 1996 pa dr. Boris Gombač in v komisijo je ponovno vstopil dr. Boris Mlakar.

Z italijanske strani so komisijo sprva sestavljali gospodje: prof. Sergio Bartole (sopredsednik), prof. Fulvio Tomizza, senator Lucio Toth, prof. Fulvio Salimbeni, prof. Elio Apih, prof. Paola Pagnini in prof. Angelo Ara.

Iz različnih razlogov so odstopili sopredsednik, ki ga je nadomestil prof. Giorgio Conetti, in člana Fulvio Tomizza ter Elio Apih, ki sta ju nadomestila prof. Raoul Pupo in prof. Marina Cataruzza.

¹ Rijeka, 2003, VIII, št.2, str. 209–211.

Komisija se je v plenumu sestala 19. novembra 1993 v Benetkah, 4.–5. februarja 1994 na Otočcu, 20.–21. maja 1994 v Passarianu (Videm), 17.–18. marca 1995 na Bledu, 3. junija 1995 v Ogleju, 12.–13. aprila 1996 v Portorožu, 5. oktobra 1999 v Gorici, 20. novembra 1999 v Kopru in 27. junija 2000 v Vidmu.

Komisija je na prvem zasedanju ugotovila, da je za njeno obravnavo pomembno zgodovinsko obdobje od 1880 do 1956, to je od začetkov nacionalne politične diferenciacije obmejnega prostora do neposrednih posledic razmejitve po londonskem memorandumu. Za boljšo preglednost poročila je obdelavo tematike razdelila po uveljavljeni periodizaciji na štiri obdobja: 1880–1918, 1918–1941, 1941–1945 in 1945–1956.

Končno poročilo je komsija soglasno sprejela na zasedanju v Vidmu, 27. junija 2000.

Sopredsednika komsije sta se sestala 25. julija 2000 v Kopru in s sodelavci dr. Nevenko Troha, dr. Francetom Dolinarjem, prof. Marino Cataruzza preverila končni verziji slovenskega in italijanskega besedila. V čast jima je, da Poročilo izročita naslovnima ekscelemca, s čimer sta zaključila svoje poslanstvo.

*Dr. Milica Kacin Wohinz, Prof. Giorgio Conetti*²

Že leta 1990 so lokalne oblasti v Trstu in Gorici predlagale ustanovitev mešane italijansko-jugoslovanske komisije, ki bi proučila probleme obmejnega prostora po drugi svetovni vojni. Medtem je Jugoslavija razpadla in po mnenju Italije bi vso krivdo za tragično ravnanje z italijanskim prebivalstvom na tem prostoru morali prevzeti osamosvojeni Slovenija in Hrvaška. Tedanji zunanji minister Lojze Peterle je povedal, da bi morala Slovenja po njihovem mnenju »prevzeti večji del krivde za dogajanja v času komunizma, se opravičiti, vrniti premoženje ezulom, govorilo se je o ozemeljskih zahtevah (ne na uradni ravni) itd. V tem okviru so bile velikokrat omenjene fojbe, v katerih naj bi padlo veliko Italijanov po nacionalnem merilu.«³

Razgovori med dvema zunanjima ministroma Lojzetom Peterletom in Emiliom Colombom glede istrskih beguncev in slovenske narodne manjšine v Italiji, so se začeli na sestanku v Gorici, 16. februarja 1993 in so pripeljali do ustanovitve mešane zgodovinsko-kulturne komisije. V pismu novemu italijanskemu ministru Beniaminu Andreati je Peterle zapisal: »Gospod minister, na osnovi dogovorov, do katerih je prišlo na srečanju slovensko-italijanske delegacije za pogovore in pogajanja na Strmolu, dne 10. avgusta 1993, in ob najinem srečanju na Bledu, dne 26. avgusta 1993, vam lahko z zadovoljstvom potrdim, da se je vlada Republike Slovenije odločila ustanoviti slovenski del mešane zgodovinsko-kulturne komisije, ki naj bi celovito raziskala in preučila vse vidike, pomembne za politične in kulturne odnose na dvostranski ravni v zadnjih sto letih. Zavedajoč se globokih političnih, gospodarskih in kulturnih vezi, ki so se med sosednjima državama in narodoma razvijale v preteklosti in vse do današnjih dni, bosta vladi Republike Slovenije in Republike Italije še bolj utrdili in nadalje razvijali prijateljske dvostranske odnose na osnovi boljšega medsebojnega razumevanja in v duhu sodelovanja tudi s pomočjo ustanovitve mešane zgodovinsko-kulturne komisije, ki bi se morala osredotočiti na pozitivne elemente, ki družijo oba naroda. Prav tako bi

² Italijanski člani komisije: prvi sopredsednik Sergio Bartole – profesor mednarodnega prava Univerza v Trstu; drugi sopredsednik Giorgio Conetti – dekan pravne fakultete Univerze Insurbia v Comu, profesor mednarodnega prava; Elio Apih – profesor zgodovine Univerze v Trstu v pokoju; Angelo Ara – profesor za sodobno zgodovino na Univerzi v Paviji; Marina Cataruzza – profesorica sodobne zgodovine na Univerzi v Bernu; Paola Pagnini – dekanica fakultete internacionalnih in diplomatskih znanosti Univerze v Trstu, profesorica politične geografije tržaške univerzi v Gorici; Raoul Pupo, profesor sodobne zgodovine na Univerzi v Trstu; Fulvio Salimbeni – profesor za sodobno zgodovino na Univerzi v Vidmu; Fulvio Tomizza – pisatelj; Lucio Toth – pravnik kasacijskega sodišča, predsednik društva Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia.

³ Ampak, dec. 2001, str. 13.

prispevali tudi k osvetlitvi tistih dogodkov, ki so v preteklosti obremenjevali medsebojne odnose. To komisijo naj bi z obeh strani sestavljali dva sopredsednika in šest članov na vsaki strani, imenovanih izmed priznanih strokovnjakov s tega področja. Komisija bo pri svojem delu povsem samostojna, sama bo določala način dela, potek in okvir svojih dejavnosti. Rezultat dela komisije naj bi bilo končno poročilo, ki ga bo komisija predložila obema vlada-ma. Za tematike, ki jih bo potrebno še proučevati, bosta obe vladi zagotovili prost dostop do virov, ki se nanašajo na ključna vprašanja slovensko-italijanskih odnosov v zgodovini. Sprejmite, gospod minister, izraze mojega globokega spoštovanja. Lojze Peterle l.r.«⁴ Na ta predlog je italijansko ministrstvo prek veleposlaništva v Ljubljani predlagalo spremembo predzadnjega odstavka, ki ga je Ljubljana sprejela, vendar meni končna verzija izmenjanih pisem ni bila izročena, zato formalnega akta o ustanovitvi komisije nismo mogli objaviti v trojezični izdaji »Poročila«. Sodim, da je Italija predlagala »zaupnost« končnega dokumenta, to je bilo na italijanski strani v komisiji večkrat omenjeno, pa tudi naše delo je bilo na italijansko željo »zaupno«.

Hkrati s slovensko-italijansko je bila imenovana tudi analogna hrvaško-italijanska komisija, v kateri so bili z italijanske strani večinoma isti člani vključno s sopredsednikom, hrvaški sopredsednik pa je bil prof. Ibler, s katerim sva izmenjala nemalo nasvetov. Ta komisija se je razšla po dveh srečanjih in kolikor vem, se niti pozneje ni mogla obnoviti. Sicer pa je akademik dr. Petar Strčić na neki javni prireditvi v Istri ugotavljal, da je slovensko-italijanska komisija opravila delo tudi za Hrvaško, le pojem Hrvati bi bilo treba vnesti na mesto pojma Slovenci.

Paritetno komisijo smo sestavljali večinoma zgodovinarji, trije pravniki, dva pisatelja in profesorica geografije. Člani slovenskega dela komisije smo dobili obvestilo o imenovanju dne 23. septembra 1993. Hkrati z našo komisijo je slovenska vlada na 13. seji 15. marca 1993 sklenila ustanovitev še osem drugih slovenskih delov mešanih komisiji, vendar ne vem za učinke njihovega dela. V naši komisiji smo na slovenski strani pogrešali pravnika, medtem ko sta bila italijanska sopredsednika profesorja mednarodnega prava in večča diplomata. Nazorsko smo bili pluralni na obeh straneh. Senator Luciano Toth je bil sicer pravnik a tudi edini politik, ki je kot predsednik društva Associazione Dalmazia-Venezia Giulia predstavljal »ezulske« kroge.

Na prvem sestanku v Benetkah 14. novembra (v spremnem dopisu je pomotoma navedeno 19.) smo določili obseg in metodo dela. Soglašali smo z izjavo sopredsednika Sergia Bartole, ki je med drugim takole opredelil stališče italijanskih kolegov: »*Odločno nameravamo prispevati – v mejah naših zmožnosti in znanja – k nadaljnjemu razvijanju in utrjevanju dvostranskih odnosov med Italijo in Slovenijo na temelju boljšega medsebojnega razumevanja in dejanskega sodelovanja ... Zgodovina nas uči, da so kulturniki in intelektualci vedno opravljali najbolj pomembno vlogo pri zблиževanju med narodi. Prepričani smo, da sta vladi naših dežel storili pomemben korak v to smer, ko sta vrednotenje tako pogosto divergentnih interpretacij zaupali svobodnemu soočenju neodvisnih izobražencev, zunaj medvladnih odnosov ... Ustanovitev naše Komisije in zaupanje pomembnih in delikatnih nalog tej komisiji, kakor je omenjeno v skupni deklaraciji, je močan dokaz civilizacije... Od nas, ali bolje tudi od nas je odvisna sprožitev tistih procesov, ki bodo omogočali medsebojno spoznavanje prek skupnih in enostranskih ... kulturnih, umetniških in znanstvenih pobud. Če bomo ustvarili temelje za učinkovitejše sodelovanje na teh področjih lahko upamo v naglo poglobitev kooperacije med ustanovami, ki se s temi vedami ukvarjajo. V tem okviru lahko italijanska solidar-*

⁴ Kopija osnutka pisma je v moji zbirki, z datumom 13. 12. 1993. Predstavlja formalno podlago za ustanovitev komisije, saj je ta že od srede novembra delovala.

nost – spričo težavne priložnosti, ki jih Slovenja doživlja v teh letih lastnega vzleta – prispeva k vedno bolj intenzivni udeležbi slovenskih kulturnikov in njihovih organizaciji v velikem evropskem dialogu. In končno, če bomo prizadevno delali v vzdušju medsebojnega razumevanja lahko upamo, da bomo zaščitili in zavarovali pomembne in značilne sledi naše preteklosti, ki so navzoče v obeh deželah, tako, da bosta naši nacionalni manjšini čutili, da je njihova identiteta ohranjena in podprta. Pa tudi, da se tisti, ki so jih vojni dogodki potisnili v eksil ne bodo čutili izkoreninjene in tuje svojemu rojstnemu kraju.»

Prve ugotovitve komisije so bile, da smo strokovno telo, ki ni podvrženo vplivom trenutnih meddržavnih odnosov ali notranje-političnim pritiskom; da bomo delali zaupno v izogib morebitnim političnim špekulacijam. Čeprav so na italijanski strani obstajale tendence, da začnemo z razjasnitvijo najbolj vročih tem kot so fojbe in eksodus, smo se soglasno odločili, da bomo obravnavali tisto osemdesetletno zgodovinsko razdobje, ki je bilo za razvoj medsebojnih odnosov najbolj značilno in sicer od okrog leta 1880 do leta 1956, to je od začetkov nacionalno-politične diferenciacije obmejnega prostora do neposrednih posledic razmejitve po londonskem memorandumu. Za boljšo preglednost smo tematiko razdelili na štiri obdobja: 1. Od 1880 do konca prve svetovne vojne; 2. med dvema svetovnima vojnama; 3. doba druge svetovne vojne; 4. poveljno razdobje do razmejitve med državama. Za vsako od teh poglavij je vsaka stran (en avtor) na 25 straneh napisala študijo.⁵ Študije smo prevedli in izmenjali, jih obravnavali vsak v svojem delu komisije nato pa na skupnih sejah konfrontirali. Razprava je bila v bistvu ostra kritika konkretnih formulacij teksta druge strani in zagovor lastnega besedila. O vsakem poglavju smo razpravljali po dan in pol, prav vsi smo bili kritiki in obenem zagovorniki, razlagalci ter predlagatelji po sistemu okrogle mize. Z drugimi besedami, spodbijali smo drugega in zagovarjali svoje, tehtali in razčiščevali, prvo in zadnjo besedo je imel avtor posameznega poglavja. Razprava je bila ostra toda vedno argumentirana in strpna, vzdušje kolegialno. Pomemben je bil dialog, poslušati, razumeti drugega in sprejemati kritiko. Temeljne študije se niso izključevale, v splošnem so se ujemale. Oboji zgodovinarji smo soglašali glede dejstev, saj smo jih vsi dobro poznali, razhajali smo se pri interpretacijah in prioritetah. Razprava je pokazala na možnost uskladitve in integracije obojih stališč. Plenarnih sestankov komisije je bilo devet, med njimi je bil morda najtežji v Ogleju, ko smo registrirali kontroverzna vprašanja. Za vsak plenarni sestanek in po njem je slovenski del komisije obravnaval besedila in planiral delo, sestali smo se triintridesetkrat. Vsa diskusija plenarnih srečanj je posneta na magnetofonskih trakovih in menim, da je skupaj s temeljnimi študijami prvovrstno gradivo za poglobitev raziskav. Vredno bi ga bilo objaviti. Za določene tematike, zlasti za razdobje po drugi svetovni vojni, o katerem smo Slovenci začeli sorazmerno pozno razmišljati – šele v osemdesetih letih, so bile potrebne nove raziskave. Pri Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani smo zato izvajali poseben projekt, v katerem je sodelovalo več raziskovalcev tudi iz Trsta ter iz primorskih muzejskih in arhivskih inštitucij. Vedeti je namreč treba, da če smo imeli na slovenski strani že temeljito raziskano in obdelano tematiko za prva tri razdobja, do konca druge svetovne vojne, smo bili za dobo po maju 1945 skoraj na samem začetku. Medtem ko so italijanski zgodovinarji, in ne samo zgodovinarji, prav to dobo z zloglasnimi tragičnimi dogodki začeli raziskovati vsaj dve desetletji pred nami. V arhivih smo prišli oboji do novih, sicer nedostopnih virov, zlasti do dokumentov zunanjega ministrstva v Rimu in notranjega ministrstva v Ljubljani. Arhivi v Beogradu, ki naj bi vsebovali gradivo centralizirane Ozne in cone B Svobodnega tržaškega ozemlja pa so bili, žal, nedostopni.

⁵ I.p. Marušič : Ara; II.p. Kacin Wohinz : Apih; III.p. B. Godeša s sl. člani : Pupo; IV. p. Troha : vsi it. člani.

Druga faza dela je vsebovala oblikovanje osnutkov končnega poročila na osnovi prvotnih študij in diskusij. Trajala je od jeseni 1996 do marca 1997. Delali smo v avtorskih parih, tudi v četverkah, in sestavili po sedem strani skupnega osnutka sinteze za vsako poglavje posebej. Osnutke je komisija ponovno prediskutirala na plenarnih sestankih in dokončno formulirala. Naj takoj odgovorim na očitek, ki ga včasih najdem v italijanskem tisku, da so Slovenci napisali tekste, Italijani pa naj bi jih samo korigirali ali dopolnili. Oboji smo sestavljali osnutke, včasih katerega tudi zavrnili in predložili drugega, in jih z veliko napora integrirali. Poročilo je torej v obeh jezikih izvirno, prevod v knjigi je samo angleški.

Vse naše delo je bilo opravljeno za zaprtimi vrati, le izjave nestrpnim medijem (le slovenski mediji so se oglašali) smo dajali ob koncu vsakega sestanka. Vse je bilo sproti prevajano v oba jezika, prevajali so v glavnem Ravel Kodrič, Devana Jovan in Zdenka Šimunovič. Sprotno formuliranje stavkov je bilo vse prej kot preprosto, ker je moralo biti besedilo brezhibno enako v obeh jezikih. Zato je ponekod besedilo poročila okorno, težko razumljivo, slovenski stavki so pogosto prevod iz italijanščine. Ker smo Slovenci razumeli italijansko, oni pa nas ne, smo bili sicer med diskusijo v privilegiranem položaju, toda pri oblikovanju tekstov je bila naša stran bolj obremenjena in odgovorna, saj smo se bili samo mi sposobni prilagajati njihovemu izrazoslovju.

Težave, ki so nas, po mojem, najbolj pestile so bile naslednje:

Terminologija. Nekateri izrazi v slovenskem jeziku niso pomenili istega v italijanskem in obratno. Zavračali smo radikalizme, ki so v historiografiji in zlasti publicistiki tako zelo pogosti na obeh straneh. Različne odnose smo imeli do pojmov: »etnično ozemlje«, »etnična meja« ali »jezikovna« ali »naravna« meja; »etnično čiščenje«, »genocid«, »kulturni genocid«, »masakri«, »teror«, »imperializem«, itd. V končnem tekstu teh pojmov ni, ostala je samo »etnična bonifikacija«, ker je bila uradno proglašena in v dokumentih zapisana fašistična politika.

Ločevanje slovenskih zgodovinskih procesov od hrvaških v Istri ni bilo preprosto, kajti italijanska Venezia Giulia ni bila istovetna s slovenskim Primorjem. Za italijansko stran je, razumljivo, obstajala ena sama enotna italijanska skupnost v Julijski krajini in Dalmaciji, druga stran pa je bila zanje zgolj »slava« ali »jugoslovanska«. Tudi jugoslovansko zgodovinsko je v bitki za meje po drugi svetovni vojni obravnavalo Slovence in Hrvate v Italiji vedno skupno, v enem košu kot jugoslovansko manjšino v Italiji. V dobi med obema vojnama sta obe narodni skupnosti zaradi skupne usode dejansko spadali skupaj, sami sebe sta imenovali Slovani – slavi; ločili sta se šele med drugo vojno in po njej. Predmet dela naše komisije pa je bil omejen na odnose med slovenskim in italijanskim narodom, italijanski se je istovetil z državo. Meddržavni odnosi med Italijo in Jugoslavijo so nam bili samo okvir. Ne nazadnje, danes samo Republika Slovenija na kopnem meji na Italijo in samo Slovenci imamo svojo manjšino v Italiji. Ločevati pa moramo zgodovinske procese na Primorskem in v Trstu ter v Istri tudi zato, ker ne gre posploševati, kakor se nenehoma dogaja, tistega kar se je med vojno in po njej dogajalo v Istri na slovenski teritoriji, npr. na Vipavsko ali Tolminsko (prim. film Srce v breznu). Npr. poboji Italijanov v Istri ob kapitulaciji Italije so bili sad ljudskega maščevanja, medtem ko so italijanski prišleki tedaj odšli z osvobojene Primorske nemoteno domov v Italijo. Deportacije in poboji v Trstu in Gorici maja 1945 pa so bili sestavni del sistema nasilja nastajajoče jugoslovanske države. Do izraza je prihajala tudi večna koncentracija pozornosti Italijanov na mesto Trst, zanemarjajoč Gorico, in podcenjujoč s Slovenci kompaktno naseljeno zaledje, ki ni bilo zgolj ruralno (stereotip mesto : podeželje) v primerjavi z narodnostno mešano Istro.

Beneška Slovenija je bila poseben problem tudi zato, ker jo praviloma nobena jugoslovanska ali slovenska historiografija, kaj šele italijanska, ni enakopravno obravnavala, hkrati

z drugimi Slovenci v Italiji. Ni spadala v regijo Venezia Giulia in tudi ne v Slovensko Primorje. Njen razvoj je bil poseben in šele med drugo vojno in po njej smo jo Slovenci poskušali vključevati v »enoten slovenski kulturni prostor«.

Kvantifikacije so predstavljale nadvse delikatno vprašanje. Vsaka stran je imela svoja števila naseljencev, izseljencev, mrtvih. Ker nobena ni imela tudi znanstveno dognanih števil, smo se morali v glavnem zadovoljiti z ocenami, kot so: nekaj stotin, več tisočev itd. Slovenci smo menili, da je bolje zapisati kakršnakoli števila, minimalna in maksimalna, torej razpon od – do, tudi če je še tako velik, kakor uporabljati formulacije, ki si jih lahko vsak po svoje razlaga. Na predstavitvi poročila na Opčinah smo bili zato hudo kritizirani, ker smo zapisali glede števila beguncev-ezulov iz Istre in Dalmacije: »*novejše ocene se sučejo med 200 000 in 300 000 osebami*« (str. 63) češ, da smo Slovenci popustili Italjanom (dejansko italijanska propaganda še vedno vztraja na številki 350 000 ezulov). Italijanska stran komisije pa posluša hude očitke, ker smo zapisali, da se je val nasilja 1945. leta »*izražal v aretacijah več tisočev ... v stotinah naglo izvršenih obsodb – žrtve so bile večinoma vržene v kraška brezna, imenovane fojbe – ter v deportaciji velikega števila vojakov in civilistov ...*« (str. 53) Kajti po italijanski politični literaturi naj bi šlo za *več deset tisočev* aretiranih in *več tisočev* infojbiranih (med zadnjimi dogodki ob zakonu spomina in filmu je bilo govora tudi o 20 000 vrženih v brezna). Le glede emigracije Slovencev in Hrvatov med obema vojnoma smo sprejeli statistično ugotovljenih 105 000 oseb.

Odločilno je bilo vztrajati na enakih kriterjih. Z istim metrom meriti vse dogodke, uravnoteženo in primerjalno obravnavati vse procese, upoštevajoč časovni lok in števila vpletenega ali prizadetega prebivalstva. Za primer: 350 000 Slovencev, ali četrtna slovenskega naroda, je bila četrto stoletja podvržena Italiji – fašizmu, dobri dve leti, od maja 1941 do septembra 1943, je bilo pod Italijo kar 700 000 ali polovica vseh Slovencev. S tem v primerjavi je bilo po letu 1945 na ozemlju današnje Slovenije podvrženih jugoslovanskemu režimu ok. 30 000 Italijanov in to le za dobrih deset let, do eksodusa 1956 leta. Tu je tudi odgovor na očitek zapisan v bolognski reviji *Coordinamento Adriatico* in sicer »*minucioznost pri naštevanju italijanskih zlodol v dvajsetletju med vojnoma in površnost s kakršno so odpravljene zverinski dogodki, ki so jih izvršili jugokomunisti*«. ⁶

Poleti 1997. je vse kazalo, da se bomo razšli, tedaj, ko smo avtorji že imeli pripravljen prvi osnutek vseh štirih poglavij končnega poročila. Iz zdravstvenih razlogov je odstopil prof. Elio Apih, za njim še sopredsednik prof. Sergio Bartole zaradi zadržitev na drugih področjih. Izgledalo je, da sta oba ustanovitelja komisije zadovoljna s prekinitvijo dela. Še več: italijanska vlada, tedaj levosredinska (sekretar zunanjega ministrstva je bil Pietro Fassino) ni nameravala nadaljevati s komisijo. Zaupno sem izvedela, da je direktor študijskega urada pri italijanskem zunanjem ministrstvu ocenil, da je gradivo pripravljeno na italijanski strani strokovno slabo. Sodim, da je bila to nezaupnica italijanskemu sopredsedniku komisije. Slovenski zunanji minister dr. Frlec mi je obljubil uradno intervencijo pri italijanski vladi za imenovanje drugega sopredsednika. Toda čakali smo dve leti, ob precejšnji nestrpnosti slovenske in italijanske obmejne javnosti, dokler ni bil po posredovanju državnega sekretarja Franca Jurija jeseni 1999. imenovan prof. Giorgio Conetti, dekan pravne fakultete v Comu. Z njim smo delo končali v devetih mesecih.

Omenit moram še drug manj znan dogodek, ki je že mnogo prej ogrozil delo komisije. Državni zbor republike Slovenije je ob obravnavi Deklaracije o odnosih Slovenije z Italijo in

⁶ Liliana Martissa, *Coordinamento Adriatico*, V, n. 2, apr.–ju. 2001. »La minuziosita' con cui vengono enumerate le malefatte degli italiani nel ventennio e la sbrigativita' con cui vengono liquidati episodi efferati commessi dagli jugocomunisti.«

z Evropsko unijo na 20. izredni seji 15. novembra 1994 sprejel sklep naj »vlada, zgodovinska komisija in odbor za mednarodne odnose v čimkrajšem času pripravijo in objavijo belo knjigo o težavni zgodovini slovensko-italijanskih odnosov«. Tedanji zunanji minister Zoran Thaler je spričo novih italijanskih napadov, začetkov sodnih postopkov proti partizanom in zaostritve odnosov pričakoval od komisije takojšnjo zgodovinsko sintezo, s čimer bi nastopil v Bruslju, kjer naj bi Italijani že razkazovali obsežne knjige o fojbah in eksodusu, napisane v okviru pordenonskega inštituta »Silentium loquorum«. Ministru želje nisem mogla izpolniti, saj smo se komaj zakopali v skupne raziskave in bi bila vsakršna sinteza lahko samo »slovenska« (te so od Čermelja naprej že obstajale), predvsem pa bi bilo s takim enostranskim prehitvanjem konec komisije in seveda dialoga z italijanskimi kolegi. Belo knjigo z dokumenti iz povojnega razdobja je pripravil Jože Šušmelj, obsežnejši pregled zgodovine Julijske krajine pa je napisal dr. Boris Gombač.⁷ Zatem je »po daljšem premisleku« Gombač poslal Thalerju izstopno izjavo: »Ocenjujem, da je delo potekalo v redu, da pa so dogodki zadnjih mesecev povsem porušili smisel zgodovinskega dogovarjanja. Dejanja italijanskega sodstva niso le samostojni in avtonomni akt tretje veje oblasti ampak načrtovana akcija, kateri so se le redki zoperstavili.« V pismu meni je marca 1996 zapisal: »Ob tej priliki bi se ti rad zahvalil za tvoj trud in vztrajanje pri začetnem delu in upam, da ga boste s kolegi, ki jih visoko cenim tudi pripeljali do konca. Na žalost mi moje zdravstveno stanje ne dovoljuje, da bi se do konca sestajal z italijanskim delom komisije, še posebej po zadnjih dogodkih ne.« Tedaj nam je italijanski sopredsednik očital nezanesljivost, prelom dogovora o zaupljivosti skupnega dela in prehitvanje po desni, zato smo se na sestanku v Portorožu Slovenci distancirali od knjige Borisa Gombača, pri kateri resnično nismo sodelovali. Na njegovo mesto je bil na mojo pobudo ponovno imenovan v komisijo Boris Mlakar, ki je v začetku odstopil v korist dr. Toneta Ferenca. Ker je Ferenc v pismu ministru Peterletu odklonil sodelovanje v komisiji zaradi preobremenjenosti (šlo je tudi za užaljenost) je bil že leta 1994 imenovan kot sedmi član komisije pisatelj Saša Vuga.

Od oktobra 1999 do junija 2000 je komisija opravila zadnjo fazo, ko je preoblikovala osnutek skupnega poročila v končno besedilo. Najprej na dveh plenarnih sestankih v Gorici in Kopru, nato s štiričlanskimi podkomisijami, za vsako poglavje posebej, z nalogo dodelati osnutke pripravljene dve leti preje. Medavtorske skupine in podkomisije so se sestale petnajstkrat, prva tri poglavja smo sorazmerno hitro in brez večjih težav zaprli, težko je šlo z zadnjim poglavjem, kjer je na naši strani nosila vso težo Nevenka Troha (s sod. Kacin, Dolinar) nasproti Pupu in Salimbeniju. V zadnji fazi je učinkovito sodelovala Marina Cataruzza. Na devetem plenarnem zasedanju 17. junija 2000 v Vidmu je komisija zgladila še zadnje gube besedila in soglasno sprejela trideset strani sinteze – »Poročila«, ki mu lahko rečemo »najmanjši skupni imenovalec«. Sicer pa je komisija zares končala svoje delo šele 25. julija 2000 (ta datum je na naslovni strani knjige), ko sva sopredsednika parafirala končno skupno besedilo in ga poslala v več izvodih obema zunanjima ministrstvoma. Na slovenski strani je slučaj hotel, da je poročilo sprejel zunanji minister Lojze Peterle, isti torej, ki ga je tudi naročil. V tisk pa ga je poslal njegov naslednik Dimitriji Rupel a šele po petnajstih mesecih. Medtem je namreč Bajukova vlada padla in delo komisije je v tretje potonilo v molk.

Pritisk slovenske pa tudi tržaške italijanske javnosti, da vladi objavita poročilo je bil velik. Nisem bila obveščena, kaj nas zadržuje, tudi odgovora na naše predloge nismo dobili.

⁷ Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih / dokumente zbralo Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije; dodatno gradivo Enciklopedija Slovenije; uredila Branko Gradišnik, Jože Šušmelj / – Slovenia, Italy. White Book on Diplomatic Relations.- Ljubljana : MNZ, 1996. Hkrati, v paketu je izšel: Boris M. Gombač, Slovenija, Italija; Od preziranja do priznanja; / spremno besedilo Od nepoznanja do spoznanja napisal Zoran Thaler /- Ljubljana : Debra, 1996. – (Zbirka »Vrag ali mejak?«; knj. 1)

V rimskem parlamentu je poslanec Ds Antonio Biscaglia zahteval, da se dokument objavi očitno z namenom kompromitirati levico na vladi. Sredi marca 2001 se je s *Pozivom vladi in zgodovinarjem* zanj zavzela tim. civilna družba z več desetimi uglednih podpisnikov Slovencev in Italijanov, z obeh strani meje; prvi podpisani je Franco Juri. Sledila je objava osnutkov dveh poglavij v časopisu *Primorske novice*, med 23. in 30. marcem, s senzacionalnimi naslovi: »Pogled v skupno preteklost, PN prve objavljajo dele skupnega dokumenta...« *Eksodus iz Istre in STO*«, »Od Rapalla do italijanske okupacije«. Minister Dimitriji Rupel je objavo označil kot »piratsko«. Slovenci smo bili potisnjeni v nezavidljiv položaj napram italijanskim članom komisije, kakor da smo enostransko sami objavili dokument, pa še napačen povrh. Javno smo protestirali: »*Primorske novice so s tem grobo kršile avtorske pravice 14 slovenskih in italijanskih avtorjev – članov komisije. Kršitev je še toliko hujša ker so ... kot končni tekst objavile del iz konteksta iztrganega besedila ene od delovnih verzij, ne pa končnega besedila ... S tem Primorske novice zavestno zavajajo slovensko in posredno tudi italijansko javnost.*« *Primorske novice* so odgovarjale: »*Delo zgodovinarjev nikakor ni izničeno ... Zgodovina v predalu ... Vprašaj nad načelom javnosti ... Le pogojno opravičljiv protest ...*« Miliča Kacin Wohinz je objavila »*hudih očitkov polno 'izjavo'*« »sicer pa ne manjka očitkov, da smo sedem let »*tuhtali in se pogajali, trgovali z drobižem*«. Nihče da nima pravice obtoževati izdajatelja državnega dokumenta, če ni državna tajnost, beremo: »*Tako kot v mnogo drugih primerih tudi v tem ni težko oceniti, kdo se je požvižgal na pravilo tajnosti. Uredništvo Primorskih novic je skoraj zagotovo presodilo, da je poročilo komisije take narave, da so ga dolžni predstaviti širši javnosti. Kaj pa, če je kdo prestopil svoj dolžnostni Rubikon? Kdo od članov komisije? Ali pa kdo od predstavnikov države, ki je poročilo dobil v roke?*« Vladi sta krivi, da se laži nadaljujejo, ker skrivata dokument pod preprogo, beremo drugje, slovenska pa medtem baranta za manjšinski zakon; objava je morda poizkus, da predrami vladi, da presežeta ozko polje barantanja; Ranieri se brani in umika, tako PN, na slovenski strani pa nič. Iz članka Zdravka Vatovca zvemo, da objava osnutka ni bila namerna, »*vendarle je tako bolje. Primerjava z zaključnim poročilom ... bo marsikaj povedala o 'razčiščenju' ... gre za preveč pomembne stvari, da bi ostajale v predalu, kar je očiten namen italijanske strani, morda pa tudi slovenske. Oboji zavajajo svoje državljane ... Znano je, da italijanska stran ni hotela imenovati v komisijo objektivnih zgodovinarjev ... manipulacija ni uspela, za kar gre zahvala visoki strokovnosti in korektnosti slovenskih članov: in to utegne biti pravi razlog, da F. Jurija rimski 'levičarski prijatelji' ne marajo poročila objaviti ...*«⁸

Da bi preprečili polemike okrog napačnega, nedokončanega teksta sva se s sopredsednikom prof. Conettijem in z vednostjo obeh zunanjih ministrstev odločila za hitro objavo integralnega končnega poročila v *Primorskem dnevniku*, potem ko sem bila obveščena, da ga bo »*jutri*« objavil *Il Piccolo di Trieste*. Tako je bilo poročilo 4. aprila 2001 prvič objavljeno, naslednje dni pa še v drugih časopisih integralno ali v odlomkih. Osrednji slovenski glasili *Delo* in *Dnevnik* ga, žal, nista objavila v celoti, pač pa v pasusih ter v povzetki povzetkov. Za italijansko stran naj bi bila »*uradna*«? objava na akademski ravni v tržaški reviji *Qualestoria* in v videmski *Storia contemporanea* in *Friuli*.

Iz predgovora ministra Rupla v knjižni objavi *Poročilo za prihodnost* zvemo, da je »*pri dogovarjanju o času in načinu objave Poročila prišlo do zapletov in težav. Nekateri so želeli nadaljevati delo komisije in dopolnjevati Poročilo. Vladi sta se navsezadnje dogovarjali, da bi letos organizirali simpozija na neki italijanski in neki slovenski univerzi (npr. v Trstu in v Ljubljani), kjer bi doslej opravljeno delo predstavili širšemu krogu zainteresiranih, pred-*

⁸ *Primorske novice*, 23. marec – 6. april 2001.

vsem zgodovinarjev, ki bi delo nato lahko ovrednotili.«⁹ Iz intervjujev italijanskih državnikov v Piccolu, potem ko je bila izsiljena prva objava v dnevnem tisku, smo izvedeli, da italijanska vlada delikatnega poročila ne bo izdala, ker se ve, koliko je zgodovina tistih krajev povezana s čustvi in je instrumentalizirana; vlade ne morejo odločiti ali sankcionirati, katera zgodovina je prava, če bi ga dali v šole bi izgledalo, kot da je to uradna zgodovina. Marco Baccin je napovedal, da ga bo objavila kar komisija, kot rezultat njenega dela, čemur je Conetti ugovarjal: to ni naša naloga, mi smo svoje delo končali, nam ni do publicitete. V drugem intervjuju je državni sekretarj MZZ Umberto Ranieri razložil: »*Ne gre za dokument z uradno politično vrednostjo ... ne nameravamo ga skriti ... Smo v stiku s slovenskimi oblastmi in si prizadevamo, da bodo delovni rezultati komisije postali javni in da bodo kolikor mogoče razširjeni na pobudo samih zgodovinarjev*«. Rezultati komisije so pomembni, je nadaljeval, so nova stopnja v zgodovinskih raziskavah, vendar naj nihče ne misli, da gre za uradno zgodovino, ki rabi imprimatur političnih oblasti. Potrebna bo poglobitev raziskav z javnimi zborovanji, z dialogom med inštitucijami, univerzami in raziskovalci. Na vprašanje ali ni potrebno ponuditi besedila šolam v Italiji, saj o tem nič ne vedo je odgovoril: »*Kar zadeva zaključke komisije je potrebno poskrbeti za največjo razširitev, čeprav še ne morem povedati, v kakšni obliki in v katerih okoljih*«.»¹⁰ Predsednik parlamenta Luciano Violante pa je 5. aprila povedal: Analiza zgodovinarjev potrjuje tisto, kar sem povedal v dvorani Verdi ob soočenju s Finijem. Sicer pa je Italija pozabila na Trst in njegove povojne tragedije, zgodovina je sama po sebi elaborat o tragediji, zato ta dokument pomaga k spravi.

Že prva objava poročila v medijih je sprožila ostro polemiko zlasti na italijanski strani. Časopisi in avdiovizualni mediji so objavljali komentarje in intervjuje iz političnega, kulturnega in zgodovinarskega sveta. Brati je treba Il Piccolo in Primorski dnevnik iz aprila 2001, manj prahu je bilo v Sloveniji, v Primorskih novicah skoraj nič v Delu in drugih slovenskih časopisih. Navedla bom par primerov na italijanski strani. Zgodovinar in politik Corrado Belci: Komisija je delala iskreno primerjaje stališča z metodološkimi križanji, tekst želi objektivno izpostaviti različna stališča, kakršna izhajajo iz italijanske in slovenske historiografije. Bil je storjen hvalevreden napor ne da bi strani iz politično-propagandnih motivov odstopali od lastnih interpretaciji. Ni uradna zgodovina, ta bi pomenila kršitev znanstvenega kriterija, pač pa je skupen dokument, ki priča o dialogu in volji po očiščenju spomina in po zavrnitvi vsakršnega poskusa ponarejanja. Italija je oklevala in iskala razloge za odložitev dela, slovenska stran pa je grozila, da bo enostransko objavila delo. Odtod ustvarjanje nekakšnega misterija in prenosa odgovornosti z ministrstva na zgodovinarje, kar je vzbujalo samo politične in volilne špekulacije. Politik in pisatelj Manilio Ceccovini: Izgleda, da je skrivanje delikatnih vprašanj za vlado postalo pravilo v upanju, da bodo pozabljena in da se bodo sama rešila. Za Rim so to samo besede, za Trst pa je to gradivo, ki žge, mi smo »meja« o kateri je v poročilu govora. Na teh dejstvih bodo zgrajeni bodoči odnosi med državama ko se bomo vsi znašli v Evropi. Gre za resno poročilo, ki sloni kolikor je možno na dokazanih dejstvih in pušča malo prostora domnevam. V nekaterih primerih bi bilo sicer mogoče malo podvomiti, pravi Ceccovini, vendar nobene razlike ni ali je bilo eksilantov 200 000 ali 350 000, spadajo med žrtve druge svetovne vojne. Obojno nasilje je mogoče razložiti ne pa opravičiti; namesto iskanja razlogov za spore se moramo naučiti, da je na obmejnem področju na prvem mestu zakon za mirno sožitje, kar pomeni proč s predsodki. Član komisije prof. Roaul Pupo je potrdil, da ne gre za uradno zgodovino, v demokratičnih državah uradne zgodovine namreč

⁹ Slovensko-italijanski odnosi / *Rapporti italo-sloveni / Slovene-Italian Relations, 1880–1956*, Ljubljana : Nova revija 2001, str. 6, 10, 12–13.

¹⁰ Il Piccolo, 4. april 2001.

ne obstajajo, tudi ne gre za končno verzijo, ker se raziskave nadaljujejo, pač pa smo hoteli očistiti ambient polemčnih prevlek in političnih predsodkov, ki se kar naprej kopičijo. Dokument je torej startna postaja, ne končna. Najpomembneje je, pravi Pupo, da smo z diskusije prešli k skupnemu delu, pokazali smo, da obstaja tudi druga pot, čeprav težavnejša, pot sodelovanja, ki ne izniči različnosti pač pa jih postavlja v kritično perspektivo. Za zgodovinarja Roberta Spazzalija je prvi vtis pozitiven, zato je zahteval hitro obnovitev hrvaško-italijanske komisije. Zanj poročilo ni kompromis, kot nekateri trdijo, pač pa premislek obeh strani. Slovenci so bili v težavah, ker še niso historično obdelali Titovega režima, medtem ko Italijani fašizem so. Riccardo Illy je izrazil veselje nad dokumentom in tudi priporočal obnovo hrvaško-italijanske komisije ter predlagal umestitev teksta v italijanske učbenike, ker bo le tako doseglo namen glede poglobljanja prijateljskih odnosov med državama v vidu pridružitve Slovenije k Evropski uniji. Za Roberta Menijo je dokument nezadovoljiv. Zanimanje etničnega čiščenja in utemeljitve državnega nasilja kot legitimnega odgovora na fašistično nasilje je po njegovem prišel prav obema državama; sicer pa dokument ni patent resnice, ker je bil po njegovem komisija spolitizirana. Drugačnega mnenja je Valdo Spini, ki je videl vrednoto že v pluralnem sestavu komisije, kar da nima samo znanstvene temveč tudi moralno kompetenco. Pravilno je zapisano, da so bile fojbe državno nasilje, pravi, saj so v fojbah vendar tudi Slovenci. Paolo Sagatti je priznal, da je Italija potlačila zgodovino, toda le v primeru fojb in eksodusa ne pa tudi glede fašizma. Potlačitev je pripisal italijanski levici, ker je bila sokriva za te dogodke. O poročilu pa je rekel, da je za deželo, kjer je bila stvarnost še do včeraj »tartarska« vstopnica za Evropo, vendar slovenski znanstveniki še ne vidijo »postnacionalne zgodovine Trsta«. Za znamenitega zgodovinarja Diega De Castra pa je bilo čiščenje »politično-ekonomsko«, sicer pa je zanj poročilo na elementarni ravni, kljub velikemu spoštovanju do znanstvenikov, ki so ga sestavili. Zanimivo je izvajanje Giorgia Spinija, člana nekdanje jugoslovansko-italijanske komisije, ki daje vso pohvalo poročilu zaradi izjemne objektivnosti in znanstvene ravni. Priporoča pa poglobitev zgodovinske razlike med Slovenci in ostalimi Jugoslovani, kajti Ljubljana ni Cetinje, pravi, Slovenci niso imeli Turkov pač pa Trubarja, zato so bili še pred Srbi v Mitteleuropi. Po njegovem so vseh konfliktov krive napačne odločitve Slovencev in Italijanov po prvi vojni, prvi bi se morali pogajati z demokratično in ne z nacionalistično Italijo, sicer pa prizna, da niso imeli izbire. Ker so se združili s Srbi, so postali premaganci namesto, da bi se šteli med zmagovalce kot Čehi.¹¹ Predsednica tržaške Forza Italia Marucci Vascon je poslala Drnovšku in Račanu Belo knjigo (žal jo ne poznam) s tezo, da je italijanski eksodus le predhodnica poznejšega čiščenja na Balkanu, ki pozna eno samo metodo, metodo brutalne in organizirane državne sile. Časopisni naslov njene intervencije je zgovoren: *Ideologo di una simile politica e' secondo il Libro bianco di Marucci Vascon Vasa Čubrilović, ministro di Tito e consigliere di Milošević*« Zanj je bil »eksodus dlje časa planirano etnično čiščenje, istrskim in dalmatinskim Italijanom je bilo namenjeno enako ravnanje kot Albancem«. Tudi zgodovinar Giampaolo Valdevit je kritičen, slovenskemu zgodovinopisju očita »romantični nacionalizem«, »narodnoosvoboditeljstvo« pri čemer je zanj »osvoboditev« Primorske in Istre pomenila le nov totalitarizem. V Trstu da je bil konflikt med državo in nadržavo, sicer pa je po njegovem treba preteklost oddaljiti od sedanjosti, če hočemo dobiti zgodovino. Medtem ko se je v Italiji leta 1945 spopadel antifašizem s fašizmom, je bil v Trstu spopad zahodne demokracije z jugoslovanskim komunizmom, kar naj bi po njegovem pomenilo predhodnico hladne vojne.

¹¹ Il Piccolo, 18. april 2001.

Valdevit je bil gotovo najostrejši strokovni kritik našega dela, daljšo diskusijo je imel na predstavitvi knjige v Gradišču¹², če izvzamem funkcionarje begunskih organizacij. Inštitut za istrsko-reško in dalmatinsko kulturo je takoj izdal poročilo v posebni brošuri s povednim naslovom *10 anni per un documento*. Obravnavajo vsa poglavja, ugotavljajo slabe pa tudi dobre strani teksta, predlagajo korekture. Povzamejo trditev iz Piccola: »Soglasni pri dejstvih, različni pri odgovornostih«. Amerigo Appolonio nastopa z naslovom: »Nesrečno poročilo«, češ da zapostavlja jugoslovanski ekspanzionizem, fašizem, titovski komunizem, edini krivec za konflikte pa naj bi bil italijanski imperializem; predlaga poglobitev raziskav o sožitju skozi stoletja, o recipročnih vplivih, verskih razlikah in enotnostih, o volilnih koalicijah in zavezništvi, razlikovanje med fašizmom in demokratičnim meščanstvom v odnosih do slovenske manjšine ter analizo obojnih nasilnih dejanj v dvajsetletju med vojnama. Slovenski historiografiji sicer priznavajo delni revizionizem in najnovejši antikomunizem, vendar ne presega stereotipa o narodu-žrtvi. Do leta 1941 je po njegovem treba revidirati zgodovino, za naslednja razdobja pa najti »nezastrupljene« vire. Predlaga državam memorandum z zahtevo: vsi dokumenti o ex italijanskih conah naj bodo vsem dostopni, nadaljevati s skupnimi raziskavami in sprotnimi dvojezičnimi objavami. Anatonio Sema očita Slovincem minimaliziranje kolaboracije s fašizmom in zamolčevanje Slovencev v črnih srjcah, tudi tistih CCNN v Ljubljanski pokrajini, ter opravičevanje vsakršnega slovenskega nacionalizma. Slovenci da imajo Italijo vedno za sovražno, medtem ko Italijani razlikujejo fašizem od demokracije. V dobro nam štejejo priznanje povezav Tigra z Jugoslavijo in V. Britanijo ter priznanje represije v con B STO. Največ pa je seveda govora o fojbah in eksodusu, za katere krivijo tudi italijanske »filojugoslave«.¹³

Glede sokrivde italijanskih komunistov za tragične dogodke ob koncu vojne se je razpisal tudi *Corriere della Sera* 31. marca, češ da so od srede devetdesetih let napadali Jugoslavijo, ker naj bi ubijala Italijane samo zato, ker so Italijani. Glede komisije pa pisec Belardelli meni, da razlogi za njeno ustanovitev nimajo ničesar opraviti z zgodovinskimi raziskavami, kjer se ne baranta in ne glasuje, kakor domneva, da se je dogajalo v komisiji. Zanj je torej ustanovitev komisije politična izraba zgodovine. V *Il Giornale di Milano* sta 2. aprila napadala delo komisije Fausto Biloslavo in Federico Guiglia, češ, da se je razpisala o kulturnem genocidu in etnični bonifikacij v zvezi s Slovenci pod Italijo, le malo pa o Italijanih v Jugoslaviji, nasilje nad Slovenci po letu 1935 pa je itak namišljeno. Ob branju je Guglia odkril simetrijo med fašistično nacionalizacijo in titovskim kriminalom, kakor da bi bile fojbe nekakšna upravičena reakcija. Tako postanejo po njegovem italijanske žrtve same krive za »italijanski holokaust«, ki da je prvi poveljni holokavst, a ga niti Črna knjiga komunizma (1997) ne omenja. Po polstoletnem molku najde pisec konfuzno zamenjavo med žrtvami in klavci, med podatki in podatki, med nedolžnimi in krivci. To zanj ni revizionizem marveč najboljši dokaz, da zgodovine ne morejo pripovedovati na politični ukaz, tudi če je prepuščena še tako dobrim profesorjem. Časopis hkrati objavlja sliko Fulvia Tomizze, sliko Mussolinija z iztrganim citatom o fašizmu iz poročila ter sliko Tita s celotnim besedilom o fojbah. Največ

¹² Glej v: Italia e Slovenia alla ricerca di un passato comune. Atti del seminario di studi sulla relazione finale della commissione storico-culturale italo-slovena su: I RAPPORTI ITALO-SLOVENI 1880–1956. Gradisca d' Isonzo, Palazzo Torriani 12 aprile 2002. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei, Studi mitteleuropei II, str. 53–56.

¹³ 10 anni per un documento, Supplemento al N. 9 di Tempi di Cultura, rivista semestrle dell' Istituto Regionale per la Cultura Istriano-Fiumano-Dalmata, a cura di Piero Delbello, giugno 2001. Avtorji recenzij: Almerigo Appolonio: Un documento infelice; Antonio Sema: Riflessioni su un documento del confine orientale; Pierluigi Sabatti: Convegno IRCI sul rapporto degli storici italo-sloveni; Roberto Spazzali: Il documento storico commissione italo-slovena : un punto di partenza, con qualche ombra.

gneva so naravno vzbudili Piccolovi naslovi iz mojega intervjuja: »Fojbe niso bile etnično čiščenje. Le beograjski arhivi bi utegnili odkriti nove elemente ... Istrski eksodus je opisan kot fenomen, ki ga je povzročila politična represija ne pa etnično čiščenje.«¹⁴

Ker je italijanska vlada odklanjala objavo poročila v knjižni obliki, se je naše ministrstvo odločilo, da ga izdamo »neuradno«, na akademski ravni, vendar italijanski del komisije pri tem ni sodeloval. Prof. Conetti je namreč sporočil: » – Če se bosta ministrstvi dogovorili za skupno izdajo poročila, kar bi bilo zaželeno, bomo jaz in vsi italijanski člani komisije, če nam bo tako naloženo, sodelovali pri uredništvu in predstavitvi; – predlagana vsebina je sprejemljiva toda tudi to morata odobriti obe ministrstvi; – prevod v angleščino je v splošnem v redu, toda, ker je bil opravljen po slovenskem tekstu, bi ga bilo treba revidirati z nekaterih formalnih gledišč (imena krajev) in za jasnejše razumevanje nekaterih pasusov.« Italijanski ambasador mi je ob izidu knjige očital neodgovornost in da Slovenci ne držimo obljub, dasi nisem ničesar vedela o obljubah ali dogovorih med dvema zunanjsima ministrstvoma.

Čeprav smo vedeli, da z našimi rezultati nobena skrajna stran ne bo zadovoljna, če bi bila, bi bilo nekaj narobe z našimi interpretacijami, je bila velika večina ocen pozitivna. Že samo dejstvo, da je bilo poročilo tolikokrat objavljeno in predstavljeno priča o njegovi sprejemljivosti tudi na italijanski strani. Kritizirani so bili predvsem italijanski kolegi, češ da so popustili Slovincem in da so samo korigirali naše predloge. Največ kritik je objavljenih v navedeni brošuri »Dieci anni per un documento«, medtem ko so v reviji goriškega inštituta objavljene vse ocene izrečene na predstavitvi v Gradišču ob Soči in bi jih kazalo posebej analizirati pa tudi prevesti. Tu je sopredsednik Conetti ponovil, da je naše delo lahko za vzgled Evropi »esempio di cooperazione esportabile«, da sta se vladi izognili ovrednotenju dela komisije, ker ga nista skupaj izdali, da komisija lahko le zbere in formulira znanje ne more pa kolektivno pisati. Realizacija dokumenta po njegovem ni samo zgodovinopisni marveč tudi civilni rezultat. Za Palladinija je tako kritizirana uporabnost dokumenta v politične namene pozitivna, saj gre vendar zato, da se v Evropi ne bi združevali sovražniki oz. da ne bomo puščali trupel v omari. Zanj je bistven obstoj dokumenta ne pa njegovi zaključki. Za Marto Verginello pa bo potrebno zgodovino nacionalnih konfliktov preseči z zgodovino gospodarskih, socialnih in kulturnih stikov.

Ob ponatisih so bile objavljene pozitivne ocene, večinoma iz naših predstavitev. Naj omenim samo dvojezično objavo poročila in komentarjev v Gorici s strani Združenja Concordia et Pax dveh Goric, ki je pod pokroviteljstvom goriške provincijske in občinske uprave brošuro namenilo dati »ljudem v roke – zlasti mladim višjih srednjih šol«. Poročilo je postalo na italijanski strani posebej popularno ob priložnosti sprejemanja Slovenije v Evropsko unijo leta 2004. Videmska nadškofija ga je uvrstila v program »Verso il 1 maggio e oltre«, inštitut Antonio Gramsci iz Trsta pa na simpozij: »Fare gli Europei – Ustvarjati Evropejce« prirejen zlasti za srednje šole obeh Goric. Pa tudi oddaljena Cremona je po sklepu provincijskega sveta uradno natisnila poročilo.

V Sloveniji ni izšla nobena strokovna recenzija našega dela, tudi naši referati na srečanju v Kopru (6. decembra 2001), ki predstavljajo strokovno predstavitev poročila, analogno Gradišču, še niso objavljeni. Naše delo je za slovensko politiko in medije postalo zanimivo šele tedaj, ko se je zgodil zakon: »Dan spomina na žrtve fojb, eksodusa istrskih Italijanov in žrtev drugih nasilnih dejanj na vzhodni italijanski meji«. Pobudo zanj so dali krogi istrskih esulov, sprejet pa je bilo skoraj soglasno tudi z levičarskimi glasovi, pri čemer je reciklirana KPI sodelovanje pri »fojbah« in »eksodusu« zvalila na »jugoslovanski ekspanzionizem«.

¹⁴ Il Piccolo od 30. marca do 18. aprila 2001.

Italija je izbrala za dan spomina 10. februar, to je dan, ko je bila sklenjena mirovna pogodba zaveznih in pridruženih sil z Italijo (1947), ki je prisodila Jugoslaviji pretežen del Primorske, Istro, Kvarner in Zadar ter določila ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja. Slovenija, posebej Primorska je ogorčeno reagirala, še bolj ob praznovanju uzakonjenega spominskega dne naslednje leto v Trstu kronanega s propagandnim filmom »Il cuore nel pozzo«. Radio, televizija, govorniki, protestniki, vsi naenkrat so se sklicevali na poročilo (medtem ko je nekdo v italijanskem parlamentu rekel, da je za v smeti) in zahtevali njegov uradni natis v obeh državah. Prva naklada slovenske knjižne izdaje je pošla, zadnji izvod sem izročila bivšemu predsedniku Republike Italije senatorju Oscarju Scalfaru ob srečanju na simpoziju o obmejnem fašizmu. Poskrbeli smo za drugo izdajo, namenjena naj bi bila vsem poslanskim klopem v Strasburgu in v Rimu. Primerno bi ga bilo izdati tudi v nemškem in francoskem jeziku, ne nazadnje v srbo-hrvaškem, saj vsebuje pomemben del jugoslovanske zgodovine.

Še vedno pa niso izpolnjeni vsi predlogi mešane komisije. V drugem pismu dvema ministroma za zunanje zadeve sva namreč soproedsednika komisije zapisala:

»Spoštovani gospod minister, dovolite, da Vam ob izročitvi končnega poročila o odnosih med obema narodoma v času od 1880 do 1956 kot soproedsednima Slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije prof. Giorgio Conetti in dr. Milica Kacin Wohinz predlagava nekaj možnosti, kako praktično uporabiti ta dokument:

- uradna javna predstavitev dokumenta v glavnih mestih obeh držav, po možnosti v akademskem okolju, kot znak trdne sprave med obema narodoma,*
- objava teksta v dvojezični obliki,*
- objava temeljnih študij in*
- vključitev poročila med vsebine, obravnavane na srednjih šolah.*

Z odličnim spoštovanjem

dr. Milica Kacin Wohinz, prof. Giorgio Conetti.«

Sklep

Prvo priporočilo je bilo realizirano le v slovenskem »glavnem mestu« ne pa tudi v Rimu. Italijansko zunanje ministrstvo je svojo uradno dolžnost predstavitve poverilo goriškemu Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei. Drugo priporočilo je uresničilo le slovensko ministrstvo za zunanje zadeve, vendar se je očitno na željo-zahtevo italijanskega ministrstva odreklo uradni izdaji, oziroma je to izdajateljstvo poverilo znanstveni inštituciji – INZ, z argumentom, da je za znanstveno delo primernejša akademska raven objave kot politična. Tretje priporočilo je že peto leto v fazi dogovarjanj, izdajo sta prevzela Znanstveno raziskovalno središče v Kopru in Istituto per gli incontri mitteleuropei v Gorici. Delo ovira vprašanje avtorizacije temeljnih študij in selekcionirane diskusije osemnjastih udeležencev-avtorjev. Glede zadnje točke: šole (!) se očitno še dolgo ne bo nič premaknilo, saj niti slovenske vladne inštitucije za šolske programe niso pokazale nobenega zanimanja.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejših zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

Paul Freedman

Robert Lopez

(»Grandes Medievalistas del Siglo XX«, Pamplona, 2003)

V veliko zadovoljstvo mi je, da so me povabili k predstavitvi znanstvene kariere Roberta Lopeza. Žal ga sam nikoli nisem osebno spoznal ali se z njim srečal. Svoje zadovoljstvo kljub temu črpam iz določene *pietas*, saj je učil na moji univerzi in bil tesno povezan z njenim intelektualnim življenjem od svoje prve nastavitve leta 1946 do smrti leta 1986. Pomagal sem si z njegovo temeljito pripravljeno korespondenco, ki se nahaja v arhivih univerze Yale in z informacijami ter fascinantimi spomini gospe Claude Lopez. Naloga, ki so mi jo naložili Santiago Aurell in drugi organizatorji tega posveta, me je vodila tudi v preučevanje srednjeveškega blagovnega prometa, zlasti v Ameriki, razlogi za to pa so njegovo nedavno zapostavljanje, kakor tudi nekateri obetajoči znaki povečanega zanimanja zanj.¹

Robert (rojen kot Roberto) Lopez je bil po svojih dosežkih značilen za veliko generacijo ameriških mediavelistov in vendar sam po sebi nekaj izjemnega. Bil je šele drugi redni profesor židovskega rodu na Yale College (v nasprotju do zdravstvenih in drugih poklicnih šol) in je bil dejaven na Univerzi, ko je ta ostala utrdba ostankov ameriškega vladajočega razreda. Njegova kariera na Yaleu je bila izredno uspešna. Ni mu uspelo le proizvesti dobrih študentov in zavzeti vodilnega položaja znotraj zgodovinskega poklica, temveč tudi ustvariti interdisciplinarni program srednjeveških študij. Lopez je bil eden izmed mnogih židovskih emigrantskih učenjakov, katerih beg pred grožnjo represije in iztrebljenja je pomladil in v nekaterih primerih tudi ustvaril določena akademska področja v Združenih državah Amerike.² Nemški akademski begunci so prevladovali na takšnih področjih kot so intelektualna zgodovina renesanse (Paul Oskar Kristeller), srednjeveško kanonsko pravo (Stephan Kuttner), politična in religiozna teorija (Ernst Kantorowicz) in srednjeveška zgodovina umetnosti (Ernst Kitzinger, Kurt Weizmann). Lopez je kajpak iz Italije in tako prejkone različen tako po svojem nazoru kot izkustvu od uglednejših nemško-židovskih učenjakov. Tekom njegove ameriške poklicne kariere ga je veliko bolj privlačila Italija, kakor je nemške učenjake zanimala njihova bivša domovina. Le maloštevilni med slednjimi so resno razmišljali o povratku, tisti, ki so se vrnili, so to pogosto obžalovali. Lopez je bil Yaleu istočasno zelo privržen in nasproten. V

¹ Za Lopezovo delo so se precej zanimali zgodovinarji, skorajda izključno v Italiji. Prim. P. Zerbi, »El Medioevo emisferico: Roberto S. Lopez, v Zerbijevi zbirki esejev *Il medioevo nella storiografica degli ultimi vent'anni*, Vita e Pensiero, Milano 1985, str. 205–301; Franco Cardini in Giouè Musca, »Ricordo di Roberto Sabatino Lopez«, *Quaderni medievali* 22, december 1986, str. 5–20; uvodna študija Gabrielle Airdi k ponatisu Lopezove prve knjige *Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante nella Genova del Ducento*, Camunia, Firenze 1996, str. v–xxiv; njeni eseji predstavljeni v *Il medioevo degli orizzonti aperti*, Atti dell'agionata di studio per Roberto S. Lopez, ur. Gabriella Airdi, Comune di Genova, Genova 1989; in Aniella Romagnoli, »Il Medioevo: uno stato d'animo? Riflessioni sull'opera di Roberto Sabatino Lopez, v: *Il mestiere dello storico del medioevo*, ur. Francesco Santi, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 1992, str. 39–71. Nisem si uspel ogledati doktorske disertacije C. Cominetti, »Il Medioevo di Roberto Lopez: linee portanti e fortuna storiografica«, ki je bila zagovarjana leta 1993 na Università Cattolica del Sacro Cuore.

² Splošno o tej temi prim. L. A. Coser, *Refugee Scholars in America: Their Impact and Their Experiences*, Yale University Press, New Haven 1984.

Združenih državah, v katerih je uspeval in bil zelo vpliven, se nikoli ni počutil povsem doma, nemara zaradi tega, ker ameriška akademska kultura ni bila dovolj duhovita, deželo samo pa je bolj kot intelektualna ostrina navduševala tehnologija (sam Lopez se nikoli ni naučil voziti avta). Leta 1945 mu je mentor pri njegovem ameriškem doktoratu, profesor Robert Reynolds pisal iz Wisconsinu in ga rotil, naj mu težavno tržišče akademskih služb ne vzame poguma, ter na koncu dodal: »Jehata Bob, ne računaj na to, da boš lahko kariero nadaljeval v Italiji«. ³

Lopez je ostal v ZDA. Njegova največja skušnjava, da bi odšel od tod, se je, kot se to pogosto dogaja, ponovila precej kasneje, ko je na višku svoje kariere leta 1969 dobil ponudbo za Chichele Chair na Oxfordu, enega izmed največjih akademskih naslovov na tej častivredni univerzi, a prestižni naslov ni prevladal nad praktičnimi in intelektualnimi razlogi, zaradi katerih je ostal na Yaleu. ⁴

Robert Lopez je ostal predvsem Italijan in zvesti sin Genove, četudi se je njegova družina kmalu po njegovem rojstvu preselila v Milano. Na njegovem pogrebu so zapeli »Va pensiero«, veliko tožbo izgonu iz Verdijevega *Nabucca*, kar je bilo povsem primerno. Zbor hrepenjenja, ki so ga v Babilonu zapeli židovski izgnanci, so je namreč za svojo himno vzel italijanski *Risorgimento*, kasneje pa vsi tisti, ki jih je ljubljena *patria* v Mussolinijevem obdobju prisilila v izgnanstvo. Lopez ni nikoli skušal skrivati ali zmanjševati svojega židovskega izvora, to pa za njegovo samorazumevanje ni tako pomembno kot njegov genovski izvor. Sefardsko ime, ki se seveda vpričnemu občinstvu zdi precej logično, je ljudi v Združenih državah Amerike tako begalo, da so ga na Brooklyn College, delu mestnega univerzitetnega sistema New Yorka, leta 1944 zaposlili, da bi ne poučeval samo zgodovine, temveč tudi uvodni tečaj v španščino, saj so iz njegovega imena sklepali, da gre za njegov materin jezik. Glede na stanje, kakršno je tedaj bilo, Lopez administracije ni obvestil, da temu pač ni tako, saj je znal špansko zgolj brati. Španščino je potem učil en semester, tako da je ostal sam korak pred svojimi učenci, ki so se španščine šele začeli učiti.

O Lopezovih nazorih nas lahko poduči navdušenje ob tako imenovanem zemljevidu Vinlandije, zemljevidu, ki se nahaja v posesti knjižnice Beinecke v Yaleu, ki dokazuje tako obstoj Kitajske kot tudi navzočnost precejšnjega teritorija, ki se nahaja med Evropo, Islandijo, Grenlandijo in vzhodno Azijo. Ko je Yale leta 1965 pridobil dotlej neznan zemljevid, je to povzročilo precej navdušenja, saj je dokazovalo skandinavsko navzočnost v Novem Svetu, ki je sedaj obče sprejeta na osnovi arheoloških dokazov, tedaj pa so jo imeli še za revolucionarno trditev. Če bi zemljevid Vinlandije zares datiral v petnajsto stoletje, bi bila njegova dokazna vrednost za ohranitev vednosti o trans-atlanskem ozemlju, ko je bilo obdobja vikinškega raziskovanja že konec, pomembna in enkratna. Sedaj velja, čeravno to nikoli ni bilo dokončno dokazano, da gre za ponaredek in da je avtentičnost zemljevida dvomljiva. ⁵ Kakorkoli že, dolgo preden so se pojavila takšna vprašanja, je Lopez na višku popularnega navdušenja nad zemljevidom Vinlandije natanko dvanajstega oktobra, na dan, ko se v ZDA praznuje dan Krištofa Kolumba, zakorakal v svojo predavalnico, v kateri je predaval o srednjeveški zgodovini in pričel risati zemljevid Italije z njenimi večjimi mesti ter ob tem, ko je označeval

³ Yale University Archives (odslej YUA), MS 1459, zapuščina Roberta Lopeza, pismo Reynoldsa Lopezu, 12. julija 1945.

⁴ YUA, zapuščina Roberta Lopeza, korespondenca s princem Dimitrijem Obolenskim in sirom Ronaldom Symejem.

⁵ Lopez je prispeval nekaj kratkih, skeptičnih opazk v eseju z naslovom »The Case is not Settled«, publikaciji, ki je bila posvečena zemljevidu, ki jo je uredil W. E. Washburn, *Proceedings of the Vinland Map Conference*, University of Chicago Press, Chicago 1971, str. 31–34.

Genovo, pripomnil, da gre za rojstno mesto odkritelja Amerike, Krištofa Kolumba, ter še nekaj drugih znamenitežev.⁶

* * *

Preden se lotim ocene prispevkov, bi rad orisal kariero Roberta Lopeza. Tako, ob že omenjenem Kolumbu, pričenjamo z Genovo, kjer se je Roberto Lopez rodil 8. oktobra leta 1910. Njegov oče, Sabatino Lopez, je bil znan dramaturg in učenjak, prijatelj in zagovornik dela Luigija Pirandella ter tudi sam ena izmed glavnih literarnih osebnosti medvojne Italije. Robertov brat Guido se spominja, da je bil Robert prezgodaj zrel, toda ne kot glasbeni ali matematični genij, temveč kot deček izjemnega in raznolikega znanja. Odrasle je navduševal in zabaval s svojimi pogovori, istočasno pa je svoje šolske učitelje spravljaj ob pamet, saj so ga teme, ki jih je želel preučevati, močno zanimale, ostale pa čisto nič. Bil je vihrov, zabaven, nepotrpežljiv, ter malce namenoma površen, in kot so učitelji povedali staršem, se ga je držal sloves klepetulje, klovna, nekoga, ki vselej zamuja. (»chiacchierone, burlone, ritarditario«).⁷ Sčasoma so njegove sposobnosti prevladale nad njegovimi pomanjkljivostmi, tako da je pričel delati kot časnikar in tu hitro napredoval. Čeprav je pričel objavljati članke o različnih tematikah v vseh glavnih italijanskih časopisih, je kmalu spoznal neprijetno plat nenehnih kompromisov, ki so v takšnem poklicu in v vse bolj represivnem političnem ozračju postajali nekaj neizogibnega. Opogumljen s strani materinega strica Guida Tabeta, inženirja v Genovi, ki ga je zanimala zgodovina tega mesta, se je Roberto vse bolj in bolj posvečal preučevanju srednjeveške zgodovine ter na univerzi v Milanu leta 1932 tudi diplomiral. Njegova *tesi di laurea* je bila o genovskem trgovskem pustolovcu Benedettu Zaccariji.

V nekaterih pogledih je Lopezova italijanska kariera podobna kasnejši ameriški, začetnemu obdobju, ki ga je sam imel za negotovo akademsko izgnanstvo, je sledilo bolj gotovo službeno mesto. Akademskim službam v Cagliariju in Paviji je sledila znatno primernejša nastavitvev na univerzi v Genovi leta 1935. Od leta 1933 in njegove prve knjige, ki je temeljila na milanski doktorski tezi, pa vse do svojega odhoda v Anglijo februarja leta 1939, je Lopez spisal kopico člankov in monografij o zgodovini Genove in njenih mediteranskih kolonijah.⁸ Njegove študije o genovski ekonomski zgodovini so temeljile na masivnih notarskih zapisih državnega arhiva, ki so mu omogočili, da je rekonstruiral, kako so trgovska podjetja, na katerih je Genova temeljila, dejansko delovala. Raje kot da bi se opiral na veliko pripoved o genovski politični zgodovini ali na splošnem pregledu rivalstva Genove z Benetkami ali Barcelono, si je Lopez ogledal, kako so trgovci zgradili svoje delovanje, pogodbe, v katere so vstopali, blaga, s katerimi so se ukvarjali, ter kako so se soočali s tveganji in negotovostmi nevarnega, a potencialno dobičkonosnega trgovanja.

V članku, ki ga je spisal leta 1948 ob pregledu zbirke spisov Armanda Saporija o ekonomski zgodovini, je Lopez razlikoval dve metodi rekonstruiranja zgodovine srednjeveškega

⁶ Za to zgodbo se zahvaljujem gospodu Ronaldu Knoxu, nekdanjemu asistentu Roberta Lopeza na dodiplomskem študiju na Yaleu. V predgovoru k svojemu delu *Birth of Europe* (izšle pri M. Evans and Co., New York 1967, str. 4), se Lopez opravičuje, ker je posebno pozornost v knjigi namenil mediteranskemu območju: »Rojen sem v Genovi, živim in učim v Združenih državah Amerike; če Krištof Kolumb ni bil nič manj Genovečan, ko je odkril Ameriko, lahko od njegovega ponižnega rojaka le stežka pričakujemo, da bo ohranil ravnodušno nevtralnost...«.

⁷ Oceno je na žalni posmrtni slovesnosti v Yaleu 18. oktobra 1986 podal Guido Lopez.

⁸ Zlasti *Genova marinara nel Duecento: Benedetto Zaccaria ammiraglio e mercante*, G. Principato, Messina in Milano 1933 (ponatisnjeno kot *Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante nella Genova del Duecento*, Camunia, Firenze 1996); *Studi sull'economia genovese nel medio evo*, S. Lates, Torino 1936; in *Storia delle colonie genovesi nel mediterraneo*, Niccolò Zanichelli, Bologna 1938 (ponatis Marietti, Genova 1996). Lopez je bil tudi prvi ne-francoski avtor v reviji *Annales* s svojim prispevkom »Aux origines du capitalisme génois«, *Annales d'histoire économique et sociale* 9 (1937), str. 429–454.

ekonomskega napredka: metodo, ki pričinja z veliko hipotezo, ki temelji na malem številu dejstev, in obratni proces, pri katerem pridemo do sklepov tako, da najprej poiščemo toliko podatkov, kolikor je mogoče, ter o njihovih nasledkih razmišljamo v posebnih in ločenih razpravah, sklepe pa potegnemo šele tedaj, ko smo ves ta obsežni material temeljito premislili. Veliki utemeljitelji sodobne srednjeveške ekonomske zgodovine, Pirenne, Sombart, Dopsch, predstavljajo prvi način napredovanja, medtem ko je Lopez hvalil delo takšnih italijanskih učenjakov kot sta Saporiti in Gino Luzzato kot model, ki bi z veljavno in niansirano informacijo lahko nadomestil »površne, čeravno briljantne splošne sklepe.«⁹

Lopez je informacije zbiral iz najbolj rutinskih vrst virov, da bi tako dobil celotno sliko trgovske menjave, sliko, ki je vsebovala precej podrobnosti in anekdot. Članek o Genovskih trgovcih na najoddaljenejših koncih Azije se pričinja s pripombo, da celo najbolj pusti in neobetajoči notarski dokumenti ponujajo zanimive in nepričakovane uvide v človeški značaj ter družbeno in ekonomsko okolje srednjega veka.¹⁰ To bi lahko služilo kot predstavitev tako metode kot ciljev Lopezovega raziskovalnega dela. Rezultat ni bil le velika sinteza srednjeveške ekonomske trgovine, temveč tudi zanimiva vprašanja in anekdote, kdo je dejansko iznašel testenine (ki so jih sami, ne da bi jih uvozili s Kitajske, neodvisno razvili Italijani), do življenj italijanskih trgovcev, ki so prebivali v Indiji in na Kitajskem.¹¹

Uporaba arhivskih in še posebej notarskih zapiskov v Genovi je predstavljala osnovo za številne članke v tridesetih letih dvajsetega stoletja o posebni temi srednjeveške blagovne menjave, toda v letih potem je bil Lopez prisiljen zapustiti Italijo, njegovo poprejšnje raziskovanje v Genovi pa je podpiralo širše sklepe naslovljene na publike, ki so jih bolj zanimale posledice genovske ekonomske zgodovine kot pa poznavanje samega mesta. Lopez bi bil nedvomno velik in pionirski zgodovinar ne glede na to, kje bi deloval, toda izkoreninjenje njegovega življenja je njegovo raziskovalno delo usmerilo k širšim in bolj primerjalnim vprašanjem, kot se jih je loteval v tridesetih letih, vprašanj, na katera je lahko odgovoril zahvaljujoč delu v genovskem Archivio di Stato.

Italijanski proti-židovski zakoni so bili sprejeti ob Mussolinijevem zavezništvu s Hitlerjem in poostreni pod vplivom kristalne noči novembra leta 1938. Zgodaj leta 1939 je Lopezu uspelo dobiti začasno zatočišče v Angliji, nameraval pa je emigrirati v Združene države Amerike. Dirigent Arturo Toscanini, ki je kot pripadnik visoke kulture v ameriškem življenju zavzemal izjemno mesto, je v Lopezovem imenu pisal ambasadorju Josephu Kennedyju in ga zaprosil za njegovo pomoč pri razvpito brezbriznih priseljenskih oblasteh.¹² Kennedy (oče bodočega predsednika), ne ravno velik prijatelj tistih, ki so nasprotovali Hitlerju in Mussoliniju, je kljub vsemu poskušal z nekakšnim posegom, ker pa so Lopezu diagnosticirali očesni trahom, mu vstopa, dokler bi ne mogel imeti operacije, niso dovolili.

Drugi pogoj za dovoljenja za emigracijo je bil v tem, da bi ga v ZDA čakala služba. Uspelo mu je dobiti status raziskovalnega asistenta pri srednjeveškemu zgodovinarju Robertu Reynoldsu na univerzi Wisconsin, kar mu je omogočalo, da je lahko v dveh letih pridobil

⁹ »Italian Leadership in the Medieval Business World«, *Journal of Economic History*, 8, 1948, str. 63–68.

¹⁰ »In quibuscumque mundi partibus«, v: *Miscellanea di storia italiana e mediterranea per Nino Lamboglia*, Genova 1978, str. 347.

¹¹ »Chi ha inventato gli spaghetti?«, v: Lopez, *Su e giù per la storia di Genova*, Università di Genova, Genova 1975, str. 381–383; »European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents«, *Journal of Economic History*, 3, 1943, str. 164–184; »L'extrême frontière du commerce de l'Europe médiévale«, *Le Moyen Age*, 69, 1963, str. 479–490; »Nouveaux documents sur les marchands italiens en Chine à l'époque mongole«, *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1977, str. 445–457.

¹² Pismo Artura Toscaninija ambasadorju Josephu Kennedyju, datirano s 6. majem 1939. Zahvaljujem se gospe Lopez, da sem si lahko ogledal kopijo tega pisma.

ameriški doktorat. Prav gotovo je moralo biti to, da si iz Evrope prispel z drobižem, s katerim si se lahko odpeljal od ladijskega terminala do avtobusne postaje v New Yorku, preden si se odpravil v širjave notranje Amerike, šokantno. Videti je, da Lopezove globoke hvaležnosti Reynoldsu v kasnejših letih niso spremljali kaki posebej nostalgični spomini na Wisconsin, čeprav je bila to dejansko vselej ena izmed prvih univerz v Združenih državah, še zlasti v pogledu preučevanja zgodovine in družbenih znanosti.

Potem ko je na univerzi Wisconsin leta 1942 Lopez doktoriral, se je skušal pridružiti vojski ZDA, a je bil zaradi svojega italijanskega porekla avtomatično »sovražni tujec«. Zaradi čudne logike uredb vojnih časov, pa je lahko namesto tega delal za Office of War Information v New Yorku, ki je oddajal italijanski program. Glede na svoj posebni talent za prvo karierno izbiro, novinarstvo, je kmalu prišel na drugo najvišje mesto v odseku (direktor je bil vselej ameriški državljan). S svojega mesta je protestno odstopil zaradi pogajanj ameriške vlade z generalom Badogliom po padcu Mussolinija.

V New Yorku je leta 1942, tik zatem, ko je zapustil Wisconsin, spoznal svojo bodočo ženo, Claude-Anne Kirschen. Komajda ji je iz Belgije, ki so jo okupirali nacisti, uspelo pobegniti v Španijo, sedaj pa je obiskovala univerzo Columbia in delala za izgnanega zgodovinarja Bizanca Henrija Grégoireja, urednika revije *Byzantion*, za katero je Lopez napisal enega svojih prvih znanstvenih člankov v angleščini o razširjenosti bizantinskega prava.¹³

Vojna leta so s seboj prinesla negotovost in frustracije, tako, da se je moral Lopez najprej zadovoljiti z začasnim akademskim mestom na Columbia University in na Brooklyn Collegeu. Vendar pa je uspel hitro presedlati iz italijanščine in genovskih tem na članek v angleščini in v ameriške revije o srednjeveških študijah ter ekonomski zgodovini, ki so se ukvarjale s tistim, kar so imeli za velike tematike, ki so presegle svet enega samega mesta. Po tistem, kar bi lahko imenovali prehodni esej »The English and the Manufacture of Writing Materials in Genoa«, ki je bil objavljen leta 1940, se je Lopez lotil člankov o različnih problematikah, ko je na primer študije o evropskih trgovcih v Indiji, ali pa prispevka v vodilno ameriško revijo *Speculum* o bizantinski industriji svile.¹⁴ A nek drug medvojni članek za *Speculum* je pritegnil največ pozornosti in Lopeza uveljavil znotraj angleško govorečega sveta kot avtoriteto za problematiko ekonomske baze prehoda med klasičnim in srednjeveškim svetom, o katerem so sicer tedaj zagreto razpravljali. Članek »Mohammed and Charlemagne: A Revision« je predstavljal prevrednotenje slovite teze Pirenna v luči bizantinskega in arabskega dokaznega materiala.¹⁵ V njem je Lopez zagovarjal tezo, da si je treba bolj podrobno, kot sta to storila Pirenne in njegov naslednik Dopsch, ogledati mediteranski svet, ter ponuditi bolj pretanjeno razlago numizmatičnega in ekonomskega dokaznega materiala. Lopez ni spodbijal zatona mediteranske trgovske menjave od petega do devetega stoletja, zlasti Pirennejevih »štirih izginotij« (papirusa, luksuznih oblek, začimb in zlate valute), pač pa je pokazal, da do tega ni prišlo izključno ali celo prvenstveno zaradi arabskih osvajanj, temveč zaradi bizantinskih politik trgovanja in splošne revščine bivšega rimskega Zahoda. O tezi Pirenna bodo razpravljali še desetletja, nedavno je spet oživela, če že ne ravno kot povsem kredibilna teorija, pa vsaj kot šablona, kako naj bi dojemali konec rimskega sveta.¹⁶ Lopez je argument iz

¹³ »Byzantine Law in the Seventh Century and its Reception by the Germans and the Arabs«, *Byzantion*, 16, 1942–1943, str. 445–461.

¹⁴ »The English and the Manufacture of Writing Materials in Genoa«, *Economic History Review*, 10, 1940, str. 132–137; »European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents«, *nav. delo*; »Silk Industry in the Byzantine Empire«, *Speculum*, 20, 1945, str. 1–42.

¹⁵ »Mohammed and Charlemagne: A Revision«, *Speculum*, 18, 1943, str. 14–38.

¹⁶ Prim. zlasti: R. Hodges in D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe: Archaeology and the Pirenne Thesis*, Cornell University Press, Ithaca 1983, in M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300–900*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Pirenneve geopolitične perspektive (vzpona severne Evrope in zatona Mediterana, ki ga simbolizira Karel Veliki), premestil na argument, ki je bolj osredotočen na dejanski kompleks potekanja kulture, porabe in trgovine na Jugu.¹⁷

Na osnovi njegovega evropskega ugleda in kot pripoznanje pomembnosti srednjeveške ekonomske zgodovine v času, ko je bil prevladujoči vidik srednjeveške zgodovine v Ameriki politična in konstitucionalna zgodovina, je Lopez leta 1946 dobil mesto na univerzi Yale kot začetni profesor (asistent), s polnim, čeravno poskusnim statusom znotraj oddelka za zgodovino. Zaposlitev Lopeza bi se lahko zdela bolj neznačilno drzna poteza za univerzo, ki je bila še vedno zelo omejena, tradicionalna v svojih navadah in usmerjena k izobraževanju diplomskih študentov družbene elite. V šestdesetih letih je Yale College (dodiplomski del) pričeval vpisovati vse več židovskih in kasneje afro-ameriških kandidatov, ki jih je bilo nekdanj le za vzorec. Ženskam je bil vpis na dodiplomski študij omogočen leta 1969. Nastavitev zgodovinarjev židovskega porekla, kot sta na primer Peter Gay in John Blum, je nakazovala odprtost do ljudi brez prejšnjih yaleovskih zvez. A v letu 1946 je bila to še zelo oddaljena prihodnost.

Po drugi strani pa je Yale dobil veliko za bolj ali manj majhen vložek. Dobiti za asistenta avtorja treh knjig in številnih člankov, je moralo biti vsaj malo privlačno. Poleg tega so ameriške univerze, navkljub svoji okostenelosti, najemale evropske emigrantske znanstvenike ne le v humanistiki, temveč kakopak očitno tudi v naravoslovnih znanostih, praksa, ki je med drugim pripomogla k razvoju jedrskega orožja (Fermi, Einstein, Szilard, Teller), tako, da je morda leta 1946 Lopez na Yaleu nekaj eksotičnega, čeravno ne tako zelo več v oči bijočega.

Tisto, kar je morda bolj zanimivo, je, kako dobro se je Lopez vključil v Yale navkljub elitnosti, ameriškemu protestantskemu tradicionalizmu in družbeni konformnosti slednjega. Kljub dvomom o tem, kako gotovo službeno mesto bo imel,¹⁸ je Lopez uspel doseči »tenuro« (zagotovljeno službeno mesto) in napredovanje na mesto izrednega profesorja leta 1950, torej relativno hitro. Redni profesor je postal pet let kasneje, leta 1962 mu je bil podeljen naziv zaslužnega profesorja (»Durfee professor«), leta 1970 pa je postal »Sterling Professor«, kar je na Yaleu najvišji profesorski naziv.

Lopez je bil lahko duhovit, ljubezniv in dober opazovalec človeške narave. Včasih je bil tudi nepotrpežljiv in jedek, saj, kot se glasi angleško reklo, »bedakov ni rad prenašal«, medtem ko je sam priznaval, da »ob razočaranju energično reagira.«¹⁹ Njegovo srce je pripadalo graduate School, zibelki bodočih zgodovinarjev, in ni mu bilo žal truda pomagati akademskim karieram bivših študentov, vključno s pošteno in odkritosrčno kritiko. Tako je izrazil določen dvom v koristnost preučevanja zgodovine žensk v srednjem veku, to polje pa je v njegovem poznem življenju v Ameriki postalo precej izpostavljeno.²⁰ Precej dlje je trajala njegova nenaklonjenost krščanski pobožnosti ali celo zgodovini cerkve, za kateri je sicer godrnjaje priznal, da imata nek pomen, študentom pa je priporočil, naj se teh problemov raje lotevajo s kom drugim.²¹

V veliki meri je bil uspeh, ki ga je bil deležen Robert Lopez na Yaleu, v Ameriki in v mednarodnem akademskem življenju, produkt čiste intelektualne ostrine in produktivnosti,

¹⁷ Za kasnejša razmišljanja o Pirenne, prim. »Quarant'anni dopo Pirenne«, v: *Settimane di studio CISAM*, 25: La navigazione mediterranea nell'Alto Medioevo, CISAM, Spoleto 1978, str. 15–31.

¹⁸ Nekaj teh skrbi izrazi tudi v pismu profesorju Greyu C. Boyceu iz Northwestern University. Prim. YUA, zapuščina Roberta Lopeza, pismo z dne 14. junija 1948.

¹⁹ YUA, zapuščina Roberta Lopeza, pismo profesorju Edwardu Petersu, University of Pennsylvania, 6. december 1975.

²⁰ YUA, zapuščina Roberta Lopeza, pismo Helen Berger (nedatirano, 1979?).

²¹ Robert Somerville, raziskovalec srednjeveškega kanonskega prava in zgodovine papeštva, ki je doktoriral na Yaleu in uči na univerzi Columbia, se tega tako spominja.

njegove zmožnosti, da razkrije dinamično širjenje srednjeveškega ekonomskega življenja. Do skrajnosti in nesebično se je posvetil delu, ni ga pretirano zanimalo kaj drugega, denimo šport.²² Za posvetni užitek se je le malo zmenil. Užival je v statusu vodilnega mediavelista in v številnih časteh, ki jih je bil deležen, a ne glede na lastni proti-klerikalizem je bil po značaju prej menih kot akademski mandarin. Obenem v svojih pismih izkazuje sočutno in filozofsko oceno človeških naporov in dosežkov, kakor tudi duhovito in ne cinično razumevanje človeške ničnosti.

Precej bi bilo dolgovezno, poleg tega pa na razpolago seveda tudi nimamo dovolj časa, da bi na hitro pregledali približno 135 člankov in ducat knjig, ki obsegajo objave Roberta Lopeza. Da bi prišli do prave predstave in ocene, bi lahko ta korpus razdelili na posamezne teme, kot so teme posvečene Genovi, bizantinskemu cesarstvu, zgodovini mest, ali trgovski menjavi.²³ Sam bi se raje podrobneje lotil ideje o pomembnosti srednjega veka za Lopeza, zlasti kot jo razkrivata dve knjigi, po katerih nam je najbolj ostal v spominu: *The Birth of Europe*, ki je bila najprej objavljena v francoščini leta 1962, in *The Commercial Revolution of the Middle Ages*, ki je najprej izšla v Združenih državah Amerike leta 1971.²⁴ Prva je po svoji naravi pregled družbene zgodovine srednjeveške Evrope, del niza knjig, ki so pod vodstvom Fernanda Braudela skušale pokazati povezave in kontekste evropske zgodovine s širšim svetom, ter poleg tega tudi ponuditi razlago, ki se osredotoča na družbo in materialne kulture, ne pa na politične in vojaške dogodke. *The Birth of Europe* obravnava obdobje dolgo približno tisoč let, od krize poznega rimskega cesarstva do ekonomskega zatona, ki mu sledi črna smrt.²⁵ Čeravno Lopezu ni bil povsem skupen filozofski in nekako okoren historio-grafski stil šole *Annales*, ki je dajal prednost geografskim, okoliškim in geološkim detajlom, je bila priložnost, da bi napisal zgodovino, ki se osredotoča na definicijo in ekspanzijo Evrope, pravšnja, tako da je Lopez leta 1952 sprejel povabilo Luciena Febvra, naj napiše knjigo s poskusnim naslovom »Débuts de l'Europe: premiers succès«. Ta nekoliko premlačen naslov je potem sčasoma zamenjal z bolj dinamičnim »Naissance de l'Europe«, ki odraža pojmovanje, ki ga je dobil od Pirena o transformaciji klasičnega sveta k moderni evropski civilizaciji, toda (v nasprotju s Pirenom) gre za Evropo, v kateri Mediteran z vzponom Francije, Nemčije in Anglije niti malo ni izgubil v pogledu svojega intenzivnega ekonomskega življenja.

Za knjigo, za katero je Lopez sam menil, da bo njegov »chef-d'oeuvre«, je od Febvrovega povabila do izdaje potreboval deset let. Dopisovanje z Braudelom izraža Lopezove skrbi in stisko ob zamujanju, ter težave, ki jih je imel z uravnoteženjem med seboj nezdružljivih potreb po podrobnosti, jasnosti in izčrpnosti. Ko je bilo delo navidez že končano, se je še vedno spopadal z ovirami, kako ga končati. S komično, a kljub temu resnično tesnobo, je Lopez izrazil Braudelu svoj strah pred senco Pirena in občutek o nezadostnosti svojih naporov.²⁶ Knjiga, kakršna je, pa po svoji lucidnosti in energiji ne izkazuje nobenih dokazov o agonijah pri njenem sestavljanju.

²² Z izjemo plezanja v Alpah, ki ga je bil precej več in ki ga je imel rad tako zaradi evforije višine, kot tudi, kot je nekoč pripomnil svoji ženi, tega, da tekmuješ zgolj sam s seboj.

²³ Takšen pristop je ubral Donald E. Riggs v uvodu v brošurni katalog zbirke Roberta S. Lopeza na Arizona State University, kjer se trenutno nahajajo Lopezove knjige in njegova zapuščina.

²⁴ *The Birth of Europe, nav. delo, The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1971. Prvo delo je pod naslovom Rojstvo Evrope leta 1969 izšlo tudi v slovenščini.

²⁵ Ozadje tega projekta je predstavljeno v: G. Lopez in C. Cominetti, »Nascita di *Naissance de l'Europe*: Il carteggio Robert Lopez – Fernand Braudel – Annie Elissabide«, *Quaderni medievali*, 44, 1997, str. 55–106. Elissabidejeva je delala za založnika, A. Colina, in tu so tudi navedena Lopezova živa in ne vselej srečna dogovarjanja z njo o ilustracijah in časovni razporeditvi.

²⁶ *Ibid.*, str. 91 (pismo št. 15).

Druga knjiga, ki smo jo izpostavili, je prav tako pregled, gre pa bolj za sintezo precejšnega dela Lopezovega preteklega raziskovalnega dela o tem, kako je delovala srednjeveška ekonomija in katere države, prakse in priložnosti so pripomogle k njeni širitvi. Ne zanemarja poljedelske baze te širitve in to Lopeza loči od zgodnejše generacije ekonomskih in urbanih zgodovinarjev, za katere je bilo poljedelstvo svet, od katerega bi se morala trgovska iniciativa osvoboditi.

Pojem trgovinske revolucije so zgodovinarji v kasnejših desetletjih privzeli, tako da nedaven izbor člankov o severni pomorski trgovini z masovnim blagom v napovedih izida reklamirajo kot tistega, ki postavlja pod vprašaj obstoj takšne »trgovinske revolucije.«²⁷ Narava te revolucije je bila po Lopezu več kot zgolj prilagoditev ekonomskih sil v smer rasti, in ne stagnacije, saj je ustvarila popolnoma novo ekonomijo, prav tako pa tudi nove ideje ekonomske dejavnosti. Nemara pa je trajnejšega pomena glede na svoje posledice od sedaj splošno sprejete ideje o trgovinski revoluciji tisto, kar je Lopez opisal kot prakse in nazore srednjeveških trgovcev ter način, na katerega so se ti soočali s tveganjem, menjavo, profitom, investiranjem, ter družino. Kot sem že pripomnil, bi za Lopeza lahko rekli, da je bolj kot plat *mentalités* predstavljal materialno-kulturno plat šole *Annales*, vendar pa se mnoga izmed njegovih del ukvarjajo z držami trgovcev, ne enostavno z nastankom kapitalizma ali njegovimi predpogoji (tematiko, ki je za njegov okus preveč megleno grandiozna), temveč s fleksibilnostjo, vztrajnostjo in prilagodljivostjo srednjeveških trgovcev. »Odprti horizonti« trgovcev in njihovo neutrudljiva potovanja sta na način, ki je bil Lopezu všeč, združevala radovednost in trgovsko ostrino, ter predstavljali nasprotje tega, za kar so še vedno zmotno imeli srednji vek, ki naj bi bil domnevno strogo dogmatski, netoleranten in zaprt sistem.

Obe deli, *The Birth of Europe* in *The Commercial Revolution of the Middle Ages*, ne dopuščata nobenega dvoma o avtorjevem mnenju, da je bila Evropa v obdobju med leti 900 in 1350 v presenetljivi nenehni ekonomski ekspanziji. Za Lopeza dosežki srednjega veka niso bili stari klišeji o »dobi vere« ali celo popularna angleška in ameriška pojmovanja srednjeveških izvorov države in parlamentarnih institucij. Ta doba je zanj ustvarila moderno Evropo in sekularni svet, kakršnega poznamo. Dandanes se nič od navedenega morda ne zdi revolucionarno, ne le zato, ker se na tem mestu nahajamo večinoma strokovnjaki za srednji vek, temveč zato, ker je rast prebivalstva in ekonomije v obdobju od leta 900 do dne, ko je udarila črna smrt, tako na široko sprejeta, da zlahka pozabimo prevladujočo vlogo, ki jo je v zgodovinski imaginaciji nekoč predstavljala italijanska renesansa. Eden izmed glavnih ciljev tako različne skupine zgodovine Lopezove generacije je bil vreči s prestola podobo renesanse kot utemeljitvene dobe moderne Evrope in modernih sekularnih idej. Pojmovanje »mračne dobe«, kot tistega, kar se nahaja vmes med klasično antiko in renesanso, je ostalo popularno mnenje, kakor tudi Weber-Tawneyeva ideja, da do kapitalizma ni moglo priti prej, preden ni reformacija zlomila ideološkega nadzora cerkve in njene nenaklonjenosti takšnim praksam, kot je posojanje denarja za obresti. Lopezu je bil zoprni že način, na katerega je samo ime »srednji vek« pomenilo, da so bila obdobja prej in potem pomembnejša; da je doba pomenila zaton klasičnega sveta ali da je bila v najboljšem pomenu prolegomena k nekakšni zaželjeni modernosti.²⁸ Z dokazovanjem očitne napačnosti teh fiksnih idej bi sam ne izgubljal našega dragocenega časa, raje bi predočil nekaj načinov, na katere so se z njimi spopadali mediavelisti, kot je bil Lopez.

²⁷ L. Berggren in ostali (ur.), *Cogs, Cargoes, and Commerce: Maritime Bulk Trade in Northern Europe, 1150–1400*, Brepols, Turnhout 2003. Reklama v mesečniku založnika Brepolsa januarja 2003.

²⁸ Zerbi, »Il medioevo emisferico«, *nav. delo*, str. 206, 209.

Eden izmed pristopov je bil v postavitvi obstoja drugih »renesans« pred štirinajstim stoletjem. Delo Charlesa Homerja Haskinsa *The Renaissance of the Twelfth Century*, ki je izšlo leta 1927, je bilo prvo ameriško delo o srednjeveški zgodovini, ki je imelo trajen mednarodni vpliv, in ta termin »renesansa dvanajstega stoletja«, se še splošno uporablja v poučevanju, po drugi strani pa je porodil številne druge izraze o preživetju in oživitvi klasične tradicije, še zlasti izrazov »karolinška« in »otonska renesansa«. Lopez je svoj članek »The Tenth Century: Still Another Renaissance?« objavil v prominentni *American Historical Review* leta 1951, gre za študijo in argument, ki je povečeval njegovo ljubljeno pionirsko stoletje italijanske trgovine kot renesanso, ne v terminih obnovitve znanja ali zlitja krščanske in klasične kulture, temveč kot ponovno rojstvo mediteranske trgovske dejavnosti, utemeljitev tega, kar je sam kasneje imenoval srednjeveška »zgodba o uspehu«. ²⁹

Lopez, kot sem že pripomnil, ni bil edini zgodovinar tega obdobja, ki je poudarjal to progresivno videnje srednjega veka kot obdobja rasti in razcveta. Deli R. W. Southerna *The Making of the Middle Ages* (1953) in Josepha Strayerja *On the Medieval Origins of the Modern State* (1970) sta imeli različni stoletji srednjega veka za ključni pri ustvarjanju modernih nazorov in institucij. To tendenco so potem naprej razdelali v tistih delih, ki so poudarjala srednjeveško »odkritje posameznika«, ali pa predkolonialno oziroma protokolonialno ekspanzijo Evrope, denimo delih Colina Morrisa, *The Discovery of the Individual* (1972); Roberta Bartletta, *The Making of Europe* (1995) ali R. I. Moora, *The First European Revolution* (2000). Ti termini »rojstvo«, »nastanek«, »revolucija« dokazujejo splošno cenitev dinamičnih kvalitete srednjeveškega obdobja. Le malo drugih zgodovinarjev je bilo tako odprto omalovažujočih do italijanske renesanse kot sam Lopez, ki je imel to bahavo dobo za slabo v ekonomskem pogledu, njeno umetnost pa celo za izraz neproduktivnega investiranja. ³⁰ V vseh teh delih je imel Lopez nenavadno kulturno in politično moč moderne Evrope za produkt srednjeveških stoletij, pa naj bo v dobrem ali slabem. Še več. To znanje presega golo restavriranje v obliki »renesanse« dediščine rimskega sveta. Medtem ko so se drugi pisce na splošno zadovoljili s tem, da so poudarili zmožnost preseganja pri sami prisvojitvi klasičnega znanja (Southern), ali pa so enostavno dali poudarek na novost srednjeveških institucij (Moore, Bartlett, Strayer), je Lopez, v tem, ko je raziskoval ekonomsko revolucijo, ki se je pričela v desetem stoletju, dokazoval, kako zelo so srednjeveški in še posebej italijanski trgovci presegli svoje klasične predhodnike. Rimljani so imeli ogromen in dobro organiziran imperij, toda srednjeveška italijanska mesta so izumila javni dolg, financiranje, zavarovanje in sodobne oblike finančnega knjigovodstva ter trgovskih pogodb. ³¹ Trgovinska revolucija je bila za Lopeza več kot zgolj začetek obdobja ekonomske rasti, pomenila je tudi rojstvo Evrope v pomenu ustvarjanja moderne ekonomije in njenih temeljnih praks ter predpostavk.

²⁹ »The Tenth Century: Still Another Renaissance?«, *American Historical Review*, 57, 1951, str. 1–21; »The Middle Ages: A Success Story«, *Ventures* (publikacija Graduate School pri univerzi Yale), 5, št. 2, 1965, str. 6–10. Glede Lopeza in periodizacije stoletij, ki jih konvencionalno vključujejo v »srednji vek«, prim. D. Romagnolli, »Il Medioevo«, *nav. delo*. O identifikaciji mnogoterih renesans prim. W. Treadgold, *Renaissances before the Renaissance*, Stanford University Press, Stanford 1984.

³⁰ (Skupaj s H. Miskimin), »The Economic Depression of the Renaissance«, *Economic History Review*, druga serija, 14, 1962, str. 408–426; »Hard Times and Investment in Culture«, v: *Symposium on the Renaissance*, Metropolitan Museum of Art, New York 1953, str. 19–34, ponatis v K. H. Dannenfeldt, ur., *The Renaissance: Medieval or Modern?*, Heath, Boston 1959, str. 50–63 in v A. Molho, ur., *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*, Wiley, New York 1969, str. 95–116. Ti članki so sprožili veliko polemiko. J. Brown si te argumente ogleda z določene distance: »Prosperity or Hard Times in Renaissance Italy«, *Renaissance Quarterly*, 42, 1989, str. 761–780.

³¹ Poleg *The Commercial Revolution* opisuje te finančne inovacije tudi članek »The Dawn of Medieval Banking«, v: *The Dawn of Modern Banking*, Yale University Press, New Haven 1979, str. 1–23.

Obema knjigama je torej skupna ideja o srednjeveških izvorih Evrope in modernega sveta. Ta progresivni srednji vek je po svojem bistvu sekularen in le malo pomena ali zaslug pripada krščanstvu. Skromno mesto je dodeljeno klasični dediščini. Lopez v nasprotju s Strayerjem ni bil impresioniran s fevdi ali fevdalizmom kot ključem za razumevanje srednjega veka, prav tako pa se ni strinjal s Strayerjevimi navdušenim gledanjem bodisi na srednjeveško bodisi na moderno državo.

Kljub optimistični, celo triumfalistični predstavitvi obdobja srednjega veka, je Lopez srednji vek zanimal zaradi lastnih terminov in dosežkov, ne pa kot izvor modernih institucij in drž. Moderni svet ga ni zanimal toliko, da bi enkratne kvalitete srednjega veka podredil teleološkemu pogledu na zgodovino, v katerem je preteklost pomembna zgolj kolikor anticipira sodobni svet. Tako srednji vek zanj ne predstavlja toliko trenutka rojstva kapitalizma, individualizma ali moderne države. Lopez ga ima za dinamično, progresivno obdobje, toda v luči izkustva ljudi srednjega veka, ki sami sebe seveda niso dojemali kot prežete s termini neke neznane prihodnosti. Ta kvaliteta neposrednosti in spoštovanje do obdobja samega po sebi pomeni, da se Lopezova obdelava ekonomske revolucije danes bere bolje od večine knjig, ki so nastale v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ki so poudarjale napredek srednjega veka. To je še toliko bolj opazno zato, ker polje srednjeveške ekonomske zgodovine v letih, ki so sledila Lopezovi smrti, ni ravno cvetelo.

* * *

Ko razpravljamo o zapuščini in vplivu Roberta Lopeza naletimo na begajoče neizpodbitno dejstvo o zatonu raziskovanja ekonomske in urbane zgodovine srednjega veka pri ameriških medievalistih v zadnjih dvajsetih letih. Poleg Lopezovih del v angleščini se še vedno ponatiskuje le še zbirka srednjeveških trgovskih dokumentov, ki jih je uredil Irving Raymond.³² V določeni meri to zapostavljanje predstavlja ameriški poudarek mednarodnih trendov pri raziskovanju. Najprej je v šestdesetih in sedemdesetih letih nastopil vzpon ter nato kmalu tudi padec kvantitativne zgodovine (uporabe statistike in računalniških podatkovnih baz za preučevanje družbene zgodovine). Drugič, uspešnost enega vidika šole *Annales* iznajdb pred drugim: nenehno modno naklonjenost zgodovinarjem mentalitet v nasprotju do zgodovine materialne kulture. Prvo od navedenega je manj pomembno, saj kratko trajajoča moda kvantifikacije in temu sledeč mrk ni povsod potisnila preučevanja ekonomske zgodovine v ozadje. Razen tega še posebej Lopez ni bil pretiran pristaš oziroma ga niso toliko zanimali matematični koncepti in izračuni. V članku »Agenda for Medieval Studies«, ki ga je napisal leta 1971 za *Journal of Economic History*, se je spomnil brezplovnega truda, da bi v času, ko je sam pričeval svojo profesionalno kariero, izračunali bruto nacionalni produkt Genove za leto 1253. Sklenil je, da »kliometrika« (uporaba ekonometričnih tehnik na zgodovino) in srednjeveška ekonomska zgodovina, nikoli ne bosta prijateljici.³³ Svoja lastna zanimanja je ločeval od matematičnih modeliranj zgodovinskih ekonomistov, katerih abstrakcije in neverjetni redukcionizem sta bila odgovorna za tisto, kar je Lopez že leta 1961 opazil kot zaton njegovega lastnega polja ekonomske zgodovine.³⁴

Eden izmed Lopezovih najljubših študentov, David Herlihy, ki je umrl leta 1991, je bil eden najuglednejših zagovornikov in eksperimentatorjev, ki je skušal s pomočjo statistike prebaviti velike količine informacij, da bi si s tem pomagal pri presoji družbenih (in v določeni

³² *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents*, druga izdaja, Columbia University Press, New York 2001. Izvorno objavljeno leta 1955.

³³ »Agenda for Medieval Studies«, *Journal of Economic History*, 31, 1971, str. 165–171.

³⁴ YUA, zapuščina Roberta Lopeza, dopisovanje z Williamom Parkerjem zlasti tekom leta 1961.

meri ekonomskih) zgodovinskih vprašanj, kot so urbana demografija, ekonomski status žensk, vzorci zemljiškega zakupa.³⁵ Četudi je Herlihy za svoje delo pritegnil veliko zanimanja in pohval, pa niti Lopez, niti – kot se je izkazalo – mnogi drugi medievalisti nikoli niso privzeli kvantitativnih metodologij.

Kot sem že pripomnil je zaton ekonomske in urbane zgodovine v Ameriki akuten. Študije Roberta Lopeza so razdelali dalje mnoge vidike njegovega dela. Kathryn Reyerson je preučevala srednjeveški Montpellier in njegovo blagovno menjavo.³⁶ Stuart Jenks je napisal odločilno zgodovino trgovine v poznem srednjem veku med Anglijo ter Severnim morjem ter baltskimi deželami, a je svoje poučevanje in raziskovanje opravil v Nemčiji.³⁷ Susan Mosher Stuard, ki je prav tako študirala pri Lopezu, je pisala o srednjeveški Ragusi (Dubrovniku) in o vidikih mediteranske trgovine, a se je, ironično glede na Lopezovo že zgoraj navedeno mnenje, najbolje izkazala kot pionirka zgodovine žensk v srednjem veku.³⁸ Določeno pozornost so posvetili tudi angleškim mestom in trgovini, zlasti Maryanne Kowaleski, toda presenetljivo je, do katere mere je tudi polje angleške zgodovine v Ameriki ostalo zanemarjeno.³⁹

Kot zglede priča sam naš gostitelj in organizator Santiago Aurell, raziskovanje srednjeveškega trgovca v Španiji in nasploh Evropi še vedno proizvaja izvrstna dela. Dejansko zato, ker vselej obstaja precejšnja pozornost posvečena raziskovalčevi naciji, regiji ali mestu, se evropski medievalisti le stežka odtegnejo preučevanju trgovanja, razvoja mest in ekonomskih dejavnosti, še posebej, če preučujejo področja kot so Italija ali hanzeatska mesta oziroma druga mesta intenzivne urbanizacije in trgovine. Ameriški raziskovalci, ki se so v dobrem ali slabem manj zmožni ali naklonjeni poistovetiti z enim samim posebnim geografskim področju raziskovanja, so se povsem odvrnili od družbene zgodovine, še posebej pa od zgodovine mest in trgovanja. Že pogled na letne programe večjih srečanj mediavelistov v Kalamazooju to jasno potrjuje. Na vsako zasedanje, ki zadeva urbano ali ekonomsko problematiko, obstaja na drugi strani ducat drugih, ki obravnavajo žensko pobožnost, reprezentacijo, ideologijo. Letos naj bi bilo na mednarodnem kongresu v Kalamazooju 625 »panelov«, oziroma 1875 poročil. Pet panelov organizira profesor Maryanne Kowaleskijeva iz univerze Fordham o srednjeveških »mestih, trgovanju, družbi«. Eden od teh panelov sestavljajo izključno evropski raziskovalci, dva iz Velike Britanije in eden iz Francije. Na drugem sodeluje en Američan in dva Britanca. Tretji panel je posvečen srednjeveškim meščankam kot potrošnicam. Nato je tu še razprava o »urbani kulturi v mediteranski regiji in njenem mestu v študijah o srednjem veku«, tema, ki bi bila pri srcu Robertu Lopezu, na kateri sodeluje že zgoraj omenjena nekdanja Lopezova študentka Kathryn Reyerson. A to je vse, kar letos ponuja Kalamazoo o tematiki

³⁵ D. Herlihy, *Opera muliebra: Women and Work in Medieval Europe*, Temple University Press, Philadelphia 1990; *Medieval and Renaissance Pistoia*, Yale University Press, New Haven 1967; *The Social History of Italy and Western Europe, 700–1500* (članki), Variorum, London 1978; skupaj s C. Klapish-Zuber, *Tuscans and their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427*, Yale University Press, New Haven 1985 (izvorno objavljeno v francoščini leta 1978).

³⁶ K. Reyerson, *Business, Banking and Finance in Medieval Montpellier*, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto 1985; *Art of the Deal: Intermediaries of Trade in Medieval Montpellier*, Brill, Leiden 2002; članki zbrani v *Society, Law and Trade in Medieval Montpellier*, Variorum, Aldershot 1985.

³⁷ S. Jenks, *England, die Hansa und Preussen: Handel und Diplomatie, 1377–1474*, 3 zv., Böhlau, Cologne 1982.

³⁸ S. M. Stuard, *State of Deference: Ragusa/Dubrovnik in the Medieval Centuries*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992. Stuard je tudi uredila deli *Women in Medieval Society*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1976 in *Women in Medieval History and Historiography*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1987.

³⁹ M. Kowaleski, *Local Markets and Regional Trade in Medieval Exeter*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

trgovske menjave in mestih. Majhna prisotnost teh problematik na srečanju v Kalamazooju sedaj traja že dolgo.

Glede na to, da so ti razvoji oziroma tendence najbolj izražene v Združenih državah, pa bi nas vendarle ne smele tako dolgo ovirati in preveč vplivati na nas pri obravnavanju Roberta Lopeza in raziskovanja, ki mu je sledilo. Glede na to, da je Lopez večino svoje profesionalne kariere preživel v Združenih državah in da je vzgojil številne dobro izobražene študente, je vsaj vredno omeniti porušeno ravnovesje sedanjega stanja stvari na našem polju. Morda obstaja nekaj obetavnih znakov oživitve interesa za ekonomska vprašanja obravnavana ne na osnovi tega, kar ostajajo dvomljive metode kvantificiranja čestokrat nesoizmerljivih dejstev, temveč na globlji ravni in z novim pogledom na vire – nedavno delo *Origins of European Economy* Michaela McCormicka je v tem pogledu vredno omenbe.⁴⁰ Obstaja pa še en tendenčni primer, kako razumeti izvore moderne Evrope v srednjeveškem obdobju. To obsežno delo se ponovno loteva vprašanja mediteranskega trgovanja v »mračni dobi«, tako da razbije nekaj razmetanih referenc na trgovanje, preuči pa vsako znano potovanje čez Mediteran ambasadorejv, cerkvenih dostojanstvenikov, vojaških predstavnikov, ki sicer ponujajo posreden, a kot se izkaže, bogat in prepričljiv dokazni material o cvetočem in raznoterem nizu menjav, vključno s trgovanjem čez celo obdobje. Odločno prelamlja z mnogimi od še preostalih splošnih resnic, ki izhajajo iz teze Pirenna, od domnevnega zatona trgovinske menjave v karolinški dobi do ravnotežja trgovine, ki naj bi izčrpalo Zahod (dejansko je imel Zahod zaradi ekstenziven in izjemno dobičkonosne trgovine s sužnji trgovinski presežek).

Težko je reči, kaj bi si Lopez mislil o delu McCormicka. To se končuje leta 900, natanko na točki, za katero se je Lopez najbolj zanimal v zgodovini trgovinske menjave. Sčasoma je Lopeza teza Pirenna povsem nehala zanimati. Glede na to, da je pričel kot tisto, kar McCormick imenuje »maksimalist« (t. j. tisti, ki je prepričan v ekstenzivno karolinško trgovinsko menjavo), je kasneje Lopez celotno vprašanje obsega trgovanja v osmem in devetem stoletju imel za nerešljivo glede na pičel dokazni material.⁴¹ McCormick na široko uporablja nedavne napredke na področju arheologije in numizmatike, uporablja pa tudi – da bi svoj ambiciozni projekt izpeljal – vire, nad katerimi Lopez ni bil ravno posebej navdušen (romarska poročila, hagiografijo).⁴² A nemara lahko upravičeno domnevamo, da bi Lopez občudoval izčrpno in eklektično rabo novega dokaznega materiala in da bi ga odobral glede na poudarek McCormicka na Mediteranu kot prizorišču trgovske menjave ter pozornost, ki jo posveča porajajočim se italijanskim mestom.

Glede na splošno ameriško zanemarjanje ekonomske zgodovine pa je omenjeno McCormickovo delo nekakšen spomenik v puščavi, oziroma eden izmed tistih pravljicnih začaranih gradov, ki vzniknejo popolnoma in luksuzno opremljeni sredi divjine. Morda pa je to vendarle preveč pesimistično. Nova dela o srednjeveški ekonomski in poslovni zgodovini so delo primarno angleških, a tudi maloštevilnih ameriških učenjakov.⁴³ Inovativno raziskavo pove-

⁴⁰ McCormick, *Origins of the European Economy*, nav. delo.

⁴¹ V Lopezovem prispevku k drugi izdaji *Cambridge Economic History of Europe*, 2. zv., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, str. 309.

⁴² Čeprav Lopezova antipatija do srednjeveške cerkvene zgodovine ni pomenila, da je zavračal pomembnost informacije dobljene iz takšnih virov, kot so poročila o odkritjih in transportih relikvij. Zelo je bil navdušen nad delom enega izmed svojih študentov Patricka Gearyja (ki se sedaj nahaja na University of California, Los Angeles), katerega doktorska disertacija se je ukvarjala s pobožnimi zgodbami o krajah svetniških relikvij, ki so jih rešili iz nevarnih dežel ali pa pred golim zanemarjenjem, ki je bila objavljena kot *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1978.

⁴³ D. Wood, *Medieval Economic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2002; E. S. Hunt in J. M. Murray, *History of Business in Medieval Europe, 1200–1550*, Cambridge University Press, Cambridge 1999; Peter Spufford, *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe*, Thames and Hudson, London 2003.

zav med srednjeveško znanstveno in ekonomsko mislijo je leta 2000 objavil Joel Kaye in si zanj prislužil nagrado Medieval Academy of America.⁴⁴ Morda ni pretirano upati, da bomo v naslednjih letih priča »renesansi« ameriškega zanimanja za srednjeveške trgovce in mesta, raziskovalnemu polju, ki tako mnogo dolguje energiji Roberta Lopeza, polju, ki je zrelo za ponovno oživiljeno preučevanje. Italijanski in nasploh mediteranski arhivi ostajajo sicer strašljivi, a vendarle bogati viri za odgovore na vprašanja, kako je sploh prišlo do ekonomske rasti srednjeveškega obdobja.

Prevod iz angleščine Peter Klepec

⁴⁴ J. Kaye, *Economy and Nature in the Fourteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

JUBILEJI

Prof. dr. Mirko Stiplovšek – sedemdesetletnik

O zaslužnem profesorju dr. Mirku Stiplovšku je bilo v zadnjem času napisano toliko prispevkov, da je pisec jubilejnega besedila, ki je na vrsti bolj na koncu, v resnični zadregi. Njegova bibliografija je objavljena v dveh delih, prvi del je bil objavljen ob njegovi šestdesetletnici v Zgodovinskem časopisu (št. 49, 1995, str. 294–301), drugi del pa v pravkar natisnjem Stiplovškovem zborniku (Historia 10, oddelek za novejšo zgodovino FF v Ljubljani 2005, ur. Dušan Nećak).

Profesor Stiplovšek se je rodil 18. julija 1935 v Ljubljani, mladost in večino življenja pa je preživel v Domžalah, kjer sta z ženo Marcelo zgradila hišo in kjer tudi danes preživlja zelo aktiven pokoj. Podobno kot za zvestobo Domžalam, velja tudi za zvestobo Filozofski fakulteti. Po končanem študiju je kot mlad asistent na njej začel z delom leta 1961, po končanem doktoratu leta 1966 pa je po akademski lestvici napredoval do rednega profesorja. Ob upokojitvi mu je Univerza v Ljubljani podelila tudi naziv zaslužnega profesorja. Z oddelkom in fakulteto kljub upokojitvi še vedno intenzivno sodeluje, tako v študijskem kot tudi v raziskovalnem procesu.

Predaval je različne predmete iz zgodovine Slovencev, zgodovine jugoslovanskih narodov in zgodovine Jugovzhodne Evrope, bil mentor številnim diplomantom (vključno s podpisanim), magistrantom, pa tudi devetim doktorantom. Na fakulteti je imel različne funkcije, v enem od pomembnih trenutkov v prvi polovici osemdesetih let pa je bil tudi predstojnik oddelka, ki je takrat doživljal eno od težavnih, a neizogibnih menjav generacij.

Dela na univerzi nikoli ni jemal zgolj v najožjem smislu opravljanja pedagoškega in znanstvenega poklica, pač pa je angažirano skušal prispevati k razvoju fakultete in univerze. Podobno velja tudi za okolje, v katerem živi, saj je zlasti na kulturnem področju, še posebej kot predsednik Kulturne skupščine Domžale v sedemdesetih letih, v domžalski občini naredil zelo veliko, najsi je šlo za reševanje cerkvene kulturne dediščine, knjižnico, folklorno in glasbeno dejavnost ali pa kaj drugega. Večkrat smo se šalili (čeprav smo bili kar blizu resnice), da je v tistih časih znal poskrbeti za večji kulturni proračun domžalske občine, kot ga je imela cela republika Črna Gora. V prvi polovici osemdesetih let je enako prizadevno vodil občinsko raziskovalno skupnost. Za vse zasluge (več o njegovem prispevku k razvoju domžalske občine je napisala županja Cveta Zalokar Oražem v Stiplovškovem zborniku) je dobil najvišja občinska odlikovanja in tudi naziv častni občan.

Raziskovalni opus profesorja Stiplovška (več kot 450 bibliografskih enot!) bi lahko tematsko razdelili na več sklopov. Eden je zelo temeljito raziskovanje različnih vidikov socialne zgodovine, zlasti sindikalnega gibanja na Slovenskem (monografije *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*; *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja. Od začetkov strokovnega-sindikalnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije 1869–1945*; *Strokovno-sindikalno gibanje na Slovenskem od leta 1868 do prve svetovne vojne*). Tu je posegal tudi na področje političnih strank in njihovih delavskih in kmečkih programov, raziskoval delovanje delavske zbornice in vrste drugih dejavnikov, ki so vplivali na vsakdanje življenje ljudi. Pomembno je zlasti, da je del te problematike, ki presega nacionalni značaj in se vklaplja v tedanje zelo burne socialno-politično tokove v Srednji in Jugovzhodni Evropi, predstavil tudi v tujemu znanstvenemu tisku (v dunajski reviji *Osthefte*).

Drugi sklop Stiplovškovega raziskovanja zadeva obdobje druge svetovne vojne, zlasti nemški okupacijski sistem na zahodnem območju Štajerske in vzhodnem delu Gorenjske in različne oblike odpora proti okupaciji. Med številnimi znanstvenimi in strokovnimi prispevki s tega področja je kot osrednje delo treba izpostaviti monografijo o Šlandrovi brigadi. Tu pisec gotovo ni imel lahkega dela, saj je moral poleg vrste metodoloških in drugih problemov nekako krmariti med ohranjeno zgodovinsko dokumentacijo in (pogosto varljivim) spominom udeležencev dogajanja, ki so o lastni vlogi pač imeli neko svojo predstavo.

Tudi sicer lokalni zgodovini posveča mnogo pozornosti, kar je med drugim pred kratkim pokazal s postavitvijo odmevne razstave o razvoju Domžal.

Tretji temeljni raziskovalni sklop je obravnava političnega življenja Slovencev med obema vojnama, pri čemer je v ospredju analiza prizadevanj za avtonomijo in (omejenega) parlamentarizma. S tega področja je objavil več kot petnajst razprav doma in v tujini, ki segajo od ustanovitve Države SHS, delovanja vlade SHS do avtonomističnih programov in konkretnih prizadevanj različnih političnih subjektov za avtonomijo v dvajsetih letih. Temeljno delo je monografija *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, v kateri je dotlej precej prezrto delovanje ljubljanske in mariborske oblasti postavil v bolj korekten zgodovinski okvir, predstavil njun strankarsko-politični pluralizem, urejanje številnih javnih zadev in boj proti centralizmu. Sicer pa se je v parlamentarizmu prof. Stiplovšek izkusil tudi sam. V drugi polovici šestdesetih let, v času t.i. Kavčičevega »liberalizma« je bil namreč poslanec prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije.

Nadaljevanje teh raziskav v obdobju Kraljevine Jugoslavije od šestojanuarske diktature leta 1929 naprej do druge svetovne vojne prof. Stiplovšek še opravlja, poleg posamičnih šestih ali sedmih že objavljenih znanstvenih razprav pa v kratkem pričakujemo novo monografijo o banskem svetu Dravske banovine med leti 1930 in 1935.

Sedemdesetletnica je dr. Stiplovška – tako kot se za enega najpomembnejših zgodovinarjev za novejšo dobo spodobi – doletela med aktivnim delom in številnimi načrti. To je pravzaprav najboljšo, kar se človeku lahko zgodi. Seveda pa tako strog do sebe in do drugih, da si (nam) ne bi privoščil nekaj praznovanja, dr. Stiplovšek nikoli ni bil. Pravzaprav ima lastnost, ki je v današnjih časih vedno bolj redka, to je, da zna strokovne in druge probleme reševati ob druženju, v kolegialnem in prijateljskem vzdušju. Zato so vrata njegovega in Marcelinega doma, ki ga srečno delita tudi z otroki in vnuki, prijateljem vedno odprta. Marsikatera na videz nerešljiva zagata se je rešila na Vodopivčevi 8 v Domžalah. Naj ostane tudi naprej tako.

Božo Repe

Dr. France Kresal – sedemdesetletnik

Šele ob okroglih obletnicah se zavemo kako hitro teče čas. Tako je v začetku avgusta, natančneje sedmega, dopolnil sedemdeset let dr. France Kresal, upokojeni znanstveni svetnik z Inštituta za novejšo zgodovino. Izobraževalna pot ga je iz rodnega Grma pri Trebnjem vodila na bližnjo novomeško gimnazijo, kjer je leta 1956 tudi maturiral. Nato se je vpisal na študij zgodovine, ki ga je zaključil leta 1963. Diplomsko nalogo je napisal nadpovprečno dobro in bil zato tudi nagrajen s študentsko Prešernovo nagrado. Vse to so bila primerna priporočila, da so se mu odprla vrata Inštituta za novejšo zgodovino, kjer se je zaposlil takoj po diplomi. Na inštitutu je ostal vse do upokojitve. V dolgih letih je na inštitutu prevzel marsikatero dolžnost, npr. direktorstvo v letih 1975 – 1979. Bil je tudi predsednik sveta inštituta in celo desetletje tudi vodja raziskovalnega oddelka. Soustvarjal je tudi inštitutsko revijo *Prispevki*, kot član uredništva ali kot njen večletni urednik, da ne omenjamo njegovega avtorskega sodelovanja. Aktiven je bil tudi izven inštituta. Tako je bil na začetku osemdesetih let en mandat predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije, nato pa tudi njen podpredsednik. V tem obdobju je ZZDS zastopal tudi v Beogradu pri jugoslovanskem zgodovinarskem združenju. Dejavno, kot predsednik, je sodeloval pri češko-jugoslovanski zgodovinski komisiji. V novih razmerah pa je v letu 1994 spodbudil tudi nastanek slovensko-češke zgodovinske komisije. Hkrati je bil tudi član Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede.

Mnogokrat v življenju se nam dogaja, da nas določene odločitve zaznamujejo za celo življenje. Kot mnogim drugim, se je to zgodilo tudi Francetu Kresalu. Za temo diplomske naloge si je namreč izbral zgodovino litijske predilnice. Z dopolnitvami (1986) na podlagi novih spoznanj je ta publikacija postala eden od primerov zgodovinske obdelave razvoja ene tovarne, kar tudi v današnjih dneh ni ravno pogost pojav v našem zgodovinoisju. Ta prvi resni korak v raziskovalno zgodovinoisje ga je usmeril v področje, ki v vsebinskem repertoarju naše stroke tedaj še ni bilo v vidnem ospredju. Vstopil je v svet gospodarske in socialne zgodovine in temu ostal zvest vse do današnjih dni. Odločitev za tematiko diplomske naloge je zaznamovala njegovo kasnejšo poklicno pot. Tekstilna industrija je postala tema njegove doktorske disertacije.

France Kresal se je s tem podal na zelo neraziskano področje, saj znanje o novejši gospodarski zgodovini ni bilo obsežno, prej nasprotno. Milo rečeno, bilo je skromno, pač v skladu z zanimanjem zgodovinarjev za to področje. To je seveda predstavljalo na drugi strani tudi velik izziv zaradi priložnosti uveljavljanja določene tematske usmeritve. V tem raziskovalnem okviru se je jubilat dobro znašel, opravil je temeljno delo. Rezultati so bili vidni v obsežni disertaciji, ki je bila nekaj let po uspešni obrambi dopolnjena in prirejena objavljena v samostojni knjižni obliki pod naslovom »Tekstilna industrija v Sloveniji« (1976). Naslov

knjige je bil skromen in pomanjkljiv. Le deloma, ali bolj natančno le polovično, je zajemal vsebino knjige. V knjigi je mogoče brati še o marsičem drugem in ne zgolj o tekstilni industriji, kakor nas prepričuje izbrani naslov. Zakrit je ostal drugi del knjige o socialni politiki in materialnem položaju delavstva. Nič manj obsežen in pomemben kot prvi o tekstilni industriji. V času izida to ni bilo pomembno, saj je šlo za splošno znano dejstvo. A danes, domala trideset let kasneje ni več tako in je na take stvari potrebno posebej opozoriti. V širšem okviru je knjiga pomembna, ker je Kresal na primeru tekstilne industrije predstavil pomembno etapo slovenske industrializacije. Ob tem pa je nastajala še pripoved o dinamiki izgradnje socialne politike v Sloveniji do druge svetovne vojne.

Ker se v gospodarski zgodovini največkrat srečujemo, razen v primeru iz širšega konteksta izoliranih raziskav, z obravnavo dolgoročnih procesov, je France Kresal to delo zastavil problemsko. Študij razvoja tekstilne industrije, ki je bila v obdobju med vojnama najbolj ekspanzivna gospodarska panoga, je Kresalu na široko odprl vrata v gospodarsko problematiko časa pred drugo svetovno vojno. Tedaj so se mu zastavila vprašanja, ki jih je natančneje in podrobneje obravnaval v kasnejših razpravah. Za celovito razumevanje razmaha tekstilne industrije je bilo nujno spoznati tako »predzgodovino« te dejavnosti na slovenskih tleh in izvesti primerjavo z drugimi jugoslovanskimi predeli, obenem pa se »vživeti« tudi v konkretno okolje, v katerem je bil ta razmah mogoč. Kresalu pač ni preostalo drugega, kakor da se je lotil natančnega študija gospodarske, carinske in finančne politike vlad prve jugoslovanske države, kajti le umestitev »tekstilne« problematike v širši družbeno-gospodarski kontekst mu je nudila zadovoljive odgovore.

Poleg gospodarske tematike pa se je z raziskovanjem razvoja tekstilne industrije France Kresal posvetil tudi v skrivnosti socialne zgodovine. Za cilj si je zastavil predstavitev socialne varnosti in materialnega položaja tekstilnega delavstva. Tudi te teme se je lotil z vso problemsko širino in ob tem trčil na »veliki gozd problemov« iz splošnih, ne samo »tekstilnih«, so-cialno-političnih tem, skozi katerega si je uspešno utiral pot z obravnavo delavsko zaščitne zakonodaje, materialnega položaja delavstva, mezdnih in stavekvnih gibanj ter drugih oblik delavskega sindikalnega boja. Tako je bila določena Kresalova temeljna usmeritev in dvojnost njegovega raziskovalnega dela.

V nadaljnjih letih je France Kresal svoje raziskave v zastavljenem problemskem okviru še poglobljal. V strokovni periodiki so se, kot plod vztrajnega dela, iz leta v leto vrstile številne izvirne in temeljne razprave iz gospodarske in socialne zgodovine, ki v jubilarntovi bibliografiji predstavljajo polovični delež. Ob tem so seveda zelo zgovorni tudi številni citati in sklicevanje na njegove dosežke v literaturi in to ne samo v zgodovinarski.

Detajlno poznavanje slovenskega gospodarskega in socialnega razvoja v prvi jugoslovanski državi mu je omogočilo tudi pisanje sintetičnih razprav o poteku industrializacije, o položaju in dosežkih Slovencev izpred druge svetovne vojne na gospodarskem področju. Enako ugotovitev velja zapisati tudi za drugo torišče Kresalovega raziskovalnega udejstvovanja, to je za področje zgodovine socialne politike in delovno-pravnih odnosov. Sloves temeljitega poznavalca se izraža tudi v dejstvu, da je bil redni gost tistih znanstvenih simpozijev in posvetov, ki so se kakorkoli dotikali gospodarsko-socialnega razvoja Slovenije.

V zadnjih letih pred upokojitvijo je v njem počasi zorela želja, da bi vendarle zaokrožil svoja več kot tridesetletna spoznanja. Ob majhni spodbudi se je z veliko zagnanostjo lotil dela. Nastala je Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji do druge svetovne vojne (1998). Gre za obsežno delo, ki je posrečena kombinacija že objavljenih in na novo napisanih razprav. V knjigi je celovito predstavljen razvoj socialne politike, tesna soodvisnost od gospodarske politike in to v dolgem obdobju enega stoletja pred drugo svetovno vojno. Knjiga je v letih po izidu postala nepogrešljiv priročnik. In to tako za tiste, ki iščejo

samo določeno informacijo, kot tudi za one, ki se želijo seznaniti z razvojnimi tendencami socialno-političnih problemov v slovenskem prostoru pred drugo svetovno vojno.

Knjiga nedvomno priča o Kresalovi razgledanosti po slovenski gospodarski in socialni zgodovini. Te razgledanosti niso prezrli tudi izven ozko strokovnih krogov. Franceta Kresala so redno vabili k sodelovanju kot strokovnega sodelavca in pisca vrste člankov v Enciklopediji Slovenije, dopisoval pa je tudi v različno dnevno časopisje. Navkljub upokojitvi pa Kresalova bibliografija še ni dokončna. Le zaželimo mu lahko čimprejšnji izid knjige, ki jo je intenzivno pripravljal in dokončal v času po upokojitvi.

Ob koncu, a ne nazadnje, bi želel opozoriti še na nekaj drugega. Po predstavitvi strokovne plati, čutim potrebo, da ob bok temu postavim še človeško plat Franceta Kresala. Zame sta bili obe pomembni, težko bi se odločil samo za eno. Franceta Kresala sem v vseh letih po prihodu na inštitut doživljal in ga tudi v današnjih dneh doživljam kot človeka in strokovnjaka. Dejstvo je, da mi je več kot samo kolega. Na začetku je bil moj mentor v okviru programa »mladi raziskovalci«, v katerega sem se vključil z zaposlitvijo na Inštitutu za novejšo zgodovino. Kasneje je postal moj sodelavec in prijatelj. Vezi so se spletle v dobi učnih let do moje disertacije. V spominu so mi ostale dolge ure pogovorov o historičnih gospodarskih problemih, o literaturi, o arhivskem gradivu, o metodologiji. Marsikatero kavo sva spila, marsikatero cigareto pokadila, a njegove potrpežljivost z menoj ni in ni bilo konec. Kakor je vedel in znal, znal pa je veliko, je tešil mojo začetniško radovednost. Njegova vrata so mi bila nenehno odprta. Vedno je bil pripravljen pomagati z lastno izkušnjo, nasvetom ali neprisljano, spodbudno besedo. Ko ni imel na zalogi primerne nasveta, pa je bil izjemno dober poslušalec. Potrpežljivo in z zanimanjem je spremljal moja mladostna razmišljanja, vsebinske in metodološke zamisli, načrte za nadaljnje delo. In tudi kasneje, ko sva postala sodelavca, ni bilo prav nič drugače. France Kresal ima nedvomno take človeške lastnosti, ki jih ne gre kar tako prezreti oziroma jih zamolčevati. In zato se v sklepu lahko le pridružim najboljšim željam ob njegovi sedemdesetletnici.

Žarko Lazarević

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimira Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Sloenci v Evropi : (o nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo) – Ljubljana 2002 – 1.500 SIT

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002. – 1.500 SIT

Meje v jugovzhodni Evropi : kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja = Borders in Southeastern Europe : culture and politics between the 18th and 21st century – Ljubljana 2004 – 1.500 SIT

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert – Ljubljana 2004

Rok Stergar, Sloenci in vojska, 1867–1914 : slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne – Ljubljana 2004 – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Konferenca o nemško-nizozemskih odnosih v 20. stoletju in mednarodnih obveščevalnih vidikih

Amsterdam, 17. – 19. junija 2005

NISA – nizozemska zveza za obveščevalne študije in IIHA – mednarodna zveza za zgodovino obveščevalnih služb sta v prostorih Kraljeve nizozemske Akademije znanosti v Amsterdamu priredili mednarodno posvetovanje, ki se ga je udeležilo sto udeležencev, 15 med njimi s prispevki na temo nemško-nizozemskih odnosov v 20. stoletju oziroma o tem, kako je iz nasprotij med evropskimi državami pred in med drugo svetovno vojno zraslo sodelovanje med njimi tudi na obveščevalnem področju. Posvetovanje je omogočil amsterdamski Inštitut za nemške študije, nizozemska organizacija za znanstveno raziskovanje in nizozemska Kraljeva Akademija znanosti. Udeležila sem se ga kot članica IIHA, ki je imela v soboto zvečer tudi svoj redni letni občni zbor. Udeleženci so bili zgodovinarji, pa tudi upokojeni visoki vojaški, policijski in obveščevalni strokovnjaki, ki so se v svoji poklicni karieri ukvarjali z navedenimi temami ali so jih zanimale.

Program je bil vsebinsko razdeljen na štiri sklope in sicer je bil prvi del predstavljen kot pripravljanje odra, drugi del je bil »Od vojne do vojne 1918 – 1945«, tretji del je bil posvečen obdobju hladne vojne in zadnji del posledicam. Vsak referent je bil časovno omejen na petnajst minut in vsakemu delu je sledila diskusija.

Konferenco je ves čas vodil kot predsednik upokojeni viceadmiral nizozemske mornarice W. J. Egmond van Rijn, začela pa se je v petek popoldan s pozdravnima govoroma mag. Paula Koedijka, predsednika NISE in prof. dr. Wolfganga Kriegerja predsednika IIHA.

Mag. Koedijk, zgodovinar, ki dela kot raziskovalni novinar je bil tudi eden od soavtorjev poročila o padcu Srebrenice (1995). Predstavil je zgodovino nemško nizozemskih odnosov s posebnim poudarkom na dediščini odporniškega gibanja proti nacizmu, izhajajoči iz angleških krogov, ki je bistveno oblikovala vso povojno nizozemsko obveščevalno skupnost, saj so njeni akterji predstavljali »obveščevalno elito« po drugi svetovni vojni. Šele po koncu hladne vojne so se Nizozemci zavedli potrebe po sodelovanju z Nemčijo, saj so se zavedli penetracije Sovjetske zveze preko Stasija v njihovo obveščevalno službo v preteklem obdobju.

Prof. dr. Krieger, ki dela kot predavatelj sodobne zgodovine in zgodovine mednarodnih odnosov na univerzi v Marburgu, kot gostujoči profesor pa tudi v ZDA, Kanadi in trenutno v Parizu pa je predstavil evolucijo nemške obveščevalne službe za inozemstvo, v glavnem BND – zahodnonemške obveščevalne službe od njenih zelo vprašljivih začetkov leta 1946 pod Reinhardom Gehlenom do raznih oblik obveščevalnega organiziranja po padcu berlinskega zidu in združitvi Nemčije vse do današnjih dni. Predvsem je skušal odgovoriti na vprašanje, kako je nemški obveščevalni sistem lahko prevrednotil svojo vlogo v povojni nemški zgodovini. Pri delovanju NATA v Jugoslaviji 1999 se je izkazalo, da vojaška obveščevalna služba ne more delovati v tujini in da ne zmore niti varovati svojih čet brez prisotnosti ZDA ali Velike Britanije oz. njihovih obveščevalnih informacij. Velika pomanjkljivost po njegovem pa je tudi premajhno oz. nikakršno sodelovanje obveščevalcev z akademsko populacijo. Zgodovina je mati modrosti, a otroci se neradi učijo in nevarnost je, da se napake ponovijo.

Po krajši debati je bil prvi referent iz ZDA Matthew M. Aid, ki je predstavil ameriško obveščevalno dojemanje nizozemskih in nemških obveščevalnih in varnostnih služb. Po njegovem mnenju, ki ga je objavil tudi v svojih analizah, obstoji deset kriterijev za objektivno primerjanje obveščevalnih služb. Ti

so: profesionalizem, stopnja zaupanja, sodelovanje, »cost benefit« ali stroškovna analiza, zanesljivost informacij, zamenljivost informacij (Quid pro Quo), pomembnost informacij, njihova kvaliteta, sodelovanje (z ZDA – enotnost interesov!) in unifikacija poveljevanja (zmožnost podrediti se enotnemu vodenju!). Glede na te kriterije je bilo za ZDA sodelovanje z nemško obveščevalno službo pomembnejše kot z nizozemsko vsaj v obdobju hladne vojne zaradi grožnje, ki jo je za ZDA predstavljala Sovjetska zveza oz. njene obveščevalne službe. Nizozemska obveščevalna služba je bila za ZDA drugorazrednega pomena, razen v petdesetih letih, ko je bila CIA angažirana v operacijah v Indoneziji, o kateri pa je imela kot stara kolonialna sila več informacij tudi Nizozemska.

Drugi je predstavil svoj prispevek dr. Matti Mayzell iz Izraela. Po večletni službi v obrambnih silah je začel z akademsko kariero in danes je profesor specialist za moderno rusko zgodovino in rusko vojaško zgodovino na oddelku za zgodovino univerze v Tel-Avivu. Bil je direktor ruskega in vzhodnoevropskega raziskovalnega centra na isti univerzi, gostujoči profesor v ZDA in Kanadi in član več mednarodnih organizacij kot npr. Mednarodnega sveta za vojaško zgodovino. V razumevanju izraelskega pogleda na nemške in nizozemske obveščevalne službe je treba najprej izpostaviti spomine in izkušnje druge svetovne vojne in holokavsta, ki bistveno opredeljuje Izrael kot državo in seveda tudi njegove obveščevalne službe. Tako pri ocenjevanju nemških obveščevalnih služb razlikujejo med Abwehrom kot zakonito vojaško protiobveščevalno službo, ki so jo zelo cenili v razliko od strankarske SD in Gestapa, ki sta bila orodje tretjega rajha za izvedbo pogroma nad Židi po svetu. Tudi po drugi svetovni vojni so se odnosi med Izraelom in zahodno Nemčijo poslabšali, ko so nemški znanstveniki pomagali Egiptu v izgradnji tehnologije projektilov. Izboljšali pa so se sredi šestdesetih let, ob izbruhu terorizma na Srednjem Vzhodu, ki se je najprej usmeril proti Izraelu, nato pa proti celi Evropi. Odtlej so bile nemške obveščevalne službe zaveznice Izraela v vojni proti terorizmu. Seveda pa so bile na drugi strani v vzhodni Nemčiji Stasi in druge službe obravnavane kot nasprotnik, ker so podpirale Palestince in njihov terorizem in celo dajale pobudo za takšno aktivnost. Pogled na Nizozemsko je ostal enak ves čas po drugi svetovni vojni: to je majhna a pogumna država, prijateljska do Izraela, kar se je potrdilo tudi z množični podporo ljudi Izraelu v času kriz, predvsem med vojnama leta 1967 in 1973.

Prvi delovni dan je zaključil upravnik policije Jorn Bro, ki je predstavil danske službe in njihovo sodelovanje proti terorizmu z Nemčijo in Nizozemsko. Po njegovem mnenju je sodelovanje ključno za uspešno obveščevalno dejavnost predvsem za majhne države, zato je tudi Danska prva dala iniciativo da se v okviru NATA že leta 1953 osnuje Specialni odbor za boj proti subverzivnemu delovanju. Prikazal je sodelovanje v okviru NATA v obdobju hladne vojne v treh obdobjih: od 1963–1972 ko je KGB uspešno deloval preko agentov, ki so bili umeščeni znotraj komunističnih partij tudi na zahodu. V obdobju 1963–1978 je prišlo do kadrovanja ekstremne levice, saj je SZ perspektivne agente izbirala med socialistično mislečo akademsko mlado populacijo, ki se je vključevala tudi v terorizem. Zadnje obdobje 1979–1991 pa je bilo zadnje obdobje hladne vojne, ko je prihajalo do političnega nasilja in terorizma po vseh državah, članicah NATA. Brez sodelovanja ne bi odkrili, da je zahodnonemška teroristična celica delovala na Švedskem in da je sodelovanje med Dansko in Nizozemsko, ki sta doživeli enako usodo v drugi svetovni vojni, pomenilo tudi medsebojno izmenjavo izkušenj v metodah protiterorističnega boja.

V soboto dopoldan se je začel drugi sklop posvetovanja, ki je segal od prve do druge svetovne vojne. Začel ga je dr. Karl de Leeuw, ki je doktoriral iz kriptologije na univerzi v Amsterdamu s predstavitvijo skrivnosti ENIGME. Izdelavo slavnega stroja za dešifriranje Enigme je omogočil izum rotorkega motorja, ki sta ga iznašla leta 1915 dva nizozemska pomorska oficirja. Patent pa so jim ukradli Nemci in z njegovo uporabo omogočili izdelavo najboljšega stroja za branje depeš v drugi svetovni vojni. Sprva izum rotorja ni bil namenjen vojni industriji ampak gospodarstvu in to je primer, kako globoko je segala nemška industrijska špijonaža v nizozemske vojaške in poslovne kroge.

Naslednji je bil referent iz Kanade dr. Kurt Jensen, ki je doktoriral iz zgodnje zgodovine kanadske obveščevalne službe za tujino. Predstavil je zbirko HUMINT (Human Intelligence), to je obveščevalne materiale, ki so jih v Kanadi zbrali s pomočjo cenzure pisem nemških vojnih ujetnikov, ki so tu prestajali zaporno kazen, pisali pa so sorodnikom, prijateljem in znancem v zasedeno Evropo in v nevtralne države. Kanada ob začetku druge svetovne vojne leta 1939 ni imela svoje zunanje obveščevalne službe in tako se je ta dejavnost sprva razvijala razdeljena med obrambnim ministrstvom, zunanjim ministrstvom in vojnim ministrstvom. Šele mesec pred izkrcanjem v Normandiji so ustanovili novo

agencijo in jo poimenovali MI-7 po zgledu britanske MI-5 in MI-6, čeprav te v Kanadi niso delovale. Pisma so pregledovali ne le fizično ampak tudi laboratorijsko glede tajnopisa, na podlagi ugotovitev iz njih pa so izdelali tudi statistične preglede sprememb, ki so se med vojno pojavljale v Nemčiji in nekaterih okupiranih državah. Obveščevalni podatki, zbrani s tem programom niso spremenili izida vojne. Omogočili pa so Kanadi in drugim zaveznikom, da bolje razumejo dogodke na evropski celini.

Dr. Dick Engelen, ki je diplomiral iz zgodovine v Utrechtu in doktoriral v Amsterdamu je predstavil nizozemske obveščevalne operacije in obveščevalne dejavnosti proti Nemčiji med obema vojnama. Ker je bila Nizozemska nevtralna ni imela zunanje obveščevalne službe ampak le vojaško, ki je bila organizirana v tretjem oddelku Glavnega štaba in je zbirala informacije iz raznih virov kot npr. od carinikov, mejne policije ali civilistov – iz tako imenovanih odprtih virov. Ne glede na to pa je nizozemski vojaški ataše v Berlinu major Sas, kar je bila njegova osebna tragedija, pravilno napovedal nemško invazijo na Nizozemsko kar osemnajstkrat med novembrom 1939 in majem 1940, ko je do nje res prišlo. Le da njegovih napovedi ni nihče v vladi jemal resno, ker je Hitler tolikokrat spreminjal že dogovorjene datume napada. Ni torej dovolj pridobiti prave informacije – pomembno je tudi, da jih tisti, ki so mu namenjene, tudi upošteva. Zato avtor predstavlja majorja Sasa kot najboljšega obveščevalca, kar jih je Nizozemska imela, ker je vztrajal z opozorili na grozeči napad, četudi jih vlada ni upoštevala.

Mlada doktorantka iz Velike Britanije Chantal Aubrin je v svojem referatu »Francoska protiobveščevalna služba in britanske tajne aktivnosti na Nizozemskem 1920–1939; obveščevalne zveze in nemška strateška grožnja« na podlagi v Franciji dostopnih dokumentov, katerim ustrezni angleški še niso deklasificirani in so zato raziskovalcem nedostopni prikazala, da so si na Nizozemskem kot v nevtralni državi kasneje zavezniške obveščevalne službe med seboj konkurirale, bile ljubosumne in so intrigirale namesto, da bi sodelovale. Obema je bil skupen poudarek na antikomunistični aktivnosti, medtem ko so se v protinacizem usmerile šele ob grožnji nemškega napada.

Dopoldanski del je zaključil dr. Bob de Graaff, profesor zgodovine mednarodnih odnosov na univerzi v Utrechtu, kjer uči evropsko zgodovino 19. in 20. stoletja ter zgodovino človekovih pravic in zgodovino Jugoslavije, saj je eden od avtorjev poročila o zločinih Srbov nad muslimanskim prebivalstvom v Srebrenici 1995, ki je povzročilo padec nizozemske vlade. V svojem prispevku »Britanska obveščevalna prizadevanja na Nizozemskem proti Nemčiji (incident pri Venloju)« je na podlagi novo odkritih dokumentov opisal dogodek, ki je postal kasneje povod za napad Nemčije na Nizozemsko, ko so nemške specialne SS enote z ozemlja Nizozemske pri mestu Venlo novembra 1939 ugrabile dva angleška obveščevalca Stevensa in Besta, ju zaprle in po njunih zaslišanjih razdrla vso britansko obveščevalno mrežo v Evropi na samem začetku druge svetovne vojne. Dogodek je znan tudi slovenskim bralcem, saj so o njem lahko prebrali že davnega leta 1978 v knjigi Karla Forteja – Marka Selina »Nič več strogo zaupno«, ki na podlagi pri nas zaplenjenih nemških in partizanskih obveščevalnih dokumentov in povojnih zaslišanj zajetih nemških generalov opisuje ta in še mnoge druge dogodke kot tudi vlogo Gehlena pri nastanku nemške obveščevalne službe.

Tretja tema, ki je bila posvečena obdobju hladne vojne se je začela v soboto popoldan, ko je Nizozemec Frans Kluiters, zgodovinar obveščevalnih služb predstavil Abwehrovo operacijo »Stay-Behind« na Nizozemskem. Zanj uporabljata tudi nemški izraz »R-netz« torej mreže, ki so jo Nemci pustili ob svojem umiku. V času hladne vojne je dobila novo nalogo obrambe pred prodorom vpliva komunizma oz. Sovjetske zveze na drugo stran železne zavese.

Frits Hoekstra, do leta 2000 aktiven v nizozemski protiobveščevalni službi in prvi nizozemski avtor objavljenih spominov iz tega področja je v svojem prispevku »Skupne operacije in obveščevalno sodelovanje proti Stasiju in drugim službam Varšavskega pakta« prikazal nizozemsko-nemško sodelovanje, ki je bilo v obdobju hladne vojne še precej oklevajoče na podlagi slabih izkušenj iz druge svetovne vojne, okrepilo pa se je, ko so spoznali prestreljenost zahodnonemških institucij z vzhodnonemškimi agenti.

Te je na podlagi danes odprtih arhivov Stasija prikazala ena od organizatoric konference, komaj devetindvajsetletna profesorica zgodovine mednarodnih odnosov na univerzi v Utrechtu dr. Beatrice de Graaf v referatu »Operacije Vzhodne Nemčije proti Zahodni Nemčiji z ozemlja Nizozemske«. V njem je opozorila, da Stasi, torej vzhodnonemška obveščevalna služba, ni le delovala proti svoji zahodni sosedu, ampak je tudi direktno vplivala na nizozemsko politično sceno s tem, da je vzpodbujala in financirala mirovniško gibanje na Nizozemskem vse od sedemdesetih let prejšnjega stoletja, katerega

neposreden vpliv naj bi bil tudi na ostalo zahodno Evropo. Fenomen so poimenovali kar »Holanditis« – v mirovnem gibanju je bilo vključenih kar devet vodilnih nemških cerkva, ki delujejo tudi na Nizozemskem, druga organizacija, direktno financirana s strani Stasija pa je bila »Generali za mir«, katere cilj je bil propagiranje detanta v korist Sovjetske zveze.

Zadnja dva prispevka, ki sta obravnavala obdobje hladne vojne sta bila iz Velike Britanije. Prof. dr. Richard Aldrich, profesor zgodovine na univerzi v Cambridgeu, avtor več knjig s področja vojaške in obveščevalne zgodovine je predstavil britanske obveščevalne operacije v Nemčiji v obdobju od 1950 do 1970. Pri tem je uporabil pravkar deklasificirane dokumente iz PRO v Londonu, iz katerih je razvidno, kako nenavadne so poti za pridobivanje obveščevalnih informacij. Tako so Angleži zbirali celo uporabljen toaletni papir po DDR, saj Sovjeti svojih enot niso nikoli oskrbeli z zadostno količino tega in tako so za »zahrbtne namene« sovjetski vojak pogosto uporabljali vse vrste dokumentov. Kakšne vrste orožja uporabljajo v Afganistanu je MI-6 npr. zvedela tako, da je poslala amputirano nogo ruskega vojaka iz Afganistana, ki se je zdravil v bolnici v vzhodni Evropi v London, kjer so na podlagi poškodbe ugotovili, kakšna vrsta izstrelka ga je zadela. Vse do prebega Olega Gordiewskega, ki so ga pripravljali več kot deset let britanska obveščevalna služba ni imela svojih agentov v novih levičarskih gibanjih in šele njegove informacije so pomagale razkriti več kot 100 sovjetskih agentov, ki so jih nato izgnali.

Dr. Giles Scott-Smith, ki kot raziskovalec dela na Nizozemskem in se posebej zanima za transatlantske odnose in vpliv nedržavnih gibanj na državno odločanje je v svojem referatu »INTERDOC: nemška leta« predstavil program INTERDOC, ki so ga zasnovali v Haagu leta 1963 in katerega namen je bil mednarodno sodelovanje in študij zahodnoevropskih vrednot na eni strani in komunistične ideologije na drugi strani, da bi tako lahko odговорili na sovjetsko strategijo »miroljubne koeksistence«. Njegova ustanovitev je bila rezultat pogovorov med francoskimi, nemškimi in nizozemskimi obveščevalnimi službami, kakor tudi s posamezniki iz industrije in akademij. Ker pa se je Francija kmalu umaknila iz skupnega projekta, je to ostala le nemško nizozemska institucija. Po zagonu Brandtove vzhodne politike v sedemdesetih letih so se bili še Nemci prisiljeni umakniti, zato pa so se v projekt vključili Britanci in Američani po letu 1972. Dokončno je bil ukinjen leta 1986.

Zadnji dan v nedeljo je bil posvečen obdobju po hladni vojni oz. njenim posledicam. Začel ga je nizozemski mornariški oficir mag. Allard Wagemaker, ki predava na Kraljevi nizozemski pomorski akademiji. Prikazal je na študijski primer nizozemskih obveščevalnih in vojaških operacij v Iraku. Izhajal je iz spoznanj, da danes prevladujoči spori nastajajo med skupinami kot so klani, plemena, etnične skupine, verske skupnosti in narodi ter da je vloga tretje strani, ki skuša med njih vnesti varnost, pravni red in omogočiti razvoj zelo konfliktna. Vzpostaviti zaupanje in posledično doseči mir je verjetno težja naloga od striktno vojaškega posredovanja. Zato so nujne dobre obveščevalne informacije, politika »palice in korenčka« pa prinaša najboljše uspehe tako na dolgi kot na kratki rok.

Dr. Shlomo Shpiro, specialist za varnost in obveščevalno službo iz Izraela, avtor mnogih knjig s tega področja se posebej posveča tudi vprašanju parlamentarne kontrole nad obveščevalnimi službami po Evropi. Prikazal je, kako je Izrael s svojim razvojem RADINTA t.j. radarske obveščevalne službe sodeloval z NATOM v obdobju hladne vojne. Še posebno pa se je razvilo sodelovanje z Nemčijo, ki je sofinancirala izjemne izraelske projekte, kot so bili ABSALOM in AMNON ter razvoj CALIGULE (kasneje znane kot CERBERUS), s katerimi si je NATO zagotovil možnost pravočasnega odgovora v primeru jedrskega napada s strani nasprotnikov (Sovjetske zveze).

Dr. Peter Morre je kot pravnik predstavil na kakšne težave v zvezi z zakonodajo in obravnavo pred sodišči so naletele Nizozemska, Velika Britanija in Nemčija, ko so s skupnimi operacijami dosegle uspehe proti terorističnim aktivnostim IRE na Nizozemskem in v Nemčiji. Ko je IRA izvedla več morilskih napadov na britansko osebje in naprave na ozemlju obeh držav v letih 1987–1990 so jih uspešno odkrili s policijsko preiskavo, medtem ko so bili sodni ukrepi različno uspešni zaradi različne zakonodaje v državah. Poseben problem je predstavljala dokazna vrednost prikritih policijskih aktivnosti, ki imajo na sodišču omejeno uporabno vrednost.

Zadnji prispevek je bil referat upokojenega generalmajorja Joop van Reijna o skupnih nemško-nizozemskih »peace-keeping« operacijah in obveščevalnih sodelovanjih v Afganistanu od februarja 2002 do avgusta 2003. Tej temi je bila posvečena tudi prejšnja konferenca NISE, katere rezultat je objavljen zbornik. Nizozemska in Nemčija sta kot vodilni državi vodili ISAF – mednarodne varnostne pomožne sile v Kabulu v Afganistanu in v referatu je poudarjena izkušnja, kako pomembne so

obveščevalne informacije za sprejemanje političnih odločitev v okolju, ki je kulturno, versko in družbeno drugačno od okolja iz katerega prihajajo enote, ki vzpostavljajo mir – odtod ime »operacije za vzdrževanje miru«. Že enonacionalne enote je težko voditi, kaj šele večnacionalne, saj se tudi v teh prepletajo mnogi faktorji. Te izkušnje naj bi pomagale v prihodnje odpraviti ali zmanjšati probleme v podobnih operacijah drugje – npr. zdaj v Iraku.

Posvetovanje je zaključil dr. Wolbert Smith s pogledom v naprej – kakšna bo bodoča evropska obveščevalna struktura in kakšna je bodoča vloga Nemčije in Nizozemske v njej. Glede na zadnje negativne izide na referendumu za evropsko ustavo je seveda tudi ta skupna perspektiva bolj vprašljiva, saj so po njegovem mnenju obveščevalci še zadnje pribežališče »raison d'état« nacionalnih držav. Vendar je on kot eden od tistih, ki je sodeloval do upokojitve kot del zunanje obveščevalne službe optimist in upa, da bo tudi na obveščevalnem področju vzpostavljen nek poenoten organ, kot je EVROPOL že na policijskem. Motiv bo prav gotovo »cost sharing«, doslej pa že obstaja bilateralno in multilateralno sodelovanje ob skupni ogroženosti zaradi terorizma.

Konferenca je bila zaključena s skupnim izletom po kanalih Amsterdama. Leta 2006 pa bo kongres IIHA spet v Nemčiji ob petdesetletnici nastanka zahodnonemške obveščevalne službe.

Ljuba Dornik Šubelj

Nove publikacije Zbirke Zgodovinskega časopisa

V zadnjem času smo ob rednih zvezkih *Zgodovinskega časopisa – ZČ* izdali še več zvezkov *Zbirke Zgodovinskega časopisa*.

24. in 28. zvezek Zbirke ZČ, ki smo ju izdali v sodelovanju s tržaškim Krožkom za družbena vprašanja Virgil Šček, objavljata delo mag. Petra Rustje **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu**. V prvem delu so študija akademika prof.dr. Vasilija Melika, življenjepis dr. Otokarja Rybáře kot predstavnika »zlate dobe« tržaških Slovencev, vrsta fotografij in dokumentov, nekaj avtorjevih pojasnil, članki iz Edinosti ter povzetki celotne izdaje v slovenščini, italijanščini, nemščini in češčini. V drugem delu so Rybářevi parlamentarni govori in vprašanja ter pomenljivejši članki iz Edinosti, ki jih je Peter Rustja s kratkimi veznimi besedili tudi komentiral. S tema zvezkoma se končuje niz knjig, posvečenih parlamentarnim nastopom primorskih poslancev v dunajskem in nato rimskem parlamentu. Oba zvezka skupaj v prosti prodaji staneta 4.400 SIT, za člane ZZDS 3.300 SIT, za študente pa 2.200 SIT.

26. zvezek Zbirke ZČ, ki smo ga izdali v sodelovanju s Študentsko založbo, je druga, dopolnjena izdaja standardnega učbenika akademika prof. dr. Rajka Bratoža **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo**. Tej izdaji je dodan izbor novejšje literature za grško zgodovino, predstavljene so novosti iz raziskovanj grške kolonizacije na Jadranu in navzočnosti Grkov na današnjem slovenskem ozemlju ter v njegovem sosedstvu, delo pa zaokrožajo kazala literarnih virov, oseb, krajev in avtorjev. Maloprodajna cena je 4.800 SIT, za člane ZZDS 3.600 SIT, za študente 2.400 SIT.

27. zvezek Zbirke ZČ smo izdali v sodelovanju z ljubljanskim Inštitutom za narodnostna vprašanja in objavlja delo akademika prof.dr. Janka Pleterskega **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu = Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«**. Po obsegu drobna, po vsebini pa bogata publikacija predstavlja referenčni pregled historičnih dognanj o prelomnem dogodku slovenske zgodovine. Maloprodajna cena je 800 SIT, za člane ZZDS 600 SIT, za študente pa 400 SIT.

Vse številke ZČ in *Zbirke ZČ* lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 01/24-11-200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si

OCENE IN POROČILA

Reinhard Härtel, **Die älteren Urkunden des Klosters S. Maria zu Aquileia (1036–1250)**. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2005. 381 strani. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom II ; 6/2)

Diplomatarij do leta 1250 segajočih listin ženskega benediktinskega samostana Sv. Marije v Ogleju, ki ga je za objavo pripravil redni profesor za srednjeveško zgodovino in pomožne zgodovinske vede na univerzi v Gradcu Reinhard Härtel, spada med publikacije, ki imajo največji pomen tudi za slovensko zgodovino nasploh in medievistiko posebej, saj prinaša celo vrsto dokumentov za starejšo zgodovino slovenske Istre in je zato izid te knjige še posebej pozdraviti.

Delo, ki je v prvi vrsti pomembno za zgodovino samostana, a prav tako za regionalno zgodovino, pa zgodovino posameznih krajev, kot tudi za diplomatiko, antroponimiko ipd., uvaja uvodni del s predgovorom, v katerem je povzeto nastajanje diplomatarija in so predstavljeni viri in literatura. Prvi glavni del knjige se nato ukvarja s posameznimi temami, ki so pomembne za razumevanje objavljenih dokumentov in segajo od zgodovine raziskovanja do diplomatike listin samostana Sv. Marije. Sami ediciji virov, ki sledi najvišjim merilom na področju egdotike, je namejen drugi glavni in hkrati najboljše del del knjige. Zaključujeta pa jo zelo izčrpna, standardom izdaj listin v okviru MGH Diplomata ekvivalentna registra krajev in oseb ter stvari.

Santa Maria di Aquileia (oz. *Monasterium Sanctae Mariae extra muros Aquileiae*, tudi *S. Maria di Monastero*) je bila najpomembnejša ženska monastična ustanova srednjeveške Furlanije oz. oglejskega patriarhata. Njen pomen in mesto v regionalnem kontekstu dobro ilustrirata dejstva, da je pomembni patriarh Sigehard (1070–1077), ki je na to mesto prišel s položaja kanclerja kralja Henrika IV. in je po Canossi 1077 za svojo cerkev od vladarja prejel grofovsko oblast v Furlaniji, Istri in na Kranjskem, postavil svojo sestro za opatinjo v Sv. Mariji ter, da je po davčni obremenitvi iz 1247 opatija plačevala toliko davka kot npr. gornjegrajski samostan in polovico več kot druga najpomembnejša ženska samostanska ustanova v Furlaniji, S. Maria in Valle v Čedadu. Začetki samostana, ki se je nahajal le nekaj kilometrov sv. od oglejske stolnice v kraju, imenovanem danes po njem Monastero, niso jasni. Najstarejše informacije prinaša v dveh redakcijah poznana dotacijska listina patriarha Popona (1019–1042) iz 1036 (pristna) in 1041 (po 1129 nastala redakcija listine iz 1036), s katero sicer ustanavlja in potrjuje (*statuo et confirmo*) ustanovitev ženskega samostana, vendar hkrati potrjuje posesti, ki jo je omenjena cerkev imela že za časa njegovega predhodnika, patriarha Johannesesa (985–1019) tako, da pride kot ustanovitelj v poštev tudi ta cerkveni knez. Pri tem ni prezreti dejstva, da je samostanska cerkev, v kateri se danes nahaja starokrščanski muzej (*Museo paleocristiano*), svoje začetke imela že v antični dobi, iz katere se je ohranil mozaični tlak, odkrit pri arheoloških izkopavanjih leta 1949. Nekateri menijo, da je ravno tu bil sedež znamenitega oglejskega seminarja (*Seminarium Aquileiense*), s katerim so bili v drugi polovici 4. stol. povezani začetki meniškega življenja na prostoru Ogleja, čeprav tega ni mogoče niti potrditi niti zanikati, isto pa velja tudi za neprekinjeno kontinuiteto med antično in visokosrednjeveško cerkvijo. Še najbližje resnici se zdi mnenje, da je bil patriarh Popo, drugače tudi graditelj današnje monumentalne bazilike v Ogleju tisti, ki je v času, označenem kot *eta d'oro* oglejskega patriarhata, ustanovil v že obstoječi in dobro dotirani cerkvi ženski benediktinski samostan.

Življenje ustanove skozi srednji vek samo po sebi ni bilo – če odmislimo običajne in pogoste spore glede posesti in raznih pravic, ki jih je samostan imel z različnimi stranmi – nič kaj razburljivo. Je pa bila ena od zanimivosti tega samostanskega življenja, da so redovnice iz Sv. Marije poletni čas, ko je bilo življenje v Ogleju zaradi devastirane komunalne infrastrukture nezdravo, preživljale pri svojih sorodnikih izven sedeža samostana in takrat o nekem skupnem življenju (*vita communitatis*) in klavzuri ni moglo biti govora: čeprav so nominalno živele po pravilih sv. Benedikta, so redovnice iz Sv. Marije

tako torej po stilu življenja bolj spominjale na skupnost kanonis, kjer življenje ni bilo tako rigidno organizirano in je dopuščalo precej več osebne svobode in tudi intimnosti. Šele ko je bil v 15. stol. s Sv. Marijo združen skorajda opusteli samostan klaris v Čedadu, so dobile redovnice možnost, da so poletje preživljale izven Ogleja, a kljub temu v klavzuri (a v resnici so pri svojih starih navadah ostale še najmanj do začetka 16. stol.). Toda, ko je bila Furlanija sredi 18. stol. razdeljena med Avstrijo in Beneške, je prišlo tudi do razdelitve samostana in njegove posesti: Oglej je namreč prišel pod habsburško, Čedad pa je ostal pod beneško oblastjo. To je imelo za posledico, da je bil leta 1782 ukinjen tisti del samostana, ki je spadal pod Avstrijo, kar je imelo za posledico, da so poslopja konventa v Monasteru postala sedež agrarnega veleposestva, samostanska cerkev pa je bila preurejena v skladišče. Na drugi strani je samostan v Čedadu, kamor se je umaknila tista večina redovnic, ki je bila po svojem izvoru z Beneškega, uspel preživeti še za slabih trideset let: skupaj z ostalimi je bil ukinjen 1810 in usoda njegovih poslopij ni bila nič boljša od tistih v Ogleju. Edina razlika je bila ta, da so jih namesto kmetov(alcev) dobil vojaki: samostan je postal vojašnica.

Edicija v diplomatarju zajetih listin in listinam podobnega gradiva obsega za čas med 1036 in 1250 vsega skupaj 178 enot. Ta številka zaobjema dokumente, katerih izstavitelj ali prejemnik je bil samostan Sv. Marije, nadalje listine tretjih pravnih oseb, v katerih se samostan zgolj omenja, kot tudi sezname samostanskih posesti in dohodkov ter tudi tuje listine, ki so se nekdaj nahajale v samostanskem arhivu – med njimi sta bili tudi dve v originalu ohranjeni listini Otona I. iz 972 in Otona II. iz 977, ki se tičeta Izole – in končno tudi dve domnevni samostanski listini, ki pa v izročilu nista poznani. Za dobrih dvesto let samostanske zgodovine je to upoštevanja vredna številka, ki še dodatno dobi na pomenu, če vemo, da je kar 64 kosov sedaj sploh prvič objavljeno (v celoti), pri čemer so tudi nekatere starejše objave tako težko dostopne, da so šele s to edicijo dobile prvo ustrezno objavo. Večina objavljenih dokumentov se je nekoč nahajala v samostanskem arhivu, ki se je do konca srednjega veka vsekakor nahajal v Ogleju oz. Monasteru, za kasnejši čas pa ni izključiti, da so ga redovnice skupaj s svojo poletno selitvijo vozile v Čedad, kjer se je tudi nahajal ob razpustu samostana 1810 in odkoder je bil nato raznesen na različne vetrove. Njegovi dokumenti, dostikrat ohranjeni samo v obliki kasnejših prepisov, se tako nahajajo raztreseni po različnih furlanskih arhivih in knjižnicah, od katerih po številu ohranjenih listin izstopa Biblioteca comunale v Vidmu (zlasti rkp. 1225 glavnega fonda, ki vsebuje večino še ohranjenih pergamentnih listin nekdanjega samostanskega arhiva), posamezni kosi pa se nahajajo tudi v Tajnem arhivu v Vatikanu in celo v Nacionalni knjižnici v Parizu. Od slovenskih ustanov hrani le Župnijski arhiv v Piranu notarski prepis listine, s katero je prepustila opatinja Sv. Marije piranskemu župniku 1211 cerkev v Strunjanu, Arhiv Slovenije pa originalno listino, s katero je koprski podestat 1225 imenoval prokuratorja v sporu z oglejskim samostanom. Bera pri nas je tako več kot skromna, čeprav predstavlja Izola, ki je bila v lasti samostana vse od njegovega začetka, levji delež v ohranjenem listinskem izročilu Sv. Marije do 1250: skoraj četrtina (sic!) vseh poznanih listin do konca tega obdobja se namreč nanaša na spore, ki jih je imel samostan s koprskim škofom glede desetine v Izoli in z izolsko komuno glede njene rastoče avtonomije! V tem kontekstu je zato posebej obžalovati dejstvo, da se ni niti v Kopru, niti v Izoli ohranila nobena arhivalija, ki bi se nanšala na samostan Sv. Marije do 1250. Zato pa je toliko bolj presenetljivo in omembe vredno, da hrani privatni Archivio Frangipane v Joannisu v Furlaniji šest listin samostanske proveniencie, med katerimi so v originalu tudi ena papeška in dve cesarski listini. Pri slednjih dveh kosih gre za že omenjeni listini Otona I. in Otona II., s katerima je prvi najprej 972 podaril Benečanu (doževemu bratu) Vitalisu Candianu Izolo, ko pa jo je ta kmalu zatem prodal oglejski cerkvi, je drugi 977 nakup potrdil. Vladarski listini glede Izole – gre za po mojem vedenju za drugo in četrto najstarejšo v originalu ohranjeno vladarsko listino, ki se nanša na ozemlje današnje Republike Slovenije (najstarejša je listina Berengarja I. za opatinjo Adlegido in njen koprski samostan iz 908, tretja pa je listina Otona II. za freisinškega škofa Abrahama iz novembra 973, s katero je bil položen drugi temelj loškega gospostva) – sta v samostanski arhiv očitno prišli s podelitvijo Izole Sv. Mariji s strani oglejskega patriarhata (že pred 1036?), kjer sta ostali do razpustitve samostana 1810. Kmalu zatem pa ju je za frankopanski privatni arhiv zelo verjetno pridobil grof Cintio Frangipane preko svoje tete Aurore Antonie. Ta gospa je bila klarisa v istem samostanu v Čedadu, v katerem so živele tudi oglejske benediktinke in se je po njegovi ukinitvi umaknila na grad Porpetto, kjer je po koncu napoleonske ere in s tem po koncu svoje politične kariere živel tudi njen nečak Cintio, ki se je tam povsem posvetil svojim raziskavam in arhivu.

Izdajatelj Reinhard Härtel je z zbiranjem tega, kot smo videli zelo raztresenega gradiva, začel že leta 1980 in v ta namen opravil celo vrsto arhivskih potovanj, ki seveda niso bila fokusirana samo na samostan Sv. Marije, ampak so imela v vizirju celotno srednjeveško listinsko izročilo oglejskega patriarhata. Kakšno delo je bilo pri tem opravljeno zgovorno povesta že podatka, da je pri tem pregledal gradivo skoraj sedemdesetih arhivov in knjižnic na prostoru med Rimom in Dunajem ter Comom in Porečem, ter da je samo za obravnavano institucijo uspel za čas do 1250 registrirati okrog 750 rokopisnih dokumentov. Ti so seveda zelo različne kvalitete, provenience in pomembnosti in segajo od originalnih pergamentnih listin do prepisov tretje ali četrte vrste 19. stoletja in prinašajo zadevno gradivo v celoti, v izvlečkih ali pa tudi samo v registih. Pri pripravi gradiva za objavo marsikaterega od teh evidentiranih dokumentov ni bilo potrebno upoštevati tako, da temelji edicija 178. v diplomatarij zajetih dokumentov na približno 300 rokopisnih izročilih. S prvimi študijami, povezanimi s pripravo diplomatarija je avtor začel že v zgodnjih osemdesetih letih prejšnjega stoletja in med 1983 in 1989 objavil več razprav, v katerih je obravnaval tako izročilo samostanskih listin, kot tudi obe redakciji Poponove dotacijske listine, pa falsifikate, nastale v zvezi z odvetništvom goriških grofov in še nekatere druge samostanske listine. Med temi »preddeli« je z ozirom na slovenski prostor potrebno še posebej izpostaviti Härtlove *Aggiunte al Codice diplomatico istriano* iz 1984, v katerih je objavil – deloma v celoti, deloma v registih – kar 109 listin za zgodovino Izole do 1512.

Prav zaradi Izole, ki tako izrazito izstopa po številu zastopanih dokumentov v diplomatariju Sv. Marije (seveda jih je tu zaradi časovne meje 1250 objavljenih precej manj kot v *Aggiuntah*) in na podlagi katerih je mogoče odlično slediti razvoju kraja skozi skoraj dvestopetdeset let njegove zgodovine, je Härtlova edicija – to je bilo poudarjeno že na začetku – tako pomembna tudi za slovensko zgodovino. Izola ni bila (zgolj) fevd samostana Sv. Marije, kot se običajno bere v naši strokovni literaturi (takšna oznaka je napačna že zato, ker je fevd lahko bila le tista posest, pravica ali dohodek, za katero je bilo s podelitvijo (v fevd) vzpostavljeno fevdnopravno razmerje, samostan Sv. Marije pa ni Izole, katere lastnik je bil, nikoli podeljeval v fevd) in se s tem pravzaprav zamegljuje pravo bistvo razmerja med opatijo in krajem samem. To bistvo pa je temeljilo v lastništvu Sv. Marije nad Izolo, ki je izpričano že v Popovi dotacijski listini iz 1036 in h kateremu je že od vsega začetka spadala tudi sodna oblast ter javne dajatve in služnosti (*cum placitis et suffragiis et omnibus anngariis publicis*), kar pomeni nič manj kot, da je ženski samostan v Ogleju fungiral kot mestni gospod kraja in to je »*post festum*« 1429 povsem jasno konstatirala tudi tedanja beneška oblast: *Insula oppidum Istriae notum inter Iustinopolim, et Piranum olim fuit subiectum monasterio Aquileiensi in quo ipsum monasterium habebat omnimodam iurisdictionem. Quod si quis velit videre legat privilegia et antiqua documenta ipsius monasterii, ex quibus colliget plurima, que omitto tamquam ad opus hoc minime pertinentia*. Izola je tako pri nas velika izjema in posebnost: je edini primer, ko je bilo gospostvo nad mestom v rokah monastične ustanove, ali drugače povedano, mestni gospod Izole je bila vsakokratna opatinja Sv. Marije in v diplomatariju objavljene listine lepo kažejo težnje izolske komune, da bi se otrsela samostanskega gospostva in dosegla čim večjo avtonomijo. Spor med izolsko komuno in samostanom je dodatno obremenjevala še zahteva Kopra, da pripada Izola njemu. Pešanje oblasti samostana nad krajem in hkrati rast lokalne avtonomije je prvič zaznati 1220, ko so Izolani sami izbrali gastalda in ga predložili opatinji Sv. Marije le v potrditev, kar je ta seveda razumela kot poseg v njene pravice in začel se je spor, v katerem je samostan skozi desetletja polagoma izgubljal svoje oblastne pozicije v Izoli, ki so bile dokončno izgubljene s prihodom kraja pod beneško oblast 1280.

Drugi spor, v katerega je bil vpleten samostan Sv. Marije v Izoli, je bil spor glede tamkajšnjih desetini. Le-te je tržaški škof Bernhard (Wernhard) 1166 podelil samostanu, ki jih je kmalu nato dal v fevd Amalrihu iz Milj, ki pa jih je podelil naprej v podfevd in grozila je nevarnost, da bodo samostanu na takšen način odtujene. Komaj je bil 1184 rešen ta problem, je vprašanje desetini v Izoli načel pristojni lokalni škof v Kopru, katerega škofija je bila malo predtem z izločitvijo iz tržaške obnovljena. Podobno kot v Izoli je koprski škof zahteval vračilo desetini tudi v Piranu in kot je razvidno iz zaslišanja prič leta 1201, je bila sporna točka v tem, da je po mnenju koprške škofije tržaški škof Bernhard, ki je fungiral tudi kot koprski škof, ravnal protipravno, ko je izolske desetine podelil samostanu Sv. Marije. Glede na prisego, da ne bo odtujil desetini in posesti koprške škofije, Bernhard namreč ni imel pravice razpolagati z njenimi temporalijami in spirtualijami na način, kot je. A Bernhardovo ravnanje je dobro razložljivo s tem, da bi materialno oškodovanje koprške škofije vsekakor lahko bilo v tržaškem interesu, saj bi s tem

bilo oteženo prizadevanje po ponovni vzpostavitvi koprške škofije, do katere je nato tudi prišlo; spor glede desetini v Izoli pa se je vlekel še v 14. stol.

Za konec tega prikaza ostane le še opozorilo, da je diplomatarij, v katerem so objavljene listine samostana Sv. Marije v Ogleju, del širšega projekta, katerega cilj je v končni fazi diplomatarij oglejskega patriarhata, katerega oblika pa na tej stopnji preddel še zdaleč ni dokončno jasna in fiksirana. Diplomatarij je izšel kot drugi zvezek knjižne serije »Vorarbeiten zu einem Urkundenbuch des Patriarchats Aquileia« v sklopu publikacij Zgodovinskega inštituta pri Avstrijskem kulturnem forumu v Rimu in v založništvu Avstrijske akademije znanosti. V isti seriji in pri istem založniku je pred natančno dvajsetimi leti (1985) izšel tudi prvi zvezek omenjenih preddel. Tudi tega je pripravil Reinhard Härtel in v njem objavil listine samostana v Možacu v Kanalski dolini do 1250 (Die älteren Urkunden des Klosters Moggio (bis 1250)), slovenski zgodovinarski javnosti pa ga je tudi takrat v Zgodovinskem časopisu 45 (1991) predstavil tu podpisani. Prof. Härtlu smo lahko hvaležni za oba zvezka in za že opravljeno delo, že vnaprej pa se veselimo tudi novih objav s področja, ki jih je institucionalno pokrival oglejski patriarhat, pri čemer sem prepričan, da nam do naslednjega zvezka ne bo potrebno čakati novih dvajset let. Kolikor sem namreč informiran, se že pripravlja izdaja starejših listin samostana v Beligni kot tudi edicija državni pogodb (*pacta*) med oglejskim patriarhatom in beneško republiko za obdobje 880–1254. Za objavo so po zaslugi Güntherja Bernharda (prav tako z graške univerze) že dve leti pripravljene tudi listine oglejskih patriarhov, ki se nanašajo na slovensko ozemlje, kot tudi listine za Stično in Gornji grad (vse do 1251). Delo bi moralo iziti pri nas, v Sloveniji, a leži na žalost zaradi nerazumevanja, pa tudi nenaklonjenosti tistih, ki so bili za objavo odgovorni, še vedno v predalu.

Peter Štih

Kim M. Phillips, **Medieval Maidens. Young Women and Gender in England, 1270–1540**. Manchester and New York : Manchester Medieval Studies, 2003. 246 strani.

Je že res, da so knjige in razprave, ki obravnavajo do zadnjih nekaj desetletij povsem zanemarjeno zgodovino žensk, v zadnjem času precej številčne, pa kljub temu problema srednjeveških »pubertetnic« še ni bilo zaslediti. A sedaj se je pred nami znašla izjemno zanimiva in lahko berljiva knjiga o dekletih v srednjem veku v Angliji, ki je rezultat nekajletnega raziskovanja predavateljice zgodovine na Univerzi Auckland, Kim M. Phillips. Knjiga je namreč avtoričina dopolnjena in nekoliko prirejena doktorska disertacija.

Rdeča nit te raziskave je mlado dekle, sicer še neporočeno, a spolno že povsem razvito, ki ni več otrok, pa vendar tudi odrasla oseba ne. To je bil čas deklišтва, v katerem se je moralo mlado dekle naučiti svojih ženskih vlog. Te vloge so se kajpada razlikovale od enega družbenega sloja do drugega. Po drugi strani pa so bila dekleta v najstniških letih v angleški kulturi poznega srednjega veka podoba idealne ženske. Ta popolnost in idealizacija mladega neporočenega dekleta seveda ni veljala samo za srednjeveško Anglijo.

Dejstvo, da virov za takšno temo ni lahko najti, saj so zelo razkropljeni in jih je potrebno iskati na vseh mogočih koncih, je vsakomur, ki se je kdaj ukvarjal s problematiko žensk v srednjem veku, še kako znano. Tudi Kim M. Phillips je svoje dokaze iskala povsod, in sicer med vsemi družbenimi sloji, tako na podeželju kot v mestih. Med tipičnimi »zgodovinskimi« viri so ji na pomoč med drugim priskočila sodna poročila, zapiski iz graščin, civilne uredbe, računi iz gospodinjstev, potopisi, viri cerkvenih dostojanstvenikov, družinska korespondenca in razni viri o vajeništvu. Kjer je pisala o starosti, ki je veljala za polnoletnost in starosti, ki je bila primerna za prejem zakramentov, se je zatekla k teološki literaturi. Ob tem je upoštevala tudi medicinsko in znanstveno literaturo. Zelo pomembno vlogo je imela poučna oziroma didaktična literatura, ki je bila namenjena učenju lepega oziroma primerne vedenja mladih deklet. Analizirala je še pobožno literaturo, predvsem hagiografija, ki je opisovala življenje deviških mučenic.

Prvo poglavje nas popelje med ključne attribute, s katerimi je bilo deklišтво v srednjem veku opredeljeno. V grobih potezah se seznanimo z mejami različnih razvojnih stopenj mladih deklet. Vidimo torej, s katero starostjo je majhna deklica postala mlado dekle in kdaj je to fazo odraščanja zapustilo in

postalo odrasla ženska. Vendar si ne smemo predstavljati, da se je ta prehod zgodil čez noč in seveda tudi nobenega posebnega rituala ni bilo. Medicina, pravo in literatura so namreč smatrali (vsaka s svojimi argumenti), da deklice, stare od dvanajst do petnajst let, niso več otroci in da so že dovolj zrele, da prevzamejo nekoliko več odgovornosti. Najpogosteje je bilo to povezano z menstruacijo, saj so deklice svojo prvo menstruacijo dobile ravno med dvanajstim in petnajstim letom. Takrat pa se ni začelo spreminjati zgolj njihovo telo, temveč so tudi mentalno postajale bolj zrele. Kot rezultat tega so jih starši, ko so dosegle določeno starost, dajali na služenje ali v vajeništvo. Pa tudi cerkev je bila mnenja, da so mlada dekleta takrat že primerna za prejem zakramentov. Nič drugače jih niso obravnavale niti oblasti, saj so bile kazni za kriminalna dejanja drugačne za njih kot za dekleta izpod te starosti.

Potemtakem bi se zdelo logično, da so dekleta fazo odraščanja zapustila s poroko. A, še zdaleč ni bilo tako, saj so se v srednjem veku poročali že zelo zgodaj. Predvsem je bila to navada pri plemstvu, kjer so se mlade plemkinje poročile kaj kmalu po, ali pa tudi že pred starostjo, ki je bila po kanonskem pravu primerna za poroko. In ponavadi se je poroka izkazala za nezanesljivo izhodiščno točko iz deklitstva, saj sama poroka še ni pomenila zrelosti in odraslosti.

A kljub temu, da v tednji družbi mlado dekle še ni veljalo za povsem odraslo žensko, je bilo njeno telo simbol ženske popolnosti. Podobe device Marije in ostalih mučenic so bile vedno prikazane s telesom mladega dekleta. Pa to ne glede na to, za katero obdobje njihovega življenja je šlo (smrt, vnebovzetje, kronanje).

Deklitstvo je bilo čas, v katerem je deklica spolno dozorela, a še vedno ni smela biti spolno aktivna. Moški so jo lahko občudovali in si jo želeli, vendar je morala ostati neomadeževana. Če že ne v imaginarnem, je deklitstvo v realnem življenju vsekakor predstavljalo prehodno obdobje, v katerem so se mlada dekleta šele učila, kako postati ženska. O tem kakor tudi o samem načinu učenja, učiteljih in razlikah, ki so se pojavljale med različnimi družbenimi sloji, pa spregovori drugo poglavje. Za večino deklet je bilo to obdobje priprava na zakonski stan. Potrebno se je bilo naučiti, kako postati koristna in aktivna, a predvsem ubogljiva žena. Izobrazba deklet v srednjeveški Angliji je v poglavitni meri stremela k temu, da je ustvarila žensko kot koristni drugorazredni spol.

Čeprav se je izobrazba deklet razlikovala od enega družbenega stanu do drugega, je bil način podajanja znanja vsem slojem skupen. Učenje je namreč največkrat potekalo ustno. Najpogosteje je bila dekletova učiteljica njena mama ali kakšna druga ženska, a tudi vloga moških klerikov, družinskih članov in delodajalcev ni bila zanemarljiva. Od tekstov, ki so jih mlada dekleta lahko brala in so bili vključeni v njeno vzgojo, so prišli v poštev teksti o lepem vedenju, ljubezenska literatura, življenjepisi svetnikov, liturgični in pobožni teksti, pogodbe o vajeništvu, pridige in molitve. Iz teh knjig so se mlada dekleta naučila predvsem lepega oziroma bolj rečeno primerne vedenja. Za dekleta se je spodobilo, da so bila molčeča, da je bila njihova drža pravilna in da so se pojavljala le na mestih, ki so bila za njih primerna. Po vsej verjetnosti so znala pisati le dekleta visokega plemstva, medtem ko so predstavnice nižjega plemstva in meščanstva večino pisanja obvladale le za silo in kolikor so to potrebovale. Prav gotovo pa dekleta nižjih slojev (obrtnikov in kmetov) pisati sploh niso znala, saj niti niso imela priložnosti niti potrebe, da se pisanja naučijo. Vsekakor je potrebno na tem mestu izzvzeti tista mlada dekleta, ki so jih dali v uk k pisarjem.

A, ni se bilo potrebno naučiti le tega. Večino mladih deklet, še posebej tiste nižjega stanu, je bilo potrebno naučiti delati. A delo ni bilo rezervirano samo za nižji sloj, saj so tudi dekleta nižjega in visokega plemstva pogostokrat vstopila v svet služjenja. Njihovo delo seveda ni zahtevalo velikega napora (kar je težje trditi za dekleta nižjega sloja), a je bilo kljub temu izjemno pomembno pri obvarovanju ali mogoče izboljšanju njihove lastne oziroma družinske gospodarske in družbene pozicije. Žensko delo je veljalo za manj vredno, bilo je slabše plačano in potrebno zgolj kot pomoč moškemu delu. Od ženske se je pričakovalo, da se ne bo posvetila le eni vrsti dela, temveč je morala navadno opravljati več del hkrati, na primer tako presti kakor skrbeti za otroke. Zatorej je bilo mlado dekle potrebno naučiti, da so njena opravila, sicer res nujna, a še vedno ne tako pomembna in naporna kot moška.

Plemkinje so ta čas, namenjen delu, preživele stran od svojega doma. Navadno so jih starši dali na kakšen drug dvor. Tukaj niso predstavljale le družbo dvorni dami, temveč so se marsičesa naučile. To so kasneje, ko so se poročile zagotovo tudi potrebovale. Tako so se učile kuhanja, predenja, šivanja, krpanja, pranja perila in posteljnine, čiščenja krzna, vzdrževanja vrtov z zelenjavo in rožami ter pripravljati zdravilne napitke in kozmetiko.

Veliko zgodovinarjev je trdilo, da so dekleta v puberteti predstavljala v angleških srednjeveških mestih in na podeželju zelo viden in pomemben sestavni del gospodarskega življenja. Družine in delodajalci naj bi namreč videli veliko prednosti v najemu poceni, neizkušene in neorganizirane delovne sile. Mlada dekleta v mestih in na podeželju naj bi na ta način uživala veliko večjo stopnjo neodvisnosti (pravno in gospodarsko) in samoodločbe, kakor pa poročene ženske. Kim M. Phillips pa trdi, da se ne gre prenašati s takšnimi optimističnimi trditvami in jih z novimi dokazi zavrže.

Glede na to, da je velika večina mladih deklet, tako revnih kakor bogatih, živila v pričakovanju poroke in naraščaja, je v času njenega deklinstva seksualnost zagotovo igrala izjemno vlogo. S to temo se seznanimo v četrtem poglavju, kjer avtorica podrobneje preuči naravo seksualnosti, ki so jo v srednjem veku predpisovali mladim dekletom, meje dovoljenega oziroma nedovoljenega obnašanja in priložnosti za prehod teh mej, ki so jih pubertetnice dobile s spogledovanjem in domišljijo.

Seksualnost je bila v srednjem veku strogo nadzirana in omejena. Po eni strani je tedanja družba težila k temu, da mlada dekleta ne bi imela spolnih odnosov, a kljub temu spolnost ni bila popolnoma izvzeta iz dekletovega življenja. Tudi tukaj so se seveda pojavljala razlike med družbenimi sloji. Seksualnost deklet visokega plemstva ni bila že vnaprej zatirana in prepovedana. Mlade plemkinje so namreč na razno raznih dvornih zabavah (pojedinah, viteških turnirjih) predstavljale simbol poželenja in lepote. Kajti dekleta vseh družbenih slojev so učili, da ne smejo samo hrepeneti, ampak morajo biti tudi same predmet poželenja. Ob tem pa so se morale še kako zavedati, da resnične seksualne namene lahko gojijo le do moških, ki so bili višje na družbeni lestvici oziroma istega družbenega stanu kot one. Svoji domišljiji o spolnosti in ostalih žgečkljivih temah so lahko dale prosto pot ob prebiranju ljubezenske literature in starih francoskih pripovedk v verzih.

Dekleta bogatejših kmetov in obrtnikov so s strani družine, delodajalcev in družbe doživljala veliko večji pritisk glede vzdržnosti in prepovedi spolnosti s fanti višjega družbenega ranga. Zaradi pomanjkanja virov pa ne moremo ugotoviti, kako so mlada dekleta, ki niso pripadala družbeni eliti, spoznavala alternativo k predpisanim normam. Prav gotovo so tudi one poslušale in pripovedovale opolzke zgodbe, umazane šale in pele pesmi o prepovedanih spolnih odnosih.

Nedvomno je pri temi, ki jo obravnava ta knjiga, zelo pomembno, če spoznamo življenja mladih deklet tudi z njihovimi očmi. To se pravi, da poiščemo takšne vire, ki so nastali direktno od njih oziroma vsaj malo razkrivajo njihov pogled na odraščanje. Glede na to, da je med srednjeveškimi viri že tako ali tako težko najti kakršnekoli glasove žensk, pa je glasove srednjeveških deklet še toliko bolj. Avtorica knjige o mladih dekletih v Angliji je našla nekaj pisem in skozi njih skušala bralcu približati svet, kakršnega so videla odraščajoča dekleta. Vidimo, da se je mlada plemkinja Anne Basset še kako dobro zavedala svojega stanu, saj je pisala domov svoji mami, naj ji pošlje še več denarja, da si bo lahko kupila primerno obleko. Margery Brews pa si je od vsega najbolj želela poroke in je v pismih svojemu bodočemu možu izkazovala, kako dobra in predana žena bo.

Knjiga je vsekakor polna izredno zanimivih spoznanj in bo nedvomno pritegnila vsakogar, ki se zanima za teme kot so ženska zgodovina, zgodovina odraščanja oziroma zgodovina življenjskega cikla, zgodovina vzgoje in seksualnosti v srednjem veku.

Mojca Kovačič

Karel VI. potrdi celjske mestne svoboščine: 1717, september 18., Dunaj. Transkripcija, prevod in spremno besedilo Aleksander Žižek. Celje : Zgodovinski arhiv, 2004. XIII + 94 strani in faksimile.

Luč sveta je zagledala kritična objava privilegijske knjige mesta Celja, v slovenskem prostoru ene mlajših po nastanku (1717) in po najzgodnejšem vsebovanem privilegiju (1451), po siceršnji vsebini in izpovedni vrednosti pa zagotovo ene dragocenejših. Podobne kategorije bi lahko aplicirali tudi na njeno faksimilno izdajo, ki sta jo podprla Mestna občina Celje in Ministrstvo za kulturo. V primerjavi z drugimi zgodovinskimi slovenskimi mesti in še posebej s tistimi, ki tak naziv upravičeno nosijo še dandanašnji, je Celje dobilo izdajo svojih mestnih privilegijev med zadnjimi, a se z njo po razkošnosti ne more meriti nobena druga. Objavo celjske privilegijske knjige sestavljata namreč dva dela: faksimile Karlove potrditve dotlej izdanih svoboščin ter dobrih sto strani obsegajoč zvezek transkribiranega in

prevedenega besedila s spremno besedo Aleksandra Žižka. Izdajo bi tako lahko imenovali »večnamenska«. Znatna ciljna skupina njenih uporabnikov so na eni strani zgodovinarji in prihajajoči rodovi njihovih kolegov, ki bodo poleg predstavnikov sorodnih strok bržkone edini zares posegali po delu. Le-to je namreč izčrpen, ustrezno komentiran zgodovinski vir in spričo svoje kaligrafske podobe tudi potencialni priročnik za učenje nemške gotice. Po drugi strani pa je knjiga predvsem reprezentančno darilo, kar se ne nazadnje izraža v objavljenem seznamu 143 celjskih županov in mestnih sodnikov od srede 15. stoletja do danes, ki s Karlovim izvirnikom iz leta 1717 nima posebne zveze. Pri tem seveda ne mislim, da objava integralnega seznama ne bi bila potrebna. Nasprotno, saj je imena »mestnih poglavarjev« prvič mogoče najti na enem mestu, čemur je dodan še kratek izbor del o celjski zgodovini, ki more biti tudi laičnemu bralcu več kot uporaben kažipot. Posebej je pozdraviti, da je Zgodovinsko društvo Celje isto delo z nekoliko drugačnim naslovom (Našim zvestim, ljubim celjskim meščanom. Karel VI. potrdi celjske mestne svoboščine) izdalo in založilo tudi v priročnejšem, veliko bolj praktičnem formatu, ki ga bodo jemali v roke predvsem uporabniki s študijskimi ambicijami.

Aleksandru Žižku gre vse priznanje za pripravo izdaje, zlasti za točnost transkripcije in kvaliteto prevoda pogosto zapletene poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške uradovne nemščine v sodobno slovenščino. Zato se zdi avtorjeva ugotovitev, da teksti niso pretirano zahtevni za prevod (str. XIII), malce preveč subjektivna in skromna. Prevedeno besedilo bo brez posebnih težav razumljivo tudi za laičnega bralca, še posebej ker je na teže razumljivih mestih opremljeno z ustreznimi pojasnjevalnimi opombami, uporabnimi tako za zgodovinarja kakor za laika. Ob rob povedanemu le pripombica, da v Karlovem vladarskem naslovu žal ostajata nerazrešena dva toponima oz. srečamo netočno lociranje kot »pokrajina v Grčiji ali Afriki«.

Vsebina in oblika privilegijske knjige sta sicer za čas izstavitve »klasični«. Karel VI. s svojim aktom potrjuje vsebino svoboščin, ki jih je celjsko mesto prejelo v dve stoletji in pol trajajočem časovnem razponu od 1451 do Karlovega očeta in predhodnika cesarja Jožefa I. na pragu 18. stoletja. Žižek domneva, da so kopije listin hranili na dunajskem dvoru, saj je celjski rotovž skupaj z arhivom leta 1687 podlegel uničujočemu požaru, v cesarski potrditvi iz leta 1707 pa je omenjeno, da je dvorna pisarna izdala listino na podlagi prepisov in kopij. Kakor koli, originalna listina s trdimi platnicami v obliki privilegijske knjige – potrditve mestnih pravic iz leta 1717 je prišla v Celje z dvora Karla VI. in je danes del zbirke listin Zgodovinskega arhiva Celje. Dvorna pisarna je vanjo vključila 22 listin, od katerih sta prvi dve, s katerima je Celje tudi formalnopravno postalo mesto, izdala še zadnja Celjana, Friderik II. in Ulrik II., vse ostale, začeniši z dvema listinama cesarja Friderika III. iz leta 1461, pa deželni knezi oz. mestni gospodje iz Habsburške hiše. Skoraj polovica (10) jih datira še v 15. stoletje, naslednje štiri v prvo tretjino 16. stoletja, temu pa po letu 1533 sledi več kot sto let trajajoča prekinitve, ki jo leta 1639 sklene začetek zadnjega sklopa vladarskih, zdaj izključno cesarskih listin.

Vsebina mestnih svoboščin nazorno odraža razvojno pot mesta ob Savinji v pravnem in gospodarskem pogledu. Potem ko je Celje, dotlej naselje v senci dinastičnega gradu, sredi 15. stoletja dobilo še vse manjkajoče atribute pravega mesta in se dokončno odlepilo od »manjvrednega« naziva trg, se je zanj začelo skoraj poltisočletno »habsburško obdobje«. Mestu je prineslo živahnost in pomembnost, s katerima je kvalitativno znatno presegló položaj meščanske naselbine v času kratkotrajne »celjske državnosti«. Habsburške listine namreč konkretno in abstraktno – normativno urejajo razmerje med mestom in okolico ter poleg potrditev starih svoboščin dodajajo nove, predvsem privilegije gospodarske narave. Čeprav je s Habsburžani nastopil čas birokratizacije in intenzivnega poseganja deželnoknežje oblasti v sfero mestne samouprave, so novi mestni gospodje v gospodarskem pogledu podelili mestu prepotrebne vzpore za vzpon in ohranitev položaja središča širokega zaledja.

Celjani in Neceljani smo skratka z izdajo Karlove privilegijske listine dobili dragoceno darilo. Takšnih, četudi na zunaj skromnejših, a zato številnejših, si lahko samo želimo. Zato morda za konec spodbudni namig, da v Štajerskem deželnem arhivu čaka na kritično izdajo precej zajetna knjiga mestnih zapisnikov iz obdobja 1457–1514, ena najstarejših in najboljšežnejših ne samo v slovenskem, temveč tudi širšem prostoru. Kdo bo torej tisti, ki bo njene skrivnosti prvi ponese med svet?

Die Habsburgermonarchie 1848 bis 1918. Band VII/1, 2: Verfassung und Parlamentarismus. Izd. Helmuth Rumpler in Peter Urbanitsch. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000. 2695 strani.

Medtem ko so se dela, ki na sintetičen način obravnavajo zgodovino ustave in ustavnosti v Avstriji vse do konca osemdesetih let 20. stoletja v glavnem opirala na klasično zbirko Edmunda Bernatzika,¹ so celovitejše obravnave avstrijskega parlamentarizma dolgo časa temeljile na še danes dragoceni, osem zvezkov obsegajoči »kroniki« avstrijskega državnega zbora Gustava Kolmerja z naslovom *Parlament und Verfassung in Österreich, Dunaj-Leipzig 1904–1912.*² Bernatzikove in Kolmerjeve rezultate je sicer v veliki meri nadgradila vrsta specialnih študij o posameznih segmentih avstrijskega konstitucionalizma in parlamentarizma,³ toda šele v devetdesetih letih je prišlo do modernejših obravnav navedene problematike. Omeniti velja zlasti odlično knjigo Andreasa Gootsmanna: *Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage* (Dunaj 1995), sintetičen pregled Hansa Petra Hyjeja z naslovom *Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation* (Praga 1998) in monografija Andrása GerQja: *The Hungarian Parliament (1867–1918). A Mirage of Power*, New York 1997. Najbolj celovito sliko problemov konstitucionalizma in parlamentarizma v monarhiji kot celoti pa daje pričujoči sedmi zvezek uveljavljene edicije *Die Habsburgermonarchie* (izdaja jo Komisije za zgodovino Habsburške monarhije pri avstrijski akademiji znanosti), ki na skoraj 2700 straneh predstavlja zgodovino »uvajanja« konstitucionalizma in parlamentarne prakse, tako na nivoju skupne države kot na nivoju v njenih posameznih delov. Monumentalno delo daje nadvse kvalificirane odgovore na nekatera temeljna vprašanja politične zgodovine Habsburške monarhije v obravnavanem obdobju, hkrati pa na novo osvetljuje vrsto (doslej neznanih) podrobnosti o bistvu avstrijskega (avstro-ogrskega) političnega sistema.

Dejstvo, da so v monarhiji začeli razmišljati o uvedbi konstitucionalizma in parlamentarne demokracije šele tik pred revolucijo,⁴ je v preteklosti mnoge avtorje navedlo k tezi, da je bila prepozna in nezadostna politična demokratizacija glavni razlog za propad te sicer na moč heterogene državne tvorbe. Toda kot je nedvoumno poudarilo več avtorjev člankov v prvem zvezku (Sutter, Rumpler), so vzroki za neuspeh prizadevanj po preobrazbi skupka kulturno, gospodarsko, zgodovinsko, kufesionalno in nacionalno heterogenih »kraljestev in dežel« v bolj ali manj enotno moderno ustavno državo enakopravnih narodov v prvi vrsti tičali v usodnem manku temeljnega konsenza narodov o tem, kako naj bo organizirana država. Po mnenju Helmutha Rumplerja⁵ se je leta 1848 živo prepričanje, češ da lahko tako heterogena država preživi le na temeljih konstitucionalizma in modernega parlamentarnega sistema, v naslednjih desetletjih zlasti v Cislajtaciji pokazalo za napačno. Za razliko od Ogrske, ki – kot sta pokazal Lászlo Révész⁶ in Adalbert Toth,⁷ – od dualizma dalje glede politične demokratizacije ni bila deležna pomembnejših modernizacijskih impulzov (z vztrajanjem na volilnem sistemu iz leta 1848 je bil ogrski parlament po svoji sestavi na prelomu stoletja »najbolj nazadnjaški« v Evropi), je Cislajtacija z liberalno decembrsko ustavo (1867) in širitvijo volilne pravice postala bolj ali manj moderna ustavna

¹ Edmund Bernatzik, *Die österreichische Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Wien 1911.

² Prim.: Brita Skottsberg, *Der österreichische Parlamentarismus*, Göteborg 1940; *Österreichs Parlamentarismus. Werden und System*, izd. Herbert Schambeck, Berlin 1986; *Parlamentarismus und öffentliches Recht in Österreich. Entwicklung und Gegenwartsprobleme*, izd. Herbert Schambeck, I–II, Berlin 1993.

³ Prim.: William Jenks, *The Austrian Electoral Reform of 1907*, New York 1950; Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem (1861–1918)*, Ljubljana 1965; Karl Ucakar, *Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik*, Wien 1985; Gernot D. Hasiba, *Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848–1917). Notwendigkeit und Mißbrauch eines »Staatserhaltenden Instrumentes«*, Wien 1985.

⁴ Stefan Malfèr, *Der Konstitutionalismus in der Habsburgermonarchie – siebzig Jahre Verfassungsdiskussion in 'Cisleithanien'*, str. 11–67.

⁵ Helmuth Rumpler, *Grenzen der Demokratie im Vielvölkerstaat*, str. 1–10.

⁶ Lászlo Révész, *Der ungarische Reichstag 1848 bis 1918: Rechtliche Grundlagen und praktische Umsetzung*, str. 1007–1060.

⁷ Adalbert Toth, *Die soziale Schichtungen im ungarischen Reichstag 1848 bis 1918*, str. 1061–1105.

monarhija. V decembrski ustavi sicer formalno ni bila definirana kot takšna, toda v resnici je temeljila na principu, ki ga je znameniti pravnik Joseph Ulbrich definiral z besedami: »Nosilec državne oblasti je cesar, vendar jo lahko uporablja le v skladu z ustavo. Avstrija je torej monarhična ustavna in pravna država«. ⁸

Proces demokratizacije pa sam po sebi ni reševal naraščajočih se nacionalnih problemov. Nasprotno. Z demokratizacijo političnega življenja so le-ti postajali vse močnejši in vedno manj obvladljivi. Vzroki za njihovo razrašanje pa so – kot je upravičeno poudaril Rumpel⁹ – v prvi vrsti tičali v »napačnih ustavnopravnih« temeljih države, ki so bili za veliko večino narodov sporni.

Od terezijansko-jožefinskega obdobja prisotna težnja, da bi vzpostavili strogo centralizirano enotno državo (z nemško prevlado) na celotnem območju habsburških dežel, je naletela na nepremostljiv odpor Ogrske, ki si je znala ohraniti svoj poseben »ustavnopravni« položaj. Poskus Ogrske, da bi svoj poseben položaj utrdila v obliki gole personalne unije oz. popolne samostojnosti, je s pomočjo ruskega orožja preprečila zmagovita kontrarevolucija 1849. Kompromisna odločitev za dualizem (1867), torej za personalno in realno unijo dveh enakopravnih bolj ali manj centraliziranih »nacionalnih držav« (»nemške« Cislajtanije in »madžarske« Translajtanije), pa je seveda sprožila upravičen odpor vseh malih narodov in narodičev, ki so se – sklicujoč bodisi na zgodovinsko bodisi na naravno pravo – v obeh državnih polovicah upravičeno počutili ogrožene.

Leto 1867 pa ni bilo prelomnica le zaradi vzpostavitve dualistične organizacije države, ampak tudi zaradi vzpostavitve relativno modernega političnega sistema in parlamentarne prakse v Cislajtaniji. Medtem ko so po obnovi ustavnega življenja 1860/61 – kot je poudaril Wilhelm Brauner¹⁰ – zgolj realizirali konservativna načela o organski ureditvi v avstrijskih kronovinah, ki so izšla v prilogi obeh silvestrskih patentov 1851, je decembrska ustava iz leta 1867 (v bistvu prva ustava, ki je niso oktroirali) avstrijsko polovico države spreminjala v relativno moderno ustavno državo. Po Sutterjevem mnenju¹¹ je decembrska ustava 1867 ustvarila trdne temelje državnopravne demokracije, saj je zagotavljala temeljne pravice in duhovno ter politično svobodo vsem državljanom avstrijske polovice države. Franc Jožef je sicer imel veliko pristojnosti in si je celo domišljal, da je vladar po milosti božji, toda s sprejemom zakona o odgovornosti ministrov (1867) in uvedbi direktnih volitev v državni zbor (1873) je postala vloga državnega zbora v političnem sistemu Avstrije izjemno pomembna. Seveda je zaradi naraščajočih se nacionalnih konfliktov od konca 19. stoletja njegov pomen in ugled nezadržno padal.

V tem smislu je bila zgodovina uvajanja moderne ustavnosti in parlamentarizma (parlamentarne prakse) hkrati tudi zgodovina nacionalnih konfliktov. Na Ogrskem, kjer se »konverzija« nekdanje historične »ustave« Ogrske v moderni konstitucionalizem zgodila – kot je pokazal László Péter¹² – po »organski poti«, a na račun nemadžarskih narodov, se nacionalni konflikti niso kazali toliko v parlamentu (v njem so bili nemadžarski narodi izjemno slabo zastopani) ali v delu ogrske delegacije. V Avstriji pa je nacionalni konflikt vedno bolj hromil normalno parlamentarno življenje, kar se je po mnenju Lotharja Höbelta¹³ kazalo tudi v razvoju strankarskega življenja. S postopno politično demokratizacijo so se nekdanje »stranke veljakov« spreminjale v moderne množične politične stranke, hkrati pa so se vedno bolj »nacionalizirale«. Nadnacionalni klubi, kakršen je bil npr. Hohenwartov, so postali žrtve nacionalne radikalizacije, kar je seveda onemogočalo iskanje sporazumov.

Sprva se je v Cislajtaniji državni zbor vzpostavil kot nekakšen forum za sklepanje (nacionalnih) kompromisov, pri čemer pa vsaj do srede devetdesetih let niti ni bil tako nepomemben. Zlasti od Badenijske krize (1897), ko je postala obstrukcija redni sestavi del parlamentarnega življenja, je parlament v očeh javnosti izgubljal na ugledu. Toda po mnenju Sutterja je bil njegov sloves iz zadnjih let monarhije bistveno bolj črn, kot si ga zasluži. Negativna ocena avstrijskega parlamentarizma je bila veliko bolj posledica njegovega žalostnega konca, kot njegove resnične dejavnosti.

⁸ Stefan Malfèr, str. 15.

⁹ Helmuth Rumpel, *Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914*, str. 667–894.

¹⁰ Wilhelm Brauner, *Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918*, str. 69–237.

¹¹ Berthold Sutter, *Probleme einer österreichischen Parlamentsgeschichte 1848 bis 1918*, str. 541–568.

¹² László Péter, *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*, str. 239–540.

¹³ Lothar Höbelt, *Parteien und Fraktionen im Cisleithanischen Reichsrat*, str. 895–1006.

Od ostalih prispevkov v prvi knjigi velja omeniti predvsem podroben prikaz delegacij, svojevrstnega instrumenta urejanja skupnih zadev med obema državnima polovicama, ki ga je prispevala odlična poznavalka omenjene problematike Éva Somogyji¹⁴ (na zakon, ki je določal sestavo avstrijske delegacije, je s svojim predlogom pomembno vplival slovenski poslanec Lovro Toman), ter pregleden članek o bistvu dualizma Geralda Stourzha.¹⁵ Podobno kot je že leta 1904 francoski zgodovinar Louis Eisenmann ugotavljal: »L'union austro-hongroise est d'un type unique«, tudi Stourzh meni, da jasnega odgovora na vprašanje, ali je šlo za realno ali zgolj za personalno unijo, ni mogoče dati. Ves čas po letu 1867 so na Ogrskem dualizem presojali drugače kot v Cislajtani. V Avstriji so prevladovala stališča, češ da je Avstro-Ogrska v bistvu nekakšna »naddržava« ali »skupna država«, torej realna unija dveh držav. Na Ogrskem pa so menili, da gre v bistvu za »zvezo dveh držav«, torej le za personalno unijo. Vsekakor pa je za razumevanje komplicirane dualistične strukture države bila – kot je že leta 1911 v svoji knjigi *Das staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn* poudaril Ivan Žolger – bistvena beseda »pariteta« (popolna enakopravnost obeh državnih polovic), ki je bila ves čas obstoja monarhije motor ogrske politike.

Prvo knjigo sedmega zvezka zaključujejo tabele, karte in diagrami s podrobnimi podatki o državnoborskih volitvah 1897 (s spremnim besedilom jih je opremil Peter Urbanitsch), druga, enako zajetna knjiga pa prinaša vrsto nadvse zanimivih razprav, ki predstavljajo posamezne deželne zbornice, značilnosti regionalnih predstavniških teles (okrajni zastopi, komitati) znotraj posameznih dežel ter značilnosti občinske samouprave.

Na uvodnem mestu velja seveda omeniti odličnega, izjemno sintetičnega prispevka Vasilija Melika¹⁶ o deželnozbornem volilnem sistemu in njegovem spreminjanju (1861–1914), ki najprej nadvse natančno predstavi značilnosti kurijalnega volilnega sistema, kakršnega je uveljavljala februarska ustava, v nadaljevanju pa prikaže tudi deželnozbornske volilne reforme v letih pred prvo svetovno vojno, s katerimi so v večini deželnih zborov uvedli splošno kurijo. Medtem ko se je državni zbor z zadnjo državnoborsko volilno reformo leta 1907 spremenil v pravo ljudsko predstavništvo, se je v deželnih zborih do razpada monarhije ohranil kurijalni sistem.

Če se deželni zbori po svoji sestavi vse do razpada monarhije niso bistveno spreminjali, pa se je v teku desetletij bistveno spremenila njihova vloga v celotnem političnem življenju posameznih dežel. Georg Schimitz¹⁷ je lepo pokazal, kako so se deželni zbori zlasti po letu 1867, vedno bolj spreminjali v prava parlamentarna telesa z vedno večjimi pristojnostmi. Če jim je leta 1861 država prepustila zgolj skrb za javne zgradbe, osnovne šole, kmetijstvo in ceste, so v teku desetletij dobivali nove in nove pristojnosti in naloge. Postopoma so prevzemali skrb za kmetijsko in obrtno nadaljevalno šolstvo, ponekod celo za tehnične visoke šole, vedno bolj so skrbeli za razvoj (lokalne) prometne infrastrukture, melioracijska dela, razvoj obrti in izgradnjo kreditne mreže.

Kapitalsko intenzivne naloge so seveda drastično poslabšale finančni položaj dežel. Kot je pokazal Hans Peter Hye,¹⁸ so dohodki iz deželnega premoženja in doklade na direktne davke, sprva edini vir dohodkov dežel, kmalu postali nezadostni za pokrivanje najrazličnejših nalog dežel. Zato se je že na začetku devetdesetih let v vseh deželah pojavila težnja po uvajanju novih, samostojnih indirektnih davkov (npr. doklade na državne trošarine, deželne doklade na pivo, davek na luksus) in »vračanju« pristojnosti na državo. Na začetku 20. stoletja so se pojavili celo predlogi, naj dežele dobijo prihodke od realnih davkov (zemljiškega in hišnega davka), medtem ko naj država razpolaga le z leta 1896 uvedeno dohodnino in z užitinami.

Kronični finančni primanjkljaj je bil značilen tudi za deželne zbornice tistih dežel, v katerih so prebivali Slovenci. Proračunska politika je kmalu postala orodje nacionalne politike, saj je v večini deželnih zborov prišlo že kmalu do »etnizacije politike«. Z zaostrovanjem nacionalnih odnosov so tudi deželni

¹⁴ Éva Somogyji, *Die österreichisch-ungarische Monarchie als Staats- und Reichsproblem*, str. 1107–1176.

¹⁵ Gerald Stourzh, *Der Dualismus 1867 bis 1918: Zur Staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie*, str. 1177–1230.

¹⁶ *Zusammensetzung und Wahlrecht der cisleithanischen Landtage*, str. 1311–1352.

¹⁷ Georg Schimitz, *Organe und Arbeitsweise, Strukturen und Leistungen der Landesvertretungen*, str. 1353–1544.

¹⁸ Hans Peter Hye, *Strukturen und Problemen der Landeshaushalte*, str. 1545–1592.

zbori postali prizorišče nacionalnih spopadov. Slovenci so lahko vodili »nacionalno politiko« le v kranjskem deželnem zboru, kjer so imeli (razen v letih 1877–1883) skoraj ves čas večino, toda liberalno-klerikalni spopad je povsem prevladal nad »nacionalno politiko«. (V letih 1895–1906 so kranjski liberalci deželni zbor obvladovali s pomočjo nemških veleposestnikov). Od ostalih deželnih zborov so bili v relativno dobrem položaju le na Goriškem, medtem ko v štajerskem, koroškem in istrskem niso mogli uresničiti niti minimalnih kulturno-jezikovnih zahtev. Povezovanje s katoliškimi konservativci, ki je bilo značilno za štajerski in koroški deželni zbor, jim ni prinašalo bistvenih koristi. Enako je bilo s politiko obstrukcije (abstinence), ki so jo večkrat uporabili zlasti v štajerskem deželnem zboru.

Ob sintetičnih in kvalitetnih predstavitev posameznih deželnih zborov v Cislajtaniji,¹⁹ velja omeniti tudi pregleden prispevek Mirjane Gross o hrvaškem saboru ter prispevek Petra Urbanitscha o občinski samoupravi in občinskih zastopih (odborih) v Cislajtaniji. Seveda pa tudi prispevki, ki jih v pričujočem prikazu nismo posebej omenjali, vsebujejo kopico zanimivih podatkov o parlamentarizmu, poslovniku, imuniteti, poslanskih plačah, konkretnih političnih problemih itd., kar sedmemu zvezku edicije (vključno z imenskim in stvarnim kazalom ter obsežnim seznamom literature) daje vrednost nekakšne enciklopedije parlamentarizma v dvojni monarhiji. Knjiga je nepogrešljiv pripomoček za vse, ki se ukvarjajo s politično zgodovino Habsburške monarhije v obdobju 1848–1918.

Janez Cvirn

Martin Pollack, **Der Tote im Bunker. Bericht über meinen Vater.** Wien : Zsolnay Verlag, 2004. 324 strani.

V mesecu septembru 2004 je izšla pri dunajski založbi Zsolnay knjiga *Der Tote im Bunker. Bericht über meinen Vater* (Mrtvak v bunkerju. Poročilo o mojem očetu) avstrijskega avtorja Martina Pollacka. Knjiga je s tematiko o zločincu iz druge svetovne vojne zbudila veliko zanimanje na nemškem govorečem področju, saj so se pojavile recenzije v vodečih medijih, kot so časopisi *Neue Zürcher Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* in *Der Spiegel*, ter v raznih kulturnih oddajah na televiziji.

V zadnjem času se je pojavilo na nemškem knjižnem področju več knjig, ki se bavijo s tematiko udeležb sorodnikov oziroma očetov pri grozodejstvih v vojni na nemških in od njih zasadenih področjih. Naslednji avtorji s svojimi deli, kot so Peter Schneider *Vati*, Monika Göth *Ich muss doch meinen Vater lieben, oder?*, Martin Bormann *Leben gegen Schatten*, Uwe Timm *Am Beispiel meines Bruders*. Avtorji, kot njihovi potomci, skušajo kot naslednja generacija udeležencev v vojni na omenjenih primerih osvetliti fenomen navdušenja za vojno in najti sledove in odgovore na boleča vprašanja o vojnih dogodkih in udeležbo njihovih najbližjih, katera niso bila po vojni obravnavana, niti osvetljena, kaj šele pravno in družbeno obsojena.

Mlada generacija se zaveda odgovornosti za dejanja svojih družinskih članov, ki so v vojni bili vojaki ali simpatizerji nacistov in so hoteli z nasiljem in silo obvladati Evropo. Zato skušajo prikazati fenomen na primerih posameznih preživelih oseb, kako so ti po vojni s hladno distanco molka skušali vso krivdo prevaliti na druge, z argumentom, da niso nič vedeli, ali pa s popolnim molkom o vojni udeležbi. Te knjige, ki se nanašajo na nove vire in spomine oseb iz njihovih družin, dajejo novo luč na zgodovino medvojnega in povojnega časa.

Knjiga avstrijskega avtorja Martina Pollacka *Mrtvak v bunkerju*, ki obravnava zgodbo njegovega očeta, člana SS in uradnika Gestapa in aktivnega udeleženca likvidacij ljudi na Kavkazu, v Minsku, Varšavi in na Slovaškem pod imenom *Völkische Flurbereinigung – narodno čiščenje*, je naletela na veliko odmev v nemškem tisku, ker obravnava to zgodbo iz osebnega, subjektivnega zornega kota in na podlagi raznovrstnih dokumentov, protokolov in uradnih zaznamb.

¹⁹ Z zornega kota slovenske zgodovine velja posebej omeniti naslednje razprave: Edith Marko-Stöckl, *Der steiermärkische Landtag*, str. 1683–1718; Iris M. Binder, *Der Kärntner Landtag*, str. 1719–1737; Andrej Rahten, *Der Krainer Landtag*, str. 1739–1768; Harald Krahwinkler, *Die Landtage von Görz-Gradisca und Istrien*, str. 1873–1918; Ugo Cova, *Der Landtag der reichsunmittelbaren Stadt Triest und ihres Gebietes*, str. 1919–1949.

Ta knjiga je zanimiva tudi za Slovence, predvsem za prebivalce Kočevja, Celja in Laškega, ker prikazuje del njihove zgodovine 20. stoletja iz druge perspektive, izpod peresa avstrijskega avtorja. Z njegovim prikazom življenja ljudi, ki so se počutili superiorni s svojim načinom življenja, ki je potekalo po maksimah nemškega duha v Laškem, Celju in Kočevju, je podana zanimiva podoba takratnega časa, katerega se spominja samo se starejša generacija. Življenje nemške manjšine in ljudi, ki so se prištevali k nemškemu narodu, je potekalo paralelno složno s slovenskimi ljudmi in njihovimi navadami, vsak je gojil svoje običaje in načine življenja, ko pa je nemška politična propaganda aktivno posegla v to ravnotežje, ki je vladalo desetletja, je prišlo do neravnotežja in nesoglasji med obema etnijama. To objektivno prikazovanje življenja v primeru družine Bast je avtorju uspelo, ker je dober poznavalec slovanske zgodovine, kar mu je tudi omogočilo raziskovanje arhivov v različnih slovanskih krajih, kjer je njegov oče deloval kot nacist.

Martin Pollack je bil rojen leta 1944 v Bad Hallu, študiral je slavistiko in vzhodno evropsko zgodovino. Do leta 1998 je bil urednik pri reviji *Der Spiegel*, nato pa svobodni avtor in prevajalec. Poleg omenjenega dela je se objavil še: *Galicija – Potovanje skozi izgubljeni svet (Reise durch eine verschwundene Welt)*, (2001) in *Obtožba Očetomor; Primer Filipa Halsmana (Anklage Vaternord. Der Fall Philipp Halsmann)*, (2002).

Dr. Gerhard Bast oče avtorja je bil rojen leta 1911 v Kočevju, očetu Rudolfu Bastu, ki je prišel leta 1907 iz Laškega in delal kot nastavljenec v odvetniški pisarni. Njegova mama je bila Ljubljanka, rojena Lehner, ki je prišla kot učiteljica v službo na dekliško šolo v Kočevje. Že leta 1912 je družina zapustila Kočevje in se naselila v Amstettenu, kjer je Rudolf Bast odprl svojo advokaturo. Oba zakonca sta bila potomca nemških priseljencev, zato je bilo Kočevje kot nemško govoreče mesto za njuno zaposlitev zanimivo. Z razliko od Rudolfa Basta, ki se je v Kočevju zelo dobro počutil, in je še kasneje svojemu vnuku pripovedoval o lepotah tega kraja, o Kočevskem gozdu, o lovu in medvedih, kamor se je tudi kasneje velikokrat vračal na lov, je bila gospa Bast zelo nezadovoljna v tem malem kraju.

Gerhard Bast je študiral pravo v Gradcu in postal član študentskega društva *Germania* ter je že leta 1931 stopil v *NSDAP* in *SS*. Po promociji 1935. se je zaposlil na sodišču v St. Pöltnu, katerega je moral kmalu zapustiti zaradi suma sodelovanja v nacistični organizaciji, katera je bila takrat se prepovedana v Avstriji. Novo zaposlitev je našel v odvetniški pisarni svojega očeta. Leta 1938 je postal Gerhard Bast član tajne policije, ki je operirala v Gradcu, Linzu in Koblencu. Po teh akcijah je postal namestnik šefa gestapa v Münstru, kjer je bil zadolžen za organiziranje transportov Judov na Vzhod. Nadaljnja kariera ga je vodila od leta 1942 k sodelovanju pri posebnih akcijah v Rusijo ter na Poljsko in Slovaško z nalogo iztrebiti na zasedenih področjih vse Jude, komuniste in agente.

Kot šef gestapa v Linzu se je leta 1943 zapletel v ljubezensko razmerje s poročeno žensko, ki mu je leta 1944 rodila sina Martina Pollacka. To razmerje je bilo v majhnem mestu očitno, vendar niso govorili o njem, ker je imela gospa Pollack že dva otroka in moža, ki je bil prav tako privrženec nacistov. Istočasno je bilo tako to razmerje bremenilno za pripadnike gestapa, od katerih so pričakovali moralnost in kreposti višje kategorije v primerjavi z navadnimi občani, vendar je praksa pokazala, da ta merila niso bila vedno izpolnjena. V marcu 1945 se je gospa Pollack ločila in nato aprila meseca istega leta poročila z Gerhard Bastom, vendar je ta že v maju ob koncu vojne izginil iz javnosti, ter se kot iskani vojni zločinec skrival v okupirani Avstriji. V jeseni 1946 je pribežal na Južno Tirolsko, kjer je ostal do začetka marca 1947. Od tu se je napatil proti Brennerju, kjer je potekala močno zastražena meja z Avstrijo, zato se je namenil, da to mejo prekorači s plačanim vodičem. Ker se je razvedelo, da hoče v Avstriji srečati ženo in otroka in z njimi oditi v Kanado, je vodič predvideval, da nosi s seboj premoženje in ga je na prelazu Brenner ustrelil in skrivil v bunker. Morilec je bil že aprila najden in obsojen, izkupiček roba pa je bil minimalen, ker Bast ni imel pri sebi nobenih vrednih stvari. Njegova vdova se je ponovno poročila s prvim možem in živela skupaj z njim in otroci. Opravičilo je bilo, da so bili takrat težki časi, vse ostalo pa je ostalo zavito v meglo in se ni govorilo o tem, niti doma niti pri starih starših in stricu, pri katerih je bil avtor na počitnicah.

Šele z upokojitvijo se je Pollack začel ukvarjati s preteklostjo svojega očeta. Rekonstruiral je potek očetove življenjske poti ter našel tudi bunker, kjer je bilo pred 56 leti najdeno truplo očeta. Sin Martin Pollack je šele v tem času našel toliko notranjega miru, zrelosti in distance do obremenjenega nepoznanega očeta, ob tej najdbi so se pojavili tudi spomini na njegovo otroštvo. Tako je nastala naslednja zgodba, ki ga je vodila v vse kraje, kjer so živeli in delali Bastovi, tako je med drugim obiskal tudi Slovenijo.

Potek prikazanega in opisanega življenja in miselnosti v nacističnem času je tipičen primer takratnega časa. Eksponentno vlogo v tem režimu so predstavljali predvsem pravniki, ki so poleg državnih uradnikov in zdravnikov postali prvi zvesti nosilci in izvrševalci idej in nasilja v veliki Nemčiji. Njihova miselnost se tudi v povojnem času ni dosti spremenila, kar je avtor tudi sam doživel, ko od družinskih članov ni slišal ničesar določenega, nikakršnih detajlov ali resnice iz življenja očeta, temveč samo posploševanje, da ni bil slab človek, vendar da je čas od njih zahteval popolno podređitev.

Ta zgodba sama po sebi, kot mnoge druge podobne o zločincih ali storilcih v vojni, ni kaj posebno novega obelodanila, saj vse potekajo skoraj enako: hitri vzpon v karieri brez kakršnihkoli moralnih pridržkov ali razmišljanja pri izvrševanju nalog in potem konec vojne, padec, molk in nato mirno življenje brez morebitnega obžalovanja za storjene prekrške. Zgodba je s stališča glavnega junaka v toliko zanimiva za nas Slovence, ker je avtor napisal nekaj homage o lepotah slovenskih krajev in ljudi, predvsem Kočevske. Ob tem je tudi omenil temno stran dogajanj v kočevskih gozdovih v povojnem času. V omenjenih krajih so Bastove generacije živele več desetletij, s propadom Avstroogrske in nato Nemškega rajha pa so prenehali biti njihova domovina, kar so zelo obžalovali.

Majda Oražem Stele

Irene Guenther, **Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich**. Oxford, New York : Berg, 2005. 499 strani.

Čeprav se nekaterim znanstvenim krogom zdi, da oblačilna moda ni ravno tema, ki bi jo bilo treba raziskovati, nam pričujoča knjiga dokazuje nasprotno. Zgodovinarica Irene Guenther, profesorica na Houston Community College, se je z obširno in zelo natančno raziskavo, podprto s številnimi, tudi prvič objavljenimi arhivskimi dokumenti, lotila politike mode v tretjem rajhu. V njej je predstavila tezo, da je bila za nacistično moda pomembno ideološko področje, skozi katerega so skušali vplivati na važna družbena vprašanja, kot so antisemitizem, kulturni nacionalizem in spolne vloge.

Nemško družbo so si nacisti v času totalitarne vladavine predstavljali povsem po svoje. Med vlogami, ki si jih je zamislil njihov ideološki aparat, je avtorica izpostavila predvsem vlogo žensk. Nacistični propagandni slogan je njihove aktivnosti strnil v: *Kinder, Küche, Kirche*. Informiranje oziroma indoktriniranje žensk se je vršilo v medijih, šolah in v okviru drugih strankarskih organizacijah, kamor so bile Nemke vključene. Na ta način se je vedelo, kaj se od njih pričakuje v vlogah matere, gospodinje in potrošnice. Tem točno določenim vlogam je nov aparat določil tudi ustrezen videz. Na eni strani so tako propagirali videz žensk s podeželja, oblečenih v tradicionalne ljudske noše, tako imenovane *Dirndl*. Na drugi strani pa so v propagandi prikazovali mlade ženske v uniformah nacionalsocialistične stranke. Med tem ko je prvi videz posebej poudarjal preteklost, nemško tradicijo, se je slednji spogledoval s prihodnostjo, z urejeno uniformirano družbo tretjega rajha. Oba videza sta skupaj predstavljala reakcijo proti internacionalnim trendom v oblačenju in proti vsemu kar ni bilo nemško.

Propagandna retorika je povečevala naravni videz in zdravo življenje, ki ga je posebej poudarjal *Dirndl*, ter ga postavljala nasproti nezdravemu videzu takratne mednarodne mode. Ta je narekovala nošnje hlač, kajenje in vpadljivo uporabo kozmetike. S tem so skušali Nemke prepričati, da bi se prenehale ravnati po modnih trendih, predvsem tistih, ki jih je narekoval Pariz.

Irene Guenther nas tako pouči, da je bila moda že v preteklih treh stoletjih uporabljena kot kulturna reprezentacija francoske oziroma nemške nacije, kot izraz njunega tekmovanja na gospodarskem in drugih področjih. Dejstvo je, da je bila francoska moda vedno zelo priljubljena med Nemkami, da so nemški modni oblikovalci redno obiskovali Pariz, saj se je »francosko« vedno dobro prodajalo. Tako je tudi konfekcijska industrija, ki je bila med evropskimi državami najbolj razvita v Nemčiji, izdelovala predvsem kopije francoske oblačilne mode. Vzporedno s tem so se v francoskih medijih oblikovali stereotipi, ki so na primer karikirali Francozinje kot majhne, vitke in elegantne, Nemke pa kot velike, debele in robustne, ki nimajo smisla za modo.

Kadar so se francosko nemški odnosi ohladili, kot na primer med prvo svetovno vojno, so v Nemčiji oživili propagando zavračanja francoskih izdelkov. S članki in reklamami v nemških medijih so skušali ženske prevzgojiti v nacionalno osveščene potrošnice. Iz nemškega besednjaka so izbrisali francoske

besede kot so *Confection, couture* ali *chic* in jih zamenjali z *Konfektion, Hauptmode* ali *Schick*. Nemška vlada je sestavila listo prepovedanih luksuznih dobrin, na kateri so se znašli tudi luksuzna oblačila, kozmetika in parfumi. Državni muzeji in inštituti so pospešeno nadaljevali z nedokončanim projektom ustvarjanja lastne »nemške mode«, očiščene od francoskih vplivov.

Seveda so izjeme obstajale. Razkorak med tistim, kar je bilo del javne propagande in realnostjo, je bil opazen. Nemški modni časopisi, kot na primer *Die Dame*, so poleg objavljenih prispevkov in fotografij o nemški noši *Dirndl*, še naprej objavljali tudi zadnje francoske ali angleške modele. Tudi »prva dama nemškega tretjega rajha« Magda Goebbels je bila pravo nasprotje vizualne propagande, ki jo je vodil njen mož. Vedno je bila skrbno urejena, našminkana, nalakirana in je večkrat na dan zamenjala svojo toaleta.

Tudi Adolf Hitler je kazal dva obraza. Na eni strani se je v večini javnih govorov pojavljal z ženskami, oblečenimi v *Dirndl*, ki niso pile alkohola, kadile ali uporabljale kozmetike in katerih osnovna naloga je bila rojevanje otrok. Osebnost pa so mu bile vseč predvsem vitke, elegantne, lepo oblečene ženske. Tako se je navduševal nad pevko Marlene Dietrich, ki je kadila, nosila hlače in živela v Združenih državah Amerike, nad krhko režiserko Leni Riefenstahl ...

Prvi cilj v doseganju pravega nemškega videza je bil osnovan na podlagi nacionalnega tekmovanja, drugi pa na podlagi rasnega vprašanja. Med tem, ko je bil Pariz v začetku dvajsetega stoletja svetovni center *haute couture*, je Berlin postal svetovni center *Konfektion*. Irene Gunther skozi podatke govori o dejstvu, da so Judje v svojih rokah držali skoraj 50 % vse nemške konfekcijske industrije. Ta veja industrije je v prvi polovici 20. stoletja postala pomemben del nemškega gospodarstva.

Judje so bili tudi lastniki večine nemških veleblagovnic, kjer so prodajali internacionalno modo in druge luksuzne predmete. Ko se je začelo s propagando proti francoski modi in kozmetiki, so na Jude zvalili glavni del krivde za to, da so bile Nemke »okužene« z vulgarno francosko modo. Eden glavnih namenov nacistične politike je tako postal »očistiti« nemško modno industrijo vseh Judov.

V tretjem rajhu so se tako nacisti skozi vsakdanje življenje in preko propagande vmešali tudi v modo, kjer so poleg nareka o tem, kaj obleči, obračunali tudi z dolgoletnimi resničnimi in namišljenimi rivali, Judi, Francozi, Angleži. Vendar jim kljub temu ni uspelo ustvariti edinstvene nemške mode. Vzroke za to avtorica išče skozi celo knjigo in jih tudi ustrezno argumentira. Po vrsti kulturnih študij o modi v totalitarnih režimih smo na to temo dobili še odlično zgodovinsko študijo, katere avtorica je pregledala številne arhive v Nemčiji in Združenih državah Amerike in svoje ugotovitve tudi ustrezno predstavila. Številni viri dajejo sami knjigi poleg zanimivosti tudi toliko večjo kredibilnost.

Maja Gombač

Metka Gombač, **Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst 1944–1947. Organizacijska shema ljudske oblasti**. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2003. 279 strani.

O problematiki Slovenskega primorja in Trsta je bilo že veliko napisanega. Zgodovinarji, pravniki in drugi so svojo pozornost posvečali tudi delovanju Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora (PNOO) za Slovensko primorje in Trst, a le v toliko, v kolikor je njegovo delovanje zadevalo vprašanje državne pripadnosti tega območja oziroma mednarodna in lokalna prizadevanja za določitev nove meje. Vendar pa zgodovine ne ustvarjajo le politiki, diplomati in vojaki, ampak tudi povsem navadni prebivalci mest in vasi, njihove želje in strahovi, pričakovanja in razočaranja. Zato so tudi raziskave vsakdanjega življenja neobhodno potrebne, če želimo, da delčki neke sestavljenke postanejo celotna zgodovinska zgodba. Prav to pa je imela v mislih Metka Gombač, odlična poznavalka novejših primorske zgodovine. Zamisel, da bi napisala knjigo o prelomnem obdobju Slovenskega primorja in Trsta, se ji je porodila ob njenem osnovnem delu v Arhivu Republike Slovenije, točneje ob urejanju arhivskega gradiva organov tako imenovane ljudske oblasti na območju Slovenskega primorja in Trsta v letih 1944–1947. Tako po vsebini kot količini izjemno bogato gradivo nudi svojevrsten izziv, ki ga je avtorica takole razumela: »Kljub izredno bogati arhivski dediščini je zgodovina delovanja PNOO pri raziskovanju povojnega dogajanja ostala v senci diplomatskega in političnega zgodovinopisja. Obravnavanje zgodovine

vsakdanjega življenja v Slovenskem primorju je torej metodološko ostrenje zornega kota nad dogodki, ki so bili usodni za določanje državne pripadnosti tega dela slovenskega prebivalstva.« (str. 14).

Naloga, ki si jo je zadala, nikakor ni bila enostavna. Njeno delo namreč zajema čas od jeseni 1944, ko so potekali zadnji boji 2. svetovne vojne, in nemirna prva povojna leta, ki so bila za prebivalce tega območja še posebej razburkana. Zaključuje se s februarjem 1947, ko je bila podpisana mirovna pogodba z Italijo, usoda obravnavanega ozemlja pa končno odločena. Organi »ljudske oblasti« so bili vzpostavljeni na vsem slovenskem etničnem ozemlju, ki je bilo po 1. svetovni vojni priključeno Italiji. Njihova struktura je bila široko razvejana, povrh vsega pa se je še pogosto spreminjala. Vse to je seveda vplivalo tudi na arhivsko gradivo, ki so ga ustvarili: »Stanje gradiva, njegova ohranjenost in obseg, odsevajo čas in pogoje dela, v katerih je to gradivo nastajalo. Pogoste organizacijske spremembe, ustanavljanje in ukinitje mnogih institucij, prenašanje kompetenc itd., vse to je zahtevalo hitro ukrepanje, povzročilo je prestavljanje in mešanje gradiva, raznašanje spisov in prav ta utrip večnega gibanja in spreminjanja dobi raziskovalec ob prebiranju dokumentov, ki oživljajo čas in dogodke v letih 1944–1947 na Primorskem.« (str. 13–14) Brez poznavanja teh sprememb, predvsem pa vzrokov, ki so jih povzročili, nikakor ni mogoče razumeti vsebine dela PNOO in njemu podrejenih organizacijskih enot. Zato ni nič čudnega, da se je avtorica osredotočila na organizacijska vprašanja, o čemer govori tudi podnaslov monografije.

Uvodnemu poglavju, ki predstavi zgodovinske dogodke v zvezi z določanjem jugoslovansko-italijanske meje od Rapalske pogodbe leta 1920 do 10. 2. 1947, ko je bila v Parizu podpisana mirovna pogodba med Italijo in Jugoslavijo, sledi najobsežnejše poglavje, ki podrobno predstavi upravno-teritorialno razdelitev in organizacijsko strukturo oblastnih organov na ozemlju, ki ga je pokrival PNOO za Slovensko primorje in Trst. Ustanovljen je bil z odlokom Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta 28. 8. 1944 in izvoljen 15. 9. 1944 v Velikih Lazah pri Čepovanu. V njegovem okviru so delovali odseki za prehrano in trgovino, kmetijstvo, obrt in industrijo, gozdarstvo, zdravstvo, socialno skrbstvo, promet, gradnjo in obnovo, finance, prosveto, sodstvo, izgradnjo narodne oblasti, notranje zadeve, statistiko in personalni odsek, poleg njih pa še javni tožilec, Narodna zaščita, Komisija za upravo narodne imovine, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in podružnica Denarnega zavoda Slovenije za Primorsko. Teritorij, ki ga je obvladoval PNOO, je bil razdeljen na zahodnoprimorsko, severnoprimorsko, srednjeprimorsko, južnoprimorsko in tržaško okrožje z ustreznim številom okrajev. Maja 1945 se je PNOO preselil v Trst in 6. 5. 1945 uvedel novo upravnoteritorialno razdelitev. Ustanovljeno je bilo tržaško okrožje, ki ga je sestavljalo 9 okrajnih narodnoosvobodilnih odborov (NOO). Ustanovljen je bil tudi Mestni osvobodilni svet Trst, ki ga je sestavljalo pet rajonskih, en okrajni in deset krajevnih NOO. Po podpisu beograjskega sporazuma 9. 6. 1945 je bilo Slovensko primorje razdeljeno na cono A, ki jo je upravljala Zavezniška vojaška uprava in cono B, ki jo je upravljala Vojaška uprava jugoslovanske armije. V naslednjih poglavjih je prikazano delovanje tistih organov ljudske oblasti, ki so delovali na območju cone A.

Predstavitev organizacije in delovanja tako PNOO kot okrožnih in okrajnih NOO je razdeljeno na več okvirnih vsebinskih in časovnih sklopov. Opozoriti pa je treba, da niso vsi okrajni enako podrobno predstavljeni, odvisno pač od poteka dogajanja na posameznem območju in od ohranjenosti gradiva. Pri nekaterih NOO je v posebnem razdelku predstavljena še posebna manifestacija, ki je pod geslom »S Titom do zmage« potekala od 1. oktobra do 30. novembra 1946 in je bila zamišljena kot tekmovanje med ljudsko in zavezniško upravo. O zmagovalcu ne bi smelo biti dvoma: »Pod Titovo zastavo naj bi bili torej ljudje boljši v politiki, gospodarstvu in kulturi. Zlasti so poudarjali veliko solidarnost prebivalstva na področju obnove, kmetijstva in zadružništva, delo pa je zajelo še področje trgovine, obrti, industrije in tudi komasacijo okrajev ter volitve v NOO.« (str. 164).

Kako pa je bilo v resnici? So si ljudje sploh želeli »ljudsko« oblast? V kolikšni meri so jo podpirali? Metka Gombač je skušala odgovoriti jasno in nepristransko, zgolj na podlagi spoznanj, ki jih ponujajo zgodovinski viri. Ti so izrisali večplastno, barvito in razgibano sliko, ki je avtorici narekovala takšno ugotovitev: »Podpora ljudski oblasti s strani prebivalcev cone A Julijske krajine se je po okrajih razlikovala in je bila kljub vsemu odvisna od raznih faktorjev. Tako je na konesenz nedvomno vplival socialni status prebivalcev in njihova blaginja. V Krminu je na primer bilo najemno razmerje za kmeta veliko ugodnejše kot kolonat in je kmet obljubam o socialnih spremembah zato prisluhnil dosti manj kot italijanski delavec ali kolon v Brdih. Med Slovenci je imela ljudska oblast večinsko podporo.« (str. 268)

Specifična situacija je bila v mestih. Iz poročila, ki govori o politični situaciji v Trstu, lahko med drugim razberemo, da je bil industrijski, finančni in trgovski kapital za »italijansko rešitev«, čeprav je ta del prebivalstva gledal z neko simpatijo tudi »na internacionalizacijo mesta«, da so prebivalci predmetja večinoma podpirali priključitev k Jugoslaviji, da so bili najbolj goreči nasprotniki Jugoslavije pripadniki »demokristjanske stranke«. Mestni odbor Slovansko-italijanske antifašistične unije v Gorici pa je 3. 3. 1946 pred prihodom mednarodne razmejitvene komisije izdelal takšno karakteristiko: »Gorica šteje skupno 30.000 prebivalcev: 10.450 S. (lovenci), ostalo Italijani. Je izrazito malomeščansko mesto, imamo le okoli 2.500 delavcev, prevladujejo trgovci, intelektualci in mali obrtniki. Kljub temu, da so prvi organizatorji OF prišli v Gorico že septembra 1941 se je naša organizacija razvila precej pozno in to prav zaradi socialnega sestava mesta samega ... Sedaj imamo organiziranih 90% Slovencev (v mestu) in 15% Italijanov, del ostalih Italijanov je neopredeljen, drugi pa so v CLN-u, ki je izrazito nacionalšovinistična organizacija in vodi vse delovanje reakcije ...,« (str. 197).

Kljub razlikam pa avtorica ugotavlja, da je bila na splošno podpora »ljudski oblasti« kar precejšnja. Zato je bil ukaz Zavezniške vojaške uprave iz avgusta 1945 o odpravi te oblasti in uvedbi nekdanje italijanske uprave marsikje težko izvedljiv. To so opazili tudi nekateri zavezniški oficirji, ki so maršalu Haroldu Alexandru, guvernerju Julijske krajine, predlagali, naj v coni A uveljavi mešan sistem uprave, ki bi na slovenskem podeželju ohranil NOO, v italijanskih mestih pa uvedel staro italijansko administracijo. Alexander je njihove nasvete le deloma upošteval.

Metka Gombač je v svojem delu natančno in sistematično predstavila organizacijsko strukturo »ljudske oblasti« in je s poglobljeno primerjalno analizo arhivskih dokumentov, ki so vezani na delovanje PNOO, nanizala tudi celo vrsto širših spoznanj. Še posebej pomembna je ugotovitev, da so zavezniški prav na osnovi »vsesplošnega vseljudskega gibanja v Slovenskem primorju določili meje dosti bolj proti zahodu, kot so mislili na začetku.« (str.14).

Knjiga je izšla v letu 2003¹ in žal ni vzbudila tolikšne pozornosti, kot bi si zaslužila. V današnjem času, ko nam italijanska država kaže vse prej kot prijazen obraz, je obravnavana problematika še posebej aktualna, zato tovrstnih del nikakor ne kaže prezreti!

Mateja Jeraj

Angela Vode, **Skriti spomin**. Ur. Alenka Puhar. Ljubljana : Nova revija 2004. 392 strani.

Angelo Vode, učiteljico, defektologinjo, prevajalko, organizatorico ženskega gibanja v prvi Jugoslaviji, socialistko in eno prvih komunistk v Sloveniji, po 2. svetovni vojni pa politično zapornico, je Alenka Puhar nekoč označila kot »neosebo«, kot nekoga, ki v javnem življenju ne obstaja. Danes tega ne moremo več trditi. Maja 1999 je Slovenska matica organizirala simpozij o njenem življenju in delu, referati pa so bili objavljeni dve leti kasneje v knjigi z naslovom Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. V letih 1998-2000 so pri založbi Krtina izšle 3 knjige njenih del z obsežnimi uvodnimi študijami. Prostor pa je dobila tudi v drugih publikacijah, na primer v zborniku Splošno žensko društvo, ki ga je leta 2003 izdal Arhiv Republike Slovenije. O njej je bila napisana še cela vrsta prispevkov v različnih časopisih in revijah, za kar ima veliko zaslug prav urednica pričujoče knjige. Kljub temu ima obravnavano delo še posebno vrednost. Na tem mestu so namreč prvokrat objavljeni spominski zapisi, v katerih je Vodetova razkrila kritične poglede na slovensko družbo socialistične dobe. Javnosti, vsaj takšni, kakršno je poznala, niso bili namenjeni. Nasprotno, pazljivo jih je skrivala pa tudi po njeni smrti

¹ Opozoriti je tudi treba, da je Metka Gombač napisala še celo vrsto prispevkov, v katerih je življenje prebivalcev Slovenskega primorja in Trsta dodatno osvetlila. Naj naštejemo le nekatere: Sodstvo v Slovenskem primorju 1944–1947 (v: Pravo-zgodovina-arhivi, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2000, str. 241–267); Ljudsko štetje v Julijski krajini z dne 1. 10. 1945, Arhivi, Ljubljana 2003, str. 179–186; Krajevni narodnoosvobodilni odbor Gabrovec, 1945–1947 (v: Boris Štrekelj, Gabrovec: ob 30-letnici postavitve spomenika NOB, Gabrovec 2003, str. 83–93); Okrajni narodnoosvobodilni odbor Nabrežina 1945–1947 (v: Oto Luthar, Jurij Perovšek, Zbornik Janka Pleterskega, ZRC SAZU, Ljubljana 2003, str. 461–474).

so bili dolgo skrbno spravljani, najdlje v enem izmed ljubljanskih župnišč. Znano je, da so se v nekem trenutku znašli v uredništvu revije Borec, da jih je zgodovinar mag. Lojz Tršan pripravljaj za objavo, do katere pa tedaj še ni prišlo, saj jih je že prej prevzel njen najbližji še živeči sorodnik, nečak Janez Spindler. V reviji Arhivi je bilo leta 1994 objavljenih le nekaj odlomkov.¹

Alenka Puhar se je z Angelo Vode, točneje z njenimi deli, prvič srečala pozimi 1979/1980. Vodetova jo je sprva zanimala predvsem kot ena izmed žrtev povojnih političnih procesov, sčasoma pa jo je samosvoja osebnost te nenavadne Slovenke in njena žalostna usoda tako pritegnila, da se je k njej vedno znova vračala, s poizvedbami, raziskavami, prispevki. Osebnost je ni nikoli spoznala, pač pa je po njeni smrti srečala njenega nečaka, doktorja medicine Janeza Spindlerja, ki je po 2. svetovni vojni zaradi slabih življenjskih pogojev in nestrinjanja s komunistično politiko zapustil domovino in se odselil v Ameriko. O tem, da bi se morala slovenska javnost seznaniti z izkušnjami njegovih tete, je dolgo razmišljal. Kljub velikemu zanimanju slovenskih zgodovinarjev pa se ni odločil, da bi njihovo objavo zaupal kateremu izmed njih. Končno se je odločil in spomine predal slovenski novinarki in publicistki Alenki Puhar, ki je nalogo opravila več kot skrbno, spoštljivo in občuteno. Knjigo, ki jo je poimenovala Skriti spomin, je uredila, napisala spremno besedo, časovno preglednico in opombe. Dnevnik Angele Vode (1892–1985) je razdeljen na tri dele, ki nosijo naslove: Aktivistka, Kaznjenka, Izobčenka.

Prvi del zajema obdobje od njene mladosti do leta 1947. V njem izvemo za razloge, ki so Vodetovo pripeljali v socialistične vrste, seznanimo se z njenim odnosom do nacionalnega in socialnega vprašanja ter političnih strank, vidimo jo kot mlado učiteljico, ki je izgubila službo zaradi nestrinjanja s politiko vaškega župnika, kot zagovornico delavskih pravic in aktivistko socialistične stranke, opazujemo njeno delo v ženskih društvih in komunistični partiji, njen spor z vodilnimi slovenskimi komunisti po sklenitvi sporazuma med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, ki se je nadaljeval v vojno in povojno dobo, njeno dobrodelno dejavnost v vojnem času in neuspešen poskus sodelovanja v osvobodilni fronti, spremljamo jo v nemško taborišče in spoznamo njene težave po presenetljivo hitri vrnitvi v domovino, ko je ostala brez službe, v vrtincu sumničenj z vseh strani.

Drugi del, poimenovan Kaznjenka, obsega 136 strani in opisuje, zakaj se je Vodetova znašla med obsojenimi na tako imenovanem Nagodetovem procesu, kako je bila aretirana in obsojena, kaj vse je doživela v zaporih. Čeprav ni bila včlanjena v skupino Stare pravde, katere člani so se shajali tudi po vojni, je imela z nekaterimi od njih osebne stike. Družili so jih sorodni pogledi na politične in gospodarske razmere v državi. Obsojena je bila na 20 let zapora s prisilnim delom in 5 let izgube političnih pravic. Dejstvo, da je preživela, si je takole razlagala: »Da nismo bili vsi obsojeni na smrt, je morda nekoliko vplival Zahod, kajti že nam je Vzhod zapiral vrata, že so se tresli stoli, na katere so veljaki samovoljno posedli. Treba je bilo pustiti vrata priprta za Zahod, kjer so kmalu prosili kruha ...« (str. 132)

Od oktobra 1947 do spomladi 1948 je bila zaprta na begunjskem gradu. Kljub izrazito negativnemu mnenju o tistih, ki so jo obsodili, si je zaporniško delo drugače predstavljala. Mislila je, da bo lahko pisala strokovne članke ali pa vsaj leposlovna dela, a ni smela imeti ne svinčnika ne papirja. Tako je žagala drva in prenašala vreče, dokler je niso premestili v sodne zapore v Ljubljano. Tam je bila od junija 1948 do poletja 1949. Spet samica in zasliševanja, tokrat o bivanju v taborišču: o delu, paznicah, zlasti pa o sojetnicah. Obtožili so jo simpatiziranja z informbirojem. Ovadila jo je neka sojetnica in nihče je ni vprašal, kaj misli, čeprav je bilo njeno nasprotovanje Stalinu in sovjetskemu sistemu splošno znano. Toda ni bila premeščena na Goli otok, kot se je bala. Preselili so jo le v drug slovenski ženski zapor, tokrat v Rajhenburg (leta 1952 je bil kraj preimenovan v Brestanico). Med tem časom je Angelina sestra pisala prošnje za pomilostitev, a vse so bile zavrjene. Minevala so leta in sčasoma so se spremenile tako zunanje-politične razmere kot tudi metode boja proti političnim nasprotnikom. Preživeli politični obsojenci so se v začetku petdesetih let vračali na prostost, Angela Vode januarja 1953.

S tem se konča poglavje o kaznjenki in začne *tretji del* – doba izobčenke. V zaporih jo je sicer doletelo telesno trpljenje, povezano s pomanjkanjem, fizičnim delom, ki ga ni bila vajena, neprijaznostjo osebja in slabimi razmerami v takratnih zaporih nasploh, a je še vedno upala, da bo morda enkrat kasneje, ko bo prišla na svobodo, lahko začela znova: »Predolgo in preiskreno sem zaupala v socializem, da se ne bi kljub vsemu ustavljala ob vprašanju: morda pa le nisem prav ravnala, ko sem se

¹ Lojz Tršan, Iz zapuščine Angele Vode, Arhivi XVII, št. 1–2, Ljubljana 1994, str. 125–127.

oddaljila od svoje poti? Morda pa tisto novo odrešenje, po katerem hrepeni človeštvo, prinaša vendarle prav socializem?» (str. 303) Resničnost, v katero se je vrnila, pa je ni prepričala, da bi dotedanje mnenje spremenila. Tudi njene osebne razmere so bile vse prej kot razveseljive. Še vedno je živela s sestro Ivanko Spindler, a ne več v prostornem stanovanju v središču mesta, ampak v majhnem stanovanju v predmestju. Ni se mogla ne zaposliti ne upokojiti, ni imela zdravstvenega zavarovanja niti socialne pomoči. Preživljala jo je sestra, občasno je dobila kakšno darilo od nečaka ali pa od redkih prijateljev, ki so ji ostali zvesti. Včasih je kaj pretipkala ali prevedla. Leta 1958 se je lahko ponovno zaposlila, kot tajnica na Obrtni šoli lesne in oblačilne stroke. 1960. se je upokojila. Odmaknjena v tesno zasebnost stanovanja na Privozu je ves čas skrbno spremljala politične dogodke, razmišljala in pisala, četudi njenih del ni nihče objavil.

Morda je nekoliko neobičajno, da iz zapisov Angele Vode sicer dobro spoznamo njena razmišljanja, predvsem o politični situaciji, tudi o njenih sodelavkah, sojetnicah, paznikih, politikih in drugih, s katerimi se je srečevala, izvemo več kot pa o njej sami. Vodetova nedvomno ni napisala nekega osebno izpovednega dnevnika. Je hotela svoje zasebno življenje ohraniti zase? Morda pa je svojo mladost, svojo željo po ljubezni žrtvovala za uresničitev nedosegljivega ideala? V zaporu je namreč včasih takole razmišljala: »Prezgodaj sem začela gledati na življenje z njegove nelepe strani. Prezgodaj sem se začela ustavljati ob krivicah, ki so se zgodile meni pa tudi drugim, preveč so mi segale do živega, da ne bi že kmalu začel v meni vstajati upor. Te poteze mojega značaja so mi pisale mojo bodočnost, mojo usodo. Premalu in preintenzivno sem se začela zanimati za politična in socialna vprašanja. Pri tem sem pozabljala na osebno srečo, o kateri pa sem vedno mislila in upala, da bo nekoč prišla kar tako, sama od sebe ... Volja, sodelovati za izpolnitev socialne pravičnosti, svobode po socialističnih načelih je bila globoka in iskrena. Za ta ideal bi tvegala vse, žrtvovala vse ... Toda spoznala sem, da človek z mojim značajem ne spada v politično življenje, saj mora doživeti polom. Koliko bolje bi bilo, ko bi se ukvarjala s pisanjem, kar je bila vedno moja skrivna želja ... » (str. 161-162) Kakor koli že, bodočim generacijam je hotela zapustiti resnično in pravično sliko časa, v katerem je živela, seveda v skladu s svojimi moralnimi kriteriji in zahtevami. Ni hotela, da bi Slovenke in Slovenci prihodnosti poznali samo takšno predstavo o preteklosti, kot jo je narekovala vladajoča politika.

Dnevnik je zaključila leta 1970. V zadnjem odstavku je zapisala: »Naj končam. Omenim naj samo, da mi teh vrst ni narekovala mržnja, temveč spoznanje. Spoznanje, da je to, kar smo čakali, daleč od socializma, in kar je glavno: da našemu socializmu manjka človeški obraz.« (str. 362)

Zdi se, da so njeni spomini prav zato, ker je toliko pozornosti posvetila političnemu dogajanju, za zgodovinarje in druge raziskovalce naše preteklosti še posebej zanimivi. Poznala je mnoge znane osebnosti iz naše bližnje preteklosti in o njih je pisala brez dlake na jeziku. Zato se ob branju njenih zapisov včasih počutimo kot nekdo, ki ima priložnost pokukati skozi vrata sveta javnosti namenjenih dokumentov v nek drug, zakulisni politični svet, poln osebnih zamer, sovraštva, maščevalnosti in pritlehnih čustev. Posebnost spominov Angele Vode je tudi v tem, ker je to prvo pričevanje o slovenskih socialističnih zaporih, ki ga je napisala ženska. Tudi ta del ni napisan patetično svetobolno, ampak zaživi pred bralcem cela paleta najrazličnejših človeških likov in njihovih za običajne čase nenavadnih in vznemirljivih usod, od političnih zapornic vseh vrst, jehovk, prostitutk, morilk in njihovih čuvajev, tako tistih človeško sočutnih kot drugih, neizprosno krutih, zaslepljenih z lučjo oblasti in trenutne vsemočnosti. Na podlagi tega dnevnika lahko torej razširimo oziroma dopolnimo naše poznavanje preteklih dogodkov, njihovih vzrokov in posledic, hkrati pa se moramo zavedati, da je določene dogodke in osebe, tako kot vsi drugi, doživljala subjektivno, glede na svoje lastne izkušnje, občutke in informacije, s katerimi je razpolagala. Znatno si lahko pomagamo s celo vrsto izčrpnih opomb, s katerimi je urednica knjige dopolnila objavljeni tekst. Dodala je še časovni pregled na sedmih straneh, iz katerega lahko na hiter in pregleden način spoznamo dogodke, ki so pomembneje zaznamovali življenje in delo Angele Vode. Zbrala je tudi veliko število fotografij, ki še dodatno pripomorejo k privlačnosti že tako zanimivega teksta. Prav na koncu pa sledi še spremna beseda (20 strani), ki ni napisana le izjemno privlačno, ampak tudi z veliko mero spoštovanja in sočutja. Z njeno pomočjo izvemo o Angeli Vode še marsikaj novega: kako je dobila potni list in prvič po več desetletjih videla tujino, o življenju po sestrični smrti v letu 1975, ko si je delila stanovanje z nekdanjo sojetnico, o obiskih v Ulmu pri nečaku Janezu, pa še o marsičem, kar jo je radostilo in žalostilo v letih, ko je živela odmaknjena od javnosti, v zasebnem krogu sorodnice in redkih prijateljic. Spoznamo tudi, kako skrbno je pospravljala svojo zapuščino in kako nenavadno obliko smrti

si je izbrala. Njeni spomini bi bili brez izčrpnih podatkov, ki jih je prispevala Alenka Puhar, vsekakor težje razumljivi. Za opravljeno delo, ki je znatno preseгло uredniške naloge, bi ji bila Angela Vode gotovo hvaležna.

Mateja Jeraj

Takis Michas, **Unholy alliance. Greece and Milošević's Serbia**. College Station : Texas A&M University Press, 2002. 176 strani. (Eastern European studies ; 15)

Knjiga grškega novinarja Takisa Michasa predstavlja zgodovino grško-srbskih meddržavnih odnosov v devetdesetih letih 20. stoletja. To je v obdobju, ko sta grška država in grško ljudstvo – kljub obsodbi zahodnoevropske in severnoameriške javnosti in politike delovanja srbskih ekstremistov v Bosni in Hercegovini – široko podpirali politiko Slobodana Miloševića na območju nekdanje Jugoslavije.

Knjiga je razdeljena na tri dele. V prvem avtor predstavi delovanje grške politike v odnosu do dogodkov na območju nekdanje Jugoslavije do leta 1995. Najprej je predstavljena podpora grške vlade, grške pravoslavne cerkve in grških medijev politiki Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića in Ratka Mladića v obdobju bosanske krize, nato pa še obiski Karadžića in Miloševića v Grčiji. Orisano je tudi delovanje Grkov v Bosni in Hercegovini, ki so celo sodelovali tudi pri poboju 8.000 civilistov v Srebrenici. Po avtorjevih navedbah naj bi si grška vlada tudi v 21. stoletju zatiskala oči pred tem dejstvom, navaja pa tudi, da naj bi med jugoslovansko krizo Milošević celo predlagal združitev Srbije in Zvezne republike Jugoslavije v konfederacijo, ob tem pa tudi delitev Vardarske Makedonije.

V zvezi s tem je v posebnem podpoglavju orisana tudi grška politika do makedonskega vprašanja. Tako naj po avtorjevih navedbah Grčija po letu 1944 ne bi zanikala obstoja makedonskega naroda in makedonskega jezika. Nasprotovala naj bil le obstoj imena Makedonci za slovansko ljudstvo. Grčija seveda tudi ni priznavala obstoja makedonske manjšine v »Egejski« Makedoniji. Avgusta 1991 je tako grški zunanji minister Samaras izročil svojim evropskim kolegom memorandum, v katerem je trdil, da Makedonija in Kosovo spričo ekonomskih, geopolitičnih in historičnih razlogov ne moreta preživeti kot samostojni državni tvorbi. Priznanju Makedonije je Grčija dolgo nasprotovala in še danes nasprotuje imenu »Makedonija« kot uradnemu nazivu za to nekdanjo jugoslovansko republiko.

V drugem delu avtor navaja, da so srbski podjetniki našli v Grčiji možnost za pranje denarje in za trgovanje v času embarga mednarodne skupnosti. Avtor tudi navaja, da so protiameriške in proti-Clintonovske demonstracije, do katerih je prišlo v času obiska Billa Clintona v Grčiji leta 1999 (med napadom sil zveze NATO na Jugoslavijo), značilne za prikaz stališč Grkov do napada na Zvezno republiko Jugoslavijo.

V tretjem delu Michas predstavi radikalizacijo grške pravoslavne cerkve, logiko etničnega nacionalizma v Grčiji ter logiko novega protiamerikanizma, ki v Grčiji v nekaterih krogih prevladuje še danes.

Matjaž Klemenčič

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. Vol. 30–31. Zagreb : Školska knjiga, 2003/2004. 212 strani.

V skrajno neugodnih razmerah ta edina specializirana revija za gospodarsko zgodovino v prejšnjem jugoslovanskem prostoru vendarle še izhaja. Kot sem omenil že v prikazu ene prejšnjih števil, je to skorajda »Einmannbetrieb«, kajti večina razprav izvira od glavnega in odgovornega urednika dr. Ivana Ercega.

Prva razprava »Jozefinsko muško stanovništvo po županijama (17285/87)« (str. 7–12) izvira od njega. V hrvaških županijah je tedaj živelo 317.754 moških ali 9,42 odstotkov v Translajtaniji (brez Sedmograške in kraljevskih mest). Ti moški so razčlenjeni na duhovnike, plemiče, uradnike, meščane (tržane), kmete gospodarje, naslednike kmetov ali obrtnikov, gostače in ostale. Zanimivo je, da je bilo dečkov od 1–12 let skoraj 31, od 13–17 let pa 7,63 odstotkov vseh moških, kar ponazarja sorazmerno veliko mladost celotne moške populacije.

Isti pisec objavlja razpravo »Pregled pučanstva i njegova gospodarskoga stanja u Dalmaciji i Boki Kotorskoj (1805/6)« (str. 13–29). Gre za statistični pregled, ki ga je objavil Ivan Domenik Garagnin v svojem delu *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia, Zadar 1806*. Za vsak kraj so objavljeni številčni podatki o gospodarskih objektih in virih, ki so omogočali preživljanje prebivalstva. S pogledom na celoto je še vedno prevladovalo poljedelstvo na nizki stopnji ter živinoreja, ki je bila sicer na višji stopnji, toda možnosti za boljšo rejo niso bile izrabljene. Pomembna je še vedno bila hišna obrt, obrt v malih pomorskih mestih in v njih tudi ladjedelništvo za domače pomorce. Seveda je obstajala tudi trgovina, ki pa ni posebno ovrednotena. Prebivalstvo je bilo še zelo diferencirano na patricije, kolone in druge bolj podrobne oznake.

Deana Kovačec objavlja tudi za nas zelo zanimiv kratek zapis »Stanje stanovništva u Trstu i njegovo okolici 1776. god.« (str. 31–34). Trst je v tem času zelo privlačil poslovneže in trgovske organizacije iz raznih krajev Avstrije in od drugod. V njem so živeli Slovenci, Hrvati in Italijani ter nekaj zastopnikov drugih narodov. Na željo dunajskega dvora je generalni vikar tržaške škofije opravil popis prebivalstva v Trstu in okolici. V tem času je bilo na ožjem področju Trsta 4.692 moških in 4.538 žensk. Na nemestnem območju je bilo 823 moških in 829 žensk. Poleg teh je bilo še 78 škofijskih, 59 redovnih duhovnikov in 23 redovnic. Katoličanov je bilo 11.042. Druge narodnosti niso podrobneje prikazane. Prikazana so le rojstva, smrti in poroke. Judov se je rodilo 13, Grkov 16, Armenca 2 in 2 luteranca.

Avtor razprave »Organizacija trgovine i podizanje trgovačkog poduzeća u Rijeci (1802)« (str. 34–47) je Ivan Erceg. V želji, da bi iz Reke naredili veliko pristanišče so bili poskusi, kako bi v njej ustanavljali velika trgovska podjetja. Tam je že dolgo obstajala trgovska hiša Ivan Krstnik Nais in kompanjoni. Ta hiša je državnim oblastem predlagala ustanovitev delniške izvozno-uvozne trgovske hiše, ki bi jo vodil Antun Nais. Predvideno je bilo, da se povabi 500 delničarjev, ki bi vložili po 2.000 forintov kapitala. Ta trgovska hiša naj bi se ukvarjala z izvozom žita, tobaka, voska, alkalne soli, loja, volne, lesa in goveje živine. Uvažala pa bi sladkor, kavo, olje in podobne artikle. V razpravi je objavljen latinski izvirmik in hrvaški prevod s številnimi podrobnostmi. Žal ni navedbe, ali je bil ta predlog realiziran ali ne.

Od istega pisca je tudi razprava »O gospodarskom životu i radu triju hrvatskih županija (1852)« (str. 49–183). Gre za poročilo, ki ga je sestavil znani hrvaški gospodarstvenik dr. E. L. plem. Tkalec, kot tajnik Hrvaške trgovske in obrtne zbornice, in je bilo predloženo c. k. Ministrstvu za trgovino, obrt in javne stavbe. Nanašalo pa se je na primarno proizvodnjo, obrt in prometna sredstva na Hrvaškem. Objavljeno je v izvirnem nemškem besedilu in v hrvaškem prevodu. V uvodu so prikazani Tkalčevi zelo moderni pogledi na rešitev agrarnega vprašanja, osvoboditve kmetov, ki je bila v avstrijskem delu države že opravljena ali je bila v teku, ki pa je na Hrvaškem leta 1852 še niso začeli reševati. Vsebine poročila na kratko ni mogoče prikazati, zato bomo navedli samo obdelana poglavja. I. Območje zbornice, lega, velikost, prebivalstvo. II. Topografske in klimatske razmere (orografija, hidrografija, klimatologija). III. Proizvodne razmere. A. Kmetijska pridelava 1. Poljedelstvo, 2. Vinogradništvo, 3. Pridelovanje krme, 4. Gozdarstvo, 5. Živinoreja in 6. Svilogojstvo. B. Industrijska proizvodnja 1. Rudarstvo, 2. Tovarniška industrija – Tabelarni pregled za volitve upravičenega obrtniškega stanu na območju zbornice, – policijske obrti, – komercialne obrti, ki se ne ukvarjajo s prehrabnimi proizvodi, – meščanske obrti. IV. Trgovina, kreditne ustanove in prometna sredstva – tabelarni pregled, – Trgovski promet zborničnega območja zajema 1. promet z žitom in siceršnjo veleprodajo, 2. prodajo na drobno. V. Delavske razmere in način življenja. Poročilo daje izredno množico podatkov, ki osvetljujejo gospodarske in življenjske razmere na Hrvaškem sredi 19. stoletja.

Predzadnji članek Ivana Ercega obravnava »Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX. stoljeću« (str. 185–197). Gre za povzetek razprave Bernarda Stullija, znanega pisca znanstvenih prispevkov o gospodarskem življenju podeželskega in mestnega prebivalstva v Dalmaciji. Povzamemo lahko, da je bilo poljedelstvo na zelo nizki ravni z majhnimi pridelki, tako da lakota ni bila redka, zlasti v Dalmatinski Zagori. Vinogradništvo ni bilo kaj prida razvito, razen tega so epidemije bolezni vinske trte dva do trikrat skoraj povsem uničile pridelek grozdja. Živinoreja je bila podlaga za denarno menjavo, s katero so si kmetje pridobili denar za plačevanje davkov in za nakup trgovskih predmetov. Oljkarstvo je bilo v 18. stoletju zelo razvito in donosno, v 19. stoletju pa se je drevje postaralo in pridelki oliv in olivnega olja so bili vedno manjši. Pomorstvo ni doseglo ustrezne ravni in zato tudi dohodki od te panoge niso bili ustrezni. Ladjedelništvu se ni namenjala ustrezna pozornost. Tudi državna uprava pomorstva ni bila organizirana optimalno. Dalmacija je plačevala dunajski vladi 430.000 forintov daja-

tev, za razne namene je bilo vrnjeno 300.000 forintov, torej je bila Dalmacija od države izkoriščana.

V zadnjem članku z naslovom »Gospodarski uvjeti života seljačkog pučanstva u Šestinama« (str. 199–203) povzema Ivan Erceg manjši zapis znanega gospodarskega zgodovinarja prof. dr. Rudolfa Bičanića »Izlet u Šestine« iz leta 1939. Šestine so izletniški kraj za Zagrebčane na obronku Zagrebačke gore. Kraj je bil tedaj lepo urejen s številnimi gostilnami za izletnike, sicer pa je bila agrarna prenaseljenost komaj verjetna. V občini je bilo 800 oralov obdelovalne zemlje, na njej pa je živel 700 družin s 3.500 družinskimi člani. Razumljivo je, da so se zato prebivalci morali ukvarjati poleg kmetijske še z raznimi drugimi stranskimi dejavnostmi.

Na koncu so še zapis o preminulem solnem zgodovinarju prof. dr. Rudolfu Palmeu, prikaz knjige prof. dr. Tvrta Švoba, ki je pred desetletji bil učitelj na veterinarskem oddelku ljubljanske Biotehniške fakultete, z naslovom *Ideologija i biologija* ter prikaz knjige doc. dr. Vladimirja Čavraka: *Vojni komunitet Petrinja kao gospodarsko in prosvjetno kulturno središte Banske krajine*.

Jože Maček

Šolska kronika

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (info@zgodovinskicasopis.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo natisnjene na posebnem listu in hkrati priložene v elektronski obliki, skenirane v resoluciji 300 dpi in shranjene v obliki tif(f). Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Dieter K u d o r f e r, Zgodovinski in literarni pomen rokopisa z »Brižinskimi spomeniki« 7–21
Historical and Literary Significance of the Freising manuscripts (*Brižinski spomeniki*)
- Darja M i h e l i č, Revizija kronologije cerkvenih dostojanstvenikov na Primorskem 23–44
Revision of the Chronology of Church Dignitaries in Primorsko
- Marija W a k o u n i g, »... hab ich teutsch und windisch gelernnet ...« O poreklu in kulturnih
koreninah Žige Herbersteina 45–55
»... hab ich teutsch und windisch gelernnet...« On the origin and Cultural Roots
of Sigismund Herberstein
- Ludwig S t e i n d o r f f, »Človek ni reven zato, ker ničesar nima, temveč zato, ker ne dela.«
Spreminjanje odnosa do revščine v Rusiji (18.– 20. stoletje) 57–68
»Man is Not Poor Because He Has Nothing, But Because He Does Nothing.«
The Changing Attitude toward Poverty in Russia (18th – 20th Cent.)
- Tone K r e g a r, Slovaški politični tisk o Slovencih med obema vojnama 69–99
Slovak Political Newspapers from the Period between the First and the Second
World Wars on Slovenes
- Žarko L a z a r e v i ć, Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge
svetovne vojne 101–110
Slovene National Interest in Economy Prior to the Second World War
- Mateja R a t e j, Slovenska ljudska stranka v vladi Antona Korošca – ratifikacija
Nettunskih konvencij 111–127
Slovene People's Party in the Government of Anton Korošec and the Ratification
of the Treaty of Nettuno
- Darko F r i š, Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937
v Ljubljani 129–146
Provincial Conference of the Yugoslav National Party in Ljubljana in 1937
- Borut B a t a g e l j, Mitološke razsežnosti bloškega smučanja in konstrukt stereotipa
o smučanju kot slovenskem nacionalnem športu 147–159
Mythological Dimensions of the Traditional Ski Style from Bloke and the Stereotype
of Skiing as the Slovene National Sport
- Danijela T r š k a n, Metodična struktura izpitnih priročnikov za zgodovino v Sloveniji,
Franciji in Veliki Britaniji 161–174
Methodical Structure of Examination Reference Books on History in Slovenia, France,
and Great Britain
- Johannes G i e ß a u f, Azijski barbar. Iskanje sledi v srednjem veku 255–268
The Asian Barbarian. Looking for Traces in the Middle Ages

Miha K o s i, Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (<i>Civitas Petouia, Carnium/Creina</i> in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku) – I. del	269–331
Preurban or Early Urban Settlements? <i>Civitas Petouia, Carnium/Creina</i> , and Other Non-Agrarian Central Settlements in the Early Middle Ages (Part One)	
Janez M l i n a r, Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline	333–340
The Appendix of Kranjsko. The History of Colonization in the Upper Sava Valley	
David M o v r i n, Katarina, dominikanec in kartuzijan. Kartuzijanski generalni prior v Žičah Štefan Maconi in njegova vloga pri kanonizaciji svete Katarine Sienske	341–392
Catherine, a Dominican, and a Carthusian. Štefan Marconi, the Carthusian Prior General in Žiče, and His Role in the Canonization of St. Catherine of Siena	
Janez C v i r n, Boj za sveti zakon – I. del	393–425
Fight for the Holy Matrimony (Part One)	
Nataša P o d g o r š e k, Hrvaška Stranka prava in njen odnos do Slovencev v devetdesetih letih 19. stoletja	427–445
The Croatian Party of Rights and Its Position toward Slovenes in the 1890s	
Jurij P e r o v š e k, Slovenci in jugoslovanska skupnost 1918–1941	447–460
Slovenes and the Yugoslav Community between 1918 and 1941	
Peter V o d o p i v e c, Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije)	461–484
Political and Historic Traditions in Central Europe and in the Balkans (With Regard to the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes)	

ZAPISI – NOTES

Slovenski študentje na baselski univerzi v 16. stoletju (Marko M u g e r l i)	175–181
Slovene Students at the University of Basel in the 16 th Century	
Dejavnost slovenskega Penkluba pred drugo svetovno vojno (Joža M a h n i č)	183–192
Activities of the Slovene PEN Association before the Second World War	
Obvezna pedagoška praksa za študente 4. letnika zgodovine pedagoške smeri (Danijela T r š k a n),	193–202
Methodical Structure of Examination Reference Books on History in Slovenia, France, and Great Britain	
O slovensko-italijanski zgodovinsko-kulturni komisiji in njenem poročilu: Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956 (Milica K a c i n W o h i n z)	485–497
Report of the Slovene-Italian Historic and Cultural Commission: Slovene-Italian Relations between 1880 and 1956	
Robert Lopez (»Grandes Medievalistas del Siglo XX«, Pamplona, 2003) (Paul F r e e d m a n)	499–511

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Prof. dr. Mirko Stiplovšek – sedemdesetletnik (Božo R e p e) 513–514
Professor Doctor Mirko Stiplovšek – A Septuagenarian
- Dr. France Kresal – sedemdesetletnik (Žarko L a z a r e v i ć) 515–517
Doctor France Kresal – A Septuagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

32. zborovanje slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarok. Celje, 30. september –
2. oktober 2004 (Aleksander Ž i ž e k) 203–204
32nd Conference of Slovene Historians. Celje, September 30 – October 2, 2004
- Poročilo o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije za obdobje 2002–2004
(Branko G o r o p e v š e k) 205
Work Report of the Federation of Historical Societies for the 2002–2004 Period
- Poročilo nadzornega odbora za leto 2003 in 2004 (Branko Š u š t a r) 206
Supervising Committee Work Report for 2003 and 2004
- Poročilo o delu častnega razsodišča v mandatnem obdobju 2002–2004 (Andrej V o v k o) 207
Court of Honor Work Report for the 2002–2004 Mandate
- Poročilo o delu Vojaške sekcije Zveze zgodovinskih društev Slovenije v obdobju 2002–2004
(Damjan G u š t i n) 207
Work Report of the Federation of Historical Societies Military Section
for the 2002–2004 Period
- Poročilo o delu Zgodovinskega društva Celje v letih 2003–2004 (Marija P o č i v a v š e k) 208
Celje Historical Society Work Report for the 2003–2004 Period
- Poročilo o delu zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru od oktobra 2002
do decembra 2004 (Filip Č u č e k) 209
Work Report of the Dr. Franc Kovačič Historical Society of Maribor for the Period between
october 2002 and December 2004
- Poročilo o delu zgodovinsko društvo za severno Primorsko za obdobje 2002–2004
(Drago T r p i n) 210
Northern Primorsko Historical Society Work Report for the 2002–2004 Period
- Poročilo o delu Muzejsko društvo Škofja Loka za obdobje 2002–2004
(Alojzij Pavel F l o r j a n č i č) 210–211
Škofja Loka Museum Association Work Report for the 2002–2004 Period
- Nagovor ob podelitvi nagrade Klio na 32. zborovanju slovenskih
zgodovinarjev (Ervin D o l e n c) 211–212
Speech at the Klio Award Ceremony at the 32nd Conference of Slovene Historians

Mednarodni znanstveni sestanek »Primorska od kapitulacije Italije 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954«. Koper, 4. – 5. oktober 2004 (Borut Klajčan) 213–215
Primorska from the Italian Surrender in 1943 to the Memorandum of London in 1954,
Koper, October 4 – 5, 2004

5. Eustory generalna letna skupščina in posvetovanje. »Commemorating 20th Century Migration in National Societies« Varšava, 27. – 30. januar 2005 (Bojan Balovec) 215–217
5th Eustory General Yearly Assembly and Conference »Commemorating 20th Century Migration and National Societies«. Warsaw, January 27–30, 2005

Konferenca o nemško-nizozemskih odnosih v 20. stoletju in mednarodnih obveščevalnih vidikih, Amsterdam, 17. – 19. junija 2005. (Ljuba Dornik Šubelj) 519–523
German – Dutch Relations in the 20th Century: An International Intelligence Perspective

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Régine Pernoud, Nehajmo že s tem srednjim vekom (Andrej Nared) 219–222

Darko Darovec, Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike (Aleksander Panjek) 222–224

Dušan Kos, O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah : tržaška afera Gallenberg 1740 (Matjaž Bizjak) 224–225

Vasja Klavora, Predel 1809. Avstrijsko-francoski vojni spopadi na slovenskem narodnostnem ozemlju (Janez Šumrada) 225–230

Janez Toplišek, Rodoslovje: kot znanost in hobi (Bojan Balovec) 230–232

Ljudmila Bezljaj Krevcl, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950. Organizacija poštno-telegrafsko-telefonske dejavnosti v Sloveniji (Miroslav Stiplošek) 232–235

Norman Friedman, The Fifty-Year War (Simon Stern) 235–237

Paul Hockenos, Homeland Calling. Exile Patriotism and the Balkan Wars (Matjaž Klemenčič) 237–238

Ingo von Münch, Promotion (Jože Maček) 238–240

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Svezak 45 (Jože Maček) 241–243

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Svezak 46 (Jože Maček) 243–246

Reinhard Härtel, Die älteren Urkunden des Klosters S. Maria zu Aquileia. (1036–1250). (Peter Štih) 525–528

Kim M. Phillips, Medieval Maidens. Young Women and Gender in England, 1270–1540. (Mojca Kovačič) 528–530

Karel VI. potrdi celjske mestne svoboščine: 1717, september 18., Dunaj. Ur. Aleksander Žižek. (Boris Golc) 530–531

Die Habsburgermonarchie 1848 bis 1918. Band VII/1, 2: Verfassung und Parlamentarismus. Izd. Helmuth Rumpler in Peter Urbanitsch. (Janez Cvirn)	532–535
Martin Pollack, Der Tote im Bunker. Bericht über meinen Vater. (Majda Oražem Stele)	535–537
Irene Guenther, Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich. (Maja Gombač)	537–538
Metka Gombač, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst 1944–1947. Organizacijska shema ljudske oblasti. (Mateja Jeraj)	538–540
Angela Vode, Skriti spomin. Ur. Alenka Puhar. (Mateja Jeraj)	540–543
Takis Michas, Unholy alliance. Greece and Milošević's Serbia. (Matjaž Klemenčič)	543
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. Vol. 30–31. (Jože Maček)	543–545

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 59, 2005	547–551
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 59, 2005	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 57, 2003, 3–4 (128), 59, 2005, 1–2 (131)	I–VI
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 57, 2003, 3–4 (128), 59, 2005, 1–2 (131)	
Izvillečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 57, 2003, 3–4 (132), 59, 2005, 3–4 (132)	VII–XII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 57, 2003, 3–4 (132), 59, 2005, 3–4 (132)	

<p style="text-align: right;">UDK 94/497.4-16*13»</p> <p>MILINAR Janez, dr., asistent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.milinar@univ.lj.si</p> <p>Slabo črvo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline.</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 59/2005, št. 3-4 (132), str. 333-340, 41 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn., (De., Sn., En.)</p> <p>Avtor na osnovi analize listinskega gradiva dokazuje, da prvotna posest freisinskih škofov v Zgornjesavski dolini ni bila omejena zgolj na Doyje, ampak je obsegala celotno dolino do Raneč.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski povzetek</p>	<p style="text-align: right;">UDK 329/497.5: 497.4*189»</p> <p>PODGORŠEK Nataša, mag., mlada raziskovalka, SI-2211 Pesnica, Dolnja Počehova 36</p> <p>Hrvatska stranika prava in njen odnos do Slovencev v devetdesetih letih 19. stoletja</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 59/2005, št. 3-4 (132), str. 427-445, 148 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn., (En., Sn., En.)</p> <p>V razpravi je prikazan odnos hrvaške Stranke prava do Slovencev v zadnjem desetletju 19. stoletja. Takrat je na slovenski strani pobudo pri povezovanju s Hrvati prevzela Katoliška narodna stranika, hrvaška Stranka prava pa je v tem času doživela več pomembnih sprememb: prešla je v t.i. »moderno pravaštvo«, sredi devetdesetih pa sta iz enotne stranke nastali dve stranki, »domovinaška« in »Čista stranika prava«, od katerih pa je le prva vzdrževala sike s slovenskimi politiki.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 930.1(=91/2)*17»</p> <p>GIEBAUFE Johannes, dr., Institut für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, A 8010 Graz, Heinrichstrade 26/III</p> <p>Azijski barbar. Iskanje sledi v srednjem veku</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 59/2005, št. 3-4 (132), str. 255-268, 65 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn., (De., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: predsocki, stereotipi, stepski nomadi, Huni, Madžari, Mongoli</p> <p>Izhajajoč iz podobe Turkov/Osmanov pri Herderju na koncu 18. stoletja, se postavlja vprašanje korenin sovražnih predstav, ki so jih Evropejci imeli do Azijcev. Pri tem se je pokazalo, da imajo te, v veliki meri še danes ohranjene negativne podobe in stereotipi, zelo dolgo tradicijo, ki ponekod sega vse do poročil o konjeniško nomadskih Skitih.</p> <p style="text-align: right;">Peter Štih</p>	<p style="text-align: right;">UDK 929 Stephen Maconi: 271.71(497.4)</p> <p>MOVIRIN David, mladi raziskovalec, Oddelek za klasično filologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, david.movirin@gmail.com</p> <p>Katarina, dominikane in kartuzijan. Kartuzijanski generálni prior v Žičah Štefan Maconi in njegova vloga pri kanonizaciji svete Katarine Stenske</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 59/2005, št. 3-4 (132), str. 341-392, 121 + 14 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn., (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: srednji vek, kanonizacijski procesi, veliki zahodni razkol, mistikinge Štefan Maconi (1350-1424), učence svete Katarine Stenske in pozneje generálni prior urbanističnega dela kartuzijanskega reda med velikim zahodnim razkolom, je sodil med glavne protagonisti procesa, ki je kasneje pripeljal do Katarinine beatifikacije. Usmerjal je smelo zastavljeno dejavnost, razširjal njene spise in se trudil za cerkveno ter politično podporo, hkrati pa si z uspehom prizadeval za združitev svojega razklanega reda.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>

UDC 929 Stephen Maconi: 271.71(497.4)
MOVRIN David, young researcher, Department of Classical Philology, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškercova 2, david.movrin@gmail.com

Catherine, the Dominican and the Carthusian: Carthusian Prior General from Žiže Stephen Maconi and His Role in the Canonisation Process of Saint Catherine of Siena

Zgodovinski časopis (Historical Review) 59/2005, No. 3–4 (132), pp. 341–392, 121 + 14 notes.

Language: Sn., (En., Sn., En.)

Keywords: the Middle Ages, canonisation processes, the Great Western Schism, female mystics Stephen Maconi (1350–1424), a disciple of Saint Catherine of Siena and later prior general of the Urbanist faction of the Carthusian Order during the Great Western Schism, appears to have been the crucial person among those responsible for Catherine's beatification. He directed a broader action of disseminating Catherine's works and building the ecclesiastical as well as political support, while at the same time striving to unite his divided order.

Author's abstract

UDC 930.1(=91/2)«17»
GIEßAUF, Johannes, PhD, Institut für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, A 8010 Graz, Heinrichstraße 26/III

The Asian Barbarian. Looking for Traces in the Middle Ages

Zgodovinski časopis (Historical Review) 59/2005, št. 3–4 (132), str. 255–268, 65 cit.

Language: Sn., (De., Sn., En.)

Key Words: prejudice, stereotype, Steppe nomads, Huns, Hungarians, Mongolians In view of Herder's conception about Turks (Osman) at the end of the 18th century, the author analyzes the roots of hostile notions of Europeans toward Asians. These negative ideas and stereotypes, many of which have been preserved to the present, have a long tradition that may be traced to the reports on horse-riding nomadic Seythians.

Peter Štih

UDC 329(497.5: 497.4)«189»
PODGORSĚK Nataša, MA, young researcher, SI-2211 Pesnica, Dolnja Počehova 36

The Croatian Party of Rights and Its Position toward Slovenes in the 1890s

Zgodovinski časopis (Historical Review) 59/2005, No. 3–4 (132), pp. 427–445, 148 notes

Language: Sn., (En., Sn., En.)

The article analyzes the position of the Croatian Party of Rights toward Slovenia in the last decade of the 19th century, which was when the Catholic National Party of Slovenia took over the incentive to maintain contacts with Croats. Having undergone several important changes, the Croatian Party of Rights transformed into the »modern Croatian Party of Rights«. In the mid-1880s it was divided into two parties, »the pro-homeland party« and the Croatian Pure Party of Rights, of which only the first maintained contacts with Slovene politicians.

Author's Abstract

UDC 94(497.4–16)«13»
MLINAR Janez, PhD, Assistant, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškercova 2, janez.mlinar@guest.arnes.si

The Appendix of Kranjsko. The History of Colonization in the Upper Savinja Valley.

Zgodovinski časopis (Historical Review) 59/2005, No. 3–4 (132), pp. 333–340, 41 notes

Language: Sn., (De., Sn., En.)

The author, who had based his surmise on an analysis of old documents, tries to prove that the original property of the Freising lords in the Upper Savinja Valley did not comprise solely Dovje, but the entire valley up to Rateče.

Author's Abstract

<p style="text-align: right;">UDK 329/497.4:497.1(1918/1941)» PEROVŠEK Jurij, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, jurij.petrovsek@inza.si</p> <p>Slovinci in jugoslovanska skupnost 1918–1941</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 59/2005, št. 3–4 (132), str. 447–459, 45 cit.</p> <p>Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>V razpravi avtor obravnava odziv Slovencev in njihove politike na unitaristično in centralistično ureditev prve jugoslovanske države. Ugotavlja, da je večina slovenskega naroda podpirala avtonomistično-federalistične zahteve, ki jih je posebejjala najmočnejša slovenska politična stranka, katoliška Slovenska ljudska stranka, medtem ko je manjšina podpirala unitaristično-centralistično stališče, ki ga je zagovarjala glavna liberalnega tabora. Avtor opozarja, da je kljub centralistični državni ureditvi S.L.S. v letih 1927–1929 uspelo vsaj deloma uresničiti samoupravno odločanje na gospodarsko-socialnem in kulturno-posvetnem področju v okviru t. i. oblasti (tedanjih upravno-ozemeljskih enot), podobno pa je bilo tudi v drugi polovici tridesetih let, ko je imela večino v od notranjega ministra imenovanen banskem svetu Dravske banovine.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 336.712/497.4 Maribor) »1928» RATEJ, Marjeta, dr. asistent, Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umenosti, Filozofski inštitut, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, maratej@zrc-sazu.si</p> <p>Mesta hranilnica v Mariboru v dvajsetih letih 20. stoletja – jabolko spora v mestnem občinskem svetu</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 št. 3–4 (128), str. 363–377, 110 cit</p> <p>I.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: slovenska politična zgodovina 1918–1929, slovenske politične stranke, Mestna hranilnica v Mariboru, mestni občinski svet v Mariboru.</p> <p>Avtorica obravnava Mestno hranilnico v Mariboru v odnosu do Mestne občine Maribor v 20. letih prejšnjega stoletja. Vpliv političnih sprememb na sestavo upravnega odbora Mestne hranilnice je do potrditve novega pravilnika leta 1928 močno hromil njeno uspešno poslovanje.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 321 + 930.11(-924.5) VODOPivec Peter, dr. redni profesor, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1,</p> <p>Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije)</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 59/2005, št. 3–4 (132), str. 461–484, 68 cit.</p> <p>I.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Avtor primerja politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu v 19. in v začetku 20. stoletja. Pri analizi politične kulture v Habsburški monarhiji opozarja na baročno in jožefinsko dediščino močne vloge vladarja in države, ki ju sele po letu 1867 opazneje omejuje parlamentarni sistem. Pred prvo svetovno vojno se sicer zahodni in vzhodni deli monarhije, kar zadeva stopnjo demokracizacije občutno razlikujeta, toda razvoj političnega individualizma in strankarskega pluralizma je v obeh precej počasnejši kot na evropskem zahodu. V drugem delu razprave, ki se ukvarja z Balkanom, avtor ugotavlja, da se poskušajo novo oblikujoče se elite v balkanskih krščanskih državah v 19. stoletju v procesu politične modernizacije zgledevali po zahodni evropskih državah. Težnje v njihovi politiki so na eni strani liberalne, na drugi pa nacionalistično-populistične. V srbskem primeru ovira liberalne težnje po demokracizaciji predvsem populistična radikalna stranka z dvornim slovinci in Hrvti prhijajo na ta način leta 1918 v Kraljevino SHS s transferjo federalizma in nezuganja do močne centralne države oblasti, SHP pa se zavzemajo za centralizirano nacionalno »državo po zahodni (francoskem) zgledu. Glavni vzrok za spore med nemi nacodi so nacionalne in državno-politične ideologije in ne razlike politične kulture ali stopnje demokracizacije.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 929 Haecquet B. ŠUMRADA Janez, dr., pooblaščen minister, v.d. generalnega direktorja za EU in politično bilateralo, Ministrstvo za zunanje zadeve RS5, SI-1000 Ljubljana, Peskovova 2</p> <p>K vprašanju izvora Balhassusja Haecqueta</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003, št. 3–4 (128), str. 347–36, 72 cit</p> <p>I.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Fr., Sn., En.)</p> <p>Balthasar Haecquet (?–1815) je svoje rojstvo in poreklo zavestno ovrgel v koperno skrotnosti. V avtobiografski rdi, da bi naj bil nezakonski sin arhiskratskega očeta, rojen 1739 ali 1740 v kraju Le Comquet (Finistere, Bretnja, Francija), za kar pa kljub dolgotrajni arhivskim raziskavam Gerardo Phillipsa ni dokazov. Je pa to redno sprejela kot resnično večina bogratskih tekstov o Haecquetu. Po drugi strani je Haecquet v času svojega bivanja v Ljubljani (1773–1787) očno izjavil baronu Zsigy Zostu, da je nezakonski sin ruskega velikaša, za kar ni v vrsti in mednarodni literarni inkskrisse opere. V znanem nemškem književnem leksikonu »Das gelehrte Teutschland« se leta 1821 pojavl tudi udiuev, da je bil po poklicu vojaški knjig; rojen leta 1739 v lovenskem mestu Metz, kar je del literature sprejel. Moge raziskave v <i>Archives municipales</i> v Metzju (Moselle, Francija) potrjujejo možnost, da bi Haecquet mogli biti rojen v tem mestu ali njegov (bližnji in širši) okolici. Dokončno stališče do hipoteze bi bilo vednatle mogoče sprejeti e z nadaljnji raziskavami.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>

UDC 329(497.4:497.1)«1918/1941»
na, Kongresni trg 1, jurij.petrovsek@imz.si

PEROVŠEK Jurij, PH.D., Senior scientific collaborator, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, jurij.petrovsek@imz.si

Slovenes and the Yugoslav Community between 1918 and 1941

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 59/2005, No 3-4 (132), pp. 447-459, 45 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Analyzed is the response of Slovenes and Slovene politicians to the life in the centralized Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes. While the majority of Slovenes preferred the autonomistic and federalistic tendencies advocated by the strongest Slovene political party, the Catholic Slovene People's Party, some supported the ideas of the Slovene liberal party in favor of centralism and unitaristic principles. The author stresses the fact that even though operating in a highly centralized state, in the period between 1927 and 1929 and within the then administrative and territorial units, the Slovene People's Party managed to at least partly execute autonomous decisions on issues of economic, social, cultural, and educational nature. A similar situation occurred in the second half of the 1930s, when the Slovene People's Party held the majority within the Drava Province Council appointed by the then Minister of the Interior.

Author's Abstract

UDC 336.712(497.4 Maribor) » 1928«
Institute of Philosophy Institute of Philosophy, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Marihor Savings and Loan Bank in the 1920's: An Apple of Discord within the Maribor Town Council

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 57/2003 No 3-4 (128), pp. 363-377, 110 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key Words: Slovene political history 1918-1929, Slovene political parties, Maribor Savings and Loan Bank, Maribor Town Council

The author analyzes the relations between the Maribor Savings and Loan Bank and the Town Municipality in the 1920's. Political changes within the Bank's board of directors have strongly hindered the effectiveness of its operations.

Author's Abstract

UDC 929 Hacquet B.

ŠUMRADA, Janez, Ph.D., Minister Plenipotentiary, Acting Director General for EU and Bilateral Affairs, Ministry of Foreign Affairs, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 25

On the Origin of Balthasar Hacquet

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 57/2003 No 3-4 (128), pp. 347-361, 72 notes

Language: Sn. (Fr., Sn., En.)

Whenever Balthasar Hacquet (?-1815) wrote about his origins and birth, he intentionally wrapped the issue into a mist of secrecy. In his autobiography, he claims to be born in 1739 or 1740 at Le Conquet (Finistère, Brittany, France) as an illegitimate son of an aristocrat, but we have no proof for this, in spite of detailed research done by Gérard Phillips. Nevertheless, this claim was adopted as whole truth by a vast majority of biographical texts on Hacquet. On the other side, during his stay in Ljubljana/Laibach (1773-1787), Hacquet obviously told the baron Sigmund Zois that he was an illegitimate son of a Russian potentate, which cannot be proved by sources and is ignored by international literature. In 1821, a well known German literary dictionary entitled *Das gelehrte Teutschland* published the third variant, i.e. that Hacquet was a military surgeon by profession and born in 1739 in the Lorraine city of Metz (Moselle, France). This possibility was partly taken into consideration by literature and becomes perfectly plausible through my research at the *Archives municipales de Metz*. However, the final decision on this hypothesis could be reached only through extensive further research.

Author's Abstract

UDC 321+930.1(1-924.5)

VODOPITEC Peter, PH.D., Senior scientific collaborator, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1 and Slovenes)

Political and Historic Traditions in Central Europe and in the Balkans (With Regard to the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 59/2005, No 3-4 (132), pp. 461-484, 68 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The author compares political and historic traditions in Central Europe and in the Balkans in the beginning of the 20th century. Emphasizing a strong role of the monarch and the state, the political culture of the Habsburg monarchy had been the heritage from the period of baroque and the rule of Emperor Franz Joseph, this situation did not change until after 1867 when the parliamentary system started to restrain the monarch in a more pronounced manner. Regardless of the fact that in the period prior to the First World War there were marked differences in the degree of democratization between the eastern and the western parts of the Austro-Hungarian Empire, in comparison to West Europe the development of political individualism and party pluralism was much slower in both. The second part of the article deals with the situation in the Balkans. In the 19th century, the newly-formed elites in Balkan Christian states started to adopt the model of political modernization and to follow the example of West European countries. The tendencies of these Balkan states were liberal on the one hand and nationalistic and populist on the other. In the case of Serbia, liberal tendencies and the fight for democratization were strongly hindered by the populist radical party and the court. In 1918, when Slovenes and Croats joined the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, they brought with them a tradition of federalism and a profound distrust of a strong, centralized state government. Serbian politicians, on the other hand, advocated a centralized-nationalist state after the example of France. Rather than different degrees of political culture or democratization, the principal reasons for the disagreement between the three nations were different national, state, and political ideologies.

Author's Abstract

UDK 316.342.5(47)«17/19»

STEINDORFF Ludwig, dr., redni profesor, Abteilung für Osteuropäische Geschichte, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 24118 Kiel, Germany Christian-Albrechts-Platz 4

»Človek ni revež, ker ni nima, ampak zato, ker nima dela.« Spreminjajoč se odnos do revščine v Rusiji med 18. in 20. stoletjem.

Zgodovinski časopis, Ljubljana 59/2005 št. 1-2 (131), str. 57-68, 35 cit

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De; Sn., En)

Kakor drugje v tistem času in v skladu s takratnimi verskimi predstavami so bili tudi v Rusiji mnenja, da je revščina nekakaj mufnega. Šele v 18. stoletju so reveže začeli obsojati ali jih prisiljevali delati, revščino pa so poskušali kar najbolj odpraviti. Učinkovit sistem organiziranih dobroteljskih ustanov in rehabilitacije po vzoru zahodnih držav je bil razvit šele v 19. stoletju. V obdobju sovjetske države je blaginjo nadzirala država. Čeprav relativno nizkega standarda niso enačili z gospodarsko revščino, pa so bile določene skupine stigmatizirane in zaradi diskriminacije podinjene v socialno revščino. Številni brezdomni otroci, ki so jih imenovali *besprizornye*, so bili v zgodnjih dvajsetih letih dvajsetega stoletja primer take skrajne gospodarske in socialne bede.

Avtorski izveček

UDC 316.342.5(47)«17/19»
STEINDORFF Ludwig, PhD, full Professor, Abteilung für Osteuropäische Geschichte, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 24118 Kiel, Germany Christian-Albrechts-Platz 4

»Man is not Poor because he has nothing, but because he doesn't work.« **The Changing Attitude Toward Poverty in Russia (18th-20th century)**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 59/2005 No. 1–2 (131), pp. 57–68, 35 notes

Language: Sn. (De, Sn., En.)

As elsewhere in premodern times, poverty was accepted in Old Russia as »necessary« within the religious conceptions. Only since the 18th c. the poor were criminalized or forced to work, poverty should be eliminated as far as possible. Efficient means of organized charity and rehabilitation were developed only in the 19th c., mainly following Western patterns. In the Soviet period also welfare was monopolized by the state. While he generally low standard of living didn't appear as economic poverty, social poverty of certain groups was artificially created by discrimination and stigmatization. The numerous besprizornye, unsheltered children, in the early Twenties are an example of extreme economic and social poverty.

Author's Abstract